BIBLIOTHECA REFORMATORIA
NEERLANDICA

BIBLIOTHECA REFORMATORIA NEERLANDICA

GESCHRIFTEN UIT DEN TIJD DER HERVORMING IN DE NEDERLANDEN

OPNIEUW UITGEGEVEN
EN VAN INLEIDINGEN EN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

Dr. S. CRAMER, en Dr. F. PIJPER,

Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam en aan het Doopsgezind Seminarium aldaar

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden

NEGENDE DEEL

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1912

BIBLIOTHECA REFORMATORIA NEERLANDICA

GESCHRIFTEN UIT DEN TIJD
DER HERVORMING IN DE NEDERLANDEN

OPNIEUW UITGEGEVEN
EN VAN INLEIDINGEN EN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam en aan het Doopsgezind Seminarium aldaar

en

Dr. F. PIJPER,
Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden

NEGENDE DEEL:

Geschriften van gemengden aard (van Utenhove, Cooltuyn e. a.)

BEWERKT DOOR

Dr. F. PIJPER

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1912

N.V. Boekdr. v/h L. v. Nifterik Hzn., Leiden.

INHOUD.

Bladz.

Voorrede VII

Inleiding . . . . 3—28

Simplex et fidelis narratio de institvta ac demvm dissipata Belgarum, aliorumque peregrinorum in Anglia, Ecclesia: et potissimum de susceptis posteà illius nomine itineribus, per Ioannem Vtenhouium . . . . 29—186

Inleiding . . . . 189—215

Dat Euangeli der Armen, Dat is: der Ellendigen Troost, vergadert ende gemaeckt, van Cornelis Cooltuyn, wt die Schriftuer, ende Schriftuerlicke Doctooren . . . . 217—480

Inleiding . . . . 483—489

Vivat Rex Carolvs. Det tibi dominus auxilium de sancto. Τῷ Θεῷ δόξα. Τῷ Καρόλῳ εὐδαιμονία. Τῇ Γερμανίᾳ εἰρήνη . 491—525

Inleiding . . . . 529—534

Instructio et ordinatio Reuerendi patris domini et magistri **Adriani de Traiecto**: Nuncij et Commissarij apostolici **quoad negocium sacratissimarum Indulgentiarum** . . . . . . 535—547

Inleiding . . . . 551—553

Gherechtighe copie vander **nieuwer tidinghe** welcke die ionghe Montrichart ghebracht heeft **van Roomen** . . . . 555—561

Inleiding . . . . 565—567

Dit zijn die **Articulen** gepubliceert oft **wt gheroepen te Mechelen** Int iaer ons Heeren .M.CCCCC. ende .xxix. . . 569—578

Inleiding . . . . 581—583

Die **Coronatie vande K.M.** gheschiet **te Boloingien.** Den .xxij. dach in Februario nv lestleden . . . . 585—591

Bladz.

INLEIDING . . . . 593—597

Hoe de Keyserlike maiesteyt ingecomen is te Moenighen, op den .x. dach Junij, int iaer M.CCCCC. ende xxx. — **Hoe de Keyserlijke maiesteyt** vanden Kuervorsten **in sijn incoemste voer Ausburch ontfangen is** geweest . . . . 599—605

INLEIDING . . . . 607—614

Een **corte onderwijsinge wter heyligher schriftueren,** hoe wy onse vianden, die duuel, die werelt, ende ons eygen vleesch, als Christelijcke Ridders wederstaen sullen . . . . 615—639

Lijst der aangehaalde bijbelplaatsen . . . . 641—647

Alphabetisch register . . . . 649—662

VOORREDE.

De bezwaren, aan het totstandkomen van ieder Deel der „Bibliotheca Reformatoria" verbonden, zijn weder overwonnen. Het verheugt mij aan de beoefenaars der geschiedenis een herdruk te mogen verschaffen van Utenhove's „Simplex et fidelis narratio", waarvan ik de historische waarde reeds dertig jaren geleden bij de bewerking van mijn Akademisch proefschrift heb leeren kennen. Heeft dit tragische verhaal tusschen de Lutherschen en de Gereformeerden onderling tot den dag van heden zekere gevoeligheden gewekt, niets schijnt mij beter dan dat ieder in staat wordt gesteld er volledig kennis van te nemen. Door de vrijgevigheid van Prof. dr. Rob. Münzel, *Directeur der stedelijke bibliotheek te Hamburg, en van Prof.* J. A. Tonges, *opperbibliothecaris der stedelijke bibliotheek te Bremen, ben ik in staat gesteld geworden den inhoud toe te lichten met de zeldzame geschriften van Joachim Westphal en Joannes Timan, de felle bestrijders van A Lasco en de Gereformeerden. Voor hetzelfde doel dienden mij eenige werken van Menno Simons, die mij ter leen werden verstrekt door den heer* Carl J. Ströer, *assistent-bibliothecaris der Bibliotheek van de Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, alsmede een werk van Marten Mikron, dat de heer* J. F. van Someren, *bibliothecaris der universiteits-bibliotheek te Utrecht, mij ten gebruike gaf. Het meeste belang zal de lezer waarschijnlijk stellen in de gegevens die geput mochten worden uit het werk van den Lutherschen bisschop L. Harboe, nog in de XVIII*de *eeuw geschreven om Utenhove's voorstelling van het gebeurde aan te vallen. Zoowel de Deensche als de Duitsche uitgave daarvan werden mij ter leen verschaft door den heer* H. O. Lange, *opperbibliothecaris der Koninklijke bibliotheek te Kopenhagen. Aan de genoemde heeren bibliotheekbestuurders betuig ik mijn hartelijken dank! De heeren Dr.* S. G. de Vries, *bibliothecaris der universiteits-bibliotheek te Leiden, en Dr.* W. G. C. Byvanck, *bibliothecaris der Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage, hebben weder uit anderen hoofde aanspraak op mijne warme erkentelijkheid.*

Het zou te veel ruimte vorderen, wilde ik de in dit deel opgenomen herdrukken één voor één bespreken. Wegens de verscheidenheid der onderwerpen zal men er allicht iets van zijne gading in vinden. Het „Euangeli der Armen" van Cornelis Cooltuyn behoort, afgezien van de historische

inleiding, tot de leerstellige en stichtelijke letterkunde. Het vermeerdert onze kennis van de Gereformeerde strooming in ons vaderland na het midden der zestiende eeuw. De „Corte onderwijsinge wter heyligher schriftueren" is afkomstig van de middenpartij, die van Erasmus haar stempel heeft ontvangen. Men weet, dat, althans gedurende een deel van zijn leven, prins Willem van Oranje en Cassander haar toegedaan geweest zijn. Aangezien van deze partij slechts weinig schriftelijke gedenkteekenen zijn overgebleven, mag iedere bijdrage waardoor zij beter kan gekend worden welkom worden geacht. De „Instructie voor aflaatcommissarissen" van Adriaan van Utrecht (den lateren paus Adriaan VI), oorspronkelijk een geheim stuk, brengt nieuwe bijzonderheden omtrent het aflaatbedrijf, vooral omtrent één punt: de aanzienlijke bedragen die verschillende standen daarbij in den biechtstoel te voldoen hadden. De „Artikelen", op last van Karel V „uitgeroepen te Mechelen in 1529", doen zien, dat de geestelijken op allerlei wijze aan de geloovigen geld afpersten. Eindelijk zal de lezer hierachter vinden een drietal vlugschriften, die werden uitgegeven bij gewichtige gebeurtenissen op kerkelijk en staatkundig gebied en aan onze voorouders de diensten bewezen van nieuwsbladen. Ze hebben alle drie betrekking op Karel V en zijne verhouding tot het pausdom.

Mij rest nog de taak bij vernieuwing woorden van dank te richten tot Heeren Directeuren van Teyler's Stichting te Haarlem, Heeren Bestuurderen van het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst, de Directie van het Provinciaal Utrechtsch genootschap van Kunsten en Wetenschappen, en eenige particulieren. Alleen door hunnen steun is deze uitgave mogelijk.

Mijnen trouwen medewerker, Ds. D. A. Brinkerink, *Ned. Hervormd predikant te Bovenkarspel, betuig ik dank voor zijne correctie van de drukproeven en de vervaardiging van het Alphabetisch register; mijnen vriendelijken leerling,* Ds. J. R. B. Feykes, *Ned. Herv. predikant te Genderen, oud-lid van het gezelschap S. S. S., voor de samenstelling van de „Lijst der aangehaalde Bijbelplaatsen".*

Leiden, 18 Oct. F. P.

Ioannes Vtenhouius,
Simplex et fidelis narratio.

INLEIDING.

Eene liefelijke geschiedenis is het niet die Utenhove verhaalt in zijne „Simplex et fidelis narratio". Het gebeurde heeft eene wonde toegebracht aan het Protestantisme die nooit volkomen is geheeld; het heeft aanleiding gegeven tot onderlinge verwijten tusschen Lutherschen en Gereformeerden, die tot den dag van heden niet zijn verstomd. Waarom dan dit werk, dat zulk een onaangenamen inhoud bevat, herdrukt? Om klaarheid te brengen waar duisterheid heerschte. Ten opzichte van een geschil dat zooveel verbittering heeft teweeggebracht, is niets zoo ongewenscht als onzekerheid. Nu waren exemplaren van dit boek reeds in het midden der achttiende eeuw uiterst zeldzaam [1]. Men moet aannemen dat zeer vele beoefenaars der geschiedenis, hoe dikwijls zij er ook van hebben hooren spreken, het nooit gezien hebben. De herdruk geeft iedereen gelegenheid kennis te nemen van hetgeen in dit befaamde verhaal te lezen staat. Nog eene tweede goede reden kan worden bijgebracht om het eene plaats in te ruimen in de „Bibliotheca reformatoria". Het behelst namelijk de geschiedenis van den oorsprong en de inrichting der eerste Nederlandsche Gereformeerde gemeente, te weten van die welke gevormd is onder de Nederlandsche uitgewekenen te Londen. Deze gemeente heeft door hare organisatie, hare leer- en dienstboeken een zóó grooten en duurzamen invloed geoefend op de weldra opkomende Gereformeerde kerk in het vaderland, dat haar ontstaan en treffende lotgevallen wel verdienen in bijzonderheden gekend te worden.

---

1) D. Gerdes, *Historia reformationis,* Gron. 1749, T. III, p. 150, aant. e: „liber rarissimus".

Over den schrijver heb ik elders uitvoerig gehandeld [1]). Aan hetgeen ik daar bericht heb omtrent de omstandigheden waaronder zijn werk geboren werd en omtrent de wijze waarop hij zijne bouwstoffen verkreeg en bewerkte, heb ik weinig of niets te veranderen maar wel iets toe te voegen. Met de volgende opmerkingen moge hier worden volstaan.

Onder alle tegenspoeden hebben Joannes à Lasco, Jan Utenhove en Marten Mikron niet verzuimd schriftelijke aanteekeningen van hun wedervaren te maken. Zij waren de leidslieden geweest van de Londensche gemeente. Bij de troonsbeklimming van Maria de Bloedige in 1553 werd deze gemeente verstrooid. Een getal van 175 zielen heeft zich op twee schepen naar Denemarken begeven. Ook de drie genoemde mannen hebben aan dien tocht deelgenomen. Te Kopenhagen aangekomen hebben zij zich naar Coldingen begeven om aan koning Christiaan III verlof te vragen tot vestiging in zijn land. Van het verzoekschrift, dat zij den vorst aanboden, hebben zij zorgvuldig een afschrift bewaard [2]). Het antwoord, dat hun door des konings kanselier in gezelschap van eenige raadsheeren mondeling werd medegedeeld, hebben zij opgeteekend en den volgenden dag het opgeteekende door genoemde raadsheeren voor conform laten verklaren [3]). Het wederwoord dat zij hierop hebben laten volgen, hebben zij op schrift gebracht en bewaard [4]). Voordat zij tot den koning waren toegelaten, hebben zij eene preek moeten aanhooren van Paulus Noviomagus [5]), die bij deze gelegen-

1) F. Pijper, *Jan Utenhove. Zijn leven en zijne werken*, Leid. 1883; als verdere literatuur over het onderwerp moge genoemd worden: J. H. Gerretsen, *Micronius. Zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting*, Nijm. 1895; Kruske, *Johannes a Lasco und der Sakramentsstreit; ein Beitrag zur Geschichte der Reformationszeit*, Leipz. 1901; K. Hein, *Die Sakramentslehre des Johannes a Lasco*, Berl. 1904; M. Woudstra, *De Hollandsche vreemdelingen-gemeente te Londen, gedurende de eerste jaren van haar bestaan*, Gron. 1908; A. A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland*, 's-Gravenh. 1909.

2) Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 28—38; hierachter, blz. 43—47.

3) Utenhovius, ibidem, p. 41 seq.; hierachter, blz. 49.

4) Utenhovius, ibidem, p. 43—48; hierachter, blz. 50—52.

5) Eene levensbeschrijving van Paulus Noviomagus is te vinden in het nader te bespreken werk van D. G. Zwergius, *Det Siellandske Clerisie*, Kiöbenhavn, 1754, Bd. I, blz. 450—456; in het Duitsch vertaald achter L. Harboe, *Nachrichten von dem Schicksale des Johann a Lasco*, übers. von C. G. Mengel, Kopenh. 1758, S 177—192.

heid de Zwingliaansche avondmaalsleer heftig heeft bestreden. Hetgeen hij over dit onderwerp heeft gezegd, hebben zij op schrift gebracht; zij hebben hunne aanteekeningen er bijgevoegd en van het geheel zorgvuldig kopie gehouden [1]. — De ballingen zijn gedwongen geworden Denemarken te verlaten. Op een viertal kleine vaartuigen zijn zij geland te Rostock, Wismar en Lubeck. Op de laatstgenoemde twee plaatsen, en ook te Hamburg, waar Nederlandsche vluchtelingen uit Londen langs anderen weg waren aangekomen, heeft Mikron met verschillende Luthersche godgeleerden twistgesprekken gehouden en daarvan telkens voor zich zelf zoo spoedig mogelijk een soort van proces-verbaal opgemaakt [2]. Het verslag van het twistgesprek te Lubeck bijv. bracht hij reeds den volgenden morgen vroeg op schrift [3]. Te Wismar hebben Hermes Backereel en Mikron bovendien nog gedisputeerd met Menno Simons. Het daaromtrent opgeteekende is zóó uitvoerig, dat het den omvang heeft van een woordelijk verslag. Het werd reeds eenige jaren vóór de „Simplex et fidelis narratio" afzonderlijk openbaargemaakt [4]. Als van een twistgesprek geen aanteekeningen door hen werden gemaakt, is dit eene uitzondering. Dit is o. a. het geval met een twistgesprek tusschen Menno Simons en Hermes Backereel op 26 Dec. 1553 te Wismar [5]. In het algemeen kan men zeggen, dat vooral M. Mikron en Utenhove een levendigen historischen zin hebben bezeten, waardoor zij er toe gedrongen werden veel op te teekenen en belangrijke stukken te bewaren. De zaak is te opmerkelijker, daar hun gedurende die jaren eene vaste woonplaats ontbrak.

---

1) Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 52—73; hierachter, blz. 54—64.

2) Utenhovius, ibidem, p. 134 sqq., 137—152, 171—190, 194—220; hierachter, blz. 101 vv., 103—110, 119—128, 130—142.

3) Utenhovius, ibidem, p. 191; hierachter, blz. 128.

4) *Een vvaer//achtigh verhaal der t' zamenspre-//kinghen tusschen Menno Si// mons ende Martinus Mi//kron van der Mensch//werdinghe Je-//su Christi. // Mit eener kleyner verklaringhe op // den zeluen end anderen twisti-//ghen artikelen, in den naesten // blade angheteekent. // Ten nutte, stichtinghe, ... // in aller een// uoldigheit beschre//uen,* door Mar-//ten Mikron. // 1. Thessa. 5. d. 19. //. ... Anno. 1556. [aan het einde onder blz. 352 :] Ghedruckt te Embden by Gelli-//um Ctematium. Anno // 1556. ten .18. Iunij. — In 8°. Letter: gothiek. Aantal bladzijden: 32 voor het voorwerk en 352 voor het boek zelf. Aantal regels per bladzijde: 30. Hoogte: 23.7 c.M.; breedte: 8.7 c.M. — Een exemplaar is mij geleend uit de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam.

5) Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 122 seq.; hierachter, blz. 93 v.; M. Mikron, *Een vvaerachtigh verhaal*, blz. 4 v.

Treffend mag het genoemd worden, hoe Utenhove het bekende patent van koning Eduard VI, waaraan de gemeente van Nederlandsche vluchtelingen te Londen hare stichting en het bezit van haar kerkgebouw te danken had gehad, onder alle omzwervingen voor verloren gaan heeft weten te behoeden, zoodat hij het in 1559, toen Elizabeth den Engelschen troon beklommen had, naar Londen heeft kunnen medenemen [1]).

Toen A Lasco, Utenhove en Mikron bij den Deenschen koning te Coldingen waren, heeft deze hun verboden naar Kopenhagen te gaan, waar hunne tochtgenooten zich bevonden. Hij gelastte hun door Holstein naar Duitschland te reizen. Nadat A Lasco en Utenhove te Emden waren aangekomen, heeft eerstgenoemde zich al spoedig aan het werk gezet om hun wedervaren te beschrijven. Reeds in Maart 1554 zond hij zijn geschrift, ofschoon het nog onvoltooid was, aan Bullinger te Zurich [2]) en aan Calvijn te Genève [3]). Waarschijnlijk is het niet veel meer geweest dan eene uitvoerige schets met brieven en bescheiden als bijlagen; al wat de Nederlandsche vluchtelingen te Wismar, Lubeck en Hamburg ondervonden hadden, ontbrak er nog aan [4]). Wel heeft A Lasco aan zijn geschrift naderhand een afgewerkten vorm gegeven, maar een verhaal van hetgeen de ballingen in de genoemde steden aan de kust der Oostzee hadden geleden, schijnt hij er niet aan te hebben toegevoegd [5]).

Heeft ook Mikron het voornemen gekoesterd eene geschiedenis van den noodlottigen tocht op te stellen? Dat hij er ernstig over gedacht heeft dit te doen, mag men aannemen op grond

---

1) J. Strype, *Annals of the reformation during Queen Elizabeth's reign*, Lond. 1725, Vol. I, p. 118; Utenhovius, l. l., p. 29; hierachter, blz. 43.

2) Brief van A Lasco aan Bullinger, 3 Maart 1554, bij A. Kuyper, *Ioannis a Lasco opera*, T. II, p. 697; dezelfde brief in het *Corpus reformatorum*, *Ioannis Calvini opera*, Brunsvigae, 1876, T. XV, col. 64; Bullinger aan A Lasco, 17 Maart 1554, bij S. A. Gabbema, *Epistolarum centuriae tres.*, Harl. 1664, p. 112.

3) Brief van A Lasco aan Calvijn, 13 Maart 1554, in het *Corpus reformatorum*, *Calvini opera*, T. XV, col. 82.

4) A Lasco in de genoemde brieven, bij Kuyper, T. II, p. 697; in *Calvini opera*, T. XV, col. 64, 82.

5) Mikron schrijft in zijn aanstonds nader te vermelden *Apologeticvm scriptvm*, p. 45: Multa verò tum nobis apud Regem Daniae acciderunt, quae cum sint ab ipsomet Domino Ioanne à Lasco fideliter et accuratè descripta, eorum narrationem hîc ingredi nolo.

van den ijver waarmede hij verslagen heeft gemaakt van de gehouden twistgesprekken. In Oct. 1554 schreef A Lasco aan Bullinger: „iter nostrum Danicum exibit lingua Germanica autore Micronio nostro" [1]). Beteekent dit, dat Mikron A Lasco's geschrift vertalen zou of dat hij een zelfstandig verhaal zou leveren? Waarschijnlijk het eerste. Met de „lingua Germanica" zal wel het Nederduitsch bedoeld zijn. Het staat echter vast, dat noch A Lasco's werk noch de vertaling van Mikron ooit gedrukt zijn geworden. Vermoedelijk hebben de geestverwanten in Zwitserland de openbaarmaking ontraden. Wel heeft Mikron in 1556 zijn „VVaerachtigh verhaal" in het licht gezonden van zijne twistgesprekken met Menno Simons te Wismar en hierin een bericht geplaatst van de verstrooiing der Londensche gemeente, van de reis naar Denemarken en van de aankomst van een deel der uitgewekenen in genoemde stad. Dit bericht is echter uiterst beknopt, beslaat niet meer dan twee bladzijden druks en dient slechts als inleiding om te komen tot de beschrijving der omstandigheden, waaronder bedoelde twistgesprekken met Menno Simons hebben plaats gehad [2]). Iets dergelijks heeft Mikron gedaan in een verweerschrift tegen Joachim Westphal te Hamburg in 1557. Westphal had Mikron hevig aangevallen in een brief over het avondmaal, gericht aan Joannes Timan, predikant te Bremen. Deze brief was in een bundel verklaringen van zeer verschillende herkomst over hetzelfde onderwerp openbaargemaakt [3]). In zijn verweer-

---

1) A Lasco aan Bullinger, 5 Oct. 1554, bij Kuyper, T. II, p. 708.

2) Mikron, *Een voorrede, waerin verhaelt werdt by wat oorzaeck wy tot den nauolgenden bespreck mit Menno Simons ghekommen zyn*, in zijn *VVaerachtigh verhaal*, blz. 1 en 2.

3) Joachim Westphal aan Joannes Timan, 11 Juni 1554, in de *Farrago Sen-// tentiarvm con-//sentientivm in vera et ca//tholica doctrina, de Coena Domini, // quam firma assensione, et uno spiri-//tu, iuxta diuinam uocem, Ecclesiae Augustanae confessionis amplexae // sunt, sonant et profitentur: Ex Apo-//stolicis scriptis: Praeterea ex Ortho-//doxorum tam ueterum, quàm recen//tium perspicuis testimonijs, contra Sacramentariorum dissidentes inter // se opiniones, diligenter et // bona fide colle-//cta.* // Per Ioannem Timannvm // Amsterodamum, ... // Franco-forti excvdebat // Petrvs Brvbacchivs. // — Anno M. D. LV., p. 186—197. Over Mikron wordt gehandeld p. 192—197. — Deze *Farrago* is met Italiaansche letter gedrukt in octavo-formaat. Zij telt 601 genummerde bladzijden; daarenboven 4 bladzijden voor den Index. Aantal regels per bladzijde: 24. Hoogte: 15 c.M.; breedte: 9 c.M. — Een exemplaar van dit uiterst zeldzame boek is mij geleend uit de Stads-

schrift [1]) heeft Mikron dit stuk van Westphal met uitvoerige aanteekeningen herdrukt [2]). Hij deed er eene belangrijke inleiding aan voorafgaan. Hierin werd nogmaals, thans in de Latijnsche taal, bericht gegeven van de verstrooiing der Londensche gemeente, den tocht naar Denemarken en de aankomst der bannelingen in eenige kustplaatsen aan de Oostzee. Dit bericht is weder zeer beknopt: het neemt slechts vier bladzijden in beslag [3]). Een tamelijk uitgebreid verslag van de bejegening, die Mikron zelf en een deel der Nederlandsche uitgewekenen van de Lutherschen en inzonderheid van Westphal ondervonden hadden, is er aan toegevoegd [4]). De brief, door Mikron aan burgemeesters en raden van Hamburg geschreven, is er in opgenomen [5]), dezelfde die eene plaats heeft gevonden in de „Simplex et fidelis narratio" [6]). Een proces-verbaal van de debatten tusschen Mikron en Westphal komt er evenwel niet in voor.

In hetzelfde jaar 1557, waarin Mikron zijn „Apologeticvm scriptvm" liet verschijnen, is bij A Lasco en Utenhove, die zich destijds in Polen bevonden [7]), het plan om een volledig geschiedver-

---

bibliotheek te Bremen. Het werk was reeds in de 18de eeuw zeldzaam, zooals blijkt uit L. Harboe's nader (blz. 21) te beschrijven voorrede vóór Zwergius, *Det Siellandske Clerisie*, Kiöbenhavn, 1754, blz. 91; in de Duitsche vertaling, onder den titel: *Nachrichten von dem Schicksale des Johann a Lasco*, Kopenhagen, 1758, S. 109.

1) *Apologe-||ticvm scriptvm || Martini Micronij: || quo Ecclesias Orientalis Frisiae, à Ioa-||chimo VVestphalo, alijsque ei simili-||bus falsò traductas, mode-||stè tuetur ac purgat. || Responsvm item ad qvan-||dam eiusdem VVestphali epistolam, de ijs || rebus scriptam, quae post Anglicarum || Ecclesiarum dissipationem, Ham-||burgi alijsque vicinis locis, || anno 1554. ac-||ciderunt. ||* .... Rom. 11. || .... Anno M. D. LVII. — Zonder aanwijzing van plaats of drukker. Formaat: in 8°. Letter: cursief Italiaansch. Aantal genummerde bladzijden: 105; daarenboven 3 bladzijden voor den Index. Aantal regels per bladzijde: 28. Hoogte: 14.7 c.M.; breedte: 9.2 c.M. — Een exemplaar is mij geleend uit de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht.

2) Micronius, *Apologeticvm scriptvm*, p. 68—105.

3) Micronius, *Apologeticvm scriptvm*, p. 46—50. Dit stuk draagt den weidschen titel: *Fidelis et succincta, nostrae in Daniam ac vicinas Orientales Germaniae ciuitates peregrinationis susceptae, descriptio.*

4) Micronius, *Apologeticvm scriptvm*, p. 50—68.

5) Micronius, *Apologeticvm scriptvm*, p. 57—67.

6) Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 222—230; hierachter, blz. 143—147.

7) Omtrent het verblijf en de werkzaamheid van A Lasco en Utenhove in Polen zijn nieuwe bijzonderheden aan het licht gekomen door de *Lasciana nebst den ältesten evang. Synodalprotokollen Polens 1555—61*, herausgeg. von H. Dalton, Berl. 1898, en de *Miscellaneen zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland nebst Lasciana neue Folge*, von H. Dalton, Berl. 1905 (in de *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland*, Bd. III u. IV).

haal van de lotgevallen der Londensche vluchtelingen in Denemarken en in de kuststeden der Oostzee te boek te stellen en openbaar te maken, tot rijpheid gekomen. Op verzoek van A Lasco en anderen heeft Utenhove zich met de vervaardiging van dit geschrift belast [1]). Men moet aannemen, dat hetgeen A Lasco vroeger op schrift had gebracht hem ten dienste zal hebben gestaan. Dat hij Mikron's gedrukt verslag van zijne twistgesprekken met Menno Simons te Wismar in handen had, wordt door hem vermeld [2]). Bij de beschrijving van het gebeurde te Hamburg heeft hij Mikron's mededeelingen daaromtrent in zijn „Apologeticvm scriptvm" ten grondslag kunnen leggen. Naar den inhoud heeft hij Mikron getrouw weergegeven; maar de stof heeft hij vrij gerangschikt, iederen volzin opnieuw geredigeerd, soms het verhaal bekort [3]), soms uitgebreid [4]), vooral door de opneming van het proces-verbaal der twistgesprekken, waarvan Mikron hem een afschrift verschaft zal hebben. Van dezelfde zijde moet hij het proces-verbaal van de andere twistgesprekken hebben ontvangen. Den 29sten Aug. 1557 had hij zijn werk grootendeels gereed [5]). Den 26sten Maart 1558 schreef A Lasco te „Calissia" in Groot-Polen de voorrede [6]). Op 30 Juli 1558 zond hij het handschrift naar Genève om daar gedrukt te worden; voor dit doel richtte hij zich tot Jean Crespin, den bekenden drukker van het Fransche martelaarsboek en van de werken van Calvijn [7]). In het begin der voorafgaande maand had A Lasco Calvijn verzocht het werk door een voorwoord bij het publiek in te leiden [8]). De Geneefsche hervormer heeft dit echter geweigerd; zelfs heeft hij de uitgave van het geschrift sterk ontraden; hij

1) Brief van A Lasco aan Calvijn, uit Osseco, 5 Aug. 1558, in het *Corpus reformatorum, Ioann. Calvini opera*, Brunsvigae, 1877, Vol. XVII, col. 284 seq.

2) Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 124; hierachter, blz. 96.

3) Men vergelijke Micronius, *Apologeticvm scriptvm*, p. 50—53 en Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 192 seq. (hierachter, blz. 129).

4) Micronius, *Apologeticvm scriptvm*, p. 57, wijdt slechts enkele regels aan hetgeen bij Utenhovius, ibidem, p. 221 seq. (hierachter, blz. 143) 2 pagina's inneemt.

5) Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 238; hierachter, blz. 151.

6) Ibidem, p. 6; hierachter, blz. 32.

7) Utenhove aan Calvijn, „prope Cracoviam", 10 Juli 1558, in het *Corpus reformatorum, Calvini opera*, T. XVII, col. 268; Utenhove aan Godfried van Wingen, (1558), in *Ecclesiae Londino-Batavae archivum; Epistvlae et tractatvs*, ed. J. H. Hessels, Cantabrigiae, 1889, Tom. II, p. 77 seq.

8) Brief van A Lasco aan Calvijn, Osseco, 5 Aug. 1558, in *Calvini opera*, T. XVII, col. 285.

achtte het verkeerd oude wonden open te rijten en verwachtte er slechts toenemende verbittering van. Zoo dachten ook zijne ambtgenooten er over [1]). Intusschen besloten A Lasco en Utenhove de zaak door te zetten. Den 1sten Feb. 1559 voltooide Utenhove te Krakau de tweede voorrede, welke eene plaats gevonden heeft achter die van A Lasco [2]). Nog verliepen er maanden en maanden, zonderdat men iets vorderde. Hierin kwam eerst verandering, toen de drukker Joannes Oporinus te Bazel de uitgave op zich nam [3]). Het handschrift bleef nog maanden bij Crespin te Genève, zonderdat deze er iets mede uitrichtte. Zekere Sebastianus Pech, die zich in dienst van A Lasco bevond, ging in het late najaar van 1559 persoonlijk bij Crespin navraag doen, wat er van het handschrift geworden was. Crespin deelde hem mede dat de magistraat hem geen verlof had willen geven om het ter perse te leggen. Toen Pech zich tot Calvijn om inlichting wendde, verklaarde deze niet beter te weten, of het werk was al lang gedrukt. Zijn Crespin en Calvijn in dezen tegenover A Lasco en Utenhove volkomen openhartig geweest? [4]) Hoe dit zij, Pech heeft het handschrift naar Oporinus te Bazel gebracht en hem ingelicht omtrent de wijze, waarop de verschillende stukken op elkander moesten volgen [5]). In Maart 1560 was de druk gereed [6]). Utenhove ontving, terwijl hij zich te Londen bevond, voor zijne moeite 40 present-exemplaren, die hem werden toegezonden door bemiddeling van Petrus Dathenus, destijds te Frankfort werkzaam [7]). Honderdvijftig exemplaren nam Pech mede naar Polen [8]).

---

1) Brief van Calvijn aan Utenhove, 19 Nov. 1558, in *Calvini opera*, T. XVII, col. 379.

2) Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 11; hierachter, blz. 35.

3) Brief van Joannes Oporinus aan A Lasco, 6 Apr. 1559, bij Gabbema, *Epistolarum centuriae tres*, p. 140.

4) Pech zegt in zijn aanstonds te noemen brief aan Utenhove: subolfeci igitur ex tali utriusque responsione non fuisse in hac re candide actum.

5) Brief van Sebastianus Pech aan Utenhove, 9 Dec. 1559, bij Hessels, *Epistvlae et tractatvs*, T. II, p. 120.

6) Zie aan het slot der *Simplex et fidelis narratio* (p. 309); hierachter, blz. 186.

7) Brief van Petrus Dathenus aan Utenhove, 11 Apr. (1560), bij Hessels, l.l., p. 128 seq.

8) Dathenus, ibidem, p. 130. In zijn eigen brief van 9 Dec. 1559 (bij Hessels, p. 120) zegt Pech, dat hij Oporinus gelast heeft 400 exemplaren aan A Lasco in Polen te zenden. Maar A. Lasco is in Januari 1560 gestorven.

Beoogt dit boek nu enkel een geschiedwerk te zijn zonder meer? Mijns inziens kan niet worden geloochend, dat het ook eene polemische strekking heeft. Het moest dienen als tegenwicht tegen de geschriften van Joachim Westphal en de zijnen, waarin A Lasco en degenen die hem aanhingen hard waren aangevallen. Meer in het algemeen was het een verweerschrift van eene zekere partij der Gereformeerden tegen een deel der Lutherschen. Utenhove schreef aan Calvijn: „de geschiedenis van onzen tocht uit Engeland naar Denemarken verdient aan de geheele wereld bekendgemaakt te worden. Wij zien ons door de onbeschaamdheid onzer tegenstanders gedwongen haar te laten drukken. Deze is, na al de ellende die wij hebben uitgestaan, zóó groot geweest, dat het de broeders zeer zou spijten als wij de openbaarmaking achterwege lieten. Dit zou ook slechts strekken tot schade voor onze kerk en van de zaak die wij voorstaan. Ook Melanchton raadt ons niet aan met den druk nog langer te dralen, vooral daar Westphal ons met zooveel laster heeft bezwaard.... Men zal dan uit die geschiedenis gemakkelijk kunnen zien, wie Westphal is" [1]). Welbeschouwd wordt het polemisch karakter ook in Utenhove's voorrede erkend. Hij verklaart tot schrijven genoopt te zijn, doordat „de tegenstanders, voor zich zelf alles geoorloofd achtende, de kerk, die aan onze zorg is toevertrouwd, onophoudelijk met onwaardige middelen bestrijden en trachten af te breken. In geschrift en woord geven zij dagelijks eene verdraaide en valsche voorstelling van bijna alles, dat de onzen op dien tocht verricht hebben". Het ergste leed heeft men ondervonden niet van de overheden, maar van de predikanten, terwijl men van de laatsten het tegendeel had mogen verwachten. Veel had men kunnen verdragen, als „deze mannen, die slechts geboren schenen om de kerken te verwoesten, zich naderhand in hunne geschriften onthouden hadden van kwaadspreken. Maar zij hebben zich niet ontzien, in ik weet niet welke bundels (farragines), broeders en getrouwe dienaren van onze kerk, ja de kerk zelve met het wapen van den laster aan te vallen" [2]). Wat bedoelt Utenhove met die „farragines"? Kennelijk geschriften van Joannes Timan en van Joachim Westphal. Het werk van Timan is boven (blz. 7)

1) Brief van Utenhove aan Calvijn, 30 Juli 1558, in *Calvini opera*, T. XVII, col. 268.

2) Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 8, 9 seq.; hierachter, blz. 33 v.

reeds aangehaald. Het is niet alleen tegen de Gereformeerden gericht, maar ook tegen de Anabaptisten en Doopsgezinden. Tusschen deze groepen wordt trouwens geen onderscheid gemaakt; alle worden even streng veroordeeld [1]). Het grootste gedeelte der buitengewoon lange inleiding [2]) is gewijd aan de bestrijding van hen die de openbare prediking en de sacramenten minachten en hunne geestelijke ingevingen stellen boven de Heilige Schrift [3]). Hiermede worden strikt genomen de Anabaptisten [4]) en verder Münzer, Karlstadt, Storch en andere „geestdrijvers" bedoeld [5]), maar de „Sacramentariërs" of de aanhangers der Zwitsersche avondmaalsleer schijnen doorloopend bij den schrijver vrij wel onder hetzelfde oordeel te vallen. Eerst tegen het einde zijner inleiding neemt hij hen afzonderlijk onder handen [6]). Verder bevat zijn boek eene lange aaneenrijging van stukken waarin de bedoelde avondmaalsleer bestreden wordt. Voor een deel heeft hij ze ontleend aan gedrukte werken; voor een ander deel heeft hij ze verkregen door een aantal bekende godgeleerden naar hun gevoelen te vragen; hierbij heeft hij zich echter bepaald tot mannen van éene richting. Den geest waarin hij zijn werk vervaardigde kan men hieruit proeven, dat hij van elke leer onderzocht wilde hebben, „of zij overeenstemde met die van de profeten en apostelen, met den Katechismus, met de oudste en meest rechtzinnige schrijvers en met de Augsburgsche geloofsbelijdenis" [7]). Hij spreekt zelfs van „de leer der orthodoxe en katholieke kerk van Christus, welke in de Augsburgsche geloofsbelijdenis begrepen is" [8]), en wil, dat de overheid degenen die tegenover deze „gezonde en erkende leer" eene andere stellen, haar gezag zal laten gelden [9]). Timan heeft aan Joannes Bugenhagen,

---

1) J. Timannus, *Farrago Sententiarvm de Coena Domini*, p. 112: nostrae Ecclesiae multa dogmata Ecclesiae Romanae, item Anabaptistarum et Sacramentariorum repudiant.

2) J. Timannus, *Farrago*, p. 3—164.

3) J. Timannus, *Farrago*, p. 66.

4) J. Timannus, ibidem, p. 30.

5) J. Timannus, ib., p. 31.

6) J. Timannus, ib., p. 132, 150.

7) J. Timannus, ib., p. 106.

8) J. Timannus, ib., p. 159.

9) J. Timannus, ib., p. 159 seq.: ut coërceantur leuia et petulantia ingenia, quae contra sanam et receptam doctrinam Orthodoxae et Catholicae Ecclesiae Christi in Augustana confessione comprehensam, nouas et prauas opiniones serunt.

den bekenden predikant van Wittenberg, A Lasco's „Belijdenis aangaande het avondmaal" [1]) toegezonden. Den brief waarmede Bugenhagen dit beantwoordde, heeft Timan in zijnen bundel opgenomen [2]). Er komen voor A Lasco en de zijnen zeer kwetsende stukken in voor [3]). Bugenhagen verlangde, dat Timan de gemeenten te Hamburg, Lubeck enzoovoorts ernstig tegen de gevaarlijke leeringen van A Lasco zou waarschuwen [4]), en dat men hun in Oost-Friesland niet zou vergunnen eene eigen gemeente te stichten [5]). Timan heeft in zijnen bundel ook een brief opgenomen van Henricus Buscoducensis, den hofprediker van koning Christiaan III van Denemarken, die in Utenhove's verhaal van het bezoek aan het hof te Coldingen voorkomt [6]). Buscoducensis maakt in dezen brief

---

1) *Confessio Ioannis a Lasco, de nostra cum Christo Domino communione, et corporis sui item in Coena sua exhibitione* (s. l. et a.), afgedrukt bij Kuyper, *Ioannis a Lasco opera*, T. I, p. 235—239.

2) Bugenhagen aan Timannus, 1 Sept. 1554, in de *Farrago*, p. 176—185.

3) In de *Farrago*, p. 177: blasphemat et irridet institutionem Christi, ut cum non semel dicit carnem et ossa Christi etc. quibus uerbis uult persuadere stultis hominibus, qui dilectionem ueritatis non susceperunt, ut salui fierent, quòd nos, qui damus Deo suum honorem, et credimus uerbis Christi in Coena ipsius, et facimus ibi secundum mandatum eius, non sumus homines, qui possimus agnoscere panem esse panem et non carnem et ossa, id quod tamen canes agnoscunt: ita blasphemant contra Ecclesias Christi uel in occulto...; p. 179: Vnde ergo cognoscam eos? Respondet Christus: Vos Christiani, qui suscepistis Euangelium, et didicistis Catechismum uestrum, cognoscetis eos ex fructibus eorum. Qui sunt fructus Pseudoprophetarum? Doctrina et praedicatio eorum. Cum enim multa rationi speciosa sub nomine Christi et Euangelij proponunt hominibus, qui deficiunt à fide, attendentes spiritibus erroris et doctrinis demoniorum, in hypocrisi docentium mendacium etc. ut tandem concludant contra manifestum uerbum Dei, ut faciunt Sacramentiperdae contra institutionem Coenae Domini, ad hoc ut credant homines mendacio....

4) Bij Timannus, *Farrago*, p. 182: Non sinamus ut Satanae membra nobis auferant Euangelium gloriae Dei et institutionem Christi de Baptismo et sacra Coena. Alioqui nihil miremur, si postea extenuent uerbi ministerium et contemptum faciant (quemadmodum Stenckfeldius conatur per suum spiritum) et obtrudant nobis ueteres Donatistas, Pelagianos, Nestorios etc. ut tu scribis. Quibus resistite, ut diabolo, fortes in fide, et fideles in uestro ministerio. Non alia ratione uincetis eos. Id quod uelim, charissime Ioannes, ut scribas etiam alijs Ecclesiis, Hamburgensi, Lubecensi, etc. nomine meo, si ita tibi uisum fuerit.

5) Bij Timannus, *Farrago*, p. 185: Iste Erro quaesiuit sibi hactenus locum, ubi cum suis sibi constituat singularem Ecclesiam, quae nunquam fuit Christi. Vellem sibi melius consulerent Orientales Phrysii.

6) Eene beknopte levensbeschrijving van Henricus Buscoducensis bij D. G. Zwer-

melding van het twistgesprek, dat hij en zijn ambtgenoot Paulus Noviomagus den 16den Nov. 1553 met A Lasco, Utenhove en Mikron gevoerd hebben, inzonderheid van het aandeel dat hij daaraan zelf heeft genomen. Zijn verslag van het gesprokene wijkt af van dat van Utenhove [1]). Zooals te verwachten is, schrijft hij zich zelven de overwinning toe [2]). Hij geeft te verstaan, dat A Lasco en de zijnen ook niet zuiver waren in de leer van den kinderdoop en van den „dienst des Woords" of de openbare prediking [3]); m. a. w. hij

---

gius, *Det Siellandske Clerisie*, Bd. I, blz. 457—462; in Duitsche vertaling achter L. Harboe, *Nachrichten von dem Schicksale des Johann a Lasco*, S. 193—204.

1) Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 82 seq.; hierachter, blz. 69.

2) Henricus Buscoducensis aan Joannes Timannus, Coldingen, 19 Aug. 1554, *Farrago*, p. 217 sqq.: Nam cum ipsorum antesignanus Ioannes à Lasco cum suis hîc apud nos esset, ac nobis cum ipsis de eodem negocio disputatio foret, et unus ex illis nomine (ni fallor) Martinus Micronius prae alijs insolens ac iactabundus esset, putans se planè in hac causa uictorem, nesciens quàm reuera esset Micronius: cum enim ipsum rogarem, quo argumento moueretur, quòd nollet credere in Coena Domini esse realiter corpus et sanguinem Domini, iuxta propria ipsius uerba, respondit: se moueri articulo fidei repugnante isti carnali nostro sensui. Roganti mihi quis nam esse ille articulus, respondit: Ascensio Christi ad coelos. Dixi, quomodo hîc te mouere potest, cum Christus eo tempore, quo hanc sacrosanctam suam Coenam ante suam mortem institueret, nondum ad coelos ascenderat: proinde omnes illos locos, quos illi multos in hanc sententiam citare solent, nihil facere contra Christi et nostram ueram sententiam. Nam si in prima Coena suis discipulis corpus suum et sanguinem dedisset, non obstante articulo fidei de Ascensione: idem quoque nunc facere, cum iusserit nos idem facere quod ipse fecerit. Hîc cum Micronius suis uerbis quasi irretitus teneretur, respondit Lasco ad illum: Malè huic respondisti. Nos enim non ille articulus fidei Ascensionis Christi mouet, quod tamen praecipuè alioqui solent iactare, sed articulus incarnationis Christi, quòd sit uerus, physicus seu naturalis homo: quod si uerum est, non potest includi in pane (quamquàm nos quoque non tam crasse de hoc loquimur) nec simul esse in multis locis. Respondi, num crederet Christum non tantum fuisse hominem, sed etiam Deum: item multas ipsum in suo sanctificato corpore habuisse proprietates, quas nos in nostris merè physicis corporibus non habemus, ut sunt, nasci ex uirgine, ieiunare quadraginta dies, ire supra mare, euanescere ex oculis, transire per lapidem, et ianuas clausas etc. Respondit se credere quidem, sed haec ipsius omnipotentiae tribuenda esse. Rogaui, num et iuxta eandem omnipotentiam posset praestare in Coena contra physicas proprietates corporis humani, quod uellet? Respondit, posse quidem si uellet. Dixi, quòd uult, ostendunt ipsius uerba: Hoc est corpus meum etc.

3) Buscoducensis aan Timannus, *Farrago*, p. 219 seq.: Haec nostra fuerunt eo tempore colloquia, ex quibus uides mi frater in Christo, quàm sint non solum infirmae, sed prorsus nullae ipsorum rationes, quibus praecipuè fidunt. Tales fuerunt et de fide infantium, quam negarunt etiam post baptismum, quod multis,

maakt hen verdacht als overhellende naar het Anabaptisme, waardoor voor de meesten in die dagen een waar schrikbeeld werd opgeroepen. Het is verklaarbaar, dat de aangevallenen gemeend hebben het hierbij niet te moeten laten.

Utenhove spreekt op de boven (blz. 11) aangehaalde plaats van bundels („farragines", in het meervoud). Hij moet ook het oog gehad hebben op een werk van Joachim Westphal, dat als een tegenhanger van dat van Timan kan gelden. Het behelst namelijk eene verzameling niet van overeenstemmende maar van onderling tegenstrijdige leeringen over het avondmaal [1]). Deze zijn alle ontleend aan gedrukte geschriften van aanhangers der Zwingliaansche avondmaalsleer [2]). Blijkens de inleiding heeft Westphal het vooral gemunt op Karlstadt, Oekolampadius, Zwingli [3]) en de Zurichers in het algemeen [4]). Onder de verklaringen der Gereformeerden, die dienen moeten om hunne onderlinge tegenstrijdigheid te staven, komt ook een stuk van A Lasco voor, ontleend aan zijne „Verhandeling over de sacramenten der kerk van Christus" [5]). Eigenlijk vormt het aangehaalde [6]) geen doorloopend geheel; Westphal laat, zonder den lezer te waarschuwen, nu en dan gedeelten, soms geheele bladzijden weg, met het kennelijke doel om aan het gevoelen

---

si tempus concederet, declarare possem. Item de ministerio uerbi. Hinc uidemus quàm periculosum sit semel à uerbo Dei discedere, aut hoc in dubium uocare. Quod Diabolus bene nouit, cum diceret ad Euam: Verúmne est quod Dominus praecepit etc.

1) *Farrago // confvsanearvm et in-//ter se dissidentivm opinio-//num De Coena Domini, ex Sacramentariorum li-//bris congesta*, Per. M. Ioachimum West-//phalum, Past. Hamb. // *1. Cor: XI.* // *Qui edit et bibit indigne, iudicium sibijpsi // edit et bibit, non dijudicans corpus Domini. Omnis // porro dubitans sumit indigne. Nam quicquid non est // ex fide, peccatum est.* // [Aan het slot, onder quat. E, fol. 7 r:] *Magdeburgi excudebat Christia: Rodius Anno. 52:* — Formaat: in-8°. Letter: cursief Italiaansch. Signatuur: A 3—E 5. Aantal bladen, ongenummerd: 40. Aantal regels per bladzijde: 27. Hoogte: 13.6 c.M.; breedte: 8.8 c.M. — Een exemplaar is mij geleend uit de Stadsbibliotheek te Hamburg. Dit exemplaar is van boven eenigszins afgesneden.

2) J. Westphalus, *Farrago*, quat. A, fol. 8 r.

3) J. Westphalus, *Farrago*, quat. A, fol. 4 v, 5 r.

4) J. Westphalus, *Farrago*, quat. A, fol. 6 v.

5) J. à Lasco, *Brevis et dilucida de sacramentis Ecclesiae Christi tractatio*, bij Kuyper, *Ioannis a Lasco opera*, T. I, p. 97—232.

6) J. Westphalus, *Farrago*, quat. D, fol. 8 r—quat. E, fol. 3 r; bij A Lasco komt dit voor op p. 149 en volgende bladzijden.

des tegenstanders de scherpst mogelijke uitdrukking te geven. Ook in het afschrijven van A Lasco's woorden begaat hij eenige onnauwkeurigheid, wat soms aanleiding geeft tot eene zinstorende fout. Men kan echter niet beweren, dat hij in het aanhalen minder nauwgezet is dan de meeste schrijvers van dien tijd. Hij verzekert, dat men, bij de invoering der Hervorming in Engeland, er voornamelijk op uit geweest is de Zwingliaansche avondmaalsleer te verbreiden. Men had beter gedaan met de eerste beginselen van den godsdienst te verkondigen en de onwetenden in den Katechismus te onderwijzen. Doch men had in preek en geschrift altijd maar over de avondmaalsleer gehandeld. Zoolang Luther leefde zou er krachtig tegen geprotesteerd zijn; maar sedert Luther's dood heeft niemand aan de „Sacramentariërs" ernstigen tegenstand geboden [1]). Zij hebben dientengevolge groote vorderingen gemaakt. Westphal betreurt, dat in Engeland twee jaren geleden de strijd over het avondmaal opnieuw is ontbrand [2]). Deze dingen werden geschreven, terwijl koning Eduard VI nog leefde, en hadden dus geen betrekking op den zwerftocht der verstrooide Londensche gemeente. Men kan zich echter voorstellen, dat A Lasco en de zijnen eenigszins hebben gehaakt naar eene passende gelegenheid om Westphal te woord te staan; te meer, daar deze het geenszins hierbij heeft laten blijven. In 1554 heeft hij een geschrift van Luther uit het Duitsch in het Latijn vertaald [3]), waarbij hij ge-

---

1) J. Westphalus, *Farrago,* quat. A, fol. 7 v: ubi elementa prima religionis tradenda, et Catechesis rudioribus ad uerbum inculcanda erat, ibi potissimum incipiunt, et desinunt circa materiam de Sacramento coenae Dominicae, tam in Concionibus, quam scriptis. Haec fuerunt his annis in Anglia exordia reformationis. Cum fortis miles Christi D. Lutherus prae alijs sustinens molem belli contra portas inferorum adhuc staret, in acie immotus, fortiterque reprimeret irruptiones phanaticorum, non eousque progrediebatur audacia, quo nunc progreditur. Postquam ille decessit ex statione, ... et nemo ualde restitit, illi intra paucos annos magnas progressiones fecerunt.

2) J. Westphalus, *Farrago*, quat. A, fol. 6 v: Laude quidem dignum est studium componendi dissensiones, unde non leuiora damna redundant publice in Ecclesiam et merito probatur uoluntas cuiusdam piae memoriae praeclari uiri, de quo accepimus ex fidis amicis, quam displicuerit illi, ante biennium in Anglia de re Sacramentaria renouata contentio.

3) *Vera et* || *propria enarra-*||*tio dicti Christi Ioannis* || *VI. Caro non prodest quicquam, etc.* || *à Reuerendo uiro sanctae memoriae* || *D. Martino Luthero scripta contra* || *Sacramentarios, et in sermonem Latinum* || per Ioachimvm Vuest||phalum conuersa. || *Gene. 3.* || *Et ait Dominus ad serpentem, Inimicitias ponam* ||

legenheid vond door het schrijven eener inleiding in denzelfden trant zijne grieven tegen de Sacramentariërs te luchten. Buiten Duitschland wonnen zij naar Westphal's meening maar al te veel aanhangers, terwijl men naliet hen te wederleggen. Wijl degenen die aan zoodanige wederlegging behoefte hadden geen Duitsch verstonden, bracht hij dit geschrift van Luther in het Latijn over om het als wapen ter bestrijding der „Sacramentariërs" te doen dienen [1]). In het j. 1555 heeft A Lasco in de opdracht zijner „Forma ac ratio" [2]) de beide „Farragines" van Timan en Westphal ter sprake gebracht [3]). In beknopten vorm heeft hij zich verweerd tegen de aanvallen die daarin op hem gedaan waren, voornamelijk tegen die van Timan [4]), maar ook tegen die van Westphal, waarbij hij melding maakt van hetgeen er gebeurd is bij gelegenheid van hunne persoonlijke ontmoetingen te Hamburg nog vóór de reis naar Engeland [5]). Westphal bleef het antwoord niet schuldig. Weldra verscheen van hem eene „Gerechtvaardigde verdediging tegen de met ophef verkondigde leugens van A Lasco" [6]). De voorrede is

---

inter te et mulierem, et semen tuum et semen // *illius, Ipsum conteret caput tuum, et tu* // *insidiaberis calcaneo eius.* // Francoforti // apud Petrum Brub. // Anno Domini // 1554. // Formaat: in-8°. Letter: cursief Italiaansch. Signatuur: a 2—e 5. Aantal bladzijden: 79, genummerd. Aantal regels per bladzijde: 27, buiten den hoofdregel. Hoogte: 13.6 c.M.; breedte: 8.8 c.M. — Een exemplaar is mij geleend uit de Stadsbibliotheek te Hamburg.

1) J. Westphalus, *Epistola nuncupatoria*, vóór de *Vera et propria enarratio*, p. 1—16.

2) A Lasco, *Forma ac ratio tota ecclesiastici Ministerii*, bij Kuyper, *Ioannis a Lasco opera*, T. II, p. 1—283.

3) A Lasco's opdracht vóór het genoemde werk, *Domino Sigismundo Augusto,... Regi Poloniae*, bij Kuyper, T. II, p. 20.

4) De bedoelde opdracht, p. 20—26. Van dit verweer tegen Timan wordt zelfs op den titel melding gemaakt: Cum breui etiam (in Epistola nuncupatoria) calumniarum quarundam refutatione: quae falso aduersus ipsum, in Martiniani cuiusdam apud Bremenses Pastoris farragine inspersae habentur.

5) De bedoelde opdracht, bij Kuyper, T. II, p. 22 sqq. — Het hieromtrent gezegde op blz. 179 van *Jan Utenhove* vereischt dus verbetering. — Westphal heeft hetgeen voorgevallen is bij die persoonlijke ontmoetingen op zijne wijze besproken in zijne aanstonds te noemen *Ivsta defensio*, quat. h, fol. 3 v—7 v.

6) *Ioachimi* // *VVestphali ivsta* // *defensio, adversvs* // *insignia mendacia Ioannis à Lasco* // *quae in Epistola ad Sereniss. Poloniae* // *Regem, etc. contra Saxonicas Ecclesias* // *sparsit, cuius Exemplar, ut aequus Lector rei* // *ueritatem facilius quasi ex antithesi colligere* // *possit, VVestphali scripto sub* // *finem adiecimus.* // Argentorati excv-//debat Blasivs Fa-//bricivs, Anno // 1557. — Formaat: in-8°. Letter:

onderteekend: Maart 1556. In deze voorrede draagt de schrijver zijn boek op aan burgemeesters en raden der stad Frankfort a/d Main. Hier toch is A Lasco's werk gedrukt. Hier bevindt deze zich met een deel der verstrooide leden van de Londensche gemeente. Westphal brengt nu de Frankfortsche overheid onder het oog, dat zij niet moest toestaan geschriften van dien aard te drukken [1]) en dat zij zulke „Sacramentariërs" uit de stad moest verdrijven [2]). Wel beveelt de Schrift gastvrijheid te verleenen aan vreemde ballingen, maar dit geldt niet tegenover rustverstoorders als dezen [3]). Laat de overheid van Frankfort het voorbeeld volgen der „vroomste vorsten, steden en kerken, die met gematigde gestrengheid door wijze edikten Sacramentariërs en Wederdoopers belet hebben zich onder de bevolking te mengen" [4]). Men verwijt hem, dat hij ergens geschreven heeft: „vraagstukken van dezen aard behoorden eerder met den schepter der overheid dan met de pen uitgemaakt te worden" [5]). Hij trekt deze bewering geenszins in, maar neemt haar volkomen voor zijne rekening [6]). Men gevoelt,

---

Italiaansch. Signatuur: * 2—ε 5. Aantal bladen: 136. Aantal regels per bladzijde met den hoofdregel: 24 (buiten voorrede en bijlagen). Hoogte: 14.6 c.M.; breedte: 9.1 c.M. Achteraan vindt men als Bijlagen gedrukt: het patent door koning Eduard VI aan de gemeente der Nederlandsche vluchtelingen te Londen geschonken, en de opdracht van A Lasco's „Forma ac ratio" aan koning Sigismund August van Polen. — Een exemplaar van dit werk is mij ter leen verstrekt uit de Stadsbibliotheek te Hamburg.

1) J. Westphalus, *Praefatio* vóór zijne *Ivsta defensio*, quat. *, fol. 4 v.

2) J. Westphalus, *Praefatio*, quat. *, fol. 5 r: Ex spiritu Dei dedit consilium uir Dei D. Lutherus, fugiendos, et ex coetu ciuium relegandos esse Sacramentarios: expendat V(estra) P(rudentia) quis sit spiritus, suadens recipere et receptos fouere non sine periculo contagionis infecturae totum gregem. Morbida ouis separatur, ne totum ouile corrumpat: membrum corruptum resecatur, ne noceat reliquis: separantur corpora hominum, ne immunda lepra uel scabie mala, inficiant sanos: quantò magis separare oportet immundos Spirituali lepra, mente corruptos: ne oues Christi inficiant et perdant.

3) J. Westphalus, *Praefatio* vóór zijne *Ivsta defensio*, quat. *, fol. 5 v: Saepius commendat scriptura hospitalitatem, praecipit opera misericordiae et Charitatis exercere erga exules et peregrinos: Verùm ita ne fides uioletur, et ne aduersus multos laedatur charitas. Vt enim charitatis est hospitio recipere peregrinos, et his benignè facere, si pro hospitalitate et beneficijs non malefacta rependant, si quieti non turbent Ecclesiam et Rempublicam: ita charitati maximè repugnat, praebere hospitium ingratis, inquietis, et noxijs communitati.

4) J. Westphalus, ibidem, quat. *, fol. 7 r.

5) J. Westphalus, *Ivsta defensio*, quat. k, fol. 6 v: huius generis quaestiones magis dignas esse quae refutentur sceptro Magistratus quàm calamo.

6) J. Westphalus, *Ivsta defensio*, quat. k, fol. 6 v, 7 r.

dat iemand van dergelijken geest de harde bejegening die de Gereformeerden in Denemarken en in de kuststeden aan de Oostzee ondervonden hadden moest goedkeuren. Met taaie volharding tracht hij de meening ingang te doen vinden, dat tusschen „Sacramentariërs" en Wederdoopers slechts een gering verschil bestaat. Ook in een ander opzicht herhaalt hij het vroeger geschrevene. Hij beweert nl. opnieuw, dat de „Sacramentariërs" eerst na den dood van Luther de kans schoon gezien hebben om hunne leer sterk te verbreiden [1]). Wij weten, dat hij hierbij vooral het oog heeft op Engeland. Heeft A Lasco, om zich bij koning Sigismund August van Polen aan te bevelen, zich beroepen op het patent, door koning Eduard VI aan de vluchtelingen-gemeente te Londen geschonken, Westphal merkt op, dat dit patent desnoods mag dienen als een schild om er A Lasco's persoon, maar nooit om er dwaalleer mede te verdedigen [2]). Nog in hetzelfde jaar zag een verweerschrift tegen Calvijn het licht [3]). (De naam van Westphal wordt wel niet op den titel genoemd, maar is geplaatst onder de voorrede). Deze voorrede is onderteekend: November 1556. Eigenlijk bestaat het werk uit eene aaneenschakeling van verklaringen omtrent het avondmaal, afgegeven door reeksen van predikanten in Noord- en West-Duitschland. In alle wordt de Luthersche avondmaalsleer gehandhaafd. De „Sacramentariërs" worden bitter gelaakt. Joachim Westphal ontvangt als verdediger der rechtzinnigheid tal van loftuitingen. Vele verklaringen ademen een geest als die van Paulus ab Eitzen, den Hamburgschen superintendent, die schreef: „Calvijn en al zijne bentgenooten, de Anabaptisten, Stenckfeld enz. haten wij met een volkomen haat" [4]). Deze uitspraak werd door 15

---

1) J. Westphalus, *Praefatio* vóór zijne *Ivsta defensio*, quat. *, fol. 3 r.

2) J. Westphalus, *Ivsta defensio*, quat. 1, fol. 6 v—8 r.

3) *Confessio // fidei de evcha-//ristiae sacramento, in qva // Ministri Ecclesiarum Saxoniae solidis Argumentis sa-//crarum Literarum astruunt Corporis et Sangui- //nis Domini nostri Iesv Christi, // praesentiam in Coena sancta, et de li-//bro Ioannis Caluini ipsis de-//dicato respondent. // Philip. I. // Stetis in uno spiritu, una anima, // adiuuan-//tes decertantem fidem Euangelij, nec in ullo ter-//reamini ab aduersarijs, quae illis quidem est cau-//sa perditionis, uobis autem salutis.* // Impressum Magdeburgae, apud Am-//brosium Kirchner. Anno, // M.D.LVII. // Formaat: in-8°. Letter: Italiaansch. Signatuur: A ij—T v. Aantal bladen: 152, ongenummerd. Aantal regels per bladzijde: 36. Hoogte: 15 c.M.; breedte: 9 c.M.

4) „Aperte enim et ingenue profiteor, quod Caluinum cum omnibus suis consortibus, cum Anabaptistis, cum Stenckfeldio, et si qui alij sunt contemptores et

Hamburgsche predikanten mede-onderteekend [1]). Er komen hier ook verklaringen voor van de predikanten te Lubeck [2]) en te Wismar [3]). Zijn zij gesteld in een anderen toon dan de overige? Behelzen zij, dat men de harde bejegening, die de Gereformeerden bij hen hebben ondervonden, betreurt? Geenszins. Die van Lubeck danken God, dat hunne gemeente behoed is voor besmetting met het gevoelen der „Sacramentariërs" [4]). Die van Wismar beroemen er zich op, dat hunne stedelijke overheid onder bedreiging met zware straf aan de ingezetenen verboden heeft de verbreiders dezer dwaalleer te herbergen [5]). Het is waar, dat over het verjagen van grijsaards, vrouwen en kinderen wordt gezwegen. Nog deed Westphal in 1558 een nieuw polemisch geschrift tegen Calvijn verschijnen [6]), dat voor de aanhangers der Gereformeerde avondmaalsleer even hatelijk kan genoemd worden. Toen was trouwens de kopie van Utenhove's „Eenvoudig en getrouw verhaal" reeds voltooid. Dat zijn werk, hetwelk als antwoord moest dienen op zoovele

---

blasphematores Sacramentorum Christi, perfecto zelo odimus, et Ecclesiam monemus, ut sibi ab ipsis et libris ipsorum caueat, iuxta praeceptum Christi, cauete a falsis Prophetis"; in de *Confessio fidei de evcharistiae sacramento*, quat. O, fol. VIII r.

1) Ibidem, quat. P, fol. i r.

2) *Ecclesiae Lvbecensis confessio de coena Domini*, ibidem, quat. Q, fol. iiij r—v r.

3) *Confessio ministrorvm Christi Iesv, in ecclesiis vrbis Vuismariae*, ibidem, quat. R, fol. iij r—iiij r.

4) *Ecclesiae Lvbecensis confessio*, ibidem, quat. Q, fol. v r: Deo omnipotenti agimus gratias, qui hasce Saxonicas Ecclesias hactenus incontaminatas seruauit in uera fide et doctrinae unanimi consensu, et eas liberauit, ne adstipulentur Adiaphoricis, Interimisticis et Sacramentariorum prauis opinionibus.

5) *Confessio ministrorvm Vuismariae*, ibidem, quat. R, fol. iiij r: Prudentissimus urbis nostrae Senatus cum clarissimis uicinis in hoc littore ciuitatibus non modo Sacramentariorum et Anabaptistarum aliorumque erroneas opiniones doceri et spargi: sed et Doctores authores et Patronos eorum foueri aut hospitio excipi, publico et seuero edicto sub paena graui uetuit.

6) *Apolo-//gia confessio-//nis de coena Domini, // contra corrvptelas // et calumnias Ioannis Caluini, scri-//pta à Ioachimo Vuestphalo // Ecclesiaste Hambur-// gensi. // Ieremiae. XXIII. // Haec dicit Dominus exercituum: Nolite // audire uerba Prophetarum, qui prophetant // uobis, et decipiunt uos. Visionem cordis // sui loquuntur, non de ore Domini.* // Vrsellis, // excvdebat Nicolavs // Henricvs. // Anno M. D. LVIII. // Formaat: in-8°. Letter: cursief Italiaansch. Signatuur: * 2—*f* 5. Genummerde bladzijden: 462; daarenboven 16 bladzijden voor het voorwerk (waarvan 2 onbedrukt) en 1 voor de „Errata". Aantal regels per bladzijde: 25, buiten den hoofdregel. Hoogte: 13.6 c.M.; breedte: 8.8 c.M.

aanvallen, een polemisch karakter heeft gekregen, kan na al het medegedeelde geen verwondering baren.

De vraag is, of dit polemisch karakter een nadeeligen invloed heeft geoefend op de juistheid zijner beschrijving van het gebeurde. Wat zijne feitelijke mededeelingen aangaat kan men zeggen, dat zij in de hoofdzaken juist zijn. Op treffende wijze wordt dit bevestigd door een geschiedwerk, dat geschreven is met het doel om op de betrouwbaarheid van zijn verhaal af te dingen. Het is L. Harboe's „Historisch bericht aangaande de aankomst der Engelsche vluchtelingen in Denemarken, wat hun wedervoer gedurende hun verblijf in dit land, en onder welke omstandigheden zij van hier vertrokken zijn". Dit geschrift is gedrukt als voorrede vóór een werk van D. G. Zwergius [1]). Reeds spoedig verscheen het zelfstandig in Duitsche vertaling [2]). Wie het aandachtig doorleest, zal bemerken, dat de hoofdbron voor Harboe [3]) geen andere is dan het... „Eenvoudig en getrouw verhaal" van Utenhove. De beteekenis van zijn werk voor ons ligt vooral hierin, dat hij gelegenheid vindt eenige oorspronkelijke bescheiden uit de archieven van Kopenhagen, die op het gebeurde betrekking hebben, af te drukken. De voornaamste heb ik hierachter in de aanteekeningen bij den tekst opgenomen. Men zal er uit zien, dat Utenhove's verhaal er wel

---

1) Ludvig Harboe, *Ein Historisk Beretning om disse Engelske Exulanters Ankomst til Danmark, hvorledes det er gaaet dem, medens de vare her, og om deres Vortreise herfra igien*, gedrukt vóór L. G. Zwergius, *Det Siellandske Clerisie Eller Efterretning Om De Biskoper, Provster, Praester og andre Geistlige, Som Fra Reformationens Tid indtil vore Tider have levet og laert udi Kirker og Skoler i Siellands Stift....* Med Biskop Ludvig Harboes Fortale, Kiöbenhavn, 1754, in-4°., Bd. I, S. 11—108. Deze eerste Bd. telt buiten de voorrede 863 bladzijden. Een exemplaar is mij ter leen verstrekt uit de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen.

2) De volledige titel van dit zeldzame boekje luidt: *Ludwig Harboe || hochverordneten Bischoffs in Seeland || zuverläszige || Nachrichten || von dem || Schicksale || des || Johann a Lasco || und seiner aus England vertriebenen || reformirten Gemeinde in Dännemark. || — Diesen sind beygefügt: || Dithlef Gotthard Zwergs || Lebensbeschreibungen || des ersten evangelischen Bischoffs || in Seeland || Petrus Palladius || und zweyer Königl. Dänischen Hofprediger || des || Paul Noviomagus || und Heinrichs von Bruchofen || oder Buscoducensis. — Aus dem Dänischen übersetzt* || von Christian Gottlob Mengel. — Kopenhagen und Leipzig, 1758. || bey Friedrich Christian Pelt. || Formaat: in-8°. Het boekje telt 296 bladzijden, behalve het voorwerk (4 bladzijden).

3) Zwergius geeft op blz. 396—406 eene biographie van Harboe, die alsdan nog in het land der levenden verkeert.

door wordt toegelicht en aangevuld, maar op geen enkel punt weersproken. Door Harboe vernemen wij, dat koning Christiaan van Denemarken den 11den Nov. 1553, dus drie dagen na de aankomst van A Lasco, Utenhove en Mikron te Coldingen, uit deze plaats een plakkaat heeft uitgevaardigd, waarin aan alle bekleeders van geestelijke en wereldlijke overheidsambten werd gelast er ijverig tegen te waken, dat geen Wederdoopers, „Sacramentariërs" en andere „Schwärmer" in het rijk binnendrongen [1]). Of dit plakkaat eenig verband hield met de aankomst van het genoemde drietal, is zeer onzeker. Maar men kan er uit opmaken, hoe welkom zij waren! Verder verhaalt Harboe, dat in het j. 1552 of kort daarna twee predikanten te Odensee, Christoph Michelsen en Lorenz Eliae, wegens het verbreiden van de leeringen der Wederdoopers tot levenslange gevangenisstraf zijn veroordeeld [2]). Hoe de vereischte waakzaamheid tegen het binnendringen van „Sacramentariërs" en Wederdoopers in praktijk gebracht werd, zien wij uit de briefwisseling van Peter Godske, den bevelhebber van het slot te Kopenhagen, met de overheid van deze stad en een der secretarissen van Christiaan III, toen de twee schepen met de Gereformeerde vluchtelingen uit Engeland, de Moor en de Kleine Kraai, daar waren binnengevallen [3]). Merkwaardig is ook de officiëele lijst der mannen, vrouwen en kinderen, die in de gure Decemberdagen van 1553 op onmeedoogende wijze uit Denemarken verjaagd werden [4]). Men vindt daar de namen op van mannen die in de geschiedenis van het Gereformeerde Protestantisme eene eervolle plaats verworven hebben; ik vermeld slechts Godfried van Wingen, die den bijbel van „Deux-Aes" heeft vertaald, later predikant te Londen, en Gillis van der Erven, weldra zoo beroemd geworden als boekdrukker te Emden. Ook Anne van Horne, met wie Jan Utenhove naderhand in het huwelijk getreden is [5]), komt er op voor.

---

1) L. Harboe, in de voorrede vóór het werk van Zwergius, Bd. I; in de Duitsche vertaling, S. 79 f.

2) L. Harboe, in de voorrede vóór het werk van Zwergius, Bd. I; in de Duitsche vertaling, S. 98–101.

3) Men zie de stukken in de aanteekeningen bij den tekst hierachter, p. 100 en 117.

4) Zie bij p. 117 van den tekst hierachter.

5) Men vergelijke: Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 170 (hierachter, blz. 118); brief van Utenhovius aan Godfried van Wingen (in mijn *Jan Utenhove*, Bijl., blz. XXVIII); en de lijst bij Harboe [in de voorrede vóór het werk van Zwer-

Kan men dus niet op goeden grond beweren, dat het polemisch karakter van Utenhove's geschrift een nadeeligen invloed heeft geoefend op de juistheid zijner mededeeling van de feiten, eene andere vraag is, of men hem altijd kan bijvallen in zijne oordeelvellingen over het gebeurde. Was het licht steeds aan de zijde der Gereformeerden en de duisternis aan de zijde der Lutherschen? Waren de Gereformeerden altijd bescheiden en vredelievend, de Lutherschen altijd twistziek en haatdragend? Men vergete niet, dat de verslagen der twistgesprekken die hier afgedrukt worden van één kant komen. Aan de tegenpartij worden hier en daar zulke dwaasheden in den mond gelegd, dat men de overdrijving voelen en tasten kan [1]). Het zelfgevoel der Gereformeerden is sterk ontwikkeld [2]). Van hunne liefde tot den vrede [3]), hun optreden voor Gods kerk [4]), wordt hoog opgegeven. Het oordeel over de tegenstanders is hard [5]). Men dreigt hen met Gods toorn [6]). Zonderling mag het heeten, dat A Lasco en de zijnen eene afbrekende kritiek oefenen op de kerkelijke toestanden in Denemarken [7]). Meer dan éene hatelijkheid tegen de Lutherschen wordt door hen ten beste gegeven [8]). Noviomagus heeft de Doopsgezinden wegens hunne veroordeeling van den kinderdoop bestreden. Eene noodelooze hatelijkheid tegenover hem en zijne geestverwanten wordt hieraan vastgeknoopt [9]). Toen A Lasco, Utenhove en Mikron te Coldingen bij Christiaan III waren, beweerden zij, dat Noviomagus hen in zijne preek „beleedigd", tegen hen „gezondigd" had [10]). Toonden zij zich niet wat lichtgeraakt? In een stuk, dat voor den koning bestemd was en dat ook Noviomagus in handen kwam, beschuldigden zij dezen van grove geveinsdheid [11]). Onaangenaam moest het voor de

---

gius, blz. 50; in de Duitsche vertaling, S. 56 (Anna van Horne, mit ihrer Schwester und zwei Kindern)]. Bladzijde 168 van *Jan Utenhove* moet hiernaar verbeterd worden.

1) Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 196, 206; hierachter, blz. 131, 136.

2) Utenhovius, l. l., p. 8, 21, 32, 36; hierachter, blz. 33, 39, 44 v., 46 v.

3) Utenhovius, l. l., p. 9, 11; hierachter, blz. 33 v., 34 v.

4) Utenhovius, l. l., p. 43; hierachter, blz. 50.

5) Ibidem, p. 7, 8; hierachter, blz. 33.

6) Ibidem, p. 91, 132; hierachter, blz. 73, 100.

7) Ibidem, p. 54, 87; hierachter, blz. 55, 71.

8) Ibidem, p. 57 sqq., 61 seq.; hierachter, blz. 56 v., 59.

9) Ibidem, p. 63; hierachter, blz. 59 v.

10) Ibidem, p. 50, 53, 70, 72; hierachter, blz. 53, 55, 63, 64.

11) Ibidem, p. 71; hierachter, blz. 63 v.

Lutherschen zijn nu en dan gelijkgesteld te worden met de „Papisten" [1]). Sterk is bij A Lasco en de zijnen de zucht om te redetwisten [2]). De wijze waarop zij het verlangen naar een twistgesprek te kennen geven, is van zekere vermetelheid niet vrij te pleiten [3]). Groot is in dezen het gebrek aan zelfkennis bij Micronius [4]). Bij iedere gelegenheid betoont hij zich strijdlustig [5]). Ook al weet hij, dat Joachim Westphal, die predikant te Hamburg is, den volgenden dag preeken moet, laat hij hem toch niet met rust, maar dwingt hem tegen wil en dank een debat aan te gaan [6]). Eenige Gereformeerden die evenals de overigen uit Londen hebben moeten wijken, maar langs een anderen weg te Hamburg zijn aangekomen, hebben daar een aantal weken rustig gewoond. Nauwelijks verschijnt Mikron daar, of hij stuurt aan op een twistgesprek, en weldra ontstaat er eene hevige gisting, die ten gevolge heeft dat hij met zijne geloofsgenooten verdreven wordt [7]). Heeft Mikron's strijdlust ook te Wismar en te Lubeck den ballingen misschien evenveel schade als voordeel bezorgd?

A Lasco, Utenhove en Mikron kunnen of willen niet inzien, dat er ten opzichte van de waarde van twistgesprekken tusschen hen en de Lutherschen een principiëel verschil bestaat. Bij de laatsten geldt althans in theorie de stelregel, dat men zich uitsluitend houden moet aan de Schrift en over de waarheid geen uitspraak moet laten doen door menschen [8]). Bij een twistgesprek behooren „getuigen" [9]) of „scheidsrechters" [10]). Daarom is er bij de Lutherschen eigenlijk geen plaats voor twistgesprekken, evenmin als voor conciliën of synoden, waarop de waarheid met meerderheid van stemmen wordt uitgemaakt. Wanneer dan ook de predikanten van Wismar [11]), Lubeck [12]) en Hamburg [13]) volstrekt weigeren een twistgesprek

1) Utenhovius, l. l., p. 83, 149; hierachter, blz. 69, 108.
2) Ibidem, p. 40, 51; hierachter, blz. 48 v., 54.
3) Ibidem, p. 44, 47; hierachter, blz. 50 v., 52.
4) Ibidem, p. 193; hierachter, blz. 129.
5) Ibidem, p. 127, 128, 134, 135, 152, 172, 192; hierachter, blz. 97, 98, 101, 102, 109 v., 119, 129.
6) Ibidem, p. 194; hierachter, blz. 130.
7) Ibidem, p. 170; hierachter, blz. 118.
8) Ibidem, p. 77, 78, 140 (vergel. p. 152, 196); hierachter, blz. 66, 67, 104 (vergel. blz. 109 v., 131).
9) Ibidem, p. 51; hierachter, blz. 54.
10) Ibidem, p. 146, 151; hierachter, blz. 107, 109.
11) Ibidem, p. 135, 154; hierachter, blz, 101 v., 110 v.
12) Ibidem, p. 173; hierachter, blz. 119 v.
13) Ibidem, p. 216; hierachter, blz. 140 v.

aan te gaan, geschiedt dit in den grond om de aangegeven reden [1]. De woorden van Christus „dit is mijn lichaam" zijn volgens een der predikanten van Lubeck zóó duidelijk, dat zij geen menschelijke uitlegging behoeven [2]. Westphal verklaarde: „onze avondmaalsleer is te welgegrond, dan dat tot hare bevestiging nog conciliën, disputen of twistgesprekken van noode zouden zijn" [3]. „De waarheid van onze leer", zegt hij, „bewijzen wij uit de Schrift" [4]. En de Hamburgsche senaat liet aan Micronius en de zijnen in antwoord op een verzoekschrift hunnerzijds weten: „de Magistraat is volkomen zeker van de waarheid zijner leer. Een twistgesprek met de predikanten over die leer kan dus niet worden toegestaan. Maar wie met alle geweld disputeeren wil, begeve zich naar de Academiën en hooge scholen (scholas publicas), waar het gebruikelijk is over betwiste geloofspunten debat te voeren" [5].

Een geheel ander gevoelen heerscht hieromtrent bij de Gereformeerden. Zij huldigen het gezag van synoden. Vandaar dat Mikron herhaaldelijk een beroep doet op de kerk. A Lasco, Mikron en Utenhove verwijten te Coldingen aan Palladius en de zijnen, dat zij weigeren de zaak in geschil „overeenkomstig Gods woord, aan de uitspraak der kerk te onderwerpen" [6]. Bij de beoordeeling der rechtzinnigheid van Luther's leer en ook van de Augsburgsche geloofsbelijdenis moet men zich richten „naar den regel der H. Schrift en de wettige uitspraken der kerk" [7]. De leer van alle latere godgeleerden heeft slechts gezag, voorzoover zij volkomen overeenstemt met die der profeten en apostelen; daarom moet zij altijd onderworpen blijven aan het oordeel der kerk, naar Gods woord. Dit geldt ook van Luther's leer (Lutheri doctrina censurae Ecclesiae, iuxta Dei verbum, subiecta) [8]. Maar wie vertegenwoordigen voor Mikron en de zijnen de kerk? Hieromtrent huldigen zij eene zeer ruime opvatting, naar het voorbeeld van Christus, die, door den hoogepriester omtrent zijn geloof ondervraagd, zich niet op de leeraars der synagoge, maar op zijne toehoorders, zonder twijfel voor het meerendeel mannen uit de volksklasse, beriep [9]. Desge-

---

1) Utenhovius, l. l., p. 151 seq., 180, 182, 200, 201, 202, 207, 230.
2) Ibidem, p. 182.
3) Ibidem, p. 200; vergel. p. 201.
4) Ibidem, p. 212.
5) Ibidem, p. 230.
6) Ibidem, p. 77.
7) Ibidem, p. 78.
8) Ibidem, p. 140.
9) Ibidem, p. 152.

lijks willen de Gereformeerden zelfs eene kleine schaar van bevoegde toehoorders als rechters over de waarheid hunner prediking erkennen. Zonderling genoeg koesteren zij onder zekere omstandigheden den wensch, dat deze bevoegde toehoorders door de wereldlijke overheid zullen worden aangewezen of dat de overheid zelve over de leer uitspraak zal doen. Als zij te Coldingen aan koning Christiaan III de toestemming vragen tot het houden van een twistgesprek met Palladius, uiten zij het verlangen dat de koning bij het debat zal toeluisteren, of eenigen van de zijnen zal afvaardigen om er bij tegenwoordig te zijn [1]). De aanwijzing der „getuigen" of rechters van het twistgesprek willen zij zelfs geheel aan den koning overlaten [2]). Te Wismar wenschen zij, dat dr. Hendrik Smedenstede een twistgesprek met hen zal aangaan, onder medewerking van eenige te goeder naam bekend staande burgers [3]). Hun verzoekschrift aan burgemeester en senaat der genoemde stad houdt in, dat deze aan de predikanten aldaar zullen gelasten zulk een twistgesprek met hen te voeren. Daarbij zullen dan eenige te goeder naam bekend staande senatoren of burgers als getuigen moeten optreden [4]). Nagenoeg hetzelfde verlangen geven zij te kennen te Hamburg [5]). Smedenstede vraagt: „als er een twistgesprek zal plaats hebben, wie begeert gij dan dat daarbij als getuigen en scheidsrechters zullen tegenwoordig zijn? Misschien eenige personen die uw eigen gevoelen aanhangen"? Mikron: „Ik ben hier vreemdeling; de menschen in deze stad ken ik niet. Laat de magistraat getuige en scheidsrechter wezen". Smedenstede: „de magistraat? Dan nog liever de Duivel. Wat verstaat de magistraat van godsdienstige aangelegenheden? Laten wij naar Rostock gaan en ons wenden tot de leeraars of den superintendent aldaar, die over het twistgesprek hun oordeel zullen kunnen uitspreken". Mikron: „mijnheer de doctor, veracht gij dermate de overheid? Ik vraag u: toen Luther in den aanvang van zijn optreden nog door alle

---

1) Utenhovius, l. l., p. 40; hierachter, blz. 48.

2) Ibidem, p. 51; hierachter, blz. 54: adhibitis quos Rex uellet testibus.

3) Ibidem, p. 127; hierachter, blz. 97 v.: colloquium inducat, eique ciues aliquot probos adhibeat.

4) Ibidem, p. 163; hierachter, blz. 115: sub aliquot proborum senatorum aut ciuium testimonio.

5) Ibidem, p. 193; hierachter, blz. 129: sub testimonio proborum aliquot hominum et magistratus arbitrio ad id delectorum.

schoolsche godgeleerden veroordeeld werd, welke scheidsrechter heeft hem toen tegenover den paus den palm der overwinning toegekend"? [1]) Eene dergelijke huldiging van het overheidsgezag in geloofszaken is aan de zijde der Gereformeerden wel bevreemdend. Was het de invloed van A Lasco die hen zoo spreken deed? Of hebben zij slechts van den nood eene deugd gemaakt, in de verwachting, dat het oordeel der wereldlijke overheid milder zou uitvallen dan dat van de Luthersche godgeleerden? Het dient erkend, dat Mikron zich elders ten opzichte van het overheidsgezag in geloofszaken anders heeft uitgelaten [2]).

Te Wismar heeft Mikron zekere vermaarde twistgesprekken gehouden met Menno Simons. Boven (blz. 7) is over dit onderwerp reeds iets medegedeeld. Verder moge hier worden volstaan met eene verwijzing naar hetgeen bij de desbetreffende bladzijden van Utenhove's verhaal is aangeteekend [3]). Er blijkt uit, dat Mikron en de zijnen tegenover Menno en zijne aanhangers niet beminnelijk zijn geweest. Vooral de lichtvaardigheid waarmede Hermes Backereel te Wismar de schuilplaats van Menno aan openlijke bekendheid heeft prijsgegeven [4]), valt te laken. Neemt men in aanmerking, dat de predikanten te Wismar voor de „Sacramentariërs", immers met de Anabaptisten vereenzelvigd, de doodstraf niet te zwaar achten [5]), dan kan men nagaan, dat voor Menno goede reden bestond om zich schuil te houden.

Achter zijn „Eenvoudig en getrouw verhaal" heeft Utenhove eene verhandeling geplaatst over het avondmaal. Het zij mij vergund hieromtrent te verwijzen naar hetgeen ik elders over dit onderwerp geschreven heb [6]).

---

1) Utenhovius, l. l., p. 146; hierachter, blz. 107.

2) Ibidem, p. 180 seq.; hierachter, blz. 123: een der predikanten van Lubeck beroemt er zich op, dat de Luthersche avondmaalsleer is „in comitijs Augustanis ex omnium Principum, adeoque Imperatoris ipsius consensu approbata". Waarop Mikron antwoordt: „Rectè docuit Lutherus, orthodoxae doctrinae regulam peti oportere non ab ullis Concilijs, Comitijs, aut Principibus, sed à Scriptura .... Quare omissa hac inuidiosa Principum et Comitiorum commemoratione, ad Scripturas ueniamus".

3) Nl. bij p. 122 sqq.; hierachter, blz. 93 vv.

4) Zie Utenhovius, l. l., p. 123; hierachter, blz. 94, aant. 3.

5) Utenhovius, l. l., p. 147; hierachter, blz. 107.

6) *Jan Utenhove,* blz. 6, 39 v., 185.

In het j. 1608 is van Utenhove's werk eene Duitsche vertaling verschenen [1]).

Ten slotte moge nog de aandacht gevestigd worden op het voortreffelijk Latijn, waarin dit „Verhaal" geschreven is. Het zal weinig verwondering baren aan wie weet dat Utenhove behoorde tot eene familie van aanzienlijke Humanisten, dat de beroemde Georgius Cassander zijn leermeester en dat zijn oudere (half-)broeder Karel, die gedeeltelijk voor zijne opvoeding had gezorgd, huisvriend van Erasmus was geweest [2]).

---

1) *Kurtzer, einfältiger und waarhafter Historischer Bericht, wie die Christliche Kirche vnd Gemeine auss Niderland vnd von anderen ausländischen örtern, in Engelland erstlich angefangen vnd aufkommen, auch endlich widerumb zerstört worden: fürnemlich aber was sie desswegen für reisen haben auf sich nemen vnd thun müssen, vnd wie es ihnen auf denselbigen ergangen sey. Darinn zugleich vil vom Abendmal des Herren vnd vom heutigen gegenwertigen streit desselbigen gelehrt vnd gehandelt wird, wie auch von andern sachen mehr, die mit einander lesens wol werth seind. Welches alles geschehen vnd sich zugetragen hat, im jar nach Christi geburt 1553 vnd 1554: vnd ist anfänglich durch* Johann Vtenhoven von Gendt in Latein beschrieben, vnd zu Basel durch Johannem Oporinum im Jahr 1560 gedruckt. Ietzt aber allererst auss dem Latein ins Teutsch gebracht, durch Bartholomaeum Rhodingum, Marpurgo-Hassum, Dienern am wort Gottes zu Dilleburg. *Luc. 17 vs. 1. Es ist vnmöglich dass nicht ergernus kommen: doch wehe dem durch welchen sie kommen.* Gedruckt zu Herborn in der Grafschaft Nassau Catzenelnbogen etc. 1608.

2) De *Simplex et fidelis narratio* is gedrukt in 8°.-formaat, met Italiaansche letter. Aantal genummerde bladzijden: 282; daarenboven voor „Errata" en „Index" 27 bladzijden. Aantal regels per bladzijde (met den hoofdregel): 31. Hoogte: 16.4 c.M.; breedte: 9.5 c.M. — De herdruk hierachter berust op het exemplaar van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

SIMPLEX ET fidelis narratio de INSTITVTA AC DEMVM DISsipata Belgarum, aliorumque peregrinorum in Anglia, Ecclesia: et potissimum de susceptis posteà illius nomine itineribus, quæque eis in illis euenerunt.

In qua multa de Cœnæ Dominicæ negocio, aliisque rebus lectu dignissimis tractantur.

PER IOANNEM VTENhouium Gandauum.

LVCAE 17.

Fieri non potest quin ueniant offendicula : ue tamen illi per quem ueniunt.

1560.

IOANNES A LASCO
CHRISTIANO LE-
ctori S. D. *pag. 3.*

PRESSIMVS hactenus, Christianae [1]) lector, abitus nostri ex Anglia historiam, posteaquam nostrae illic Ecclesiae, reuecto rursum Papismo dissipatae, aliud sibi receptaculum quaerendum esse alibi statuissent. Et fecimus id sanè, pacis (quoad eius fieri posset) cum omnibus retinendae studio: etiamsi multa et grauia in nos et fratres nostros, profectionis nostrae socios (praeter nostrum omne meritum) designata passim essent, quae iustissimam alioqui causam nobis scribendi ea de re aliquid praebebant. Nimirum uolebamus illatas nobis iniurias omnes propter CHRISTVM patientia nostra uincere, et turbas omnes silentio nostro redimere: innocentiae nostrae in corde nostro testimonio freti. Sed cum nostro silentio, // nostraque tolerantia, non solùm mitescere [2]) nostros ad- *pag. 4.*
uersarios (quod equidem sperabamus) sed multo adhuc etiam magis insolescere, adeoque et efferari, ac nescio quos sibi triumphos de nobis ante uictoriam decernere uideremus: et pij omnes, fraudi iam deinceps nobis, nostrisque Ecclesijs, silentium hoc nostrum fore iudicarent: hortatique nos iam plures essent, ne et dignitatem ipsam Ecclesiarum nostrarum, et nostri in illis ministerij fidem silentio amplius nostro proderamus [3]): abrumpendum illud nobis tandem esse (quantumuis inuiti) existimauimus: ne calumnias aduersariorum agnouisse, nihilque quod ad eas responderemus, habuisse uideremur. Dedimus igitur negocium (cùm nobis alioqui ipsis non uacaret) ex fratrum omnium consilio, conscribendae historiae abitus nostri illius

1) Lees : Christiane. De verbetering „Christiani" (zie de *Errata* aan het slot) is foutief.
2) Lees : non mitescere. Zie de *Errata* aan het slot.
3) Lees : proderemus. Zie de *Errata* aan het slot.

ex Anglia, uiro clarissimo D. IOANNI VTENHOVIO, collegae nostro, *pag. 5.* et nostrarum in Anglia pridem Eccle-//siarum presbytero: cuius sanè uiri probitas, fides, grauitas, eruditio atque integritas ipsa notior pijs passim omnibus, quàm ut ulla egeat commendatione. Certè qui hominem norunt, non dubitabunt de fide illius in conscripta per ipsum Peregrinationis nostrae istius historia: quam nos quoque ueram esse (coram Domino) pro eo ac nobis est cognita, testamur. Quòd si qui nihilominus fidem illius in dubium uocare conentur (ut nunc sunt homines, qui perfricta fronte, quae uerissima esse palàm constat, mendacij nihilo secius accusare tamen conantur) nos talium impudentiae, Apostolicum illud duntaxat opponimus: Sistemur olim ad tribunal CHRISTI Domini. Et tum omnis fucus atque hypocrisis aduersariorum nostrorum coram orbis totius theatro conspicietur. Hanc nostram prouocationem pijs omnibus satisfacturam esse non dubitamus. Interim disper- *pag. 6.* dat Dominus labia dolo-//sa, et linguas magniloquas. Amen: Calissiae, in maiore Polonia. 26 Martij, Anno 1558.

IOANNES VTENHOVIVS
Christiano lectori Salutem.

SCRIPTVRVS de rebus gestis peregrinorum, ac praesertim Belgarum, post Ecclesiae ipsorum in Anglia dissipationem, (Ecclesiae inquam illius, quae Londini fuit, sub Eduardo sexto, uero seculi nostri Iosia) à prima mihi illius origine auspicandum esse putaui: ut sic illius dissipationem paucis atingere [1]), ac demum itinerum illius nomine postmodum susceptorum, rerumque per fratres in ea ipsorum peregrinatione gestarum historiam texere possem. Quae sanè historia poterat maiore quidem gratia à quibusdam nostris describi, si modò res ipsorum ita tulissent. Verùm cum id ipsi, graues alioqui ob causas, praestare non possent: ac ego, qui magna multorum pars fui, à fratribus urgerer importunius, ut eam prouinciam in gratiam Ecclesiae ipse susciperem: mihi sanè fuit religio, operam hic meam ipsis denegare. Porrò quae me absente nostris contigerunt, ea ex communi, consentienteque nostrorum testimonio, qui rebus ipsi interfuerunt, habui multò compertissima: ut de fide narrationis hînc [2]) nostrae, nihil sit prorsus ambigendum. Et quamuis intolerabilis quaedam

1) Lees: attingere.
2) Lees: hîc. Zie de *Errata* aan het slot.

libido traducendi, sugillandique // omnia, animis nunc hominum (si unquam aliàs) passim incesserit: facilè tamen prudens quisque lector intelliget, fidem nostrae huius narrationis non prorsus leuem esse debere: praesertim cum res ipsa adeò adhuc sit recens, ut, praeter alia documenta longè clarissima, grauibus etiam ac fide dignis multorum testimonijs (siquidem id res postulet) confirmari queat. Si uerò homines quidam furijs suis (nobis alioqui praeter omne meritum nostrum iniquissimi) temerè nos mendacij nihilominus insimulare suo more pergant, conuicijsque suis proscindere: nos equidem, ut maledicentia non delectamur, ita conuicijs calumnijsque cum talibus hominibus certare nolumus. Sed cum non sit in manu nostra, eorum impudentiam et effrenatam maledicendi petulantiam sistere, certi alioqui de causae nostrae ueritate, ac nostrae item narrationis fide, conuicia, praeiudiciaque ipsorum omnia facilè contemnemus: omnesque ipsorum calumnias, CHRISTO Domino confisi, libenter perferemus. Quem ipsum, tametsi sit ueritas ipsa, ἀντιλεγόμενον nihilo secius eum hic perpetuò esse non ignoramus. Is autem nouit, nos non grauandi quenquam studio facere quod facimus, ullá ue uindicandarum iniuriarum cupiditate (uti uel ex tanto temporis interea progressu, quo libri gratia magna ex parte alioqui obsoleuisset, facilè iudices) uel alia quapiam priuata animi affectione: sed inuitos nos eò, adeoque Diomedea quadam necessitate adactos esse, ut Ecclesiae nostrae dignitatem, nostrique item in illa ministerij fidem, aduersus improbos maleuolorum latratus, quibus, etiam post crucem illam no-//stram, sine causa impetimur, nuda saltem ac simplici rerum gestarum narratione pro nostro officio tueremur: ne nostrum silentium (quo latratus eiusmodi omnes sisti posse sperabamus) nostrae deinceps Ecclesiae, nostroque in illo ministerio (silentij Amyclarum instar) fraudi sit quoquo modo: né ue per illud etiam malè audiat in nobis Euangelium CHRISTI IESV. Maluissemus sanè ad Ecclesiae Christi Domini aedificationem, Historiam hanc euulgari non oportere: ac potius sopitam, perpetuoque silentio quodam sepultam manere potuisse, propter offendicula quae inde aliqua ex parte metuenda uidentur. Verùm cum ipsi antagonistae, quiduis sibi permittentes, Ecclesiam nostram, curae nostrae concreditam, indignis indesinenter modis proscindant: actaque fratrum nostrorum in ea ipsa eorum peregrinatione ferè omnia, editis etiam scriptis, ac quotidianis traductionibus suis impudenter peruertant: quid hic quaeso minus praeter officium faciamus, quàm quòd sine ulla omnino exaggeratione, ulla ue calumniarum acceptarum, accipiendarumúe refutatione, rem ipsam simpliciter ut gesta est, tibi optime Lector, iudicandam proponimus? Offendicula hauddubiè uitanda sunt Christiano homini: sed fieri non posse, quin ueniant offendicula, testatur CHRISTVS ipsemet Dominus. Neque uae ullum illorum nomine comminatur, nisi illi per quem ueniunt. Quod porrò per nos hîc non ueniant offendicula, extra omnem est controuersiam. Nos enim certi sumus de aequitate causae, ueritateque doctrinae nostrae ex Dei uerbo, menteque ipsius. ac proinde hac fiducia freti, nullam unquam lucem, nul-//laque pia ac modesta colloquia refugimus: quemadmodum neque clarissimi piae memoriae uiri, Hulricus Zuinglius et Ioannes Oecolampadius, unquam refugerunt: nec etiam, Ecclesiae Helueticae, Sabaudicae, Frisicae, Anglicae ac Polonicae,

pag. 7. *pag. 8.* *pag. 9.*

atque adeò omnes peregrinae Ecclesiae, quotquot sunt per eas ipsas regiones dispersae (optimè sibi consciae) hactenus detrectarunt, neque etiamnum detrectant. Deinde neminem huius controuersiae nomine unquam sumus auersati: ac communionem cum ipsis Ecclesiasticam semper seruauimus, quatenus ullo prorsus modo ab ipsis ferremur: adeoque omnimoda humanitatis amicitiaeque officia, ut in Anglia semper, ita et alibi passim exhibuimus, ac etiam nunc exhibemus, his qui aliàs sine praeiudicijs à nobis dissentirent. Postremò, ne quid eorum quae ad sarciendam concordiam non obscurè facere uidentur, praetermitteremus, fiducia pietatis antagonistarum nostrorum, in cruce illa nostra, per longa marium itinerumque interualla eos sub ipsam hyemem cateruatim accessimus, sperantes fore, ut tandem aliquando ipsorum animi nostra humanitate mollescerent, mitigarenturque: colloquia passim ab eis libera postulantes, ad nostri purgationem, maioremque ueritatis elucidationem. Sed frustra haec omnia, adeò ut inauditi passim turpiter reijceremur: non tam sanè culpa Magistratus, quàm eorum potius quibus in primis causa nostra meritò commendata esse debuerat: nimirum Concionatorum, quorum instigationibus tanquam flabellis quibusdam excitatus Magistratus, magis quàm propria sponte, saeuire demum in
pag. 10. nos non addubitauit. Haec tamen aliquo // modo ferri poterant, in isthac praesertim Ecclesiae perturbatione, si homines illi male feriati, et ad Ecclesias perturbandas tantum nati, à maledicis scriptis (uti iam indicauimus) sibi postmodum temperassent: quibus fratres ac fideles Ecclesiae nostrae ministros, Ecclesiamque nostram adeò totam in farraginibus nescio quibus ueriti non sunt calumniose proscindere. Et quemadmodum Antipater ille, cuius meminit Plutarchus, cominus cum Carneade congredi nequiens, multos maledicos libros contra eum scripsit: ita et hi omnia pia modestaque colloquia (uti hic facilè uidere liceat) detrectantes, cauillosa quaedam scripta, ipsorum uocatione nimis indigna, tanquam è plaustro loquentes, euulgarunt: praesertim in illustrem modis omnibus uirum IOANNEM à LASCO ac MARTINVM MICRONIVM, eos eorumque ministerium meris mendacijs degrauantes. Quod facilè fuerit Lectori obseruare, qui modò aequum ad legendum animum adferre uolet. Nam quòd ipsum Ioannem à Lasco attinet, eius scripta, quae publicè extant, eiusque fides, ac fidei ipsius confessio, toti iam Christiano orbi, omnibusque melioris notae Ecclesiis probata (ut de omnimodo uirtutum ipsius genere sileam) cum facile ab omnibus calumnijs uindicauerint: ac proinde malim hic tacere, quàm multa de eo nunc dicere: praesertim cum tanta sit apud omnes pios nominis ipsius autoritas, ut parum alioqui aut nihil ei per me accedere posse uideatur. Quod uerò Micronium ipsum attinet, tanta est hominis integritas, modestia, εἰρηνοφιλία, sana eruditio, tamque pium eius ad respondendum ingenium, ac singulare
pag. 11. in // scrutandis scripturis iudicium, quidquid hic aduersarij comminiscantur, ut ego multos Micronios Ecclesiae Christi optarim. Neque me hic omnino falli iudicio, haudquaquam difficile fuerit (tanquam ex unguibus leonem) iudicare, uel ex uelitatorijs ipsius colloquijs (quae hic adiunximus) etiamsi eius scriptis, innumerisque eorum testimonijs qui ipsum probè nouerunt et audiuerunt, destitueremur. ut cuiuis constare queat, et ipsis et Ecclesiae nostrae toti summam iniuriam, contumeliamque factam esse: ac proinde

etiam quiuis iudicare facillimè possit, nihil hic leuiter, temeré ue à nobis factum esse, sed culpa istiusmodi potius hominum, intolerabili calumniandi, omniaque sursum deorsum turbandi libidine prurientium, nos eò adactos esse, ne quid officio nostro, quod Christo Domino nostraeque Ecclesiae debemus, omninò deessemus: sed ueritati aduersus ipsorum sycophantias testimonium aliquod innocentiae nostrae isthac saltem ratione perhiberemus: ad diuini nominis gloriam, fratrumque passim omnium, illud ardentissimis indefessisque uotis flagitantium, consolationem. Interim orandus nobis est Deus et pater Domini nostri IESV CHRISTI, ut isthaec lamentosa Ecclesiae dissidia, diuina sua gratia tandem componat: utque omnes, quotquot Christum Dominum profitentur, ad fidei unitatem perducat: quo unum sapiant, loquanturque in Domino nostro IESV CHRISTO, iuxta mentem ipsius, ac spiritus sancti, ad gloriam Dei patris regnique ipsius perpetuum incrementum, Amen. Cracouiae, Cal Februarij, anno 1559. //

QVA OCCASIONE PEREGRINORVM Ecclesiae Londini, per Eduardum Regem sint institutae, ac demum post eius mortem dissipatae. *pag. 12.*

Caput. 1.

Institutio peregrinarum Ecclesiarum Londini.

POSTQVAM Diuino beneficio, uera Christi religio, auspicijs Diui EDVARDI, eius nominis sexti, Anno Domini 1548, aetatis uerò suae 10, in Anglia ab Antichristianismo uindicari coepit, et repurgari, ac in dies magis magisque reflorescere: multi, Religionis nomine, undiquaque ex Cismarinis partibus Londinum sese conferunt, ut tanto uerae religionis, liberaeque confessionis beneficio fruerentur. Dum igitur numerus istiusmodi peregrinorum, Belgici et Gallici potissimum idiomatis hominum (quorum bona pars rectà ex patria eò commigrarat: pars uerò aliqua ex superiori Germania, occasione interdecreti illius Interimistici, eò confluxeramus) Londini intra biennium fit frequentior: IOANNES À LASCO, liber Poloniae Baro, ipsis, atque adeò aliorum idiomatum hominibus Ecclesias erigendi, easque iuxta Dei uerbum instituendi, gubernandique, libertatem à Rege, regio alioqui diplomate // confirmatam, obtinet: quibus ipse Regia autoritate, et unanimi peregrinarum Ecclesiatum [1]) assensu, propter singulares ipsius uirtutes, Superintendens praeficitur, ac confirmatur. Regium autem diploma ita habebat. *pag. 13.*

EDVARDVS SEXTVS DEI GRATIA Angliae, Franciae, Hiberniae Rex, fidei defensor, et in terra Ecclesiae Anglicanae et Hibernicae supremum sub Christo caput: Omnibus ad quos praesentes literae per-

1) Lees: Ecclesiarum.

uenerint, salutem. Cùm magnae quaedam et graues considerationes nos ad praesens specialiter impulerunt: tum etiam cogitantes illud, quanto studio et charitate Christianos Principes in sacrosanctum Dei Euangelium et religionem Apostolicam ab ipso Christo inchoatam, institutam et traditam, animatos et propensos esse conueniat: sine qua haud dubiè politia et ciuile regnum neque consistere diu, neque nomen suum tueri potest, nisi principes, caeterique praepotentes uiri, quos Deus ad regnorum gubernacula sedere uoluit, id in primis operam dent, ut per totum Reipublicae corpus casta synceraque religio diffundatur, et Ecclesia in uerè Christianis et Apostolicis opinionibus et ritibus instituta atque adulta per sanctos ac carni et mundo mortuos ministros conseruetur: pro eo quòd Christiani Principis officium statuimus, inter alias suas grauissimas de Regno //
pag. 14. suo bene splendideque administrando cogitationes, etiam Religioni, et Religionis causa calamitate fractis et afflictis exulibus consulere. Sciatis, quòd non solùm praemissa contemplantes, et Ecclesiam à papatus tyrannide per nos uindicatam in pristina libertate conseruare cupientes: uerumetiam exulum ac peregrinorum conditionem miserantes, qui iam bonis temporibus in Regno nostro Angliae commorati sunt uoluntario exilio, Religionis et Ecclesiae causa mulctati: quia hospites et exteros homines propter Christi Euangelium ex patria sua profligatos et eiectos, et in regnum nostrum profugos, praesidijs ad uitam degendam necessarijs in regno nostro egere non dignum esse neque Christiano homine, neque principis magnificentia duximus, cuius liberalitas nullo modo in tali rerum statu restricta, clausa ue esse debet. Ac quoniam multi Germanae nationis homines, ac alij peregrini qui confluxerunt, et in dies singulos confluunt in Regnum nostrum Angliae, ex Germania et alijs remotioribus partibus in quibus Papatus dominatur, Euangelij libertas labefactari et premi coepta est, non habent certam sedem et locum in regno nostro, ubi conuentus suos celebrare ualeant, ubi inter suae gentis et moderni idiomatis homines Religionis
pag. 15. negocia et res Ecclesiasticas pro // patrio ritu et more intelligenter obire et tractare possint: idcirco de gratia nostra speciali, ac ex certa scientia et mero motu nostris, nec non de auisamento Consilij nostri uolumus, concedimus et ordinamus, quòd de caetero sit et erit unum templum, siue sacra aedes in ciuitate nostra Londinensi quod uel quae uocabitur templum Domini IESV, ubi congregatio et conuentus Germanorum et aliorum peregrinorum fieri et celebrari possit, ea intentione et proposito, ut à ministris Ecclesiae Germanorum aliorumque peregrinorum sacrosancti Euangelij incorrupta interpretatio, sacramentorum iuxta uerbum Dei et Apostolicam obseruationem administratio fiat. Ac templum illud, siue sacram aedem

illam de uno Superintendente et quatuor uerbi ministris erigimus, creamus, ordinamus et fundamus per praesentes. Et quòd idem Superintendens et ministri in re et nomine sint et erunt unum corpus corporatum et politicum, de se per nomen Superintendentis et ministrorum Ecclesiae Germanorum, et aliorum peregrinorum ex fundatione Regis Eduardi sexti in ciuitate Londinensi, per praesentes incorporamus: ac corpus corporatum et politicum, per idem nomen realiter et ad plenum creamus, erigimus, ordinamus, facimus et constituimus per praesentes: et quòd succesio-//nem habeant. Et *pag. 16.*
VLTERIVS de gratia nostra speciali, ac ex certa scientia et mero motu nostris, necnon de auisamento Consilij nostri dedimus et concessimus, ac per praesentes damus et concedimus praefato Superintendenti et ministris Ecclesiae Germanorum et aliorum peregrinorum in ciuitate Londinensi, totum illud templum siue ecclesiam nuper fratrum Augustinensium in ciuitate nostra Londinensi, ac totam terram, fundum et solum ecclesiae praedictae, exceptis toto choro dictae ecclesiae, terris, fundo et solo eiusdem, habendum et gaudendum: dictum templum siue ecclesiam, ac caetera praemissa, exceptis praeexceptis, praefatis Superintendenti et ministris et successoribus suis, tenendum de nobis, haeredibus et successoribus nostris, in puram et liberam eleemosynam. Damus ulterius de auisamento praedicto, ac ex certa scientia et mero motu nostris praedictis per praesentes concedimus, praefatis Superintendenti et ministris et successoribus suis plenam facultatem, potestatem et autoritatem ampliandi et maiorem faciendi numerum ministrorum, et nominandi et appunctuandi de tempore in tempus tales et huiusmodi subministros, ad seruiendum in templo praedicto, quales praefatis Superintendenti et ministris necessarium uisum fuerit. Et quidem haec om-//nia iuxta beneplacitum Regium. Volumus praeterea, quòd *pag. 17.*
Ioannes à Lasco natione Polonus, homo propter integritatem et innocentiam uitae ac morum, et singularem eruditionem ualde celebris, sit primus et modernus superintendens dictae Ecclesiae: et quòd Gualterus Deloenus, Martinus Flandrus, Franciscus Riuerius, Richardus Gallus, sint quatuor primi et moderni ministri. Damus praeterea et concedimus praefatis Superintendenti et ministris et successoribus suis facultatem, autoritatem et licentiam, post mortem uel uacationem alicuius ministri praedictorum, de tempore in tempus eligendi, nominandi et surrogandi alium, personam habilem et idoneam in locum suum: ita tamen quòd persona sic nominatus et electus praesentetur et sistatur coram nobis, haeredibus uel successoribus nostris, et per nos, haeredes uel successores nostros instituatur in ministerium praedictum. Damus etiam et concedimus praefatis Superintendenti ministris et successoribus suis facultatem,

autoritatem et licentiam, post mortem seu uacationem Superintendentis de tempore in tempus eligendi, nominandi et surrogandi alium, personam doctum et grauem in locum suum: ita tamen quòd persona sic nominatus et electus praesentetur et sistatur coram
pag. 18. nobis, haere-//dibus uel successoribus nostris: et per nos, haeredes uel successores nostros instituatur in officium Superintendentis praedictum. Mandamus, et firmiter iniungendam [1]) praecipimus tam Maiori, Vicecomitibus et Aldermannis ciuitatis nostrae Londonensis [2]), et successoribus suis, cum omnibus alijs Archiepiscopis, Episcopis, Iusticiarijs, officiarijs et ministris nostris quibuscunque, quòd permittant praefatis Superintendenti et ministris, et sua, suos liberè et quietè frui, gaudere, uti et exercere ritus et ceremonias suas proprias, et disciplinam Ecclesiasticam propriam et peculiarem, non obstante quòd non conueniant cum ritibus et ceremonijs in Regno nostro usitatis: absque impetitione, perturbatione aut inquietatione eorum, uel eorum alicuius, aliquo statuto, actu, proclamatione, iniunctione, restrictione seu usu in contrarium inde antehac habitis, factis, editis seu promulgatis in contrarium non obstantibus. Eo quòd expressa mentio de uero ualore annuo, aut de certitudine praemissorum, siue eorum alicuius, aut de alijs donis siue concessionibus per nos praefatis Superintendenti, ministris et successoribus suis, ante haec tempora factis, in praesentibus minimè facta existit: aut aliquo statuto, actu, ordinatione, prouisione, siue restri-
pag. 19. ctione inde in contrarium factis, editis, or-//dinatis seu prouisis, aut aliqua alia re, causa uel materia quacunque in aliquo non obstante. In cuius rei testimonium has literas nostras fieri fecimus patentes: Teste me ipso, apud Leighes, uicesimoquarto die Iulij, anno Regni nostri quarto: per breue de priuato sigillo, et de datis praedicta autoritate Parliamenti.

P. Southvuell

Vn. Harrys.

Qualis uerò earum Ecclesiarum fuerit cùm doctrina, tum gubernatio, facile erit aequo lectori intelligere ex libello, per Ioannem à Lasco iampridem ea de re in lucem dato [2]): cui an quid in eo genere praxeos Ecclesiarum restitutarum uspiam extet simile, sanè ignoro. Caeterùm hic sanctus et semitranquillus sub puero Rege, Ecclesiae status, non admodum diuturnus in eo Regno fuit: quem-

---

1) Lees: iniungendum. Zie de *Errata* aan het slot. 2) Lees: Londinensis.

2) De schrijver heeft het oog op A Lasco's *Forma ac ratio tota ecclesiastici Ministerii, in peregrinorum, potissimum vero Germanorum Ecclesia: instituta Londini in Anglia*, [Francofurti ad Moenam, Anno MDLV]. Het werk is herdrukt door dr. A. Kuyper, in *Ioannis a Lasco opera*, Hagae Comitum, 1866, T. II, p. 1—283.

admodum id multo antè, propter populi ingratitudinem, disciplinaeque Ecclesiasticae neglectum ac contemptum, futurum praedixerant, quotquot in Anglia sub Eduardo rege, Christum syncerè praedicabant: magnoque studio ueram in populo poenitentiam, sed (heu) frustra urgebant: quorum quàm plurimi ueritatem doctrinae suae, aut potius Christi Domini, suo etiam sanguine publicè tandem sunt contestati.

Itaque post sublatum anno 1553, Iulij 6, è // uiuis sanctissimum *pag. 20.*
illum Eduardum, aeterna sanè memoria dignum Principem: Papismus, per sororem suam Mariam (cui Elizabeta ex patre soror, pietate nihil inferior Eduardo fratre, post uaria fidei exercitia, in regnum, diuino beneficio, non ita pridem iure successit) reducitur, aut potius retrahitur, tanta celeritate et crudelitate, ut ministerium nostrum publicè amplius cum salute Ecclesiae obire integrum non esset. Rebusque Ecclesiae quotidie in deterius uergentibus, adeoque iam desperatis, non uidimus remedium aliud per nos (pro ministerij nostri fide) adhiberi posse praesentius, quàm si nos ante hyemem primo quoque tempore peregrinis nostris Ecclesijs alias alibi sedes quaereremus, ubi ministerium Ecclesiasticum, iuxta Dei uerbum, in Anglia coeptum, prosequi liceret.

Atque hic primus omnium occurrebat omnibus nobis in Christi nomine congregatis, Christianus [1]), serenissimus Daniae Rex: apud quem nos impetraturos sperabamus, quod antea pius ille princeps, uerusque Ecclesiae Dei nutricius Eduardus, in regno suo benignè concesserat, sed per tyrannidem Papisticam iam ademptum erat. Votum hoc nostrum augebat: quòd duae naues Danicae in Tamesi uacuae, et nos recipere paratae, nihil aliud quàm uentum secundum in Daniam ope-//rirentur. Praeuidebamus quidem, quid *pag. 21.*
nostram postulationem apud illius Maiestatem fortè impedire posset: sed tanti illud non aestimabamus (praesertim de singulari quadam ipsius pietate, quae passim praedicabatur, quàm optimè persuasi) ut eam propterea impeditam, aut negatam iri cogitaremus: maximè cum uel nostra omnia Diuini uerbi autoritate approbare, uel de errore aliquo ex scripturis conuicti, melioribus, ut par est, locum dare staret sententia.

NAVIGATIO NOSTRA IN
Daniam. Cap. 2.

QVotquot igitur ad eam nauigationem accincti eramus, naues illas Danicas ingressi, 17 Septembris die Grauisenna (quae Londino uiginti miliaribus Anglicanis distat) soluimus: quò nos plurimi fratres Londino comitantur, ibique multis cum lachrymis

1) Zie de *Errata* aan het slot.

nobis in Dei nomine bene precati ualedicunt. Dumque sublatis anchoris uela uentis damus, illi ipsi fratres (quorum nomine et foeminas comprehendo) montem proximum conscendunt, unde nos nauigantes eminus oculis sequuntur: et ubi nos amplius non conspiciunt, se precibus, pijs exhortationibus et cantioni Psalmorum multis cum lachrymis dedunt, atque in usum pauperum suorum eleemosynas inter sese colligunt. Hisce autem et reliquis qui //
pag. 22. Londini manserant Ecclesiae Belgicae fratribus, ex uerbo Dei consolandis, relictus est Petrus Deloenus (Martini Micronij Flandri in uerbi ministerio collega) qui quidem hoc suum munus, quo est zelo aedificandae Christi Ecclesiae praeditus, ad menses aliquot, maximo sanè uitae suae periculo, fideliter obiuit: quemadmodum et apud Ecclesiae Gallicae fratres, qui ibidem remanserant, fecit Franciscus Riuerius, qui nunc Francoforti ad Moenum in Ecclesia Gallica uerbi ministerio fungitur.

Porrò in utraque illa naui Danica fuimus circiter 175 animae, ex nostris potissimùm Belgis, ac item ex Gallis, adnumeratis interim aliquot Anglis et Scotis, qui se nobis adiunxerant. In mari autem aliquandiu unà iter nostrum prosequebamur. Sed quarto Octobris die, minor nauis à nostra naui maiore, uento impetuosiore depulsa, Hellesnorgam, nobilem Daniae portum, 13 Octobris die peruenit. Nos uerò in maiore naui, non solùm tribus grauissimis iactabamur tempestatibus, sic ut nulla planè spes euadendi reliqua conspiceretur: sed iam commeatu prorsus etiam destituti, in desertum quendam Noruegiae portum (quem Flekero uocant) coelo admodum nebuloso, per medios, eosque frequentissimos scopulos, octaua demum
pag. 23. Octobris die, non sine graui pe-//riculo deferebamur. atque illic in casulis quibusdam, portui sic satis uicinis, carnes, pisces, ac item nonnihil farinae aegrè tandem nacti, nec non aquam dulcem, quorum omnium magna iam inopia laborabamus, per sex dies totos uentum foeliciorem expectamus. Die autem 13 Octobris ubi uentus secundus spirare coepisset, ex eo portu soluimus. Ac pridie quam solueremus, quinque ex nostris, metu famis naui egressi, per Noruegiam iter in Daniam pedites ingrediuntur. quos deinde pluribus nostrûm, prae commeatus inopia, sequi decretum erat: nisi si uentus, Dei beneficio, suam stationem mutasset. Quàm uerò pedestris illa profectio, per admirandos anfractus, perque saxosa illa, prorsusque inuia loca fuerit difficilis, argumento esse potest, quòd unus illorum tandem macie squalidus, ac mortui magis quam uiui hominis imaginem referens, non nisi post menses fortè sex primùm Haffniam appulerit. Caeterùm cum bidui itinere, superatis inter Noruegiam et Cimbros maris angustijs, in mare plenis uelis ferremur, uento repentè in aduersam stationem mutato, in alterum

Noruegiae portum, Malstranensem nomine, 14 Octobris die recipere nos coacti sumus. Dum autem illic per totos dies decem, uento nobis aduersante, haerere cogimur, nec spes secundioris uenti adhuc af-//fulgeret: Ioannes à Lasco, Martinus Micronius et ego, quo ante saeuitiem hyemis ad Regem ipsum (quem in mediam Cimbriam secessisse rumor erat) perueniremus, cymbae nosipsi committimus, ac secundum littus, itinere tridui primùm Vuarbergam (quae est metropolis Halandiae) deinde uerò Hellesnorgam 29 Octobris die peruenimus, unà cum aliquot nostris fratribus, qui se nobis adiunxerant. Quò etiam paulo pòst nauis illa maior, quae reliquos fratres nostros uehebat, salua diuino appellit beneficio.

Malstran. *pag. 24.* *Vuarberga.* *Hellesnorga.*

DE PROFECTIONE NO-*stra ad Regem Daniae, quaeque nobis ibi acciderint. Cap.* 3.

POsteaquam Hellesnorgam peruenimus, intelleximus Regem procul adhuc abesse, qui nobis alioqui nostrarum Ecclesiarum nomine, ut illi [1]) sedes aliquas impetraremus, adeundus erat: nempe Coldingae, in ea Cambriae parte, quam Iudlandiam uocant, triginta tribus iuxta Danicam dimensionem, ab Hellesnorga miliaribus. Eò itaque, Hellesnorga pridie Calendas Nouembres profecti, peruenimus octaua Nouembris die. Ac mox ut uenissemus Coldingam, Ioannes à Lasco rogari iussit Paulum Nouiomagum, Regium concionatorem, ne ad nos uenire grauaretur. isque ubi tandem uenisset, atque ex nobis de misera Ecclesiarum no-//strarum dissipatione, longaque in mari, nostri iactatione, et quo consilio ad Regem suum uenissemus, audisset: commiserari se, ait, nostram Ecclesiarumque nostrarum uicem, et sibi eius nomine dolere: seque sperare etiamnum, quòd Deus Opt. Maximus nostris ita dissipatis Ecclesijs, meliores fortè etiam sedes daturus esset. Quod uerò ad se attineret, se omni opera sua nobis apud Regem suum ad causae nostrae commendationem adiumento futurum. Et si id uellemus, se mox curaturum, ut ad Regem protinus eodem ipso uespere admitteremur. Nos porrò actis illi gratijs, pro ea ipsius commiseratione, et tam amanti eius erga nos animi propensione, respondemus, nos eo uespere nolle molestos esse Regi, cum alioqui iam serius esset: sed oramus, det operam, ut postera die admittamur et audiamur, quod ipsum se nobis ille (quod in se quidem esset) curaturum esse dicit: atque ita à nobis discedit.

Condinga [2]). *pag. 25.*

Postera autem die non uocamur ad Regem: quanquam id auidè expectaremus. Quod cum uidemus, accedimus Cancellarium Regis Germanicum, ac per illum rursus postulamus ad Regem admitti,

1) Lees: illis. 2) Lees: Coldinga.

ab eoque audiri. Promittit porrò Cancellarius, se id diligenter curaturum. Eodem ipso die à Nouiomago sciscitamur, num cau-
pag. 26. sam nostram apud Regem egisset, et quando nos admit-//tendos esse speraret? Ille uerò ait, Regem uoluisse quidem nos ea die audire: sed literas illi quasdam redditas esse, quibus legendis ita occuparetur, ut nos eo die audire nos posset: Sed nos postridie omnino admittendos, audiendosque esse. Nos porrò tum aliquid monstri ali suspicabamur: et non prorsus uanam fuisse hanc nostram suspicionem, postero demum die, quae fuit decima Nouembris plus satis experimur. Tum enim ad Regem, per quendam ipsius secre-
Concio Pauli Nouiomagi, ad quam deducti fuimus. tarium nomine Christophorum uocati, prius ad concionem praedicti Nouiomagi deducimur: cui et Rex ipse simul et Regina intersunt. In qua equidem concione Nouiomagus, qui se biduo antè uicem nostram dolere, adeoque commiserari, sperareque quòd nobis Dominus meliores fortè sedes daturus esset, ultro, disertis uerbis, testatus fuerat: et qui sua nobis officia apud Regem, ad nostri commendationem, adeò officiose detulerat: is inquam ipse (non ignarus alioqui, nos realem, ut uocant, iuxta ipsam substantiam corporis et sanguinis Christi naturalis, in pane et uino Coenae, delitescentiam non agnoscere) tanta in omnes interim impudentia inuehebatur, qui istiusmodi delitescentiam non agnoscerent: et corpus denique ipsum Christi Domini, dum Coena peragitur, in ipso
pag. 27. Altari (quod digito common-//strabat) realiter ac corporaliter sisti atque esse negarent, ut eos deploratissimis quibusque haereticis adnumeraret, quorum finis esset interitus: à quibus pijs omnibus cauendum esset, quique digito etiam, ut uitarentur, commonstrandi essent, quacunque tandem pietate atque eruditione praestarent. Ab istis enim Christum Dominum mendacij accusari, cum eos docere non pudeat, non esse corpus et sanguinem Christi, quae Christus Dominus ore suo diuino corpus et sanguinem esse testatur. Breuiter, quidquid de pseudoprophetis, in scripturis usquam habetur, id in nos totum impudentissimè detorquebat. Haec nimirum fuit prima nostri exceptio, priusquam ad Regem admitteremur. À concione porrò, dum ad Regem deducimur, secretarius, qui nos Regio nomine uocauerat, ac deducebat, à Ioanne à Lasco inter eundum petit, Ecquid nobis concio illa placuisset? Cumque id semel atque iterum urgeret, respondet Ioannes à Lasco: fuisse quae nobis placerent, fuisse item in quibus nobis non satis esset factum: neque tum plura dicebat, donec à Rege auditi essemus. Itaque dum ad Regem deducti sumus, Ioannes à Lasco post datam nobis à Rege dexteram, ei rationem suscepti nostri ad ipsum itineris, paucis exponit, commendans ei dissipatas nostras Ecclesias: supplicationemque ei
pag. 28. demum, // nomine Ecclesiarum nostrarum in scripto offerens. Ver-

bis autem utebatur paucis, quòd Regem ipsum non usque adeò bene erga nos affectum esse (post eiusmodi praesertim concionem auditam) facilè esset obseruare. Porrò supplicatio ipsa, Regi per nos tradita, sic habebat.

SERENISSIME PRINCEPS, inclite Rex, Domine clementissime Causae petitionisque nostrae omnis summa haec est. Dederat nobis gratiam Dominus in oculis sanctissimi pridem Angliae Regis EDVARDI sexti (quo mundus hic planè dignus non erat) ut peculiares peregrinis omnibus Ecclesias in Regno ipsius obtineremus, quicunque publicum Verbi et Sacramentorum ministerium, unà cum legitimo Ecclesiasticae disciplinae usu (iuxta doctrinam atque obseruationem Apostolicam) habere inter sese, obseruareque uolebant. Constituerat nimirum Rex ille Ecclesiarum nostrarum ministros, qui lingua Germaniae inferioris, Gallica item atque Italica, Ecclesiastico ministerio publicè fungerentur. Templum nobis etiam initio unum sumptibus suis non contemnendis apparatum, omnique planè superstitione repurgatum donauerat: ac mox demum illorum numerum auxerat, posteaquam nos, propter linguarum uarietatem, in uno eodemque templo commodè simul esse, sine mutua inuicem ministerij perturbatio-//ne non posse uideret. Ceremonias praeterea nobis peculiares concesserat (etiamsi à patrijs ritibus diuersae essent) quascunque nos modò, iuxta uerbi Diuini doctrinam ad Ecclesiarum nostrarum aedificationem maximè facere, atque ad puritatem Apostolicam proximè accedere iudicaremus. Potestatem ad haec nobis fecerat augendi deinceps semper ministrorum quorumcunque nostrorum numerum, pro eo ac id nostris Ecclesijs conducere uiderimus. Postremò sub suam ipsius protectionem nos nostrasque Ecclesias ita receperat, propter nominis peregrinorum inuidiam, ut nemo nos omnino in illarum gubernatione ac ministerio impedire ullo modo remorarique posset. Haec sanè ita omnia, pro sua nobis piètate concesserat Rex ille sanctissimus: Dignus proculdubio uel huius ipsius tanti beneficij nomine, cuius in peregrinos homines propensio ac beneficentia per omnes Ecclesias Christi celebretur, memoriaque sui nominis apud pios omnes sacrosancta planè habeatur, et immortalitati consecretur. Neque uerò id nobis concessisse satis habuit Rex pientissimus: sed eam ipsam concessionem, iuxta praedicta capita omnia, Regio diplomate ac priuilegio suo (quod nobiscum habemus) confirmauit, et aduersus nostros aduersarios omnes constantissimè semper ipsemet, ad mul-//torum usque admirationem, ne dicam inuidiam, propugnauit.

Peregrinarum ecclesiarum Londini per Eduardum Regem institutio.

pag. 29.

pag. 30.

At uerò tantum Dei beneficium nobis inuidit Satan, multo magis autem autorem et patronum illius, pientissimum inquam Regem

Earundem ecclesiarum in Anglia, post Regis mortem, dissipatio.

illum: atque ad eum è medio tollendum, dissipandasque simul nostras Ecclesias, et artes expediuit suas omnes, et conatus suos omnes intendit. Accessit autem magna etiam gentis erga Deum ingratitudo, pro donata illi opulentè (si usquam alibi) Euangelij luce. Qua equidem ingratitudine prouocatus Deus, et doctrinam uerbi sui, et optimum simul eius custodem illi ademit. Vnde demum factum est, ut et nostrae etiam Ecclesiae dissiparentur, interdicto nobis aequè atque alijs nostro ministerio, publica Reginae autoritate. Sub hac porrò tali Ecclesiarum nostrarum dissipatione, cum neque spem amplius ullam illarum illic retinendarum uideremus, etiamsi nos omnibus periculis exponere ipsi uoluissemus: imò uerò ministerium nostrum rebellionis ac perfidiae crimine protinus infamandum etiam, si quid modò contra decretum Reginae tentassemus: nosque pariter omnes non tam propter Religionis controuersiam, quàm propter rebellionem potius capiendos esse intelligeremus: et interim nobis tamen pro fide nostri ministerij deserendae non
pag. 31. essent nostrae // Ecclesiae, conuocauimus seniores ac diaconos omnes, consiliaque nostra demum omnia praestantioribus ex nostris Ecclesijs uiris communicauimus: ut quidquid omnino facturi essemus, id totum inuocato Dei in primis nomine, deinde etiam unanimi omnium consensu, ad gloriam Diuini nominis et Ecclesiarum nostrarum salutem faceremus. Visumque fuit unanimiter omnibus melius longè, et ad illustrandam Dei in nostro ministerio gloriam opportunius fore, si sub tanta illic tyrannide, alias potius ubiuis alibi sedes nostris Ecclesijs quaereremus (qua equidem in causa nobis Deus proculdubio non esset defuturus) quam si nos illic omnes, nostrasque Ecclesias in discrimen certissimum temerè et sine spe fructus ulla conijceremus.

Consilium profectionis nostrae in Daniam susceptae.

Ibi uerò constantissima de Tuae M. pietate, studioque erga ueram religionem testimonia nos planè omnes permouerant, ut te potissimum eum esse iudicaremus, qui afflictis nostris Ecclesijs in publica ista earum calamitate succurrere et uelis libenter, pro pietate tua: et pro dignitatis tuae Regiae praeeminentia, facilè etiam possis. Ac ueniebat quidem nobis in mentem, fore et hic, apud Maiestatem tuam multa quae causae nostrae aduersari possent (ut nunc ferè nihil toto terrarum orbe, quod non uarijs suspicionibus ac calumnijs
pag. 32. passim degrauetur) sed // omnes istiusmodi cogitationes facilè discussit, animisque nostris prorsus exemit, sola nostra de Tuae M. pietate benignitateque persuasio. Neque enim dubitauimus, facilè cessaturas esse apud Tuam M. omnes aduersus nos suspiciones ac calumnias, ubi Tua M. nobis etiam auditis, uiderit nostra (ut speramus) omnia, certa ac solida uerbi Diuini autoritate niti: cui nos semper alioqui nostra ultro hactenus subiecimus, obseruatis publicè

in nostris Ecclesijs doctrinae omnis nostrae approbationibus per prophetias publicas [1]), ac scripturarum collationes: et subijcere adhuc parati sumus multo libentissimè, neque refugimus ulla omnino pia Christianaque colloquia, à quibus modò conuicia, probra ac calumniae (quae Christianos homines non usque adeò decent) excludantur. Hac igitur de te persuasione freti, nobisque etiam bene conscij, Rex clementissime, M. Tuam nobis potissimum adeundam, opemque illius in ea ecclesiarum nostrarum afflictione implorandam esse existimauimus. Interea uerò etiam sese nobis offerebat nauis Tuae M. Regiae: qua sanè oblata nos demum, nihil aliud quàm Domino Deo, nostrum de instituendo huc potissimum nostro itinere consilium, probari omnino, adeóque ad illud etiam prosequendum nos, Deo ipso autore, quodammodo inuitari certò no-//bis persuadebamus. Atque ita demum factum est, ut nostrum hoc iter ad Tuam M. ingressi simus, quicunque nauem ingredi poteramus: ea spe, ut non dnbitaremus [2]) Dominum Deum nostrum, causae nostrae apud Tuam M. patrocinaturum esse, atque cor Tuae M. erga nos nostrasque ecclesias ita inclinaturum, ut quod nobis illic tyrannide Antichristiana ademptum est, id rursum in regno hoc apud Tuam M. impetrare alicubi, recuperareque possimus. Eadem porrò spe nos etiamnum sustentamus, et Tuam M. per adorandum Domini nostri IESV CHRISTI nomen supplices obsecramus, ut uicem Ecclesiarum nostrarum in hac ipsarum dissipatione clementer commiserari, illisque pro tua pietate sedem aliquam in Regno tuo, ac publicum ministerium (quali hactenus in Anglia, iuxta uerbum Dei usae fuerunt) permittere digneris. Neque hic sanè quicquam aut indignum tua Maiestate, aut regno ipsius noxium, ullo modo postulare uidemur. Sed quod petimus, tuae Maiestati honorificum prorsus, et Regno ipsius utile et decorum, denique et salutare omnino fore non dubitamus, siquidem id abs te impetrari patiaris. Verè regium est, succurrere afflictis ecclesijs Christi: quae praesertim propter uerae religionis // confessionem, et antea relictis omnibus ex patria profugae, et nunc rursum tyrannide Antichristiana propulsae, suum apud te suffugium per mare et terras quaerunt. Hoc enim potissimum nomine Reges, ueros se Ecclesiae Christi altores esse declarant (quae quidem summa est ipsorum dignitas) si uocationem suam rectè (ut debent) intueri uelint. Et quo hic minus suo satisfacunt [3]) officio, hoc certè minus suae ipsorum dignitati respondere (ipsiusmet Scripturae testimonio) censentur.

pag. 33.

Petitio nostra.

pag. 34.

---

1) Zie hetgeen over deze profetieën voorkomt in deze *Bibliotheca*, Dl. VIII, blz. 181, 193 (aant. 3), 247 v., 465 v. 2) Lees: dubitaremus.
3) Lees: satisfaciunt. Zie de *Errata* aan het slot.

Peregrinis praestanda humanitatis officia. Quantum autem commodi atque utilitatis secum adferant tam publicè quàm priuatim collata in peregrinos homines beneficia, qui (Christi praesertim nomine) aliunde propulsi, noua sibi receptacula alibi quaerunt: id equidem pluribus locis scriptura sancta, potissi-
Matt. 10. *d* mum autem ipsemet CHRISTVS Dominus in Euangelio testatur, dum sine mercede fructuque suo ne poculum quidem aquae frigidae dari posse uni ex minimis suis docet. nimirum ut intelligamus, tanto plura nobis, et quidem certò à CHRISTO Domino expectanda esse, si non aquae modò poculum, sed ipsum etiam hospitium, non uni
pag. 35. tantum alicui membro CHRISTI, sed multis in unum mysticum cor-//pus ipsius collectis praebeamus. Atque humana quidem ratio huic Dominicae promissioni non facilè assentiri potest: et noxium potius multis nominibus esse iudicat, si peregrinos homines ad nos passim recipiamus. Sed apud Christianos homines, ac multo magis Principes, non tantum ualere debent quamlibet speciosa rationis nostrae consilia, ut doctrinae ac promissionibus Christi fidem abrogent quoquo modo. Quin potius statuendum est, nihil nobis à nostra industria prudentiaque expectandum esse omnino, nisi illi Dominus ipse benedicat. Non benedicit autem proculdubio, nisi iuxta pro-
3. *Reg*. 17. missiones suas, in quibus sanè mentiri nunquam potest. Si uidua illa Sareptana, in Helia admittendo, rationis suae consilium sequi uoluisset, non equidem nisi unius diei cibum cum sua familia reliquum habuisset. Caeterùm Helia admisso, nihil illi defuit, ac protinus unde se et suam familiam abunde aleret habebat: non equidem ullis rationis suae consilijs, sed gratuita benignitate Dei: eo quòd illius Prophetam, eumque peregrinum ad se uenientem, in summa
Genes. 47. etiam rerum angustia recepisset. Sic et pio illi Pharaoni, qui Iosephum agnouerat, adeò noxium non fuit, Iacobum cum uniuersa
pag. 36. ipsius familia in regnum suum aduocasse, etiam-//si id humana alioqui ratio planè dissuaderet: ut sua omnia in Iosephi manibus supra modum multiplicari, prosperarique uideret. Contrà uerò alteri
Exod. 1. 2. 3. Pharaoni, qui Iosephum non nouerat, exitiale prorsus erat, eandem
Actor. 7. ipsam Iacobi familiam (conduplicata ipsius seruitute, iuxta prudentiae suae consilium, ac nescio quas suspiciones) opprimere uoluisse. Ita uidelicet potens est Deus, aduersus omnia rationis nostrae consilia, ut quae illa omnium maximè noxia esse iudicat, ea ipse omnium maximè prosperet, si eum audiamus: ac rursum irrita faciat nostra omnia, denique et nos ipsos ad extremum puniat, si nostra consilia suae uoluntati anteponere pergamus.

Petitio repetitur. Iam uerò, nos non alio ullo, quàm CHRISTI Domini solius nomine receptaculum quaerimus apud Tuam M. pro dissipatis nostris Ecclesijs, et ut publicum suum ministerium (quale hactenus iuxta uerbum Dei in Anglia habuerunt, sub tua etiam Maiestate alicubi

habere possint. Parati autem sumus, et doctrinam nostram et ritus nostros approbare uerbi Diuini autoritate: nosque pijs omnibus (per Dei gratiam) satisfacturos esse non dubitamus. Parati sumus item (si id praestare non queamus) discere ac sequi meliora, per quoscunque tandem, è uerbi diuini fontibus // proferantur. Non *pag. 37.* nostram ipsorum, sed CHRISTI gloriam quaerimus: multoque libentissimè humana in nobis (etiam cum nostri pudefactione, [1]) agnoscemus omnia, si modò CHRISTI Domini gloriam, in sua doctrina, per nostri pudefactionem illustrari uerè uideamus. Illum enim crescere, nos autem minui oportere, libenter cum Ioanne Baptista profitemur. *Ioan. 3. d* Breuiter, societatem Christianam expetimus, non schismata: coniunctionem, non dissidia, quae utinam semel aliquando ad Christi gloriam componantur. Tuae uerò Maiestati fidem, subiectionem atque obedientiam cum Dei gloria, coniunctam pollicemur. Haec sanè in Anglia ita praestitimus omnia (sit Deo gratia) ut ne aduersarij quidem nostri, etiamsi id uariè conarentur, nos hac in parte meritò accusare ullo modo possent. Eadem uerò et hic nos ita praestituros esse (per Dei gratiam) confidimus, ut nihil et hic in nobis à tua Maiestate desiderandum esse speremus. Atque haec ad causae nostrae commendationem sufficere in praesens putamus: quae eiusmodi alioqui est, ut preces ad Deum potius quàm ullum uerborum apparatum postulare uideatur. Quod igitur superest, Deum supplices per nomen unigeniti filij sui oramus, ut qui corda Regum omnium in sua manu habet: idem etiam tuae Maiestatis cor excitet, consiliaque // illius omnia dirigat, ac gubernet in causa hac nostra, alijsque *pag. 38.* praeterea omnibus ad gloriam adorandi sui nominis, Ecclesiaeque Christi aedificationem, et tuam ipsius salutem. Amen.

Tuae serenissimae Maiestatis Regiae
humiles et addictissimi,
Ioannes à Lasco, Ecclesiarum dissipatarum Superintendens, manu mea propria.
Martinus Micronius, dissipata in Anglia Ecclesiae Germanicae minister.
Ioannes Vtenhouius, eiusdem Ecclesiae senior.

¶ Hac Rex supplicatione accepta, respondet se clementer id à nobis accipere, quòd fiducia suae pietatis ad Regnum ipsius uenissemus: esseque gratum ipsi aduentum nostrum: se tamen de nostra

1) Het haakje is hier weggevallen. Zie de *Errata* aan het slot.

supplicatione deliberare uelle, ac deinde responsum nobis ad nostram supplicationem aut per seipsum, aut per suos consiliarios daturum esse.

Duodecima porrò Nouembris die, cum neque responsum ullum Regium haberemus, neque sciremus quando illud nobis expectandum esset: non putauimus nobis amplius dissimulandam esse nostri, per Paulum Nouiomagum factam condemnationem [1]). Petimus igitur ab eo ipso secretario, qui nos ad concionem, ac ad Regem demum
pag. 39. ipsum deduxerat, ne ad nos uenire grauaretur, dum // illi commodum esset. Venitque ad nos à prandio, eodem ipso die. Ibi dicit

De concione Pauli Nouiomagi colloquium petitur.

Ioannes à Lasco, se nuper ab ipso interrogatum fuisse, ecquid nobis concio Nouiomagi, ad quam per ipsum iussu Regio deducebamur, placuisse: seque, ubi id semel atque iterum congeminasset, aliud ei non respondisse tum, quàm quòd nobis in quibusdam placuisset, in quibusdam uerò non satisfecisset. Ac tum quidem studiò se ipsi plura non respondisse, quòd de ea Nouiomagi concione non prius quicquam agendum esse cogitasset, quàm à Rege auditi essemus. Postea uerò quàm nullum adhuc responsum datum esset, et fieri posset ut post acceptum responsum non diu ibi mansuri essemus, uisum esse nobis, ut secum iam de concione illa Pauli Nouiomagi ageremus. Et quemadmodum ei antè responderat, fuisse quae nobis in ea concione placuissent, fuisse etiam quae nobis non satisfecissent: ita se hoc ipsum illi denuò repetere, adeoque et addere etiam, quòd fuissent praeterea quae nos grauiter offendissent, et de quibus cum ipsomet Paulo libenter agere uellemus. Atqui nobis gratius multo futurum, si soli cum solo priuatim agere possemus. Sed quoniam ab ipso publicè dicta fuissent, quae nos grauiter offenderunt, et in suspicionem quandam fortè etiam turbarum per nos
pag. 40. excitandarum rapi possit, si quid cum // ipso priuatim soli, inscio Rege, agamus: petere nos ab ipso secretario, ut Regi suo, aut Regio saltem cancellario exponat, nos cupere cum Nouiomago de ipsius concione, cui adfuissemus, colloqui, si id cum bona Regis gratia impetrare possimus. Nos uerò sine uoluntate Regia nihil iam uelle agere: sed petere, ut aut Rex ipse nos colloquentes audiat, aut aliquos è suis designet, qui colloquio adsint. Nos itaque orare, ut nostro nomine ea de re, aut cum Rege ipso, aut cum Cancellario agere uolet [2]). polliceturque nobis Secretarius hac in parte suam operam, se Regi ipsi, aut saltem Cancellario indicaturum esse. atque addit, se quidem certò nescire, quo consilio Nouiomagus suam concionem ad eum modum instituisset: sed se putare,

---

1) Misschien waren A Lasco en de zijnen eenigszins ongeduldig. De overgave van het verzoekschrift had eerst twee dagen geleden plaats gehad.

2) Lees: uelit. Zie de *Errata* aan het slot.

quòd occasionem ita quaerere uoluerit, pluribus de eo, quod tractabat, argumento nobiscum colloquendi: se uerò nobis postea mentem, hac in parte, Regiam, simulatque illam cognouisset, renunciatarum esse. Id quod nos per biduum totum expectamus. Die uerò quartadecima Nouembris, ad nos redit idem ipse Secretarius: seque nostram de colloquio cum Nouiomago habendo, petitionem Cancellario exposuisse narrat. et spem nobis facit, nos quidem illud obtenturos esse, uerùm non ante biduum: ad nostram tamen supplicationem nos postera // die responsum Regium habituros esse. *pag. 41.*

DE REGIA AD NOSTRAM SVPPLI-
cationem, et nostra uicissim ad illam responsione.

¶ Quintadecima porrò Nouembris die uocamur ad Cancellarium, et ad Consiliarios quosdam Regios. Aitque Cancellarius, sibi et eis qui secum erant, datum esse id negocij à Rege, ut nobis ad oblatam per nos suae Maiestati nostram supplicationem respondeant: petens aequi bonique consulamus, quae nobis dicturi sint. Se ministrorum hac in parte officio fungi, nempe ut referant quae ipsis imperata essent. Tandem dicit, Regem intellexisse, quae in nostra supplicatione continerentur: et uoluisse ut sic responderetur˙ [1]) Nempe, Regem dolere uehementer de Ecclesiarum nostrarum in Anglia dissipatione. Gratulari item nobis Maiestatem suam, quòd ad Papismum relapsi non essemus: et cupere praeterea declarare etiam erga nos et nostros clementiam suam Regiam, qua parte id facere posset. Caeterùm publicum ministerium nostris Ecclesijs se permittere non posse, cum rituum praesertim ac ceremoniarum uarietate: idque has potissimum ob causas. Primùm, quòd Rex sibi persuadeat, Regni sui ceremonias uerbi Diuini doctrinae consentaneas esse: et proinde alias non permittendas. Deinde, quòd cum tot // iam annis quietè illis in Regno suo Rex usus esset, noxium id fore putaret regno suo, si diuersas ab illis ceremonias admittat. fieri enim˙ non posse, quin homines uisa earum diuersitate commoueantur: quod sine periculo fortè fieri non posset. Proinde non posse Regem peculiare ullum ministerium nostris Ecclesijs permittere quoquo modo: nolléque ipsum, ut hac in parte nobis quicquam omnino permittamus, praeter uoluntatem atque autoritatem Maiestatis suae. sed si aut nos, aut nostri, receptis in Regno suo ceremonijs, receptoque ministerio uti, simulque et doctrinam iamdudum receptam sequi: ac iura praeterea Regia omnia, publicasque regni ordinationes omnes obseruare uellemus, tum nobis receptaculum à Rege in regno ipsius concessum iri. Rursum si aliò migrare uellemus, non defuturum *pag. 42.*

1) De schrijver gebruikt hier eene in dezen tijd ongewone interpunctie, nl. eene punt bovenaan achter een woord. Zie ook beneden, p. 54 (blz. 55).

nobis esse fauorem Regium, ad nostri commendationem. Haec summa est omnium quae nobis dicta sunt nomine Regis. Nos autem postulamus, nobis dari tempus deliberandi paululum inter nos, de responsione: idque nobis concessum est.

Sextadecima autem Nouembris die, posteaquam redegimus in scriptum praecedentem responsionem, obtulimus eam consiliarijs, quam illi eandem fuisse facilè agnouerunt: ac demum nostram
pag. 43. uicissim responsio-//nem, praesente Cancellario, ex scripto recitauimus ad hunc modum.

¶ Oramus, ut boni id consulatur, quòd et Maiestati [1]) Regiae responsionem nobis datam, et nostram uicissim, etiamnum in scriptum redegerimus. Memoria nostra est labilis: et sunt eiusmodi nunc tempora, ut nihil ferè sit tutum à calumnijs usquam. Quare consultius fore putauimus, ut scripto nostra omnia ageremus. Praeterea quemadmodum D. Cancellarius ea praefatione usus est, ut aequi bonique consulerentur à nobis omnia, quae Maiestatis Regiae nomine ut minister dicturus erat: ita et nos supplices oramus, ut Regia M. pro sua pietate, aequi bonique consulere dignetur, quae nos pro nostri erga CHRISTVM Dominum, Regem regum omnium, eiusque Ecclesiam, ministerij fide, summa cum obseruantia dicturi sumus. Ac primùm, quemadmodum gratias egimus M. Regiae, ita et nunc denuò agimus, quòd uicem nostrarum Ecclesiarum clementer indoleat, quodque nobis ad Papismum non relapsis gratuletur. Causas porrò negati nostris Ecclesijs publici illarum ministerij [2]), in Anglia nobiscum adhuc perpenderamus. sed non putauimus, ac ne nunc quidem putamus, nostrae illas [3]) postulationi, iuxta uerbum Dei, opponi posse, aut etiam debere: ab eo praesertim Rege, qui se non
pag. 44. tam mundi iudi-//cium, quàm uerbi diuini doctrinam potius sequi uelle profitetur: et de cuius pietate, ac singulari studio propagandae in dies magis ac magis uerae Religionis, optima quaeque nobis semper pollicebamur, ac nunc etiam pollicemur. Non putamus autem
Ceremoniarum uarietas. haec nobis ita opponenda esse, propter causas infrà scriptas. Primùm, quod uarietas ceremoniarum non obstet, quo minus omnes uerbo Dei sint consentaneae, modò ut secundum fontes uerbi Diuini ad aedificationem ecclesiarum instituantur: semelque institutae, quoties id uel Religionis incrementa, uel Ecclesiarum necessitas, uel etiam utilitas postulant, repurgentur, mutentur ac corrigantur. Non enim Ecclesiae seruiunt ceremonijs, in Euangelio Christi: sed
Lucae 6. ceremoniae Ecclesijs. Est enim Dominus filius hominis etiam Sabbati. Quare non putauimus primam negati nobis ministerij causam meritò nobis opponi posse, aut etiam debere. Sed cogitabamus M.

1) Lees: Maiestatis. Zie de *Errata* aan het slot. 2) Nl. in Denemarken.
3) Dit „illas" slaat op het voorafgaande „causas".

Regiam postulaturam esse, ut nostrae ceremoniae cum Regni eius ceremonijs conferri possent: et qua parte aliae alijs puriores essent, plusque aedificationis habere, ex uerbo Dei iudicarentur, hac parte aliae alijs cederent, quatenus id cum pace Ecclesiarum fieri posset: aut saltem aliae alias ad tempus tolerarent. Neque putauimus R. M. in ea sententia esse, ut receptas semel ceremonias // nunquam *pag. 45.* amplius repurgari magis ac magis uellet, propterea quòd uerbo Dei consentaneae essent. Fit enim non rarò, ut dum initio restituuntur Ecclesiae, multa permittantur etiam iuxta uerbum Dei, propter Ecclesiae ueluti infantiam quandam: quae tamen postea, iuxta idem ipsum uerbum Dei, retinere non licet. id quod in usu circumcisionis sub Apostolis ipsis factum uidemus. Vt enim ineptè quis cibum solidum infantibus obtrudat: ita non minus ineptè etiam adultis lac perpetuò pro cibo offerat. Quod uerò ad periculum perturbandae tranquillitatis publicae, propter ceremoniarum uarietatem, attinet: non putauimus, ac ne nunc quidem putamus, M. Regiam aestimaturam esse publicam Regni sui tranquillitatem ex ceremoniarum humanarum obseruatione: cum huius consilij fontes nusquam in Scripturis reperiantur, imò uerò etiam reprehendantur. idque eo minus putauimus, quòd nostrarum ceremoniarum diuersitatem, ad maiorem adhuc cultus diuini repurgationem non leuiter conducere existimemus: id quod in Regno alioqui Angliae per nostras Ecclesias abundè est declaratum. Nihil sibi à tranquillitatis perturbatione 4. *Reg*. 13. metuebat Iosias, rex laudatissimus, dum receptas anno octauo aetatis 2. *Paralip.* 35. *d* suae ceremonias bis atque iterum corrigeret ac repurgaret. Et certum est, pla-//gas publicas in CHRISTI ecclesiam immitti, non propter *pag. 46.* immutationem, ne dicam diuersitatem humanarum ceremoniarum: sed propter contemptum Dei, et ecclesiae ipsius: cuius sanè nos membra esse, per Dei gratiam non dubitamus. Quare ne secundam quidem negati nobis ministerij nostri causam opponi nobis meritò, et iuxta uerbum Dei, posse putamus. Neque uerò haec commemoramus, quòd malè nos quoquo modo habeat, ita nobis esse responsum. Nos Domino nostra committimus omnia, et ex eius manibus omnia expectamus, quae in nos permittere omnino uolet. Fatemur nos grauiora longè meritos esse, et proinde illi alacribus animis gratias pro omnibus agimus. Neque nos pudet contemni, rideri ac damnari pro illius nomine: certique sumus, quòd ipsius sit terra, et plenitudo eius: et rogamus, ne nobis libertas haec nostra uitio uertatur.

Quod autem nobis hic receptaculum permittitur, si doctrinam ac ritus Regni huius obseruare uelimus: nos sanè hoc etiam nomine Maiestati Regiae magnam gratiam cum omni reuerentia habemus. Ac quod ad doctrinam attinet, libenter omnem doctrinam *De doctrina.*

amplectemur, quae modò è fontibus uerbi diuini petatur et deducatur. Sed Maiestati Regiae confidimus, illam (pro sua pietate) ad
pag. 47. nihil nos coacturam esse, in do-//ctrinae capitibus, quod certa ac solida uerbi diuini autoritate comprobari non possit. Doctrinae enim sanae ueritas petenda nobis est, non sanè è Regnorum, sed ex
De ceremonijs. uerbi diuini certa ac solida autoritate. Quod uerò ad ritus, caeremoniasque nostras attinet, oramus, ut nostrae cum patrijs hic ceremonijs conferantur: et quatenus nobis ostendatur, Regni huius ceremonias nostris puriores esse, atque ad aedificationem Ecclesiae magis conducere, multò libentissimè illas amplectemur: confidimusque et hic pietati Regiae, nos non esse cogendos à purioribus ad impuriora: multo minus ad ea, quae plus offendiculi quàm aedificationis secum adferre possint. Atque haec non dubitamus pietati Regiae satisfactura esse, ad attestandam nostram gratitudinem erga suam clementiam, qua nobis et nostris receptaculum hic permittere uelle clementer declarauit: neque nos credimus Maiestatem eius id à nobis postulaturam esse, ut praeter certam ac solidam uerbi Diuini autoritatem aliquid omnino sequi in eius gratiam debeamus.

Non recusamus autem, quin potius expetimus pia, modesta et Christiana colloquia, cum quibuscunque M. Regia uolet, tam de doctrinae capitibus omnibus, quàm de nostris ceremonijs. Non enim
pag. 48. lucem ullam (bene alioqui nobis conscij) refugimus quo-//quo modo. Sed interim oramus per nomen CHRISTI Domini, ut per hanc saltem hyemem Ecclesiae nostrae uerbi ac baptismi ministerium uno aliquo loco habere possint. Cogitet M. Regia, quàm res misera sit, Ecclesiam, quae Religionis nomine, pietati suae Regiae confisa, huc uenit, hoc anni tempore, cum familijs totis, totaque supellectili, carere uerbi ministerio ac consolatione: cum sit rudis linguae huius patriae, et sit exposita omnium inuidiae. Testetur hic saltem M. Regia, eam quam praefert condolescentiam erga nostras Ecclesias: idque propter CHRISTVM, qui hoc beneficium cumulatissimè rependet. Oramusque, ut clemens ac benignum responsum primo quoque tempore habere possimus.

¶ Ad haec nobis Cancellarius respondet, Regem iam ita statuisse, ut non sit ulla mutatio expectanda, quidquid alioqui adferremus. Se quidem intellexisse nostrum responsum: atque id se Regi etiam uerbis expositurum fideliter esse. Scriptis autem nostris nullis opus ad eam rem esse, neque enim illis Regem opus habere: qui alioqui certus esset, se uerbi diuini puram ac synceram doctrinam habere. Neque admissurum esse ullas de Religione disputationes, ulla' ue colloquia. Neque item permissurum ullam in ritibus uarie-
pag. 49. tatem, aut immutationem: sub quorum // rituum obseruatione tot iam

annos Regna sua in optima pace et tranquillitate gubernasset: et quos, conuocatis in hoc praestantissimis quibusque, Ioanne Pomerano nimirum, et alijs magni nominis uiris, ut iam in usu erant, instituisset: adeò ut non dubitaret, eos etiam uerbo Dei consentaneos esse. Ac proinde sibi non uariandum esse, quod alioqui in Regno purum omnino ac syncerum haberet. Neque nobis cogitandum esse, Regem ullo prorsus modo passurum, ut publico Ecclesiae nostrae ministerio, in Regno suo, uel nos fungi omnino possimus, uel quiuis etiam alius, praeter ordinatam ab ipso uocationem. Atque huic rei ita iam per Regem prospectum esse, ut impunè non sit futurum, si quis aliquid huius tentare uellet.

¶ Ad haec respondemus, nos ea omnia non ab hominibus, sed à Deo ipso, et ex illius manibus accipere, illique pro omnibus gratias agere: ac clementiam ipsius, uereque paternam misericordiam in ijs omnibus agnoscere, cùm nos longè grauiora meritos esse non ignoraremus: et certi essemus, ipsius esse terram et plenitudinem eius. Quòd autem ad uerbi diuini puritatem attineret, nos non minus illi, in omni nostra doctrina fidere: et proinde non quaeuis recusare colloquia: adeoque nos etiam optare, tam id uerum esse omnino, quod de uerbi puritate in Re-//gno Danico dictum esset, quàm constanter id affirmari audiremus. Sed multum interesse inter praesumptionem quandam, et ueritatem ipsam. Atque hic demum de Noviomago agere coepimus. Quòd uidelicet per Christophorum Secretarium Cancellario, aut etiam ipsi Regi significassemus, esse in quibus Nouiomagus in sua concione nobis non satisfecisset: in quibus item doctrina sua nos offendisset, et aduersum nos peccasse etiam nobis peculiariter uisus esset. Haec nos in scriptum redegisse, quod cum bona Regis gratia, uel ab ipsomet Rege accipi, (ut qui concioni ipse cum suis omnibus interfuisset) uel Paulo ipsi tradi postularemus. Cancellarius uerò respondit, se quidem ea omnia dudum à Christophoro secretario cognouisse. Sed sibi non uideri, ut cum Rege ea de re ageret: quòd intelligeret, animum Regis ea re magis offensum iri: neque nobis benè cessurum esse, si haec nomine nostro Regi proponerentur. ac proinde ne quid causae nostrae incommodaret, noluisse se quicquam ea de re cum Rege agere: se tamen acturum esse, si omnino uellemus. Non uideri tamen sibi, nos iustam habere causam accusandi Nouiomagum, qui nihil de nobis nominatim, sed omnia in genere dixisset. Non esse nostrum, ut nos ipsi in nos dicta esse affirmemus, quae in genere dicta es-//sent. Si tamen omnino uellemus rem indicari Regi, se id quidem facturum esse: sed se uereri, ne non bonum successum res habitura sit. Ibi respondemus, multa à Nouiomago ita dicta esse, ui nemo tam stupidus sit, quin facillimè intelligat, in nos dicta

pag. 50.

De concione P. Nouiomagi.

pag. 51.

fuisse. Deinde Paulum non ignorasse, nos in ea esse sententia, quam ita damnasset. Postremò, nos nec nostra spontè, sed per Regem uocatos, ad concionem uenisse. In cuius praesentia cùm nos damnari audiuissemus, nobis non licere esse mutis, nisi si simul condemnationi illi assensi fuisse uideri uelimus. Et cum in ministerio Ecclesiastico uersemur, nos (pro fide nostra erga nostras Ecclesias) non posse hic tacere: nosque indignos fore quos terra sustineat, si hîc taceamus. Oramus itaque ut res tota Regi indicetur: nobisque cum Nouiomago colloquium, adhibitis quos Rex uellet testibus, permittatur. Nos successum in manu nostra non habere: sed eum Domino nos permittere, quicunque tandem is futurus esset. Caeterùm nos hic intueri oportere debitum et officium nostrum, pro ministerij nostri fide et dignitate, in Ecclesia Christi. His auditis, recusat nihilominus Cancellarius scriptum nostrum in concionem Nouiomagi accipere, ut ad Regem perferat: se tamen Regi
pag. 52. rem totam indicaturum pollicetur, et nobis significa-//turum hac in parte mentem ac uoluntatem Regis. Atque interim subinde multa de puritate Doctrinae in Dania, repetit: ac in causa ipsa Sacramentaria, uerba illa Coenae solennia, clara esse: et proinde neminem falli posse, qui illis simpliciter nitatur. Sed ad ea illi respondemus, ipsummet Nouiomagum ea ipsa concione docuisse, et quidem rectè, ueritatem cuiusque doctrinae probandam non esse unius alicuius loci in Scripturis testimonio, sed unanimi totius Scripturae consensu. Non rectè igitur urgeri sola Coenae uerba, ad statuendam, sub pane, naturalis, iamque glorificati corporis CHRISTI delitescentiam, cui uniuersa alioqui Scriptura manifestè repugnet: praesertim uerò, cum Coenae uerba alias, easque plures cum Scripturis alioqui consentientes interpretationes facilè admittant. Atque hic fuit sanè nostri cum Cancellario et reliquis consiliarijs colloquij eo die finis. Postea uerò Rex, eodem ipse [1]) die, scriptnm ipsum mox à nobis poscit, misso ad nos Secretario: cui illud damus. Scriptum autem habebat ad hunc modum.

De uerbis Coenae.

¶ ANNOTATA IN CONCIONEM P.

Nouiomagi, habita [2]) *coram Christiano, Rege Daniae,* 10 *Nouembris die, Anno* 1553. *super loco Pauli Apostoli: Pariter estote imitatores mei, usque ad finem. Cap. Philippens.* 3.

pag. 53. Ordinem, quem ille in docendo obserua-//uit, non sequemur: hoc enim causa nostra nunc non patitur. sed doctrinam, quam ex illo

1) Lees: ipso. Zie de *Errata* aan het slot.
2) Lees: habitam. Zie de *Errata* aan het slot.

audiuimus, ita partiemur, ut primùm dicamus, quae ' nam sint, quae nobis in doctrina illius placuerunt: quae ' nam item, quae nobis non satisfecerunt: quae nos praeterea offenderunt: et in quibus aduersum nos peculiariter peccasse, praeter legem charitatis Christianae et doctoris ecclesiastici officium, nobis uidetur.

Quae nobis placuerunt.

Docuit, doctrinae omnis ueritatem non uno aut altero loco, sed totius scripturae consensu probandam esse: et eam demum pro uera doctrina haberi debere, quae sic approbetur. RESPONSIO: Huic articulo modis omnibus assentimur: et optamus omnes illius semper esse memores in omnibus doctrinae controuersijs, ue usquam septa illius transcendant. *Doctrinae ueritas quomodo probanda.*

Docuit, patres orthodoxos noluisse ut sibi crederetur, nisi quatenus doctrinam suam sanctis scripturis ad eundem modum approbassent: hosque doctoribus nunc etiam ecclestasticis omnibus hac in parte imitandos. RESP. Et hoc ita placet, ut ab omnibus nunc ecclesiarum, sine exceptione, doctoribus obseruari id, eosque intra fines huius exempli patrum sanctorum consistere cupiamus. *Doctoribus tantum creditur, quantum allegant.*

Docuit, sequendum esse Paulum Aposto-//lum ministris Ecclesiarum omnibus, in eo quòd ille tantum se tradidisse docet, quod à Domino acceperat. RESP. Assentimur et his, modis omnibus: et quo magis id urgeri audimus, hoc magis miramur, hic retineri multa in Ecclesijs, quae à Domino accepta esse non legimus: et rursum omissa esse multa, quae à Domino et eius Apostolis tradita esse constat. *pag. 54.* *Paulus Apostolus Ecclesiae ministris imitandus est.*

Docuit, falsorum doctorum tres à Paulo notas tradi· [1]) quòd sint inimici crucis CHRISTI: siue dum uim ac meritum mortis Christi, sua doctrina obscurant: siue dum crucem Christi propter opes honores ' ue refugiunt, atque etiam oderunt· [1]) quòd suam ipsorum gloriam quaerunt· [1]) et quòd uentri suo seruiunt, qui ipsorum Deus est. RESP. Hasce notas falsorum doctorum uerissimas esse, ·cum Paulo fatemur multo libentissimè. et quò nos ab eis (per Dei gratiam) magis alienos esse, in nostris conscientijs, sentimus: hoc certiores sumus de doctrinae et ministerij nostri fide ac ueritate. *Pseudodoctorum notae tres.*

Docuit, ueros Christianos quaerere oportere, non quae in terris, sed quae in supernis sunt, nempe in coelis: unde Christum seruatorem nostrum expectamus. Nos illic capiti nostro Christo Domino (ut corporis illius membra) coniungi debere, per fidei conuersationem. RESP. Hanc doctrinam // Apostolicam toto pectore amplectimur: et proinde Christum Dominum, ut caput nostrum, iuxta *Conuersatio nostra in coelis, ubi Christus.* *pag. 55.*

---

1) Zie boven, blz. 49, de aanteekening.

humanam ipsius naturam non esse in terris, nedum in pane Coenae quaerendum esse, omnino putamus: sed eum è coelis seruatorem expectamus, iuxta Pauli doctrinam: et sub ea interim expectatione per fidei in coelis conuersationem, Christo capiti nostro adsumus, pascimurque illic praesentes fide, praesentis etiam Christi corpore et sanguine, ad uitam aeternam. Atque in sulutari hac corporis et sanguinis Christi communione Coenae Dominicae esu obsignamur, ex Christi ipsius institutione: etiamsi ab illo διὰ εἴδους, tantisper dum in mortali hoc corpore sumus, peregrinemur. 2. Cor. 5. Nam si in carne nostra, quatenus sanè nostrum caput est, in terris esset: frustra ab eorum quae in terris sunt reputatione, per Paulum apostolum auocaremur, Coloss. 3. frustra item eum ex coelis expectaremus, Philipp. 3. et illum nondum pro uero nostro Pontifice summo, iuxta Pauli doctrinam, agnosceremus, Hebr. 8.

Christus iam non est carnaliter in terris.

In quibus nobis non satisfecerit.

De placida et tetrica doctrina.

Docuit, uerorum et falsorum doctorum discrimen esse, quòd ueri doctores consolatoriam semper, et placidam doctrinam adferant. Contrà uerò, falsi doctores tetricam, et conscientias semper degrauantem. *pag. 56.* RESP. // Ea omnia in quibus ipsum nobis non omnino satisfecisse dicimus, non ideo recensemus, quòd illa prorsus improbemus: sed quòd partim non satis ab ipso explicata, partim etiam praetermissa esse uidemus. in quibus etiam sententiam ipsius scire cuperemus, ad tollendas omnes dubitationum ac suspicionum occasiones. Quod ad discrimen igitur hoc, quod protulit, uerorum ac falsorum doctorum attinet: nescimus an putet, ueros doctores nunquam omnino adferre tetricam et grauantem conscientias doctrinam, falsos uerò nunquam placidam ac consolatoriam. Si enim ita in genere sentit, probari nobis haec doctrina non potest: cum uerorum doctorum officium sit, afflictas quidem, et condemnatione legis perterrefactas conscientias, Euangelicis consolari promissionibus: sed securas rursum, ac in uitijs sibi indulgentes conscientias terrere planè, ac grauare, proposita legis condemnatione, ad quem modum Paulus facit in priore parte Epistolae ad Romanos. et falsis item doctoribus proprium sit, consolari securas et sibi blandientes in peccatis conscientias, Hierem. 23. Ezech. 13. atque afflictas rursum magis ac magis grauare, Matth. 23.

Scripturarum consensus unde petendus.

Docuit, scripturae totius consensum quaerendum esse in Decalogo, in Symbolo, in sacramentorum agnitione, et ad extremùm // *pag. 57.* in Catechismo. RESP. Hic non satis assequimur, quorsum spectet: et libenter audiremus, è quibus scripturae fontibus doctrina haec deducatur. Nos totius Scripturae summam in Legis et Euangelij doctrinam partimur: et consensum illius unanimem in utroque hoc doctrinae genere, in ipsis scripturae locis idem aut simile argumen-

tum tractantibus, seque mutuò explicantibus, ita quaerendum esse putamus, ut nullas usquam in scripturis pugnas serant, siue de Decalogo, siue de symbolis, siue de sacramentis, siue de uariantibus passim inter se Catechismis, in quaestionem aliquid uocetur.

Qui' nam Decalogo damnentur.

Docuit, Decalogo damnari eos qui nos in uita hac sine peccato uiuere posse putant. Rursum, qui sua ipsorum iusticia ac meritis salutem nos consequi posse docent. Hos porrò, si moniti non resipiscant, uitandos, digitoque, ut uitentur, commonstandos [1]) esse. RESP. Vtrosque istos Decalogo damnari fatemur. sed et illos perinde damnari non dubitamus, qui peccatorum indulgentiae sub praetextu Euangelij frena laxant, gratiamque Euangelij illi obtendunt. Et satis esse docent, si credamus, etiamsi de uita in dies magis ac magis corrigenda non magnopere solliciti simus: cum talium non sit fides ulla, sed fidei larua potius, quae à Iacobo fides mortua, daemonumque fides uocatur. Alioqui // Christus Dominus ueram fidem, ueluti bonam arborem, ab eius fructibus cognoscendam esse docet. Quin et Decalogo eos damnari omnes existimamus, qui sacros in Dei cultu publico ritus, uerbo Dei traditos, humanis quibuscunque et undecunque tandem mutuatis ceremonijs permutant: permutatosque non solùm non repurgant (etiam seriò et grauiter admoniti) sed pertinaciter potius retinent ac tuentur. Isti uerò uiolant, quod in ipsis est, Sabbati sanctificationem, quae iuxta uerbum Dei obseruari non potest. Et cum lingua Ecclesiae ignota psallunt, cum stupore duntaxat populi, et sine ulla ullius aedificatione id faciunt, assumentes in uanum nomen Domini, et fraudantes Ecclesiam eius acclamatione, quam Paulus in coetu Ecclesiae requirit 1. Corinth. 14. Quatenus igitur, qui Decalogo damnantur, uitandi, digitoque, nisi moniti resipiscant, monstrandi sunt: hactenus sanè omnes pariter isti, si pertinaciter abusus suos tueri pergant, uitandi pijs omnibus, digitoque monstrandi erunt, aut est adferenda è scripturis diuersitatis certa aliqua ratio, qua isti excusentur.

pag. 58.

Sabbati uiolatio.

Qui' nam Symbolo damnentur.

Docuit, Symbolo damnari omnes qui negant mundi ex nihilo creationem, Triadem in henade Diuina, ueram Dei ueri et ueri hominis in Christo coniunctionem, per // carnis nostrae et nostri sanguinis in matre uirgine ex ipsius substantia participationem, iuxta proprietates utriusque naturae. RESP. Haec agnoscimus omnia. Sed circa ueram Dei ueri, et ueri hominis in Christo coniunctionem, nescimus an eos tantum damnari Symbolo putet, qui Christum uel carnis suae originem non ex matre uirgine assumpsisse [2]):

pag. 59.

De Christi incarnatione.

1) Lees: commonstrandos.
2) Dit slaat op de Anabaptisten en Doopsgezinden.

uel carnem quidem assumpsisse, sed animam nullam habuisse docent. An uerò et illos [1]) damnari simul etiam Symbolo existimet, qui mysterium incarnationis Christi, uimque illius doctrina sua obscurant, dum id quod Scriptura uniuersa Christum Dominum à nobis ex matre uirgine accepisse, non autem de suo nobis donasse testatur: nempe carnis nostrae naturalis et sanguinis nostri substantiam per eius participationem: idipsum illi inquam, Christum nobis de suo donare in Coena cum pane et sub pane, non autem à nobis ex matre uirgine habere docent, contra totius Scripturae doctrinam et fidei ipsius analogiam, quam Paulus interim uult maximè obseruari, Rom. 12. Rursum, qui proprietates corporis nostri in Christo euacuant, eas potissimum quas illi scriptura uniuersa consentienter tribuit, etiam post eius glorificationem. ut sunt illi, qui corpus Christi inuisibile, insensibile, infinitum, ἄτοπον faciunt: cum Christus //
pag. 60. ipsemet post corporis sui glorificationem, corpus suum et inspici et palpari iubeat: adeoque et sensuum nostrorum iudicio illud cognosci, atque à spiritu quouis suspecto dignosci uelit. Cum item angeli dicant, Non est hic. praecedet uos (qui sanè à loco in locum motus est) in Galilaeam, ibi eum uidebitis. Qua sanè uoce et loci et praesentiae discrimen constituitur, ut neque indefinitum, neque item ἄτοπον Christi corpus etiam post eius glorificationem constitui possit. Postremo, qui [2]) articuli fidem de ascensione et expectatione adhuc CHRISTI Domini, donec rursum ueniat, non modò obscurant, sed propemodum uiolant: et ascendisse in coelum, idem esse interpretantur, quod coepisse esse ubique [3]): contra angelorum testimonium, qui Christum non sanè coepisse esse ubique per suam ascensionem, sed ab Apostolis sublatum, in sublime euectum per nubem (quae certè hauddubie loco ab Apostolis uidebatur) è conspectu illorum paulatim subductum, ad coelos ascendisse, illinc expectandum, illinc ad quem modum ascendit uenturum etiam testantur. De his, inquam, nescimus, an etiam symbolo damnari censeantur: ut si admoniti non resipiscant, uitari digitoque indicari debeant. Atque de ijs censuram secundum scripturas expectamus.

pag. 61. *De Ecclesiae puritate et impuritate.* Docuit, symbolo etiam damnari, si qui // diuinitatem Spiritus sancti negarent. Item, qui Ecclesiam hic in terris sine peccato ita somnient, ut alias ecclesias omnes prae se peccati nomine damnent, prorsusque contemnant. RESP. Hic, quod ad Spiritus sancti diuinitatem attinet, modis omnibus assentimur. Assentimur etiam, non

---

1) Het vervolg schijnt eene hatelijkheid tegen de Lutherschen te zijn; ook hetgeen gelezen wordt achter „Rursum, qui proprietates" enz.

2) Bestrijding van de Luthersche ubiquiteitsleer.

3) Dit „Postremo, qui" leidt het vervolg in van het voorafgaande „Rursum, qui".

posse esse ullam in terris sine peccato Ecclesiam: et omnes eos qui talem esse somniant, auersamur. Sed nescimus, an non simul complectatur eos, qui gratiam Euangelij, peccatorum in populo indulgentiae obtendi non patiuntur. Hic enim nos praeposterum de Gratia Euangelij iudicium, tam in plebe, quàm in ministris iustiusmodi omnibus accusamus: qui sub fuco Euangelij uitijs frena laxant, illorumque indulgentiae magnitudinem beneficij Christi indignissimè obtendunt. Cum Christi beneficium non eò sanè spectet, ut eius praetextu uitijs nostris indulgeamus: sed, ut ipsi Christo Domino in sanctitate et iusticia omnibus uitae nostrae diebus seruiamus.

Docuit, symbolo damnari Nouatianos, qui peccatorum remissionem negant in Ecclesia post regnerationem [1]: praeterea Sadducaeos et Epicuraeos omnes, qui negant resurrectionem et uitam aeternam. RESPON. Assentimur et his omnibus. Sed nescimus etiam, an non et illos symbolo damnari pu-//tet, qui fidelium omnium in Ecclesia societatem, sanctorum inquam communionem, calumnijs, praeiudicijsque suis, temerè et sine causa uiolare, scindereque conantur: et quos odisse semel è suis praeiudicijs coeperunt, eos protinus quo iure quaque iniuria, à Catholica sanctorum communione, symbolo nobis commendata, excludunt: etiamsi negare non possint, retineri ab illis proditum ore Petti [2]) fundamentum Apostolicae atque Ecclesiasticae confessionis: cui qui insistunt, à sanctorum sanè communione nullis humanis praeiudicijs excludi quoquo modo possunt, etiamsi fundamento huic ligna, foenum ac stipulas superstruant. quae tandem omnia oporteat conflagrare, 1 Corinth. 3. In peccatorum item remissionem, non audiuimus factam peccati in spiritum sanctum exceptionem, à quo Christus ipsemet Dominus remissionem omnem excludit, Marci 3. Admissa autem exceptione, per omnia assentimur.

Sanctorum communio. pag. 62.

Docuit, in sacramentis quaerendum esse consensum totius Scripturae, perinde atque in Decalogo ac Symbolo. RESP. Haec non satis assequimur, quoniam duplicem sensum habere possunt: ut uidelicet doctrinam de Sacramentis ex scripturae totius consensu aestimemus, aut ut consensum Scripturae totius è Sacramentis petamus. Priorem porrò // sensum libenter amplectimur, et nihil aliud cupimus, quàm ut doctrina de Sacramentis è totius scripturae consensu petatur atque aestimetur. Atque id in primo concionis capite annotauimus. Sed non intelligimus, ad quem modum scripturae totius consensus è Sacramentis peti atque aestimari debeat. Hoc igitur clarius explicari uellemus.

De Sacramentis. *pag. 63.*

Docuit, totius scripturae consensum ad eundem modum in Cate-

De Catechismo.

---

1) Lees: regenerationem. 2) Lees: Petri. Zie de *Errata* aan het slot.

chismo quaerendum esse. RESP. Et hoc non satis assequimur: quoniam duplicem sensum etiam, quemadmodum et proximum, habere potest. itaque et hoc cuperemus clarius explicari.

Docuit, damnari eos, quod Baptismum attinet, qui negant nos baptizari debere in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti: et qui item infantes baptizandos non esse docent. RESP. Hanc doctrinam amplectimur: modò ne idolum in baptismo statuatur, et uis Baptismi non aestimetnr [1]) è nuda uerborum illorum (Ego te baptizo, etc.) pronunciatione: ut si puer puerum tangens, per ludum ea proferat, Baptismus iam peractus, putetur, quemadmodum sub Athanasio factum legitur. Neque enim Baptismi uis in nuda uerborum pronunciatione consistit, quae etiam psitacus imitari possit: sed in plena institutionis Christi obseruatione, nempe ut beneficia Christi

pag. 64. Baptismo adumbra-//ta agnoscantur, et reputentur in Ecclesia Christi.

An in Sacramento communicemus corpori et sanguini Christi.

Docuit, damnari eos qui in Sacramento negant esse corpus ac sanguinem Christi. RESP. Si uox Sacramenti in Coena Domini ad eum modum accipiatur, ad quem modum in Baptismo accipitur, nempe ut sub illa non tantum panis aut uini elementa, sed totam simul mysticam actionem cum suo mysterio complectamur: quemadmodum in Baptismo, non aquae modò elementum, sed tota à Christo instituta actio mystica cum mysterio, uoce Sacramenti comprehenditur: tum nos sanè neminem nouimus, nec si quisquam talis sit usquam probamus, qui nos in legitimo Coenae Dominicae usu, uero Christi corpori et sanguini, uerè etiam per fidem atque ad salutem nostram communicare neget. Si uerò uox Sacramenti in Coena pro solo panis et uini elemento accipiatur: tum nobis hanc uocis Sacramenti usurpationem approbari, ex uerbi diuini fontibus, postulamus. Alioqui si claris et disertis uerbis dicatur, corpus Christi naturale uerè et realiter in pane esse, aut sub pane, iuxta substantiam ipsius: tum nos clarè et disertè, sine ulla dissimulatione testamur, secundum scripturas, corpus ipsum Christi Domini gloriosum, in sua naturali substantia ad dextram Dei patris in coelis,

pag. 65. nosque // adeò ipsos etiam illi per fidem sub spe inclusos residere: non autem naturae suae humanae proprietatibus, coelestique sua iam gloria spoliatum, sub pane Coenae delitescere: praesertim cum huic tali delitescentiae scriptura uniuersa repugnet: et uideamus praeterea omnium longè grauissimam consolationem nobis hac tali delitescentia eripi, de nostro in coelis cum Christo iam consessu per fidem, deque perpetua nostra cum ipso, neque unquam omnino interrumpenda communione in corpore et sanguine ipsius: ad quam alioqui animis nostris obsignandam, Coenam sacram à Christo ipso-

1) Lees: aestimetur.

met Domino institutam esse constat. atque antea paulò constitutum sit, eam esse falsorum doctorum, et proinde falsae cuiuslibet etiam doctrinae notam, si per eam, proposita in Euangelio pro afflictis conscientijs consolatio aliqua obscuretur, aut praeripiatur.

Docuit, in Coenae Dominicae consideratione, uerbis illis prorsus innitendum, insistendumque esse: HOC EST CORPVS MEVM. RESP. Libenter innitimur, adeoque et insistimus uerbis hisce Christi, ut quae uerissima esse non dubitemus. Sed neque innitimur, neque insistimus illis liberè, quin potius abutimur, si ea contra mentem Christi, et unanimem totius Scripturae consensum detorta urgeamus, quò non oportet. Et miramur, // tam repentè traditam [1]) initiò doctrinam reijci, de non approbanda doctrina ulla unius aut alterius loci autoritate, sed unamini [2]) potius totius scripturae consensu: siquidem unius eius loci autoritatem ita urgeat, ut totius scripturae consensum nihil amplius moretur. Tametsi haec Christi Domini uerba nihil prorsus faciant ad comprobandam corporis Christi sub pane delitescentiam, utcunque tandem urgeantur. *Verbis Coenae, non falsae eorum interpretationi insistendum.* *pag. 66.*

Docuit, eos qui negant Christi corpus in pane Coenae esse, sic argumentari: Ascendit in coelum, expectatur ut ueniat, ergo non est in pane. Item, Non uidetur, non sentitur, ergo non adest. RESP. Qui nos in hisce nostris argumentationibus rident, non tam nos sanè, quàm ipsummet Christum Dominum rident. Is enim prior nobis hisce argumentis usus est. Priore, ad confutandam de carnali corporis sui manducatione imaginationem, quae et nunc in quaestionem uocatur, Ioann. 6. Posteriore [3]) uerò, ad tradendam doctrinam de uerè agnoscendo, atque à quouis spiritu ceu spectro dignoscendo, corpore suo, post eius glorificationem. Proinde nos nihil pudet uti argumentis, quibus Christum Dominum usum esse uidemus: cum non aliud nunc esse sciamus corpus Christi, quàm tunc erat post eius glorificationem: neque meliorem nunc etiam illius // agnoscendi rationem tradi posse. Et quae ad haec Christi Domini argumenta respondentur, ea sanè subsistere non posse, paulo pòst ostendemus. *pag. 67.*

Docuit, urgeri ab eis qui Christi corpus in pane Coenae esse negant, locum Pauli, quem explicabat Philipp. 3. Nam conuersatio nostra in coelis est, unde Seruatorem expectamus, etc. Atque ab illis quidem dici aliquid, sed non dici omnia. RESP. Hunc locum Pauli, cum altero loco Coloss. 3. coniunctum libenter urgemus, neque illum nobis eripi ullo modo posse affirmamus: quemadmodum mox dicetur. Optamus autem scire, quid' nam sit illud aliquid, quod hic per nos dici fatetur: et quae item illa non omnia, quae omitti à nobis hoc loco putat.

1) Nl. door de Lutherschen.
2) Lees: unanimi. 3) Posteriore, nl. argumento.

Doctrina carnalis praesentiae non comparanda fidei resurrectionis.

Docuit, istis ad hunc modum respondendum esse, quòd Christi corpus tam certò sit in coelo, simul et in pane Coenae, quàm certò olim corpora nostra resurgent, etiamsi humana ratio nullo id modo consequi possit. RESP. Audimus adferri responsionem, sed quae ad institutum nihil facit. Negamus enim iustam esse comparationem delitescentiae corporis Christi in pane Coenae: de [1]) qua nihil usquam in scripturis docetur. [2]) imò cuius contrarium manifestè docetur cum corporum nostrorum resurrectione, de qua plena est
pag. 68. ubique scriptura, sine ulla omnino con-//tradictione: et proinde frustra iactari ab ipso, quòd loca praedicta Pauli non oppugnent delitescentiam illam, quam tuetur, corporis Christi in pane.

Omnipotentia Christi.

Docuit, id fieri omnipotentia Christi, cum sit Deus uerus, qui sibi potest subijcere omnia. RESP. Omnipotentiam Christi Domini, cùm sit uerus Deus, toto pectore et reuerenter agnoscimus, ubicunque illam declarandam esse Scripturae testimonio docemur. Proinde cum de corporum resurrectione Scriptura tota consentienter doceat, modumque adeò illius, et tempus denique et causas describat, nos sanè de illa nihil dubitamus, atque omnipotentiae Christi eam libenter subijcimus. Sed delitescentiae Christi corporis in pane Coenae, frustra obtendi dicimus Christi Domini omnipotentiam, cum nullum certum ac solidum Scripturae testimonium proferri de illa possit: imò cum toti potius Scripturae repugnet, id quod facilè ostendi potest.

Christi corpus loco continetur, nec per omnia diffunditur.

Docuit, locorum discrimine corpus Christi non circumscribi, ex Pauli autoritate, qui Christum in coelos ascendisse docet, ut omnia impleret. RESP. Nos hoc Pauli loco negamus tolli locorum in Christi corpore discrimina, quae alioqui multis Scripturae testimonijs constituuntur: Marci 16 et Lucae 24, ubi disertè Christum ab illis
pag. 69. sublatum // in coelum: et Act. 1, in sublime per nubem subductum: rursum non esse hic, fore alibi, ingredi, et multa id genus, audimus. Sed dicimus, hoc Pauli loco, Implendi uerbo [3]) non equidem locorum discrimina designari: sed omnium Christi operum, propter quae potissimum in terras, nostra causa homo factus, uenerat, consummationem. Vnde etiam uerbum πληρόω hoc loco per uerbum complendi, commodius reddi posse putamus. Ipsa autem Pauli uerba, quae eo ipso loco praecedunt et sequuntur, manifestè declarant, uocem implendi illic de operum Christi consummatione intelligi

---

1) De tusschenzin: „de qua — manifestè docetur" behoort tusschen haakjes te staan. Zie de *Errata* aan het slot.

2) In plaats van eene punt behoort hier eene komma te staan. Zie de *Errata* aan het slot.

3) Dit slaat op Efez. IV: 10, waar in de Vulgata het woord „implere" gebruikt wordt.

oportere. Recenset enim Paulus duo Christi opera, in quibus summa alioqui Christi in terris operum continetur: atque haec Christi Domini ascensione impleta esse testatur. Ascendens (inquit) in coelum, captiuam duxit captiuitatem, deditque dona hominibus. Haec igitur ut complerentur, ideo Christum, qui et descenderat, ascendisse, complementumque operum suorum declarasse docet: nempe dedisse dona hominibus in sua Ecclesia Apostolos, Prophetas, etc. Haec sanè ita se habere, contextus ipse declarat. et est frequens in scripturis usus uerbi πληρόω, in ea ipsa significatione. Neque hac igitur responsione minuitur uis argumenti à Christo primùm inducti, deinde à nobis repetiti, ab ascensio-//ne et expectatione ipsius aduersus carnalem corporis sui manducationem, et eius delitescentiam in pane Coenae.

Locus Pauli ad Eph. 4. quomodo intelligendus.

pag. 70.

Docuit monendos esse omnes, qui hac in parte ab ipsius doctrina dissentiunt. RESP. Cuperemus scire, quid'nam sub uerbo monendi intelligat. Si enim admonitionem intelligit, quam Paulus νουθεσίαν uocat, et uult ut ea Titus apud haereticos homines utatur, prius quàm uitari debeant: et quidem semel atque iterum, si quoquo modo lucrifieri possint: hanc certè ab ipso nunquam audiuimus, etiamsi nobis, mox ut huc aduenissemus, adfuerit per nos uocatus amanter: sitque nobiscum familiariter locutus, delatis etiam nobis suis officijs, cùm nos tum à se hic dissentire non ignoraret. Quo equidem nomine, si haereticos nos esse putabat, dissimulare id utique cum amicitiae simulatione non debebat. Si verò alio nos quocunque admonitionum genere admonendos esse putat, id quoque nobis clarius exponi cuperemus.

Quae nos in doctrina ipsius offenderunt.

Docuit, damnari omnes qui negant Christi corpus, ut ipse docet, esse in pane Coenae: et talium omnium finem, interitum fore affirmauit. RESP. Nos id constanter negamus: magnamque multis Ecclesijs Christi iniuriam, hoc tam graui ipsius praeiudicio factam // esse dicimus, et contra doctrinam Euangelij Christi, et contra omnem honestatem: idque in tanti Principis suorumque omnium praesentia. Contra doctrinam Euangelij factum dicimus, quandoquidem nemo de alterius condemnatione pronunciare aut potest aut debet in Ecclesia, quem non constet publicè à fundamento Apostolicae confessionis, Petri ore proditae, excidisse [1]. id quod sanè neque ipse, neque quisquam omnino in terris de nobis cum ueritate affirmare unquam poterit: et libri nostri nos ab hac impudenti calumnia facile uindicabunt. Contra omnem honestatem uerò factum dicimus,

Non sumus ob nostram doctrinam Sacramentariam condemnandi.

pag. 71.

1) Bij dezen volzin: „Contra — excidisse" staat in het exemplaar der Bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden met zestiende-eeuwsche hand aangeteekend: haec sunt mutanda.

eo quòd simulata apud nos sua amicitia, ac quadam nostri commiseratione, delatisque nobis omnibus amicitiae officijs, et ne uerbo quidem admonitis, nos ita prosciderit, damnarit, atque inuidia grauarit: et quidem cum ab ipsa M. Regia uocati ad eius concionem, deductique essemus.

Docuit, eos qui à se dissentiunt, aduersus Christi uerba dicere, Hoc non est corpus: cum ille dicat, Hoc est corpus, etc. RESP. Id equidem nobis ostendi postulamus, ubi haec leguntur. Alioqui impudentem hominis arrogantiam cum calumniandi impotentia coniunctam accusamus. Certò autem scimus, uerba eiusmodi neque
pag. 72. audita à nobis unquam, neque uel per somnium cogita-//ta esse: quin potius affirmauimus semper, et nunc affirmamus, uerba Christi uerissima esse: sed illis affingi nouam, coactam, et scripturis repugnantem interpretationem, ad statuendam delitescentiam corporis Christi in pane. Neque uiolari fidem uerborum Christi dicimus, etiamsi delitescentiam illam non agnoscamus: quam alioqui neque à priscis Ecclesiae doctoribus, neque à primaeua Apostolorum et post illos Ecclesia, agnitam esse uidemus.

Docuit, uitandos esse tales, nisi si admoniti resispicere uelint. RESP. Hic quoque prodidit suam impudentiam, cum uitandos post unam atque alteram admonitionem esse docet, quos nullius haereseos conuincere potest, nedum ut conuicerit. quod tamen ei faciendum esset, si Pauli ordinem sequi uellet. Nos porrò huius controuersiae nomine, neminem unquam auersati sumus: sed in fraterna charitate tulimus, et ferendos esse putauimus omnes, qui modò nos uicissim ferre uolent, donec Dominus controuersiam hanc per gratiam suam componat, eo quòd omnes fundamentum confessionis Apostolicae pariter retineamus.

In his sanè non tantum nos (quod ad doctrinam quidem attinet) offendisse, sed aduersus personas quoque nostras, nostrumque in
pag. 73. Ecclesia Christi ministerium peccasse, no-//bis uidetur, contra legem fraternae charitatis, et officium Ecclesiastici doctoris: testatus praesertim suam erga nos amicitiam, et pollicitus nobis suam operam in causae nostrae apud Regem commendationem. Quae nos interim omnia iudicio ac pietati M. R. committimus. Neque dubitamus Maiestatem ipsius habituram esse clementer fidei innocentiaeque nostrae, et eius praeterea fiduciae, qua potissimùm adducti huc uenimus, benignam iustamque rationem. Atque hic erat finis nostrarum Annotationum in Nouiomagi concionem.

Colloquium cum P. Nouiomago et Henrico Buscoducensi ipsius collega, habitum Coldingae, in ea Cimbriae parte quam Iudlandiam uocant. Nouem. 16.

Tradito hoc scripto, non multo pòst, eodem die à prandio, uenit

ad nos Nouiomagus, cum suo collega Henr. Buscoducensi, unoque ex consiliarijs regijs, et duobus Secretarijs: scriptumque nostrum illud, quod de ipsius concione Regi miseramus, in manu secum adfert, ac primùm ait: Se ad nos uenisse, ut de ijs nobiscum ageret, de quibus ipsum apud Regem scripto nostro accusassemus: potuisse nos sanè priuatim cum ipso agere, si qua parte nos offendisset. Sed posteaquam ipsum publico nostro scripto apud Regem accusassemus, se etiam cum adiun-//ctis sibi amicis uenisse, ut nobis ad *pag. 74.*
nostra responderet.

Ad quae nos rursum respondemus, nobis quidem gratum esse suum ad nos aduentum, et eorum omnium qui cum ipso uenissent. Caeterum nos nullam publicam aduersus ipsum accusationem instituisse: sed nobis duas ob causas uisum non esse, ut soli cum solo ea de re colloqueremur. Primùm, ne si soli cum solo, idque Rege inscio, colloqui uoluissemus, et ipse fortè aequo animo ferre noluisset nostram admonitionem, uideri sanè possemus, turbas cum ipso aliquas excitare uoluisse. Deinde, cum concio ipsius fuisset publica, et quidem in Regis ipsius praesentia, rem ipsam postulasse, ut Rege inscio nihil cum ipso ageremus. Nos tamen cum nemine ea de re uerba habuisse, praeterquam cum Christophoro Secretario: et demum cum Cancellario, per quos rem alioqui ipsam Regi indicari oportebat. Neque item scriptum nostrum à quoquam adhuc uisum fuisse, priusquam illud Regi misissemus. Praeterea nos Regio arbitrio permisisse, siue nos solos cum ipso solo, siue se etiam praesente, seu coram suis quibusdam ad id designatis colloqui uoluisset. Proinde nos nulla hic culpa teneri, quòd soli cum solo priuatim colloquuti non essemus. Et postquam ita Regi placuit, ut coram his qui secum uenissent, colloquere-//mur, nobis id gratissi- *pag. 75.*
mum esse: ipsiusque esse iam, ut ad scriptum nostrum ordine suo respondeat.

Paulus Nouiomagus negat se aliquid aduersus nos dixisse, seque nos condemnasse.

Ibi uerò Nouiomagus concionem suam excusare coepit, se in nos nihil dixisse: sed textum scripturae, quem prae manibus habuisset, explicuisse. hunc postulasse, ut de falsis doctoribus pleraque diceret: et proinde se de falsis doctoribus atque haereticis dicere oportuisse. Hic tumnos[1]) dicimus: Nos de haereticis, qui uerè haeretici essent, nihil agere: sed de eo, quòd ipse omnes qui in re Sacramentaria à Lutheri doctrina dissentirent, inter quos nos quoque esse non ignorabat, inter haereticos annumerarit: ac simul etiam Sacramentariae doctrinae nomine, ad gehennam condemnarit. Hoc enim fecisse eum et contra uerbi Diuini regulam, et contra legem charitatis Christianae, et contra officium item Ecclesiastici Doctoris:

1) Lees: tum nos. Zie de *Errata* aan het slot.

praesertim cum nos suae concioni, non tam nostra alioqui sponte, quàm Regio iussu uocatos, adductosque esse uideret. Perstat ille nihilominus, negans quòd in nos aliquid dixisset, aut nos ullo modo condemnasset. Nos porrò uerba ipsius quaedam in concione repetimus, et hominem suis ipsius uerbis urgemus, ut negare non posset, uera esse quae diceremus. Interim ille tamen ait, omnia quae dixis-
pag. 76. set, non eò spectasse, ut nos con-//demnaret: sed se id studio fecisse, quod tam copiose et apertè de re sacramentaria et eius doctoribus disseruisset, ut nobis, quos praesentes uidebat, occasionem inijceret, se uocandi ad nos, ut sic demum nobiscum latius ea de re colloqui posset. Porrò nos, nihil opus illi fuisse dicimus, ullam nobiscum colloquendi occasionem quaerere. Nos enim in primo mox aduentu, colloquium expetijsse: adeoque et collocutos esse: liberumque illi fuisse, nobiscum de quibuscunque capitibus colloqui. Sed esto, quaerenda illi fuerit nobiscum colloquendi occasio, aliam sanè quaeri ab ipso potuisse, paulo placidiorem, quàm istiusmodi publicam nostri condemnationem.

Ad quae ille rursum: Se non aliter nos et nostri similes omnes condemnasse, aut condemnare etiam uelle, ait, quàm si in nostra doctrina pertinaciter manere omnino uellemus. Seque hic sequi exemplum Lutheri, qui Sacramentarios, post contempta primum ab illis priora sua scripta aliquot, tandem condemnasset. Nos uerò hic, ab omni pertinacia alienos nos esse declaramus. Primum, quòd parati simus rationem doctrinae nostrae ex scripturis reddere, omnibus quicunque id à nobis postulant. Deinde, quòd piorum omnium sobria, modesta et Christiana colloquia, in causa nostra, non modo

In nobis non esse pertinaciam.

pag. 77. non // subterfugerimus unquam, sed etiam modis iam omnibus expetamus. Postremò, quòd publicè semper testati simus, nos, si nostra solidis ac perspicuis scripturae testimonijs approbare non possimus, multò libentissimè meliora docentibus ex uerbo Dei cessuros esse, etiam cum summa nostri pudefactione: modò ut intelligamus, nostri illam pudefactionem cessuram esse in gloriam CRRISTI [1]). Haec certè non esse pertinaciae ullius argumenta. quin potius illos hac culpa teneri, qui re, nullis adhuc legitimis, iuxta uerbum Dei, Ecclesiae iudicijs discussa, nulla sibi tamen colloquia amplius nobiscum habenda esse putant: neque sua legitimis Ecclesiae, iuxta uerbum Dei, iudicijs subijcere, aut approbare quoquo modo uolunt, sed priuatis duntaxat suis praeiudicijs rem agere: et qui à se dissentiunt, proscindere protinus omnes: ac praerepta Ecclesijs sua autoritate et censura, diris omnibus deuouere audent. Quod uerò ad Lutheri exemplum productum attinet, dicimus, Lutherum

1) Lees: CHRISTI. Zie de *Errata* aan het slot.

ac Saxonicas Ecclesias, denique et Augustanam confessionem, non esse Catholicam Ecclesiam: tametsi non omnes qui Augustanam profitentur confessionem, in hac sanè causa Sacramentaria modis planè inter sese omnibus consentirent. Nos quidem Lutherum pro insigni Dei organo ha-//bere, memoriamque illius apud nos sacrosanctam esse: sed illi nihilominus spiritum sanctum iuxta mensuram datum fuisse. et proinde eo loco habendum non esse, ut et falli et fallere non potuerit. Hunc honorem solis nos Propheticis et Apostolicis scriptis deferre, ut nihil contineant, quod non certa fide sit amplectendum. Caeterum in in [1]) scriptis Lutheri luculenta extare testimonia, illum sibi non perpetuò, neque per omnia constare: et proinde quandoque etiam falsum esse, nedum ut pro Angelo aut Apostolo Dei (qui uidelicet errare nunquam potuerit) haberi aut debeat, aut possit. Quare et Lutheri scripta, et ipsam adeò Augustanam Confessionem ad scripturae regulam et legitima Ecclesiarum iudicia reuocanda esse: neque ex Lutheri dogmatis, aut etiam ex Augustanae Confessionis autoritate, ita praeiudicandum esse, ut scindantur Ecclesiae: ut'ue sanctorum communio, in Catholica Dei Ecclesia (contra fidei nostrae confessionem) uioletur. In causa igitur Sacramentaria nos à Lutheri doctrina dissentire, eo quòd nobis doctrina ipsius uerbo Dei et fidei analogiae consentanea non esse uideatur: nosque hic expetere cum omnibus modesta, pia et Christiana colloquia, ut aut nostra approbemus, aut meliora ex uerbo Dei docentibus cum publica etiam nostri pudefactione cedamus. // Quòd igitur Lutherus diris deuouerit omnes, qui corporalem Christi in pane Coenae delitescentiam agnoscere recusant: id nobis probare non posse: petereque nos, ut hoc ipsum Lutheri factum scripturae nobis autoritate approbetur: praesertim cum haec controuersia non sit hactenus discussa (ut dictum est) legitimis ullis Ecclesiarum iudicijs: nedum ut, qui hic à Lutheri doctrina dissentiunt, ullius sint erroris conuicti, multo minus autem haereseos damnati. At nos parati sumus ostendere, Lutheri, hac quidem in parte, doctrinam pugnare cum receptis à Catholica Christi Ecclesia, fidei nostrae articulis, de incarnatione, deque ascensione, et expectatione adhuc ad iudicium Christi Domini: de proprietate humanae in ipso naturae, iuxta scripturas: et de natura ac dignitate sacerdotij ipsius.

Augustana confessio.

De Luthero.

pag. 78.

pag. 79.

Ad haec porrò Nouiomagus, Lutheri nihilosecius autoritatem rursus urget, et uerba illa Coenae solennia, HOC EST CORPVS MEVM, ita clara et perspicua esse ait, ut nulla tropica aut figurata expositione opus habeant omnino: imò uerò etiam, omnia quaecunque

An sit in uerbis Coenae figura.

1) Het tweede „in" is overtollig.

in Scripturis de Sacramentis habentur, iuxta ipsam uerborum proprietatem (reiectis figuris et tropis omnibus) exponenda esse. Quòd si nobis hic Christus ipsemet et Lutherus non satisfaciant, se nobis
pag. 80. nun-//quam satisfacturum esse. Ibi uerò nos rursum dicimus, nos in Christi Domini uerbis nihil unquam desiderasse, eaque nobis plenè et per omnia satisfacere: sed doctrinam Lutheri à uerbis Christi diuersam esse, neque è Christi uerbis deduci posse. Alioqui si in uerbis Christi constitui uideremus Lutheri doctrinam, de reali corporis Christi naturalis in pane Coenae delitescentia: nos sanè tales non esse, qui in rebus diuinis nostrae potius rationis iudicium, quàm uerbi Diuini ueritatem sequi uellemus, protinusque nos illam reuerenter agnituros esse. Sed cum id non uideamus, imò cum diuersum planè uideamus: hoc ipsum obstare, quo minus doctrinae Lutheri assentiamur. Optare nos interim, audire eos qui id docere possint, atque ab illis audiri uicissim. alioqui multa esse alia, in Religione nostra, capita, magis multo rationis nostrae iudicio repugnantia, quae tamen nos omnia, per Dei gratiam, indubitata fide amplectimur, abnegato omni rationis nostrae iudicio: eo quòd illa certis uerbi Diuini testimonijs niti atque insistere uideamus.
Perpende. idem et hic multò libentissimè facturi, si idem uideamus. Quod porrò ad uerba Coenae solennia attinet, nos id uehementer mirari, quòd cum Lutherus et sui omnes perpetuò clament, ea esse clara
pag. 81. et perspicua, neque ullis omnino aut tropis aut fi-//guris constare, nusquam illa tamen suo ordine explicent, ut eorum interpretatio (quam illi claram ac planam esse putant) uideri possit, et sit eiusmodi, quae fontes doctrinae Lutheri in illis, iusto ordine, commonstret. Nos sanè eiusmodi interpretationem uerborum Coenae, neque in Lutheri scriptis quae quidem latinè haberentur, neque in cuiusquam alterius qui ipsum sequeretur, uidisse. Sed palàm nos uidere controuersum esse, num in Coenae uerbis constitui possit ea, quam nunc doceri audimus, realis in pane Coenae delitescentia corporis Christi naturalis. et habere nos graues causas iam antè etiam commemoratas, propter quas doctrinam hanc, tantisper dum non solidius approbetur, amplecti non possimus. Illud uerò nos prae alijs magnopere admirari dicimus, quòd Nouiomagus diceret, quicquid usquam in Scripturis de argumento sacramentario legeretur, id totum nudè et simpliciter, prorsus sine tropo aut figura ulla intelligendum, exponendumque esse: cum in ipsis etiam Coenae uerbis uarietas ipsa uerborum de pane ac poculo, apud Euangelistas et Paulum apostolum, manifestè ostendant [1]), oportere necessariò tropum seu figuram aliquam in Coenae uerbis constitui: imò cum

1) Lees: ostendat. Zie de *Errata* aan het slot.

ipsimet tropicè uerba Christi illa imprudentes exponant, dum uidelicet prono-//men demonstratiuum eclipticum faciunt: et (Hoc) pronomen ita exponunt, ut perinde esse dicant, atque si dixisset, in hoc, sub hoc, uel per hoc, etc. Quòd si quid Nouiomagus, aut quiuis alius è scriptis Lutheri habeat ad eam rem, quod nos fortè non legissemus, (qui praeter ea quae latinè habentur, pauca alioqui legissemus) id nobis ut proferret, aut scripto breui alioqui in ordinem redacta traderet. Caeterùm Nouiomagus ait, scripta Lutheri extare: ea à nobis facilè legi posse, si uelimus. Cumque de figurata pronominis demonstratiui in uerbis Coenae expositione urgeretur, agnoscit tandem, in uerbis Coenae synecdochen esse, oportereque illa per synecdochen exponi. *pag. 82.*

Porrò Henricus Buscoducensis [1]), collega ipsius, aliò orationem conuertit: et, posteaquam in Christo humanitas Diuinitati ita est inseparabili nexu coniuncta, ut ab illa diuelli non possit: nihilo sanè magis humanitatem Christi iam, quàm ipsam Diuinitatem, etiam loco ulli astringi posse dicit. Cui nos uicissim paucis respondemus, quòd, quemadmodum humanitas Christi Domini in eius incarnatione diuinitatem eius non constringebat intra uirginis matris uterum, in quo tamen eius humanitas haud dubiè concludebatur: ita et nunc humanitatem illius non diffundi, neque expandi in // infinitum, propter indiuiduam eius cum diuinitate, in una eademque persona, coniunctionem: quae nihilo sanè minor erat in Christi Domini incarnatione, quàm post eius mortem ac resurrectionem. Cumque adderemus, ipsorum doctrinam manifestissimè cum articulo ascensionis Christi in coelum pugnare. Minimè, inquit Buscoducensis. Siquidem Christus ante suam ascensionem instituerat Coenam, in qua discipulis suis sub pane corpus suum realiter edendum praebuit. Verùm hoc ipsum (respondemus ei) quod pro indubitato assumis, nempe Christum, in prima Coena corpus suum realiter edendum Apostolis praebuisse, prius è Scripturis probandum esset: quandoquidem id etiam cum ueritate incarnationis ipsius pugnaret. *An Christi corpus ubique, propter coniunctionem utriusque naturae.* *pag. 83.*

Ibi demum uentum est ad ea quae ipsis cum Papistis communia sunt argumenta: nempe, Christi uerba esse uera: non esse hic nitendum iudicio humanae rationis: Christi Domini corpus à nostro longè diuersum esse. Verbum ipsius efficax, ipsumque adeò Christum omnipotentem esse: et quae huius generis à Papistis, ad confirmandam ipsorum transsubstantiationem, adferri solent. Quae cum audimus, dicimus: ijsdem ipsis argumentis tam facilè, aut etiam facilius probari posse Papisticam transsubstantiationem, // quàm facilè pro- *Papistarum argumenta pro transubstantiatione.* *pag. 84.*

1) Vergel. de *Inleiding*, (hierboven, blz. 13 v.).

betur delitescentia corporis Christi naturalis in pane Coenae: nosque cupere scire, dum istiusmodi argumentis nituntur, quibus nam rationibus impugnandam putent Papisticam transsubstantiationem. Ibique Nouiomagus disertè fatetur, se aliud contra Papisticam transsubstantiationem efficacius nihil habere, quàm quòd post uerba etiam consecrationis panis et uinum in Scripturis uocentur. Cumque dicimus, hoc facilè, si aliud non habeamus, à Papistis posse dilui: et si non aliter impugnari debeat Papistica transsubstantiatio, certè parum decoram fore Euangelicis doctoribus Papisticae transsubstantiationis oppugnationem: tandem respondent, Esse multo adhuc plura, quae planè subuertant doctrinam transsubstantiationis. Nosque uicissim respondemus, esse sanò multo plura et solidiora: sed quibus ipsa etiam doctrina de delitescentia corporis Christi sub pane, non secus quàm transsubstantiatio Papistica, eadem opera subuerti possit. ad quae nihil nobis est responsum.

Porrò, cum tempus desultoria istiusmodi concertatione, magna ex parte absumeretur, neque de scripto interim nostro, quod Nouiomagus secum attulerat, quicquam adhuc actum esset, cuius potissimum nomine conueneramus: uisum omnibus tandem fuit, ut omissis
pag. 85. desultorijs istiusmodi di-//sputationibus, ad scriptum nostrum legendum et exponendum descenderemus. Et quoniam dies iam ad uesperam magna ex parte inclinabat, neque scriptum nostrum commodè ad plenum legi iam, nedum expendi posse uideretur: placuit omnibus, ut Nouiomagus ea duntaxat ex scripto nostro legeret, quae ipsum in sua concione docuisse scripseramus: ut uidelicet ipsemet aut agnosceret, quae nos ex ipso audiuisse affirmabamus: aut nos moneret, sicubi fortè secus, quàm ipse docuisset, scripsissemus: atque ita demum postridie ipse paratior esse posset ad approbandam nobis doctrinam suam, atque ad respondendum, qua parte nobis non satisfecisset, nosque etiam offendisset. Nos uerò ad haec libenter assensi sumus: et orauimus, ut inter legendum Paulus nos moneret, sicubi fortè in ullo scripti nostri capite aut non satis ipsum assequuti essemus, aut aliter quoquo modo per memoriae lapsum aliquid scripsissemus, quàm ipse docuisset.

Scriptum legitur. Orsus est itaque Paulus lectionem capitum doctrinae suae in scripto nostro. et uerba quidem nonnulla alicubi aliter se quàm scripseramus protulisse dicebat: sed tamen sententiam doctrinae suae eam esse agnoscebat, quàm nos scripseramus. Peruenitque ad quintumdecimum usque doctrinae suae in scripto nostro caput: in quo cum pondus omne con-//trouersiae positum esse uideretur,
pag. 86. uolebat unus è Secretarijs Regijs, Antonius nomine, ut nostra quoque super hoc ipsum doctrinae suae caput annotatio legeretur:

quo omnes uidere possint [1]), quid nam inter Nouiomagi et nostram doctrinam in ea parte interesset. Cum igitur nostra quoque annotatio legi coepta esset, intercidunt rursus sermones, qui nos à prosequenda lectione auocant. Ibique cum dicimus, controuersiam non esse de efficacia ac dignitate Sacramenti in Coena, multo minus de Coenae mysterio: sed tantum litem esse de elementis Coenae, nempe pane et uino, propter quam Ecclesiarum Christi societas scindenda non esset. tum Nouiomagus: Vestra (inquit) Ecclesia grauissimè est apud Regem meum accusata, quòd Coena Domini per uos Londini nimium contemptim solita sit administrari: quodque uariae inter uos opiniones ac sectae essent. et proinde priusquam uenissetis, inquit, constitutum iam fuit per Regem, et eius consiliarios, quid uobis respondendum esset. Nos porrò respondemus, Ora maledicorum in potestate nostra non esse: sed cum nobis per Dei gratiam hac in parte optimè conscij essemus, non uindictam de nostris calumniatoribus Domino Deo permittere. Illud tamen mirari nos, quòd nemo omnium unquam ex nostris istis calumnia-//toribus ullius rei admonuerit omnino: cùm id tamen illis, et alijs praeterea omnibus sine ullo periculi ullius metu per nos alioqui liberum esset: nosque publicè hortaremur omnes, ut sicubi quis uel in doctrina, uel in conuersatione, denique et publicis ritibus nostris offenderetur, amanter nos et liberè in modestia et charitate Christiana admoneret. Testari uerò nos reipsa, non autem uerbis tantum, quòd nobis per Dei gratiam bene conscij essemus tam de doctrina nostra, quàm de nostris ritibus: quandoquidem nullam lucem refugeremus, sed pia, modesta et Christiana omnium ubilibet colloquia expeteremus: parati semper aut approbare nostra omnia, qua parte in illis aliquid desideretur: aut si id non possumus, cedere alioqui docentibus meliora.

De ritu Coenae Dominicae.

pag. 87.

Examinis doctrinae et Prophetiae publicae usus in Ecclesia Londinensi.

De Colloquio.

Ad haec Nouiomagus respondet: Regem de sua religione modis planè omnibus certum esse, neque de illa quicquam dubitare omnino: et proinde nullas disputationes uelle, in suo Regno, de religione permittere, praeterquam in Haffniensi Academia: et quidem ea lege, ut qui disputare uolunt, censurae ad extremum doctorum, qui illic sunt, subscribere omnes cogantur. Fatebatur praeterea idem ipse Nouiomagus, multa se adhuc in Danicis Ecclesijs desiderare, adeoque et displicere sibi multa, quae corri-//gi optaret: sed propter paucos non esse mutandum Ecclesiae statum. Nos uerò ad haec ita respondemus. Primùm, quòd ad disputationes attinet, nostrum non esse, ut Regi leges ullas de disputationum in Regno suo, loco, tempore, ac conditionibus ullis praescribamus. Sed nos expetere col-

De abusibus in Ecclesijs Danicis.

pag. 88.

1) Lees : possent. Zie de *Errata* aan het slot.

loquia, quaecunque Rex uolet, modò ut ex uerbo Dei omnia agantur et statuantur. Deinde, quòd ad eorum correctionem attinet quae ille sibi displicere in Danicis Ecclesijs dicebat, officij sui esse, et eorum omnium qui uerbi ministerio funguntur, ut Regem de ijs omnibus reuerenter quidem (ut par est) sed liberè interim commonefaciant: siquidem inter fideles olim ministros in Dei iudicio numerari uolent. In corrigendis autem abusibus in Ecclesijs, non tam esse obseruandum hominum numerum, propter quos aliquid corrigi debeat, siue hi pauci sint, siue multi: quàm id potius, quid Deus ipse per uerbum suum à nobis requirat, ad uerae religionis in sua Ecclesia propagationem. Nos sanè non cupere, ut in gratiam nostri quicquam fiat hac in parte: sed ut propter Christi gloriam fiat, quicquid futurum esset. nos equidem et paucitatem et tenuitatem nostram libenter agnoscere: adeoque et fateri indignos nos esse, propter quos aliquid huius fiat. Sed Christum Dominum tanti
pag. 89. nobis pariter om-//nibus meritò esse debere, ut quidquid omnino ad propagandam in Ecclesia sua gloriam ipsius pertineat, siue per rituum sacrorum repurgationem, siue per controuersiarum pacificationem, id totum proculdubio à nobis omnibus praetermitti negligique non debeat quoquo modo: siue id à paucis, siue à multis postuletur. Quales quales autem nos essemus, eos tamen nos esse, qui nullius adhuc erroris (per gratiam Dei) conuicti essemus: et paratos nos exhibeamus, rationem fidei nostrae ex uerbo Dei reddere. Praeterea nostram hanc apud Regem ipsorum reiectionem non ad nos tantum pertinere, sed ad omnes simul etiam nobiscum sentientes Christi Ecclesias: foreque inde rursus nouas turbas in Ecclesijs, ac noua dissidia, non sine totius causae Euangelicae infamia, et magna aduersariorum nostrorum omnium insultatione, et confirmatione in impietate ipsorum. Porrò, in nos culpam istorum omnium reijci haudquaquam posse iusta ratione ulla. primùm, quòd neminem unquam à nostra communione, controuersiae huius sacramentariae nomine, siue in Anglia, siue alibi exclusissemus: adeoque et amicitiae officia etiam libenter exhibuissemus ijs, qui hac in parte à nobis dissentiebant. Idemque praeterea fecisse Tigurinam Ecclesiam erga ministros Ecclesiarum Sueuicarum, cum
pag. 90. eò // se, è [1]) suis propulsi, anno 1548 propter Interimisticam doctrinam recepissent: etiamsi ab illius Ecclesiae doctrina, in eadem ipsa causa Sacramentaria prorsus dissentirent: quos etiam ad sua inuitabant colloquia. Deinde, quòd expetijssemus semper (ubi ubi fuimus) amica pia et Christiana cum omnibus colloquia. Postremò uerò, iam etiam fiducia pietatis Regis ipsorum, ad illum uenisse-

Culpam offendiculorum hinc exoriendorum non in nos reijci posse.

Tigurini.

1) Lees: à. Zie de *Errata* aan het slot.

mus: quem sanè nobis haudquaquam esse defuturum ita confidebamus, ut illum solum primum esse iudicaremus, quem nobis prae alijs omnibus in nostra dissipatione appellandum esse putaremus: etiamsi non ignoraremus, illum à nostra doctrina esse alienum. Non per nos igitur moueri turbas in Ecclesia, qui concordiam ac societatem expetierimus semper, ac nunc etiam non obscurè expetamus: sed per eos potius, qui quaesitam concordiam auersantur, et suis praeiudicijs rem exasperant. Facilè autem apparere quàm sit ipsis cordi pacificatio Ecclesiarum, posteaquam nos, qui in Antichristiana Ecclesiarum nostrarum dissipatione, extremaque illarum afflictione, sexaginta plus minus familiarum numero cum uniuersa supellectili nostra eò uenissemus, opemque ac operam ipsorum supplices, media hyeme, per Christi Domini nomen implorassemus uel hybernationem // duntaxat, propter aetate grandiores, tum uiros tum foeminas: propter praegnantes item quasdam matronas, et infantes plerosque postulassemus: non solum tum nihil impetrassemus, sed in ipso mox aduentu nostro, priusquam audiremur, publica concione proscissi ac condemnati sumus. Haec tamen nos è manu Domini accipere omnia, et pro omnibus nos gratias agere diuinae illius Maiestati: adeoque et precari, ut si ipsos fortè aliquando etiam propelli inde atque exulare contingat, clementiores erga se eos experiantur, ad quos profugiant, quàm ipsi se nobis exhibuerunt. Punitam sanè esse Germaniam ob suam ingratitudinem: puniri inde item iam Angliam: fieri equidem posse, ut et Dania aliquid quoque sit sensura, praesertim si Rex è uiuis fortè excedat. Esse ibi adhuc Monachos, iuratos uerè Religionis hostes, eosque non ferri tantum (quod nos tamen alioqui impetrare non possimus) sed honorari etiam: cum certum sit, illos non aliter quàm lupos, aut luporum catulos, ueluti in sinu ali, in perniciem patriae et religionis.

pag. 91.

Monachi in Dania.

Ad haec porrò uterque concionator Regius testatur, sibi ex animo dolere nostras et Ecclesiae nostrae uices: optareque se ut mitius nobiscum ageretur. sed id penes se non esse, ut quod per Regem, eiusque con-//siliarios iampridem constitutum esset, per ipsos mutetur. Imò uerò ne Regem quidem ipsum posse hic quae uellet. Non enim apud ipsos eam esse Regis autoritatem, quae est in Anglia, aut in Gallia: sed ipsum certis legum quarundam cancellis in Regni gubernatione astringi: interim tamen quod ad nos attineret, dubium non esse, quin Rex facilius sit toleraturus Papistas in regno suo, quàm nos. Caeterùm se cupere uehementer, ut huic controuersiae sacramentariae finis bonus aliquis tandem imponatur. Ibi uerò nos, quod ad eam Regis à nobis animi alienationem attineret, ut uel Papistas ipsos facilius sibi prae nobis in Regno suo ferendos esse existimaret, respondemus: Nobis quidem in manu non esse,

pag. 92.

ut Regium hac in parte affectum mutemus: Nos tamen mirari, quomodo nobis interim gratulatus sit, quòd ad Papismum relapsi non simus. Quòd uerò ad studium componendae controuersiae nostrae attineret, nos sanè reipsa testari nostro ad ipsos aduentu, pacificationem à nobis modis planè omnibus quaeri. Sed si ipsi uerè (ut dicebant) cupiant finem bonum aliquem huic controuersiae imponi, agant hoc apud Regem, ut ipsius autoritate docti conuocentur ad controuersiarum in restitutis Ecclesijs compositionem: et nostris
pag. 93. interim Ecclesijs permittatur libera hybernatio sal-//tem, donec tempora nauigationi magis accommoda primo uere redeant. Qua sanè in re operam nobis suam et concionator uterque, et qui cum illis erant, à Rege ipso missi, pollicentur. Atque sic demum nostrum tum dissoluitur colloquium, ea lege, ut Nouiomagus postridie ad nos rediret, et ad scriptum nostrum, quod Regi obtuleramus, ordine responderet. Ipsi uerò omnes apud Regem suum agerent, et de conuocatione doctorum uirorum ad pacificandas doctrinae controuersias, et de impetranda nostris Ecclesijs libera illic hybernatione.

Cumque Nouiomagus inter surgendum denuò repeteret, nos à se condemnatos non esse, nisi si in doctrina nostra pertinaciter insistere uelimus. Nos rursum respondemus, nullam illum iustam condemnationis nostri causam habere posse, etiamsi nos à doctrina nostra nos dimoueri non patiamur. quandoquidem Apostolicae nihilominus confessioni (quae quidem fundamentum esset Ecclesiae) unanimiter insisteremus. Tandem ille, se quidem non uelle nos amplius condemnare, respondet: se tamen uehementer nobis metuere, ne, si pertinaciter doctrinae nostrae inhaerere uelimus, omnino condemnemur. Nos porrò sollicitudinem illius pro nobis, quatenus ex
pag. 94. charitate proficisceretur, commendamus: // sed metum suum illum uanum esse dicimus, cum Paulus Apostolus seposito omni istiusmodi metu pronunciet saluos fore omnes, qui modo fundamentum retinent [1]), etiamsi illi superstruant foenum, stipulas, aut ligna, modò illa exuri patiantur. Nos etiam ab omni pertinacia alienos esse, ut qui parati simus aut nostra alijs approbare, aut docentibus meliora libenter cedere. Caeterùm si nec Nouiomagus in eo perstet, quòd nos condemnarit: neque condemnare uelit: id nobis satis fore, si id publicè testetur. Nos porrò ipsum postera die expectaturos

---

1) Bij den redengevenden zin: „cum Paulus — retinent" staat in het exemplaar der Bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Letterkunde eene aanteekening met zestiende-eeuwsche hand. Zij schijnt „mutandum" gelezen te moeten worden. Waarschijnlijk is dit geschreven door dezelfde hand die op p. 71 „haec sunt mutanda" op den rand plaatste. Of het ook dezelfde hand is geweest die de correcties aanbracht op p. 159, 175, 196, 228, 229, 267, 281?

esse, ut nobis respondeat: facilemque inter nos concordiam fore, si utrinque pariter non nostram, sed Christi gloriam quaeramus. Atque ita ab inuicem digressi sumus. Circa coenam verò, interea dum in diuersorio nostro mensae assidemus, uenit ad nos Buscoducensis, manu gestans libellum quendam scriptum, in quo ad suam doctrinam, in re Eucharistica comprobandam, quaedam conscripta habere uidebatur: unde inter alia aduersum nos, magni argumenti loco, producit ac praelegit exemplum quarundam literarum Martini (piae memoriae) Lutheri, quas non ita pridem ante suum excessum scripserat, ad Iacobum Probst, pastorem Bremensem, uirum alioqui pientissimum. In eis autem inter alia sic habebatur: Scriptum est: Bea-//tus uir qui non abijt in consilio sacramentariorum, et in uia *pag. 95.* Zuinglianorum non stetit, et in cathedra Tigurinorum non sedit. Nos uerò admonemus hominem, memor esset illius sententiae Apostolicae: Ne quis glorietur in hominibus. Porrò Psalmi illius citationem diximus esse peruersam, tortam, puerilem, planeque ridiculam, et nullius omnino ponderis, ac uiro graui prorsus indignam: et alia quaedam in eam sententiam, ut Henricus obmutesceret. Porrò Nouiomagus postridie ad nos non reuertitur, uti se facturum promiserat: neque amplius nobis postea uisus est uspiam, cum tamen per triduum deinceps totum illic haereremus.

Postera igitur die, nempe decimaseptima Nouembris à Rege tres ad nos ueniunt uiri, eius nomine renunciantes, nullum de Religionis negocio colloquium ab eo permissum iri: et absque mora ulla nobis è Regno ipsius discedendum esse, nisi si et doctrinae et receptis Regni ipsius Ecclesiasticis ritibus omnibus, nos ipsi accommodaremus. Imò in mandatis iam esse datum, ut quotquot nostrûm Haffniae essent reliqui, protinus è Regno cum uniuersa ipsorum supellectili pellerentur. Verùm si Regis doctrinam ac ceremonias Ecclesiasticas amplecteremur, nos ipsi gratos acceptosque futuros: quibus etiam de uitae commoda ratione pro-//spicere uellet.' Re- *pag. 96.* spondemus autem, Nos iam multo quàm antè seueriorem audire Regis sententiam, quam tamen uellemus grato animo è manu Domini Dei nostri accipere: ut qui de nulla parte falsae doctrinae nobis conscij, de integritate autem nostrae causae probè in animis nostris persuasi essemus. Voluisse nos quidem hactenus, atque etiamnum uelle quàm libentissimè Regis doctrinam et Ecclesiasticos ritus omnes amplecti, modò uerbo Dei approbentur. Quod dum non fit, iniquum esse, ea uel ullorum spe commodorum, uel periculorum metu in hominum gratiam contra conscientiam suscipere. Quandoquidem (inquiunt illi) uestra sic stat sententia, protinus uos Rex è suo Regno discedere iubet. interim tamen ipse, non ignarus uos hactenus magnos pro suscepto ad se hoc itinere sumptus fecisse,

aliosque praeterea adhuc facturos esse, hospitij hic uestri sumptus persoluet: addito uobis insuper dono centum thaleronum. Quod quidem donum, cum paululum pecuniae illic reliquum haberemus, tanquam diuinitùs oblatum accepimus: praesertim cum uel ex eo facilè conspiceremus, Regem ipsum per se non prorsus alienato à nobis esse animo: et quod faceret, ipsum non tam sua sponte, quàm alieno potius instinctu facere. Ac pro isthac beneficentia
pag. 97. Regia (cu-//ius partem aliquam nostris pauperibus Haffniam transmisimus) habitis gratijs, rursum pro hybernatione nostrorum, qui Haffniae manebant, supplicamus, sed frustra. Paulo pòst sub uesperum nos accedit Buscoducensis: quem, cum multis uerbis testaretur se grauiter Ecclesiae nostrae uices ac aerumnas dolere, rogamus rursum, apud Regiam M. nostro nomine pro Ecclesiae nostrae hybernatione supplex instare non grauetur: saltem ut hominibus decrepitis ac mulierculis partui uicinis, ac duobus liberis Ioannis à Lasco, Ioanni nimirum ac Hieronymo, unà cum ipsorum paedagogo hybernandi potestatem facere dignaretur. Postero autem die manè, à Rege ille nobis renunciat, nostris, sine exceptione omnibus, praeterquam duobus liberis Ioannis à Lasco, atque eorum paedagogo, hybernandi potestatem negatam esse. Imò Regem ipsum, certas ob causas, nolle nos ad nostros Haffniam reuerti: iubere autem, ut per Holsatiam rectà in Germaniam proficiscamur. Atque uix tandem, noua apud Regem supplicatione per Buscoducensem nostro nomine facta, impetramus, ut Ioanni à Lasco liceat famulum unà cum literis nostris Haffniam ablegare ad fratres illic nostros, quos in tanta animi de successu nostro suspensione, rerum nostrarum faciamus
pag. 98. certiores. Per ipsius au-//tem famulum ad eos inter alia scribimus: Ioannem à Lasco (cui Rex Daniae famulum quendam suum in profectionem nostram adiunxerat) ac me, Embdam rectà profecturos: Martinum uerò Micronium eos Lubecae, aut in finitimis eius partibus, ad ipsorum consolationem praestulaturum esse.

¶ Decimanona itaque Nouembris die, relicta Coldinga, in Germaniam per Holsatiam proficiscimur. atque medio fortè itinere à nobis diuulsus Micronius, Hamburgum, Lubecam, ac demum Vuismariam petit: eo, quod iam dixi, consilio. Nos porrò quarta Decembris die Embdam, portum Orientalis Frisiae celeberrimum, salui diuina gratia peruenimus: quò iam multi fratres nostri ex Anglia confluxerant: quibus, atque adeò toti illic Ecclesiae (ut totam illius prouinciae Nobilitatem taceam) quàm gratus fuerit noster aduentus (praesertim cum de nobis parum aut nihil certi unquam intellexissent) uix uerbis exprimere queam. Embda uerò ad fratres nostros in Anglia (qui magno cognoscendi aliquid de nobis, inter tam uarios, qui passim de nobis uolitabant, rumores,

tenebantur desiderio, [1]) mox literas scribo, eosque de successu peregrinationis nostrae certiores facio. Ioannes à Lasco uerò, per famulum illum Regium, qui nos Embdam usque fuerat comitatus, ibidem paulo pòst // scribit literas, uerè liberas et Christianas, ad Regem Daniae, quarum exemplum ad calcem huius historiae uidere licet. *pag. 99.*

Cum autem Micronius in Orientalibus illis Germaniae partibus aliquandiu haesisset, passimque audiret nullam amplius nauem, eo anni tempore, prae gelu (quod tum erat asperrimum) ex Dania, sine certo periculo appellere posse, cogitans nostros aut tempestate aliqua perditos, aut alibi in medio Pelago glacie constrictos haerere, aut saltem in Dania adhuc propter gelu hybernare coactos: Embdam ad nos, propter graues alioqui causas, celeriter contendit, quò uigesimooctauo Decembris die peruenit. Ibi, cum de nostris in Dania relictis fratribus admodum essemus anxij, ad septimam Ianuarij diem Bartholomaeus Huysmanus Vuismaria uenit, nuncians, nostros omnes diuino beneficio per multa maris tempestatum et glaciei pericula, atque intolerabiles frigorum molestias, tandem saluos ac incolumes, alios Lubecam, alios autem Vuismariam appulisse: ad quos Micronius paulo pòst, ad ipsorum consolationem, unà cum praedicto Bartholomaeo, celeriter proficiscitur.

Quid verò nostris Haffniae, ac tandem Vuismariae, Lubecae et Hamburgi acciderit, nunc summatim, candidè ac simpliciter, ordine describam: quemadmodum à nostris om-//nibus qui ipsimet interfuerunt, post seriam alioqui et exactam rerum omnium disquisitionem, accepimus. *pag. 100.*

QVID HAFFNIAE NO-
stris acciderit [2]). *Cap.* 4.

NAuis illa maior, quae nostros uehebat, Haffniam tertio Nouembris die incolumis appulit. Cumque uaria existeret populi de

---

1) In plaats van eene komma behoort hier een haakje te staan. Zie de *Errata* aan het slot.

2) Peter Godske, bevelhebber van het slot te Kopenhagen, schreef over de aankomst der ballingen aldaar een brief aan de stedelijke overheid. Deze brief is afgedrukt door L. Harboe, in zijne voorrede vóór het werk van D. G. Zwergius, *Det Siellandske Clerisie,* blz. 23—26 (zie de *Inleiding*, hierboven, blz. 21). In de Duitsche vertaling, onder den titel: *Nachrichten von dem Schicksale des Johann a Lasco,* übers. von C. G. Mengel (zie aldaar), luidt hij in zijn geheel als volgt (S. 22—25):

Meinen freundlichlieben Grusz, mit unserm Herrn allezeit zuvor!

Liebe, besonders gute Freunde! Nach liebreicher und gebührender Danksagung für allen guten Willen und Freundschaft, der mir allezeit wiederfahren und sie mir bewiesen haben, gebe ich ihnen freundlich zu erkennen, dasz ich nur vor wenigen Tagen erfahren habe, wie mit dem Schiffe, die k l e i n e K r ä h e einige fremde Leute aus E n g l a n d vor K o p e n h a g e n angelanget seyn sollen; und

fratribus nostris sententia: in ipso telonio primùm, deinde post triduum in aedibus Consulis examinantur: cur in Daniam uenis-

---

nun diesen Abend hat man mich wissen lassen, dasz das Schiff, der Mohr, so zu Hause kommen ist, gleichfalls allerhand Leute, so in England eingenommen, und mit sich hieher geführet habe, deren Anzahl sich gegen 150 oder mehr belaufen soll. Ich weis also nicht, lieben Freunde, mit welchem Fug wir gestatten können, dasz ein solcher Haufen fremder Ausländer und unbekannter Leute ins Reich und besonders in die Hauptstadt kommen dürfen; es wäre denn, dasz es mit Sr. Königl. Majest. Vorwissen und Einwilligung geschähe, und wie wir uns zu verhalten hätten, wüszten. Es scheint mir also, dasz wenn es ihnen allen beliebet, und sie es selber für das rathsamste halten, nöthig zu seyn, sowohl bey den Schiffern, als bey den Wachten unter den Stadtthoren die Anstalt zu verfügen, dasz niemand von diesen Leuten in die Stadt gelassen werde, bis man sie alle zusammen mit guter augenscheinlichen Beobachtung und Aufsicht entweder auf das Rathhaus oder vor Paul Hansens Thüre führen, und daselbst den einen mit dem andern, ihre Anzahl, und was es für Leute, sie mögen Handwerker oder was anders seyn, nebst ihren Namen aufschreiben, und wo sie hergekommen, anführen kann. Man musz sie gleichfalls befragen, aus was Ursache so viele auf einmal hieher gekommen sind. Wenn sie nun auf alles dieses geantwortet haben, und ihre Namen aufschreiben lassen, so soll man sie anhalten einen Eid abzulegen, dasz sie sich in der Stadt stille verhalten, und auf keinerley Art etwas wider Se. Majestät und das Reich unternehmen wollen. Sie können diesen Fremden auch zu wissen thun, wo sie auf ihre Unkosten Quartier finden können, und man musz den Wirthen, so sie aufnehmen werden, befehlen, wohl Achtung auf sie zu geben, ob sie anfangen sollten, besondere Händel oder Rathschläge anzustiften, woraus man schlüssen könnte, dasz sie mit Falschheit umgehen. In solchem Falle sollen die Wirthe ihnen sogleich Nachricht davon geben, und ihre Verrätherey so lange beobachten, bis ich Sr. Königl. Majestät die Beschaffenheit der Sache schriftlich vortragen, und dero Befehle, wie man sich zu verhalten, erwarten kann. Alsdenn wird Sr. Majestät gleichfalls bemerken können, dasz man alle gehörige Aufsicht gebrauchet habe, so dasz wir keinen Undank zu verdienen, befürchten dürfen. Es ist gleichfalls in Ansehung der Beschaffenheit der auswärtigen Kriegshändel nöthig, nicht so leicht zulassen, dasz sich dergleichen fremde und unbekannte ausländische Leute so sicher und frey unterstehen dürfen, haufenweise in dieses Reich, entweder in Kopenhagen oder anderwärts, ohne Widerspruch oder Befragen einzudringen. Wenn ihnen nun, werthen Freunde, dieses mein Gutachten gefällt, so bitte ich, von der Gütigkeit zu seyn, und mir eine Abschrift des Verzeichnisses ihrer Namen, und eine umständliche Nachricht von dem Zustande dieser Leute zu stellen. Ich verlange auch zugleich, dasz sie ein eben solches Verzeichnisz und Nachricht, als wie sie mir senden, für sich behalten; denn ich will das meinige nebst einem Schreiben sogleich an Ihro Königl. Majestät schicken, und nachdem Ihro Gnaden günstigen Willen und Antwort zurück erwarten, damit man wissen könne, wornach man sich in dieser Sache zu richten habe, und man sich keine Ungnade dadurch zuziehe. Sie können, werthen Freunde, versichert seyn, dasz ich in allen Fällen gerne zu dero Diensten seyn will; hiemit Gott befohlen. Geschrieben auf Hörringsholm, den Abend vor Allerheiligen. Anno Domini 1553.

Peter Godske.

P. S. Werthen Freunde! ich habe den Schloszvogt Christoph Mogensen zugeschrieben, und ihm befohlen, an meiner statt, nebst ihnen, dem Verhöre dieser Ausländer beyzuwohnen etc. Ich habe auch dem Zollaufseher

sent, quae ipsorum esset fides, quaeque singulorum essent nomina et opificia. Ad quae cum à nostris citra illum fucum responsum esset, ac iussu Magistratus sanctè iuratum, se ab anabaptismo, et ab omni aduersus Magistratum seditione alienos esse, singulorum nomina et opificia describuntur [1]): atque bono animo, propter Regis

---

Franz zugeschrieben, dasz er Achtung geben soll, dasz keiner von ihnen bey dem Aufschreiben übergangen, und alsdenn ihnen zugesendet werde.

1) De stedelijke overheid deed hiervan bericht aan Peter Godske, in een brief die te vinden is bij Harboe, in de voorrede vóór het werk van Zwergius, *Det Siellandske Clerisie*, blz. 26—30 (in de vertaling van Mengel, S. 26 ff.):

Unsere ganz willige Dienste, und freundlicher Grusz nun und allezeit mit Gott, zuvor!

Lieber Peter Godske, insonders guter Freund! Nach Abstattung freundlichster Danksagung, für das viele Gute, so sie uns allezeit erwiesen und wiederfahren lassen; lassen wir sie freundlichst wissen, dasz wir heute ihren Brief und Schreiben erhalten haben; der Inhalt desselben betrifft, einige fremde Leute, so sich mit dem Schiffe, die kleine Krähe aus England wegführen lassen, und hier in Kopenhagen sollen angekommen seyn; wie denn das Schiff der Mohr gleichfalls allerhand Leute mit sich haben soll, welche sie in England aufgenommen, und mit sich hieher gebracht haben; und soll sich die Anzahl der Personen, wie sie schreiben, gegen hundert und funfzig oder darüber erstrecken: dieser Ursache wegen, verlangen sie von uns, sowohl bey den Schiffern als der Stadtwache an allen Thoren die Anstalt zu verfügen, dasz diese Leute alle, wenn sie hier ankommen, mögen versammelt, und eines jeden Name und Zustand aufgeschrieben werden, alles nach dem Berichte und Inhalte dero Briefes. Werther Peter! wir lassen sie also freundlichst wissen, dasz wir uns heute, so viel möglich gewesen ist, um den Zustand dieser Leute erkundigen, und ihre Namen, in dem Zimmer unsers lieben Mitbruders des Bürgermeisters, Paul Hansens, in Gegenwart des ehrlichen und wohlverdienten Mannes und Untervogts des Kopenhagener Schlosses, Christophs, und des ehrlichen Mannes, Franz Willaunsens, Sr. Königl. Majest. Zöllners, aufschreiben lassen, so wie es das beygefügte Verzeichnisz zeiget und darthut, dasz ihre Anzahl aus neun und zwanzig Mannspersonen, ihre Frauen und Kinder ungerechnet besteht. Indessen können wir ihnen, werther Peter Godske zugleich melden, dasz bis itzo nicht mehrere als die erwähnten Personen hier in der Stadt angekommen sind. Wir liessen aber nachdem die auf beyden Fahrzeugen gewesenen Schiffschreiber vorladen, und forderten ein Verzeichnisz dieser Leute, und eines jeden Namen von ihnen; da es sich denn nach dem Verzeichnisse beyder Schiffsschreiber befand, dasz sich die Anzahl aller Mannspersonen, ohne ihre Frauen und Kinder zu rechnen, auf zwey und siebenzig Köpfe belief. Diejenigen von diesen Leuten, so noch nicht hier angelanget, sind, wie wir von den Schiffern und Schreibern vernommen, theils in Fleckeröe, theils in Marstrand, und theils an der nordlichen Seite von Aellekilde, ans Land gesetzt worden. Bey der Ankunft dieser Leute, werden wir die Namen derselben gleichfalls aufschreiben lassen. Wir haben auch nicht unterlassen, die erwähnten Ausländer zu befragen, warum sie sich so haufenweise aus England wegbegeben, und hieher gekommen wären? darauf antworteten sie alle einmüthig, dasz man ihnen das Wort Gottes, die Verkündigung des heiligen Evangelii und den rechten Gottesdienst untersaget hätte: daher hätten sie lieber mit Armuth weichen, als mit weltlichem Wohlstande unter dem Kreuze da bleiben wollen etc. Werther Peter Godske! wir berichten alles dieses um ihren gegebenen guten Rath zu verbessern, und

pietatem, esse iubentur. quibus praeterea Magistratus, conducendarum aedium libertatem facit: et exercendi ea potissimùm opificia, quae certis priuilegijs munita non essent. Adhaec à publicis eos omnibus oneribus liberat: tantum uetat, ne Hermes Backerelius instituendae iuuentutis munus, quod in Anglia obiuerat, ullo modo prosequatur. Atque haec omnia sic se ait statuere, donec de Regis uoluntate certiores fierent [1]). Nostri autem actis Magistratui, pro

---

dieses ist die wirkliche Beschaffenheit der Sache, welche wir anitzt bey der etwas sparsamen Zeit melden können. Können wir ihnen oder den ihrigen sonsten in etwas zu Dienste seyn, so werden sie uns allezeit bereit und willig dazu finden. Uebrigens empfehlen wir sie Gott den Allermächtigsten. Geschrieben in Kopenhagen, Freytags nach Allerheiligen, Anno Domini 1553.

Bürgermeister und Rath
in Kopenhagen.

(Op een los blaadje, dat in dezen brief lag, was geschreven :) Wir geben ihnen auch freundlichst zu erkennen, dasz diese fremden Leute wider aller unser Willen, hier ins Land gekommen sind: Wir hatten unserm Schiffer befohlen, nach Frankreich zu gehen, und eine Ladung Salz zu holen, und nicht solcherley Leute einzunehmen: zugleich dienet zur Nachricht, dasz das Schiff, der Mohr, nicht eher, als heute hereinkommen ist. Dat. vt Supr.

1) Peter Godske schreef den volgenden brief (bij Harboe, in de voorrede vóór het werk van Zwergius, blz. 30 v.; in de vertaling, S. 29 ff.) :

Meinen freundlich lieben Grusz, mit unserm Herrn, allezeit zuvor. Werther Corfitz, insonders guter Freund! Nach liebreicher und gebührender Danksagung für alles erwiesene Gute, welches ich gerne mit allem Guten, so ich in meinem geringen Vermögen habe, erwiedern will, gebe ich dir freundlichst zu erkennen, dasz ich vor einigen wenigen Tagen zu wissen bekam, dasz das Schiff, die kleine isländische Krähe, aus England gekommen wäre, und allerhand fremde Leute mit sich nach Kopenhagen brächte. Gleich darauf kam einer von meinen Jungen (welches vermuthlich einer von seinen Söhnen gewesen ist), der aus England mit dem Schiffe der Mohr gekommen, hieher und zu mir. Er berichtete mir sogleich, dasz sich auf bemeldtem Schiffe gegen 150 fremde Leute befänden, welche der Schiffer gegen Bezahlung ihrer Fracht in England angenommen habe, sie nach diesem Reiche überzuführen. Da ich also aus seinem Berichte verstund, dasz sie eine solche Menge von allerhand Leuten ausmachten, so schrieb ich gleich an den Bürgemeister und Rath in Kopenhagen, dasz sie in voraus bedacht seyn sollten, mit diesen Leuten ein Verhör anzustellen, ehe sie herein kämen: Von diesem an sie geschriebenen Briefe sende ich dir eine Abschrift, damit du die weitere Beschaffenheit der Sache daraus ersehen kannst; wie ich denn auch ihre mir zugeschriebene Antwort und das Verzeichnisz der Namen dieser Leute, was es für Leute sind, und eine umständliche Nachricht von ihrem Zustande, so wie sie denselben haben erfahren können, beygefüget habe. Ich bitte dich daher lieber Corfitz, diese Abschriften und das Verzeichnisz durchzulesen, und Sr. Königl. Maj. die Beschaffenheit dieser Sache zu erkennen geben. Du wirst auch so gütig seyn, und mir eine Antwort verschaffen, wie es Se. Königl. Maj. mit diesen Leuten ferner wolle gehalten wissen. Vielleicht will man Sr. Maj. vorbringen, dasz es Engländer sind, das Verzeichnisz aber zeiget das Gegentheil, und dasz sie aus allerhand Leuten bestehen. Nimm es nicht übel, lieber Corfitz, dasz ich dir so viel zuschreibe, wenn ich dir wieder etwas fügen oder zu Dienste seyn kann, so will ich es gerne

isthac // humanitate, gratijs laeti discedunt: atque spe bona de beneuolentia Regis concepta, aedes conducunt, et in hyemem uitae necessaria comparant. Sed ad uigesimum sextum Nouembris diem, famulus Ioannis à Lasco ad eos à nobis Coldinga reuersus, quàm tristi loco res positae essent exponit. Id uerò apud ciues dissimulant nostri, tantisper dum à Senatu nihil tristius audiunt. Verùm ipsis Calendis Decembribus duo ex nostris, nempe Dauid Simpson [1]) natione Scotus, qui uerbi ministrum in Anglia egerat, et Hermes Backerelius, iuuentutis nostrae moderator, Ecclesiaeque nostrae senior, cui etiam absente Micronio cura et gubernatio Ecclesiae erat concredita: à consulibus accersiti in Capitulum (ita enim ei loco nomen erat) Petrum Palladium [2]) Ecclesiae Haffniensis superintendentem adire iubentur: ut ab eo de fide sua examinentur. Conuenerat autem ibi frequens Concionatorum, Magistrorum, et Senatorum coetus. Quò cum nostri uenissent, sic deinceps est actum. *pag. 101.*

Colloquium inter Petrum Palladium, et Hermetem Backerelium.

Primùm Palladius nostros hortatur, ut suam fidem liberè, absque ullo periculi metu, simpliciter profiteantur. Siquidem (inquit) de Religione idem unà nobiscum sentiatis, uos tanquam Dei angelos recipiemus. // Sin uerò dissentiatis, nihil minus tamen omnia humanitatis officia uobis, utpote peregrinis hominibus, libenter, ut par est, praestabimus. Tum Hermes: Gaudere se dicit, datam sibi esse occasionem, fidem suam publicè, in tam celebri coetu profitendi: quam ne apud Tyrannos quidem, eò uocatus, premere uellet. Cunque is symbolum Apostolicum orsus esset ordine explicare, uoluit Palladius, ut omissa hac ratione, sententiam suam de quibusdam controuersis articulis, nempe de paedobaptismo, de incarnatione Domini, et de coena Dominica aperiret. Ibi Hermes paucis proloquitur fidem suam, de ueritate et mysterio incarnationis CHRISTI Domini, de Sacramentis in genere, de baptismi item mysterijs, et quomodo à Baptismi ceremonia infantes nulla scripturae autóritate excludi possint. Postmodum de Coenae Dominicae mysterio disserit: *pag. 102.* *Coenae Dominicae mysterium.*

---

thun. Uebrigens empfehle ich dich Gott dem Allmächtigen, ex Höringsholm Dienstags vor Martini anno Domini M. D. L. III.

Peter Godske.

Aufschrift:

Dem ehrlichen und wohlverdienten Manne Corfitz Ulfeld auf Koutzboelle, Sr. Königl. Majest. Secretair.

Meinem besonders guten Freunde

freundlich zugeschrieben.

1) Zie beneden, p. 101, 107, 202, 211.

2) Eene levensbeschrijving van Palladius komt voor bij D. G. Zwergius, *Det Siellandske Clerisie*, Kiöbenhavn, 1754, Bd. I, blz. 55—83; in Duitsche vertaling achter L. Harboe, *Nachrichten von dem Schicksale des Johann a Lasco*, Kopenh. 1758, S. 133—176.

De spirituali et carnali Christi manducatione. quod iuxta Pauli interpretationem 1. Corinth. 10, esse ait salutarem nostri cum Christo Domino in corpore et sanguine eius communionem: addens, eam constare fide, non autem reali aliqua corporis et sanguinis Christi sub panis ac uini elementis praesentia, quam tamen ipsi (sic enim loquebatur) sine scripturae autoritate constituerent. Atque in hac parte doctrinae, se ab illis dissentire *pag. 103.* ait, quod eiusmodi carnalis Christi manducatio nul-//lis scripturae testimonijs fulciatur. Ad quae Palladius: À se non ita crassam corporis Christi in Coena statui manducationem, qualis est aut ouis, aut suis: sed spiritualem eam omnino, omnem humani ingenij *Nota.* captum longè excedentem. Hermes uerò ait, unicam tantum, eamque etiam supra humani ingenij captum positam in scripturis ab ipsomet CHRISTO Domino statui salutarem carnis suae manducationem: nempe spiritualem illam per fidem. Cumque carnis Christi manducatio carnalis unica etiam duntaxat esse possit, nempe crassa illa, quae ore fit carnali: et Palladius hanc nobiscum reijciat, et spiritualem agnoscat, non uidere se amplius, in quo dissidij caput sit positum. Ibi rursus inter ipsos multis agi coeptum est, de mysterijs Coenae Dominicae, legitimoque eius administrandae ritu, ac de superstitiosis quibusdam Coenae ritibus apud eos adhuc ex Papismo reliquis.

Cum uerò disputatio haec tota intenderetur, surgens quidam nonnihil è coetu ait latinè (nam antè, propter senatores fortè, Germanicè egerant) sibi non uideri consultum, de tantis mysterijs in eo coetu disceptare: posse id argumentum alibi, absque minori offensionis ac scandalorum periculo, tractari commodius. Rectè (inquit *pag. 104.* Palladius) hic nos mones: nam disputationem // omnem inhibuit Rex. Placuit itaque omnibus, eiusmodi colloquium in aliud tem-*Palladij de nostris iudicium.* pus reijcere. Tum tandem Palladius coram uniuerso coetu in hanc sententiam: Pro hac fidei, inquit, confessione, quam ex istis uiris audiui, ago gratias Deo, ut quae ab omnibus sectis aliena, praecipuis Christianae Religionis capitibus consentiat. Exiguum duntaxat dissidium est circa Coenam Dominicam, non quidem in praecipua eius parte et mysterio, sed duntaxat in quaestione quadam, de modo praesentiae corporis Christi in Coena. Quod dissidium sanè tanti non est, ut propterea fraternitatis uinculum rumpi à nobis debeat: praesertim cum in praecipuis articulis Christianae fidei sit consensus. Quapropter nos decet, homines istos in hac fidei ipsorum confessione pro fratribus complecti, ac pro nostra facultate auxilio uenire. Ego sanè eos pro Christianis ac fratribus agnosco: utque apud uos omnes constet me ita de illis sentire, en publicè data eis dextra id testatum facio. quod cum amanter admodum fecisset, amicè discessum est [1]).

1) Harboe heeft in zijne voorrede vóór het werk van Zwergius, *Det Siellandske*

Finis Colloquij.

Eo soluto conuentu, Magistratus circiter horam secundam pomeridianam iubet alios sex aut septem uiros è nostris, totius coetus nomine, ad aedes primarij Consulis uenire. Quò cum septem numero uiri, nempe Gellius // Ctemacius, Iacobus Michaelis, Ioannes *pag. 105.* Riuerius, Paulus Vuingnius, Bartholomaeus Huysmannus, Gerardus Rhenanus, et Ioannes Belius uenissent, Senatus eis Regias literas ostendit, quibus ipsi omnes, cum suis, nisi si in Regis sententiam de re sacramentaria descenderent, protinus Regno excedere iubentur. aliàs fieri eis libertatem in Regno manendi. Nostri autem suppliciter Senatum rogant, ut ipsis sub tanta coeli inclementia (erat enim tum saeuissima uentorum tempestas, frigus acerrimum, et altissima cadebat nix) illic hybernare liceret, cum sine praesenti uitae periculo, unà cum infantibus et uxoribus suis, et decrepitis aliquot uiris ac mulieribus nusquam traijcere possint. Senatus id negat in sua potestate esse positum: se Regis esse seruos, cuius iussa exequantur. Attamen post multas nostrorum preces, se apud Regiam Maiestatem pro impetranda hybernatione intercessuros esse pollicentur. Solantur eos, ac bono animo esse iubent. Fieri etenim posse aiunt, ut propter asperitatem et inclementiam coeli dilatio aliqua exoretur. Interim tamen (inquiunt) Rex mandat, ut quisque uestrûm de fide sua, per Palladium examinetur: ad quem mox per Laurentium Moel senatorem Haffniensem, et pastorem ad D. Nicolai, deducuntur. Quos cum amicissimè excepisset Palla-//dius, datisque *pag. 106.* dextris amico fratrum titulo salutasset: sibi à Senatu Regia autoritate demandatum esse ait, ut eos de ipsorum fide examinet, tentetque num ad suam fidem induci possint. Siquidem id fiat, eos tum non fratrum tantum ac ciuium, sed etiam Angelorum loco habitum iri. Inde ipse suam de re sacramentaria sententiam paucis proponit, nostrosque rogat, uelint'ne in eam quam ex se

---

Clerisie, Kiöbenhavn, 1754, Bd. I, blz. 98—108 (in de Duitsche vertaling: *Nachrichten von dem Schicksale des Johan a Lasco und seiner reformierten Gemeinde in Dännemark*, Kopenh. 1758, S. 119—139), over deze plaats van Utenhove gehandeld. Hij heeft getracht aan te toonen, dat Utenhove's schildering van Palladius' houding onjuist is. Immers bisschop Palladius was volgens Harboe tegen de Gereformeerden even vijandig gezind als andere Luthersche geestelijken in Denemarken. O. a. beroept Harboe zich op een werk van Palladius, *De poenitentia et de justificatione adhortatio et commonefactio*, Vitebergae, 1558, in 8°. In de *Praefatio* komt het volgende voor: Tales sunt vere Mercenarii, fugientes hodiernos lupos, eosque rapaces, qui in ecclesiam irruunt, non parcentes gregi. Quales sunt hodie Suermerii, qui novos ambiguos et flexiloquos articulos hoc renovati Euangelii tempore contra veros et sinceros fidei et Christianae doctrinae articulos condiderunt. Vt: Anabaptistae, sacramentarii etc. Zie Harboe, in de voorrede vóór Zwergius, *Det Siellandske Clerisie*, Bd. I, blz. 100, aant. h.; Duitsche vertaling, S. 121, aant. h.

audissent doctrinam descendere? Respondent, se ex ipso nondum satis solida audisse argumenta, cur ad illius doctrinam deficerent. iudicare etiam se, talem corporis Christi in Coenae elementis praesentiam, cum articulo ascensionis Christi, et perpetua reditus eius ad iudicium expectatione, ex diametro pugnare. Rogat autem Palladius, an etiam reliqui omnes eiusdem sint in hac re cum ipsis sententiae. Respondent, id ita se existimare: nolle tamen pro omnibus temerè spondere, cum suae quisque fidei rationem tenere ac reddere debeat. Placet autem tandem Palladio, ut reliqui per ipsos examinentur, atque scripto, in qua quisque sit sententia, sibi tradatur: neminem tamen impedirent, qui Regni Danici doctrinam amplecti uellet. scirent interim, Regem illos nequaquam in suo Regno laturum, imò nullibi eius quietas sedes datum iri, si in sua
pag. 107. sententia sacramentaria perstarent: quanquam // ipse interim de ipsorum salute, propter eam doctrinae partem, nihil addubitaret: et pro fratribus nihilominus complecteretur, etiamsi in ea parte doctrinae dissentirent.

Responsum est à nostris, se non dubitare, quin Dominus alibi ipsis sedes, pro sua clementia daturus sit: ac rogant Palladium, ut suo auxilio et consilio eos ad impetrandam illic hybernationem iuuet. Qua in re suam promittit operam, et amicè datis dextris eos dimittit.

Postridie autem Calendis Decembribus Hermes et Simpson manè per Laurentium Moel accersiti, rursum adeunt Palladium: qui cùm de sacramentis in genere, tum de Baptismo et Coena Dominica, de ueris ac falsis Ecclesiae ritibus, de iusta eiusdem gubernatione, per abolitionem eorum quae inuexit Papa, et eorum restitutionem quae hactenus adhuc collapsa iacent, modestè conferunt. Interea fit domestica illa, pridie eius diei à Palladio imperata, singulorum de ipsorum sententia examinatio: monenturque diligenter nostri, ut quisque ei doctrinae, quam in sua conscientia uerbo Dei magis consentaneam iudicet, spontè et ex animo subscribat: propositis simul ex ore Palladij periculis, quae ipsis doctrinae nomine ferenda forent. Ibi (sartore quodam excepto, qui de ratione confessionis
pag. 108. suae tunc edendae, se prius con-//silium capere uelle ait, cum uxore sua, quam iampridem peregrinationis nauticarumque molestiarum alioqui taeduerat) omnes doctrinae, quam profitemur, se ex animo subscribere testantur: quorum catalogus mox ad Palladium defertur. Qui conspecto catalogo, repetit, eos per Regem eiectum iri, si ita in sua sententia Sacramentaria perstent: se tamen propterea eos non condemnare, imò pro fratribus agnoscere. Nostri autem respondent, non posse se bona conscientia ab ea doctrina, quam ueram et salutaribus mysterijs plenam agnoscunt, in hominum gra-

tiam, aut ob periculorum metum deficere: potius se quiduis è manu Domini expectare uelle. rogare tamen interim se obnixè propter Christum, ut ipsis, in pacifica fidei ipsorum confessione, hybernare liceat: atque ipse apud Regem pro eo hybernationis beneficio intercedere non grauetur. Sanctè hic suam nostris Palladius promittit operam: Tam uerè (inquiens) quàm uiuit Dominus, uos hac in re omnibus modis iuuabo. Igitur nostrorum multi, cum uident intolerabilem uentorum ac frigorum asperitatem non remittere, quinimò magis magisque inualescere, niuesque condensari, ac sibi praeterea multa de Regis pietate promittunt, existimant se ante proximum uer nulla ratione eijciendos esse: praesertim // cum Palladius toties *pag. 109.* repeteret, se eos pro fratribus amplecti: et suam insuper eis, pro impetranda hybernatione operam apud R. M. sanctè promisisset. Senatus etiam pridie eius diei eos bono animo esse iussisset: rursum quae ipsis in hyemem deerant, necessaria comparant. Sed haec spes (heu) miserè eos fefellit: quemadmodum deinceps exponemus.

Quomodo nostri ex Dania pulsi sunt.

Ad diem Decembris octauum, fratres aliquot utriusque Ecclesiae [1]) ad aedes primarij consulis, iussu Senatus accersiti, rogantur, num ipsis in doctrina cum Palladio conueniat? Aiunt, se suam fidem apud ipsum esse professos, in qua per Dei gratiam, uiuere simul ac mori sperent. Si ab ea, ait Senatus, uelitis deficere, uos pro fratribus nostris amplexabimur, ac omni beneficiorum genere prosequemur. alioqui erit uobis omnibus ante proximae diei uesperam è Regno discedendum, Rege id ita per literas rursum seueriter mandante. Nostri uerò, fieri non posse aiunt, ut tam breui temporis spacio sarcinas suas omnes componant. Multa etiam se in hyemem comparasse, quae non secum auehere, sed in ciuitate distrahere cogantur. Esse praeterea tantam coeli inclementiam, ut se non nisi magno uitae periculo cum tam misera multarum mulierculcularum, senum et // infantum turba, in iter dare possint. Rogant itaque *pag. 110.* Senatum, ut is misericordia flexus, ipsis hybernandi libertatem faciat. Respondet consul, se quidem ex animo illorum omnium uices commiserari: sed in se situm non esse, ut hic quicquam aduersus Regis decretum mutet. Ibi cum nostri rursum pro hybernatione multis precibus instarent, secedere paululum, ac inter sese consultare iubentur, uelint' ne Regi hac in parte parêre. Nostri, habita inter se consultatione, ad Senatum reuocati, rursum se ad preces pro hybernatione conuertunt, ad quas ubi senatum propter Regium mandatum planè surdum esse conspiciunt, postulant fieri sibi licentiam conscribendi libelli supplicis ad Regem, pro

1) Nl. zoowel van de Waalsche als van de Nederduitsche gemeente.

impetranda hybernandi facultate. Hîc nostris exire iussis, Senatus consultat, ijsque reuocatis exponit, hoc se non posse, nec audere pomittere [1]), quòd sententiam Regis hac in parte ex uarijs eius literis plenè cognosceret.

Posteaquam igitur nostri de impetranda hybernatione nihil spei superesse uident, sibi duos saltem menses concedi postulant, promittentes se interea sensim emigraturos, ut ad finem alterius mensis nemo ipsorum in Regno Danico reperiatur. Illi contrà mandatum Regium obtendunt, se nullum uidere consilium longioris morae *pag. 111.* impetrandae. Hic nostri altius repetentes magni- [2]) //tudinem periculi, si omnes simul tam celeriter, tali coelo, cum suis decrepitis, infantulis ac uxoribus iter suscipere cogantur: propter CHRISTVM rogant, mensis saltem unius spacium sibi concedi. Ibi Magistratus nonnihil succensere, duriusque aliquanto nostros alloqui: Cur ipsum sic uexent, rogat, quando aduersus Regis decretum nihil possint: proinde à uerbis abstineant, seque cum suis ad iter parent. Siccine ergo (aiunt nostri) nullus apud uos amplius est misericordiae locus? Si mora non potest menstrua obtineri, dies saltem quatuordecim exorare liceat, ut de aedibus nostris ad Pascha conductis, de lignis item, alijsque in hyemem comparatis, ac debitis in ciuitate contractis, interea possimus statuere, ne cuiquam nostra emigratio sit fraudi. promittunt etiam se interea sensim omnes discessuros: uelleque *Nostri exponunt pericula.* proximo die discessus initium à quibusdam facere. Quoque magistratum magis flectant, exponunt quàm durum ac periculis plenum fuerit, si simul omnes, tanta turba eijciantur. futurum etenim, ut ipsi ubique ab omnibus (ad hoc Regis Danici exemplum) temerè ac crudeliter exclusi, cum suis decrepitis, uxoribus et infantibus, prae frigore ac fame in agris palantes, de uita periclitentur. Cumque turba omnis, praesertim peregrinorum hominum, facilè sit seditionis *pag. 112.* ac tumul-//tus suspicioni obnoxia, sese etiam, praesertim sic à Rege, tali coelo profligatos, ubique pro scelestis ac seditiosis hominibus habendos ac propellendos esse. Addunt, non facilè in pagis cibariorum satis tantae turbae inueniri posse. Peste etiam Haffniae grassante, ipsos tanto numero inde uenientes, ubique uel hoc solo nomine exclusum iri. Rogant igitur per CHRISTVM, ut Magistratus haec omnia perpendens, quatuordecim dierum spacium eis permittat, quo ita sensim discedere liceat. Senatus autem nostris paululum secedere iussis, consultat: quibus reuocatis dicit, sibi uehementer dolere,

---

1) Lees: promittere.

2) Als „custode" staat hier onder de bladzijde: „tudinem,". De opmerking betreffende deze plaats in de *Errata* aan het slot heeft betrekking op het overtollige van de komma.

quòd ob Regis acerrimas literas, hoc quod postuletur, non audeat permittere. nihilominus tamen se eis totum permittere triduum, ut duodecimo Mensis die discedant: atque ad summum hora octaua tertijdecimi praesentis mensis diei, mane ad unum absint omnes. Ibi nostri rursum precibus instant, orantes spacium illud duarum hebdomadarum sibi permitti, cum tanta esset coeli inclementia, ut nemo extra ciuitatem, uel ad miliare unum progredi possit: neminem tam inhumanum, qui tali coelo uel canem oberrantem in suas aedes non recipiat. Sin omnino abire cogantur, ipsos coactum iri luctuosam infantum, uxorumque suarum mortem oculis suis conspicere, nisi Deus // miraculo aliquo eos seruet. In Turcas, aiunt, talis non *pag. 113.*
designatur crudelitas, cum tamen à uobis pro Christianis agnoscamur. Tempus igitur illud duarum hebdomadarum denuò sibi propter CHRISTVM concedi rogant. Cum Senatus se hoc propter Regis mandatum iterum negaret facere posse, nostri octiduum petunt. Neque hoc, ait Consul, possumus, etiamsi capitis nostri damno hanc dilationem uelimus redimere. Tum nostrorum fratrum unus in haec demum uerba erumpit: Posteaquam apud uos et Regem, nullus nobis clementiae locus patet, Domino Deo patri nostro clementissimo nos ipsi committimus, is de nobis faciet quod uolet. attamen speramus, quòd nos pro sua bonitate in hac nostra cruce non sit deserturus. Si tamen nostrûm quisquam in uitae suae ueniet dispendium, sciatis uos sanguinis illius reos, Dei uindictam euasuros non esse. Ad quae uerba multis cùm senatoribus tum fratribus nostris lachrymae abundè prorumpunt. Atque ita demum sub serum uesperum hic coetus dissoluitur. Sed postera die, nostri apud magistratum impetrant cuidam aegro decumbenti uiro, et tribus partui planè uicinis mulieribus, unà cum ipsorum infantibus et puero uni tredecim annorum, hybernandi potestatem: qui sub initium proximae // aestatis alios sunt sequuti. Interea *pag. 114.*
uerò nostrorum aliquot, qui hactenus Hellesnorgae manserant (inter quos erat Godfredus Vuingius, liberorum Ioannis à Lasco paedagogus) à magistratu Hellesnorgano iubentur Regio nomine, celeriter ad suos Haffniam proficisci, ut unà cum eis primo quoque tempore in Germaniam soluant. Qui omnes simulatque Haffniam uenerunt, de sua, in negocio sacramentario, sententia rogati, protinus reliquorum fratrum sententiae subscribunt: et Regno, nihil iuuante eos priore illa regia (de qua antè diximus) manendi permissione, cum reliquis excedere iubentur. Porrò ad has omnes inexplicabiles Ecclesiae nostrae calamitates extrema accessisset inopia, nisi Dominus Deus miro consilio prouidisset, per aduentum Iacobi Michaelis, Ecclesiae nostrae Belgicae diaconi: qui paulo antè, praeter omnium expectationem cum pecuniae summa aliqua non parua ex Anglia et Belgica Rostokio appulerat. Erant enim omnes longa hac pere-

grinatione uiribus et pecunijs ferè exhausti: aerarium pauperum admodum erat imminutum: et Deus pium quendam senem, Ecclesiae Gallicae seniorem, Martinum Commelinum, uirum diuitem, et in pauperes multo liberalissimum, sextum circiter mensis Decembris *pag. 115.* diem Hellesnorgae è uiuis // eripit. Cuius pecuniam, quòd intestatus obijsset, magistratus Hellesnorganus sibi uendicabat: tantisper dum illius amici uenirent, ac se ueros eius haeredes legitimè approbarent. Quam tamen pecuniam Stephano Roseo, peregrinationis nostrae socio, dum legitima procuratione (quam uocant) instructus, sequenti anno à Commelini haeredibus in Daniam mitteretur, restituit: defalcatis interim cùm alijs quibusdam, tum etiam ijs quae in eius sepulturam Pastori numeranda erant. quae sanè haud paruo redimenda fuerat, quòd in templo parrochiali facta esset ex ipsiusmet Pastoris arbitrio, pecuniae fortè magis quàm pietatis alicuius studio inducti. Is enim doctrinae nostrae multò erat infestissimus.

Posteaquam igitur constitutum erat nostris, sine comperendinatione ulla emigrandum esse: ipsi, ne uno loco simul appellerent, sese in quatuor classes partiuntur. quarum una ad portum Geyser curru uecta, illic per mare Balticum traijceret Rostokium: reliquae autem tres nauigio Rostokium, Vuismariam et Lubecam peterent.

Caeterùm ad duodecimam Decembris diem, non poterant nisi currus sex, et nauis una Lubecana, ad iter parari. Qui itaque istis curribus et naui Lubecanae assignati erant, coguntur eo ipso die, *pag. 116.* iussu Senatus, ciuitatem // relinquere. Et qui curribus per asperrima frigora et densam niuem cum suis uxoribus et infantulis uehebantur, omnium passim hominum ludibrijs et calumnijs falsissimis in itinere proscinduntur. Porrò homines illi, qui Lubecanam ascenderunt nauem, prohibentur sub capitis periculo, iterum ad terram Danicam appellere: quaecunque tandem eos inuadat necessitas. Cumque ea nauis cum tam tristi decreto in mari nonnihil progressa esset, oborta tempestate, et uento aduersante, non procul à portu iactis anchoris haeret. Ad eundem modum nauis Rostokiana postridie eius diei, simili cum decreto soluere cogitur: etiamsi uentus ac tempestas nauigationi aduersarentur. Haeretque etiam illa non procul à portu, iuxta Lubecanam illam nauem. Caeterùm tertia nauis, uix magno cum labore ad decimumsextum Decembris diem parari, nec nisi Rostokium conduci potest. In eam iubentur nostri, qui adhuc erant reliqui, eodem die citra moram ullam, sub capitis periculo ascendere. Prandio igitur, quod unà unis in aedibus tum sumebant, ob mandati seueritatem interrupto, celeriter ad nauem quisque cum sarcinula sua unà tendunt. Cumque scaphulas, quibus ad maiorem nauem fit uectio, iam ascendissent, nec nisi *pag. 117.* mortis imago eorum oculis obuersaretur, ibi pue-//ri demum alta

uoce Psalmum illum Dauidis secundum, QVARE FREMVERVNT GENTES, uernacula lingua canere incipiunt: quem reliqui fratres scaphis uecti, ad finem usque prosequuntur [1]).

---

1) De lijst dergenen die op deze wijze uit Denemarken verdreven werden is naar het oorspronkelijke archiefstuk afgedrukt door L. Harboe in zijne meermalen aangehaalde uitvoerige voorrede vóór het werk van D. G. Zwergius, *Det Siellandske Clerisie,* blz. 50—53; in de Duitsche vertaling: *Nachrichten von dem Schicksale des Johann a Lasco und seiner reformierten Gemeinde,* S. 55—59. Zij moge ook hier eene plaats vinden. Wijl er tusschen het Deensche origineel en de Duitsche vertaling eenige kleine verschillen in de spelling der namen bestaan, volgen wij den Deenschen tekst:

Thiisze eptherskreffne Folck komme frann Engelandt paa Moriann och thenn liilde Kregher, och tiil Kiöpnehaffnn, och nu ther fraae igienn och indt tiill Tytzland, regnendis huor mange ther er paa huerth Skiib [*d. i.*: De navolgende personen zijn met de Moor en de Kleine Kraai uit Engeland en naar Kopenhagen gekomen, en thans van daar weder vertrokken naar Duitschland; waarbij is aangegeven, hoevelen er op ieder schip waren].

Christiern Glars Bouerth haffuer Inde.

[*d. i.* op het schip van Chr. Glars bevinden zich]

3. Johan Dyboyes mett Synn Husfrue och I. Barnn [*d. i.* kind]
5. Antonius Lamboy mett synn Husfrue och III. Börnn
2. Jaghes de Tanghre mett synn Husfrue
4. Johan Rogier mett synn Husfrue och II Börnn
3. Arnbolth Brossert mett synn Husfrue och I Barnn
3. Louis Rogier mett synn Husfrue och I. Barnn
4. Augustynn Renyer mett syn Husfrue och II. Börnn
3. Berdynn Bossier mett syn Husfrue och I. Barnn
2. Reyner Deffyann mett synn Husfrue
1. Jahann Maydeson.
5. Pierre Koldrij mett syn Husfrue och III. Börnn
5. Matthies Bossne mett syn Husfrue och III Börnn
2. Bastian Dorrey mett synn Husfrue
1. Riickarth Riickerdtz.
2. Johann Diiffor mett synn Husfrue
3. Anne van Horne mett syn Sösther och I piighe [*d. i.* met hare zuster en 1 dienstmaagd]
4. Jacob Bellindtz synn Husfrue och II Börnn
4. Johann Roy mett synn Husfrue och II. Börnn
1. Frandtz Jacobsz.

Andhers Pratz Skudhe haffuer Inde
[*d. i.* op het vaartuig van A. Pratz zijn ingescheept]

4. Johann van der Reffuer mett syn Husfrue I piige, I barn
2. Niclaus van de Weghe mett synn Husfrue
3. Jacob Manekeus mett syn Husfrue och I barn
1. Stheffen de Rosse

Thenn Wesmer Bouerth haffuer Inde.
[*d. i.* op het Wismarsche schip bevinden zich]

1. Seyger Sygers

Ad hoc tam lamentabile spectaculum multi accurrunt ciues, nec lachrymas continent: et scaphas eas, dum possunt, pedibus et oculis ad littus sequuntur. Caeterùm etiam ea nauis anchoras suas, prope alias duas priores, propter aduersantem uentum iacere cogitur. Dum illae tres simul naues in anchoris fixae manent, foeliciorem uentum in maximis frigoribus expectantes: si aut mare gelu concreuisset, aut aduersus uentus spirasset diutius, omnes hauddubiè de uita periclitati fuissent, etiamsi fortè frigorum rigor alioqui remisisset, eo quòd sub capitis periculo illis in terram Danicam regredi non liceret [1]). Sed quemadmodum Deus afflictorum fratrum

---

1. Willom van Ruck
3. Godefredt Wynen Scholemesther mett II börn den Biscops van Lascho
8. Jacob Michelsz mett synn Husfrue, I piighe och V. börnn
1. Pouel van Windth
4. Cecilia de Kleyne, hyndis [*d. i.* hare] Sösther mett II börnn
2. Johann van der Rosth mett synn Husfrue
1. Chatarine Moriels
1. Hermes Bachriell
6. Gerardt van Reynn mett synn Husfrue, III börn och 1 drengh [*d. i.* jongen]
5. Daniell Lauthen mett synn Husfrue och III börn
1. Hans van Dale
1. Catharine Claues
5. Philippus van Aster mett synn Husfrue och III börnn
4. Johann Belae mett syn Husfrue och II. börnn
1. Johann Bacho
1. Peyter Brigmandt
2. Alhedt Oxe och hyndis Datther
1. Arnndt Sallabynn
1. Josynne Belingis

Thiisze eptherne. aff samme folck komme offuer landt tiill Giidtzöer [*d. i.* de volgende personen komen over land naar Giidtzöer]

1. Hans Peythersz
1. Dauidt Symsonn
1. Johann Fyns
4. Bartholomeus Husmandt mett synn Husfrue, I barnn och I piighe
4. Gilliis van der Erffuen mett synn Husfrue I Drengh och I barnn
1. Briixius Heckenn
1. Jacob Bytz

Thiisze eptherne. Siugliige quynder, som gaae paa theres yttherste thiidt mett theris Foosther bliiffue ighen vti Kiöpnehaffn [*d. i.*: De volgende ziekelijke vrouwen, die hoog zwanger zijn, blijven achter te Kopenhagen]

4. Hermes Husfrue mett III. börnn
1. Johan Bacho Husfrue
4. Peyther Brigmandtz Husfrue, II. börnn, och Bartholomeus syn drengh
3. Morthenn Felhunne syn Husfrue och I. barn
1. Davidt Symsons Husfrue.

1) Op „den tweeden Donderdag in den Advent" van het j. 1553 zond Peter

nostrorum antea semper misertus fuerat, cùm alibi, tum et Haffniae, in ea saeuicie pestilentiae, quae tum aliquot hominum milia breui temporis spacio sustulit, à qua ad unum omnes (tametsi plerique iam recens peste mortuorum aedes alioqui habitarent) prorsus fuerant immunes: ita et tunc pro paterna sua bonitate, eorum miserabatur. Nam decimooctauo Decembris die, optatum eis uentum dedit, quo laeti intra // biduum omnes in Germaniam salui diuino *pag. 118.* beneficio appellunt. Superest iam, ut quid in ciuitatibus orientalibus nostris acciderit, fideliter ac summatim ordine exponamus.

QVID NOSTRIS VVER-
mundae et Rostokij acciderit.
Cap. 5.

PRaefectus Vuermundanus multis et importunis nostrorum precibus flexus, quos prior illa nauis Rostokiana uexerat, quòd alij facere non audebant, alij uerò nolebant, excipit hospitio. Sed post dies circiter octo, superioris magistratus autoritate iubetur ille, nisi de sua praefectura periclitari uellet, Danicos illos Anabaptistas et Sacramentarios (ita enim appellabantur) aedibus suis eijcere. Paret ille. Nostri, etsi ad fidei suae confessionem edendam, adque calumnias depellendas se paratos esse dicerent, inauditi tamen pelluntur: ac Rostokium petunt, ubi eos, quos antè curru uectos diximus, saluos inueniunt. Sed cum nostrorum nonnulli, ad iter expedi-

---

Godske, bevelhebber van het slot te Kopenhagen, aan Corfitz von Ulfeld, secretaris van koning Christiaan III, uit Höringsholm het volgende bericht (bij Harboe, in de voorrede vóór het werk van Zwergius, Bd. I, blz. 54 v.; in de Duitsche vertaling van C. G. Mengel, Kopenhagen 1758, S. 60 f.): Ich erhielt zugleich des Königs schriftlichen Befehl, die fremden Leute, so aus England kommen sind, baldigst aus dem Reiche, und entweder zu Wasser oder zu Lande nach Deutschland, zu schaffen. Diesem Befehle zu gehorsamen, habe ich ihnen Schiffe geschaffet, so dasz sie nunmehr alle, bis auf dreyzehn Personen, welche alt, krank und schwächlich waren, auf die See kommen sind. Diese letztern konnten die See nicht aushalten, und deswegen habe ich sie zu Lande reisen lassen, und ihnen einen von meinen Dienern zugegeben, um sie, nach dem schriftlichen Befehle Sr. Königl. Majest. auf die beste Art aus dem Reiche zu befördern. Auszer diesen sind noch fünf kränkliche Frauen, welche hoch schwanger sind, und keineswegs fortkommen konnten, in Kopenhagen zurück. Auf Anrathen Doct. Peters ward ihnen erlaubt, bis nach geschehener Entbindung in der Stadt zu bleiben, und sie haben überhaupt acht Kinder bey sich, und heilig versprochen, sich stille und ruhig zu verhalten. Es ward allen diesen Leuten vorgetragen, dasz wenn sie von ihren Meynungen und ihrem Vorsatze abstehen wollten, so wollten Ihro Majestät ihnen vergönnen hier im Reiche zu bleiben, welches zu thun, Ihro Majestät gleichfalls in dero Schreiben befahl. Man fand aber keinen unter ihnen, der sich dazu verstehen wollte, als nur einen Mann, der ein Schuhmacher war: dieser blieb also auf Vorbitte des D. Peters, der ein Verhör mit ihm gehalten hatte, hier. Ich habe gleichfalls veranstaltet, dasz alle die Fremden, so nach Helsingöhr, kommen waren, so wie die andern fortgeschickt wurden; ausgenommen ein gelehrter Mann, welcher vor acht Tagen starb.

tiores, statim Rostokio discederent Vuismariam, magistratus ad aliorum qui remanserant praesentiam, propter intolerabile frigus (ut quidem arbitramur) conniuet. Adit interea nostros pastor S. Catherinae Georgius Riken, cum ijs multum disputans de corporali
pag. 119. Christi praesentia sub pane Coenae: de ritibus etiam // quibusdam Papisticis in Coenae administratione apud eos adhuc reliquis. Accusat ille nostros, quasi Christum in uerbis suis mentitum fuisse dicerent: erroremque uocat, tollere cereorum usum à Coenae admi-
De uerbis Coenae. nistratione. Cum in disputando incalesceret uir ille, à Diabulationibus non abstinet, ac nostros ad gehennam prorsus, multis in ipsos iactis conuicijs, condemnat. Respondent nostri, nullum se Christo Domino (qui ueritas est) mendacium impingere: sed negare, duntaxat falsam eorum interpretationem. Cumque rursum ille diceret, se ab ijs nolle quicquam discere: respondent nostri, se quidem linguae Latinae rudes, ad eum docendum fortè inidoneos esse. Esse tamen inter sese, alium quendam uirum doctum, natione Anglum (is erat Dauid Vuithaedus [1]), nauigationis nostrae Danicae socius, nunc pastor Anglorum Francofurti ad Maenum) quem accersere uelint. Ibi statim se subducit Georgius ille, neque ad nostros amplius est reuersus. Is ipse apud magistratum effecisse putatur, ut nostri paulo pòst duodecimum circiter Ianuarij diem, ciuitate pellerentur, cum coelum esset aliàs inclementissimum. Quocunque autem nostri ueniebant, omnium conuicijs conspuebantur. Sed Deus omnis consolationis pater, pro afflictionum modo spirituales addebat
pag. 120. consolationes, // omnem contemptus acerbitatem lenientes.

QVID NOSTRIS VVISMARIAE *acciderit.* *Cap.* 6.

NAuis ea, quam Haffniae postremam soluisse, nec nisi Rostokium conduci potuisse diximus, cum portum Vuermundanum propemodum attigisset, per ualidum uentum subitò exortum, magnis periculis Vuismariam retruditur. Ibi noua rursum pericula. Nam fluuius tam densa erat glacie concretus, ut nauis uno circiter miliari à ciuitate in medio flumine haerere cogeretur. Et nostri, qui eo adhuc die procurando reliquis in ciuitate hospitio, per glaciem in terram descenderant, rupta aliquot locis glacie, de submersione grauiter periclitantur. Et rursum intempesta nocte grauis orta tempestas, nauem ita concutit, et glaciem ui uentorum perfractam, tanto impetu ad nauem propellit, ut nauclerus de nauis salute desperans, iubeat omnes qui uitae suae consultum uelint, unà cum suis infantibus in glaciem, quae iam arctè nauem cinxerat, insi-

---

1) De naam van David Withead komt op de lijst van Harboe (zie boven, blz. 89 v.) niet voor.

lire. Rebus igitur iam deploratis, id Deus per nostros nauclero dedit consilij, ut anchora in flumine relicta, uentis uela daret: ac omnes quantis simul possent uiribus glaciem à naui retruderent. Quod ubi magnis laboribus est factum, ad medium circiter miliare in mare retrogressi, alia iacta anchora, // magno desiderio diem expectant. *pag. 121.* Simulatque uerò diluxit, uolebat nauclerus protinus Lubecam tendere: quòd uentus eò spiraret secundus, et sibi grauiter à tempestatibus et glacie metueret. Contrà nostri multarum iam nauigationum periculosarum pertaesi, cupiunt in littus proximum exponi. Commodùm igitur se offert piscator quispiam, qui eorum aliquot sua scapha in insulam Paludanam, ipsis proximam, transuexit. cum reliquis autem uolebat nauclerus statim Lubecam nauigasse, nisi fratres illi, qui pridie eius diei quaerendo hospitio exierant, celeriter accurrissent, ac reliquos omnes in duas scaphas ibidem conductas magna celeritate recepissent. quos in alteram ripam transposuerunt, ac eo ipso adhuc die Vuismariam ingrediuntur. Nauclerus autem hominibus liberatus, cum supellectili celerrimo cursu Tramundam petit. Porrò nostri illi, quos in Paludanam insulam pridie transuectos diximus, ibi diu multumque in algoribus ac fame cum suis infantulis et decrepitis hominibus oberrantes, uix tandem multis precibus apud rusticum quendam nocturnum impetrant hospitium. Atque hi omnes postera die, nempe Decembris 21, Vuismariam magno numero ingrediuntur. Tam uerò lamentabile hoc fuit mulierum, infantum, ac decrepitorum in tantis frigoribus oberran-//tium spectaculum, ut uel saxea corda ad lachrymas permouisset. *pag. 122.* Siquidem toto hoc biduo tanta fuit Boreae et frigorum asperitas, ut aliquot infantibus, ne quid de adultioribus dicam, manus prae frigore tumentes, et genae silicum propè instar induratae, uixdum sequente demum uere ad naturam redierint. Caeterùm magistratus Vuismariensis, illis tanquam hospitibus, ius hospitij ad tempus aliquod humaniter concessit: et plerique ciuium nostris sub ingressum oppidi, tam miserè afflictis, omnimoda humanitatis officia benignè praestabant.

De conflictu cum Mennone Simonis, alijsque eius farinae hominibus [1]).

Erant tunc Vuismariae quidam homines, ut ibi appellantur, Oc-

---

1) Utenhove geeft hier in uiterst beknopten vorm den inhoud weder van *Een vvaer//achtigh verhaal der t'zamenspre-//kinghen tusschen Menno Si//mons ende Martinus Mi-//kron van der Mensch-//werdinghe Je-//su Christi. // Mit eener kleyner verklaringhe op // den zeluen end anderen twisti-//ghen artikelen, in den naesten // blade angheteekent* // ... door Mar-//ten Mikron // ... Anno. 1556. // [Onder blz. 352: Ghedruckt te Embden by Gellium Ctematium. Anno 1556. ten 18. Iunij]. In 8⁰.

cidui, qui ipsi principio etiam erga nostros benefici fuerunt [1]). Sed, occasionem [2]) huius beneficentiae, conscientias nostrorum, ac praesertim infirmiorum et simpliciorum, iniectis quibusdam quaestionibus de incarnatione CHRISTI Domini, de paedobaptismo, de Anabaptismo, de iuramento, de usu gladij ciuilis, deque similibus rebus clam labefactare, eosque ab Ecclesia abducere conabantur. Quae res Hermeti Backerelio (cui, absente Micronio, Ecclesiae cura erat concredita) occasionem praebuit, colloquium de controuersis hisce
pag. 123. capitibus, cum ipsorum Doctore Men-//none Simonis exposcendi: quod tandem 26 Decembris die, in suorum ac nostrorum praesentia, inter priuatos parietes habetur [3]).

---

1) Omtrent deze omstandigheid wordt door Menno Simons het een en ander medegedeeld in: *Een gans duyt // lijck, ende bescheyden ant-// woordt. An°. 1556. wt waerheyt ende cracht // der heylighen godlicken schrift grondtlijc-// ken veruaetet, op Martini Mikrons Anti// christissche leere ende onwaerachtighe val-// sche verhael van den handel ofte bispreck. // An° .53. minder ghetal, tusschen hem ende // my van die alderheylichste menschwerdin-// ghe onses Heeren Iesu Christi voor veele ge// tuyghen gheschien.* // M. S., z. pl. of j., in 8°. Men leest daar (quat. A, bl. i r): Anno .1553. een weinich voor midwynter ist gesciet, dat den broederen worde anghesecht, hoe datter een gans schip vol volckes wt Denemarcken aengecomen was, die haers gelouens haluen wt Engelant verdreuen waren, ende lagen een stuckeweechs buyten in dat ijs beuroren. Als nu die broeders sulckes hoorden, sijn sy van stonden an mit Christelijcker barmharticheydt ouer haer beweecht geworden, zo het billyck ende recht was, hebben haer metten anderen besproocken, ende alle vlite daer aen gekeert (hoewel sy vermoededen datter haer bider ouericheit wel droefenisse wt ontstaen mochte, alst oock gesciet is) dat syse wt den ijs helpen, ende met goeder geuoechlicheyt sonder beroerte binnen der stadt bringen mochten, als sy ooc gedaen hebben. Sy sijnse met weggen ende wijn en tegen gegaen, so daer enige crancken ofte swacken onder haer geweest waren, dat sy die selfde daermeede verquicken ende een weinich hadden stercken mogen. Ende doen sise nu inder stadt geuoert hadden, hebben si ooc noch na haere kleyne vermogen omtrent .24. dalers wt haren armoet to hope gebracht, den verneemstichsten van haer dat gepresenteert, ofter enige behoeftige onder haer waren, dat si den selfden daer mit dienen ende tho hulpe comen solden. Dat gelt weygerden si, ende seden, gelt hebben wi wel, wi begeren mer alleen datmen ons daerinne behelpe, dat onser sommige conden tho den arbeyt comen, daer tho ooc die onsen also veele deden, als in haer was. Ooc worde haer ingelijcker maten van een van den onsen dienstlijcken angeboden hoe hi die kinderen van a Lasco geerne in syn huis hebben, ende dat beste bi haer doen wolde Daerop hem Hermes Backereel antwoorde: Neen, dat wolde so niet dienen, want Joann. a Lasco waer een man, die vele mit Heeren, Vorsten, ende grote luyden handelen moste, het mochte sijn goede naem (och leser mercke) een boos geruchte maecken, dat sijn kijnderen by sodanyge luyden syn solden. Dat horende, merct ic wel, hoe wy die onnosele rechte ende slechte pelgrims Jesu Christi niet gecregen hadden.

2) Lees: occasione. Zie de *Errata* aan het slot.

3) Micronius deelt in zijn *VVaerachtigh verhaal*, blz. 3 v., het volgende mede: Als zy nu dan door bewilling beyder zyden in een huysz op den .25. dagh Decemb. t'zamen tot den bespreck ghekommen zijn, zo heeft Hermes (welcken zy daer Hermannus noemden) van gheenen stucke der leere willen handelen, dan mit Menno zeluen, of mit iemanden welcken zy alle voer eenen Leeraer hoerer ghemeynte bekenden. Dewijl auer zy hierin niet bewillighen wolden, mer zeiden dat zy zelue ghenoughs-

Quanquam uerò per hoc colloquium nostri in syncera doctrina facti sint confirmatiores, Micronium tamen multas grauesque ob causas sibi adesse praesentem cupiunt. Totius itaque coetus illius nomine, per Bartholomaeum Huysmannum accersitus Micronius, celeriter unà cum consolatorijs meis ad fratres literis Embda, uti suprà meminimus, Vuismariam contendit: quò uigesimoquinto Ianuarij die incolumis peruenit. Ibi uerò Micronius, intelligens nostros,

---

zaem waren hoer leer te verandworden: ende dat men oock den Leeraer alzo lichtelick niet zolde konnen ter hand krijghen, ia dat men daerom zolde moeten schrijuen ende broeders wtzenden: zo heeft Hermes daerop gheandwordt, dat hy mit niemanden dan mit den Leeraer wolde handelen, ende dat wt zekeren oorzaken. Naemlick, om dat dar zommighe van den hoeren teghenwordigh waren, welcke zick altijd te voren op hoeren Leeraer beropen hadden. Ten anderen, om dat hy menighmael mit velen van hoeren volcke ghesproken had, welcke ouerwonnen, hoer onrecht nymmermeer wolden bekennen, mer beriepen zick op hoere Leeraers: welcke (ghelijck zy dan zeiden) machtigh ghenough waren de zaeck te verandworden .... Hier hebben zy Hermes gheuraeght, of hy dan oock een Leeraer ware. Waerop hy gheandwordt heeft, dat hy de ordentlicke Leeraer niet was, mer dat hem als nu de Ghemeynte voer een tijd lang toeuertrauwt was: ende dat zy hem in zulckerley gheleghenheyt der Gemeynte wel voer den Leeraer anzien mochten. Doe zy nu tot den voorstellen hoers Leeraers niet bewillighen wolden, ende daerin menigherley wtulucht zochten, zegghende dat het niet noodigh was, tot zulckerley bespreck den Leeraer te hebben, welcken men oock alzo lichtelick zonder moeyte niet zolde konnen ter hand krijghen, ende dat zy oock an Menno, wenn hy quame, vrij eenen voghel vinden zolden: zo heeft Hermes ghezegt dat het hem groot wonder gaf, dat zy zo vele boezelinghen voordbrachten, ende zo groote zwaerigheiden in der zaken maeckten, na dat Menno hoer Leeraer binnen de zelue stad Wismaer ten zekeren huyze niet verre van daer woonde. D'welck zy wt Hermes hoorende, hebben zick zeer verwondert, end endelick ghezegt dat zy Menno de zaack wolden anzegghen, end hem voorholden dat hy de disputacy anname. D'welck zy wel verhoopten by hem te bekommen (zeyden zy) zo verre zijn ghezondheyt hem dat toeliete, ende zo de onze heilighlick toezegghen wolden, dat zy Mennons persoon te gheenen perikel zolden melden. D'welck alzo van den onzen ghedaen ende anghenomen ward: end is alzo daermede de t'zamenkomst ghescheyden. Des anderen daghs naemlick ten .26. Decemb. doe zy wederom van beyden zyden t'zamenkommen waren, hebben Menno end Hermes veel van der menschwerdinghe Jesu Christi, ende daer na oock een weynigh van den Doope t' zamen ghesproken. Mer dewijl in dezen bespreck niet veel ghéendt gheweeszt is, ende oock alle argumenten ende bewyszreden van der menschwerdinghe onzes Heeren voordghebracht, in den tweeen nauolghenden disputacyen, waerin ick teghenwordigh gheweeszt bin, angheteekent zijn, zo willen wy van dezen eersten disputacyhandel hier niet schrijuen: in zonderheit om dat daer van (d'welck ons zeer leed is) niet gheschreuen noch angheteekent ward". — Menno Simons werd door de ontdekking van zijn schuilhoek pijnlijk getroffen. Het blijkt uit zijn *Duytlijck ende bescheyden antwoordt*, waarin hij (quat. A, bl. 2 v) verhaalt, dat Hermes Backereel „myn verborgene woonstede van een onnosel kint wt vraechde". Verder beklaagt Menno zich, dat Backereel en de zijnen hunne belofte hebben geschonden; „want niet lange daer na wistmen to Eemden byder straten to vertellen, waer dat Menno woonde, ende dat Mykron ende sy all daer met hem gehandelt hadden. Ende nu hebben zijt noch daer en bouen voor die gansche werlt in druck laten wtghaen".

praesertim imperitiores ac infirmiores, clanculum adhuc subinde à Mennonitis, doctrinae nomine infestari, colloquium cum Mennone expetit: quod egrè tandem obtentum, ac sexto Februarij die à septima circiter hora matutina, ad seram usque uesperam, citra ullam intermissionem habitum fuit: in quo tractatum est, primùm de ea Mennonis iudicandi temeritate, qua in scriptis suis, sine ullo discrimine passim omnes à se dissentientes, praesertim concionatores, pro mundanis, carnalibus, etc. condemnat. Actum deinde de Magistratus autoritate in usu gladij. adhaec, de diuortio: postremò, et quidem fusius, de incarnatione Christi Domini.

pag. 124. Caeterùm nostri per hoc colloquium, in // tractatis capitibus redditi multo confirmatissimi, optabant etiam aliud, pro aliorum capitum tractatione constitui, quod uix tandem ab antagonistis extorquetur: ad quod etiam illi, non nisi perpaucos uiros, exclusis mulieribus, admittunt. Habitum uerò est illud quintadecima mensis Febr. In quo cum expectaretur tractatio de Baptismo, de Iureiurando, de Ministrorum uocatione, similibusque articulis: Menno rursum disputationem orditur de humana Christi Domini natura, cuius originem ex coelesti Dei patris semine, non autem ex Mariae uirginis substantia esse asserit. Cunque in eius quaestionis tractatione totus propemodum dies, reliquis illibatis articulis, consumptus esset, disceditur. Ea uerò quae in hisce colloquijs dicta factaque sunt, omnia à Micronio copiose anno 1556 Belgica lingua in lucem sunt data [1]).

Caeterùm Vuismariae alius praeterea erat Anabaptistarum, à Mennone scilicet excommunicatorum, coetus: ad quem Micronius, cum aliquot ex nostris semel atque iterum accessit, sciscitatum causam eius ipsorum excommunicationis: ac deprehendit, solam fuisse causam, quòd praeter Anabaptisticos concionatores, alios ex Euangelicis etiam audirent, eos audire liberum sibi omnino putantes, eamque libertatem sibi adimi non ferentes. //

pag. 125. *De periculis eiectionis nostrorum ex ciuitate Vuismariensi.*

Dum sic cum clanculariјs Ecclesiae nostrae hostibus doctrinae

---

1) Nl. in *Een vvaerachtigh verhaal der t'zamensprekinghen tusschen Menno Simons ende Martinus Mikron* (zie boven, blz. 93, de aanteekening). Utenhove heeft bij het opstellen van zijn verhaal nog geen gebruik kunnen maken van het werk, dat Mikron liet volgen op Menno's *Een gans duytlijck, ende bescheyden antwoordt* (zie boven, blz. 94, aant. 1), te weten: *Een Apolo-//gie of verandtwoordinghe, Martini // Micron, op xx. verscheyden Ar-//tikelen die Menno Symons teghen het disputacy boecxken van het be-//spreck met hem ouer de leere ge//houden, in druck heeft // wtghegeuen. // Waerin aldermeest van de Heylighe // menschwerdinge ... //* An. 1558. // Nouemb. 12 //. Mikron komt hierin (blz. 18—27) terug op Menno's mededeelingen betreffende het gebeurde te Wismar (boven, blz. 94, aant. 1). Wat de feiten aangaat, moet hij echter de juistheid dier mededeelingen in hoofdzaak toegeven.

nomine quotidie conflictantur nostri, non sine magna interim ipsorum omnium ex Dei beneficio consolatione ac confirmatione: foris ab externis periculis non sunt liberi. Siquidem cum nostri dies circiter quatuordecim Vuismariae fuissent, magno expulsionis periculo laborant: quod dum subolfaciunt, illustrissimo duci Megapolitano [1]) Ioanni Alberto, qui tum fortè Vuismariae aderat, circa decimum Ianuarij diem, in Christi nomine humillimè supplicant, ut ipse eos Senatui Vuismariensi ad impetrandum hybernandi locum commendare dignaretur: promittentes, se hoc beneficio sine fraude ac dolo cuiusquam usuros. Caeterum illustrissimus Dux, nostros ad Senatum relegat: qui propter intolerabilem frigorum asperitatem, piè ad nostrorum mansionem conniuet.

Interea uerò Doctor quidam Rostokiensis Henricus Smedenstede cognominatus, pro suis concionibus non cessat publicè animos ciuium ac Senatus multis magnisque clamoribus in nostrorum odium accendere. reliqui autem concionatores frigidam suffundunt. Vnde factum est, ut in perpetuo expulsionis metu uersarentur: uariaque de // ipsis in plebe existeret sententia, alijs aliud suspicantibus ac comminiscentibus. *pag. 126.* Quosdam inter alia non pudebat, de ipsis in uulgus spargere, nocturnos ab ipsis obseruari coetus, in quibus promiscuam cum mulieribus libidinem, extinctis lucernis, exercerent. Modestiores interim aliquot ciues, ut certi aliquid de nostris in tanta sententiarum uarietate haberent, eos priuatim adeunt, ac diligenter ipsorum omnia explorant. Alij autem apud Vincentium pastorem ad S. Georgium efficiunt, ut is prouinciam suscipiat, nostros de fide ipsorum examinandi. *Colloquium cum Vincentio.* Quem Micronius et Hermes Backerelius duodecimo Febr. die, eo nomine accersiti, adeunt. Ibi ille inter colloquendum aduersum ipsos, urget exorcismi ritum in Baptismi caeremonia: uerba illa Christi, HOC est corpus meum, propriè ac iuxta sensum Grammaticum intelligenda: Corpus Christi ubique realiter existere, atque adeò etiam in inferno: et Apostolum Paulum per κοινωνίαν corporis ac sanguinis Domini, intellexisse realem corporis ac sanguinis ipsius sub pane et uino distributionem. Sic etiam uerba illa Christi, Quod pro uobis datur, interpretatus est: quod uobis sub pane realiter distribuitur. Sed cum ea omnia paucis dissoluisset Micronius et Backerelius: nec satis aptè ualeret ea quae contrà ab ipsis obij-//ciebantur dissoluere, disputationis partes in doctorem *pag. 127.* Smedenstede reijcit: quem uirum, ait, in hac arena Sacramentaria multis iam annis exercitatum, qui minimo labore ipsorum argumenta omnia ualeat dissoluere. Rogant itaque nostri illi uterque, doctorem illum ad suscipiendum eiusmodi colloquium inducat, eique

1) *D. i.* den hertog van Mecklenburg.

ciues aliquot probos adhibeat. Qua in re cum operam suam promisisset Vincentius, amicè disceditur.

Porrò doctor ille Rostokius postera die manè per honestum aliquem ciuem, nostros in aedes praedictas Vincentij ad primam pomeridiani temporis horam, colloquij causa uenire iubet: sic tamen, ne ullos ciues adducerent. Martinus itaque duobus tantum sibi ex nostris adiunctis, nempe Hermete Backerelio, et Godfrido Vuengio, illuc ad constitutum tempus uadit. Vincentius porrò Doctorem illum domi suae esse negat, nostrosque illos non admissos, initio duris uerbis inhumanissimè excipit: ac tragicis clamoribus tumultuans, seditionis ac haereseos crimina ipsis impingit, eosque iubet cum ipsorum Swermeria [1]) (ita enim loquebatur) ad diabolum abire. Caeterùm illi ad furiosam hanc animi illius impotentiam planè obstupescunt: atque depulsis illis seditionis ac haereseos à se criminibus
pag. 128. petunt, ut quid Swermeriam uocet, simul de-//finiat. Sed cum eam [2]) magis magisque exacerbari et impotenter affectibus abripi uideant, eam in ipso humanitatem [3]) reprehendunt: ac rogant, ubi' nam Doctor ille, qui ipsos accersiri iusserat, inueniri possit, non grauetur indicare. Cum tandem eum apud Henningum Blok ad D. Mariae pastorem esse fateretur, eò per illius puerum deducuntur: ubi simili excipiuntur humanitate.

De Henningo Block.

Ipsis etenim adhuc cum ostiario colloquentibus, properè ab Henningo accurrens puellula, Doctorem intus esse negat. Sed cum ab ipso ostiario aliter audiuissent, introgrediuntur. Tum Henningus ex interiori clamans atrio, iubet, ne ipsi intrò admittantur. Doctorem enim cum eiusmodi Swermeris, sacramentarijs, ac haereticis sermonem miscere nolle. Micronius uerò propius accedens, rogat Henningum, ne praeter Christiani hominis, ne dicat pastoris officium, incognitos et inauditos homines ita contumeliose et temerè abigat, ac pro haereticis condemnet: addens, se non haereticos, sed Christianos esse, qui propter CHRISTI Euangelium ac nomen, in uoluntario suo exilio durissimam crucem sustineant. Nec protinus sic pro haereticis censendos, etiamsi in aliqua parte doctrinae sibi ab eis aliqua esset dissensio: maximè cum tollendae ei dissensioni
pag. 129. priuatum, modestum // et Christianum colloquium cum ipsis eius loci pastoribus non detrectent. Imò (inquit ille) uos scio Swermeros ac Sacramentarios esse, ut qui nolitis realem corporis Christi in Coena praesentiam agnoscere. Estis proinde haeretici, nec ad

---

1) „Swermeri" (Schwärmer) is de gewone scheldnaam voor de aanhangers der Zwingliaansche avondmaalsleer (zie p. 128, 192).
2) Lees: eum. Zie de *Errata* aan het slot.
3) Lees: inhumanitatem. Zie de *Errata* aan het slot.

ullum praeterea colloquium admittendi. Quandoquidem cum haereticis non est disputandum. Sic Papa, ait Micronius, aduersus Lutherum olim pugnauit, atque etiamnum aduersus pios doctores omnes pugnat: idque compendiariam esse uiam, ad quaeuis falsissima, stultissimaque dogmata inuehenda, stabiliendaque. Quid (inquit ille) huc ad turbandas nostras uenistis Ecclesias? Nisi improbi essetis, in uestra mansissetis patria. Micronius uerò ait, Sese non propter scelus ullum, sed studio syncerae religionis, sponte patrium solum iam olim deseruisse. Deinde uerò, se in hac ipsorum Danica peregrinatione, praeter omnem ipsorum expectationem, à Deo Vuismariam extrusos esse. Imò (inquit ille) Diabolus uos nebulones huc adduxit, qui nostras bene pacatas turbatis Ecclesias. et siquidem sic pergitis, Princeps noster suum in uos gladium stringet. Sed qua'nam (aiunt nostri) culpa nos nebulones censeri possumus, ac uestrarum Ecclesiarum turbatores: cum à uobis quotidie, in publicis uestris concionibus pro haereti-//cis traducti, nos ipsi apud uos per *pag. 130.* priuatum colloquium purgare, aut meliora ex uerbo Dei discere parati simus? Vestri esset officij, nos, quos haereticos censetis, ad eiusmodi inuitare colloquium: et iam illud ante quoque à Doctore promissum expetentes, tam indignis modis repellitis? ac etiam gladios innoxijs minitari incipitis? Sed ita semper Euangelica ueritas, innoxio sanguine obsignata fuit: et nos hic toti à diuina pendemus uoluntate. quanquam de uestri Principis pietate multo meliora nobis polliceamur, qui hanc crudelitatem aduersus innoxios uel sola cogitatione in animum suum nolit admittere. Sed tamen interim animi tui crudelitatem prodis, et ostentendis [1]) cuius'nam sis spiritus. Hinc Henningus ad nostrorum orationem paulo mansuetior factus, suum senium ad ullas amplius disputationes ineptum, et doctoris occupationes obtendit. Tandem uerò à doctore se sciscitaturum pollicetur, uelit'ne aliàs sub aliquot ciuium testimonio colloquium cum ipsis suscipere: eiusque sententiam se ipsis postridie eius diei, per ciuitatis apothecarium uelle significare. Sicque disceditur. Postera autem die, nempè quartadecima Febr. apothecarius à doctore renunciat, illum nullam Vuismariae cum ipsis disputationem uelle suscipere, quòd ibi neque ministerium, // neque stipendium publicum *pag. 131.* haberet. posse uerò ipsos illum subsequi Rostokium, quò breui esset abiturus, ubi non grauatim disputaturus esset.

Quando igitur eiusmodi à doctore et pastoribus ad declinandum colloquium rimae quaeruntur, nec cessant interim nostros publicè ac priuatim grauiter insimulare: audiuntque praeterea nostri, illos multùm de ipsis eijciendis apud magistratum laborare: uerentes ne

1) Lees: ostendis. Zie de *Errata* aan het slot.

subitò per intensissima, quae adhuc durabant, frigora, sub infami aliquo haereseos aut seditionis titulo inauditi pellerentur, cum aliud tuendae ipsorum innocentiae non haberent remedium, supplicem libellum Senatui ad proximum eius consessum, qui fuit Febr. sextadecima die, offerunt, hisce uerbis conscriptum.

Aequissimo prudentissimoque Consuli ac Senatui ciuitatis Vuismariensis, Dominis nostris clementissimis.

¶ Nos peregrini, qui ante mensem circiter unum, ob Christi confessionem huc ex Anglia tandem post uaria pericula, in uestram ciuitatem Vuismariensem cum uxoribus, infantibus et senibus nostris, in saeuissima hyeme uenimus, uobis, Domini clementissimi summa cum obseruantia supplices sumus. Non ignoramus Domini gra-
pag. 132. tiosi. [1]) quàm ubique terrarum suspectus atque // inuidiae calumnijsque obnoxius esse soleat peregrinorum in aliquam ciuitatem aduentus: ac proinde ueremur, ne etiam apud uos traducamur, quasi indignissimi, qui à uobis in hac uestra ciuitate ullo modo feramur. Nos porrò nobis bene in omnibus conscij, supplices uos rogamus, ne ullam contra nos inauditos accusationem, prout diuinum atque humanum, naturaeque adeò ius postulat, suscipiatis. Quod politiam attinet, nos ea omnia, ut ubique semper, ita etiam nunc praestare parati sumus, quae bonum ciuem decent. In religionis autem fideique negocijs, si quid in nobis requiritur, rogamus, ut iuxta Euangelij doctrinam, prius è uerbo Dei, erroris conuincamur: et conuicti, de resipiscentia semel atque iterum admoneamur, quàm uel uitemur, aut reijciamur. Quod si inauditi à uobis profligamur, quo pacto Dei iudicium (quod citra personarum respectum, secundum ueritatem est) olim euasuri sitis, non uidemus. Siquidem nos pro ueris Christi membris habetis (ut nos per Dei gratiam esse confidimus) sanè olim etiam, nisi resipiscatis, audietis: Discedite à me maledicti in ignem aeternum. Hospes enim eram, et non collegistis me: et dum unum è minimis meis contempsistis, me contempsistis. Sin uerò nos alienos à Christo esse à citis [2]), nihilominus
pag. 133. nos inauditos eijcien-//do, extra culpam apud Deum haudquaquam (nostro iudicio) esse poteritis, quod nos praeiudicijs damnatos, et meliora discere paratos (siquidem errasse, uerbi Diuini autoritate conuincamur) in meliorem uiam pro uestro officio reducere neglexeritis. Nos eam ipsam doctrinam iam profitemur, quae non in angulis, sed publicè in Ecclesia inferiorum Germanorum Londini, sub sanctissimo (piae memoriae) Rege Eduardo tradita fuit. cuius doctrinae

1) De punt is overtollig. Zie de *Errata* aan het slot.
2) Het woord is gedeeltelijk onleesbaar. Misschien staat er of moet gelezen worden: esse scitis.

etiam hodie sub cruce nos non pudet: eamque in lucem proferri, et à singulis examinari uehementer optamus. Omnis enim qui mala agit, odit lucem: qui autem facit ueritatem, uenit ad lucem. Nos itaque, uos, supplices per CHRISTVM D. omnium nostrûm iudicem olim futurum, rogamus, ut priusquam graue aliquid contra nos statuatur, primùm liberum atque Christianum nobis colloquium de causa Religionis, uestra autoritate permittatur: ut si meliora non docere, saltem discere possimus. Atque hic clemens à uobis responsum expectamus: persuasi, quòd quae uobis nostro loco constitutis fieri uelletis, eadem nobis, iuxta charitatis regulam, facere uelitis. Deus noster dignetur uestra consilia ad tranquillitatem publicam, et gloriae Christi in Ecclesia ipsius augmentum dirigere. Amen. Ad haec, Domini gratiosi, nos paucis ante diebus aliquot //
uestrae ciuitatis concionatoribus adfuimus, colloquium Christianum *pag. 134.*
et amicum de controuersis religionis inter nos capitibus cum illis postulantes: sed huius nihil apud eos impetrare potuimus. Quòd uerò hoc uobis significamus, precamur, ut bene interpretari dignemini. parati enim sumus meliora discere, si ex uerbo Dei errasse conuincamur, et Christianè admoneamur. Illegitimo autem ordine nihil tentare hic uolumus: ac proinde à uobis in hac re clemens et Christianum auxilium et consilium, per Christi nomen, ad aedificationem Ecclesiae Dei imploramus.

D.V. Clementiss. humilis ac subditiss. seruus
Martinus Micronius, consensu et nomine praedictorum Peregrinorum.

De colloquio cum Ioanne Kole, pastore Vuismariensi.

Decimaseptima Febr. die, à multis ciuibus certò intelligunt nostri, Ioannem Kole publicè pro concione, de ipsis questum esse, quod non tam ab se, quàm ab alijs pastoribus colloquium postulassent: cum tamen ipse alios suos collegas omnes, etsi non aetate, ministerij saltem tempore praecederet: essetque praeterea in ea negocij Sacramentarij arena ita exercitatus, ut minimo labore nostris ora obstructurus fuisset, si perinde eum ut suos collegas compellassent. His audi-//tis, occasionem cum illo agendi nostri quaerunt. *pag. 135.*
Cunque tertiùm domi suae eodem die à nostris quaesitus, semper domi esse negatus fuisset: tandem cum tertia uice, circa fores domus ipsius paulisper aliud agentes cunctantur, commodùm è suis prodit aedibus. Cui tum exponit Micronius, quid de ipsius concione audisset ex aliquot ciuibus: ac petit, ut quod publicè de colloquio promisit, reipsa praestet. Hic ille totus commotus corpore, clamat se scire, quales' nam ipsi sint, quò spectent, quid' ue quaerant: sibi iam non esse ocium, de rebus eiusmodi cum ipsis

agendi. His dictis, cum celeriter ab ipsis discedere uellet: eum interrogat Micronius, deceret'ne Euangelij ministrum, quem Apostolus uelit esse φιλόξενον, peregrinos homines, amicè aliquid, in causa praesertim religionis postulantes, tam contemptim reijcere? Sed ipse nihilominus admodum turbatus, eos relinquit: repetitque, sibi ad colloquium nullum iam ocium esse. quem protinus in chorum templi sequutus Iacobus Michaelis, interrogat, quando sibi ad eam rem ocium fore putaret? Id ille se scire negat. ac de famosa quadam schedula, aduersus pastores Vuismarienses ipsorum foribus non ita nuper affixa, cum ipso expostulat. À qua scriptae schedulae culpa
pag. 136. cum nostros (utpote patrij illius idiomatis non // prorsus gnaros) liberasset Iacobus, ac colloquio tempus ab ipso constitui postularet: tandem ait, se nullum nobiscum de religione colloquium, nisi ex totius Senatus consensu et autoritate, habere uelle.

De nostrorum fratrum ex ciuitate Vuismariensi eiectione.

Decimooctauo Februarij die rumor est per uniuersam ciuitatem, nostros publico Senatus decreto, in omnibus templis iussos intra quatriduum ciuitate egredi. Nostri itaque, ne quid hic temerè aduersus Senatus decretum committant, pomeridiano eiusdem diei tempore adeunt Henningum Blockium, eumque rogant, decretum illud magistratus ipsis praelegat. In quo cum audiunt, solis Anabaptistis et sacramentorum prophanatoribus ciuitate interdici: testantur, decretum illud aduersus se non facere, cum neque Anabaptismi, neque ullius prophanationis sacramentorum culpa in eis haereat: nec pro seditiosis, ac magistratui rebellibus ipsos censendos, etiamsi ultra quatriduum illud haererent in ciuitate, quam sine suspicione alicuius hic culpae, cum magna alioqui iustae suae causae infamia non possent deserere. Hic uerò Blokius incandescit, propter nostros potissimum decretum illud promulgatum esse: eosque sacramentarios
pag. 137. et seditiosos nebulones appellat. Por-//rò cum nostri se ad edendam spei, fideique suae rationem paratos esse dicerent, ipse suum obtendens senium, quòd illum ad disputationes omnes fecisset ineptum: Gellij Fabri pastoris Embdani librum, ab ipso non ita nuper aduersus Anabaptistas scriptum, in mensam aduersus nostros producit: asserens, eos in eo libro, quales sint, ad uiuum depingi: eorumque argumenta omnia, omni ex parte, facilè solui ac refutari. Dum uerò illius conuicia nostra depellunt, atque librum illum Gellij (quem antè diligenter legerat Micronius) nihil aduersus se facere ostendunt, en hypocaustum, in quo consedebant, Doctor ille Rostokius ingreditur, qui disputandi cum ipsis partes suscipit. quam ipsam disputationem, simul ac reliqua quae in illis partibus Orientalibus habita sunt colloquia, unà cum supplicationibus ibidem exhibitis, suo quaeque ordine fideliter adscribam: ut ab ipsomet

Micronio, sub reliquorum fratrum, qui unà interfuerunt, testimonio per manus accepi.

Colloquium inter M. Micronium, et D. Henricum Smedenstede, Vuismariae habitum, anno 1554, *Febr.* 18.

¶| MICRON. Rogamus, domine Doctor, ut benignè nos audias. Dicimus, hodiernum illud Senatus decretum aduersus Anabaptistas et sacramentarios latum, nihil con-//tra nos facere: cum à culpa Anabaptismi et prophanationis sacramentorum omnino simus liberi. *pag. 138.*

D. SMEDEN. Sed in utriusque istius culpae suspicionem apud omnes uenistis.

MICR. Suspicio est fallax: nec licet ex nuda criminis suspicione quenquam inauditum condemnare. Quoniam uerò suspicionibus falsae doctrinae laborare nos apud multos non ignorabamus: uobiscum propterea, ad nostri purgationem, frequenter de doctrina colloquium expetiuimus, atque etiamnum expetimus.

SMED. Si non idem per omnia in negocio sacramentario cum Doctore Luthero sentitis, uos estis Sacramentarij.

MICR. Miror domine Doctor, à te in hac de religione controuersia, primo loco mihi hominis, non autem sacrae Scripturae obijci autoritatem. Christus cum Iudaeis disputans, ad Scripturas prouocat: Scrutamini (inquiens) Scripturas. Quod mandatum Christi ego hactenus in tanta, nostro seculo, opinionum uarietate sequutus, ueritatem non ab hominum placitis, sed Scripturae sacrae testimonijs petere consueui. Quod ipsum etiam Lutherus aduersus Papam rectè fecit: aliosque ut in causa Religionis idipsum facerent, saepius fideliter monuit. Rogo te itaque, ut mihi non hominis alicuius, // sed sacrae Scripturae autoritatem et testimonium proponas. *pag. 139.*

Scripturis, non hominis autoritate agendum est, in causa religionis.

SMED. Ecce Lutherum iste contemnit, nec tamen pro sacramentario haberi se patitur.

MICR. Cum in controuersia religionis à Luthero ad scripturarum autoritatem prouoco, non eum propterea contemno: sed nego duntaxat, eius autoritatem in astruendo aliquo dogmate, ueluti inuiolabilem opponi posse, aut oportere. Ita enim ipsi par cum Prophetis et Apostolis autoritas in Ecclesia tribuatur: quod nequaquam dari debet.

De Lutheri autoritate.

SMED. Vna est eademque Lutheri et Pauli doctrina, uera utraque et indubitata: Sic, ut alterutra probata uel negata, utraque simul probetur, aut negetur. Licet itaque, in approbanda aliqua doctrina à Lutheri autoritate argumentum ducere.

MICR. Quatenus sit unà Lutheri Paulique apostoli doctrina, id per exactam scriptorum ipsius ad scripta Pauli collationem discere

licet. Etsi quidem detur, unam esse, non consequetur propterea, parem esse:[1]) utriusque in probandis astruendisque dogmatibus autoritatem. Vtque liberè dicam: non leuis mihi in Apostolos uidetur contumelia, cuiquam post illos doctori parem cum eis in astruendis dogmatibus autoritatem in Ecclesia tribuisse.

pag. 140. HERMES BACK. Apostolorum ministe-//rium à reliquorum omnium, post ipsos, doctorum Ecclesiasticorum uocationem [2]), diligenter distinguere necesse est. Illorum enim tale fuit ministerium, ut cum per illos fixum Ecclesiae fundamentum iaciendum esset in tradenda doctrina: gubernante illos Spiritu sancto aberrare non possent. Estque propterea horum omnium doctrina extra omnem dubitationis suspicionem apud fideles omnes posita. Reliquorum autem omnium post illos, quamlibet excellentium in Ecclesia ministrorum, eiusmodi est conditio, ut cum in doctrina aberrare possint, eis non magis credatur, quàm Scripturis approbare possint: eorumque omnium doctrina nullam ex se habet autoritatem, sed duntaxat, quatenus doctrinae propheticae et apostolicae per omnia consentire deprehenditur: debetque propterea iudicio Ecclesiae, iuxta Dei uerbum, semper subiecta manere.

MICR. Hoc ministrorum Ecclesiae discrimen Paulus indicare uidetur, cum docet, fideles superstructos fundamento Apostolorum ac Prophetarum, Ephes. 2. quod aliâs dicit se iecisse fundamentum, reliquis autem uidendum quid superstruant: 1 Corinth. 3. In posteriori ministrorum numero Lutherum ponendum esse iudico: ut qui aberrare potuerit, cuiusque doctrina censurae Ecclesiae, iuxta Dei
pag. 141. uerbum, subiecta manere de-//beat, nec liceat à nuda eius autoritate dogma aliquod in Ecclesia astruere.

SMED. Errarunt'ne ergo Titus et Timotheus, quia non fuerunt Apostoli?

MICR. Errare potuerunt, suamque doctrinam iuxta septa Apostolicae doctrinae concludere debuerunt. Ita enim Timotheo praecipit
2. Tim. 1. d Apostolus: Formam (inquit) habeto sanorum sermonum, quos à me
2. Tim. 3. a didicisti. Item: Quae audisti à me per multos testes, haec commenda fidelibus hominibus. Et rursum: Persiste in his quae didi-
2. Tim. 3. d cisti. A' quibus praeceptis si desciuissent, errassent haud dubiè. Idem de Luthero iudicandum censeo.

SMED. Aio doctrinam Lutheri non minus, atque ipsius Pauli, extra dubitationem omnem esse positam: ac uos Sacramentarios esse, qui eius doctrinam Sacramentariam reijcitis.

---

1) De dubbele punt is overtollig. Zie de *Errata* aan het slot.
2) Lees: uocatione. Zie de *Errata* aan het slot.

MICR. Si doctrina Lutheri, per omnia, ut dicis, est uera, tum sanè omnibus scriptis Apostoli, totique adeò scripturae per omnia consentire debet: et quatenus consentit, haud dubiè est amplexanda: idque tamen non propter Lutheri nomen aut personam, sed propter consensum Propheticum et Apostolicum. Si ita cuique fas erit, doctorem, in cuius uerba semel iurauit, in tam sublimem gradum extollere, ut in eius doctrinam inquirere nefas putetur: uicerit iam Papa: nullus // denique erit unquam sectarum finis, dum quisque *pag. 142.* pro suo depugnabit doctore. et Christo Domino, unico nostro iuxta Scripturam Magistro, gloria Magisterij auferetur, et in alios impiè transferetur. Sed omissa hac inuidiosa, de Lutheri persona, disceptatione, ad Scripturas ueniamus: aut eius doctrinam sacramentariam, in quam nos uis descendere, simpliciter tandem, quae ea sit, proponas: quam deinde iuxta Scripturas excutiamus.

SMED. Quid hic multis opus est uerbis? Doceo, Lutheri doctrinam per omnia esse ueram, unamque cum Apostolica doctrina: nec aliud, quoad uixero, sentiam. teque Sacramentarium esse, uel hinc est conspicuum, quòd de tanti uiri doctrina semper inijcis dubitationem.

Magna eius generis hominum à Luthero degeneratio.

MICR. Te hic D. doctor mirari satis nequeo, quòd in controuersia de doctrina sic à scripturis ad Lutheri personam declinas, contrà quàm Lutherus ipse olim cum Papistis fecit, qui tum semper à doctoribus ad scripturas appellauit: uos iam contrà, à scripturis ad illum. Quae disputandi ratio si esset legitima, iam olim uicissent Papistae Lutherum. Ego uerò grande peccatum esse duco, sic Lutherum, aut alium quenquam ab Apostolis uerbi ministrum, eodem cum Paulo apostolo gradu constituere: ac uereor, ut non impunitam sinat Deus hanc uestram prae-//posteram de Lutheri autoritate *pag. 143.* persuasionem.

SMED. Tu'ne illum in doctrina errasse dices, qui primus nostro seculo extinctum propemodum Euangelij lumen in mundum protulit?

MICR. Fuit hoc sanè praeclarum opus Dei in Luthero, Papae tyrannidem tanta animi constantia aggredi. Sed nego ipsius doctrinam propterea extra omnem dubitationis aleam, aut probationis examen esse positam. Spiritus sanctus partitur sua cuique dona prout uult: non uni dat omnia. Et saepe qui fuit primus, fit nouissimus. Nemo igitur in hominibus glorietur. Memini etiam me ex integerrimo piae memoriae uiro Conrado Pellicano non semel audire, multos eruditos uiros in Germania, priusquàm prodiret Lutherus, Euangelicam doctrinam tenuisse: adeoque ipsummet Pellicanum, priusquàm auditum esset Lutheri nomen, uanitatem purgatorij Papistici ipsi Luthero, cum primùm suas positiones publicaret, fortè incognitam, multo antè cognouisse. Et Deus suos non temerè quandoque impingere sinit, nempe ut ipsi humilientur, nec alij de ipsis

ultra quàm par est glorientur. Habet Lutherus suum in Ecclesia gradum, quem nos insignem ei tribuimus: sed cum Apostolis in astruendo ullo dogmate non aequiparetur.

pag. 144. HEN. BLOK. Valeant domine Doctor ne-//bulones isti, nec tempus tuum diutius cum illis teras. Vides te nihil promouere, Hinc extra meas aedes apagite nebulones.

MICR. Obsecro mi Henninge, ab eiusmodi abstineas conuicijs, nec nostrum cum Doctore colloquium interrumpas.

SMED. Vos Sacramentarios esse, non inde tantum manifestum est, quòd Lutheri doctrinam contemnitis: uerùm etiam ex eo, quòd claris Christi Domini uerbis, HOC EST CORPVS MEVM, fidem omnem detrahitis. nec enim licet Christo pronunciante, Hoc est corpus meum, dicere, Hoc non est corpus meum.

De uerbis Coenae an sint propriè intelligenda.

MICR. Nos uerba illa Christi, iuxta unanimem totius scripturae consensum, sacramentis familiarem, intellecta, fatemur esse uera: atque ex uero illorum intellectu summam in sacro Coenae usu haurimus consolationem. At sensum illum qui affingitur, uel mutationis panis in corpus Christi, uel delitescentiae corporis ipsius sub pane, negamus cum mente Christi subsistere, sed ex diametro potius cum ea pugnare.

SMED. Verba Christi perspicua sunt, et propriè absque ullis omnino figuris intelligenda: etiamsi id nostra ratione, in diuinis rebus alioqui caeca, non assequamur.

MICR. Scimus, in diuinis rebus nostram caecutire rationem: eamque
pag. 145. in mysterijs salu-//tis rationi non subiectis, minimè consulendam esse fatemur. Quemadmodum Coenae Dominicae primarium mysterium (quod est obsignatio nostrae salutis in unico Christi sacrificio) sola fide, non autem ratione humana apprehendi potest. Veritatem autem praesentiae corporis Christi (quod nostro per omnia, quatenus sanè humanae naturae attinet ueritatem, simile [1]) Scriptura testatur) ipsemet Christus, etiam post suam resurrectionem, tactus ac uisus iudicio subiecit.

SMED. Non est hic physicè de corpore Christi disputandum, nec nostro per omnia comparandum. Illius enim corpus, diuinitati coniunctum, existit ubique, nec ullo loco algari [2]) potest.

MICR. Humanitas Christi non debet in infinitum, propter unionem diuinae naturae, diffundi. Vtraque enim in Christo natura suas seruauit proprietates inuiolatas. alioqui consequeretur, ipsum Christum Dominum, iuxta corpus, ab ipso suae incarnationis articulo etiam in inferno apud damnatos fuisse.

---

1) Quod nostro ... simile, nl.: het lichaam van Christus, dat aan het onze gelijk is.
2) Lees: alligari.

SMED. Tutissimum est, claris Christi uerbis insistere.

MICR. Si ea uerba ita sunt clara, ut dicis: quî fit, ut Papistae inde transsubstantiationem, uos autem consubstantiationem eliciatis? Si denique uestra doctrina in hac par-//te adeò est certa, quid igitur *pag. 146.* colloquium sub fide proborum testium diffugitis?

SMED. Sed quos tu illius colloquij, si ullum instituatur, testes ac iudices esse uelis? aliquot'ne tuae opinionis homines?

MICR. Mihi hic homini peregrino homines incogniti sunt. Magistratus possit illius testis esse, ac iudex.

SMED. Magistratus? Diabolus potius. Quid ille de religione intelligit? Petamus Rostokium, et ad doctores aut Superintendentem proficiscamur, qui de colloquio iudicare poterunt.

MICR. Siccine magistratum contemnis doctor? Quo iudice precor Papam principio uicit Lutherus, ab omnibus tunc doctoribus scholasticis passim damnatus? Quid praeterea nos ad doctores Rostokienses, aut Superintendentem nescio quem remittis, cum hic Vuismariae per uos publicè accusemur? Paulus uult episcopum, seu *Tit.1.c.9.* Ecclesiae pastorem, aduersarijs os obturare: non autem iubet ad alios, nescio quos absentes, eos remittere.

SMED. Video uos malè uobis conscios, latêre uelle, ac lucem refugere: posteaquam doctores Rostokienses adire detrectatis.

MICR. Quàm non cupiamus latêre, toties à pastoribus expetita colloquia, et nostra supplicatio Senatui ante biduum oblata, sa-//tis *pag. 147.* docent. Imò non desunt, qui eo solo nomine seditiosos nos uocant, quòd sic in publicum prodeamus. Iniqua sanè est hic nostra conditio. Quotidie per uos publicè haereseos accusamur, et capitis supplicio digni pronunciamur. hic si conniuemus, nobis malè conscij latêre uelle dicimur. Sin ad nostri purgationem modesta expetimus colloquia, seditiosi audimus.

SMED. Vos'ne igitur ullam magistratui obtulistis supplicationem? Ego illam uehementer audire cupiam.

MICR. Ego quàm lubentissimè eam praelegam, quae sic habet: Nos peregrini, etc. folio 131.

SMED. De hac uestra supplicatione hactenus ne uerbum quidem audiui. Nequeo eam culpare: ac iusta est uestra postulatio, quam magistratus haudquaquam denegare debet. Agnosco etiam pastorum huius ciuitatis officium esse, uos ad iustum admittere colloquium. Et siquidem ego pastorem hic agerem, aut publicum acciperem à ciuitate stipendium, uobiscum de controuersis articulis colloquium detrectare nec possem, nec uellem.

MICR. Sed cum tu hic publicè pro concionibus doces, deberes sanè etiam hic ad reddendam doctrinae tuae rationem paratus esse. Aut si id omnino detrectas, ipsos saltem // pastores *pag. 148.*

sui hic officij seriò admonere, ut nos ad colloquium admittant.

SMED. Quod ipsi colloquium ita detrectant, non probo: cum sint pastores loci, et publico alantur stipendio. Nec aliud tibi hic consulere possum, quàm ut ad illustrissimum Principem nostrum, aut Superintendentem, aut doctores Rostokios colloquij impetrandi causa proficiscaris. Id si facere uoles, ego tibi eò usque uiaticum suppeditabo.

MICR. Quid opus est cum magna temporis iactura aliò proficisci, quando hîc sumus per uos publicè accusati? habeamus etiam te doctorem, unà cum Pastoribus praesentem?

SMED. Scis pastores nolle: et cur ego non debeam, audisti.

MICR. Quanquam mihi multis nominibus molesta foret eiusmodi profectio, potius tamen quàm cum ignominia ministerij mei latêre uoluisse uidear, paratus sum quocunque uoles proficisci: modò literas uestra omnium manu subscriptas impetrem, me à uobis omne colloquium negantibus missum uenire.

SMED. Nos tales tibi literas non damus. Sed cum propediem mihi Rostokium sit petendum, si tu me eò subsequi, aut comitari uoles,
pag. 149. efficiam ut liberum tibi fiat cum do-//ctoribus de causa tua agere. Verùm ubi tuam apud illos de re Sacramentaria confessionem edideris, num tu res tuas omnes tum saluas putabis?

MICR. Papae tyrannidem (ut audio) in uestras Scholas reduxistis [1]). Hanc disputandi rationem, quae non Scholis Theologicis, sed sanguinarijs potius Tyrannorum tribunalibus conuenit, non à Christo didicistis: sed à Papa Antichristo, qui negata pijs causae ipsorum iusta ex scripturis defensione, contentus eorum audiuisse confessionem, eos persequitur et occidit. Si sic argumenta doctores uolunt dissoluere, eos non adibo. Tales enim suis uitandos esse monuit Christus: Cauete, inquiens, ab illis hominibus.

De uerbis Coenae. SMED. Habent illi pro se clara Christi uerba, HOC EST CORPVS MEVM. Quomodo igitur te id negantem ferant?

MICR. Non de uerborum illorum Christi ueritate, sed de legitimo eorum sensu est dissensio: quorum falsa interpretatio, ei quae uera est, meritò cedere debet.

SMED. Non sunt tibi doctores Rostokij cessuri, nisi hanc contrariam sententiam, Hoc non est corpus meum, alibi in scriptis commonstres: aut saltem syllogismo doceas, eam inde statui posse. Sed neutrum praestare unquam poteris. //

pag. 150. MICR. Quanquam ea contraria sententia nusquam in scripturis ad uerbum legatur, facilè tamen, etiam syllogisticè, ex orationis apud Euangelistas et Paulum contextu, ex uerbis item circa poculum, praesertim ijs quae apud Lucam et Paulum leguntur, atque

1) Micronius geeft hier aan het twistgesprek eene wending, die door het vooraf-gaande niet gemotiveerd is. Of zoekt hij eene uitvlucht?

ex multis alijs similibus et affinibus scripturae locis colligi potest, ea uerba non propriè, sed figuratè, iuxta rationem omnium Sacramentorum, intelligi oportere.

SMED. Nulla est in uerbis Christi figura: oratio est clara et propria.

MICR. Ego hactenus propriam horum uerborum Christi interpretationem, quae quadret, nusquam legere, uel à quoquam audire potui. Et si tu quam habes, Domine doctor, lubens audiam. Quónam igitur demonstratiuum illud pronomen (Hoc) refertur?

SMED. Quid necesse est adeò exactè singula illa uerba excutere, cum sint plana?

MICR. Non potest de ullius orationis constare sententia, ubi non singulae illius uoces prius rectè intelliguntur. Dic igitur, quid demonstrat (Hoc?)

SMED. Quid demonstret aliud, quàm panem?

MICR. Est' ne ergo panis ille substantialiter et propriè corpus Christi?

SMED. Nequaquam: sed in, cum et sub pane est corpus Christi. //

MICR. Illud uerò corpus Christi sub pane, est' ne exangue et inanime? *pag. 151.*

SMED. Nequaquam: sed per corpus Christi intelligitur totus Christus, Deus et homo.

MICR. Vide iam D. doctor, quàm tu scilicet propriè Christi accipias uerba. Hoc, est tibi eclipticum, pro sub, in, et cum hoc. per corpus Christi intelligis totum Christum, Deum et hominem. Quomodo igitur in illis Christi uerbis negas esse figuram? Quid dices ad ea Lucae et Pauli uerba, ubi poculum dicitur Nouum testamentum? an non etiam hic figurata locutio?

SMED. Ita' ne uobiscum disputaremus? quid si uinceretis? actum de nobis esset.

MICR. Quid ais, domine Doctor? Hinc illae lachrymae, et terginersationes [1]) illae uestrae de colloquio. Hinc inquam illae lachrymae uestrae?

SMED. Non diffugimus colloquium. pete Rostokium: ibi libertas disputandi tibi fiet. Quis enim hic nostri colloquij esset iudex? Eiusmodi enim de doctrina iudicium, non ad magistratum, multo minus ad cerdones, textores, et imperitam plebem, sed ad doctores tantum pertinet.

MICR. Ita' ne Ecclesiam Dei contemnis Doctor? adempta ei omni de doctrinis iudicandi libertate?

SMED. Non concedam hanc libertatem // plebi datam, nisi è *pag. 152.* Scripturis syllogisticè id doceas.

MICR. Hoc syllogismis probare non erit difficile, petitis argumentis ab exemplo et doctrina Pauli: atque à mandato, quod de uitandis falsis prophetis, spiritibusque discernendis in Scripturis

1) Lees: tergiuersationes.

datum est. Et Christus à Pontifice de doctrina examinatus, non ad doctores Synagogicos, sed ad auditores suos, qui haud dubiè magna ex parte constabant plebe, prouocat. Et Lutherus, an non etiam à doctoribus scholasticis ad Ecclesiae, iuxta Scripturas, iudicium prouocauit?

Hic se ciuis quidam, qui hypocaustum paulo antè fuerat ingressus, uerbis Micronij cum stomacho ingerit. Cuius conuicijs dum respondere laborat Micronius, Doctor Smedestede et pastor Henningus se clanculum subducunt. ac sic finis factus est eius colloquij.

Dumque multum diuque expectati intro non redeunt, nec usquam à nostris in domo conspiciuntur, abeunt nostri illi rectà ad Dionysium secretarium, postulaturi ab ipso, ad suam Supplicationem responsum. Ille eos ad Consulem relegat: subindicans interim, id non futurum aliud, quàm quòd iuxta publicum Senatus decretum ciuitate ad praescriptum diem excedendum esset. Illi uerò dicunt, decretum illud aduersum se, qui apud Pastores et Senatum ab
pag. 153. omni Anaba-//ptismi et profanationis sacramentorum culpa se ipsi purgare semper parati fuissent, non posse torqueri. Sed quid (inquit ille) hic potius, quàm in Papismo, uestram doctrinam tueri uultis? addens, non debuisse nostros ullum à pastoribus petere de religione colloquium: sed tacitos, cum peregrini essent, in ciuitate conquiescere: praesertim cum ne magistratus quidem ipsis colloquium de religione imperare posset, à cuius essent exempti autoritate. Respondent autem nostri, Papistas esse capitales Euangelij hostes: se uerò aliud sibi de ipsorum concionatoribus promisisse, quorum perpetuis aduersum eos è suggesto clamoribus adducti fuissent, colloquium ab ipsis ad sui purgationem expetere. Mirari praeterea se, quòd Pastores Euangelici, sic à magistratus autoritate exempti dicerentur, ut ab eo ad reddendam doctrinae rationem cogi non possint. Legisse se quidem multa de Papisticorum sacrificulorum exemptione: sed non existimasse, Euangelicos Pastores talibus gaudere exemptionibus. Miseram denique esse Ecclesiae illius conditionem, ubi Senatus non possit suos doctores ad reddendam doctrinae suae rationem cogere. Tandem uerò id ille nostris consilij dat, ut cum se à pastoribus laesos querantur, ab eis rursum
pag. 154. ad se expurgan-//dos colloquium postulent. Id si prorsus detrectent, tum ipsos causam suam posse ad Senatum referre. Mox itaque ad Henningum redeunt, colloquium cum ipso eiusque collegis postulantes. Is uerò collegarum suorum omnium nomine postera die responderi iubet, nullum se cum eis neque priuatum neque publicum habere uelle colloquium: si tamen illud omnino habere cupiant, à Senatu literas ad illustrissimum eorum Principem impetrandas, ut is sua autoritate Rostokij uel Swerini colloquium iuxta suum

arbitrium instituat, ad quod ipsi tum uocati uenire non grauarentur. Id responsi mox ad secretarium nostri referunt, consilium ipsius in re tam perplexa postulantes. Respondet uerò ille, nullam de talibus literis à Senatu impetrandi spem esse: non probari etiam sibi, quòd Pastores sic omne colloquium declinent: seque aliud fratribus nostris consilium dare tunc non posse, quàm ut à Proconsule responsum ad ipsorum supplicationem petant. Quod ipsi postridie, nempe Februarij uigesima die, faciunt. Sed Proconsul ad eam responsum esse dicit, per publicum Senatus decretum, quod ipse solus nec possit nec uelit rescindere. Accusat etiam nostros, quòd Baptismum atque Coenam Dominicam contemnerent. Quando igitur ab ipso aliud non // possunt exorare fratres illi *pag. 155.* nostri, nec fidei ipsorum rationem audire sustinent, ac uariarent interim hominum de ipsis sententiae, consultissimum iudicant, ipsorum fidem et innocentiam in scripto Senatui proponere. Dum in eo conscribendo laborat Micronius, priusquàm scriptum totum absoluitur, omnes nostri uigesimasecunda Februarij die domatim, per publicos apparitores ciuitatem postera die relinquere iubentur. Tum Micronius scriptum illud in formam supplicis libelli conscribi coeptum, celeriter absoluens, à prandio eiusdem diei offert primùm Proconsuli: deinde etiam minori Consuli. Sed cum neuter uellet ad se illud recipere, ac mandatum Senatus urgeret, ipsi, Domino Deo causam suam commendantes, Vuismariam relinquunt: ac postridie eius diei: [1]) eius initium discessus facientes, Lubecam proficiscuntur. Quantis uerò nostri passim ab omnibus fuerint conuicijs ac calumnijs in itinere illo expositi, non facile est dictu. Sed Dominus suos nusquam spiritualibus consolationibus destitutos reliquit. Quoniam uerò supplicatio illa à nostris utrique Consuli oblata, in ciuium aliquot Vuismariensium manibus relicta est, operaeprecium duximus eam hic ascribere: quae ad uerbum ita habebat. //

Honorabili prudentissimoque Consuli, et aequissimo Senatui ciuitatis Vuismariensis, Dominis nostris clementissimis. *pag. 156.*

¶ Quòd nos miseri peregrini, ob testimonium Christi Domini ex Anglia ante menses sex profecti, iterum uobis supplicamus, precamur uos per CHRISTI nomen, illud in meliorem partem interpretari dignemini: siquidem ad id nos urget necessitas. Cum enim pro Anabaptistis et sacramenti Coenae Dominicae prophanatoribus

---

1) In plaats van eene dubbele punt behoort hier eene komma te staan.

à multis habeamur, adeoque etiam ab honorabili Consule, qui nobis ad nostram supplicationem non aliud responsum dare uoluit, quàm quòd decretum illud contra nos esset, quod uestro nomine die Febr. decimaoctaua publicatum fuit: cogimur nostrae adhuc mansionis in uestra ciuitate causas proferre, ne ullus inobedientiae crimen temerè nobis intentet.

Multis autem rationibus inducti, putamus decretum illud uestrum contra nos nihil facere: ac proinde ab inobedientiae crimine liberos nos esse, etiamsi in uestra ciuitate ultra praescriptum tempus maneamus. Primùm enim ab omni anabaptismi et profanationis Coenae Dominicae culpa alienos nos esse, coram Deo testamur. Si uerò *pag. 157.* iuxta uestrum decretum ad praescriptum tem-//pus hinc discederemus, ipsi nos ipsos, cum tamen bene (gratia Deo) nobis conscij simus, accusaremus et condemnaremus.

Non uidemus praeterea, quo pacto uestrum decretum, ullo modo contra nos latum esse possit, cum in eo nulla nostri, aut supplicationis nostrae facta sit mentio. Ad haec, de errore ullo hactenus non sumus legitimè admoniti, et à uobis (in accusatorum nostrorum praesentia) auditi: quemadmodum audiri postulauimus, et adhuc postulamus. Inauditos autem lex non condemnat. Non prius ergo decretum illud uestrum contra nos facere existimamus, quàm in nostra praesentia de haeresi apud uos accusemur, et legitimè de illa, autoritate uerbi diuini conuincamur.

Postremò nos uestrum decretum sic interpretamur, ut non nisi obstinatos Anabaptistas et Sacramentarios attingat: non autem eos, qui si errant, resipiscere, et ex uerbo Dei meliora discere sunt parati. Nos autem in nostra, quam habemus, doctrina pertinaces esse nolumus: sed meliora discere è uerbo Dei parati fuimus semper, et adhuc sumus, si Christianè conuincamur. Absit enim à nobis procul, ut Propheticae et Apostolicae ueritati ullo modo resistamus, ac tam multa in hoc Mundo ob Christi nomen frustra patiamur. //

pag. 158. Vt autem uos Domini gratiosi certi sitis, nos ab omni haeresi, quae expulsionem mereatur, procul abesse: fidem nostram paucis ac simpliciter exponemus, illius iudicium uestrae pietati relinquentes: suppliciterque rogantes, ut nos licet peregrinos, et hoc nomine apud mundum contemptos, in tam graui causa patienter et clementer audire dignemini.

Fidei confessio de Christo. Credimus ergo ac profitemur, Dominum nostrum IESVM Christum esse uerbum illud, quod ab aeterno Deus ex Deo et apud Deum fuit, aeterni Patris aeternus filius, qui in plenitudine temporis ex homine factus est homo, per participationem carnis et sanguinis puerorum, sine ulla tamen peccati contagione: quique propterea noster est unicus et aeternus Pontifex, Propheta et Rex: qui per

De magistratu.

Regnum suum spirituale magistratum è Mundo non sustulit, sed eum multo magis etiam per Apostolos suos confirmauit. ac proinde fatemur, Christiano licere esse magistratum: cui etiam cum res postulat, sanctum iuramentum praestare licet. *De iuramento.*

Agnoscimus praeterea, non esse alibi salutem positam quàm in unico Christi sacrificio, qui suum corpus in cruce pro peccatis nostris obtulit, et sanguinem suum effudit. Quod unicum humanae salutis medium atque remedium, ut in Ecclesia perpe-//tuò agnosceretur, *pag. 159.* atque sine personarum exceptione illud ad se quisque pertinere sciret: reliquit in Ecclesia sua Christus, non Euangelij modò praedicationem, sed externa etiam quaedam sigilla seu Sacramenta, *De Sacramentis.* Baptismum uidelicet et Coenam Dominicam: quibus Sacramentis duobus ea omnia tribuimus, quae illis unanimi totius scripturae consensu, iuxta fidei analogiam tribui possunt. Baptismum agnoscimus *De Baptismo.* esse signaculum diuinae gratiae, erga eos omnes qui testimonio Euangelij communionem habent cum Deo patre et filio et spiritu sancto. Debet autem huius Baptismi in Ecclesia administratio, sine ulla Papistica superstitione, quae mysterium ipsius obscurat, peragi. Damnantur propterea à nobis in administratione Baptismi illa omnia, quae ab hominibus excogitata, dignitatem naturamque ipsius obscurant. Paedobaptismum autem in Ecclesia Christi locum habere fatemur. Etenim cum infantes, testimonio Euangelij, habeant cum patre, et filio et spiritu sancto [1]), et sint membra Ecclesiae, quam Christus mundat lauacro aquae per uerbum: non potest sanè Ba- *Eph.* 5. ptismus illis adimi, nisi simul membra Ecclesiae esse, et salutarem cum Deo communionem habere negentur. Paedobaptismi interim praeposteram fiduciam, quae iam multos occupat, uehementer improbamus. // Ex hac nostra confessione constat, quàm simus ab *pag. 160.* Anabaptistis alieni. contra quos nostram (hac in parte) fidem ubique parati sumus etiam publicè, si res postulet, per Dei gratiam, ex uerbo ipsius, pro nostra facultate tueri.

Porrò sacram Domini Coenam, cum rectè iuxta mandatum et *De Coena Domini.* exemplum Christi Apostolorumque administratur, sine crassis et superstitiosis caeremonijs, quibus sacerdotalis Christi dignitas obscuratur, agnoscimus esse non nudum et uulgare signum, sed communionem corporis ac sanguinis Christi: seu certum obsignaculum nostrae cum Christo salutaris communionis in corpore et sanguine ipsius, omniumque bonorum quae ipse nobis salutari corporis sui hostia et effusione sanguinis promeruit. Quisquis enim in Dominica Coena, post ueram sui probationem panem edit, et poculum bibit,

1) In het exemplaar der Bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden is hier op den rand bijgevoegd: „communionem". Vergel. de *Errata* aan het slot.

tam certò per fidem habet salutarem cum Christo in corpore et sanguine ipsius communionem ad uitam aeternam, quàm panem fractum edit, et poculum Dominicum bibit. Atque hoc est praecipuum et primarium Coenae Dominicae mysterium: in quo summa afflictarum conscientiarum posita est consolatio, atque inde uariae ad pietatem uitae pertinentes deducuntur exhortationes. Hinc fit
pag. 161. etiam, quòd in Scripturis hoc // mysterium tam copiose sit explicatum. Ad eius enim explicationem, ne in elementis Coenae, pane scilicet et uino, suspensi defixis oculis et sensibus haereamus, Christus ipse haec uerba protulit: HOC EST CORPVS MEVM, quod pro uobis datur, frangitur: HOC POCVLVM, nouum testamentum est in meo sanguine: hoc facite in mei commemorationem. Et quod Paulus dicit: Quotiescunqne comederitis panem hunc, et de poculo hoc biberitis, mortem Domini annunciabitis donec uenerit. Hoc tam eximium Coenae Dominicae mysterium cum homines non intelligunt, aut tanquam uulgare nimis contemnunt, in inutiles quaestiones, ac perniciosas, iusto Dei iudicio, incidunt opiniones. quemadmodum Papistas in horrendum illud et idololatricum transsubstantiationis dogma lapsos uidemus.

Haec ergo cum de Coena Dominica credamus et sentiamus, non uidemur nobis, ulla ratione iusta, pro Sacramenti Coenae Dominicae prophanatoribus et haereticis habendi. Neque enim Papistarum more haeresim temerè appellare licet, quidquid non per omnia cum recepta semel consuetudine consentit. Si quis tamen ex uerbo Dei doceret, in Coena Dominica augustius quiddam et sublimius esse
pag. 162. positum, quàm hic per nos est traditum: quòd peccatorum // onere pressas conscientias solari, Christum in ipsius officio ac naturis illustrare, et cum totius Scripturae consensu subsistere possit, libenter (nouit Dominus) amplectemur. Hoc enim coram Domino testari possumus, quòd omni nostro studio aliud non quaeramus, quàm ut Christus rectè agnoscatur, et uera pietate colatur. atque ut ipsius Ecclesia, iuxta uerbi diuini regulam instituatur, ijs reiectis quae induxit Antichristus ad Sacerdotale, Regale et Propheticum Christi munus obscurandum: et reductis illis, quae Christi mandatum Apostolicumque testimonium habent. Ac ne ulla ratione hic nostro deessemus officio, et nihil turbato ordine ageremus, saepe huius uestrae ciuitatis concionatores praecipuos accessimus, amicum et Christianum colloquium cum illis per Scripturarum (ut decet) collationem expetentes. quod ipsi nobis, tam publicum quàm priuatum, hactenus, contra omnem aequitatem, et proprium ipsorum officium, denegarunt. Nam apostolus Paulus ad Timotheum scribens docet, quòd Dei seruum oporteat placidum esse erga omnes, propensum ad docendum, tolerantem malos, cum mansuetudine erudientem eos qui

obsistunt. Cuius praecepti ipsi immemores, nos durius quàm Euangelicos concionatores decet, reiecerunt. quod illis Dominus Deus // clementer ignoscat. Hi ergo post negatum saepius nobis collo- *pag. 163.* quium, nos ad uos relegarunt, ut uos uestris apud illustrissimum Principem literis ageretis de libero et Christiano colloquio, ipsius autoritate instituendo in causa religionis, ad quod ipsi tum accedere uellent: sicque omne doctrinae nobiscum examen ab humeris suis excutiunt.

Nos porrò, qui indignis his modis traducimur, et melius institui ex uerbo Dei quaerimus, si erramus: quique hic nihil aliud quàm Christi gloriam, Ecclesiae aedificationem et proximi salutem quaerimus, humillimè et cum summa obseruantia, uos Domini gratiosi, supplices rogamus, ut nobis in nostra sancta et iusta causa, pro uestri muneris ratione, in quo à Deo peregrinorum auditores et defensores tutoresque constituti estis, auxilio propter Christum uenire uelitis: atque uestris concionatoribus tanquam Ecclesiae ministris, non Dominis, pro uestro officio et autoritate mandare, ut nunc Christianum nobiscum, de causa religionis, ad nostri purgationem, aut meliorem institutionem, et ad Ecclesiae aedificationem, suscipiant colloquium, idque sub aliquot proborum senatorum aut ciuium testimonio. Aut si id nunc uobis commodum non est, precamur ut aliud colloquij tempus pro V. D. arbitratu et autoritate constituatur: ad quod, si // illud sciamus, uenire per Dei gratiam parati sumus. *pag. 164.*

Ad haec D. V. supplices rogamus, ne libertatem hanc nostram, licet peregrini sumus, malè accipiatis: quin potius inde discatis, quòd in ueritate ambulamus: aut saltem, quòd pertinaces non sumus, si quà erramus. Siquidem ullius rei malè nobis conscij essemus, in angulis latêre possemus. Iam uerò in lucem uenimus, parati meliora discere, si autoritate uerbi diuini conuincamur. Si ulla doctrina suspecta haberi debet, ea sanè erit, quae semper uult tegi: et illi doctores meritò pijs omnibus suspecti esse debent, qui doctrinam suam ab alijs ad Lydium Scripturae lapidem nolunt examinari, sed omnes dissentientes protinus pro haereticis apud populum traducunt.

Quod uerò non tam in Germania inferiori in publicum prodimus, contra Papisticos sacrificos, quoties nos iniquissimè pro haereticis traducunt, fit, quòd illi Euangelij iurati hostes, et Antichristi spiritu dementati, non per seriam Scripturarum collationem, ueritatem inquirunt: sed obstinatè suos errores tuentur, atque magistratum ad illorum prouocant defensionem, per carceres, gladium, saccum et ignem. A` talibus autem iubet Christus, ut caueamus. Sunt enim contra pios, canes et lupi. //

Vt autem finem faciamus, suppliciter uos Domini gratiosi cum *pag. 165.* omni obseruantia quàm possumus humillimè rogamus, ut clemens

et Christianum responsum nobis, licet peregrinis, propter Christum Dominum dare dignemini: utque nos pro rebellibus non habeatis, quòd ad tempus in decreto uestro praescriptum non hinc discesserimus. Deinde, ut nobis Christianum cum Ecclesiarum uestrae ciuitatis ministris colloquium ad Christi gloriam, et Ecclesiae ipsius aedificationem permittatis, etiamsi id apud mundum sit inuidiosum et graue. Postremò, uos rogamus, ut erga peregrinos benigni, iuxta mandatum Domini, esse pergatis. Ita enim Dominus uobis et ciuitati uestrae propitius erit. Nos sanè pro V. D. humanitate nobis hac hyeme praestita, magnam gratiam habemus: et nunquam tanti beneficij erimus immemores. sed quocunque nos Dominus pro sua bonitate deducet, semper pro uobis et totius ciuitatis incolumitate, pro nostris uiribus precabimur.

D. V. humilis et subditissimus famulus,
Martinus Micronius, nomine et consensu praedictorum Peregrinorum.

QVID NOSTRIS FRATRIbus *Lubecae acciderit. Cap.* 7.

Diximus suprà, nostros Haffnia pulsos, in tres naues distributos
pag. 166. fuisse: // quarum una Lubecam tenderet, quae ad nonamdecimam circiter Decembris diem Tramundam, portum Lubecanum, appulit. Ibi omnis nostrorum supellex in curribus ad auehendum Lubecam composita, iussu magistratus Lubecani, in maximis frigoribus sistitur: fratresque ciuitatem aut hospitium ullum ingredi prohibentur. Mox è nostris duo Lubecam profecti, Consuli rem omnem exponunt, hospitium hybernum propter CHRISTVM postulantes, seque id credere testantur, quod breui quadam fidei confessione, quae Belgica lingua anno 1553 nomine Ministrorum Belgicorum Londinensis Ecclesiae excusa fuit [1]), quam secum habebant, comprehensum erat. Quam cum unà in templo Consules legissent, nostris ciuitatem ingrediundi libertatem faciunt: et consignatis nominibus patrum familiâs, eis solutae arestationis (quam uocant) literas ad praefectum Tramundanum tradunt. Quibus praefectus acceptis, omni humanitatis officio nostros prosequitur, et Lubecam omnes cum ipsorum supellectili abire sinit.

Posteaquam uerò ad tertiam usque Ianuarij diem nostri Lubecae admodum pacatè manserant, Superintendens Lubecanus hospitem ipsorum Galterum Biele aggressus, de eis queritur, quòd parum

1) De schrijver bedoelt hier: *Een Corte undersouckinghe des Gheloofs, ouer de ghene, die haer tot de Duytsche Ghemeynte, die te Londen is, begheuen willen.* Naar eene uitgave van het j. 1558 is zij herdrukt door A. Kuyper, in *Ioannis a Lasco opera*, Hag.-Com. 1866, T. II, p. 477—492. Vergel. Pijper, *Jan Utenhove*, blz. 81—84.

honorificè de re Sacramentaria loquerentur, adhortans // ipsum, *pag. 167.* moneret eos suo nomine, ut deinceps honorificentius ea de re uerba facerent: ac memores simul essent, tempus decem dierum illis à Magistratu pro hospitio largitum, iam praeterlapsum esse. Dabat interim Galtero marcas Lubecanas (ni fallor) quinque, in nostrorum pauperum usum.

Haec ubi Paulus uan Vuinchen, Ecclesiae nostrae diaconus, intellexit, postridie eius diei Superintendentem accedit: actisque ei pro eleemosyna gratijs, testatur, nostros quam honorificentissimè de sacro Coenae instituto sentire ac loqui. se etenim id credere omnes, quod Ioannes à Lasco in suo de re Sacramentaria libello [1]) scripsisset: cuius libelli exemplari uno eum donabat. Cum Superintendens repeteret, nostris, cum iam tempus à Magistratu praescriptum, praeterlapsum esset, ciuitatem relinquendam, nisi inobedientiae crimen uellent incurrere: respondet Paulus, se nullum hactenus uerbum de constituto aliquo à magistratu dierum numero audisse: sed existimare se, concessam manendi libertatem, dum mitius clementiusque coelum, et ad profectionem commodius daretur. Superintendens uerò ait, certò se scire, decem duntaxat dierum tempus à Magistratu datum esse. Se etenim unà cum Magistratu ita decreuisse. Proinde nostris abeundum, nisi in inobedientiae crimen // uelint incidere. Ibi Paulus proposita itineris difficultate, cum tanta *pag. 168.* in peregrino solo, infantum, mulierum, ac decrepitorum turba, propter CHRISTVM obtestatur, ut quemadmodum sibi Christum cuperet esse propitium, et secum, tali loco constituto agere uellet, eandem nostris misericordiam praestet: ac apud Magistratum pro impetranda profectionis dilatione, dum mitius daretur coelum, laborare uelit. Ipse uerò nostros ad senatum relegans, negat se pro ea re apud illum intercedere uelle. Nam quo pacto (inquit) eorum fiam patronus, quorum extiti accusator? Nostri igitur, cum aliud non haberent consilium, supplicem libellum, ad impetrandam temporis dilationem, magistratui offerunt Ianuarij die 5. cuius exemplar, propter celeritatem, non est seruatum.

Porrò totius Senatus nomine unus consulum octaua Ianuarij die respondit, eam supplicationem nihil ad senatum pertinere. Sed cum tempus praescriptum esset praeterlapsum, eis, quemadmodum id antè ex Superintendente intellexerant, absque longiori ulla procrastinatione ciuitate excedendum esse. His dictis, ipse consul protinus domum celeriter properat. Quem Iacobus Michaelis (qui

---

1) Bedoeld is A Lasco's *Brevis et dilucida de sacramentis Ecclesiae Christi tractatio*, Londini, 1552, herdrukt door A. Kuyper in *Ioannis a Lasco opera*, T. II, p. 98—232.

nostris Vuismaria uenerat Lubecam auxilio) ad fores usque aedium
pag. 169. ipsius subsequitur. Consule porro idem re-//petente, Iacobus uehementi usus oratione: Miror (inquit) Domine Consul, non aliam hic, apud uos omnes, inueniri misericordiam. obtestamur te per CHRISTVM, praesta misericordiam, ut ea tibi à Domino fiat. Quo pacto nos (id tecum precor expende) cum uxoribus, infantibus et senibus nostris, in agris durabimus: cum ipse à domo ciuica per plateam duntaxat unam domum rediens, istam frigoris asperitatem, probè interim uestibus munitus, ferre nequeas? Certè malumus nos ipsi cum nostris infantibus et uxoribus in uestras dare manus, quàm tali coelo profectionem adeò periculosam suscipere. siquidem miseram uxorum et infantum nostrorum mortem in campis prae frigore nostris oculis coràm conspicere cogeremur: nisi Deus clementius eos, quàm uos, intueri et tractare uellet. Consul ad haec modestè admodum respondet, se de uiris duntaxat fuisse locutum. Cum rursum diceret Iacobus, durum etiam hoc fore, coniuges in tanta cruce ab inuicem diuelli: duplicari etiam hac ratione peregrinationis ipsorum sumptus, iam propemodum intolerabiles: Consul ad eius uerba indoluit. et tractis suspirijs, nullo dato responso, moestus domum suam ingreditur. Hîc iam nostri inter malleum et incudem constituti, quid potissimum facto opus esset, ignorant. // Siquidem abirent, obuersabatur illis uxorum infantumque suorum ac decrepitorum hominum misera mors. Sin manerent, rebellionis aduersum Magistratum suspicionem uerebantur incurrere. Tandem ex communi consensu statuunt, durante ea coeli inclementia in ciuitate manere: praesertim quòd ad postrema Iacobi uerba nihil à Consule responsum esset. Sin denuò sub tam inclementi coelo exire iuberentur, se ipsos tum uelle cum suis uxoribus et infantibus in Magistratus manus tradere potius, quàm tam periculosam suscipere profectionem. Caeterum Magistratus nostros ad finem usque mensis Febr. benignè admodum et clementer diuino beneficio tulit: quanquam interim concionatores in suis concionibus perpetuò aduersus ipsos clamitarent. Quî uero sit factum, ut nostri tandem pellerentur, paucis referam. Erant tum Lubecae Belgae aliquot, qui nostros in suam secum de carnali corporis Christi in pane Coenae praesentia opinionem pertrahere studebant. In primis uerò id Liuinus quidam Flander, cognomine Papa, moliebatur apud duas uirgines (quarum alteram Deus postmodum, in Polonia, mihi matrimonio coniunxit) quibus in eum finem quoddam de re Sacramentaria scriptum legendum tradidit. Quem Micronius Vuismaria Lubecam
pag. 171. re-//uersus rogat, ut conuocatis quibus uellet, amicis suis, adeoque etiam concionatoribus ipsis, colloquio tempus ac locum constitueret. Ipse igitur Micronium uigesimasexta Febr. die ad aedes mer-

catoris cuiusdam Belgae, colloquij habendi causa deducit. Quò cum tres pastores Lubecani, nempe Petrus, Brictius et Dionysius, accessissent, sic inter ipsos colloqui coeptum est.

Colloquium inter Martinum Micronium, et pastores aliquot Lubecanos, Lubecae habitum anno 1554, *Februarij* 26.

¶ MICRON. Quandoquidem me absente, Domini ac fratres mei, Liuinus iste, scripto quodam de re sacramentaria, uirgines duas, peregrinationis nostrae socias, conatus est ab Ecclesia nostra abducere, paratum se esse aiens mihi aduenienti, doctrinae nostrae sacramentariae falsitatem ostendere: coactus sum pro ministerij mei fide, colloquium ab eo hac de re uobiscum in illarum praesentia postulare. Huius itaque rei causa iam conuenimus: sumque paratus audire, in quo nostra doctrina falsi per uos accusari queat. modò ex scripturis Christianè et modestè, ut Euangelicos doctores decet, sine tragicis clamoribus et praeiudicijs, et temerarijs apud magistratum nostri delationibus falsisque accusationibus, quemadmodum Vuismarienses pastores fecerunt, agere placeat. //

PETR. Nesciui me disputationis ullius causa huc accersitum fuisse, *pag. 172.* nec puto meorum collegarum quenquam id cogitasse. Absit uerò à nobis tyrannica omnis aduersum uos cogitatio. Non existimes Martine, tales nos esse homines, qui te aut uestrûm quenquam apud magistratum grauare cupiamus, ut nostri causa uel pedem unum mouere cogamini. Caeterùm disputationem absque Superintendentis scitu ac uenia, non audemus tecum suscipere, ad quam etiam prorsus imparati accessimus.

MICR. Quod nobis in nostra cruce humanitatis officia pollicemini, habemus gratias. Verùm mihi id in uobis non probatur, quod praeter debitum uestrae uocationis, priuatum inter parietes colloquium nobiscum subterfugitis. Etenim cum quiuis Christianus semper paratus esse debeat ad reddendam spei quae in se est rationem, multo magis id faciet Doctor Ecclesiae. Nec obtendere potestis, uos imparatos accessisse, cum ipsi nos quotidie pro uestris concionibus doctrinae nostrae nomine traducatis, et grauiter condemnetis. Colloquium itaque ordiamur.

PETR. Volumus prius inter nos de hac re foris extra hypocaustum consultare: nostram deinde ad te sententiam referemus.

MICR. Placet, deliberate. [Illis uerò post mediam circiter horam in hypocau-//stum reuersis, sic loquitur Petrus.] *pag. 173.*

PETR. Diligenti habita inter nos consultatione, existimamus nullum nobis uobiscum, absque Superintendentis uenia, suscipiendum esse colloquium. Interim tibi de scripto illo licebit cum Liuino agere. Qui si tibi respondere nequeat, ad nos id referet: qui tum respondendi partes in nos suscipere parati sumus.

MICR. Haec uestra tergiuersatio cum uestro Pastorali munere pugnat. Decet enim Ecclesiae pastores, semper ad reddendam doctrinae suae rationem esse paratissimos. Non potestis igitur, nisi cum magna uestri ministerij infamia colloquium istud declinare, praesertim cum à uobis quotidie haereseos accusemur, et è uestris ciuitatibus ueluti sacrorum omnium prophanatores absque ulla misericordia pellamur, et ad gehennam etiam doctrinae nostrae nomine à uobis condemnemur. Quae omnia nobis hauddubiè sunt acerbissima. Leue esset à professis Christi hostibus talia, aut etiam grauiora propter Christum sustinere: sed à uobis, quos pro nostris fratribus et communis Euangelij Christi professoribus hactenus duximus, istiusmodi experiri, longè nobis est molestissimum: maximè cum (Deo teste) meliora ex uerbo Dei per iusta colloquia discere parati simus, nec tamen ad ea usquam admittamur. //

pag. 174. PETR. Est sanè durum, sic ab Ecclesia condemnari: sed occasio istiusmodi condemnationis danda non esset, nec sacramenta sic à uobis prophananda essent.

MICR. Non existimamus nos iustè ab ulla Ecclesia sic condemnari posse. Sumus enim (Deo gratia) ab omni profanationis sacramentorum culpa liberi, atque de Coena Dominica quàm honorificentissimè sentimus. Agnoscimus enim, primarium mysterium esse, salutarem corporis et sanguinis Christi communionem. Qua in re nos inter nos conuenire puto. Superest quaestio, num ad salutarem hanc communionem necessaria, aut ulla ex parte utilis sit, carnalis substantiae corporis et sanguinis eius sub et in pane ac uino praesentia. quod nos negamus, iudicantes eiusmodi praesentiam inutilem esse, atque impossibilem, et cum infinitis propemodum Scripturae locis manifestissimè pugnare.

Coenae Dominicae mysterium.

PETR. Non decet in tanto mysterio quaestiones de necessitate uel utilitate pro rationis humanae captu inijcere. Simpliciter credendum est Christo Domino, qui dixit: HOC EST CORPVS MEVM. Et quomodo ea corporis praesentia non esset utilis, cum eius corpus sit animae nostrae cibus, et morituris uiaticum?

pag. 175. MICR. Non ullum sub elementis Coenae // realiter delitescens corpus, aut sub uino sanguis, sed unicum duntaxat illud Christi corpus pro nobis semel in mortem oblatum, et eius sanguis semel effusus, sunt uerus animae nostrae cibus et potus: quibus anima nostra spiritualiter esuriens, spiritualiter pascitur, dum sacrificium illud corporis et sanguinis Christi uera et uiua fide per Spiritum sanctum apprehendit. Quod eximium salutis beneficium in Coena Dominica fidelibus, ex Christi instituto, ad summam illorum consolationem, aduersus omnes dubitationes machinationesque Satanicas obsignatur. Huc illud pertinet, quòd postquam docuit Christus, se

Quomodo corpus et sanguis Christi sint animae nostrae cibus ac potus.

esse panem illum uerum, addit: Panis quem ego dabo (uidelicet in mortem) [1]) pro mundi uita. his uerbis signicans [2]), se eatenus tantum esse animae nostrae cibum, quatenus pro nobis in mortem oblatus est semel. Hoc eximium salutis nostrae in Christo mysterium planè obscuratur per uestram doctrinam, per quam homines à carne pro nobis in mortem data, ad imaginarium quendam sub pane delitescentem Christum abducuntur. Quae uestra doctrina infinitis praeterea absurdis referta est.

PETR. Si pro tua ratione uis diuina omnia aestimare Martine, resurrectionis carnis, multorumque aliorum articulorum cum ratione pugnantium fides protinus ruet. Pro-//inde sepositis omnibus fallacibus humanae rationis cogitationibus adhaere claris illis uerbis Domini HOC EST CORPVS MEVM. *Ratio non consulenda.* *pag. 176.*

MICR. Non sum is, qui de illis fidei negocijs, quae Deus à ratione et sensibus nostris remota esse uoluit, tamen uerbi sui testimonio patefecit, pro modulo humani mei captus statuere uelim. Tanta procul absit temeritas. Proinde credo resurrectionem carnis, nos in morte Christi uitam habere aeternam, aliaque generis eiusdem multa cum ratione mea pugnantia, eo qnòd [3]) sunt uerbo Dei consentanea. Si ad eum modum doctrina uestra de carnali praesentia è Scripturis doceri posset, amplecterer eam libentissimè. sed ea multifariam cum illis ac fidei nostrae articulis pugnat: absit ut eam pro fidei articulo habeamus.

PETR. An non sufficiunt tibi clara illa Christi uerba, Hoc est corpus meum? Aut uis tu Christo mendacium impingere?

MICR. Verba Christi uera esse fatemur. Sed uobis adhibenda cautio est, ne falsum eis sensum affingatis. Is autem falsus censendus est, qui praeterquam quod nullam habet utilitatem, et unanimem scripturae sensum uiolat, et ipsam praeterea corporis Christi ueritatem tollit.

PETR. Hoc uos omnes fallit, quòd Christi corpus ex nostro metientes, physicè de // illo philosophamini. quod minimè licet. *pag. 177.*

MICR. Quatenus Christus corporis sui ueritatem sensibus nostris iudicandam subiecit, non peccamus, si ex ipsiusmet Christi iussu et exemplo de illius praesentia uel absentia physicè per tactum et uisum iudicamus. Ipse enim de corpore suo iam demum glorificato, ad eius approbandam ueritatem, suis discipilis [4]) dixit. Videte manus et pedes, palpate, ossa et carnes habeo: Digitos in latus infer. *De corpore Christi.*

PETR. Vos nihil aliud facitis, quàm ut antitheses et pugnantia scripturae loca coaceruetis.

---

1) In het exemplaar der Bibliotheek van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden staat hier op den rand de toevoeging: „caro mea est".
2) Lees: significans. 3) Lees: quòd. 4) Lees: discipulis.

MICR. Sed nihil ferè ad eliciendam ueram scripturae sententiam aequè magis est necessarium, atque locorum in speciem pugnantium diligens collatio.

PETR. Sed ad expediendam eiusmodi difficultatem, multum uos librorum nostrorum lectio iuuaret. Quoniam uerò uestros duntaxat admiramini, nec nostros dignamini legere, in errore uestro confirmamini.

De lectione librorum.

MICR. Ego in nullius doctoris, quam Christi Domini, uerba iuraui: non propterea tamen doctorum uestrorum libros contemno, quos frequenter uolui. sed eos non solos, uerùm adhibito etiam (ut decebat) semper pro mea tenuitate Scripturae iudicio. Possem autem uerius dicere, eum esse uestri erroris fontem, // quòd uestros duntaxat, praeter modum ullum suspicitis: ac nostros interim non modò non legitis, sed etiam despicitis et execramini: eorumque lectionem uestris seueriter prohibetis: nobisque adeò omnibus, nondum tamen legitimè auditis, aqua et igne interdicitis.

pag. 178.

An nos propter nostram doctrinam Sacramentalem uitandi simus.

PETR. An non dicit Apostolus: Si quis uenit ad uos, et hanc doctrinam non adfert, nec recipiatis eum, nec Aue ei dixeritis? Qui enim dicit illi Aue, communicat operibus eius malis. 2 Ioan. 1.

MICRO. Sed hoc dixit Apostolus de ijs tantum, qui reijciebant Christi doctrinam, quam Ioannes Ecclesiae tradiderat: non autem de ijs, qui Christi corpus sub pane Coenae infinitis propemodum locis substantialiter ac realiter delitescere negarent: cum hoc dogma fuerit ipsi Apostolo incognitum, adeoque ab ipsomet Euangelij sui capite sexto diligenter refutatum: ubi docet, unicam tantum esse salutarem et uiuificam carnis Christi manducationem, nempe spiritualem illam, cum per ueram fidem creditur pro nostris peccatis in mortem oblata. Iniquè igitur aduersum nos, qui summa fide Christi doctrinam à Ioanne et reliquis Apostolis traditam amplectimur, illud Ioannis dictum, propter negatum uestrum dogma, recens ab hominibus excogitatum, à uobis detorquetur. //

pag. 179.

Quae doctrina Sacramentaria sit uetus.

PETR. Quin doctrina nostra Sacramentaria uetus est, iam inde ab Apostolorum temporibus semper in Ecclesia Dei tradita. Vestra autem noua est, per Berengarium excitata primùm, qui multis propterea concilijs damnatus est.

MICR. Imò nostra uetustissima, et uestra nuperrima est doctrina: nusquam aut Apostolis aut patribus melioris seculi cognita, sed ab ijs potius oppugnata. Apostoli Christum non alibi quàm in coelis quaerendum docent. Addit Petrus, quòd coelum eum accipere oporteat, usque ad tempus uisitationis omnium, etc. Act. 3. Hanc doctrinam omnes Patres consentienter tradiderunt. Sed cum post Ecclesiae per Gothos et Vandalos deuastationem, crassissimi quique errores irreperent, et in primis dogma illud carnalis praesentiae caput suum

attolleret, ei se opposuit Berengarius: postea iniquis episcoporum et monachorum sententijs damnatus, et tandem ad palinodiam coactus. Penes historias esto iudicium. Sed miror quomodo uestram doctrinam in Ecclesia perpetuam fuisse dicatis, cum palinodia Berengarij (ut quidem in Decretis legitur) uestrae non consentiat doctrinae: et transsubstantiationis dogma annis iam plusquam trecentis obtinuerit: nisi fortè ipsam quoque transsubstantiationem agnoscere pro uestra uelitis. //

PETR. Transsubstantiationis dogma non moramur: sed tantum dicimus, doctrinam de carnali Christi in Coena praesentia in Ecclesia perpetuam fuisse. *pag. 180.*

MICR. Fateor patres, dum student spirituale Coenae Dominicae mysterium crasso populo commendare, sic quandoque locutos fuisse, ac si carnale quiddam sub elementis Coenae realiter constituerent. Sed illi ipsi alijs rursum locis omnem carnalem imaginationem tollunt, deque ueritate corporis Christi consentienter nobiscum docent, ac uerba Coenae figuratè explicant. Quae dum multi in patribus non obseruant, turpiter in eorum lectione impingunt, et uarias inde colligunt sententias. Sic ex ijsdem Patrum dictis, à uobis consubstantiatio, à Papistis autem transsubstantiatio colligitur. *De Patribus.*

PETR. Antè testati sumus, nolle nos ullam tecum, absque uenia Superintendentis, disputationem suscipere: qua etiam non admodum opus est. Certa etenim est nostra doctrina Sacramentaria, quam his tam multis annis cum pace Ecclesiae tradidimus. Estque praeterea in comitijs Augustanis ex omnium Principum, adeoque Imperatoris ipsius consensu approbata. *De conciliorum in causa Sacramentaria autoritate.*

MICR. Miror uos in hac de religione controuersia ad communia cum Papistis patrocinia confugere: et quid obsecro hic uale-//bit Imperatoris autoritas, quem Euangelicae doctrinae persecutorem esse constat? Rectè docuit Lutherus, orthodoxae doctrinae regulam peti oportere non ab ullis Concilijs, Comitijs, aut Principibus, sed à Scriptura: quae sola ab omnibus humanis affectibus libera, ueritatis est indubitata regula. Quare omissa hac inuidiosa Principum et Comitiorum commemoratione, ad Scripturas ueniamus. Et quo pacto ea Comitia aduersum nos faciant, cum ad ea neque acciti, neque legitimè unquam auditi simus? *pag. 181. Lutheri doctrina.*

PETR. Estis frequenter auditi et conuicti, adeoque in concilio Vercellensi condemnati.

MICR. Legitimum de hac re sacramentaria colloquium, quale Lutherus in sua causa à Papistis iure postulauit, institutum unquam fuisse, nusquam legi. Nam quod de Vercellensi concilio dicis, illud non fuit nisi improborum monachorum et episcoporum aliquot conciliabulum. Multi è suggesto, nemine contradicente, nostram doctri-

nam Sacramentariam pro falsa temerè quotidie condemnant, et suam indubitatam esse iactitant: uerùm si res ad iustum ueniret colloquium, euentus (uti speramus) longè aliud doceret.

De ueritate uerborum Christi. PETR. Nequaquam, cum pro nobis stent illa uerba Christi, Hoc est corpus meum: de quorum ueritate nemo debet dubitare, aut potest. //

pag. 182. MICR. Non dicimus ea esse falsa, quod inuidiose nobis semper impingitis: sed interpretationem eorum requirimus, fidei analogiae et Scripturae toti consentientem: unde utilitas aliqua redeat ad afflictas piorum conscientias, nec uiolet ueritatem naturae corporis Christi, nec dignitatem sacerdotij ipsius obscuret.

PETR. Clariora sunt ea Christi uerba, quam ut ullam ijs interpretationem opus sit adhibere.

MICR. Si tam sunt clara, ut dicis, quî fit ut Papistae inde transubstantiationem, uos autem consubstantiationem eliciatis? Non possent ex tam perspicuis uerbis tam pugnantia colligi dogmata.

PETR. Clara esse dico, et citra ullam omnino figuram accipienda.

MICR. Doceas (quaeso) uerba haec sacramentalia, contra omnium aliorum sacramentorum naturam, propriè accipi oportere. Quanquam non existimem, uos ea iuxta uestram sententiam propriè interpretari posse. quid enim pronomine demonstratiuo (Hoc) demonstrari putas?

PETR. Panem ipsum.

MICR. Ille'ne ergo est propriè corpus Christi?

PETR. Est: quia id Christus pronunciauit. quanquam id humana ratio non assequatur. //

pag. 183. MICR. Non probatur ergo tibi ea interpretatio, Hoc, id est In, cum, et sub hoc est corpus?

PETR. Minimè. Simpliciter in uerbis Christi inhaerendum esse censeo, qui disertè pronunciat, Hoc, hoc (inquam) est corpus meum.

MICR. Tamen ita eclipticè interpretantur Lutherus, D. Smedenstede, et autor huius scripti, quod uirginibus, sororibus nostris, fuit traditum. Quomodo igitur haec uerba amplius dici possunt perspicua?

PETR. Credo uerbis Christi, qui est ueritas, et omnipotens.

MICR. Ijsdem argumentis suam idololatricam transubstantiationem fucant Papistae. Si Papista quispiam talibus argumentis, quae à ueritate, claritate et efficacia uerborum Christi omnipotentis ducuntur, transsubstantiationem suam conetur approbare, ea quaeso quomodo diluas?

PETR. Nos simplicissimis Christi uerbis, citra figuram ullam intellectis, contenti sumus. Omnia enim in tota Coenae actione proprijssimè accipienda sunt.

MICR. Quid? an non in uoce (Frangitur) est enallage temporis?

PETR. Nequaquam: sed frangi est hic distribui. Nam Christi corpus sub pane Coenae distribuitur. //

MICR. Quid ergo in uerbis circa poculum significat ea uox Funditur? *pag. 184.*

COLLEGA PETRI. Sub frangendi uoce passio denotatur, quae ad totum humiliationis Christi tempus refertur.

MICR. Est igitur figura in uocibus, Frangitur et Funditur.

PETR. Vos per eiusmodi figuratas uestras interpretationes, nudum in Coena Dominica panem constituitis.

MICR. Est quidem panis ille nudus à reali corporis Christi substantia: sed non eius pro nostris peccatis fracti et mactati mysterio. Verùm dic obsecro, an Baptismum propterea censes nudum esse, quòd in ea non sit realiter sanguis Christi?

PETR. Sed in coena habemus clara Christi uerba, Hoc est corpus meum.

MICR. Verum. at ijs non carnalis aliqua corporis Christi praesentia traditur, sed ijs uerbis suos admonet Christus, quid in ipsa actione Coenae fide contemplari debeant: nempe ipsius corpus semel in mortem pro ipsis oblatum, et sanguinem effusum. fitque ad hunc modum spirituale epulum fidelium.

PETR. Vos in Anglia admodum contemptim Coenam Dominicam celebrastis: quapropter iam, et propter doctrinam uestram sacramentariam, uniuersum Regnum poenas luit. Alioqui religionis in eo status facilè saluus mansisset. // *Coenae administratio.*

MICR. Quàm dignè et diligenter in Coenae actione uersati simus, multi oculati testes docere possunt. et ab hac calumnia liberat nos Liber rituum nostrorum Ecclesiasticorum [1]). Regnum uerò Angliae suae ingratitudinis poenas, à ueris Christi ministris ei multo antè praedictas, iam luit. Mirum sanè est mihi, quòd ex euentu externarum rerum, de doctrinae ueritate statuis. Sic Papismus et Mahometismus facilè munirentur. At doctrinae iudicium non ex incerto rerum euentu, sed unanimi Scripturae consensu peti debet. Quem cum nos beneficio Dei retineamus, à nullo possumus iure falsae doctrinae aut haereseos insimulari. *pag. 185.*

PETR. Sed uos uerbis Christi fidem derogatis.

---

1) De schrijver heeft het oog op een werk, dat in Febr. 1554 waarschijnlijk nog niet gedrukt was, maar eerst een jaar later in het licht verscheen, nl. A Lasco's *Forma ac ratio tota ecclesiastici Ministerii, in peregrinorum, potissimum vero Germanorum Ecclesia: instituta Londini* [Francofurti ad Moenam Anno MDLV.]. Het is herdrukt door A. Kuyper in *Ioannis a Lasco opera*, T. II, p. 1—283. Zie aldaar, p. 11 en Kuyper's *Praefatio*, in T. I, p. CV. De oudste recensie van dit werk of liever van dat gedeelte hetwelk op den kerkdienst betrekking heeft, meent Kuyper te vinden in het *Compendium doctrinae de vera unicaque Dei et Christi Ecclesia, eiusque fide et confessione pura: in qua Peregrinorum Ecclesia Londini instituta est*, Londini, 1551, herdrukt in A Lasco's *Opera*, T. II. Het bedoelde gedeelte is hier te vinden op p. 324—339. Een exemplaar van dit werk kan Micronius bij zich gehad hebben.

MICR. Nostras rationes surda aure praeteritis, atque ad eadem semper, quasi ad ea nihil esset responsum, recurritis: nec uidetis quomodo, per uestram doctrinam, corporis Christi ueritatem planè subuertatis.

De corpore Christi.

PETR. Erratis, quòd Christi corpus semper ex nostro metiri uultis, cum longè diuersum sit. Intrauit enim Christus per ianuas clausas, et mari inambulauit.

MICR. Et Petrus super mare ambulauit. Erat enim ipsum miraculum potius in mari, quàm in Petri corpore. Christum uerò ianuam corpore suo penetrasse, nusquam in Scripturis legitur. Sed
pag. 186. ianuis clausis ad di-//scipulos uenisse dicitur: ad denotandum tempus, uel discipulorum metum. Alioqui dixisset Euangelista, per ianuas clausas.

PETR. Haec tua est interpretatio. Ego Christi corpus ex meo nolo metiri. Sed cum diuinitati sit coniunctum, non in uno tantum esse loco, ut nostrum: id iam ubique existit, adeoque in omni gramine terrae. Quî igitur illud à Coena Domini excludi possit?

Vbiqueitas corporis Christi.

MICR. Agnoscimus in Christo Domino humanam pariter et diuinam naturam, ita tamen, ut naturarum proprietates non sese mutuò tollant: utque diuinam non arctat humana, sic rursum humanam non per omnia dilatat et expandit diuina. Hoc dogma uestrum de ubiqueitate Christi, Ecclesiae Dei prorsus incognitum est. Paulus docet, Christum per omnia fratribus suis similem esse factum: Hebr. 2. Angelus de Christo dicit: Non est hic. Et ipsemet Christus de seipso dixit de discipulis: Gaudeo propter uos quòd non eram ibi. Io. 11. Et rursum: Me non semper habebitis. Quis ueterum doctorum, corpus Christi ubique existere unquam docuit? ex qua corporis Christi ubiqueitate consequeretur, nostra olim in resurrectione corpora ubique futura, cum Christus, iuxta doctrinam Pauli, nostra uilia corpora reddet conformia suo glorioso corpori.
pag. 187. Imò consequeretur, Christi corpus etiam'num // in inferno apud damnatos esse.

PETT. Quid ni etiam ibi sit?

MICR. Id quomodo scripturis probas?

PETR. Illis uerbis prophetae Dauidis: Si ascendero in coelum, tu illic es: si descendero in infernum, ades.

MICR. Ita'ne haec Prophetae uerba ad Christi corpus detorquetis? planè obstupesco. Ah quò uos Deus iusto suo iudicio, propter uestram pertinaciam, qua ueritati resistitis, prolabi patitur.

HOSPES DOMVS. Qui sic exclamas Martine? Tu Christum aliquando in inferno reperies.

MICR. Christus dixit suis: Vado uobis paraturus locum. Rursum: Volo, pater, ut ubi ego sum, ibi sit minister meus. Eum autem

locum parari credo non in gehenna, sed supra nubes in coelo. Quandoquidem uerò uos Christum corporaliter in inferno constituitis, eum ibi, si placet, quaerere poteritis: ego illum, ut in scripturis iussus sum, supra nubes in coelo quaeram, ubi ego locum ab ipso mihi paratum esse credo. Eò ego aspiro, quò ipsum ascendisse, ibique ad dexteram patris, iuxta Catholicae nostrae fidei articulum, considere profiteor: et inde ego illum, non autem ex inferno, ad iudicium rediturum expecto.

PETR. Ille fidei nostrae articulus, quo // Christus ad dexteram Dei sedere dicitur, ubiqueitatem corporis eius, cum dextera Dei ubique sit, plenè confirmat. *pag. 188.*

MICR. Ad dexteram Patris Christus duplici ratione esse dicitur. Vna, quòd ipse qui prius in mundo contemptus erat, summam in coelo foelicitatem apud Patrem obtineat: ita enim dextera Dei sinistrae opposita accipitur. Altera, quòd sit omnium rerum cum Patre Dominus, suas ubique uires ad Ecclesiae suae salutem ac defensionem potenter exerens. Atque uox Sedendi fixam et perpetuam indicat eam Christi cùm gloriam, tum potentiam. Quid haec obsecro faciunt pro corporis ipsius ubiqueitate? quae legitimum Coenae Dominicae usum tollit, et Christi Domini sacerdotium obscurat. Paulus enim docet, Christum eo nomine praestantiorem Aarone sacerdotem esse factum, quod coelum, non manu factum ' tabernaculum ingressus sit: addens, Christum non fore sacerdotem, si in terris esset: Hebr. 8. *De dextera Dei.*

PETR. An tu Christum existimas in coelo tanquam carceri inclusum, et sutoris instar certo affixum loco desidere?

MICR. Absint prophanae eiusmodi cogitationes. Certum est, Christi corpus esse unicum, illudque in coelis supra nubes: quemadmodum scriptura loquitur, Marc. 16. Actor. 7. Nec ego coelum illud uel carcerem, uel su-//toriam aliquam officinam esse duco. Deum precor, nobis omnibus in tali olim cum Christo carcere esse liceat. *pag. 189.*

PETR. Sed an non Apostolus clarè docet, Christum ascendisse, ut impleret omnia, suo scilicet corpore? *Locus Pauli Eph. 4.*

MICR. Proximis deinde uerbis indicat Paulus, Christum implesse omnia donis suis, quae opulentè in suam effudit Ecclesiam, dans Apostolos, prophetas, pastores, etc.

PETR. Sed nisi corpus Christi ubique existeret, eius humanitas à diuinitate discerperetur.

MICR. Minimè. sic enim, Scriptura teste, humana simul et diuina natura sunt in Christo unita, ut quaeque suas retineat proprietates. Sed quandoquidem urgetis, Christi corpus ubique existere, modò ab [1])

---

1) „Modò ab" wil hier zeggen: nu eens sedert.

eius incarnationis mysterio, modò autem ab eius ascensione et consessu ad dexteram Dei: dicite quaeso, quando ' nam existimetis corpus Christi coepisse ubique existere, in momentó ne incarnationis, an ascensionis suae?

PETR. Testatus sum antè non semel, nos disputationis causa huc non uenisse, neque uelle absque Superintendentis uenia illam prosequi. Surgamus.

COLL. PETRI. Et me iamiam aliò mea uocant negocia: abeamus.

pag. 190. MICR. Siccine disceditis, nullo ad postre-//mam meam quaestionem dato responso?

PETR. Quid dicimus, mi collega? sanè cum Christus esset in domo Annae, non simul erat in domo Caiphae.

MART. Non fuit igitur ante ascensionem ubique.

COLLEG. PETR. Tempus illud ante ascensionem, fuit humiliationis tempus.

MART. Quasi uidelicet multum gloriae corpori Christi per eam ubiqueitatem accessurum fuisset. Cum igitur iuxta uestram sententiam, corpus Christi in ascensione primùm coeperit ubique existere, quid ergo urgetis humanitatem Diuinitati coniunctam? An non etiam ante ascensionem Deus fuit? Quomodo etiam suum corpus singulis Apostolis in prima Coena dare potuisset, cum nondum (ut dicitis) ubique iuxta corpus existeret?

PETR. Agemus cum Superintendente nostro, ut alius colloquio dies designetur.

MICR. Vt uultis: at precamur, ne exemplo pastorum Vuismariensium, aduersum nos interea Magistratum concitetis.

PETR. Absit hoc à nobis, qui te hac in parte iubemus cum tuis esse securum.

COLLOQVII LVBECA-
ni finis.

¶ Cum nostri alterum cum Superintendente amicum et Christia-
pag. 191. num, quemadmo-//dum Petrus promiserat, colloquium sperarent: en postera die mane, dum quae pridie inter colloquendum dicta factaque erant, omnia consignat Micronius, publicus apparitor hospitem ipsorum iubet ad Senatum, unà cum suis peregrinis hospitibus hora secunda pomeridiana uenire. Ibi fratrum omnium consilium fuit, ut Micronius paululum extra portam ciuitatis periculorum metu secederet: ita tamen, ut si ipsi spem ullam impetrandi cum pastoribus colloquij uiderent, eum protinus reuocarent. Sed nullam omnino uident. Mandatum est enim ijs, ut intra quatriduum ciuitate excederent omnes. Posteaquam uerò nullis precibus, ullam, propter uxores, infantes et senes suos, uiribus iam exhaustos, dilationem impetrare possent (quantum hic culpae in Pastoribus haereat, iudi-

cabit Dominus) parent nostri, et Hamburgum petunt. Erant autem, quocunque ueniebant, omnium ferè cachinnis expositi, omnibus grauissima quaeque de illis suspicantibus. Sed iam narrandum erit, quid nostris Hamburgi acciderit.

QVID FRATRIBVS NOSTRIS *Hamburgi acciderit.* *Cap.* 8.

Mvtato in Anglia religionis statu, multi peregrinae Ecclesiae Londinensis fratres Hamburgum, circa finem mensis // Octobris *pag. 192.* nauigabant, ut ibi rerum Anglicarum et nauigationis nostrae Danicae successum expectarent. Eos Hamburgani ciues admodum benignè principiò ferebant. Sed mox Pastores aliquot, eos pro suis concionibus in omnium inuidiam uocabant, eosque pro Swermeris insectabantur. Et quanto rumor magis increbresceret, fratres nostros è Dania pulsos, Vuismariae et Lubecae hybernare: tanto illi aduersum eos clamabant intentius, nostrorumque causam odiosius grauabant: eos seditiosis Ambsterdamensibus, et Monasteriensibus, alijsque deploratis hominibus annumerantes.

Postquam uerò Micronius Hamburgum Lubeca ad primum Martij diem reuersus, ex fratribus haec omnia intelligeret: se iustissimas habere uidet causas, petendi cum pastoribus colloquij, ad Ecclesiae sibi concreditae purgationem. Sed ueritus, ne pastores Hamburgani, exemplo Vuismariensium et Lubecensium, colloquij postulatione crabronum instar magis irritarentur, dissimulatis hisce iniurijs, decreuit ciuitatem pertransire: prius tamen nostros tam Gallicae quàm Belgicae linguae fratres omnes domatim uisere proponit, eosque in ipsorum cruce solari. Id cum tertio Martij die faceret, et ad aedes fratris cuiusdam nostri Ioannis Du four ueniret, narrat ille, sibi paucis // antè diebus Vuestphalum adfuisse, qui inter alia *pag. 193.* dixisset, se cupere, si Hamburgum ueniret Micronius, ne eo insalutato discederet. Addebat praeterea ille, iudicem ordinarium Ioannem nomine, ipsi suam promisisse operam, ad impetrandum (si uellet) cum pastoribus colloquium. Quibus auditis, operae precium ex aliorum etiam fratrum assensu duxit Micronius, colloquium omnino cum pastoribus postulare: ne suo silentio infamiam aliquam bonae suae causae inureret. Vtque sese simul ab omni turbarum suspicione liberaret, prius iudicem illum hac de re consulendum censuit. quem ipse, adiunctis sibi Iacobo Michaelis et Ioanne illo Du four, eo ipso die in illius aedes accedit: ijsque quae ex Ioanne Du four audiuisset expositis, consilium eius de colloquio, sub testimonio proborum aliquot hominum et magistratus arbitrio ad id delectorum cum pastoribus impetrando postulat. Cum ipse inter alia diceret, non mouendas turbas: respondet Micronius, se facto ipso satis docere, quàm à mouendis turbis sit alienus, ut qui nihil absque illius assensu

hic tentare uoluerit, nec adhuc uelit. cumque asseueraret se uniuersam doctrinam Propheticam et Apostolicam amplecti, Iudex aduocato apparitori mandat, ut ipsum ad Vuestphalum ducat, qui amicè
pag. 194. eum audiret, ac de fide // exploraret, num ea Propheticae et Apostolicae doctrinae, quemadmodum dixerat, esset consentanea. Et si quidem dissentanea esset, nihilominus tamen eos amicè in uiam reuocare studeret. Sic ad Vuestphalum in ipsius aedes per apparitorem ducuntur. Cum uerò ille ipsos in suum deduxisset Museum, narrat Micronius, quae ex Ioanne Du four audisset, quid egisset cum Iudice, et quae praecipua esset sui ad eum accessus causa: nempe ut Christianum, amicum, et ab omni tyrannide liberum colloquium in praesentia omnium pastorum et aliquot ciuium exorare possit. Sicque inter ipsos, ubi alius quispiam accessisset pastor, colloqui coeptum est. Cuius colloquij summa paucis comprehensa sic habet.

Colloquium prius inter Ioachimum Vuestphalum et M. Micronium Hamburgi in illius aedibus habitum, anno 1554, *Mart.* 3.

¶ VVESTPH. Grata mihi est haec uestra parrhesia, quòd non in angulis delitescere, sed in lucem prodire uultis. Colloquium tibi permittemus liberum, absque ullo tyrannidis metu. Siquidem in Republica Romana linguae fuerunt liberae, multo magis eas in Ecclesia liberas esse decet. Caeterùm quia mihi hodie propter conciones proximae diei tecum colloqui non uacabit, in aliud tempus id
pag. 195. differemus: daboque operam, ut ex // aliorum pastorum assensu, in eorum omnium ac ciuium aliquot praesentia colloquium tecum habeatur, non quidem nostri, sed uestri duntaxat causa. Sumus enim de nostra doctrina certi: sed cuperemus uos in eandem nobiscum ueritatis doctrinam descendere.

MICR. Optarim colloquium illud, multis de causis, primo quoque tempore, citra ullam dilationem institui posse. Quanquam uerò de nostra quam profitemur doctrina simus certi, nullius falsi dogmatis nobis male conscij: si tamen per imprudentiam alicubi errasse, ex uerbo Dei, conuincamur, libenter id corrigemus. Nihil enim magis in uotis habemus, quàm ut isthaec tristissima doctrinarum dissidia ex uerbo Dei componantur.

De Ecclesiarum in doctrina aliqua consensu.

VVESTPH. In hac, de negocio Sacramentario, sententiarum uarietate, una duntaxat doctrina uera esse potest, quae, reliquis omnibus abiectis, unicè sit amplexenda [1]). De ueritate autem doctrinae nostrae Sacramentariae nihil est ambigendum, cum ea in omnibus Saxonicis et Orientalibus Ecclesijs, ut à sanctissimis uiris et praeceptoribus

---

1) Lees: amplexanda.

suis eam acceperunt, unanimi consensu tradatur. Falsa igitur et repudianda est contraria Zwinglij sententia, quae in praedictis Ecclesijs est damnata. //

MICR. De controuersa aliqua doctrina, non ex unanimi multarum *pag. 196.* Ecclesiarum consensu, sed tamen [1]) ex concentu Propheticae et Apostolicae doctrinae statui debet. alioqui triumpharet Papa. Nec fas est doctrinam aliquam pro unius hominis arbitratu statim haereseos in Ecclesia damnare. aliâs etiam nullus esset unquam haeresum modus, nec finis.

VVESTPH. Ecclesiae nostrae Saxonicae sunt Ecclesiae Dei. Sed Ecclesia Dei, in doctrina aberrare non potest. Igitur in doctrina *An Ecclesia Dei uspiam errare possit.* Sacramentaria illae non errant. Proinde falso dogmate decepti sunt omnes, quotquot contrariam Zwinglij doctrinam sectantur.

MICR. Ecclesia Dei ex loco aestimari non debet. Vtque Londinum non facit Ecclesiam Dei, ita nec Hamburgum, aut Lubeca. Nulla praeterea est Ecclesia praeter Propheticam et Apostolicam, quae non in quibusdam hallucinari quandoque possit. quod ipsum quoque Lutherus docuit.

VVESTPH. Ecclesia Dei, quia in uerbo eius manet, aberrare nequit. Ecclesias autem Saxonicas, cum tu Ecclesias esse Dei negare non possis: consequitur, eas rectè de coena Dominica sentire. Nam quòd Lutherus Ecclesiam scribit errare posse, de Papistica, non de Christi sensit Ecclesia.

MICR. Imò de uera Christi Ecclesia loqui-//tur Lutherus, quae ex *pag. 197.* humana quadam imbecillitate in quibusdam nonnunquam impingit. Ex parte enim prophetamus. Et fit quandoque, ut eximius aliquis *1. Cor. 13.* doctor alicubi turpiter hallucinetur. quem mox deinde alij, praepostero quodam zelo incitati, temerè et pertinaciter imitantur. Hinc etiam saepe errores in Ecclesia oboriuntur. Sed dum Ecclesia uerbo Dei, iuxta ipsius mentem insistit, non aberrat. Proinde approbanda uenit doctrina Ecclesiae omnis, non ex Ecclesiarum aliquot consensu, sed uerbi Diuini autoritate.

VVESTPH. Necesse est in hac causa Sacramentaria uel Lutherum errasse, uel ipsum Zwinglium. Dic utrum tu errasse, ac propterea condemnandum putes?

MICR. Ego in neutrius uerba iuraui: et in religionis causa, non ab ullius hominis, sed sacrae duntaxat Scripturae pendeo autoritate.

VVEST. Dico alterum eorum in hac causa Sacramentaria errasse, ac condemnatum esse: dic utrum tu condemnes?

---

1) De zelfde hand die op p. 159 (boven, blz. 113) in het exemplaar der Maatschappij van Letterkunde het woord „communionem" toevoegde, verbeterde hier „tamen" in „tantum". Vergel. de *Errata* aan het slot.

MICR. Neutrum condemnare uolo.

VVESTPH. Quid ita?

MICR. Vetuit id Christus: Ne, inquit, iudicetis. Math. 7.

VVESTPH. Ha ha he. siccine scripturam intelligis, ut putes Christi
pag. 198. uerbis iudicium // de doctoribus prohiberi?

MICR. Ego eiusmodi de personis iudicium liberum nobis non esse nego. Interim sunt discernendi doctores, eorumque dogmata: sed non protinus ad gehennam condemnandi sunt omnes, quotquot alibi per ignorantiam impingunt. *De Augustino.* An non Augustinus, uir tantus, quandoque lapsus est? Origenes quàm turpiter saepe hallucinatur? Ad naeuos in specioso corpore conniuendum est.

VVESTPH. Augustinus, quia fundamentum salutaris doctrinae constanter retinuit, propter suos quosdam errores condemnandus non est.

MICR. Verè retinuit uir ille doctrinae Propheticae et Apostolicae de Christo fundamentum. De eo enim docuit, quòd sit in una persona uerus Deus, et homo: qui iuxta diuinam suam naturam et ueritatem sit ubique, iuxta humanam uerò duntaxat in coelo.

VVEST. Vos sinistro duntaxat oculo Augustinum legitis, quem ad uestras partes trahitis, cum potius clarissimè nostram doctrinam multis approbet locis.

MICR. Quae uos ex Augustino uestrae doctrinae testimonia desumitis, eadem Papistae ad confirmandam suam transsubstantiationem (uobis, ut quidem opinor, reiectam) producunt. Quo pacto igitur
pag. 199. illa te-//stimonia pro uestra consubstantiationis doctrina sunt clara? Sed reuera neque uos, neque Papistas iuuant. Verùm his omissis, te per Christum rogo mi Vuestphale, ne ita temerè nos omnes, à te in doctrina Sacramentaria dissentientes, ad gehennam condemnes, cum Apostolicae et Propheticae de Christo doctrinae fundamentum retineamus. Talibus autem etiam ipse Apostolus salutem promisit, modò suas stipulas exuri patiantur: 1. Cor. 3.

VVEST. Ha ha ha, egregius sanè disputator es. Tibi' ne negocium sacramentarium est stipula? Cur igitur mouetis turbas? Ito iam disputator, ac nos etiam per te uictos esse iactita, teque egregios de nobis triumphos reportasse gloriare: quemadmodum hic passim de Lubecanis abs te uictis gloriose iactitasti.

MICR. Absint risus ac cachinni, in re tam seria. Scio stipulam non esse, si quis uniuersum negocium sacramentarium pessundet et conculcet. Ago nunc tantum de ea doctrinae nostrae parte, in qua à uobis dissentimus: quam negamus ulla ratione fundamento salutis aduersari. sed ea de re in proximo colloquio agere licebit. De Lubecanis autem à me uictis, nusquam iactaui: sed rogatus, rem, ut gesta est, perpaucis exposui. qui sanè, nullo ad
pag. 200. postremam nostram quaestionem // dato responso, discesserunt. Sed

haec sinamus: ac te rursum Vuestphale per Christum obtestor, ne ita nos publicè pro concionibus tuis traducas, et foedis titulis praeter meritum omne nostrum infames. Amicè potius nos inter nos agamus, de ijs quae in nobis requiris.

VVEST. Adulari nequeo: et in docendo cogor latronem uocare latronem, furem furem, et lupum lupum: idque non est traducere.

MICR. Sed negamus nos esse latrones, lupos aut falsos doctores. audiamur à te prius, ac uerbi diuini autoritate erroris conuincamur, quàm sic publicè condemnemur.

VVEST. Estis in Marpurgico colloquio auditi, ac uicti.

MICR. Hoc negant Tigurini, qui illud colloquium pro se facere existimant. Vtinam iustum aliquando ea de re habeatur colloquium.

VVESTPH. Certior est nostra doctrina sacramentaria, quàm ut multis ad eius approbationem concilijs, disputationibus aut colloquijs opus sit amplius.

MICR. Quo pacto igitur in libello tuo cui titulum facis, DE RECTA FIDE, doctrinam tuam sacramentariam Ecclesiae subijcis iudicio, si in eam nullo modo inquirere licet: et omnes à te hac in parte dissentientes, protinus pro haereticis condemnas? Consilium hic tuum intelligere nequeo. //

VVESTH. Ego doctrinam meam sacramentariam non Londinensi, sed Ecclesiae Dei Hamburgensi iudicandam proposui. *pag. 201.*

MICR. Licet'ne ergo omnibus Hamburgi habitantibus, tutò in tuam istam doctrinam inquirere?

VVESTPH. Licet omnibus fidelibus.

MICR. Hoc est scilicet, tecum in re sacramentaria sentientibus. nam reliquos ducis pro haereticis. At qui unius tecum sunt sententiae, non inquirent in tuam doctrinam, de qua nihil dubitant. Caeteris non licebit tutò id facere. Frustra igitur doctrinam tuam Ecclesiae subijcis iudicio.

VVEST. Quid in re tam certa, tam multis opus est disputationibus? Non dubium etiam est, quin uos in uestra conscientia de falsitate doctrinae uestrae conuicti sitis: cum nos contrà, in nostra conscientia, de ueritate doctrinae nostrae simus persuasissimi. Atque fiducia huius nostrae bonae conscientiae, ausus fui me Caluino similibusque gigantibus opponere, eosque in me prouocare.

MICR. Nos, gratia sit Deo, de ueritate doctrinae nostrae non dubitamus: alioquin tam graues nolimus eius nomine sustinere molestias. Sed ubi ad colloquium uentum erit, dispiciemus utra doctrina uerior sit. Dico uos de falsitate uestrae doctrinae in conscientia conuictos esse. //

VVEST. Atque esto illa prima futuri colloquij nostri quaestio. *pag. 202.*

Nam [1]) uos in uestra conscientia, de doctrina uestra sacramentaria persuasi sitis. Sed tempus labitur: efficiam ut primo quoque die (uti postulas) colloquium inter nos, certis tamen conditionibus instituatur.

MICR. Ego nullas uestras conditiones, modò iustae sint et aequae, reijciam: tantum peto, ut pastores omnes et ciues aliquot colloquij testes adhibeantur.

VVEST. Ne quid de nobis queraris, liberum tibi absque ullis conditionibus colloquium permittemus. Sed uide, ne eruditioni tuae plus aequo fidas.

MICR. Nihil mihi tribuo, et paratus sum semper melioribus è uerbo Dei productis cedere. Ita datis utrinque dextris disceditur.

COLLOQVII FINIS.

¶ Postera die ad Vuestphalum hora post meridiem prima uenire iussus Micronius, illuc uadit, adiunctis sibi Dauide Simpsone [2]), Iacobo Michaelis [3]), et Ioanne à furno. Vuestphalo autem aderant concionatores quinque, et scholae Hamburganae rector. Vbi iam consedissent omnes, Vuestphalus causam conuentus exponit eam esse, ut cum illis de controuersis quibusdam religionis capitibus agatur: non quòd ipsi de sua doctrina quicquam dubitarent, ut *pag. 203.* quae in omni-//bus Ecclesijs et Academijs Saxonicis summo consensu traderetur, adeoque etiam decretis Senatus Hamburgani et illustrissimi Daniae regis aduersus Sacramentarios latis sancita esset: sed ut ipsos in eandem secum sententiam adducerent. Deinde, colloquij initium ab illis Christi uerbis, Caro non prodest quicquam, facere uoluit. Caeterùm, quando contrà quàm Vuestphalus promiserat, nullos adesse ciues, et pastores aliquot desiderari uideret Micronius, de scripto quodam, quod in hunc euentum parauerat, praefari uoluit: unde colloquij factum est initium. Scriptum autem ita habebat:

Colloquium alterum inter M. Micronium et Ioachimum Vuestphalum Hamburgae habitum, anno 1554, *Martij* 4.

MICR. Prius quàm aliquid loqui aut dicere incipiam, fratres et Domini mei obseruandissimi, Ecclesiae huius inclitae ciuitatis Hamburganae ministri, pauca praefari cogor, ne quis hanc meam hominis peregrini libertatem et parrhesiam aliter quàm oportet accipiat et interpretetur.

Ante omnia itaque Deum testor, me in uniuerso hoc negocio

---

1) Vermoedelijk moet „num" gelezen worden.
2) Zie boven, p. 101 (blz. 81).
3) Zie boven, p. 105, 114, 168 193, (blz. 83, 87, 117, 129).

aliud non quaerere, quàm ipsius gloriam, Ecclesiae Christi aedificationem, ac meam proximorumque salutem. Ad uos praeterea non mea sponte ac temerè, sed uocatus ueni, et facultate prius à // iudice ciuitatis huius ordinario obtenta, à cuius famulo ad Ioachimum Vuestphalum deductus sum: quanquam non deerant aliae iustae rationes, ut mea sponte colloquium cum uestris humanitatibus postularem. Siquidem nos, qui ex Anglia ob puritatem Euangelij profecti sumus, in uestris Ecclesijs quotidie grauiter accusamur, deploratis haereticis et seditiosis uiris annumeramur, ac commiscemur. Cumque me Dominus pro sua bonitate Ecclesiae Belgicae quae Londini fuit, ministrum esse uoluerit, officij mei ratio postulat, ut apud uos, aut nostram innocentiam autoritate uerbi diuini approbem, aut saltem meliora à uobis discam. Non enim huc ueni, ut uestram Ecclesiam aut turbem, aut damnem, sed ut meam pro meo officio defendam: non fiducia ullius eruditionis aut eloquentiae, sed nostrae (ut in Domino spero) innocentiae. Sum itaque paratus audire, in quo Ecclesiae nostrae Londinensis doctrinam aut ritus Ecclesiasticos, autoritate Scripturae, damnare possitis, quo nomine digni sumus tam prophanis hominibus annumerari. Postremò nonnullae sunt rationes iustae, quae me cogunt, ut à uobis non priuatum, sed publicum colloquium, in praesentia omnium pastorum, magistratus et aliquot ciuium, habere postulem. Siquidem in omnibus uestris Eccle-//sijs damnamur. Et si quis omnino ministrorum uerbi omitteretur, ille forsan postea dicat, se aliquid aduersum nos proferre potuisse: quemadmodum mihi Vuismariae accidit. Neque iniqua mihi uidetur postulatio, ut Magistratus, aut aliquot ipsius nomine deputati, nostro intersint colloquio, cum apud magistratum accusemur: cuius officium est, iuxta ius gentium et diuinum, accusatos in accusatorum praesentia audire: quemadmodum acta Apostolica abunde testantur, gentilem Magistratum noluisse Paulum apostolum, nisi in praesentia suorum accusatorum damnare, aut ullam omnino sententiam contra illum ferre. Ciuium autem praesentiam, praesertim eorum qui ueritatis studio tenentur, non refugimus: imò si fieri potest, omnino expetimus, utpote cum apod eos quotidie accusemur. Nos lucem non refugimus: clancularius non sum praedicator, sed in apertum uenio: uel ut nostram Ecclesiaeque nostrae innocentiam pro mea facultate tuear: aut si tueri non possim, autoritate uerbi diuini meliora à uobis discam. Huius praefationis meae iudicium V. omnium pietati lubens subijcio, et clemens responsum postulo.

pag. 204. *pag. 205.* *Act. 25. c 16.*

VVEST. Hoc tuum scriptum et conditiones istas tuas non moramur, nec praestare uolumus. Nulla etiam earum conditionum // heri facta fuit mentio. Pastorum, quorum postulasti praesentiam, iam *pag. 206.*

bonam partem adesse uides. De ciuibus uerbum erat nullum. Proinde istis omissis, ad propositam ueniamus quaestionem.

MICR. Nihil mihi esset gratius, quàm rem ipsam aggredi: sed uideor mihi graues habere causas, conditiones eiusmodi mihi à Vuestphalo heri promissas, rursus exigendi. quas si docere potestis iniquas esse, ijs lubens cedam: quandoquidem eas uestro subieci iudicio.

VVEST. Si has tibi conditiones permittamus, uidebimur de nostra doctrina dubitare: quam tamen uerissimam esse credimus. Ea est multis iam annis magna cum pace Ecclesijs nostris tradita, et in Academijs excusa [1]) et approbata. ac nemo Vuitebergae ad gradus ullos promouetur, qui non prius iuramento hanc nostram doctrinam approbet. Et siquidem dubia adhuc esset nostra doctrina, grauiter peccasset Senatus noster, et Serenissimus Daniae Rex, qui aduersum uos decreta tulerunt.

MICR. Similibus argumentis facilè uos omnes uicerit Papa. Et si quidem ita in religionis causa raciocinari licet, nulla unquam doctrina certa erit: siquidem quam schola una recipit, et Magistratus tuetur,
pag. 207. eandem aliae rursum Scholae condemnant, et alius // Magistratus persequitur. Verùm in Ecclesia Dei probatio doctrinae, iuxta uer-
1. *Cor*. 14. bum Dei debet perpetuò manere libera, iuxta illud Apostoli: Caeteri
1. *Thess*. 5. dijudicent. Et rursum: Spiritus [2]) nolite extinguere, Prophetias nolite
1. *Cor*. 14. aspernari. Postremò: Spiritus prophetarum (inquit) Prophetis subiecti sint.

VVEST. Ha ha ha, Propheta. Tu'ne propheta es? ô salue Propheta [haec dicens, simul caput cachinnans utraque manu aperiebat.]

MICR. Quid me praeter omne aequum tuis sarcasmis lacessis Vuestphale? Propheta sum eo significatu, quo ibi apud Apostolum prophetae nomen accipitur: ad quem modum ego etiam uos, adeoque omnes uerbi Diuini interpretes pro Prophetis habeo.

De usu Prophetiae in Ecclesia uide Lutherum in libro de instituendis Ecclesiaeministris, quem ad Bohemos scripsit.

VVEST. Sub huius Prophetiae praetextu uis perpetuas ali in Ecclesia de doctrina dubitationes?

MICR. Imò uolumus potius, per legitimum eius usum, omnes dubitationes tollere, et omnem tyrannidem ab Ecclesia pellere. Veritas enim per Prophetiae usum legitimum magis illustratur, confirmaturque, mendacium autem proditur. nam ut aurum igne expurgatur, non perditur: sic doctrinae ueritas non dubia, sed certa magis ac perspicua, usu prophetiae, redditur.

pag. 208. COLLEGA VVEST. Nobis nostrarum Ec-//clesiarum habenda est ratio, ne earum pax et tranquillitas istiusmodi colloquijs perturbetur.

MICR. Et nobis salus nostrarum Ecclesiarum, quas quotidie con-

---

1) Lees: excussa. Zie de *Errata* aan het slot.

2) Lees: Spiritum.

demnatis, curae esse debet: ne nostro silentio culpam haereseos ac seditionis, quam impingitis, uideamur agnoscere. Postquam uerò nulla adhuc à uobis iusta allata est causa, cur meas, quas postulo, colloquij conditiones damnare possitis, precor praestare eas non grauemini.

VVEST. Si ad hunc modum uis in publicum prodire, tuamque doctrinam ad Ecclesiae tuae purgationem palàm approbare, libros conscribe, qui in multorum manus uenire possunt. *De libris conscribendis.*

MICR. Hic, ubi per uos publicè accusamur, nos sub proborum hominum testimonio audiri aequum est. Et libri non semper ad eorum perueniunt manus, à quibus eos legi maximè oportebat. fierique potest, ut Magistratus, qui nos profligat, nostros libros nunquam legerit: sed uestris contentus praeiudicijs et sententijs, in nos saeuiat. Imò uos uestris hominibus lectione nostrorum librorum interdicitis. Quid igitur libris apud uos proficitur?

VVEST. Ita'ne tyrannidis accusas Magistratum, quasi is incognita damnet et persequatur? uide quid dicas. //

MICR. Id ita fieri posse dixit [1]), atque utinam non fieret. *pag. 209.*

VVEST. Si uis tuam doctrinam, ubi publicè damnatur, etiam publicè tueri, redito in Angliam, aut alia Papismi loca, ubi etiam publicè haereseos condemnatur.

MICR. Papistici doctores sunt lupi facti, qui sua dogmata non stylo scripturae, ut par erat, sed sceptro duntaxat Magistratus, tyrannicè tuentur. à talibus tyrannis cauendum esse, nos monuit Christus. At de uobis Euangelicis concionatoribus aliud mihi hactenus persuasi, quòd uidelicet in controuersia religionis non tyrannicè solo sceptro Magistratus, sed Christianè stylo scripturae agere uelletis.

VVEST. Omissis illis tuis, quas urges, conditionibus Martine, rem ipsam, priusquam tempus elabatur, aggrediamur. Adsunt enim concionatores multi, qui istius nostri colloquij fidi testes mecum esse poterunt. Id si facere tergiuersaris, indicio est, te tibi malè conscium, lucem refugere.

MICR. Si tenebras amarem, nollem tam publicè causam nostram agere. Imò si uobis de uestra doctrina bene essetis conscij, ipsi ad maiorem causae uestrae apud omnes commendationem, uestra sponte aliquot extra Ecclesiasticum ministerium constitutos homines aduocaretis, colloquij testes. // Ita etiam liceret uobis de me esse securis, *pag. 210.* quòd de colloquio non aliud quàm accidisset, spargere ausurus essem.

VVEST. De nostra fide non est quod dubites. Quid uerò tu de actis colloquij facturus aut dicturus sis, non moramur.

MICRON. Scitis acta colloquiorum facile peruerti: nec ignoro, quàm

---

1) Lees: dixi. Zie de *Errata* aan het slot.

apud omnes leue ac suspectum habeatur unius hominis, aut pauciorum aduersum uos omnes testimonium. Vellem propterea mihi meas conditiones permitteretis, ad maiorem utriusque partis securitatem: praesertim cum nos quotidie per uos grauiter apud omnes accusemur.

VVEST. Quid nebulo iste cogitat? et frustra cum ipso tempus terimus? Indignus est, quicum agatur. Haec si praescissem, non conuenissemus. abeat hinc nebulo.

MICR. Si promissis stetisses Vuestphale, haec non mouerem. Et tua haec conuicia lubens propter Christum fero. Sed me tui poenitet, quòd in hac causa adeò seria, tam impotenter agis.

VVEST. Sum natura paululum feruentior: attamen cum uolo, tam modestè agere possum, et submisse, atque tu.

MICR. Agamus igitur placidè, absque clamoribus. Expendite obsecro
pag. 211. Domini mei, quàm dura sit nostra conditio. Nos à uobis // quotidie condemnamur publicè, nec tamen ad nos expurgandos sub testimonio proborum aliquot hominum admitti possumus.

Annorum tum erat Micronius 31.

VVEST. In tui 'ne gratiam istiusmodi colloquium institueremus? Minor es et aetate et eruditione, quàm ut hoc in tui gratiam fiat. abito potius in Scholas, ut adhuc annum unum atque alterum studeas: ac tum ad nos disputaturus reuertere.

MICR. Non hic de aetate est controuersia. Tenuitatem meam lubens agnosco: nec eruditionis ullius, sed bonae duntaxat causae nostrae fiducia eiusmodi postulo colloquia. Placet etiam, ut post studium biennale reuertar: siquidem fidem mihi iam detis, uos tum meas, quas ex scripto proposui conditiones, sine fraude ulla praestituros esse.

VVEST. Non est hoc in nobis, sed duntaxat in Magistratu situm. Verùm quid tu Dauid Simpson de re sacramentaria sentis?

DAVID SIMP. Id ipsum quod in Anglia sub Eduardo Rege est traditum, et Martinus iam hic profitetur.

VVEST. Quid tu sartor de dogmatis uis iudicare: praestitisset te in peltaria tua officina mansisse, quàm Ecclesiae ministerium in Anglia suscepisse. Cur tu, peltarius cum esses, uocationem mutasti, cum in sua quisque uocatione manere debeat?

pag. 212. MICR. Ne tuis scommatis homini mole-//stus sis, Vuestphale. Quòd enim relicto Papistico sacerdotio artem manuariam didicit, non est ei probro, sed laudi potius uertendum. Ego in manuario opere nihil uideo probri. An non etiam Paulus id quandoque exercuit? Me sanè, si eò per tyrannidem adigerer, non puderet pro meis uiribus manuariam aliquam artem addiscere.

VVEST. Siccine tyrannidis nos accusas? Suboleo quò spectes. nec me fugit, quòd non ita nuper tyrannidis me accusaris. Non ego, sed tu potius tyrannus ac satan quispiam es, dum pacatas nostras

Ecclesias sic perturbas. Gladius in istos nebulones stringendus esset.

MICR. Agnosco me non ita nuper dixisse, tyrannidis esse, obiectiones è Scripturis petitas, non stylo Scripturae, sed sceptro Magistratus refutare uelle.

VVEST. Doctrinam nostram sacramentariam, quam Magistratus pro muneris sui debito, sceptro suo tuetur, eam nos Scripturae testimonijs approbamus. Habemus enim clarum illud Christi uerbum, Hoc est corpus meum. Quae uerba, quia uos totos prosternunt, ita oditis, ut uestrûm nonnulli ea è scripturis expuncta uellent. nec desunt, qui in actione Coenae ea detruncant. *De uerbis Coenae.*

MICR. Non odimus ea uerba, per quae primarium Coenae Dominicae mysterium in il-//lius usu fide contemplandum uiuidissimè proponitur. Nec existimo quenquam tam esse impudentem, qui uerba illa erasa cupiat, aut in usu Coenae callidè truncet: nisi mihi illius autoris nomen ac librum indicetis. *pag. 213.*

VVEST. Quàm uarias uestri super illis Coenae uerbis interpretationes fingunt?

MICR. Non nescis Vuestphale, unum aliquem Scripturae locum, uarijs uerbis, sententia tamen consentientes interpretationes admittere posse: nec protinus diuersae unius loci interpretationes pugnantem sensum reddunt.

VVEST. Sed uestri falsas adferunt interpretationes.

MICR. Ego nullas hactenus apud nostros reperire potui, quae analogiae fidei repugnent: quemadmodum uestra illorum uerborum interpretatio ex diametro repugnat. Tollit enim corporis Christi ueritatem.

VVEST. Non licet de corpore Christi physicè disputare. *De corpore Christi.*

MICR. Scriptura non nisi unicum Christi corpus, illudque physicum et organicum, suis uidelicet membris etiam post resurrectionem distinctum, agnoscit.

VVEST. Catholica Christi Ecclesia nostram doctrinam ab Apostolorum usque temporibus semper agnouit, quam Patres omnes confirmarunt. Vestra autem doctrina // nupera est, per Berengarium primum excitata, deinde per Zwinglium nostro seculo renouata, contra quam in comitijs Augustanis pronunciatum est. *De uetustate doctrinae Sacramentariae.* *pag. 214.*

MICR. Nostram doctrinam contrà dicimus esse ueterem, Apostolicis scriptis per omnia consentientem, atque à Patribus omnibus, clarissimè autem ab Augustino traditam. Ea primùm circa Caroli magni tempora, per doctrinam carnalis cuiusdam praesentiae corporis Christi in pane obscurari coepit. Cui imaginationi se postea opposuerunt Bertramus ac Berengarius. Deinde posterioribus seculis uera doctrina de Coena Domini planè defoedata est per idololatricam transsubstantiationem. Nec consequitur, nostram doctrinam Ec-

clesiae Dei propterea fuisse incognitam, quòd à Papistis fuerit ignorata. Alioqui et ipse articulus iustificationis fidei hactenus Ecclesiae incognitus fuisse dicetur, qui etiamnum in Papistica Ecclesia ignoratur. Nec uideo uos iustam habere causam tantopere gloriandi de Augustanis comitijs, cum ea in eum finem instituta non sint, ut ibi audita prius utraque parte certi aliquid de re sacramentaria statueretur: sed fuit tantum nuda fidei confessio, quae nullo modo concilij legitimè congregati autoritatem obtinere potest. Et si quidem concilia omnia iure adhuc subiacent Scriptura-//rum autoritati, quanto magis confessio Augustana? quanquam adhuc nesciam, quatenus ea doctrinae nostrae aduersetur, et uestram iuuet. Certissima tamen uerae doctrinae regula est, Scriptura sacra: cui nostram doctrinam, diuino beneficio pulchrè consentientem esse docebimus, si colloquium, iuxta propositas conditiones, impetremus.

Comitia Augustana quare instituta.

pag. 215.

VVEST. Eiusmodi colloquium non potest nisi per Senatus autoritatem institui.

MICR. Efficite apud eum, ut uelit.

COLLEGA VVEST. Permittant id uobis prius Lubecani et Vuismarienses: tum quid facto opus siet, dispiciemus.

MICR. Video nullam mihi omnino spem esse colloquij à uobis impetrandi. Hamburgani expectant Lubecanos, hi uerò uos. Vuismarienses autem expectant Lubecanos, ac Hamburganos. Nec ulla ciuitas hic aliam praeire audebit, eo quòd uos Senatum ad id pro uestro officio non extimuletis: quin potius tale aliquid molientem impediatis. Interim patitur iustus. At si uobis de uestra doctrina bene essetis conscij, ipsi uestra sponte apud Senatum pro tali impetrando nobiscum colloquio laboraretis, ad approbandam uestram innocentiam, et in doctrina fidem.

VVEST. Quid cum hoc homine pluribus agimus? Valeat nebulo. Aliud nobiscum de-//inceps aduersus istos Ecclesiae perturbatores quaerendum est consilium.

pag. 216.

MICR. Non uestram Ecclesiam turbare, sed meam, quam quotidie accusatis, legitimè pro debito officij mei expurgare studeo: aut si id nequeam, culpam agnoscere et deprecari paratus sum, ac corrigere. Quoniam uerò omnem instituendi colloquij potestatem in Senatum reijcitis, nec uestram mihi operam in hac re praestare uultis, unum mihi saltem detis diem, quo ipse apud Senatum pro istiusmodi colloquij conditionibus impetrandis laborem. Quas si negabit, paratus tum ero, iuxta quascunque uultis conditiones uobiscum colloqui.

VVEST. Senatus publico suo decreto Sacramentarijs omnibus ciuitate sua interdixit, aduersus cuius decretum nos nullam uobis hic manendi libertatem facere possumus: imò nullum deinceps colloquium tecum habere uolumus. Apage hinc cum tuis foràs.

MICR. Quandoquidem nihil eorum quae proposui impetrare possum, sed contemptim reijcior: uolo causam nostram commendare Deo. Interim priusquam discedo, te mi Vuestphale monitum, ac per Christum rogatum uelim, ut quae deinceps uel scripto uel sermone docturus es, ea omnia Christianè, stylo scripturae, et uerbi diuini autoritate, non tyrannicè sceptro Magistratus approbare studeas. // *Admonetur Vuestphalus tyrannidis.*

VVEST. Quid tu ais? siccine me tyrannidis insimulare audes? An non mea omnia scripturis approbo? Non sum ego tyrannus, sed tu potius, qui nostram conturbas Ecclesiam. *pag. 217.*

MICR. Quid ita simul omnes aduersum me tumultuamini? Non sum Ecclesiae uestrae perturbator, qui Ecclesiam, fidei nostrae concreditam, à calumnijs iusto ordine expurgare quaero: paratus interim, si erroris conuincar, meliora discere. Mihi mea Ecclesia non minus chara est, quàm uobis uestra. Neque temerè Vuestphalum sic admoneo. Ipse enim paulo antè de gladio in nos stringendo locutus est.

VVEST. Id de spirituali intellexi gladio.

MICR. Sed tu in libello tuo de re Sacramentaria, obiectionibus nostrorum non scripturas, sed magistratus sceptrum opponis.

VVEST. Vbi hoc à me factum est? Quid hic aduersum me comminiscitur nebulo?

MICR. Ne quis uestrûm me Vuestphalo mendacium impingere cogitet: en eius libellum, ad cuius calcem ad hunc modum scribit: Ex eodem promptuario mali cordis erumpunt ista: Corpus Christi haeret, aut non haeret. Si haeret, quorsum attinet saepe repetere coenam? Si non, quorsum euanescit? Tam execrandae blasphemiae et similes, merentur potius sceptro magistratus, // quàm stylo refutari. An non manifesta sunt haec Vuestphali uerba? *pag. 218.*

VVEST. Multas blasphemias libello suo immiscuit Ioannes à Lasco, quas omnes semel gladio Dei conficiam.

MICR. Doce, ea quae scribit Lascus esse blasphemias, et ad singula eius argumenta ordine, si potes, è scripturis responde: priusquam ad Magistratus sceptrum confugias.

MATTHAEVS rector scholae Hamburgensis. Cur te Martine tam praebes difficilem, in amplexanda Ecclesiae nostrae doctrina: quam tamen uetustissimi quique patres agnouerunt? En hîc est uetustissimus scriptor, qui docet Christum corporaliter in nobis habitare: quod non nisi per corporis ipsius in Coena manducationem fieri potest.

MICR. Christus, iuxta doctrinam Pauli, fide in nobis habitat, non igitur corporaliter, quia Paulus aliâs ipsam speciem seu rem fidei opponit. Dici tamen potest, Christum corporaliter in nobis habitare ratione suae incarnationis, quando ipsi per communionem spiritus sui iungimur. Verùm si existimas Christum ideo corporaliter in 2. *Cor*. 5.

nobis habitare, quòd in Coena Dominica eius corpus realiter sub pane edatur: iam tibi cum ipso Vuestphalo, qui id negat, disputandum erit.

MATHAE. Cum Vuestphalo ais? quid ita? //

pag. 219. VVEST. Quid hic rursum aduersum me comminisceris?

MICR. Nihil fingo. Doces enim in praedicto tuo libro, Corpus Christi tantisper esse in pane Coenae, dum sensus afficitur. Sed sensus non afficitur nisi in ore, uel ad summum in gutture: quomodo igitur per usum Coenae Christus corporaliter esse in nobis, uel habitare potest?

VVEST. Detorques mea uerba in alium sensum.

MICR. Audiant igitur omnes uerba tua, ac iudicent. Ea uerò sic habent: Quamdiu sensus corporaliter afficitur, praesentia eius corporalis non aufertur. postquam autem sensus corporaliter in percipiendo deficit, deinceps corporalis praesentia quaerenda non est. Haec est Vuestphali doctrina, quam etiam non è Scripturis, sed Papistarum libris emendicauit: hoc ipso satis indicans, se in sua causa sacramentaria scripturis destitutum, ad Papistarum confugere patrocinium.

COLLEGA VVEST. Vos nunquam in Anglia catechismum docuistis, sed toti in hoc uno fuistis, ut uestram doctrinam Sacramentariam plebi inculcaretis.

MICR. Catechismum diligentissimè tradidimus, et de re sacramentaria non nisi cum res ipsa postularet tractauimus.

pag. 220. VVEST. Vos praeterea negatis baptismo // peccata remitti, et Christianorum infantes ante Baptismum saluos esse pronunciatis.

Rom. 4. MICR. Est Pauli apostoli doctrina, Abrahamum ante circumcisionem in praeputio iustificatum fuisse. ex qua temporis circumstantia colligit Apostolus, iusticiam imputari nobis ex gratuito beneficio, non uirtute sacramentorum, quae uocat iusticiae illius fidei signacula.

VVEST. Quid frustra cum hoc homine tempus terimus? Abeat.

MICR. Vos quotidie grauissimis haereseon, seditionum, et aliorum criminum suspicionibus nos apud ciues grauare non cessatis: nec uultis tamen ullam nostri legitimam purgationem admittere: quin nos id amicè postulantes, cum multis scommatis et conuicijs reijcitis. Non sic uobiscum in Anglia egissemus. Deumque precamur, ut si olim uos exulare quandoque contingat, alios clementiores uobis, quam nobis estis, inuenire possitis. Speramus interim, quòd Deus causae nostrae iustissimae suscepturus sit patrocinium.

VVEST. Abi du Martlerken.

FINIS COLLOQVII.

¶ Nostris porrò ad publicum suum diuersorium abeuntibus, et singula quae gesta erant, dictaque inter sese repetentibus, incidit

interim cogitatio, Vuestphalum ad noscen-//dum ipsorum diuersorium clam suum puerum submittere posse, quòd sic re ad Magistratum delata, protinus ciuitate pellerentur. Consilium itaque ipsorum fuit, praeterito diuersorio prius foràs extra moenia expaciatum prodire. Ibi tandem Vuestphali famulum ipsos insectantem obseruant: eumque, quid ita ipsos insectaretur, rogant. Cupio (inquit) uestrum nosse diuersorium. Sed ipsi consilium Vuestphali non ignorantes, nullam huius suspicionis puero dant significationem. ac sub uesperam, postquam per tres ferè horas eos fuerat insectatus, illius conspectum tandem elapsi, in suum diuersorium reuertuntur. Postera die anxiè sollicitus fuit Micronius, quid sibi hic agendum esset. Implorato itaque diuino auxilio, et communicato cum fratribus consilio, uisum est ipsis operaeprecium, Magistratus auxilium ad expurgandam nostram Ecclesiam implorare. Pomeridiano itaque tempore accedit Micronius proconsulem nomine Georgium, cui paucis exponit, quis sit, et quid cum pastoribus egisset: per Christum obtestans illum, ut ad impetrandum colloquium suo ipsum consilio iuuare dignetur. Ille autem respondet, decretum fuisse, ut summo mane ciuitate exirent: se proinde mirari, ipsos adhuc in ciuitate haerere. Audire se etiam, multa inter ipsos falsa foueri // dogmata: doctrinam Ecclesiae Catholicae ab ipsis reijci, sacramenta Baptismi et Coenae Dominicae ipsis pro nihilo duci. et ex secta eos esse Monasteriensium, qui seditiones aduersus Magistratum molirentur. Cui malo senatus in tempore occurrere uellet. Micronius uerò respondet, nihil ipsis de relinquenda ciuitate mandatum esse, ipsosque ab omnibus illis falsae doctrinae ac seditionum criminibus esse liberrimos: per Christum rogans, ut cum tam uaria ibi hominum de ipsis esset sententia, liceat fidei suae confessionem in scriptum redactam Senatui offerre, ut is semel, quales ' nam sint, certò cognoscat. Assensus est Proconsul, iubetque supplicationem illam in proximum diem parari. eamque ad se referri: quam ipse Senatui, ipsorum nomine, tradere uellet. Actis itaque ei pro hac humanitate et aequitate gratijs, in diuersorium suum reuersus Micronius, opera Godfredi Vuingij adiutus, in describenda supplicatione ipsa media nocte laborat: quam Senatui proxima die offerunt hisce uerbis sciptam.

pag. 221. *pag. 222.*

Aequissimis prudentissimisque Consulibus ac Senatoribus inclytae ciuitatis Hamburgensis,
Dominis meis clementiss.

¶ Quòd ego homo peregrinus, Domini Clementissimi ad uos Dominos meos obseruandissimos, fidei meae confessionem editurus, supplex ueniam, propter Christum Do-//minum precor, ut id bene accipere, et me benignè pro uestra humanitate audire dignemini: *pag. 223.*

praesertim cum hoc non temerè, sed facultate prius à prudentissimo ac uenerabili Proconsule mihi concessa, faciam, et ad id quoque pro uocationis meae officio cogar. Etenim cum Ecclesia Germanica, quae à pientissimo Rege Eduardo (piae memoriae) Londini pridem instituta fuit, in qua me Deus pro uoluntate sua bona ministrum esse uoluit, ita subinde in publicis uestrae ciuitatis concionibus grauetur: et inde multi temerè grauissima quaeque de nobis suspicentur et effutiant: pro ministerij mei fide cogor meam, Ecclesiaeque nostrae fidem ad nostri purgationem in medium iudicandam proferre: praesertim apud Christianum, et proinde aequum Magistratum: qui alteram partem non modò audire paratus est, sed etiam pro officio suo postulat. Fidei ergo nostrae ratio (ut paucis et simpliciter dicamus) est haec.

De Scriptura sacra. Amplectimur reuerenter, et firmiter credimus uniuersae scripturae Biblicae ueteris ac noui Testamenti: unde, per mutuam illius collationem omnis doctrinae, quae in Ecclesia traditur, ueritas unicè est petenda: non à regnorum decretis, aut hominum placitis. Huius porrò scripturae Biblicae scopum ac finem esse agnoscimus IESVM *pag. 224.* Chri-//stum, qui est uerus ab aeterno, ex Deo patre Deus, et uerus *De Iesu Christo.* item in plenitudine temporis ex uirgine Maria factus homo, citra ullum tamen peccati contagium. cuius humana natura nostrae per omnia, iuxta doctrinam Pauli, est consimilis. Neque enim propter unionem diuinitatis et humanitatis in Christo, Diuinitas arctatur per humanitatem, aut humanitas per omnia diffunditur propter Diuinitatem: sed utraque natura in una persona Christi suas seruat proprietates, quae nulla ratione uiolari aut confundi debet. Agnoscimus praeterea hunc IESVM Christum esse summum ac unicum nostrum Regem, Doctorem et Pontificem, cuius solius sceptro Ecclesia regi, *Act. 4.* doctrina pasci, et sacrificio mundari expiarique potest et debit. Non enim in ullo alio salus est.

Caeterùm ut hoc unicum salutis medium in CHRISTO IESV pro nobis semel in mortem oblato, perpetuò in Ecclesia agnosceretur, ipse non modò Euangelij praedicationem in ea instituit: sed illi *Sacramenta.* etiam ob nostram imbecillitatem sacra appendit sigilla, quae sacramenta uocamus: Baptismum uidelicet, et Coenam Dominicam: quibus sacramentis duobus id omne tribuimus, quod per unanimem Scripturae consensum, citra ullam illius repugnantiam, et iuxta fidei analogiam tribui omnino potest. //

pag. 225. *Baptismus.* Baptismum autem agnoscimus esse obsignaculum Diuinae gratiae erga eos omnes, qui testimonio Euangelij communionem habent cum Deo Patre et Filio et Spiritu sancto: per quem etiam in omni uita nostra mortificationis carnis nostrae et renouationis uitae admonemur: qui nullis humanis superstitionibus ad eius mysterij

obscurationem contaminari debet. Paedobaptismum autem fatemur in Ecclesia habere locum: sed eius interim praeposteram fiduciam improbamus.

De Coena Domini. Sacram Domini Coenam non nudum ac uulgare signum esse dicimus, sed nouum testamentum in corpore Christi pro nobis tradito, et sanguine eius pro peccatis nostris effuso: seu communionem corporis et sanguinis Christi, ut apostolus Paulus interpretatur. Non enim uentris cibus in Ecclesia nobis proponitur, sed animae, qui est CHRISTVS IESVS, unicus animarum nostrarum ad aeternam salutem, per salutarem corporis oblationem factus cibus: quo tam certo ad salutem aeternam per fidem pascimur, quam in Coena Dominica in memoriam mortis ipsius panem fractum edimus, et poculum Dominicum bibimus. Hoc tam eximium, omnemque humani ingenij captum excedens, et sola fide comprehensibile sacrae Coenae mysterium, quò nobis contra omnes Sathanae artes commendaretur, Chri-//stus panem fractum distribuens dixit: Accipite, edite, hoc *pag. 226.* est corpus meum, quod pro uobis datur, frangitur. Et de poculo item: Hoc nouum testamentum est in meo sanguine. Ad quorum uerborum explicationem pertinent illa uerba Pauli: Quotiescunque comederitis panem hunc, et de poculo hoc biberitis, mortem Domini annunciatis donec uenerit. Item illa: Panis quem frangimus, an non communio corporis Christi est? Quibus omnibus uerbis si destitueremur, hoc tantum Coenae Dominicae mysterium ignoraretur. in quo tamen summa afflictarum conscientiarum recreatio, et consolatio est posita. Atque inde uariae ad uitae pietatem pertinentes deduci possunt exhortationes. Porrò modum ac ritum administrandae Coenae illum maximè approbamus, qui hoc mysterium reddit illustrius, et propius ad mandatum Christi et apostolorum exemplum accedit.

De Magistratu. Porrò Magistratum agnoscimus esse Dei ordinationem, et uocationem sanctam, in qua Christiano fas est uersari: duntaxat ut in ea uocatione se Dei ministrum, non Dominum esse meminerit. Debet autem Christianus quiuis Magistratui etiam improbo, tantisper dum contra pietatem nihil mandat, per omnia parêre, ad exemplum Christi et Apostolorum. ac proinde eos damna-//mus omnes, qui *pag. 227.* Magistratum suo fraudant debito, aut seditiones contra illum mouere ullo modo cogitant.

Haec est mea, Ecclesiaeque nostrae quae Londini fuit, fides et confessio, quam Scripturis per omnia consentientem esse confidimus. ac proinde etiam nos ab omni haereseos et seditionis culpa, in iudicio Dei et piorum omnium, liberos stare non dubitamus. Si tamen Dominationum Vestrarum pietas in nobis aliud quid requirit, aut iudicat hanc nostram fidem, quam iudicio uestrae pietatis subijci-

mus, à doctrina Prophetica et Apostolica dissentire, quàm possumus humillimè, atque summa cum obseruantia Dominationes Vestras clementissimas, propter Christum Dominum rogamus, ut nobis, licet peregrinis, ac proinde iudicio mundi contemptis, permittere uestra autoritate dignemini liberum atque Christianum colloquium cum D. V. ciuitatis concionatoribus: idque iuxta conditiones, quas ipsis ante biduum ex scripto proposui: † quod nunc huic meae supplicationi, quo eas D. V. agnoscerent, adiunxi. Et si concionatores ciuitatis D. V. nostram Londinensem ecclesiam de ullo errore, uerbi diuini autoritate conuincere poterunt, libentissimè, etiam cum mei pudefactione, ad gloriam CHRISTI, cedam. Absit enim à me procul omnis contra ueritatem Propheti-//cam et Apostolicam pertinacia. Quàm haec mea postulatio sit aequa, sancta, et Ecclesiae Dei utilis, non dubito uestras D. id facile pro pietate et prudentia uestra agnoscere, atque censeo Ecclesiarum ministros ipsos hac in parte mihi auxilio apud D. V. meritò esse debere. Siquidem apostolus Paulus de officio ministri Ecclesiae ad Timotheum scribens docet, quòd Dei seruum oportet placidum esse erga omnes, propensum ad docendum, tolerantem malos cum mansuetudine, erudientem eos qui obsistant. Ad hunc modum Apostolos in religionis controuersijs egisse, Scriptura testatur. Vtque haec sancta et necessaria ratio, doctrinae dissidia componendi perpetua esset in Ecclesia, diuus Apostolus praecipit hisce uerbis: Prophetae duo aut tres loquantur, et caeteri dijudicent. item: Spiritus Prophetarum Prophetis subijciuntur. Et rursum: Prophetas ne aspernemini. Quod spiritus S. consilium in dissidijs religionis componendis neglexisse, ut Ecclesiae perniciosum est, ita idipsum sequi tutissimum atque utilissimum erit. Ac spero in Domino, Ecclesiarum uestrarum [1]) ciuitatis ministros id sequi uelle. Quod etiam Dei consilium si semper in Ecclesia Romana obtinuisset, non tam crassae errorum tenebrae mundum occupassent, neque tantum innoxij sanguinis piorum in ea hactenus // effusum esset. Vos itaque iterum Domini mei Clementissimi per CHRISTVM Dominum supplex rogo, ut mihi cum reuerendis ciuitatis D. V. concionatoribus liberum, sub aliquot proborum uirorum testimonio, concedatis colloquium, ad Ecclesiae Londinensis purgationem: Siquidem uestras Ecclesias neque turbare, neque damnare institui. Aut si D. V. iam non sit commodum, et in aliquot menses colloquium hoc differre uoluerint, paratus etiam ero tum per Dei gratiam accedere, ut nostram Ecclesiam aut pro mea facultate defendam: aut si id uerbi diuini autoritate non pos-

† Supr. fol. 203.

pag. 228.

pag. 229.

---

1) Eene oude hand heeft in het exemplaar van de Maatschappij der Ned. Letterkunde „uestrarum" verbeterd in „uestrae". Zie de *Errata* aan het slot.

sum, meliora ab ipsis edoctus sequar, ad meam proximorumque meorum salutem. Porrò si haec nulla omnino ratione, uestra autoritate obtinere queam (quod sanè nolim) tum id saltem impetrem, per CHRISTVM D. V. supplicet [1]) rogo, ne deinceps praedictis Ecclesiarum uestrarum ministris liberum sit, nostrae Ecclesiae Londinensis doctrinam ita publicè damnare ac proscindere. Atque hic à D. V. clemens, benignum, et Christianum responsum in Christi nomine, quanta possum cum obseruantia suppliciter peto. Rogo autem patrem Domini nostri IESV CHRISTI, ut D. V. et uestram ciuitatem clementer protegat ac conseruet, uestraque omnia consilia ad aedificationem Ecclesiae Dei et incolumitatem // florentissimae *pag. 230.* Reipublicae uestrae gubernare dignetur: utque id faciat, assiduè pro mea facultate D. Deum meum per filium eius IESVM CHRISTVM orare non cessauero. 1554.

V. D. Clementiss. humilis et subditissimus seruus,
Martinus Micronius, Ecclesiae Germanicae
Londinensis iam dissipatae minister.

¶ Ad hanc Micronij supplicationem à duobus senatoribus totius Senatus nomine eo ipso die nostris respondetur: Magistratum de sua doctrina alioqui certum, de ea nullum cum pastoribus colloquium permittere uelle. Sed Academias et scholas publicas, ubi de controuersis religionis capitibus disputari est consuetum, ipsas adeundas esse, siquidem omnino disputare liberet. Cumque Senatus non ita nuper publico quodam decreto, omnibus Sacramentarijs ciuitate sua interdixisset, uelle etiam nunc mandare, ut iuxta illud decretum ciuitatem desererent: nisi id expectare uellent, quod in honestis uiris indecorum foret. Ad quae dicunt nostri: Durum hoc quidem esse, quod cùm grauia falsorum dogmatum et seditionum crimina publicè sibi quotidie impinguntur, ad ipsorum tamen legitimam purgationem non admitterentur, sed etiam ciuitate inauditi pellerentur. Verùm se id totum grato animo è manu Domini accipere: quem etiam orarent, ut bonam ac iustam ipsorum // causam, *pag. 231.* sic ubique ab hominibus neglectam et exosam, tandem uellet pro sua bonitate tuendam suscipere. Cum in eam sententiam quaedam dicerent, senatorum alter, qui aetate erat minor, uix dum lachrymas continet. Et postera die, priusquam Hamburga soluerent, intelligunt ex fide dignis hominibus, Senatorem unum, propter ipsorum profligationem et negatum cum pastoribus colloquium, sic contrista-

---

1) Eene oude hand heeft in het exemplaar van de Maatschappij der Ned. Letterkunde „supplicet" verbeterd in „suppliciter". Zie de *Errata* aan het slot.

tum fuisse, ut ex aede senatoria domum reuersus, mox aeger magno cum uitae periculo decubuerit. quem uirum paulo pòst ex ea aegritudine obijsse, ad nos est delatum. Caeterum paucis pòst diebus decretum illud senatus aduersus Sacramentarios (ut illi loquuntur) semel latum, publicè in omnibus templis renouatur, ualuisque templorum affigitur. Cumque nostri omnes, quotquot ex Anglia uenerant, pro talibus haberentur, ciuitatem citra moram ullam extemplò relinquere coguntur: praesertim cum aduersum eos quotidie magis è suggesto uociferarentur concionatores, quorum antesignanus facilè fuit Vuestphalus. Accidit autem non multo pòst, circiter Paschales nimirum ferias, ut ex nostris duo et triginta fortè numero Hamburgam ex Anglia appellerent. Inter quos fuerunt Galterus Deloënus, uir trium linguarum undiquaque doctissimus: et ipsius
pag. 232. filius Petrus // Deloenus, cuius iam meminimus, qui nunc in Frisia
Supr. fol. 22. Orientali indefessum Euangelij praeconem agit apud generosum Tidonem à Knipens, uirum sanè Heroica pietate conspicuum: qui omnes in ciuitatem intromissi non sunt, sed foris sibi quisque uxoribus et infantibus procul à ciuitate diuersorium quaerere cogebantur. Verùm ipsi postridie, nempe Martij 24 die, per eius loci praefectum (qui multis bene instructis comitatus satellitibus uenerat) sub uesperum ex inopinato pelluntur. fuissetque eis omnibus tum sub dio pernoctandum, nisi uidua quaedam, eorum uices miserata, eos suo excepisset tuguriolo. Verùm nec apud illam tuta eis fuit mansio. Omnibus enim, qui ipsos exciperent hospitio, mulcta pecuniaria denunciatur. Magnis tamen multisque precibus tandem à Magistratu illo impetrant potestatem in publico manendi diuersorio, dum inueniant nauem, quae eos aliò uehat. quam nacti, uigesimasexta Martij die, post magnas tempestates et naufragij pericula, tandem Frisica attingunt littora.

VBINAM DEVS NOSTRIS *sic dissipatis Ecclesijs tandem sedes dederit. Cap.* 9.

Sedes Ecclesiae.

Post arduam hanc nostram peregrinationem, Dominus Deus, qui
pag. 233. olim seruo suo Prophetae Ecclesiae hospitium et ci-//bum apud uiduam Sareptanam prouidit: idem pro sua clementia, nostris apud illustrem Principem ac uiduam Annam ab Oldenburg Frisiae orientalis comitem sedes dedit: atque ipsi Pastores Embdani, ac ciues, omnibus humanitatis officijs nostros sunt prosequuti. Ita enim pro paterna sua bonitate consueuit Deus afflictae suae Ecclesiae tandem post graues afflictionum procellas tranquillitatem dare. quemadmo-
Act. 9. dum acta Apostolica testantur, post lapidatum Stephanum, et Ecclesiae Hierosolymitanae dispersionem, Christi Ecclesiam per totam Iudaeam et Galilaeam et Samariam habuisse pacem. Fidelis est

Dominus, qui quos contemptae Ecclesiae suae Reges nutricios et Reginas nutrices promisit, subinde etiam praestet. quo nomine summas meretur gratias.

Porrò cum Micronius semel atque iterum Embdae publicè docuisset, Nordam à principe mittitur, ab subeundum illius Ecclesiae ministerium multo difficillimum: cui uigesima mensis Maij die publicè, anno 1554, iuxta Dei uerbum inauguratur. Caeterum Ioannes à Lasco, proximo deinde anno, circiter finem mensis Aprilis, Embda commigrat Francofordiam: ubi à pientissimo Senatu humanissimè excipitur. à quo etiam non multo pòst impetrat potestatem, Belgicae Ecclesiae in usum piorum peregrino-//rum eri- *pag. 234.*
gendae, ac iuxta diuini uerbi regulam constituendae. Ad cuius faciendae initium Micronius per Ioannem à Lasco, et fratres ibi collectos uocatus, Francofurtum profectus ad decimumquintum Septembris diem, anno 1555 primam ei colligendae Ecclesiae habuit concionem. Rebusque illius Ecclesiae mediocriter pro initijs benè constitutis, ac Petro Datheno in ministerio illius Ecclesiae relicto, Nordam ad suos domum reuertitur. Vbi adhuc tantisper dum uolet Dominus, Ecclesiae defungitur ministerio.

Porrò Ioannes à Lasco tandem in patriam (unde uiginti amplius annos nomine religionis sponte sua iam exulauerat) iuuandae ibi demum pullulascentis Christi Ecclesiae causa, à plurimis Regni Poloniae cùm uerbi ministris, tum potissimùm nobilibus uiris, circiter mensem Iunium anno 1556, per Petrum Antonium ciuem Francofordianum, literis ut minimum quadragenis planè seriò reuocatur. Is uerò in Frisiam Orientalem missis ad me fratresque illic nostros per famulum suum literis, me planè amanter ac seriò inuitabat, rogans ut me sibi comitem ac socium itineris in Poloniam adiungerem: si qua fortè utilem Ecclesiae Christi Domini operam uspiam cum ipso nauare possem. Ac ex consilio fratrum nostrorum in Frisia illa hanc inuitationem // pro diuina quadam uoca- *pag. 235.*
tione amplexatus, Francofurtum 8 Septembris die ueni. ac 21 Octobris relicto Francofurto (diuino beneficio) 3 Decembris die peruenimus in Poloniam: in qua quidem (ut alibi passim) est sanè messis multa, operarij uerò pauci. Quamobrem rogandus est Dominus messis, ut operarios extrudat in messem suam: qui spiritu fidelitatis et prudentiae donati, loquantur sermonem Dei: populoque peccata sua liberè, ac salutare Dei, fideique iusticiam, in solo Christi Domini sanguine positam, fideliter annuncient: utque serenissimum Sigismundum Polonorum Regem, uarijs alioqui uirtutibus ornatum, ac omnes ipsius ubiuis proceres, totamque demum Nobilitatem in eminentia quadam, summa alioqui libertate, constitutam, maiore ac maiore uerbi sui cognitione per spiritum sanctum suum illustrare dignetur, ad operum

satanae destructionem, ac regni CHRISTI Domini incrementum. Quod indubitanter futurum est, nisi nos, qui nomen dedimus Euangelio Christi Domini, nostra ingratitudine obstemus, cursumque Euangelij haud quaquam alioqui poenitendum impediamus, quo minus ad metam optatam speratamque perducatur. //

pag. 236.

EPILOGVS NOMINE MINI- *strorum omnium Ecclesiae Peregrinorum.*

IAM fratres nostros omnes diligenter propter Christum admonitos uolumus, ut huius suae peregrinationis memores, Deum timeant, eius uerbum ament, seseque ad pietatem in eo exerceant. charitatem fraternam inter sese mutuam sanctissimè colant: nec ea pace, quam ad tempus benignè concedit Dominus, ad uitia et dissidia ingratè et turpiter abutantur: sed potius exemplo Apostolicae Ecclesiae, in timore Domini uersentur, ut multiplicentur consolatione Spiritus sancti: Act. 9. Ne etiam doctrinam per nos è fontibus sacrae Scripturae traditam, et tam multis modis per publicum Prophetiae usum in Anglia primùm, deinde per uarias cruces et liberum cum omnibus tam clancularijs quàm publicis hostibus congressum exploratam, defensamque temerè reijciant, aut suspectam habeant. Si quis tamen de eius aliqua parte dubius haerebit, mox ad sacrae Scripturae iudicium ex syncero et pietatis studioso pectore, per ardentes ad Dominum preces recurrat. Accusamur quidem à multis prophanationis sacramentorum, similiumque criminum, ac digni eo nomine uarijs iudicamur supplicijs. Verùm ab istius-
pag. 237. modi calumnijs liberant nos libri nostri, et // tota huius nostrae profectionis historia. Sed cum passim omnia prauis iudicijs ita sint corrupta, ut nihil tam bene dici possit, quod non calumnijs sit expositum: nec quisquam ferè à receptis semel opinionibus uelit resipiscere, ne uspiam errasse uideatur: cogimur ad Dei tribunal prouocare, cui nos semel omnes sistendi sumus nudi. Nec dubitamus tamen à iusto illo iudice causam nostram approbatam iri, utcunque iam ab hominibus conspuatur, explodaturque. Interim pium aequumque lectorem per Christum rogamus, ut si quid à nobis in hac nostra profectione, aut aliàs in doctrina peccatum esse putat: id non ulli nostrae malitiae, sed humanae ascribat infirmitati et ignorantiae, ac per Christum ignoscat. Et si quidem quod culpat, erit maioris fortè momenti, nos non traducat, sed Christianè de eo commonefaciat. Parati enim sumus, semper cum Ioanne Baptista minui, ut crescat CHRISTVS Dominus.

¶ Postremò pios omnes per Christum rogatos uolumus, ne aduersum eos qui nos sic in cruce nostra persequuti sunt, ullum concipiant odium, aut ignem cum Iacobo et Ioanne coelitùs in eos *Luc*. 9.
ob negatum hospitium dimitti postulent: quin potius iuxta Christi doctrinam eis bene precentur, ac pro eis Deum nobiscum supplices rogent, ut re-//sipiscant, ac salui fiant. Precamur etiam sedulò *pag. 238.*
omnes, ut Dominus haec tristia Ecclesiae dissidia tandem tollat, aut saltem mitiget: fideique unitatem omnibus quotquot Christum profitentur iuxta consensum doctrinae Propheticae et Apostolicae, pro paterna sua bonitate largiri dignetur: Amen.

Peregrinorum Ecclesiae Londinensis historiae
Finis, 1557, *Aug*. 29.

pag. 239. A D C H R I S T I E R-

NVM, SERENISS. DA-

norum Regem, etc.

SAcra Maiestas Regia, et Domine Domine clementissime, diligentissimam officiorum meorum commendationem.

Mirum fortè uideri poterit et tibi et tuis, Rex serenissime, quòd ita nuper apud te in publica concione proscissus, atque iniquissimo cum meis omnibus praeiudicio damnatus: denique et abs te ipso eo loco habitus, ut indignum esse iudicares, cui tantum crederes, ut me ad meam Ecclesiam, cuius nomine ad te ueneram: ad meos item liberos, fiducia benignitatis tuae in regnum tuum adductos: et ad meas etiam res colligendas, abs te rursum redire patereris [1]): scribere iam ad te interim, teque quorundam adeò admonere etiam uoluerim, ac non potius mihi à scribendo omnino temperarim. Sed ego sanè ea omnia quae mihi apud te obtigerunt, non tam tibi quàm alijs imputo potius: proque omnibus gratias ago Diuinae Maiestati, certus, per meam istiusmodi ignominiam, glorificandum esse et nomen et regnum CHRISTI Domini, in Ecclesia ipsius. Ac proinde praetermittendum mihi apud te adhuc non esse existimaui,
pag. 240. quòd ad debitum officiumque meum, pro mea in Christum Do-//minum et eius Ecclesiam fide, intelligo pertinere. Non dubito autem id pertinere omnino, ut cum te eum Regem esse profitearis, qui iusso ualere Papismo toto, doctrinam Euangelij amplexus sis, eamque te et sequi et tueri etiam uelle dicas: eius te sanè reuerenter quidem, ut praecellentem Dei ministrum, sed liberè interim atque Christianè, ex uerbo Dei, admoneam: in quo mihi praeter doctrinam Euangelij, legemque charitatis Christianae egisse, atque non in eam modò quae ministerio meo est concredita, sed in catholicam adeò ipsam CHRISTI Ecclesiam omnino etiam peccasse uideris. Neque uerò ideo quòd te ita peccasse dico, commoueri protinus, mihique succensere debebis, Rex potentissime: siquidem, quod diceris, uerè

1) Het gezegde slaat op hetgeen p. 97 (boven, blz. 76) verhaald wordt, dat nl. koning Christiaan III aan A Lasco verbood naar Kopenhagen te gaan en de zijnen daar op te zoeken, maar hem gelastte door Holstein regelrecht naar Duitschland te reizen.

te etiam esse declarare cupis, nempe Regem Christianum. multo minus autem cogitabis, me eo ad te animo scribere, quasi per te offensus, tuae uicissim Maiestati atque existimationi Regiae quicquam omnino detractum, aut ullo prorsus modo aspersum uelim. Equidem pluris est apud me praecellentis tuae uocationis, in Ecclesia Christi, excellentia, tua item spectata alioqui orbi toti probitas, et studium singulare erga religionem, etiamsi iudicio circa illam (ut homines sumus omnes) alicubi fallaris: quàm ut unius aut alterius peccati nomine, digni-//tatem, existimationem atque gratiam apud omnes *pag. 241.*
tuam eleuari quoquo modo, ne dicam labefactari, uelim. Imò uerò gratias ago Domino Deo nostro, quòd te talem Regem (quod ad te quidem attinet) suae Ecclesiae nostris hisce temporibus donauerit: et opto, ut alia quoque orbis Christiani regna, perinde amantes religionis ac publicae tranquillitatis Reges, Diuino beneficio habere possint. Sed quemadmodum unum aut alterum peccatum non efficit, quo minus sancti interim et sint et habeantur Principes ipsi, suamque nihilominus autoritatem atque existimationem apud pios omnes retineant: si modò pietatem suam, studiumque erga religionem, alibi rursus attestentur et declarent: ita etiam quamlibet spectata ipsorum probitas efficere alioqui non potest, quo minus peccasse dicantur, si quando contra Deum aliquid, eiusque Ecclesiam committunt. Et cum tanto sint maioris offendiculi peccata ferè omnia, quanto sint maiore loco qui illa commiserunt: tanto equidem minus sunt etiam dissimulanda, ijs praesertim, per quos peccata omnium, mandato Dei ipsius, annunciari debent. In quorum sanè numero cum et ego, supra omne meritum dignitatemque meam, sed Diuina interim ordinatione, constitutum me esse uideam: quod quidem ad concreditas mihi Ec-//clesias meas attinet: tuque mihi aduersus *pag. 242.*
illas peculiariter peccasse uidearis: facilè intelligere potes, intelligent et pij omnes, me ex officio meo facere, quòd te peccati tui admoneam. Et tui uicissim officij esse, ut me benignè ac clementer audias: non autem commouearis, si quidem tibi peccatum tuum, non sanè ex meo ipsius cerebro, sed è Verbi Diuini fontibus commonstrauero. Quemadmodum olim sanctissimi alioqui Reges, etiam de peccatis admoniti, adeò sanè aequanimiter tulerunt ministrorum in Ecclesia admonitiones: ut illos et cariores multo deinceps habuerint, et precibus eorum sese insuper commendarint. Ostendam tibi igitur, Rex Serenissime, peccatum tuum ex uerbo Dei, ut illud agnoscas: culpamque illius non apud mundum, sed apud Dominum Deum, in corde tuo depreceris. Duo sunt autem, in quibus mihi grauiter peccasse uideris.

Primum, quòd non meam solùm, sed catholicam planè Christi Ecclesiam passus sis apud te, iniquissimo sanè praeiudicio, neque

aliunde quàm ex calumnijs et sutelis nescio quibus collecto, proscindi atque damnari. Deinde, quòd dissipatas Antichristiana tyrannide, non meas, sed Christi Ecclesias, fidei duntaxat meae concre-
pag. 243. ditas, ita tractaris, ubi ad te, fiducia pietatis tuae, confugis-//sent, opemque per me tuam supplices, CHRISTI Domini nomine, implorarent: ut si uel ad Ethnicos uenissent, clementius sanè illas excipiendas fuisse non diffidam. Hic ergo utrobique, ut te contra Deum et eius Ecclesiam grauiter peccasse intelligas: utrumque tibi peccatum hic tuum singillatim ob oculos ponam. Quodque ad primum attinet: Non arbitror te ignorare, quanti CHRISTVS Dominus suam in terris Ecclesiam et ipse faciat, et ab omnibus, potissimùm autem à Regibus ac Monarchis, fieri etiam uelit. Sanguis ipsius innocentissimus, quo illam sibi consecrare uoluit: atque additus ei corporis eius titulus, nempe ut sit caro ex carne, et ossa item ex ossibus eius: ipse sit uicissim caput, frater, ac sponsus ipsius aeternus: Haec inquam perspicuè testantur, quanti CHRISTVS Dominus suam hic in terris Ecclesiam faciat, ut qui in illam peccant, culpa se hauddubie profanati pariter sacrosancti et sanguinis et corporis CHRISTI liberare non possint. Rursus dum Reges ac Monarchas altorum ac pastorum titulo non frustra proculdubio ornari audimus: conduplicari sanè culpam eorum intelligimus, si curam Ecclesiae uel negligant, uel ad se non pertinere putent. Nec dicam, si illam Antichristiana tyrannide dissipatam, longissimisque ac grauissimis //
pag. 244. itineribus agitatam, adhaec afflictam, atque ad se pietatis fiducia profugam, denique et CHRISTI Domini nomine supplicem, auersentur prius quàm audiant, ac diris omnibus deuoueant et condemnent: idque sub Euangelij praetextu scilicet, cuius patronos ac defensores esse profitentur. Hic igitur tuum ego te factum propius intueri uelim, Rex clementissime. Venimus ad te dissipati, profugi, ac CHRISTI nomine supplices. Tu, priusquam nos audire uelles, doctrinam nostram, nosque adeò ipsos, in publica concione ad quam nos deduci iussisti, iniquissimè proscindi atque damnari, si non omnino uoluisti, ita certè passus es, ut condemnationem illam nostri demum propulsione minimè obscurè approbaris: neque ad ullam nostri purgationem nos admiseris quoquo modo. Id totum sanè ita actum esse, meminisse te puto, quod quidem ad nostri condemnationem in publica concione attinet. Atque sanè, siue nos pro membris Ecclesiae Christi habueris, siue non habueris: siue item nostras Ecclesias pro Christi Ecclesijs agnoueris, siue non agnoueris: utrumlibet hic tibi deligas, utrobique te culpa profanati in nobis et nostris Ecclesijs corporis ac sanguinis Christi, liberare nunquam poteris in iudicio Dei, nisi peccatum tuum agnoscas, et culpam illius apud
pag. 245. thronum gratiae // Dei depreceris. Etenim si nos nostrasque Eccle-

sias pro membris in catholica Christi ecclesia agnouisti: quos uidelicet ipse sibi, et sanguine suo preciosissimo consecrasset, et sacrosancto corpori suo inclusisset: tu ipse tuus hic iudex esto, num, CHRISTI Domini corpus et sanguinem in nohis [1]) nostrisque Ecclesijs ita honoraueris, ut ab altore et pastore Ecclesiae suae debuerant honorari: cum nos nondum auditos proscindi ac damnari patereris in ea concione, ad quam nos, priusquam te adiremus, deduci uoluisti. Neque hic pluribus uolo agere: sed tuam ipsius conscientiam hac in parte appello: et oro, ut illam Domino Deo tuo approbare uelis. Si uerò nos nostrasque Ecclesias pro membris CHRISTI non es dignatus agnoscere, grauius multo adhuc dignitatem corporis et sanguinis CHRISTI in nobis profanasti. Ne quaeso hic succenseas: re ipsa, quod dico, uerum esse uidebis, si rem paulo diligentius tecum reputare uelis. Grauiter sanè peccat, qui Regis sui autoritatem contemnit, proque nihilo ducit. Sed multo grauius adhuc peccat, qui non dignitatem modò atque autoritatem Regis sui pro nihilo ducit, sed Regem quoque ipsum regno suo, aut bona eius parte spoliare, excludereque conatur. Regnum porrò CHRISTI Domini, Regis regum omnium, in terris, sunt Eccle-//siae ipsius: *pag. 246.* quibus sanè CHRISTVM Dominum spoliare, prorsusque excludere conamur, dum eas pro membris ipsius, ipsumque pro illarum capite agnoscere non dignamur: etiamsi illas fundamento per ipsummet CHRISTVM Dominum posito insistere uideamus. Ita cum libelli nostri palàm et disertè testentur, nostras Ecclesias huic ipsi fundamento manibus et pedibus (quod dicitur) pro nostra infirmitate inniti: cum nullius item erroris ullo unquam legitimo ordine, ab ulla omnino restituta Ecclesia, non dico accusati, sed ne admoniti quidem, nedum conuicti simus: imò cum à maxima restitutarum ecclesiarum parte pro fratribus agnoscamur: nosque illas etiam in Domino ueneremur: grauius multo profanasti dignitatem corporis et sanguinis Christi in nobis, Rex serenissime, siquidem nos nostrasque Ecclesias pro membris Christi in catholica ipsius Ecclesia non es dignatus agnoscere, priusquam nos etiam audisses, quàm si agnitam in nobis membrorum CHRISTI dignitatem contemnendam esse putasses. Accipe uerò et aliud exemplum, quo rem plenius cognoscas. Qui mutuam coniugum aliquorum desponsionem, potissimùm autem Regum aut Dominorum suorum contemnunt, rident ac traducunt: eos sanè quisque intelligit, in Reges ac Dominos suos esse contu-// meliosos, dignosque qui a suis illis Regibus ac Dominis proculdubio *pag. 247.* puniantur. Sed nemo negauerit, infinitis modis grauius peccare illos, multoque digniores qui plectantur, qui Regis sui sponsam illi

1) Lees: nobis. Zie de *Errata* aan het slot.

abripere, atque ad ganeas propellere conentur. Ita cum scriptura omnes qui sunt in Ecclesia, mystici coniugij uinculo, CHRISTO Domino, ut castam uirginem, desponsos esse testetur: et nos quoque, nostrasque Ecclesias ad hoc ipsum uinculum pertinere constet, Baptismi primùm, deinde uerò confessionis nostrae, ac ministerij in Ecclesia nostri testimonio: equidem nullis suffugijs uitare poteris, quo minus in tua ipsius conscientia conuincaris, te grauius multo in sponsum nostrum CHRISTVM Dominum, dignitatemque corporis et sanguinis Christi in nobis peccasse, siquidem nos pro membris ipsius in ipso mox aduentu nostro agnoscere noluisti: quàm si agnitum nostrae cum CHRISTO desponsionis uinculum pro nihilo tibi duntaxat habendum esse iudicasses. Enimuerò quatenus desponsionis nostrae illud cum Christo Domino uinculum nòn modò contemnere in nobis nostrisque Ecclesijs agnitum, sed ne agnoscere quidem etiam uoluisti, hactenus sanè nos sponso nostro CHRISTO Domino (quod in te quidem erat) abripere conatus es, atque in Satanae
pag. 248. ga-//neas propellere: cum eos quos pro Christi membris agnoscere nolumus, alio sanè loco quàm pro Satanae membris habere non possimus. Vides igitur (Rex Serenissime) in utramlibet partem te uertas, culpa te nihilominus utrobique teneri, laesaeque dignitatis in nobis, nostrisque Ecclesijs corporis et sanguinis Christi, per iniquam nostri illam apud te in publica concione condemnationem: siue nos pro Christi membris agnoscebas, siue non agnoscebas.

Quod uerò ad alterum peccatum tuum attinet, illud quoque ex ijsdem fontibus facilè commonstrari potest. Quemadmodum enim publica illa nostri, Ecclesiarumque nostrarum apud te facta condemnatio, in corpus et sanguinem CHRISTI Domini, ut dictum est, redundat: ita sanè omnem nostri Ecclesiarumque nostrarum tractationem apud te, CHRISTVS ipsemet Dominus sibi olim (nisi culpam apud illum depreceris) imputare se uelle testatur. Neque hic multis opus est, ad commemorandam nostri, Ecclesiarumque tractationem. Venimus ad te (ut antea quoque dictum est) dissipati Antichristiana tyrannide, profugi, per maria ac terras longissimo ac grauissimo itinere iactati, inedia propemodum confecti: et uenimus Christi nomine supplices, pietate ac benignitate tua, multorum
pag. 249. testimonijs lau-//data, confisi. Ibi uerò, etsi nondum admissos, neque auditos, iniquissimo praeiudicio damnari audissemus: nostram nihilominus petitionem de admittendis apud te nostris Ecclesijs supplices prosequuti sumus, sperantes fore ut haec tanta praeiudiciorum iniquitas cum tempore corrigeretur. Expetijmus abs te, ad approbanda nostra omnia, qualiacunque tu ipse uoluisses, siue priuata siue publica colloquia, à quibus modò conuicia, calumniae et praeiudicia excluderentur, quae Christianos alioqui homines, nedum Docto-

res, haudquaquam decerent. Subijciebamus nostra omnia Verbi Diuini autoritati: atque ad hanc solam omnia examinari postulabamus. Testati sumus, nos multo libentissimè cessuros esse docentibus meliora ex uerbo Dei, si nostra inde etiam approbare non possemus. Orauimus postremò, ut positis humanis affectibus, solius Dei gloria in pacificandis Ecclesijs doctrinaeque controuersijs omnibus quaereretur. Nos, quemadmodum ubique hactenus pacem, non dissidia: societatem Ecclesiarum indiuiduam, non schismata ulla quaesissemus: ita non passuros esse nunc etiam, ut quicquam in nobis omnino, hac sanè in parte, desideretur. Haec nos sanè ita egimus omnia: id quod nostra alioqui tradita tibi per me Supplicatio abundè testatur. Sed // hisce omnibus adeò nihil efficere *pag. 250.*
apud te potuimus: ut ne receptaculum quidem apud te ad extremum, in media propemodum hyeme, nostris Ecclesijs, neque nobis reditum ad illas etiam permittere sis dignatus. Neque hic preces nostrae omnes per CHRISTI nomen apud te habitae, tantum ualere potuerunt, ut uel nostris Ecclesijs, in quibus multos ualetudinarios, multas item grauidas, ac fortè etiam puerperas iam esse dicebamus, domicilium, per hyemem saltem, uel nobis ipsis reditum ad illas (ut eis pro fide nostri ministerij adessemus) ullo modo potuerimus impetrare. Quid quod ex tuis palàm audiuimus, facilius te multo in regno tuo Papistas, et quascunque tandem alias sectas laturum esse, quàm nostras Ecclesias? Atque id quidem nescimus, tuo'ne iussu nobis sit dictum, nec ne: sed de te nobis, et quidem à tuis dictum esse scimus. Et re ipsa Papistis in Regno tuo domicilium, denique et opes et honores permitti uidimus: cum nos in media hyeme propelleremur. Quid uerò eiusmodi admisimus, obsecro, ut cum Papistis ac sectis quibusuis alijs eodem apud te, aut etiam deteriori loco haberemur? Sed si eodem nos cum Papistis, aut etiam deteriore loco ponis: quo pacto nobis per tuos consiliarios eo nomine gratulatus es, quòd ad Papismum // relapsi non essemus *pag. 251.*
in Ecclesiarum nostrarum dissipatione? Haec enim tuis uerbis, per tuos consiliarios nobis dicta fuerunt. Sed ea nos tibi ipsi, Rex serenissime, tecum perpendenda relinquimus potius, quàm ut illa pluribus prosequamur. Certè ego summopere doleo, me tecum de his ita agere oportere: nisi quòd pro Ecclesiarum mearum dignitate, meique in illis ministerij fide, aliud facere non possum. Ac uellem te hic posse intueri cor animumque erga te meum: nimirum uideres, me tibi reuera multo melius in Domino uelle, etiamsi te ita peccati nunc tui admoneam: quàm illi faciunt, qui tua apud te laudant omnia, tuaque interim probitate et clementia, quod non deberent, indignissimè abutuntur. Quos ego alioqui etiam maiore haud dubiè peccati tui culpa, quàm teipsum, teneri puto: etiam si te

quoque culpa tua liberare non possim. Habes iam Rex Serenissime, positum tibi ob oculos peccatum tuum: in quo, si tibi plus aequo liberè egisse uideor, cogita me id pro Ecclesiarum mearum dignitate et fide mei ministerij facere oportuisse: sed tamen id totum fecisse, non equidem laedendi quoquo modo, eleuandi ue, sed iuuandi potius tui, medicandique animo. Atque in ipsa peccati exaggeratione, te quidem non excusari (grauiter enim peccasti
pag. 252. reuera) sed eorum potius // interim accusari impudentiam, qui probitate, hac in parte, benignitateque tua Regia indignissimè certè sibi ad nos infamandos abutendum esse putarunt. Neque nouum est, optimis oculis pessimos quandoque ficos adhaerere. Ita mirum non est etiam, optimis quibusque Principibus pessimos ardeliones adesse, adeoque et aegrè ab illis auelli posse. Sed si id usquam est dolendum: maximè sanè est dolendum apud eos Principes, qui candido simplicique corde animum adijciunt ad restituendam ueram religionem. Vt enim quisque hic minimum fellis habet, ita alios quoque omnes sine felle esse putat: et ut quisque est optimus, ita maximè est credulus. Fitque ita demum, ut optimi quique facillimè etiam hypocritis credant: et facillimè demum etiam non quidem suo uitio, sed illorum dolis atque imposturis fallantur, inque multorum ad extremùm peccatorum societatem pertrahantur. Possem hic multa eiusmodi exempla, nostri iam temporis, proferre: si non illa deplorare potius, quàm commemorare mallem. Sed optaremus, te quoque inter ea recenseri non posse.

Quod porrò iam est proximum, Deum optimum maximum oro, ut te regat ac gubernet: liberetque te à ficis tuis [1]), ne grauius adhuc tua probitate abutantur. Equidem dolendum est, nomen tuum per
pag. 253. istos infamari, quod alio-//qui pijs ubique omnibus commendatissimum esse oporteret: et esset proculdubio longè commendatissimum, nisi isti obstarent. Quanquam nemo est, qui probitatem, candorem, integritatemque tuam, denique et studium tuum erga religionem, non libenter agnoscat: nisi quòd dolemus, te, impudentia atque hypocrisi quorundam transuersum agi: donaque Dei in te per illos infamari. Alioqui probitate atque integritate tua factum uidemus, ut etsi publica unius tui censura damnati essemus, tua tu interim erga nos beneficentia sis usus: et tuam peculiariter erga me propensionem clementer declaraueris etiam, dum et liberos meos istic relictos, in curam tuam te recepturum esse mihi indicares, siquidem id tibi permitterem: et supellectilem meam istic asseruari posse permitteres, donec pro illa missurus essem. Haec sanè non leuia nobis argumenta fuerunt, agnoscendae probitatis ac benigni-

---

1) Zie het voorafgaande: Neque nouum est enz.

tatis tuae: nobisque hoc etiam gratiora, quòd non obscurè testarentur, condemnationem nostri illam apud te factam, eo apud te loco non fuisse, ut nos eodem planè loco cum deploratis illis haereticis poneres, quibus tamen adnumerabamur: quos alioqui munificentia tua sine piaculo iuuare non potuisses. Quòd igitur munificentia tua in nos sis usus, quódque tuam erga me peculiariter propensio-// nem declarare uolueris: id sanè ex tua ipsius adnata probitate et *pag. 254.* clementia factum esse non dubitamus, tuaeque Maiestati Regiae hoc nomine summa cum obseruantia gratiam habemus: oramusque, ut eo nos animo complecti etiam pergat. Quòd uerò nos apud te passus sis proscindi ac condemnari: quòd item nos nostrasque Ecclesias, censurae illius nomine, in regno tuo ferendas non esse iudicaueris: id sanè totum censoris tui illius impudentiae, et sui similium, maxima ex parte acceptum referimus: etiamsi te hic quoque prorsus, ut dictum est, non excusamus. Peccatum enim grauius est, quàm ut excusari ullo modo aut debeat, aut possit. Quoquo enim modo assensus es illi condemnationi, non in nostras sanè Ecclesias tantum, sed in catholicam adeò ipsam Christi Ecclesiam, et proinde in ipsum quoque Christi Domini corpus et sanguinem peccasti: siue dum nos à catholica illius Ecclesia, non sine illius pariter ac nostra iniuria, rescindis per censoris illius tui condemnationem: siue dum illam nobiscum pariter eius doctrinae nomine condemnas, quam illi nobiscum communem esse, perpetuo atque unanimi eius consensu, indubitatò constat. Video me prolixiorem esse, quàm initio uolebam. finem faciam igitur. Tantum te oro, Rex clementissime, intuere propius factum tuum, // quo nostras *pag. 255.* Ecclesias, praeter meritum illarum, praeterque doctrinam Euangelicam, et praeter legem etiam charitatis Christianae, censoris illa tui condemnatione et tua propulsione infamasti. Et uide tuam conscientiam, ut illam non mundo huic, neque item tuis censoribus, qui et ipsi falli ac fallere possunt: sed Domino Deo tuo, in cordis tui penetralibus approbare possis.

Quod restat, Deum oro, ut dona in te sua augeat, illaque per spiritum sanctum suum regat et ornet, ad dissidiorum in sua Ecclesia compositionem, et ad tuam ipsius salutem: Amen. Meque et meam tenuitatem tuae Maiestati summa cum obseruantia commendo. Quod si quid mihi respondere dignaberis: id per D. Henricum concionatorem tuum tibi licebit, ad quem etiam ea de re scripsi: et non dubito talem esse, cui facile credi possit. Æmdae, undecima Decembris, Anno 1553.

Sic subscriptum,
Sacrae Maiestati tuae Regiae addictissimus,
Ioannes à Lasco
manu propria. //

pag. 256.

RATIONES QVAEDAM, CVR VERBA ILLA COEnae, HOC EST CORPVS MEVM, HOC EST SANGVIS MEVS, non secundum literam, ut de carnali oris manducatione et bibitione corporis et sanguinis Christi intelligantur, sed mysticè exponi oporteat: collectae

Per IOANNEM VTENHOVIVM Gandauum.

1.

Pugnat expositio illa uerborum Coenae (iuxta literam) cum natura Sacramentorum.

1. Verba institutionis Sacramentorum aliorum omnium, cùm ueteris tum noui Testamenti, non secundum literam, sed mysticè necessariò exponi oportet. Verba Coenae sunt institutio Sacramenti: neque, cur in illis exceptio ulla fiat, ex Scripturis doceri potest. est enim unum atque idem mysterium omnium Sacramentorum: nempe ipsa communio seu societas corporis et sanguinis Christi. Ergo et uerba institutionis Coenae Dominicae non secundum literam, sed mysticè exponi necessariò oportet.

Matth. 28. *Marc*. 10. *Rom*. 4. 2. Sacramenta omnia sunt signacula appensa Euangelio. Sed contra naturam sigillorum est, naturaliter esse idipsum cuius //

pag. 257. sigilla sunt: aut in se reipsa et corporaliter continere donum ipsum, quod obsignant. Ergo neque panis Coenae est ipsum reale corpus Christi, neque realiter in se continet quod Coenae usu obsignatur. Ac proinde nuda illa ac simplex (iuxta literam) uerborum Coenae interpretatio consistere non potest.

3. Sacramenta sunt instituta, ut seruiant infirmitati fidei nostrae. Porrò per imaginationem carnalis praesentiae sub elementis Coenae, quam literalis illa expositio secum trahit, non solùm non iuuatur infirmitas fidei, sed potius turbatur ac laeditur ipsa fidei ratio:

denique et natura omnium sacramentorum, atque adeò mens ipsa uniuersae Scripturae labefactatur. Ac proinde nuda illa ac simplex iuxta literam, uerborum Coenae interpretatio, ut sonant, consistere non potest.

Sed dicat aliquis: Si in elementis Coenae corpus Christi Domini realiter et in specie, ut dicitur, non adest: ergo et inutilis et inanis erit Coenae Dominicae usurpatio. Respondetur. Quemadmodum sigilla non desinunt esse et utilia et necessaria, etiamsi neque idem sint quod donum ipsum, neque etiam donum ipsum realiter in se contineant: ita quoque non desinet utilis, efficax et necessarius esse Coenae Dominicae usus, etiamsi panis Coenae non sit ipsummet corpus Chri-//sti, neque illud in se realiter contineat et complectatur. *Obiectio.* *pag. 258.*

4. In omnibus Sacramentis necessariò opus est elementis quibusdam, quorum usu tanquam uehiculo aliquo ad mysterium ipsum subuehamur. Si autem uerba Coenae propriè, iuxta literam, ut sonant, rigidè accipiantur, nulla hauddubie elementa in Coena sunt futura: utpote quae iam in ipsum Christi corpus sint transmutata. Ergo uerba illa Coenae non secundum literam, ullo prorsus modo, sed mysticè sunt exponenda.

5. Sacramenta omnia externis symbolis spiritualem ueritatem figurant, si modò pro Sacramentis haberi debeant. Si autem uerba Coenae iuxta literam exponerentur, nulla ueritas sub ipsis symbolis Coenae figuraretur. Ergo uerba illa Coenae iuxta literam, ut sonant, exponi non posse, est indubitatissimum.

2.

Pugnat cum uera fide et eius analogia, quam in omni expositione Scripturarum (iuxta doctrinam Apostolicam) retineri oportet. *Rom. 12.*

1. Non est spiritui sancto proprium, locum aliquem Scripturarum truncatè torquere, contra alia Scripturarum loca, non considerato subiectae materiae argumento. Quinimo hoc ipsi Satanae proprium esse constat. // Sed uerba illa Coenae Dominicae iuxta literam, ut sonant, propriè accepta, truncatè torquentur contra alia infinita Scripturarum loca, non considerato subiectae materiae argumento. Ergò ea uerborum Coenae Dominicae crassa, ut sonant, interpretatio, cum fidei analogia conuenire non potest. *pag. 259.* *Matth. 4.*

2. Scriptura passim testatur, nos sola fide iustificari, seu sola fide à nobis percipi misericordiam Dei, per quam seruamur. Corporis et sanguinis Christi communio est opus misericordiae Dei, per quam seruamur. Ergo sola fide, non autem ore carnali percipitur communio salutaris corporis et sanguinis Christi.

3. Fides non nouit nisi unam duntaxat salutarem corporis Christi manducationem: nimirum spiritualem illam solis filijs Dei propriam, de qua Christus Ioann. 6. Ergo literalis illa uerborum Coenae interpretatio, carnalisque corporis Christi manducatio, cum fide uera consistere non potest.

4. Per doctrinam realis istiusmodi praesentiae et manducationis corporis Christi in Coena, quae ex literali illa uerborum Coenae expositione nascitur, natura et uis ipsa fidei nostrae obscuratur et uiolatur. Paulus enim docet fidem nostram uersari circa futura, non autem reipsa praesentia: nimirum quae in spe posita, etiam-
pag. 260. num expectantur. // Et fidem nobis commendat, quae contra spem sub spe (sublata omni diffidentia) credit. sub eiusmodi autem reali praesentia et manducatione corporis Christi in pane Coenae, non in spem rei absentis credere iubemur, sed fide iubemur apprehendere quod reipsa praesens esse, atque ita demum ministri manibus porrigi et ore carnali edi docetur. Ergo natura et uis ipsa uerae fidei per doctrinam eiusmodi realis in pane Coenae praesentiae et manducationis obscuratur et uiolatur.

5. Repugnat articulo ascensionis, quam Christus Ioann. 6. opponit illi Capernaitarum imaginationi de carnali esu et potu corporis et sanguinis sui: satis alioqui iam tum indicans, se nihil de tali, sed de spirituali manducatione fidei agere. Igitur doctrina haec in Ecclesia Christi Domini foueri non debet.

Obiectio. Sed dicat rursum aliquis, Capernaitas cogitasse aliquam carnis Christi per frusta manducationem: se uerò nihil tale adeò crasse cogitare, sed integram corporis et sanguinis sui manducationem ac bibitionem: ac proinde iniquè se inter Capernaitas censeri. Respondetur. Si cetus piscis ideò minus crasse Ionam deuorauit, quòd illum integrum, non autem commansum deglutiuit: tum etiam
pag. 261. Capernaitae non sunt, qui de in-//tegri, non autem dissecti corporis Christi carnali interim manducatione disserunt. Sed si negari non potest, Ionam crassissimè ac corporaliter prorsus à ceto deuoratum esse etiamsi commansus non esset: imò si immanius magisque belluinum est uiuum atque integrum hominem deuorari quàm dissectum: multo etiam aequius inter Capernaitas numerantur, qui integrum iam uiui Christi Domini corpus carnaliter in pane Coenae uorari docent, quàm illi qui de eius dissectione imaginabantur.

6. Aduersatur perpetuae expectationi extremi aduentus Christi Domini, qui unicus nobis expectatur. Is enim obscuratur per quotidianos, eosque innumeros eiusmodi aduentus, qui per illam iuxta literam uerborum Coenae Domini interpretationem constituuntur. Ergo uerborum illorum Coenae iuxta literam, ut sonant, acceptio, nullatenus est admittenda.

7. Corpus et sanguis Christi Domini sunt uerus et unicus cibus potusque animarum nostrarum, quem edimus et bibimus, quó ue pascimur in Coena Dominica. Animae autem nostrae spirituales sunt, nec possunt nisi spiritualiter ore fidei uesci ac pasci corpore et sanguine Christi, quae iuxta substantiam suam spiritualia non sunt. Igitur nulla carnalis manducatio corporis Christi, // quae ore *pag. 262.* carnali in Coena fiat, uel per somnium est admittenda. Ac proinde uerba illa Coenae (iuxta literam ut sonant) non sunt exponenda.

Quod uerò de Dei omnipotentia hic adfertur, nullius est momenti. *Obiectio.* Agnoscimus quidem reuerenter (ut debemus) Dei omnipotentiam. Sed eam ultra ipsius uoluntatem non esse extendendam dicimus. Deus enim omnia quaecunque uoluit fecit, ut ait Psaltes: non autem quaecunque non uoluit fecit. Porrò realem eiusmodi corporis et sanguinis Christi sub elementis Coenae praesentiam ex Dei uoluntate esse non constat. Quin potius indubitanter constat, infinitis scripturarum testimonijs eam Dei uoluntati ex Diametro aduersari. Neque sanè extenuamus hic admirandam Dei potentiam, cum dicimus animas nostras pabulo corporis et sanguinis Christi Domini, uirtute spiritus sancti, in Coena pasci, ac in communione eorundem obsignari in uitam aeternam, etiamsi Christus corpore et sanguine suo coelo contineatur.

8. Christus per fidem habitat in cordibus nostris. Ergo per realem *Eph. 2.* carnalemque praesentiam et manducationem, quae ex literali illa uerborum Coenae interpretatione prognascitur, non habitat, neque ipsum in Coenae pane realiter (iuxta carnem) manducamus. // Quod *pag. 263.* enim carnali ore manducamus, saltem aliquandiu in nobis haeret. Sed iuxta ipsorummet aduersariorum sententiam non haeret in nobis, *De Consecr. dist. 2. cap. trib. gradibus [1].* per Coenae usum, Christi corpus: ut uidere est in iure Pontificio, ubi sic legitur· Certum est, quod quàm citò species dentibus teruntur, tam citò in coelum rapitur corpus Christi. Item Vuestphalus: *Vuestph. in libello de recta fide.* Corpus Christi (inquit) est tantisper in pane, dum sensus afficitur. Sed sensus non afficitur nisi ad summum in gutture. Ergo per Coenam Christi corpus nec haerere, nec habitare in nobis potest. Ac proinde uana est omnis eiusmodi manducationis imaginatio.

9. Non minus percipimus fide corpus et sanguinem Christi Domini in uerbo, quàm in Coena ipsius. Sed uerbo Dei non inest ipsum corpus Christi, iuxta substantiam eius naturalem. Ergo neque in elementis Coenae (quae est uerbum uisibile) ullo prorsus modo inesse, aut in pane delitescere putandum est.

Quod uerò ex uerbis illis Pauli (Quisquis ederit panem hunc, et

---

1) Bedoeld is in het *Decretum* van Gratianus c. 23. D. II. de consecr.; in Friedberg's uitgave van het *Corpus iuris canonici*, P. I, col. 1321.

Obiectio. biberit poculum Domini indignè, reus erit corporis et sanguinis
1. Cor. 11. Domini) inferunt aduersarij, corpus et sanguinem Christi elementis Coenae inesse, aut subesse: aliàs fieri non posse, ut quis reus corporis et sanguinis Christi in Coenae usu fiat: nimis est friuolum.
pag. 264. Quemadmodum enim non desinit esse // reus laesae Maiestatis Regiae, qui sigillum Regium comtemptim pedibus conculcat, etiamsi Rex ipse persona sua conculcationi non adsit: ita quoque non potest non esse reus corporis et sanguinis Christi Domini, qui signaculum Coenae Dominicae infidelitatis suae pedibus conculcat, etiamsi is corpore et sanguine suo elementis Coenae non consubstantietur.

3.

Pugnat cum Regno Christi Domini.

1. Regnum Christi Domini non est carnale, sed spirituale in Ecclesia ipsius. Ergo in uerbis illis Coenae Domini nihil carnale aut literale est cogitandum, praesertim cum non historicae narrationis, sed sacramentalis locutionis uerba esse constet. Ac proinde iuxta literam non sunt exponenda: ne consolationem spiritualem amittamus.

4.

Pugnat cum sacerdotio Christi Domini.

1. Si Christus adhuc esset in terris, non esset summus ille et aeternus sacerdos in Ecclesia Dei, ut ait Paulus. Sed iuxta hanc literalem uerborum Coenae acceptionem, carnalemque praesentiam et manducationem, Christus corpore suo esset in terris. Ergo //
pag. 265. uerba illa Coenae iuxta literam exponi non possunt.

5.

Pugnat cum doctrina Christi Domini, ac mente.

1. Christus Dominus, ut apud Mattheum et Marcum uocat calicem suum sanguinem, ita et apud Lucam et Paulum uocat eum nouum testamentum in suo sanguine. Ea autem de calice uerba neque apud Lucam, neque apud Paulum iuxta literam accipi possunt. Ergo nec uerba prioris membri de pane Coenae iuxta literam accipi possunt, sed mysticè omnino sunt exponenda: cum eadem sit et panis et calicis in Coena ratio.

2. Christus seriò admonuit suos discipulos, sibi cauerent ab ijs qui post ascensionem ipsius dicerent: Ecce hic Christus, ecce ibi. Verborum autem Coenae, iuxta literam, interpretatio hîc et illic in terris Christum sistit. Ergo nullo prorsus modo est admittenda.

3. Christus dixit: Pauperes semper habebitis uobiscum, me autem non semper habebitis. Verba autem illa sisterent nobis eum, cum

uellemus, Christum Dominum, si iuxta literam intelligerentur. Ergo uerba illa iuxta literam haudquaquam sunt intelligenda.

4. Paulus, optimus mentis Christi Domini interpres, hîc sub corporis nomine interpretatur non substantiam, sed commu-//nionem corporis Christi. Diuersa autem sunt inter se, ipsa substantia corporis Christi naturalis, et communio corporis ipsius. Ergo in uerbis Coenae non substantia, sed communio corporis Christi intelligi debet: ac proinde interpretatio illa uerborum Coenae iuxta literam cum mente Christi conuenire non potest. 1. *Cor*. 10. *pag. 266.*

6.

Pugnat cum henade seu unione ueteris ac Apostolicae Ecclesiae.

1. Vnus est Ecclesiae ueteris et nouae Deus, una fides, una et eadem iustificandi ratio, una et eadem ratio obsignandi iustificationem: nimirum in mystico Sacramentorum usu, per spiritum sanctum. 1. *Cor*. 10. Eandem enim escam spiritualem comedebant patres omnes, et omnes eundem spiritualem potum bibebant, nempe Christum. Christus autem iuxta carnem suam in ueteri Ecclesia nondum existebat: ac proinde realiter, iuxta corpus et sanguinem suum naturalem, corporaliter neque edi neque bibi poterat. Ergo nec nunc eiusmodi carnalis manducatio est agnoscenda: multo minus uerò illa uerborum Coenae iuxta literam interpretatio.

7.

Pugnat cum natura corporis Christi, ueraque humanitate ipsius.

1. Christus per omnia similis factus est fra-//tribus, excepto peccato, iuxta doctrinam Paulinam. Nostra autem corpora uno tantum nunc sunt loco, atque etiamnum post resurrectionem sunt futura. Vana ergo est omnis imaginatio de immensa corporis et sanguinis Christi Domini in Coenae elementis praesentia et manducatio, quam secum trahit literalis uerborum Coenae interpretatio. *pag. 267.* *Hebr*. 4.

2. Sacra Scriptura unicum tantum Christi Domini corpus, et unicam saltem Coenam Domini agnoscit. Nuda autem illa iuxta literam uerborum Coenae interpretatio, duplex Christi Domini corpus nobis constituit, aut duplicem proculdubio Coenam Domini. Ergo nullo modo contra doctrinam fidei retineri [1]) Ecclesia debet. Aut enim, iuxta talem hanc interpretationem, corpus Christi mortale est in pane Coenae, ne dicam mortuum et exangue, aut immortale. Si mortale, tum sanè duo Christi corpora statuentur: alterum im-

---

1) Eene oude hand heeft in het exemplaar van de Maatschappij der Ned. Letterkunde achter „retineri" het woordje „in" ingevoegd. Zie de *Errata* aan het slot.

mortale gloriosum ad dexteram patris in coelis, alterum uerò mortale adhuc in pane Coenae. Si uerò immortale, iam non est eadem nostra Coena cum Coena Christi Domini, qui mortale corpus suum et sine sanguine in pane Coenae Apostolis suis (iuxta hanc talem expositionem) exhibebat.

3. Christus Dominus nunquam uno eodemque tempore pluribus *pag. 268.* locis iuxta carnem // suam, multo minus autem siue unde abierat, siue quò uenturus erat, praesens realiter adfuisse legitur. Sed per imaginationem illam corporalis in pane Coenae praesentiae, infinitis simul locis uno eodemque tempore esse oporteret. Haec talis igitur imaginatio carnalis praesentiae, tanquam uerae Christi Domini humanitati aduersaria, ac proinde nuda illa uerborum Coenae interpretatio consistere nullo modo potest.

Obiectio. Quod uerò de miraculo obijcitur, friuolum est planè. Miracula enim Dei omnia (ut facile est uidere ex sacris literis) sunt aperta, et sensibus hominum, ad fidei ipsorum confirmationem, exposita. Hîc uerò nihil est tale: quinimo uis ipsa fidei obscuratur, ac ueritas corporis Christi uiolatur. Igitur omnis eiusmodi imaginatio est abijcienda.

4. Christus quoties praesens fuit corpore, oculis uideri, manibusque hominum tangi uoluit, aut saltem potuit, etiam post suam resurrectionem. Et si quando ulla incideret dubitatio de ueritate corporis sui, tum sanè non aliò quàm ad externorum sensuum uisus et tactus *Luc.* 24. iudicium prouocabat. In Coena autem nec uideri, nec tangi, nec *Ioan.* 20. audiri, neque ullo omnino corporis sensu percipi potest. Vana est igitur, et pugnat cum natura uerae humanitatis Christi Domini, *pag. 269.* realis illa praesentia corporis Christi in pane Coe-//nae, ac nuda et simplex iuxta literam uerborum Coenae interpretatio.

5. Corpus Christi non potest in aliam ullam naturam transformari, aut alteri substantiae reali unione coniungi, quàm diuinae. Si autem uerba Coenae iuxta literam interpretari debeant, necesse fuerit corpus Christi aut in panem transformari, aut saltem pani reali unione coniungi. Ergo uerba illa Coenae, non iuxta literam, sed mysticè sunt intelligenda.

6. Sanguis Christi Domini, post resurrectionem ipsius, non potest amplius à corpore ipsius ullo prorsus modo separari. In carnali autem illa manducatione separatur alterum ab altero. nam et panis et uinum separatim distribuuntur et percipiuntur. uerba item ipsa in quibus uis institutionis Christi instituitur, non uno eodemque tempore proferuntur, sic ut corpus à sanguine, et sanguis à corpore Christi discernatur. Ergo nuda illa iuxta literam uerborum Coenae interpretatio, carnalisque item manducatio corporis Christi Domini, retineri in eius Ecclesia non potest.

8.

Pugnat cum natura ἀναμνήσεος, seu recordationis.

1. ἀνάμνησις, seu recordatio est, rerum non praesentium, sed praeteritarum. Coena autem // Domini instituta est in memoriam *pag. 270.* Christi, atque adeò corporis ipsius fracti, sanguinisque ipsius effusi pro nobis. Ergo Christus iuxta carnem suam elementis Coenae inesse aut subesse, ut ministri manibus distribuatur, haudquaquam potest.

9.

Non est necessaria corporalis, in Coenae pane, corporis Christi manducatio: ac proinde neque nuda illa, iuxta literam, uerborum Coenae interpretatio.

1. Si carnalis illa corporis Christi in Coena manducatio esset necessaria ad salutem, Deus equidem illa ueterem Adami, Patriarcharum et Prophetarum Ecclesiam non fraudasset. Imò uerò Christum ipsummet patribus illis potius in carne exhibuisset, quàm de uenturo illo adhuc multo post tempore, promissionem dedisset. Sed primis illis nostris parentibus, deinde uerò et patriarchis, denique et Israeliticae Ecclesiae toti sola de uenturo Christo promissio satis fuit ad salutem aeternam, quatenus fide apprehendebatur: neque eis quidquam defuit ad habendam eandem ipsam, quam nos habemus, corporis et sanguinis Christi communionem: cum eandem nobiscum escam, eundemque nobiscum potum spiritualem (ut suprà dictum est) ederint et biberint. Ergo realis illa sub ele-//mentis *pag. 271.* Coenae praesentia corporis Christi, ac proinde nuda etiam illa uerborum Coenae iuxta literam interpretatio, non est necessaria.

2. Si uerba illa Coenae Dominicae iuxta literam sunt exponenda, carnalisque manducatio sit necessaria ad communionem corporis et sanguinis Christi consequendam: oportet omnes qui Coenae Dominicae non participant excommunicari, atque adeò damnari. Extra enim communionem corporis et sanguinis Christi non est salus. Illud autem sine impietate dici non potest. Ergo omnis eiusmodi carnalis manducatio, tanquam non necessaria, est auersanda.

3. In Baptismo uerò abluimur sanguine Christi Domini, Baptismi testimonio, per Spiritum sanctum. Ad eam autem in Baptismo ablutionem non requiritur realis ulla praesentia atque effusio sanguinis Christi in aqua. Ergo ad edendum uerè et bibendum corpus et sanguinem Christi in Coena, nihil opus est illorum reali praesentia aut manducatione: ac proinde neque nuda illa iuxta literam uerborum Coenae interpretatione.

10.

Est inutilis.

1. Christus Dominus nihil inutile instituit in sua Ecclesia. Car-
pag. 272. nalis autem corporis sui esus, et sanguinis sui potus, isthoc // modo est inutilis, neque prodest quidquam ad salutem, ut Christus ipse-
Ioan. 6. met Dominus disertè testatur: Ergo carnalis illa praesentia, manducatioque ex Christi institutione esse non potest. ac proinde etiam tanquam inutilis est reijcienda, unà cum parente sua, nimirum illa uerborum Coenae iuxta literam expositione.

11.

Est absurda.

1. Literalis illa uerborum Coenae Domini expositio arguit, Christum Dominum omnem corporis sanguinisque sui substantiam Apostolis suis, ore carnali manducandam tradidisse. Si autem Christus Dominus corpus sanguinemque suum ita ipsis comedendum bibendumque tradidisset, nullum proculdubio corpus frangendum sanguinemque effundendum habuisset. Igitur ea carnalis imaginatio, tanquam absurda (ne dicam impia) protinus est reijcienda.

2. Si uerba illa Coenae, Hoc est corpus meum quod pro uobis frangitur, hoc est sanguis, etc. debeant iuxta literam, ut sonant, exponi: consequetur, corpus Christi Domini adhuc frangi, et sanguinem suum effundi oportere. Ergo omnis eiusmodi carnalis imaginatio, tanquam absurda, est explodenda.

3. Ex carnali praesentia, manducationéque corporis Christi in
pag. 273. Coena ipsius, quam // realis illa uerborum Coenae interpretatio secum trahit, oporteret omnes sanctos iam mortuos, aut in, aut sub elementis Coenae esse cum Christo Domino. Christus enim dixit: Pater quos dedisti mihi, uolo ut ubi ego sum, et illi sint mecum. Aut saltem oportebit Enoch, Eliae, et si qui sunt plures de quorum morte non constat ex scripturis, corpora pani Coenae cum Christi corpore reipsa includi. Certum est enim, illos cum Christo Domino uiuere. Hoc uerò est longè absurdissimum. Ergo imaginatio illa, de nuda iuxta literam uerborum Coenae (ut sonant) interpretatione, et carnali in pane Coenae corporis Christi praesentia ac manducatione, tanquam absurda, est extirpanda.

4. Cum Coenam Domini infinitis simul locis administrari posse constet, et aduersarij contendant in ipsis Coenae elementis reipsa διὰ εἴδους esse, ministri manibus distribui, et ore carnali sumi ipsam substantiam corporis et sanguinis Christi naturalis, ex nuda illa uerborum Coenae, ut sonant, interpretatione: necessariò fatendum est, iuxta doctrinam illorum, tam esse infinitum corpus ipsum et sanguinem Christi, quàm sunt infiniti loci quibus Coena administrari simul potest. quod est absurdissimum, et praecipuos quosque fidei

nostrae articulos // planè subuertit. Ergo nuda illa uerborum Coenae iuxta literam interpretatio, ut res absurdissima, retineri in Ecclesia non debet. *pag. 274.*

5. Si uerba illa Coenae iuxta literam intelligenda essent, iamdudum omittenda fuisset Coenae administratio. Ex uerbis enim Paulinis, Mortem Domini annunciate donec ueniat: constat, Coenam Christi Domini aduentu cessaturam esse. Igitur absurda est omnis eiusmodi, iuxta literam, uerborum Coenae, ut sonant, imaginatio.

6. Ipsa substantia corporis Christi Domini pro nobis crucifixa est. Si autem panis substantia sua esset corpus Christi Domini, sequeretur, panem pro nobis crucifixum esse. Ergo illa uerborum Coenae iuxta literam interpretatio, tanquam absurda, est reijcienda.

7. Si uerba illa Coenae Domini nuda, iuxta literam sunt accipienda: consequitur, aequò impios atque pios saluatum iri. Vita enim et gloria à Christi Domini corpore separari amplius in aeternum non possunt, nedum in Coena. Sed impij non seruantur, etiamsi participent de pane et poculo Coenae. Ergo sequitur, hanc literalem uerborum Coenae expositionem, ex qua carnalis progignitur praesentia, manducatioque corporis et sanguinis Christi Domini in Coena ipsius, tanquam absurdam explodendam esse. //

IMPIOS AVTEM NON COMMV- *nicare corpori et sanguini Christi Domini in Coena probatur.* *pag. 275.*

1. Nemo in Christo manet, et Christus in eo, nisi qui manducat carnem ipsius, et bibit sanguinem ipsius. Soli uerò fideles manent in Christo, et Christus in eis: proinde etiam soli manducant eius carnem, et bibunt eius sanguinem. Ergo impij neque carnem Christi manducare, neque sanguinem eius bibere in Coena sine fide possunt.

2. Nemo communicat corpori et sanguini Christi Domini, nisi qui ad communionem corporis et sanguinis Christi Domini pertinet. Sed soli fideles ad communionem corporis et sanguinis Christi Domini pertinent. Ergo impij corpori et sanguini Christi Domini communicare in Coena nullo modo possunt.

12.

Est noxia.

1. Carnalis illa praesentiae Christi corporis et sanguinis in elementis Coenae imaginatio, maximam hactenus idololatriae occasionem dedit, ac etiamnum quotidie dat. Ergo ea unà cum genitrice sua, nimirum literali uerborum Coenae expositione, tanquam noxia, planè est reijcienda.

2. Ab omni specie mali, iuxta doctrinam Apostolicam, est abstinendum. Sed ea ipsa opi-//nio parit geniculationem in admini- *pag. 276.*

stratione Coenae Dominicae, quae specie idololatriae coram elementis Coenae non caret. Ergo tanquam noxia planè est reijcienda.

3. Obscurat consolationem quam habemus in iusticia Christi: quae in hoc potissimum declaratur, quòd suprà in coelis apud Patrem pro nobis intercedit. Ita enim Christus Ioann. 16. Spiritus sanctus, inquit, arguet mundum de iusticia, quia abeo ad patrem.

4. Priuat Ecclesiam consolatione spiritus sancti in ipsius missione. Nam Christus apud Ioannem: Expedit (inquit) uobis ut abeam. Si enim non abeam, spiritus Sanctus non ueniet. Sed si abiero, mittam eum ad uos.

5. Paulus scribit, nos considere cum Christo in coelestibus per
Eph. 2. fidem. Sed per eiusmodi praesentiam certitudo illa nostri in coelis cum Christo consessus, in quo maximam habemus consolationem, nobis eripitur. Ergo noxia est omnis eiusmodi cogitatio carnalis praesentiae, manducationisque, quae ex nuda illa uerborum Coenae, iuxta literam, expositione originem ducit.

6. Certum est, nos perpetuam et nunquam interrumpendam cum Christo Domino habere communionem in corpore et sanguine suo. Sed per eiusmodi carnalem manducationem, qua in communionem //
pag. 277. cum Christo Domino uenire dicimur, eripitur nobis perpetuae illius nostrae cum Christo Domino communionis consolatio. Ergo tanquam noxia, procul releganda est omnis illa uerborum Coenae iuxta literam expositio, carnalisque praesentia et manducatio corporis et sanguinis Christi.

7. Corporalis illa opinio de edendo ac bibendo (carnali ore) corpore et sanguine Christi Domini in Coena ipsius, animos Coenae participantium circa crassam illam de praesentia corporali imaginationem ita occupat, ut illi uni intenti, mysterium Coenae, nimirum obsignationem communionis nostrae in corpore et sanguine Christi: nostrumque item erga Deum et proximum nostrum officium, cuius in Coena admonemur, negligamus. Ergo tanquam noxia eiusmodi corporalis uerborum Coenae interpretatio, procul reijcienda est.

13.

Inducit necessariò prodigiosam corporis et sanguinis Christi ubiquitatem, contra scripturas.

1. Si Christus iuxta corpus et sanguinem suum sit ubique, frustranea erit Coenae institutio. Quorsum enim opus erat Christo Domino Coenam suam instituere, et corporis sanguinisque sui in elementis Coenae distributionem, cum in nobis ipsis corporis et //
pag. 278. sanguinis sui substantia esse iam oporteret, si nusquam non esset? Falsum est igitur ubiquitatis commentum.

2. Deinde ex ubiquitatis illius assertione sequeretur, nullam

esse Diaboli Angelorumque eius ullorum condemnationem. corporis enim Christi substantia nulla amplius gloria sua coelesti exui iam potest.

3. Si corpus Christi esset ubique, nos ubique, ac proinde etiam in inferno futuri essemus. Hoc autem est contra scripturas, Luc. 16. Inter nos et uos (inquit Abraham) hiatus ingens firmatus est, ut si qui uolent hinc transire ad uos, non possint, neque isthinc huc transire. Ergo uana est omnis de ubiquitate corporis Christi cogitatio.

4. Si Christus Dominus ratione coniunctionis diuinae et humanae naturae, iuxta corpus suum esset ubique: sequeretur, ipsum iam inde à primo conceptionis suae initio, etiam extra diuae uirginis uterum, ubique conceptum fuisse: eumque etiam extra Bethleem ubique natum, ex Nazareth ubique educatum, extra Hierosolymam ubique passum, extra monumentum in quod positus fuerat ubique sepultum ac resurrexisse, extra Galilaeam denique in coelum ubique assumptum esse: aut saltem diuae uirginis uterum, Betlehem, Nazareth, Hierosolymam, ac monumentum illud ubique expansa fuisse: quinimo in coe-//lum eum nunquam ascendisse. oportuerat enim eum *pag. 279.* iam ante ascensionem in coelis esse. Si uerò dicatur corpus Christi Domini primùm coepisse esse ubique post suam ascensionem, ratione consessus ipsius ad dexteram Dei patris: non est quòd praesentiam ullam corporis et sanguinis Christi Domini sub elementis Coenae in prima coena fuisse imaginemur: cum illa ante consessum Christi Domini ad dexteram Dei iam fuerit celebrata. ac proinde ne nunc quidem praesentiam ullam corporis et sanguinis Christi sub elementis Coenae habemus: nisi si in Coena nunc plus habeamus, quàm ipsi Apostoli habuerunt. Ergo omnis eiusmodi ubiquitatis imaginatio, tanquam longè absurdissima, est explodenda.

14.

Pugnat denique cum alijs multis Scripturae locis.

1. Matth. 24. Si dixerint uobis (inquit Christus met [1]) Dominus, ut suprà [2]) dictum est) ecce hic Christus, ecce illic, ne credatis. exorientur enim pseudochristi et pseudoprophetae, et edent signa magna et prodigia, ita ut in errorem ducantur etiam electi Dei, etc. Ac paulo pòst rationem adiungens: Sicut enim fulgur exit ab oriente, et relucet usque in occidentem, ita erit aduentus filij hominis. In Coena uerò (nimirum cor-//pore suo) est planè *pag. 280.* inconspicuus. Ergo carnalis illa imaginatio prorsus est reijcienda.

---

1) Dit „met" schijnt geheel overtollig.
2) Nl. p. 265 (hierboven, blz. 164).

2. Matthaei 28. Ecce (inquit Angelus de Iesu) resurrexit, non est hic.

3. Ioannis 16. Iterum (inquit Christus Dominus) relinquo mundum, et abeo ad patrem. E`quibus uerbis, Relinquo, abeo, etc. clarum est, Christum iuxta corpus suum sub elementis Coenae non esse. Igitur somnium est, quod de eiusmodi praesentia corporis Christi in Coena adfertur.

4. Ioannis 17. Et iam (inquit Christus) non sum in mundo: at hi in mundo sunt: ego autem ad te uenio. ubi praesens positum est pro futuro. Ergo, etc.

5. Lucas Act. 1 de ascensione Christi Domini loquens: Videntibus (inquit) eisdem, in altum ab eis sublatus est, et nubes subduxit illum ab oculis eorum. Clarum est igitur, ab Apostolis, atque ita demum à nobis amotum esse: ac proinde eum hic in elementis Coenae non esse quaerendum.

6. Ibidem: Cumque (inquit) essent defixis in coelum oculis, eunte illo, ecce uiri duo astiterunt illis in uestibus albis, qui et dixerunt: Viri Galilaei, quid statis intuentes in coelum? Hic habemus, Christum iuisse in coelum. Vnde perspicuum est, eum ibi antea iuxta corpus suum non fuisse. Igitur non ubique, ut quidam
pag. 281. uolunt. Deinde ibidem // ex postremis illis uerbis, Sic ueniet, quemadmodum uidistis eum euntem: facile est uidere, non adesse corpus et sanguinem Christi Domini sub elementis Coenae, cum eo modo quo iuit, uenire non conspiciatur.

7. Petrus Actorum 3. Oportet (inquit) illum coelum accipere, usque ad tempus restitutionis omnium quae locutus est Deus per os omnium sanctorum suorum Prophetarum. Igitur nihil est hic nobis in Coena de eiusmodi praesentia corporis Christi imaginandum.

8. Actorum 7. Ecce (inquit Stephanus) uideo coelos apertos, et filium hominis stantem ad dexteram Dei. Ergo, etc.

9. Paulus Philipp. 3. Nostra (inquit) conuersatio in coelis est, unde et Seruatorem expectamus Dominum IESVM Christum, etc. Quae sanè expectatio ad supremum Christi Domini aduentum est referenda, cum de nullo alio ex Scripturis constet. Igitur uana est omnis de quotidiano Christi aduentu in Coena sua cogitatio.

10. Paulus Coloss. 3. Si resurrexistis, inquit, unà cum Christo, quae superna sunt quaerite, ubi Christus ad dexteram Dei sedet: quae superna sunt curate, non quae in terris. si autem in terris esset, hic nobis equidem, non autem in coelo quaerendus esset Christus: quod tamen à Paulo prohibemur. Ergo una [1]) est haec
pag. 282. praesentiae corporis Chri-//sti in elementis Coenae assertio.

---

1) In het exemplaar van de Maatschappij der Ned. Letterkunde heeft eene oude

Plura quidem argumenta colligi possent, ad refellendam nudam illam iuxta literam uerborum Coenae interpretationem. sed haec pio et aequo lectori satisfactura speramus. Alioqui constat, institutionem quidem Coenae traditam esse à Matthaeo, Marco et Luca, atque à Paulo apostolo 1 . Corinth . 11. Mysterium uerò Coenae ipsius Dominicae, modumque edendi corporis, bibendique sanguinis Christi Domini, abundè explicatum esse Ioann . 6. Euangelij sui capite, et 1 . Cor . 10. Qui unicus modus à Ioanne explicatus, cum Christo Domino satisfaciat, quatenus illi promissio uitae adiungitur, et nobis meritò satisfacere debet.

FINIS //

---

hand „una" verbeterd in „vana". Zie de *Errata* aan het slot. Het is dezelfde hand, die op p. 159 (boven, blz. 113) „communionem" bijvoegde, en op pag. 175 (boven, blz. 121) „caro mea est"; ook dezelfde die op p. 196 (boven, blz. 131, de aant.), p. 228 (boven, blz. 146, de aant.) en p. 229 (boven, blz. 147, de aant.) de aldaar vermelde verbeteringen aanbracht.

[*pag. 283.*]

E R R A T A.

Pag. 3. uers. 5. Christiani 4. 1. non solùm non mitescere et 12. proderemus 6. 25. hîc 18. 4. iniungendum 20. 22 pro Christianus fortè scribendum Christiernus 34. 10. satisfaciunt 37. 4. pudefactione) 40. 12 uelit 43. 4. Maiestatis 52. 21. ipso die et 26. habitam 62. 10. Petri 67. 26. Coenae (de qua et 27. docetur, imò et 28 docetur) cum 75. 10. tum nos 77. 10. CHRISTI 81. 27. ostendat. 86. 5. possent 90. 1. à suis 98. 26. desiderio) 110. ult. dele, post magnitudinem 122. 19. occasione 128. 1. cum et 3. inhumanitatem 130. 16. ostendis. 131. ult. gratiosi 139. 23. esse utriusque 140. 2. uocatione. 155. 19. dici, eius 159. 23. fortè legend. habeant communionem 196. 3. tantum 206. 18. excussa 209. 1. dixi 228. 25. uestrae 229. 19. suppliciter 245. 7. nobis 267. 16. in Ecclesia 281. ult. uana. ||

[*pag. 284.*]

RERVM ET VERBORVM IN hoc libro praecipuè memorabilium INDEX.

Abraham ante circumcisionem in praeputio iustificatus 220
accusati in accusatorum praesentia audiendi magistratui 205
Actorum Apostolicorum locus 233
aduentus Christi ad iudicium expectationi aduersari corporalem in Coena ipsius manducationem 261
Amsterdamensium secta 192
Anabaptistarum colluuies Vuismariae à Mennone excommunicata, et cur 124
ἀνάμνησις 269
Anglicae gentis erga Deum pro donata Euangelij luce ingratitudo 30
Angliam eius ingratitudinis poenas luere 185
Anna ab Oldenburg uidua, eiusque in peregrinos Ecclesiae Angl. pietas 233
Antipatri in Carneadem calumniae 10
apostolorum ministerium à reliquorum omnium post ipsos uocatione distinguendum. 140 et quale id sit. ibid.
cum Apostolis parem cuiquam in ecclesia autoritatem tribuere, non leuis contumelia 139
ascensionis articulo repugnare realem in Coena Christi manducationem 260
Augustana Comitia quare instituta 214
Augustana confessio 77. ad Scripturae S. regulam reuocanda 78. Eiusdem autoritas 214. 215
Augustini lapsus 198. Eiusdem uera de Deo sententia ibid. //
Augustinensium templum Londini, [*pag. 285.*] peregrinorum Ecclesiae ab Eduardo VI concessum 16

B

Baptismus 225 eius uis in quo sita 63
de Baptismo confessio fidei 159 eiusdem administratio qualis esse debeat ibid.
in Baptismo nos ablui sanguine Christi 271
Bartholomaeus Huysmanus 99. 105. 123
Belgicae ecclesiae sedes Francfordiae data 233
Berengarius 214. eiusque palinodia 179
Bertramus etiam carnali praesentiae Christi in Coena contrarius 214

C

Calix, sanguis et nouum testamentum dictus 265
Caluino se opponere ausus Vuestphalus 201
calumniae nostris Rostokij intentatae 126
calumnijs omnia exposita 237
Capernaitarum de carnali Christi carnis manducatione imaginatio 260
in Catechismo scripturae totius consensus quaerendus, quomodo 63
ceremoniae diuersae inter se conferendae 47 quatenus mutandae 45
ceremoniarum uarietas 44. 45

ceremonias seruire ecclesijs, non contrà 44
cereorum usus in coenae administratione 119
Christianus Daniae Rex 20
Christianis ea quae in coelis sunt potiss. quaerenda, ubi et Christus 54
ad Christiernum Danorum regem Ioannis à Lasco epistola 239
Christus an realiter discipulis corpus suum in coena edendum praebuerit 83 //
[pag. 286.] Christus animae, non uentris cibus 225
Christus, caput nostrum, in coelis carnaliter iam, non in terris 55
Christus in coelis quaerendus 179
Christus quomodo sedere dicatur ad dextram dei 188
de Christi ascensione et expectatione articulum qui uiolent 60
Christi carnis manducatio una tantum salutaris et uiuifica 178
Christi carnis nobiscum participatio 59
Christi corpus ad dextram Dei 64. 65. 66
Christi corpus an ubique propter coniunctionem utriusque naturae 82. 145. 186 inde
Christi corpus etiam in inferno 187
Christi corpus loco contineri, nec per omnia diffundi 68
Christi corpus non metiendum ex nostro 185. 186
Christi corpus per coenae usum, non haerere in nobis 263
Christi corpus quale scriptura agnoscat 213
Christi corpus quando ubique esse coeperit 189. 190
Christi corpus quantisper in pane sit, iuxta Vuestphali doctrinam 219
Christi corpus et sanguis animarum cibus et potus 261 et 175
Christi corpus et sanguinem fide percipi 263
Christi corporis praesentia carnalis in coena inutilis 174
de Christi corporis praesentia per tactum et uisum iudicare licere 177
Christi corporis praesentiae ueritas, etiam post resurrectionem ab ipso Christo tactus et uisus iudicio subiecta 145 //
[pag. 2…] Christi corporis in coenae elementis praesentiam cum Ascensionis articulo et reditus ad iudicium expectatione pugnare 106
Christi corporis in Sacramento delitescentia receptis ab Eccles. fidei articulis contraria 79. 80
Christi corporis proprietates 59. 60
Christi corporis sub pane delitescentiae scripturam repugnare 65. 68. 72
Christi corporis et sanguinis communicatio qualis 55 sola fide percipi 259
extra Christi corporis et sanguinis communionem non est salus 271
Christi corporis et sanguinis prodigiosa ubiquitas 277
Christi corporis et sanguinis profanati reos fieri, qui in Ecclesiam eius peccant 243. 244. 245. 246 inde 254
Christi corporis substantia naturalis, et communio, diuersa 266
Christi corpori et sang. non communicare impios 275
de Christi corpore non physicè disputandum 213
Christi humanitas non in infinitum propter diuinae naturae unionem diffundenda. 145
Christi natura et humana et diuina, et quomodo 186 earundem proprietates non confundi 224
de Christi natura humana Mennonis absurda sententia 124
Christi incarnationis mysterium 59
Christi locus in coelo, non apud inferos 187. 188
Christi omnipotentia 68
Christi praesentiae carna-//lis doctrina, [pag. …] non comparanda fidei resurrectionis 67
Christi regnum, Ecclesiae ipsius 245.

246 spirituale 264 in Ecclesia eius. ibid.
Christi sacerdotium quanto praestantius Aaronico 188
Christi sanguinem non posse amplius ab eius corpore, post resurrectionem ipsius, separari 269
Christi spiritualis et carnalis manducatio 102. 103
Christi ubiquitatem quae absurda consequantur 186. 188
Christi uerborum ueritas 181 et qualis eorum interpretatio requiratur 182
Christi uerbis insistere, quatenus tutissimum 145
Christi ut manducatio corporalis in pane non est necessaria, ita neque interpretatio 270
Christum ascendisse ut impleret omnia, quomodo intelligendum 189
Christum crescere, nos imminui oportere 37
Christum fide, non corporaliter in nobis habitare 218 et quatenus etiam corporaliter. ibid.
Christum ianuis clausis ad discipulos uenisse, quomodo intelligendum 185. 186
Christum nihil inutile instituisse in Ecclesia 271
Christum non potuisse suum corpus singulis apostolis dare ante ascensionem, cum iuxta corpus non esset ubique 190
Christum omnia implere quomodo à Paulo dictum 69
de Christo fidei confessio 158
[pag. 289.] in Christo quomodo uni-//ta diuina et humana natura 189
coena Christi, nouum testamentum, non nudum signum 225
coena Domini communio corporis et sanguinis Christi, et quomodo 160
coena sacra ad quid à Christo instituta 65. 269
coena administrandae modus opt. quis 226
coenae administratio qualis in Anglia facta 184. 185
coenae Domini idololatria 275
coenae Dominicae mysterium 102. 103. 145. 160. 161. 174. 225. 277 usus 55
Coenae panis an propriè et substantialiter corpus Christi 150. 151.
coenae ritus in ecclesia Londinensi 86
in Coenae uerbis an sit figura 79. 80. 81 inde
coenae uerba an sint propriè intelligenda 144 non propriè, sed figuratè intelligenda 150. 151 non secundum literam, sed mysticè exponenda 256 per synecdochen exponenda 82
Coenae dominicae uerba quatenus urgenda 52
Coenae uerba odisse nostros, Vuestphalus calumniatur 212
Coenae uerborum expositio iuxta literam pugnare cum natura Sacramentorum 256 cum uera fide, et eius analogia 258 cum regno Christi 264 cum sacerdotio Christi. ibid. cum doctrina et mente Christi 265 cum unione ueteris et Apost. ecclesiae 266 cum natura corporis Christi, et uera humanitate ipsius. ibid. cum natura recordationis 369 esse inutilem 271 ab-//surdam 272 noxiam [pag. 290.] 275 pugnare cum multis scripturae locis 279
de Coenae uerborum sensu legitimo, non ueritate, disceptari 149
coenae uerbis, non falsae eorum interpretationi insistendum 65
coenae uerbis quid admonere suos Christus uoluerit 184
coenae D. usurpatio quatenus utilis 257
de Coena Domini fidei confessio 160
Coldinga 24. 73
colloquium Christianum expetitum 39. 40. 47. 51. 78. 87. 88. 90. 130. 133. 134. 138. 147. 163. 165. 193. 194. 221. 227. 229. 249
colloquium Christianum quale esse debeat 171

colloquium cum P. Nouiomago et Hen. Buscoducensi habitum 73. item aliud inter Petrum Palladium et Hermetem Backerelium 101
colloquium Micronij cum Ioachimo Vuestphalo 194. 203 cum D. Henrico Smedenstede 137 cum Ioanne Kole pastore Vuismariensi 134 cum Mennone Vuismariae habitum 123 cum pastoribus Lubecanis 171 cum Vincentio pastore Rostokij 126
colloquio se clam subducunt aduersarij 152
colloquium sub proborum testium fide aduersarios diffugere 146. 148. 151. 154
colloquia Christiana qualia esse debeant 32
colloquia non refugere nostrae sententiae homines 9 sed aduersarios ibid. inde
colloquiorum acta facilè peruerti 210
concilia omnia Scripturarum autoritati subiacere 214. 215
[pag. 291.] conciliorum in causa Sa-//cramentaria autoritas 180
concionatores Ecclesiae ministri, non Domini 163
concionatores magistratuum instigatores contra pereg. ecclesias 9
concionatorum in Sacramentarios pub. declamationes 125. 231
conditio nostrorum dura 210. 211
confessio Apostolica fundamentum ecclesiae 93. 94.
confessio fidei nostrorum 158
Conrado Pellicano Euangelica doctrina etiam ante Lutherum nota 143
consubstantiatio aduersariorum 145. 180. 182
conuersatio nostra in coelis, ubi Christus 54
corporis et sang. Christi reum fieri, quid 263. 264
corporis nostri in Christo proprietates 59

D

Daniae regis autoritas qualis 92
Daniae regis duo grauiss. peccata 242
Daniae regis de pellendis è regno suo ecclesiae Anglicae peregrinis decretum 95 eiusdem in eosdem munificentia 96. 253 et singulariter in Ioannem à Lasco. ibid.
Daniae regis in ecclesiam peregrinorum inhumanitas 244. 245 inde
Daniam aliquid mali passuram, rege mortuo, praedictum 91
in Daniam susceptae profectionis consilium 31
è Dania quomodo pulsi Ecclesiae Anglic. peregrini 109 inde 116
in Danicam terram reditus sub capitis periculo nostris interdictus 116. 117
Danicarum ecclesiarum abusus 87 //
Danorum in peregrin. ecclesiam inhumanitas 90. 91 [pag. 2
Dauid Simpson Scotus 101. 202 Eiusdem confessio 211 eundem, cum peltarius esset, ministerium Eccles. in Anglia suscepisse, uitio uertit Vuestphalus 211
Dauid Vuithaedus 119
Decalogo qui damnentur 57. 58
Deus pro malè de nobis meritis orandus 237
Dei auxilio mirabili nostris in extremo periculo succursum 117. 119. 120
Dei dextra ubique 188
ad Dextram Dei quomodo sedere Christus dicatur 188
Dei iudicium citra personarum respectum 132
Dei omnipotentia, non ultra ipsius uoluntatem 262
Dei seruum qualum esse oporteat 228 qualem esse debere Paulus tradat 162
Deum consilia nostra uoluntati suae aduersa, irrita facere 36
disputandi ratio Papistica cuiusmodi 149
doctrina placida et tetrica 55. 56

doctrina quae suspecta esse debeat, et doctores suspecti 164
de Doctrinae alicuius controuersia unde statuendum 196. 197
doctrinae apostolicae et propheticae fundamentum tenentes, sicubi in alijs paululum errent, non statim damnandi 198. 199
doctrinae autoritas unde petenda 181
doctrinae falsae nota 65
doctrinae iudicium ex unanimi Scripturae consensu petendum 185
[pag. 293.] doctrinae probationem iuxta uerbum Dei in ec-//clesia semper esse liberam debere 206. 207
doctrinae suae bene consciorum argumentum 209. 215
ad Doctrinae suae rationem reddendam semper paratos esse Eccl. pastores debere 173. 12
doctrinae uerae certissima regula, scriptura sacra 215
doctrinae ueritatem per prophetiae usum legitimum confirmari 207
doctrinae cuiusque ueritas unde probanda 47. 52. 53. 223
de Doctrinae ueritate ex euentu rerum non statuendum 185
doctrinam suam quomodo aduersarij subijciant ecclesiae iudicio 200. 201
de Doctrinis iudicandi libertas an Ecclesiae et plebi etiam concessa 151. 152
doctores discernendi, non damnandi statim 198. 199.
doctorum falsorum proprium 56
doctorum uerorum officium 56
doctorum uerorum et falsorum discrimen 55. 56
doctoribus tantum creditur, quantum ex scriptura allegant 53

E

Ecclesia, corpus et sponsa Christi 243. 247
ecclesia Dei an uspiam errare possit 196. 197
ecclesia Dei non aestimanda ex loco 196
ecclesia in terris nulla sine peccato 61
Ecclesia quae uera, et quae errare non possit 196
in Ecclesiae abusibus corrigendis quid potiss. obseruandum 88
Ecclesiae Belgarum in Anglia dissipatio 6
Ecclesiae Christi, regnum ipsius 245. 246 //
in Ecclesiam Christi peccantes profanati pariter sanguinis et corporis eius rei 243. 244. 245. 246. inde 254 [pag. 294
ecclesiae curam potiss. ad reges pertinere 243
Ecclesiae Hierosolymitanae dispersio 233
Ecclesiae ministrorum discrimen 140
ecclesiae puritas et impuritas 61
Ecclesiae status in Anglia sub Eduardo VI cur non fuerit diuturnus 19
Ecclesiae suae afflictae quomodo tandem succurrere Deus soleat 233
ecclesiam suam quanti et Christus ipse fecerit, et fieri etiam ab alijs uelit 243
ecclesiam peregr. carere uerbi ministerio, quàm sit miserum 48
ecclesiarum cura pastoribus suae cuique agenda 208
de Ecclesiarum in doctrina aliqua consensu 195. 196 unde statuendum 197
Ecclesiarum pereg. Londini institutio per Eduard. VI, ac post eius mortem dissipatio 12. 15. 28. 30
ecclesijs afflictis succurrere, uerè regium 33
ecclesijs pereg. cur pub. ministerium recusarit rex Daniae 41. 42
Eduardus VI Angl. rex, uerus nostri seculi Iosias 6. 12 uerus Ecclesiae Dei nutricius 20 Eius diploma super Ecclesia peregrinis Londini concessa 13 in peregrinos beneficentia 29 mors, Ecclesiae Anglicanae et peregrinorum exitialis 19. 20
Eduardo VI. rege sanctiss. mundum hunc non fuisse dignum 28

[pag. 295.] Elizabeta Angl. regina // pietate Eduardo fratre nihil inferior 20
Embda 98
Embdanorum in peregrinos Ecclesiae Anglic. pietas 233
erroris conuicti, de resipiscentia admonendi prius, quàm uel uitandi, uel reijciendi 132
Euangelij gratia peccatorum indulgentiae non obtendenda 61
Euangelij minister sit φιλόξενος 135
Euangelica ueritas innoxio semper sanguine obsignata 130
examinis doctrinae et prophetiae pub. usus in eccles. Londinensi 87
exorcismi ritus in baptismi ceremonia 126

F

Fides mortua Iacobo quae 57
fidei analogia obseruanda 59
fidei commendatio 260
fidei nostrorum confessio 158
Flekero portus 22
Francfordiensium in Ecclesiam peregrinorum pietas 233
Franciscus Riuerius Eccles. peregrin. Londini minister 17. 22
Frangitur, uox in Coenae uerbis figurata 183. 184
Frisia orientalis 233. 234
Funditur, in uerbis coenae quid significet 184

G

Galterus Biele 166
Galterus Deloënus 231
Gellius Ctemacius 104. 105
Gellij Fabri contra Anabaptistas liber 137
genae infantum frigore induratae 122
geniculatio idololatrica in coenae administratione 276
Georgius Riken pastor Rostokianus 118
Gerardus Rhenanus. 105 //
[pag. 296.] Germaniae ingratitudo 91
Geyser portus 115
Godfredus Vuengius. 127. Vuingius 114. 122
Grauisenna 21
Gualterus Deloenus Ecclesiae peregrin. Londini minister 17

H

Haeretici quomodo monendi 70
haeretici non statim dicendi, qui in una aliqua doctrinae parte dissentiant 128
cum Haereticis non disputandum 129
Haffniae acta 100. inde
Haffniensis academia. 87
Hamburgensium contra Sacramentarios decretum 230. 231 in exules aduenas inclementia 232
Hamburgi acta 191. 192. inde
Helias propheta à uidua Sareptana hospitio susceptus 35
Hellesnorga Daniae portus 22. 24. 114
Henningus Blok pastor Rostokij 128. 136
Henr. Buscoducensis P. Nouiomagi collega 73. 82
Henricus Smedenstede Rostokiensis doctor 125. 127 eiusdem cum Micronio colloquium 138
Hermes Backerelius ecclesiae peregr. senior, Micronij loco 101. 122 eiusdem cum Petro Palladio colloquium 101 eisdem instituendae iuuentutis munere interdictum 100
Historia haec cur hactenus pressa, nunc demum in lucem prodeat 3. 4. 7. 8. 11
historiae huius fides 5. 7. 11
Hoc, pronomen in uerbis coenae, quò referendum 150. 151. 182
hybernandi libertas Haff-//niae nostris [pag. negata 110. 111. 113

I

Iacobus Michaelis 105. 114. 168. 202
Iacobus Probst pastor Bremensis 94
Iacobi patriarchae cum familia susceptio in Aegypto, Pharaoni salutaris 35 ut persecutio postea exitialis 36
ianuis clausis Christum ad discipulos uenisse, quomodo intelligendum 185. 186

de Iesu Christo confessio 224
impios non communicare corpori et sang. Christi in coena 275
implendi uox quomodo à Paulo usurpata 69
inauditi non condemnandi 157
infantes Christianorum ante baptismum etiam saluos esse 220
Interimisticum decretum 12
Ioachim Vuestphalus. uide Vuestphalus
Ioan. Albertus Megapolitanus dux 125
Ioannes Du four 192. 193
Ioannes à Furno 202
Ioannes à Lasco liber Poloniae Baro, peregrinis Londini Ecclesiam à Rege impetrat 12. 13 eidem Superintendens praeficitur 13. 17
Ioannes à Lasco Embda Francofordiam profectus 233
Ioannis à Lasco ad Christiernum Danorum regem epistola 239 item, de causa huius historiae et pressae hactenus et nunc demum editae epistola 3 de re Sacramentaria libellus 167 Item libellus de Eccles. peregr. Londini institutae doctrina // [pag. 298.] et gubernatione 19
Ioannis à Lasco exilium à patria quot annorum 234 quando in eam reuersus. ibid.
Ioannis à Lasco fides 10
Ioannis à Lasco filijs duobus solis cum paedagogo hybernandi in Dania potestas facta 79
Ioannis à Lasco libellum se gladio Dei confecturum minatur Vuestphalus 218
Ioannis à Lasco literae ad regem Daniae, Embda scriptae 98. 99
Ioannis à Lasco supplicatio Daniae regi oblata 27. 28 ad eandem responsio 41
Ioan. Belius 105
Ioan. Kole pastor Vuismariensis 134
Ioannes Pomeranus institutae per Daniam Ecclesiae autor 49
Ioan. Riuerius 105
Ioannes Vtenhouius Ecclesiae peregrinorum in Anglia presbyter 4. eiusdem laus, et in hac historia conscribenda fides 5. 11
Ioannes Vtenhouius è Frisia Orientali comes Ioanni à Lasco in patriam uocatus 234 in Poloniam quando uenerit 235
Ioannis Vtenhouij ad lectorem epistola, qua conscriptae à se historiae huius rationem exponit 6
Ioanni Vtenhouio uxor in Polonia ex peregrinis Anglicanis ducta 170
D. Ioannis epistolae locus 178
Ionas quomodo à ceto deuoratus 260. 261
Iosiae regis exemplum 45
iudicium de personis quatenus liberum 198
Iudlandia 24. 73.
iuramentum praestare magistratui licere 158
iusticiam gratuitò nobis // imputari 220 [pag. 299.
iustificationis articulus Ecclesiae papisticae incognitus 214

L

Laurentius Moel Haffniensis senator 105. 107
librorum aduersariorum lectio quatenus utilis 177. 178
libros non semper ad eorum manus peruenire, à quibus eos legi maximè oportebat 208
lingua Ecclesiae ignota psallentes, Sabbati uiolationis rei 58
linguae in repub. Ro. liberae, multo magis in Ecclesia esse liberae debent 194
Liuinus Papa 170
locum scripturae unum saepe uarias interpretationes admittere 213
locorum scripturae in speciem pugnantium collatio, ad eliciendam ueritatem maximè necessaria 177
Londini templum D. IESV peregrinorum Ecclesiae destinatum 15 et

Eduardi vi priuilegio confirmatum 12. inde
Lubeca quomodo pulsi tandem nostri 170
Lubecae acta 165. 166
Lutherus insigne organum Dei 77 in quo ministrorum Ecclesiae numero ponendus 140
Lutheri authoritas quanti fieri debeat 139. 141. 142. 143
Lutheri, de autoritate doctrinae è scripturis petenda sententia 181
Lutheri de ecclesia, quòd errare etiam possit, sententia 196. 197
Lutheri de Sacramento coenae doctrina, receptis ab Eccles. Christi fidei articulis contraria 79 à Christi //
[*pag. 300.*] uerbis diuersa 80
Lutheri doctrinam Ecclesiae censurae subiectam esse debere 140. 143
Lutheri in Sacramentarios, Zuinglianos et Tigurinos scomma 94. 95
Lutheri praeclarum maximè opus, Papae tyrannidis tam animosa aggressio 143
Lutheri scripta ad Scripturae sanctae regulam reuocanda 78
Luthero damnati Sacramentarij 76. 77. 79
Luthero Spiritus sanctus iuxta mensuram datus 78
Luthero suus in Ecclesia gradus, isque insignis 143
Lutherum etiam magistratu teste et iudice primùm uicisse Papam 146. 152
ante Lutherum etiam ueritas Euangelica quibusdam cognita 143
Lutherum ipsum aduersus Papam è scripturis, non hominum placitis sua confirmasse 138. 142
Lutherum non perpetuò, neque per omnia sibi constare 78 aliquando falsum esse ibid.

M

Magistratus, Dei ordinatio et uocatio sancta 226
à Magistratus autoritate an immunes esse debeant ministri Euangelij 153
magistratus officium. 205
magistratui etiam improbo parendum, et quatenus 226
magistratum posse de religionis colloquio testem esse, et iudicem 146. 151
de Magistratu confessio fidei 158
Malstran portus 23 //
manuarium opus exercuisse etiam Paulum 212 [*pag.*
mari inambulasse et Christum, et Petrum, quomodo accipiendum 185
Marpurgicum colloquium pro Tigurinis 200
Martinus Commelinus Hellesnorgae mortuus 114
Martinus Micronius Eccles. peregrin. Londini minister 17 eiusdem uirtutes 10 uide Micronius.
Martlerken 220
Matthaeus rector scholae Hamburgensis 218
Menno Simonis doctor 122 eiusdem cum Backerelio colloquium 122. 123 iudicandi temeritas 123
Micronius ad Ecclesiae institutionem Francfordiam uocatus 234 Embda Vuismariam ad fratrum consolationem profectus 123 Embda Nordam ad Euangelicum ministerium missus 233
Micronius Lubecae uitandi periculi causa paululum secedit 191
Micronij aetas, cum Vuestphalo congressi 211
Micronij colloquium cum D. Henrico Smedenstede 137 cum Ioan. Kole 134 inde. cum pastoribus aliquot Lubecanis 171 cum Vuestphalo 194. 203
Micronij de colloquio cum Mennone habito libellus 124
Micronij et Hermetis colloquium cum Vincentio pastore Rostokij 126 cum Henningo Block 129

Micronij supplicatio Vuismariensi senatui à nostris oblata 156
Micronij supplicatio ad Senatum Hamburgensem 222 //
[pag. 302.] Micronium nebulonem uocat Vuestphalus 210. 215. 217
ministri Ecclesiae officium 228
ministrorum Ecclesiae discrimen 140
miracula Dei omnia aperta 268
monachi, iurati religionis hostes. 91
Monasteriensium secta 192. 222

N

Nauigatio in Daniam. 21
Nordanae Ecclesiae praefectus Micronius 233. 234
Nouatiani 61
νουθεσία 70

O

Oculis opt. interdum etiam pessimos ficos adhaerere 252
offendicula quatenus cauenda 8
optimos quosque facillimè hypocritis credere 252
Origenis lapsus 198

P

Paedobaptismi in Ecclesia locum esse debere 159
Paedobaptismi praepostera fiducia 159. 225
P. Palladij de nostris iudicium 104. 107. 108. 109
Paludana insula 121
Papa Antichristus 149
Papae modus aduersus pios doctores pugnandi qualis 129
Papae tyrannis 149
Papismus in Anglia ab Eduardo VI profligatus, per sororem ipsius Mariam reducitur 20
Papistae capitales Euangelij hostes 153. 164
Papistarum argumenta pro transubstantiatione 83
Papistarum argumentis uti aduersarios, quia scripturis destituuntur 219
[pag. 303.] Papistis cum nostris ad-//uersarijs communia patrocinia 180
ad Papistas, doctrinam suam defensum ire iussi nostri 209
Papistas facilius quàm Sacramentarios toleraturum regem Daniae 92. 250
Papistici doctores lupi 209
pastores Euangelici à magistratus autoritate exempti 153
patrum de coenae mysterio sententia 180
Paulus apost. ministris ecclesiae imitandus 54
Paulus optimus uerborum Christi interpres. 265
Pauli locus 67. 68. 69. 140. 141. 146. 151. 152. 162. 186. 188. 189. 199. 207. 228. 263. 274. 276. 281
Paulum etiam manuariam artem exercuisse 212
Paulus Nouiomagus Regis Daniae concionator 24 operam suam peregrinis eccl. pollicetur 25 eiusdem concio in nostros 26. inde Idem negat se aliquid contra nos dixisse, aut nos condemnasse 75
de Pauli Nouiomagi concione colloquium petitur 39. 50. 51 in eandem Annotata 52
Paulus uan Vuinchen. 167 Vuingnius 105
Peccatum in Spiritum sanctum non remitti 62
peccata omnia esse tanto maioris offendiculi, quanto sunt maiore loco qui ea committunt 241 tanto etiam minus dissimulanda. ibid.
ad Peregrin. ecclesiae fratres omnes exhortatio 236
peregrinis praestanda humanitatis officia 34. 35
peregrinis tacitè in ciuitate conquiescendum. 153 //
peregrinorum in urbem aliquam aduentus ubique suspectus, et calumnijs obnoxius. 132 [pag. 304
pertinaciae culpa aduersarios teneri 77
à Pertinacia alienos esse nostros 76
peste grauissima Haffniae grassante, nullus nostrorum infectus 117

Petrus Antonius Francfordianus ciuis 234
Petrus Dathenus 234
Petrus Deloenus eccles. peregrin. Londini minister 22. 231. 232
Petrus Palladius Haffniensis ecclesiae superintendens 101 Eiusdem cum Hermete Backerelio colloquium 101 item cum alijs 106. 107
Petrum apostolum super mare ambulasse, quomodo accipiendum. 185
Pharaonis in Iosephum et familiam eius pietas 35 et alterius postea impietas 36
plagae publicae ob quas causas à Deo in ecclesiam immitti solitae 46
πληρόω uerbi usus in Scriptura 69
poculum etiam nouum testamentum figuratè dici 151
Poloniae receptum Euangelium 234. 235
Polonica nobilitas 235
principis Christiani officium 13. 14
principum ardeliones. 252
propheta Paulo quis. 207
prophetiae in ecclesia usus 207
psalmus Quare fremuerunt gentes, à pueris, dum ex Dania inclementissimè pellerentur, decantatus 117
psalmi locus 187
pseudodoctorum notae tres 54
purgatorij Papistici uanitas etiam ante Lutherum quibusdam co-//
[pag. 305.] gnita 143

R

Ratio non consulenda 175
ratio nostra in diuinis rebus caeca 144
recordatio quid 269
Regis Daniae ad Ioannis à Lasco supplicationem responsio 41 nostrorum item ad eandem responsum 43
reges ecclesiae altores et pastores dicti 243
regum corda in manu Dei 37
regum summa dignitas quae 34
regium esse uerè, ecclesijs afflictis succurrere 33
in Religionis causa à solius Scripturae autoritate pendendum 197
religionis negotium quantae curae esse Christianis principibus debeat 13. 14
resurrectio corporum 68
Richardus Gallus ecclesiae peregrin. Londini minister 17
Rostokij acta 118. 119

S

Sabbati uiolatio 58
Sacramenti uox quomodo in coena et baptismo accipiatur 64
in Sacramento an communicemus corpori et sanguini Christi 64
sacramenta iusticiae fidei signacula 220. 256 quare et quomodo à Christo instituta 224. 257
Sacramentorum institutionis uerba mysticè intelligenda 256
de Sacramentis confessio fidei 159
in Sacramentis quomodo quaerendus Scripturae totius consensus 62. 63
Sacramentaria doctrina uetus aut noua quae 214
Sacramentaria doctrina quando primùm obscurari coepta ibid. //
Sacramentariae doctrinae uetustas 213. 214 [pag. 3
ob Sacramentariam doctrinam non esse nos condemnandos 70. 71. 72 aut etiam uitandos 178
de Sacramentaria re nullum unquam colloquium institutum, legitimum saltem 181
in Sacramentaria causa cur à Luthero dissentiant nostri 78
Sacramentarij mirabilis definitio 138. 139. 141. 142. 144
Sacramentarij à Luthero damnati 76
in Sacrificio Christi unico salus posita 158
sanctorum communio 62 et qui ab ea non excludendi ibid.
Sareptanae uiduae exemplum 35
sartoris cuiusdam confessionem fidei suae ad uxoris deliberationem suspendentis uacillatio. 108

Scripturae locum aliquem truncatè torquere, Satanae proprium 258
Scripturae totius consensus quomodo in Sacramentis et catechismo quaerendus 62. 63
Scripturae totius summa 57 scopus 223
Scripturarum consensus unde petendus 56
Scripturis, non hominis autoritate agendum, in causa religionis. 138
sedendi uox 188
Senatoris Hamburgensis ex moerore obitus 231
sensus Scripturae falsus qui censendus 176
sepultura à pastore Hellesnorgano redempta 115
Sigismundus Poloniae rex 235
Smedenstede doctor. uide Henricus.
Stephanus Roseus 115 //
[*pag. 307.*] stipula in doctrina quid 199
Supplicatio ad Senatum Hamburgensem 222 item alia Lubecano magistratui oblata 168 item Vuismariensium senatui 131. 155. 156
suspicio fallax 138
Suuermeria 127
Suuermeri 128. 192
Symbolo qui damnentur 58. 59. 60

T

Tamesis 20
Tido à Knipens 232
Tigurinae ecclesiae erga Sueuicas beneuolentia 89
Tigurini an in Marpurgico colloquio uicti. 200
turba omnis tumultus suspicioni obnoxia 112
Tramunda portus 121. 166
tranquillitatis perturbatio ex ceremoniarum uarietate an metuenda 45
transsubstantiatio Papistarum 145. 182. 183. 198 idololatrica 214
transsubstantiationis argumenta 83. 84 dogma impium 161 quàm diu obtinuerit 179. 180
tyrannidis proprium 212

V

Vbiquitatis Christi corporis commentum prodigiosum 277. 278
Vercellense concilium 181
ueritas è scripturis, non à placitis hominum petenda 138
uiduae cuiusdam in exules Anglos pietas 232. 233
uiduae Sareptanae pietas 233
Vincentius pastor Rostokij 26 [1]
Vuarberga 24
Vuermundae acta 118
Vuestphalus Caluino se opponere ausus 201
Vuestphalus Micronij ad // se aduentum cupit 193 [*pag. 308.*]
Vuestphalus suis ipsius uerbis conuictus 217. 219
Vuestphalus tyrannidis admonetur 216
Vuestphali cum Micronio colloquium 194. 203
Vuestphali impotentia. 210. 212. 215. 216. 217
Vuestphali liber de recta fide 200
Vuestphali sententia, quantisper Christi corpus in pane haereat 263
Vuismariae acta 120. 121. inde
Vuismaria eiecti nostri 136. 155
Vuismariae eiectionis nostrorum pericula 125
Vuismariensium senatui oblata à nostris supplicatio 131
Vuitebergae neminem ad gradus ullos promoueri, nisi doctrinam Saxonicam de sacramento approbet 206

Z

Zuinglij de sacramento sententia damnata 195. 196
Zuinglium nostro seculo Berengarij doctrinam renouasse 214

F I N I S.

---

1) Lees: 126.

[*pag. 309.*]

B A S I L E A E, E X O F F I C I N A
Ioannis Oporini, Anno Salutis hu-
manae M.D.LX. Mense
Martio.

Cornelis Cooltuyn,
Dat Euangeli der Armen.

INLEIDING

bewaart. In het algemeen kan „Het Euangeli der armen" gelden als een bewijs te meer, dat in Noord-Nederland gedurende de eerste tientallen van jaren der zestiende eeuw eene zelfstandige theologie heeft bestaan, die haar eigen ontwikkeling heeft gevolgd [1].

Van de levensgeschiedenis van Cornelis Cooltuyn valt wegens de karigheid der voorhanden bouwstoffen maar zeer weinig te verhalen. Hij moet geboren zijn te Alkmaar. Aan het slot toch van „Dat Euangeli der Armen" wordt medegedeeld, dat het is „wtghegheuen, By Heeren Cornelis Cooltuyn van Alckmaer". Ook spreekt hij van „mijn Vaederlicke ghemeente van Alcmaer" [2], hetwelk moeilijk iets anders kan beteekenen dan dat Alkmaar zijne vaderstad was. Het jaartal zijner geboorte is onbekend. Omtrent zijne ouders weet men alleen, dat hij om zijne „Lutherye" door zijne moeder onterfd is [3]. Verder weten wij betreffende zijne jeugd en opvoeding niets. Heeft hij de Latijnsche school in zijne geboorteplaats bezocht? In de dagen toen Joannes Murmellius [4] rector van die school was, telde zij honderden leerlingen [5]. Een der opvolgers van Murmellius († 1517) is de beroemde humanist Petrus Nannius geweest, die te Leuven had gestudeerd en, na een zeker aantal jaren het rectors-ambt te Alkmaar bekleed te hebben, in 1539 naar Leuven terugkeerde om hoogleeraar te worden aan het „Drietalige college" aldaar [6]. Doch dat Cooltuyn de leerling zou geweest zijn hetzij van Murmellius hetzij van Nannius, daaromtrent bestaat

---

1) *Dat Euangeli der Armen* is gedrukt met gothieke letter, in octavo-formaat. Aantal bladen: 40 ongenummerd; daarenboven 247 genummerd. Aantal regels per bladzijde: 28 buiten den hoofdregel. Signatuur: Aa ij — h. ij. Hoogte: 13.1 c.M.; breedte: 9.3 c.M. Het werk was spoedig zeldzaam, zoodat E. Meiners (*Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse*, Gron. 1738, blz. 360) moest verklaren er geen exemplaar van te kennen.

2) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, geplaatst vóór *Dat Euangeli der Armen*, quat. Bb, fol. iiij v; hierachter, blz. 229.

3) Eikelenberg—Boomkamp, *Alkmaer en deszelfs geschiedenissen*, Rott. 1747, blz. 135 (op grond van »'t Protocol van D. van Foreest").

4) J. F. Foppens, *Bibliotheca belgica*, Brux. 1739, T. II, p. 699 seq.

5) Eikelenberg—Boomkamp, *Alkmaer*, blz. 366.

6) Valerius Andreas, *Fasti academici stvdii generalis Lovaniensis*, Lov. 1650, p. 279 seq.; Joannes Molanus, *Historia Lovaniensium*, ed. P. F. X. de Ram, Brux. 1861, P. I. p. 605; Foppens, *Bibliotheca belgica*, T. II, p. 994 sqq.; Eikelenberg—Boomkamp, *Alkmaer*, blz. 111, 128, 422.

volkomen onzekerheid. Ergens spreekt hij van Meester Laurens Zass, pastoor te Alkmaar, als „mijn seer gheleerde Meyster" [1]). Beteekent dit, dat hij van pastoor Zass onderwijs had ontvangen? Heeft Cooltuyn ook eene universiteit bezocht? In „Dat Euangeli der Armen" wordt op eenigszins geringschattende wijze gesproken over de geestelijken die aan eene universiteit gestudeerd hebben. Degene die te Leuven den graad van „Doctor" of „Meester" behaald heeft wordt gesteld tegenover den eenvoudigen leeraar, die in Gods Woord alleen studeert. Tot hem wordt gezegd: „ghy hebt niet soe langhe ter schoelen ghegaen, ende nochtans, is daer nauwelick een tuttel in die schriftuer, of ghy hebt dat op v duym, ende weet dat properlick by te brenghen"; i. e. w. hij weet den lijdende beter godsdienstige troostgronden aan de hand te doen dan de pastoor, die een kweekeling der universiteit is [2]). Met het oog hierop kan men nauwelijks aannemen, dat Cooltuyn althans geruimen tijd aan eene universiteit heeft doorgebracht. Heeft hij dit toch gedaan, dan moet hij teleurgesteld zijn teruggekeerd. Eén ding staat vast, dat hij vrij belangrijke kundigheden moet bezeten hebben. In het j. 1565, wanneer hij zich te Londen bevindt als bemiddelaar tusschen de strijdende partijen in de Nederduitsche Gereformeerde gemeente, heeft hij niet alleen een groot aantal stukken op te stellen, officiëele en niet officiëele, maar hij vertaalt ze ook alle in het Latijn, om ze ter lezing te kunnen geven aan den bisschop van Londen, „superintendent" der gemeente [3]). Behalve Latijn kende hij Grieksch en Hebreeuwsch [4]), wat voor dien tijd niet alledaagsch mag heeten. Weliswaar heeft hij bij het doen van aanhalingen uit de H. Schrift doorloopend de Latijnsche vertaling der „Vulgata" voor zich [5]). Hij verontschuldigt zich er over met de mededeeling, dat hij zijne boeken niet bij de hand heeft, zoodat hij den oorspronkelijken tekst

---

1) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Cc, fol. vi r; hierachter, blz. 239.

2) *Dat Euangeli der Armen*, fol. clxxvi r; hierachter, blz. 414.

3) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, 21 Oct. (1565), bij A. A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland*, 's-Gravenh. 1909, blz. 378.

4) *Dat Euangeli der Armen*, fol. XLIIj r; hierachter, blz. 295.

5) Aldaar, fol. I v, xxij r, xxv v [Ps. 80 in plaats van 81], fol. xxxi v [Ps. 108 voor 109], fol. LVij v [Ps. 5], fol. LXvi v [Matth. XI : 28 *b*], fol. CLXij v [Joh. v : 2, probatica piscina]; hierachter, blz. 256 v., 275, 278, 284, 308, 316, 401.

niet kan naslaan [1]). In die dagen was dit aanhalen van de Vulgata trouwens nog zeer gebruikelijk, zooals men aan een aantal werken die in deze „Bibliotheca” zijn herdrukt kan zien. Men bedenke, dat eene deugdelijke Nederlandsche vertaling uit het oorspronkelijke niet bestond. Van zijne kundigheden getuigen verder zijne talrijke citaten uit de kerkvaders. Ambrosius [2]), Chrysostomus [3]) en Augustinus [4]) worden zeer dikwijls door hem aangehaald. Hij beroept zich ook op: Tertullianus [5]), Cyprianus [6]), Origenes [7]), Didymus [8]), alsmede op Basilius [9]), Hieronymus [10]), Fulgentius [11]), Theodoretus [12]), Leo I [13]), Gelasius [14]) en Gregorius I [15]). Latere schrijvers uit wier werken hij het een of ander aanvoert zijn: Beda venerabilis [16]), Theophylactus [17]), Bernard van Clairvaux [18]), Tauler [19]), Joannes Gerson [20]), Felinus [21]) en Panormitanus [22]). Het groote dogmatische werk van Rieuwerd Tapper, uitgegeven in het jaar 1557, moet reeds spoedig na de verschijning in zijne handen zijn geweest [23]). Waar

---

1) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Dd, fol. iij v; hierachter, blz. 243.

2) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Cc, fol. i r; quat. Ee, fol. v v; *Dat Euangeli der Armen*, fol. Lvi v, xcviij r, cxv r, ccxxxiiij r; hierachter, blz. 233, 252, 307, 344, 359, 467.

3) Aldaar, quat. Bb, fol. vij v; quat. Ee, fol. v v; fol. xvi v, Lxxxiiij v, xci v, xcviij r, cvi r, ccxxxiiij r; hierachter, blz. 232, 252, 270, 332, 339, 345, 352, 467.

4) Aldaar, quat. Cc, fol. i r; quat. Ee, fol. v v; fol. xvi v, xvij r, xix v, xLiiij r, cxv v; hierachter, blz. 233, 252, 270, 273, 295, 360.

5) Aldaar, quat. Ee, fol. v r, hierachter, blz. 251.

6) Aldaar, quat. Ee, fol. v r; fol. xcij r, xciij r, cxxiij r; hierachter, blz. 251 339, 340, 366.

7) Aldaar, quat. Ee, fol. v r; hierachter, blz. 251.

8) Aldaar, fol. ccxxix v; hierachter, blz. 463.

9) Aldaar, fol. ccxxix v; hierachter, blz. 463.

10) Aldaar, fol. c v, cviij v; hierachter, blz. 346, 354.

11) Aldaar, fol. Lvi r; hierachter, blz. 307.

12) Aldaar, quat. Ee, fol. vi r; hierachter, blz. 253.

13) Aldaar, fol. cix r; hierachter, blz. 354.

14) Aldaar, quat. Ee, fol. vi r; hierachter, blz. 252.

15) Aldaar, fol. xciij v; hierachter, blz. 340.

16) Aldaar, quat. Bb, fol. vij v; fol. xcij r; hierachter, blz. 232, 339.

17) Aldaar, fol. xcij r; hierachter, blz. 339.

18) Aldaar, fol. cxv v, cxxij v; hierachter, blz. 360, 366.

19) Aldaar, fol. ccxxxiij v; hierachter, blz. 467.

20) Aldaar, quat. Bb, fol. viij v; hierachter, blz. 233.

21) Aldaar, fol. Lxxxv r; hierachter, blz. 333.

22) Aldaar, fol. Lxxxv r; hierachter, blz. 333.

23) Aldaar, quat. Bb, fol. vi v; hierachter, blz. 231. Bedoeld is: R. Tapper,

het hem in zijn betoog te pas komt, deinst hij er niet voor terug eene aanhaling te doen uit eene heiligenlegende, nl. uit die van den H. Antonius, den kluizenaar [1]). Ook in eene andere richting veroorlooft hij zich enkele vrijheden: immers hij citeert „heidensche" dichters [2]) en Seneca [3]). Heeft hij al deze schrijvers zelf geraadpleegd of heeft hij zijne kennis soms uit de tweede hand? Hoe dit zij, eene zekere geleerdheid zal niemand hem ontzeggen.

Het eerste vaststaande feit uit zijne levensgeschiedenis dagteekent van het j. 1551. Hij is toen lid geworden van het zoogenaamde „Papengilde" te Alkmaar, een genootschap, dat eenmaal in het jaar tot een feestelijken maaltijd samenkwam en een altaar onderhield in de parochiekerk. Naar alle waarschijnlijkheid is Cooltuyn toen reeds priester geweest [4]). Zijne lotgevallen gedurende eenige volgende jaren zijn bekend en door verschillende schrijvers medegedeeld [5]). Eigenlijk putten allen uit ééne bron: het verhaal door Cooltuyn zelven opgesteld en afgedrukt in den vorm van een brief aan zijnen vriend Timotheus vóór „Dat Euangeli der Armen" [6]). Het is te betreuren, dat de juistheid van zijn bericht in het geheel niet door vergelijking met andere gegevens op de proef kan gesteld worden. Evenwel mag worden gezegd, dat zijn verhaal den stempel der waarheid draagt en dat de betrouwbaarheid daarvan tot heden niet is betwijfeld geworden. Ook ik kan niet anders

---

Explicatio articvlorvm venerandae facvltatis sacrae theologiae generalis stvdii lovaniensis circa dogmata Ecclesiastica ab annis triginta quatuor controversa, Lovanii, 1557, in-fol., 2 tom.

1) *Dat Euangeli der Armen*, fol. cxcviij v; hierachter, blz. 435.

2) Aldaar, fol. xxi r, cxciij v; hierachter, blz. 274, 431.

3) Aldaar, fol. cl v; hierachter, blz. 390.

4) Men zie de ledenlijst van dit gilde bij H. E. van Gelder, *Nog iets over het Papengilde te Alkmaar*, in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, onder red. van Gonnet, Graaf, De Graaf, enz., Leiden, 1905, blz. 268.

5) G. Brandt en Seb. Centen, *Historie Der Koop-stadt Enkhuisen*, Hoorn, 1747, blz. 109—119; *Brief van N. N.*, aan het slot van Johannes Saskerides, *Uytlegginge Van de seven tyden des Heyligen kercks*, Dordr. 1684 (gedrukt achter: S. van Til, *Salems vrede*, Dord. 1687), in-4o., blz. 41; [H. F. van Heussen], *Batavia sacra*, Brux. 1714, in fol., P. II, p. 417 seq.; Eikelenberg—Boomkamp, *Alkmaer*, blz. 132—135; Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse*, Gron. 1738, Dl. I, blz. 355—360 [ontleend aan Brandt]; G. Paris, *Cornelis Cooltuyn*, in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, Amst. 1859, blz. 61—78.

6) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, 12 Jan. 1559, geplaatst vóór *Dat Euangeli der Armen*, quat. Cc, fol. i v—vij r; hierachter, blz. 233—239.

doen dan dit verhaal volgen, onder toevoeging van enkele bijzonderheden die tot opheldering mogen strekken.

Hij zal reeds in het eerste jaar dat hij als Roomsch priester dienst deed bedreigd zijn door de geloofsvervolging. Evenals Angelus Merula, Cornelis van der Heyden en Joannes Anastasius Veluanus trachtte hij het opvolgen van den gewonen kerkelijken ritus te vereenigen met de prediking van Hervormingsgezinde beginselen. Spoedig werd hij echter vermaand om hiermede op te houden. Hij ontving toch van Mr. Martinus Duncanus, destijds pastoor te Wormer, brief op brief met waarschuwingen en terechtwijzingen, omdat hij, predikende over de palmenwijding, de mis, de heiligenvereering en andere instellingen van de kerk, valsche leeringen verkondigd had [1]). Deze Duncanus behoort tot de meer bekende figuren der Nederlandsche kerkelijke wereld in de zestiende eeuw. In 1558 is hij pastoor geworden te Delft en daarna deken van 's-Gravenhage. Ook heeft hij eenige werken geschreven, o. a. over de beeldenvereering; verder tegen de Wederdoopers, tegen Marnix van St. Aldegonde, enz. [2]). In zijn optreden tegenover Cooltuyn moet hij gehandeld hebben als medewerker van den inquisiteur Franciscus Sonnius. Er bestaat eene schriftelijke last-

---

1) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, vóór *Dat Euangeli der Armen*, quat. Cc, fol. i v; hierachter, blz. 234.

2) Zie over hem: Valerius Andreas, *Fasti academici stvdii generalis Lovaniensis*, p. 271 (Collegium Ioannis Standonck); Joannes Molanus, *Historia Lovaniensium*, P. I, p. 524; Foppens, *Bibliotheca belgica*, T. II, p. 853 seq.; *Extract uit het door Mart. Duncanus, pastoor te Delft, eigenh. geschreven boek zijner uitgaven en ontvangsten* (1558 sqq.), in het *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen van Utrecht*, uitg. door J. J. Dodt van Flensburg, Utr. 1846, Dl. V, blz. 328 v.; *Excursus Gisberti Lappii a Waveren ad vitam et martyrium Cornelii Musii*, in hetzelfde *Archief*, Dl. VI, blz. 238; L. Gompertz, *Mededeelingen betreffende de oude St.-Nicolaus-Parochie te Amsterdam, aangaande pastoor Jacob Buijck*, in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, Haarl. 1880, Dl. VIII, blz. 425; C. I. Judici, *Aanteekeningen*, dez. *Bijdragen*, 1881, Dl. IX, blz. 155; J. J. Graaf, *Uit de levens der „Maechden van den Hoeck" te Haarlem*, dez. *Bijdragen*, 1891, Dl. XVII, blz. 265; J. F. Sem, *Opvolging der pastoors van 's-Gravenhage*, dez. *Bijdragen*, 1893, Dl. XVIII, blz. 276; J. H. A. Thus, *De Parochie van St. Hillegaerd te Hillegersberg*, dez. *Bijdragen*, 1894, Dl. XIX, blz. 174; A. H. L. Hensen, *Martinus Duncanus in zijne betrekking tot het onderwijs*, dez. *Bijdragen*, 1896, Dl. XXI, blz. 92—113; J. C. Alb. Thijm, *Pastoor Buyck's treurzang op den overgang van Amsterdam in 1578*, ald., blz. 44, 47, 427. Ook in volgende deelen dezer *Bijdragen* komen bijzonderheden over Duncanus voor. Zie de *Registers*.

geving van keizer Karel V, van 9 Sept. 1550, waarin het opsporen en beoordeelen van verboden boeken, behalve aan de inquisiteurs Franc. Sonnius en Bernaert Grouwel, wordt opgedragen aan Mr. Claes de Castro, licentiaat in de theologie, Mr. Martin Donck (Duncanus), pastoor te Wormer „bij onze stad van Amsterdam", Bokel Cornelisz., pastoor op 't Wout bij Delft, en enkele anderen [1]). Het is licht te onderstellen, dat Sonnius van de diensten van Duncanus ook nog voor iets anders gebruik zal hebben gemaakt.

Cooltuyn werd te Enkhuizen tot pastoor verkozen en begaf zich derwaarts. De vervolging liet hem echter niet los. Weldra werd hij door tegenstanders onder de geestelijkheid aangeklaagd bij Mr. Rieuwerd Tapper, den groot-inquisiteur, en gedaagd voor diens rechterstoel te 's-Gravenhage. Intusschen werd hij voorloopig geëxcommuniceerd. De geloofsrechtbank waarvoor hij te verschijnen had bestond uit: Rieuwerd Tapper, rechter; Bokel Cornelisz., pastoor op 't Wout, assessor; Wolf van Utrecht, fiscaal of aanklager; en den griffier. Cooltuyn hield zich overtuigd, dat hij van zulke mannen niets goeds te verwachten had. De fiscaal kwam voor den dag met dertien artikelen vol ettersche leeringen, van welker verbreiding Cooltuyn beschuldigd werd. Laatstgenoemde trachtte aanvankelijk zich er uit te redden door te verklaren, dat hij de namen der getuigen wenschte te vernemen. Hij deed dit in de hoop ze te kunnen wraken. Men wist toch, dat deze getuigen voornamelijk uit geestelijken bestonden van wie wel het een en ander bekend was op grond waarvan zij krachtens zekere bepalingen van het kanonieke recht van het afleggen van getuigenis voor den rechter konden worden uitgesloten. Tapper weigerde echter dien weg op te gaan; hij noemde de getuigen volkomen geloofwaardig en eischte, dat de beklaagde zich zou verantwoorden, onder bedreiging dat hij anders in Den Haag zou moeten blijven [2]). Toen daagde hulp van andere zijde. Cooltuyn was vergezeld van verscheidene aanzienlijke burgers van Enkhuizen. Tapper nu was te Enkhuizen geboren en gevoelde,

1) *Commissie voor Fra. Sonnius, etc. als visitateurs der verboden boeken* (1550), in het *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen van Utrecht*, uitg. door Dodt van Flensburg, Dl. V, blz. 319 v. Het stuk is voor eensluidend met het origineel onderteekend door „Anthonis Wolff, *nts. subst*".

2) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, vóór *Dat Euangeli der Armen*, quat. Cc, fol. i r, ij v; hierachter, blz. 233, 235.

terwijl hij reeds op bejaarden leeftijd was, eene warme genegenheid voor zijne geboorteplaats. Kortom, de genoemde burgers wisten te bewerken, dat de groot-inquisiteur de gestrengheid die men hem veelal heeft toegeschreven althans dezen keer verzaakte, den beschuldigde van den ban ontsloeg en hem vrij liet gaan. Slechts gaf hij hem de vermaning mede zich voortaan van het verbreiden van kettersche leeringen te onthouden, omdat hij anders eene dubbele straf zich op den hals zou halen. De pastoor van 't Wout trachtte in een onderhoud onder vier oogen den vrijgesprokene te bewegen tot het vaarwelzeggen van zijne Hervormingsgezinde beginselen, te verstaan gevende, dat hem alsdan eene eervolle en winstgevende loopbaan wachtte. Doch tevergeefs [1]).

Uiterst opmerkelijk is de houding van Tapper ook in het vervolg. Het is duidelijk dat hij zijn best heeft gedaan om den pastoor zijner geboorteplaats voor het ergste te behoeden. Ofschoon Cooltuyn er zeer weinig dankbaarheid voor toont, — het blijkt uit zijn eigen verhaal, dat Tapper de macht die zijne hooge positie hem schonk heeft gebruikt om hem aan een gewissen dood te ontrukken. Te Enkhuizen teruggekeerd, is hij voortgegaan te prediken in denzelfden geest als te voren. Ras hebben een zekere Mr. Crispijn en een Mr. Garrijt Karst van Haarlem hem opnieuw aangeklaagd van het verkondigen van kettersche leeringen, ditmaal in een zes- of zevental artikelen samengevat. De rechter die thans van de zaak had kennis te nemen was de onder-inquisiteur Franciscus Sonnius, daar Tapper, de opper-inquisiteur, zich te Brussel bevond. Bij Sonnius nu kon Cooltuyn niet op eenige verschooning rekenen. De verre afstand heeft echter niet belet dat Tapper iets vernam van het gevaar waarin Cooltuyn verkeerde. Het is hem niet te veel geweest den pastoor van Enkhuizen door een „vroom burger" mondeling te doen waarschuwen en hem den raad te geven, dat hij zich van prediken zou onthouden, „daar Sonnius hem dreigde". Aan deze waarschuwing heeft Cooltuyn gevolg gegeven [2]). Tapper had hem ten tweeden male gered. Hij legde zich nu vooral toe op het bezoeken van armen en kranken, en verbreidde zijne leeringen niet meer in het openbaar maar in het geheim. Sonnius, hiervan ingelicht, heeft er aanleiding in gevonden om aan de aan-

1) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Cc, fol. ij v, iij r; hierachter, blz. 235.
2) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Cc, fol. iij v; hierachter, blz. 236.

klacht van Mr. Crispijn c. s., waarop nog geen recht was gedaan, gevolg te geven, en Cooltuyn te dagvaarden voor het Hof van Holland te 's-Gravenhage. Wederom sprong de gemeente Enkhuizen voor hem in de bres. Men veroorloofde hem niet naar 's-Gravenhage te vertrekken, maar wist te Brussel bij Tapper te bewerken, dat deze aan Sonnius schriftelijk eene lastgeving zond om de zaak van Cooltuyn te laten varen, op voorwaarde dat hij Enkhuizen zou verlaten [1]). Zoo heeft Tapper, stellig tot de uiterste grens zijner bevoegdheden gaande, hem ten derden male behoed. Zijne begeerte om te voorkomen dat ook Cooltuyn een slachtoffer zou worden van de verschrikkelijke inquisitie moet dan wel zeer sterk zijn geweest. Men ziet, dat zelfs de ziel van dezen overigens wreeden man vatbaar was voor gevoelens van menschelijkheid. Misschien hebben de Hervormingsgezinden hem soms te zwart afgeschilderd. Het is toch — hoe vreemd dit na het voorafgaande klinken moge — ook van Sonnius bekend, dat hij zijn inquisiteurs-arbeid langzamerhand is gaan beschouwen als de vervulling van een onaangenamen plicht en dat hij begeerd heeft er van ontheven te worden [2]).

Tapper's lastgeving aan Sonnius betreffende Cooltuyn hield mede in, dat deze te Enkhuizen zou mogen blijven, mits hij wilde volbrengen wat men van een goed pastoor eischen mocht: de ceremoniën vervullen, in de preek het bestaan van het vagevuur handhaven en de menschen vermanen om Maria aan te roepen en andere heiligen te dienen. Vele vrienden uit de gemeente poogden hem te bewegen om in dergelijke „kleine dingen" toe te geven, daar hij alsdan kon voortgaan met zijne prediking, welker heilzame werking men niet gestuit wilde hebben. Doch hij heeft geweigerd hierin te treden, verklarende, dat hij reeds meer dan genoeg had toegegeven door voort te gaan met het celebreeren der mis. „Men mag het kwade niet doen, opdat het goede daaruit voortkome", meende hij [3]).

De gemoedsbezwaren begonnen nu luide bij hem te spreken. Het ging niet langer aan, dat hij met de daad weder zou oprich-

1) *Cornelis Cooltuyn Timotheo,* quat. Cc, fol. iiij r; hierachter, blz. 236.

2) *Francisci Sonni ad Viglium Zuichemum epistolae,* ed. P. F. X. de Ram, Brux. 1850, p. 17—20; *Rvardi Tappart Enchusani Apotheosis,* [1558], p. 62, in deze *Bibliotheca,* Dl. I, blz. 621; *Colloqvia obscvrorvm theologorvm, grassantium nunc per Brabantiam,* in den bundel: *Uit den Hervormingstijd. Historische opstellen van het gezelschap S. S. S.,* 's-Gravenh. 1906, blz. 145.

3) *Cornelis Cooltuyn Timotheo,* quat. Cc, fol. iiij r en v; hierachter, blz. 236 v.

ten wat hij met zijne prediking had omvergeworpen, dat hij afgoderij zou laken en daarna in de mis aan de menschen een afgod zou vertoonen om dien te aanbidden. Op deze en andere gronden werd hem het celebreeren der mis voortaan onmogelijk; van het volbrengen der voorwaarden, door Tapper aan zijn verder verblijf te Enkhuizen gesteld, gold hetzelfde. Zoo bleef er niets anders voor hem over dan deze stad te verlaten [1]).

Hij keerde terug naar Alkmaar, waar hij zich, zonder aan de openbare school verbonden te zijn, bezig hield met het geven van onderwijs aan kinderen. Nu en dan nam hij voor een der geestelijken den predikdienst waar. De gemeente Alkmaar moet toen wel in eene hevige gisting hebben verkeerd. Zijne vijanden bewerkten, dat een procureur, Mr. Christiaan, vanwege het Hof van Holland uit Den Haag gezonden werd met den last om aangaande Cooltuyn getuigen te hooren en dus de stof te verzamelen voor eene nieuwe vervolging. Dit verhinderde eene andere, blijkbaar zeer machtige partij niet hem bij den dood van Mr. Laurens Zass, een der geestelijken van de stad, in diens plaats te verkiezen. Hij kwam nu echter in eene onhoudbare positie, daar hij volstrekt weigerde de mis te celebreeren. Na verloop van twee weken wisten zijne tegenstanders te bewerken, dat hij uit zijn ambt werd ontzet. Intusschen had hij zoowel in den omtrek als binnen de stad belangrijken invloed geoefend, velen bewogen tot nadenken en ook tot verwerping van hetgeen hij als „afgoderijen" bestempelt. Nieuwe klachten van geestelijken en monniken bewerkten, dat de inquisiteur Nicolaus de Castro [2]) in de stad kwam om hem bij

---

1) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Cc, fol. iiij v—vi r; hierachter, blz. 236—238.

2) Nicolaus de Castro, theol. licentiaat van de universiteit te Leuven, is president geweest van het „Drietalige college" van Hieronymus Busleiden aldaar (Valerius Andreas, *Fasti academici stvdii generalis Lovaniensis*, Lov. 1650, p. 278). Later is hij kanunnik van St. Jan te Utrecht geweest en daarna de eerste bisschop van Middelburg (Val. Andreas, ibidem). In een Utrechtsch testament wordt hij vermeld als „canonicus capitularis" (in het *Archief*, uitg. door Dodt van Flensburg, Utr. 1838, Dl. II, blz. 51). In 1550 is hij visitateur van verboden boeken (het stuk in het *Archief*, uitg. door Dodt, Utr. 1846, Dl. V, blz. 319). In 1554 is hij met Tapper werkzaam als inquisiteur (de *Supplicatio* van Andreas Guicanus, in hetzelfde *Archief*, Dl. II, blz. 345). Hij speelt dan als gemachtigde van den bisschop van Utrecht eene rol in het proces tegen Merula (P. Mervla, *Rervm adversvs Angelvm Mervlam tragice gestarvm commemoratio*, Lvgd. Bat. 1604, p. 51). Hij is dan kanunnik van St. Marie te Utrecht (P. Merula, ibid.). In 1556

verrassing gevangen te nemen. Maar Cooltuyn, van dit plan heimemelijk verwittigd, redde zich door de vlucht. „God", zoo zegt hij, „heeft mij door zijn Engel verlost" 1).

In het jaar 1558 vinden wij Cooltuyn te Emden 2). Groot was zijne blijdschap over de veiligheid, die daar zijn deel was 3). Geen wonder, na zoovele schokkende ervaringen!

Zijne goederen te Alkmaar werden bij vonnis van 7 Feb. 1559 verbeurdverklaard. Zij brachten na aftrek van de schulden 175 gulden op, welk bedrag in de koninklijke schatkist vloeide 4). Wegens zijn overhaast vertrek was hij niet in de gelegenheid geweest voorwerpen van eenigen omvang mede te nemen. Omtrent zijn verblijf te Emden, waar hij weldra predikant werd, deelt Meiners, die de kerkeraadshandelingen van de gemeente aldaar tot zijne beschikking heeft gehad, het volgende mede: „Hij verscheen voor den Kerkenraat den 27 Junius 1558, begerende een getuigenis naar Groningen, alwaar hy voornemens was te wonen, en de kinderen van aanzienlyken te onderwyzen. Men riedt hem, buiten twyfel ter oorzaak van het gevaar, om voor af een getuigenis van de Burgermeesteren van Groningen te verzoeken, dat hy tot onderwyzer van hunne kinderen was aangestelt. Ondertusschen bleef hy te Emden, en wanneer de Gemeinte te Jennelt, met den Jonker Christoffer van Eeuwsum, hem in 't jaar 1559. den 30 Januarius aanzocht, gaven die van Emden tot andtwoordt, dat zy hem niet

---

arbeidt hij bij subdelegatie als inquisiteur onder Sonnius, die eene pauselijke en eene koninklijke aanstelling heeft (*De stads-kameraars-rekeningen* in het *Archief*, uitg. door Dodt, Utr. 1843, Dl. III, blz. 230). In 1559 is hij de gast van Duncanus te Delft (*Extract uit Mart. Duncanus' uitgaven*, in het *Archief*, uitg. door Dodt, Dl. V, blz. 328), die reeds 7 jaren vroeger een zijner werken aan hem had opgedragen (A. H. L. Hensen, *Martinus Duncanus in zijne betrekking tot het onderwijs*, in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, Haarl. 1896, Dl. XXI, blz. 111). Ook onder de vrienden van Corn. Musius wordt hij genoemd (*Excursus Gisberti Lappi a Waveren*, in het *Archief*, uitg. door Dodt, Dl. VI, blz. 238). Omtrent De Castro als bisschop van Middelburg zie men verder de genoemde *Bijdragen*, 1888, Dl. XV, blz. 173; 1899, Dl. XXIV, blz. 199; 1900, Dl. XXV, blz. 419—423; 1905, Dl. XXXI, blz. 378 vv.

1) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Cc, fol. vi r—vij r; hierachter, blz. 238 v.

2) Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse*, Gron. 1738, Dl. I, blz. 359.

3) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Bb, fol. i r, iij v; hierachter, blz. 226, 228.

4) Brandt en Centen, *Historie Der Koop-stadt Enkhuisen*, Hoorn, 1747, blz. 118; Eikelenberg—Boomkamp, *Alkmaer*, blz. 135.

missen konden, en traden zy met hem in onderhandelinge, belovende Colthunius op zyne eige kosten hier zo lang te dienen, tot dat men zyn onderhoudt van de Overheit verkregen zoude hebben, of tot dat 'er zich een ander zoude opdoen, die beter en nutter voor de Emder Gemeinte was. Hier op is hy in 't zelve jaar, den 9 Julius opentlyck aan de Gemeinte voorgestelt, en in zynen dienst bevestigt by het naastvolgende Avondtmaal. By welke gelegentheit van den Kerkenraat erinnert wierdt; Dat men dus langzaam met de zaak was voortgevaren, om niet te schynen, hem haastig de handen te hebben willen opleggen, eer hy wel beproeft was. De laatste reize vinde ik van hem in ons Protokol gewag gemaakt den 14. Augustus 1567, waar op hy naar Eilshemius getuigenis, in den maandt October is overleden" [1]).

Door Meiners wordt niet vermeld, dat de kerkeraad te Emden reeds den 31sten Juli 1559 Cooltuyn en Petrus Delenus, den gewezen predikant van Londen, uitzond om de broeders in Westfriesland te „visiteeren" [2]). Is met Westfriesland alleen de tegenwoordige provincie Friesland bedoeld, of tevens dat gewest van Noord-Holland waarvoor wij heden ten dage die benaming uitsluitend plegen te bezigen? Bezochten zij ook eenigen van de talrijke pastoors in laatstgenoemde landstreek, die hetzij min of meer openlijk hetzij in stilte de Hervorming toegedaan waren? [3]) Bij Cooltuyn moet het dan wel eigenaardige gewaarwordingen hebben gewekt op deze wijze heimelijk terug te keeren tot ambtgenooten die hij vroeger moet gekend hebben. Misschien is het bij die gelegenheid geweest dat hij op verscheidene plaatsen heeft gepredikt. Het heet dat hij te Haarlem in het verborgen heeft gewerkt om eene verandering in de richting van de Hervorming teweeg te brengen [4]). Te Edam, Medemblik, Monnikendam, Purmerend en Schagen is, zegt Schoockius, door Gods bijzondere genade de

---

1) Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse*, Dl. I, blz. 359 v.

2) Mededeeling uit het „Archiv der Reformirten Kirche Emden, Kirchenraths-protocollen", bij A. A. van Schelven, *De Nederlandsche vluchtelingenkerken*, 's-Gravenh. 1909, blz. 135, aant. 3.

3) Zij zijn opgesomd door J. L. A. Nabbeveld, *De St. Laurentius-Parochie van Oudorp*, IV, in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, Haarl. 1897, Dl. XXII, blz. 324—333.

4) M. Schoockius, *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, Gron. 1651, p. 477: aliqualem hic Reformationem, sed clanculario admodum, instituere instituit.

rechtzinnige leer al vroeg verkondigd geworden, daar Cornelis Cooltuyn, Christiaan Sinapius (naderhand predikant te Medemblik), Johannes Michaelis en anderen er met gevaar voor hun leven tegen het pausdom gepredikt hebben [1]). Dezelfde schrijver verzekert, dat te Kampen nog vóór het opkomen van de groote bewegingen (van het j. 1566) de evangelische waarheid is begonnen erkend te worden door de prediking van Cooltuyn, die er eenigen tijd heeft vertoefd [2]). Hoe groot de invloed geweest is dien Cooltuyn op deze wijze kan hebben geoefend, valt moeilijk te bepalen, vooral als men denkt aan de bekwame leerlingen die hij heet gevormd te hebben, zooals Jan Arentz. (zie beneden, blz. 207), Pieter Cornelisz. [3]), van wien in de voorrede vóór de akten van de synode te Dordrecht wordt getuigd, dat hij de gemeente Alkmaar gedurende ongeveer 50 jaren met de grootste stichting als predikant heeft gediend [4]), en Johannes Saskerides, een tijd lang pastoor te Haringkarspel, naderhand professor in de Hebreeuwsche taal en in de theologie aan de akademie te Kopenhagen [5]).

Eene buitengewone beteekenis voor de Hervorming in Noord-Nederland verkreeg Cooltuyn in 1566, toen de Gereformeerden, na Hagepreek en Beeldenstorm, meer dan vroeger openlijk optraden. Men richtte zich toen tot hem om predikanten. Brandt weet er van te verhalen: „In 't begin wierden de gemeentens door 't

---

1) Schoockius, l.l., p. 492 seq.

2) Schoockius, l.l., p. 510. Hij beroept zich op eene levensbeschrijving van Cooltuyn, die hij voornemens is uit te geven (constat ex historia vitae ipsius, aliquando cum alijs ejusdem notae evulganda). Waar is dat stuk gebleven? Schoockius heeft ook (zie bij hem p. 427) een werk van Cooltuyn in handschrift bezeten, handelende „de Turpitudine Papatus". Daarin moet eene uitvoerige aanhaling voorkomen uit eene verhandeling van Petrus Pistoris, *De pluralitate Confessariorum in regimine Monialium admittenda.* Schoockius zegt niet, in welke taal het boek van Cooltuyn geschreven is.

3) G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Amst. 1677, Dl. I, blz. 316, 328; Brandt en Centen, *Historie van Enkhuisen*, Hoorn, 1747, blz. 128; Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse*, Dl. I, blz. 358; Eikelenberg—Boomkamp, *Alkmaer*, blz. 147.

4) *Acta synodi nationalis, Dordrechti habitae*, Lvgd. Bat. 1620, in-fol., *Praefatio ad ecclesias*, quat. xxx, fol. 3 r.

5) *Brief van N. N.*, geplaatst achter het werk van Johannes Saskerides, *Uytlegginge Van de seven tyden des Heyligen kercks*, Dordr. 1684, in het licht verschenen als aanhangsel achter: S. van Til, *Salems vrede*, Dordr. 1687. In den bedoelden brief zie men blz. 42—45.

gantsche landt bij weinige Predikanten bedient; maer als de vryheit vast toenam, schreef men naer Emden, aen Cornelis Kooltuin, dat men doch van daer eenige Leeraers in Hollandt wilde senden, dewijl 'er arbeiders van doen waeren. Hier op bragt hij te weeg dat 'er verscheide Predikanten over quamen, rondtsom wierden gesonden daer 't de noot vereischte. Ook die socht elke stadt een eigen Predikant te verkrijgen" [1]). Niet zonder reden mocht Fruin schrijven: Cooltuyn „was de eigenlijke vader van het Protestantisme dat in Juli van 1566 in Holland en bepaaldelijk te Amsterdam en in het Noorderkwartier te voorschijn trad" [2]).

Waarschijnlijk is Cooltuyn omstreeks het j. 1558 of 1559 hetzij nog te Alkmaar hetzij te Emden in het huwelijk getreden. In het straks aangehaalde geschiedkundige opstel van J. L. A. Nabbeveld leest men: Cooltuyn „had tot vrouw genomen Geertruid van Foreest. Zij werd moeder van een zoon 25 April 1560. Het kind overleed 25 Mei 1560; den 28 Mei daarna daalde de moeder in het graf" [3]). Genoemde schrijver deelt echter niet mede, uit welke bron hij de kennis van deze bijzonderheden heeft geput. In een zijner brieven maakt Cooltuyn zelf melding van zijne vrouw, te weten in een schrijven van 3 Nov. 1565 [4]). Het bericht dat zij reeds in 1560 gestorven zou zijn blijkt dus onjuist te wezen, tenzij men moet aannemen, dat hij een tweede huwelijk heeft aangegaan.

In plaats van Cooltuyn is Nicolaus Carinaeus predikant geworden te Jennelt. Toen deze nu in 1562 beroepen werd naar de Nederlandsche Gereformeerde gemeente te Londen, heeft jonker Christopher van Eeuwsum aanvankelijk bezwaar gemaakt hem te laten gaan, zooals blijkt uit een brief van Carinaeus aan Cooltuyn van 26 Maart 1562 [5]). Waarschijnlijk heeft de invloed van laatstgenoemde er veel toe bijgedragen dat de jonker zijne bezwaren heeft

---

1) Brandt en Centen, *Historie van Enkhuisen*, blz. 128.

2) R. Fruin, *De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde kerk van Holland*, in het *Archief voor Ned. kerkgeschiedenis*, 1895, Dl. V, blz. 4.

3) J. L. A. Nabbeveld, *De St. Laurens-Parochie*, III, in de genoemde *Bijdragen*, Dl. XXI, blz. 128.

4) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, 3 Nov. 1565, bij A. A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken*, blz. 378.

5) *Nicolaus Carinaeus aan Cornelis Coolthuyn*, in *Ecclesiae Londino—Batavae archivvm, Epistvlae et tractatvs*, ed. J. H. Hessels, Cantabr. 1889, T. II, p. 184 seq.

opgegeven. Dat Cooltuyn tegenover Christopher van Eeuwsum krachtig durfde optreden blijkt uit een brief aan diens adres, eerst onlangs in druk verschenen. De jonker heeft zich aangematigd zekere pastorie-goederen aan te tasten. Hij heeft beweerd, dat hij dit deed met toestemming van de predikanten (van Emden?). Cooltuyn komt daar met beslistheid tegen op. Predikanten, verklaart hij, hebben pastorie-goederen slechts in vruchtgebruik. Over de vervreemding hebben zij in het geheel geen zeggenschap. De jonker moet weten, dat eene toestemming als die waarop hij zich beroept niets beteekent. Kortom, hem wordt aangeraden van de bedoelde goederen af te laten. Weigert hij hiernaar te luisteren, dan bedreigt Cooltuyn hem met de tuchtmiddelen waarover de kerk te beschikken heeft [1]).

In het najaar van 1565 werd Cooltuyn met zijn zwager Hendrik Schonenberg, predikant te Norden, door de gemeente te Emden afgevaardigd naar Londen om een hevigen twist te beslechten die de Nederlandsche Gereformeerde gemeente aldaar op den rand des ondergangs had gevoerd. De geschiedenis van dezen noodlottigen twist is kort geleden door dr. Van Schelven op grond van nieuwe bescheiden die hij aan het licht heeft gebracht uitvoerig beschreven. Daarheen wil ik verwijzen [2]) en verder slechts met een enkel woord melding maken van de zaak. In de kerkordening van A Lasco was ten opzichte van den kinderdoop bepaald, dat hetzij de vader hetzij eenige andere geloofwaardige en tot de kerk behoorende mannen of vrouwen het kind ten doop moesten houden en openlijk verklaren, dat het geboren was uit personen die zich bij de kerk hadden aangesloten [3]). Had dit voorschrift reeds in het eerste

1) *Brief van Cornelis Kolthunius*, pridie Idus Martii (zonder jaartal), bij A. A. van Schelven, *Jan Arentsz en Cornelis Cooltuyn*, in het *Ned. archief voor kerkgeschiedenis*, 's-Gravenh. 1911, N. S., Dl. VIII, blz. 346 v. In plaats van „arnis" en „arnorum" moet „aruis" en „aruorum" gelezen worden.

2) A. A. van Schelven, *De Nederlandsche vluchtelingenkerken*, blz. 152—178; de bescheiden, blz. 345—403.

3) *Forma ac ratio tota ecclesiastici Ministerii*, autore Ioanne à Lasco [Francofurti ad Moenam Anno MDLV.], bij Kuyper, *Ioannis a Lasco opera*, Hagae-Com. 1866, T. II, p. 106: Ut autem nostrae Ecclesiae certae esse possint, infantes, qui sunt baptizandi, esse eorum semen, qui se nostris, ita ut est dictum, Ecclesiis adiunxerunt, pater ipse infantis baptizandi, si quo modo id facere potest, aut aliquot alii spectatae fidei in Ecclesia viri ac mulieres infantem ipsum ad Baptismum offerunt, eumque semen Ecclesiae esse, publice profitentur.

tijdperk van het bestaan der gemeente tot eenige moeilijkheden aanleiding gegeven, veel erger werd het geval in het tweede tijdperk, d. w. z. na hare herstelling onder koningin Elizabeth. Nadat de predikanten Petrus Delenus en Nicolaus Carinaeus beiden aan de pest gestorven waren, werd Godfried van Wingen, uit Sandwich overgekomen, op eenigszins informeele wijze aan de gemeente verbonden. Weldra vaardigde hij met de ouderlingen, tot wie ook Jan Utenhove behoorde, eene nieuwe doopordening uit (13 Feb. 1564), die het oude voorschrift in verscherpten vorm bevatte. Zij luidde, dat men geen kinderen ten doop mocht brengen, zonder dit vooraf den predikant aan te zeggen, met opgaaf van de getuigen die men daarbij nemen zou, welke getuigen zelven tot de gemeente moesten behooren of althans geloovigen moesten zijn [1]). Daar men hierin eene nawerking van den Roomschen zuurdeesem meende te vinden [2]), ontstond over dit onderwerp in de gemeente hevige beroering, waarvan zich de diakenen, zes in getal, tegenover den predikant en de ouderlingen tot tolk maakten. Er ontstonden nu twee partijen: die van Godfried van Wingen met de ouderlingen, waartoe nog geen honderd, en die van de diakenen, waartoe ongeveer driehonderd gemeenteleden behoorden [3]). Elementen die oorspronkelijk aan den strijd vreemd geweest waren mengden zich

---

1) *Kort unde warhafftich verhaal des haders over dem Tuygen oder Mitsorgen nemen an der h. Döpe*, bij Van Schelven, a. w., blz. 346: dat men geene kinder thor döpe bringe, one dat thovoren dem diener an tho seggene, mit verklaringe der tuygen, diemen daer tu nemen sal: unde dat de selvige uth der gemeine oder gelövige syn.

2) Bij S. Ruytinck, *Gheschiedenissen die aengaen de Nederduytsche gemeynten in Engelant*, Utr. 1873 (in de *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, Dl. I, uitg. door J. J. v. Toorenenbergen), blz. 60 v. leest men: Wingius, in den aenvangh van zijnen dienst, door 't goetvinden des kerckenraeds, diende de gemeynte aen dat men de kinders ten doope in de gemeynte soude presenteren met Peters en Meters. Sommighe hebben zeer haestelick dese instellinghe wedersproken, deselve noemende een duyvelsche antichristische ceremonye, van den Paus Hyginus eerst inghevoert, een plantinghe, die van den hemelschen Vader niet en was gestelt, en begeerden dat men sich met 't getuyghenisse van de gheheele gemeynte zoude verghenoeghen. Op dese redenen werd gheandwoord, dattet een goede en nutte ceremonie was, dat alzo oordeelden alle de ghereformeerde kercken, datse haer instellinghe hadde ten tijde van de vervolginghen int jaar 142 na Christi gheboorte, als de lieden noit waren vol oprechte godsdienstigheyd ende yver.

3) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, 21 Oct. 1565, bij Van Schelven, a. w., blz. 377.

er spoedig in, ook persoonlijke grieven. Een voornaam twistpunt werd de beroeping der predikanten en de verkiezing der ouderlingen. De partij der diakenen toch, zich grondende op de informeele wijze waarop Van Wingen in den dienst der gemeente gekomen was, eischte diens afzetting en verlangde, dat de verkiezing van ouderlingen elk jaar opnieuw zou plaats hebben. In dezen laatsten eisch lag opgesloten, dat de ouderlingen die op dat oogenblik in dienst waren allen moesten aftreden. Van Wingen en de zijnen traden dikwijls zeer autoritair op en eischten van de tegenpartij onderwerping aan het gezag van den kerkeraad [1]. In weerwil van hare numerieke meerderheid was de partij der diakenen toch de zwakste. Alle pogingen tot verzoening, aangewend door afgevaardigden van de zustergemeente te Sandwich en door predikanten van de Engelsche kerk, mislukten. Ook de bisschop van Londen, Edmund Grindall [2], die tot superintendent over de gemeente was aangesteld, slaagde er niet in de partijen duurzaam tot elkander te brengen. Bij eene plechtige uitspraak van 21 Juli 1565 legde hij zijnen wil aan de gemeente op, schaarde zich welbeschouwd aan de zijde der Wingensche partij en verklaarde, dat de strijd uit moest zijn [3]. De aanhangers der andere partij begonnen straks te vreezen voor het ergste, voor gevangenisstraf of uitzetting uit het land [4]. Reeds vroeger had men zich schriftelijk om hulp en steun gewend tot de gemeenten te Antwerpen en te Emden — welke stap evenwel, vooral wegens de verandering der omstandigheden, weinig gevolg had opgeleverd. Thans werd opnieuw de nood aan de broeders te Emden bekendgemaakt. De kerkeraad aldaar besloot nu een tweetal afgevaardigden te zenden om zoo mogelijk het geschil bij te leggen. Zij stond daartoe niemand minder dan haren predikant Cooltuyn af, terwijl diens zwager, de reeds genoemde Hendrik Schonenberg van Norden, werd uitgenoodigd hem te vergezellen. Den 10den Sept. 1565 vertrokken zij; eerst in Maart

1) Van Schelven, a. w., blz. 156, 158 v.

2) Bij J. S[trype], *The life of Grindal*, Lond. 1710, in fol., wordt van deze zaak geen melding gemaakt.

3) *Formula pacificationis Ecclesiae Londino-belgicae per Reuerendum in Christo patrem Edmundum Londin. Episcopum iniuncta*, bij Van Schelven, a. w. blz. 374 v.

4) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, Jan. (1566), bij Van Schelven, a. w., blz. 382.

daaraanvolgende zijn zij teruggekeerd [1]). De afwezigheid duurde veel langer dan de kerkeraad zich had voorgesteld. Wel werd ernstig op eene vroegere terugkomst aangedrongen [2]). Ook gevoelde Cooltuyn zeer het bezwaar van de kosten die zijn landurig verblijf te Londen met zich bracht [3]). Maar de toestand der gemeente veroorloofde niet eerder een goed einde te bereiken. De schuld hiervan lag aan de partij van Van Wingen en de ouderlingen. Dezen lieten merken, dat zij liever gewild hadden dat Cooltuyn en Schonenberg niet gekomen waren. Zij waren onuitputtelijk in het vinden van uitvluchten die tot vertraging moesten leiden [4]). Zoowel Utenhove als Van Wingen doen zich in deze geschiedenis ongunstig voor. Cooltuyn gevoelde neiging hen krachtig te berispen, maar liet het na, uit vrees dat het geval er door zou verergeren en zijne positie als bemiddelaar in de waagschaal zou gesteld worden [5]). Over den bisschop hadden Emden's afgevaardigden aanvankelijk niet te klagen. Hij ontving hen goed [6]) en stelde hen weldra als zijne commissarissen aan om de zaak nog eenmaal te onderzoeken [7]). Later evenwel wist de invloed van Van Wingen's partij te bewerken, dat de bisschop hun kwalijk genegen werd en hen gedurende geruimen tijd niet wilde ontvangen [8]). De zaak baarde aan Cooltuyn zeer veel schrijfwerk [9]). Zijne moeiten werden aanmerkelijk vermeerderd, doordat hij ook als bemiddelaar werd ingeroepen in zekere geschillen, die de gemeente Sandwich teisterden en evenzeer op haren ondergang dreigden uit te loopen. Gelukkig slaagde hij er in met medewerking van anderen, inzonderheid met die van Schonenberg, het twistvuur aldaar te blusschen [10]). In het algemeen doet Cooltuyn zich bij zijn optreden te Londen van eene gunstige zijde kennen.

---

1) Van Schelven, a. w., blz. 164 v.

2) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, Jan. (1566), bij Van Schelven, a. w., blz. 382.

3) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, 21 Oct. (1565), ald., blz. 378.

4) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, Jan. (1566), ald., blz. 381.

5) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, 21 Oct. (1565), ald., blz. 377.

6) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, 21 Oct. (1565), ald., blz. 375.

7) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, 3 Nov. 1565, ald., blz. 379.

8) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, Jan. (1566), ald., blz. 381.

9) *Cornelis Kolthuyn aan den Kerkeraad van Emden*, 21 Oct. (1565), ald., blz. 378.

10) De brieven bij Van Schelven, blz. 379, 380, 381.

In hooge mate bezorgd is hij voor het lot van de aanhangers der diakenpartij, die het slachtoffer dreigen te worden. Hij waakt voor hunnen goeden naam, opdat zij, mochten zij onverhoopt uit Engeland verdreven worden, althans in Oostfriesland zouden worden toegelaten [1]). Wel moet het eene voldoening voor hem geweest zijn dat hij, te Emden teruggekeerd, in de kerkeraadsvergadering van 25 Maart 1566 kon mededeelen dat eene verzoening was totstandgekomen [2]). Helaas! — in vervolg van tijd is de vrede opnieuw verbroken. Het is hier echter de plaats niet om daarover te handelen, wijl Cooltuyn toen niet meer in het land der levenden verkeerde.

Is uit het voorafgaande duidelijk te zien, dat aan het inzicht en den raad van Cooltuyn groote waarde werd gehecht, die blijkt ook uit andere omstandigheden. In het j. 1566 voorzagen de Gereformeerden te Amsterdam zich van predikanten. Reeds had men aldaar den bekenden Jan Arentz., den gewezen mandenmaker uit Alkmaar, die een leerling geweest was van Cooltuyn en die in Juli van hetzelfde jaar een begin gemaakt had met de hagepreek [3]). „In 't midden van Oegstmaendt reisden Reinier Kant, en Laurens Jacobsoon Reael, uit last der gemeente, naar 't dorp Sint Marten, bij de Sijp, in Noordthollandt, om den Pastoor van dat dorp, Nicolaus Scheltius, tot Predikant te beroepen; en naer Amsterdam te trekken. Sij vonden den man noch in 't geestelijk gewaedt, met sijn vrou, daer hij ses kinderen bij hadt, in 't Pastoorshuis. Hun last, en 't beroep op zijn persoon, wierdt hem bekent gemaakt. Men vertoonde hem, dat Jan Arentszoon, hun Predikant, van hem getuigt hadde, hoe hij, hebbende volkomene kennisse der

---

1) Ald., blz. 379.

2) *Archiv der Reformirten Kirche Emden, Kirchenraths-protocollen,* sub 25 Maart 1566, bij Van Schelven, blz. 165.

3) G. Brandt, *Historie der Reformatie,* Amst. 1677, Dl. I, blz. 315—319; *Uittreksel uit de gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael,* meded. door J. C. Breen, in de *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap,* 's-Gravenh. 1896, blz. 14, 42; Eikelenberg—Boomkamp, *Alkmaer,* blz. 136, 147 v.; H. C. Rogge, *Jan Arentszoon en de prediking der hervorming in Noord-Holland,* in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland,* Amst. 1859, blz. 79—121; F. Pijper, *Over het begin der Hagepreken in de Noordelijke Nederlanden,* in de *Aanteekeningen van de sectie-vergaderingen van het Prov. Utrechtsch genootschap,* Utr. 1894; F. Pijper, *Waar begonnen de Hagepreeken?* Feuilleton in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant,* 14 Juli 1894, Tweede Blad, B; W. J. P. Overmeer, *De hervorming te Haarlem,* Haarl. 1912, blz. 22, 32.

waerheit, meenigmael met hem in beraed hadt geleit, het Pausdom te verlaeten; maer dat hem sijn groote last van vrou en kinderen, in den weeg was, en te rug hieldt. Dan nu, wierdt 'er bij gevoegt, verschafte Gode middel om hem en sijn gesin te voorsien, door de Gereformeerde gemeente der stadt Amsterdam. Ook was de tijdt nu gekomen om meerder dienst te doen. Hij behoorde het licht, dat in hem ontsteeken was, niet uit te blusschen; maer, in desen vrijen tijdt, der gemeente mede te deelen; anders soude hy sijnen Heere en Godt van dat versuim rekenschap geven. Waer op hij, met groote betooning van weemoedigheit, en leedtwesen sijner saeken, dit bescheidt gaf: Dewijl my nu dese gelegentheit voorkomt, en dat mij de Heere uit desen gruwel des Pausdoms schijnt te willen trekken, 't welk ik self ook gevoele; soo heb ik voorgenoomen naer Embden te reisen, en mij met mijnen ouden vriendt Cornelis Kooltuin te beraeden. Met eene beloofde hij met handtastingh, geen kerke, indien hij sich tot het predikampt moght begeven, sijn' dienst te sullen toeseggen, als die van Amsterdam. Ook hieldt hij sijn woordt, nam 't beroep aen, en deedt eerlang sijn eerste predikatie" [1]).

Er bestaat een oud bericht, dat de Geloofsbelijdenis der Nederlandsche Gereformeerde kerken, waarvan de Fransche tekst verscheen in 1561 en de Hollandsche in 1562 [2]), niet vervaardigd en niet wereldkundig gemaakt is dan met voorafgaande communicatie en approbatie „ghenomen met, ende gegeven van de ghetrouwe Dienaers, die doen ter tijdt in den Nederlandtschen Kercken over-al waren". Als zoodanig worden dan genoemd: Georgius Wibotius (ook wel Sylvanus geheeten [3])), Christophorus Fabritius [4]), Cornelis Cooltuyn, Nicolaus Carinaeus te Emden, Petrus Dathenus en Gaspar van

---

1) G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Amst. 1677, Dl. I, blz. 377 v., op grond van de gedenkschriften van Laurens Jacobszoon Reael; beknopter in het *Uittreksel uit de gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael*, mededeg. door J. C. Breen, in de *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap*, 1896, blz. 33. Vergel. de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, Haarl. 1882, Dl. X, blz. 402; 1897, Dl. XXII, blz. 328; 1898, Dl. XXIII, blz. 52. — Over het uitwijken van Scheltius naar Emden en zijn afsterven aldaar zie men Brandt, a. w., Dl. I, blz. 459; Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse*, Dl. I, blz. 419 v.

2) Zie Dl. VIII dezer *Bibliotheca*, blz. 484 v.

3) Dl. VIII, blz. 272 v.

4) Dl. VIII, blz. 257—460.

der Heyden te Frankendaal, Valerandus Pollanus te Frankfort, Jean Taffin en Petrus Colonius te Metz, Nicolaus Galasius, Petrus Cognatus en Petrus Delenus te Londen, enz. [1]). Dit bericht van Thysius is door Fruin ternauwernood betrouwbaar geacht, blijkbaar op grond hiervan dat geen volkomen harmonie schijnt te bestaan tusschen den geest der Nederlandsche geloofsbelijdenis en dien van „Dat Euangeli der Armen", wijl „de meest eigenaardige en voor andersdenkenden meest aanstootelijke leerstellingen van het Calvinisme" in dit laatste niet te vinden zijn [2]). Hierbij dient echter het volgende te worden opgemerkt. Het tweede en grootste gedeelte van Cooltuyn's boek, of liever het eigenlijke „Euangeli der Armen" [3]), is het eerst geschreven en ter perse gelegd. Daarna is het voorste gedeelte, behelzende den reeds meermalen aangehaalden brief aan „sijn Vrendt Timotheus" [4]) en het „Tot den Eersamen Leser Van die Misse" [5]), er aan toegevoegd. Eene aanwijzing van deze omstandigheid is hierin gelegen, dat het voorste gedeelte buiten de pagineering staat en eene afzonderlijke signatuur heeft. Met het gezegde verschijnsel hangt vermoedelijk samen wat gebeurd is met Jan Buidelmaker uit Alkmaar, die in December 1558 te Enkhuizen in de gevangenis geraakte, omdat hij zeker boeksken van Cooltuyn had verkocht en onder het volk gebracht. „Dit smaekte", meende de schout, „na ketterij, en streedt tegens d'ordonnantie der kerke en 't Christen gelove, en eischte derhalven dat hij soude verwesen werden aen den lijve volgens de plakkaeten" [6]). Is bedoeld boeksken het „Euangeli der Armen" geweest? Men mag zulks waarschijnlijk achten. Nu is de brief aan Timotheus gedagteekend: 12 Jan. 1559 [7]). De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat het „Euangeli der

---

1) A. Thysius, *Leere ende order der Nederlansche, soo Duytsche als Walsche, Ghereformeerder Kercken*, t' Amst. 1615, in-4o., in de *Voor-reden*, quat. (xx), bl. 2 r en v; M. Schoockius, *Liber de bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, Gron. 1651, in-4o., p. 520 seq.

2) R. Fruin, *De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde kerk in Holland*, in het *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, 's-Gravenh. 1895, Dl. V, blz. 4.

3) Het begint met eene eigen paginatuur: fol. i en vervolgens, en loopt door tot het einde.

4) Hierachter, blz. 226—244.

5) Hierachter, blz. 245—255.

6) Brandt en Centen, *Historie van Enkhuisen*, blz. 119.

7) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Dd, fol. v r; hierachter, blz. 244.

Armen" aanvankelijk zonder het voorwerk heeft bestaan. Ook het voorwerk is eerst, hetzij gedrukt hetzij ongedrukt, buiten medeweten van den schrijver, onder de menschen verbreid geworden, waarna hij het opnieuw heeft geredigeerd [1]) en de beide gedeelten gezamenlijk heeft laten verschijnen in het j. 1559, in den vorm waarin het tot ons gekomen is. In het hoofdwerk nu, het eigenlijke „Euangeli der Armen", heerscht een andere toon dan in het voorwerk. Die in het hoofdwerk is zacht, die in het voorwerk scherp. In het hoofdwerk wordt de Roomsche kerk eigenlijk niet aangevallen: de schrijver wil boven alles opbouwen, stichten. Doch het voorwerk is polemisch: de mis, de leer van de transsubstantiatie en van het vagevuur, de aanroeping der heiligen, de Maria-vereering worden er sterk in veroordeeld [2]). Hoe is dit te verklaren? Toen Cooltuyn „Dat Euangeli der Armen" schreef, was hij nog dienstdoend priester in de Roomsch-Katholieke kerk. Hij had geen voornemen haar te verlaten, maar trachtte door het gesproken en gedrukte woord den geest der Hervorming voort te planten. Dit legde hem in de wijze van uitdrukken groote matiging op, eene matiging die trouwens harmoniëerde met de stemming van zijn gemoed. Dat de heiligen bijv. wonderen verricht hebben, verwerpt hij niet. „Dat God", zegt hij, „wonderen door hen gewerkt heeft in dit aardsche leven, is geschied tot bevestiging van Zijn Woord, hetwelk zij den menschen predikten" [3]). Als een tegenhanger tegen de Roomsch-Katholieke verdeeling van het boete-sacrament in drieën, het berouw, de belijdenis en de voldoening, laat ook hij „de volmaakte penitentie" in drie deelen bestaan: „in kennisse der sonden, in dat gheloof op Christum, ende in een nieu leuent" [4]). Op de biechtpraktijk in de Roomsch-Katholieke kerk oefent hij ernstig kritiek uit [5]). Men moet, zoo betoogt hij, zijne zonden belijden of biechten voor God [6]). „Hebt

---

1) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Dd, fol. iiij r; *Tot den Eersamen Leser*, ald., fol. v v; hierachter, blz. 243, 245.

2) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Cc, fol. iiij v—v v; *Tot den Eersamen Leser*, quat. Dd, fol. v v—quat. Ee, fol. viij v; hierachter, blz. 236—238, 245—255.

3) *Dat Euangeli der Armen*, fol. CCXXVI r en v; hierachter, blz. 460 v.

4) Ald., fol. XLV r; hierachter, blz. 296.

5) Ald., fol. LIIIJ r; hierachter, blz. 305. Merkwaardige beschrijving van het biechten op fol. LXXXVI v; hierachter, blz. 334.

6) Ald., fol. LXXXIJ v; hierachter, blz. 330.

gij tegen uwen naaste misdreven of omgekeerd, belijdt elkander uwe schuld en verzoent u" — aldus is zijn raad [1]). Ook de openbare zondenbelijdenis voor de menschen (in de gemeente) wordt op Bijbelsche gronden door hem verdedigd [2]). „Daarentegen al uwe zonden een priester of monnik in het oor te biechten, is ten eerste onmogelijk; ten tweede wordt het in de Schrift niet bevolen; het strekt slechts om den menschen lasten op te leggen" [3]). Het een en ander sluit echter niet in, dat de schrijver een verklaard tegenstander van de biecht zou wezen. Zijne bestrijding daarvan is slechts in zóóverre principiëel, dat niet de absolutie in den biechtstoel maar de vergeving der zonden bij God het voornaamste is, dat alles aankomt op het: „Gelooft in den Heer Jezus, en gij zult zalig wezen" (Hand. XVI : 31) [4]). Overigens verdedigt hij de geheime biecht. De bewoordingen waarin hij dit doet, passen geheel op den vorm dien deze instelling verkregen heeft bij de Lutherschen. Hebt gij een bekommerd, verontrust gemoed, dan kan het volgens hem nuttig zijn dit uit te storten voor een „Dienaar des Woords" om van hem raad en troost te ontvangen. Hij schijnt zich hierbij voor te stellen, dat de „Dienaar des Woords" den geloovige bezoekt, en niet omgekeerd [5]). Doch ook dit laatste heeft zijne volle goedkeuring. De geloovige die in zijn binnenste niet verzekerd is van vergeving der zonden, gaat tot een „Dienaar des Woords" en hoort, tot geruststelling van zijn geweten, de toezegging van Gods genade in Christus, afzonderlijk en uitdrukkelijk tot hem gericht, met dien verstande, dat de vergeving der zonden altijd komt alleen van God, door den heiligen Geest, om Christus' wil [6]). Verrassender is het voorbeeld van eene zondenbelijdenis naar de Tien Geboden, dat hij ten beste geeft. Het is buitengewoon uitvoerig en daalt op dezelfde wijze in bijzonderheden af [7]) als dit geschiedde bij de slechtste schrijvers van stichtelijke werken voor biechtelingen in de middeleeuwen [8]). Wat hij zegt over de lichtzinnige wijze waarop

---

1) *Dat Euangelie der Armen*, fol. LXXXij v, LXXXiij r; hierachter, blz. 330 v.
2) Ald., fol. LXXXiiij r en v; hierachter, blz. 331.
3) Ald., fol. LXXXiij v; hierachter, blz. 331 v.
4) Ald., fol. XC v; hierachter, blz. 338.
5) Ald., fol. LXXXiij v; hierachter, blz. 331.
6) Ald., fol. XCi r; hierachter, blz. 338.
7) Ald., fol. XLVIIj v—Liij v; hierachter, blz. 300—305.
8) Bijv. Godschalc Rosemondt, *Een seer profitelijc boecxken van der Biechten*,

sommigen hunne boetedoeningen verrichten, vasten, mis hooren en ter bedevaart gaan [1]), zou zoowel door een ernstig Roomsch-Katholiek als door een Protestant geschreven kunnen zijn. Hetzelfde geldt van zijne verzekering, dat God ons engelen ter zijde stelt om ons te dienen en van kwaad te behoeden [2]). Merkwaardig zijn ook Cooltuyn's talrijke aanhalingen uit de Apokriefe boeken [3]), wat voor een Gereformeerd theoloog zonder meer iets zeer vreemds zou zijn.

Ziedaar eenige in het oog vallende bijzonderheden van het tweede of hoofddeel van zijn boek, dat, zooals gezegd, het eerst uit de pen vloeide en voor den druk bestemd werd. Zij wijzen op een gematigden zin, op bescheiden terughouding bij den schrijver. Cooltuyn heeft dit op het papier gesteld, terwijl hij nog als Roomsch-Katholiek pastoor dienst deed en dagelijks de mis celebreerde; waarschijnlijk heeft hij zich Roomsch-Katholieke lezers voorgesteld, maar dan dezulken die reeds begeerig luisterden naar andere leeringen dan hun van oudsher waren voorgehouden, die vatbaar waren voor Hervormingsgezinde gevoelens. Daarna is de storm der vervolging over hem heengegaan. Hij heeft huis en goed, zijne betrekkingen, het vaderland moeten ontvluchten. Als een arme balling is hij aan vreemde kust komen te staan. De zielsverandering die hij daarbij heeft ondergaan weerspiegelt zich in het eerste gedeelte van zijn boek, het voorwerk, dat hij, zooals het thans vóór ons ligt, te Emden moet geschreven hebben [4]). Scherper is nu zijn toon. Hij heeft met de Roomsch-Katholieke kerk gebroken. De vraag of men mag deelnemen aan den Roomsch-Katholieken eeredienst beantwoordt hij thans ontkennend. Als men het doet, geschiedt het in simulatie en geveinsdheid; wel niet met de instemming van het hart, maar dan toch met het lichaam eert men den „afgod", terwijl Paulus gebiedt, dat wij in het lichaam God zullen verheerlijken. Wij kunnen niet te zamen drinken den beker des Heeren en den beker der Duivelen; wij kunnen niet tegelijkertijd

Tantwerpen, 1518, in-8o., Tractaet II, dl. 2, cap. vi. Vergel. F. Pijper, *Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk*, 's-Gravenh. 1908, Dl. II, blz. 313 vv.

1) *Dat Euangeli der Armen*, fol. cvij v; hierachter, blz. 353.

2) Ald., fol. xv r; hierachter, blz. 268.

3) Ald., fol. xiiij v, Lij r, LV v, Lvij v, CXXvij v, CCviij r (Sapientia); fol. xviij v (1 Makkab.); fol. xxiv r (2 Makkab.); fol. XXI r, XXviij r, xxxij v, XLvi r, CV r, CCvij v (Jezus Sirach).

4) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Bb, fol. I r, iij v; hierachter, blz. 226, 228.

deel hebben aan de tafel des Heeren en aan die der Duivelen [1]). De mis heet nu een gruwel [2]), eene miskenning van de offerande van Christus, alsof Christus aan het kruis tevergeefs geleden had [3]). Christus heeft zijn avondmaal met brood en wijn ingesteld tot gedachtenis zijns doods en verzegeling onzer harten van de gemeenschap zijns lichaams en bloeds, waardoor ons vergeving van zonden verworven is. Wie dit erkent, kan geen stuk broods opsluiten of ronddragen in goud of zilver, om het voor den geheelen Christus, God en mensch, te laten eeren en aanbidden. De dooden te willen reinigen van hunne zonden en aan de zaligheid te helpen door wijwater, wierook, vigiliën en zielmissen, verklaart hij onvereenigbaar met het geloof, dat Christus den mensch met zijn bloed alleen van de zonden reinigt en dat buiten hem geen zaligheid is [4]). Als wij God alleen mogen aanbidden, moeten wij Maria niet aanroepen [5]). Christus is onze eenige middelaar; derhalve moeten wij geen verhooring van God bidden door de gestorven heiligen [6]). Aan de mis, inzonderheid aan de transsubstantiatie, wordt thans nog een afzonderlijk gedeelte gewijd, waarin slechts zuiver Gereformeerde leeringen verkondigd worden [7]). Ook bespreekt hij hier de formeele vraagstukken, zooals de verhouding tusschen de Schrift en de kerk [8]), en het getuigenis des H. Geestes aangaande de waarachtigheid der Schrift [9]), in beslist Gereformeerden geest. Hij verzekert nu, dat hij zijn boek geschreven heeft voor de Hervormingsgezinden die onder het Roomsche juk zuchten, om hen te vertroosten [10]).

Keeren wij thans terug tot de boven (blz. 209) besproken vraag, of het waarschijnlijk is dat Cooltuyn de geloofsbelijdenis der Nederlandsche Gereformeerden heeft goedgekeurd. Na de gemaakte

---

1) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Bb, fol. ij r en v; hierachter, blz. 227.

2) Ald., quat. Cc, fol. iiij v; hierachter, blz. 237.

3) Ald., quat. Cc, fol. iiij v, v r; hierachter, blz. 237.

4) Ald., quat. Cc, fol. v r; hierachter, blz. 237.

5) Ald., quat. Cc, fol. v r en v; hierachter, blz. 237 v.

6) Ald., quat. Cc, fol. v v; hierachter, blz. 238. Vergel. over het aanroepen der heiligen: *Dat Euangeli der Armen*, fol. CCXXIIIJ r, CCXXVI r, CCXXVIIJ, CCXXIX r—CCXXXI v; CCXXXVIIJ; hierachter, blz. 459, 460 v., 462 v., 463—465, 471 v.

7) *Tot den Eersamen Leser Van die Misse*, quat. Dd, fol. v v—quat. Ee, fol. vij; hierachter, blz. 245—255.

8) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Bb, fol. vi v, vij r; hierachter, blz. 231.

9) Ald., quat. Bb, fol. viij r; hierachter, blz. 232.

10) Ald., quat. Bb, fol. i v, iij v; hierachter, blz. 226 v., 228.

opmerkingen zal de lezer, naar ik verwacht, geen bezwaar hebben die vraag bevestigend te beantwoorden. Zou de auteur hiertoe misschien nog niet bereid geweest zijn toen hij het tweede of hoofddeel van zijn werk schreef, sedert waren zijne Gereformeerde gevoelens zóózeer versterkt, dat hij aan de Geloofsbelijdenis zijn zegel heeft kunnen hechten.

Afgezien van de kleine afwijkingen tusschen het vroeger en later geschrevene vormt het werk van Cooltuyn toch een samenhangend geheel, dat door velen met stichting zal gelezen zijn. De leer aangaande zonde en genade is doorloopend dezelfde. Bijna eindeloos weidt de schrijver uit over den oorsprong, de beteekenis en de vrucht van het lijden. Wat hij hierover zegt ademt een echt evangelischen geest. Het moet wel gestrekt hebben om bij den lezer het vertrouwen op God en de verzekerdheid dat Hij alles ten beste schikt te versterken. Aan het verontruste gemoed des zondaars wordt verkondigd waar de vrede te zoeken is. Het middel om zich de rechtvaardiging eigen te maken bestaat, zegt Cooltuyn, enkel in het geloof [1]). Men wachte zich er voor hieronder een historisch geloof te verstaan, iets dat ook de goddelooze verdoemde menschen kunnen bezitten [2]). De goede werken van den geloovige zijn naar zijne opvatting alleen eene vrucht der dankbaarheid [3]). Schoone bladzijden komen hier voor over de gehoorzaamheid aan God uit liefde [4]), en over het nieuwe leven dat de geloovige behoort te leiden [5]). Opmerkelijk is Cooltuyn's beantwoording van de vragen, hoe op sommige bladzijden der Schrift de zaligheid aan de werken kan worden toegeschreven [6]), hoe God welbehagen kan hebben in 's menschen werken, en in welken zin er sprake kan zijn van belooning [7]). Nog worde gewezen op hetgeen Cooltuyn zegt over het bidden. Als wij bidden om geestelijke gaven, worden wij verhoord [8]). Op een gebed om stoffelijke gaven

---

1) *Dat Euangeli der Armen*, fol. CXVI v; hierachter, blz. 360 v.
2) Ald., fol. LXXX v; hierachter, blz. 329.
3) Ald., fol. CXI v, CXX v, CXXIIIJ; hierachter, blz. 356, 364, 367.
4) Ald., fol. CIX r; hierachter, blz. 354.
5) Ald., fol. CI; hierachter, blz. 347 v. Vergel. fol. CVIJ v; hierachter, blz. 353.
6) Ald., fol. CXXXIIJ; hierachter, blz. 375 v.
7) Ald., fol. CXXVI; hierachter, blz. 369.
8) Ald., fol. CCXLI r en v; hierachter, blz. 474 v.

volgt alleen verhooring, wanneer zij ook ter zaligheid dienen. Zelfs zal daartoe een wonder geschieden als zulks noodig is [1]).

Dit alles is geschreven, terwijl de geloofsvervolging dagelijks woedde [2]). Bij duren tijd, oorlog of pest wordt de oorzaak gezocht in de Reformatie [3]). Zij die Christus prediken worden beschuldigd van rebellie tegen de overheid [4]). Doch de Hervormingsgezinden worden ten onrechte belasterd. Groot is de tegenstelling tusschen het gedrag der vervolgden en dat der beschermden [5]). De schrijver prijst den moed der Protestantsche martelaren [6]), maar betoogt tevens dat men het martelaarschap niet moet zoeken [7]). Hiermede is in overeenstemming dat hij zelf voor de vervolging is geweken. Hij geeft rekenschap van de gronden waarom hij geweigerd heeft zich te laten verbranden [8]).

---

1) *Dat Euangeli der Armen*, fol. CCXLij r en v; hierachter, blz. 475.
2) Ald., fol. CVIII, CCXij, CCXiiij r; hierachter, blz. 353 v, 448, 449 v.
3) Ald., fol. LXX r; hierachter, blz. 319 v.
4) Ald., fol. CCIX v; hierachter, blz. 445 v.
5) Ald., fol. CCXiiij r; hierachter, blz. 449 v.
6) Ald., fol. CCXVi r; hierachter, blz. 460.
7) Ald., fol. CCXVij r en v; hierachter, blz. 452 v.
8) *Cornelis Cooltuyn Timotheo*, quat. Bb, fol. iiij v, v r; hierachter, blz. 229 v.

Dat Euangeli der Armen,

Dat is: der Ellendigen Troost /

vergadert ende gemaeckt / van Cornelis Cooltuyn / wt die Schriftuer / ende Schriftuerlicke Doctooren / tot troost voer hem seluer / in sijn Ballingschap / ende voer ander menschen / die met lijden belaeden sijn / gheordineert in vier Visitatien / doer een tsaemen spraeck van twee personen Theophilus ende Dorothea.

Die principaelste materien van dit Boexken vint ghy aengheteecken in die naeuolghende bladen.

Esaie 61.
Die Gheest des Heeren is by my / daer om heft my die Heere ghesalft / ende heft my gesonden de Armen te prediken / dat ick soude de gebroken herten verbinden / den gheuangben die verlossinghe vercondigen / ende den gebonden de Kercker oepenen. etc //

[*Aa i* v.] Die Tafel.

¶ Die sonderlingste materien
van die yerste visitacij.

Alle lijden comt van God of doer Gods ghehenghenisse. Folio i.
Geen creatueren moegen den mensch scadelic sijn sonder Gods consent. Fo. ij.
Alle lijden is de Christenen tot guet. Fo. iij.
Alle lijden comt wt Gods liefte. Fo iiij.
Doer lijden verclaert Godt sijn Kijnderen. Folio iiij.
Doer lijden verclaert Christus sijn Discipelen. Folio v.
Wy moeten Christus Beelde gelijc sijn hier in lijden. Folio vi.
Ende hier na in glorij. Folio vij.
Hoe wy Christus volmaeckte lijden in onse tijtlicke lichaem ghelijcker sijn, hoe wy sijn volmaeckte glorij in onse ewijge siel gelijcker sullen sijn. Fo. viij.
Die verhoopte glorij des toecoemende leuens, versoet in Godts vrenden dat [1]) ghenwoordijge lijden. Folio viij.
Godt plaecht sijn vrenden niet: maer hy castijdt se om haer tot hillicheydt te brenghen. Folio xiij
Waerom Godt niet die Godlosen, mer die rechtueerdijgen castijt. Folio xvij. //
Aa ij r. Om dattet den boesen hier wel gaet, den gueden qualick, so wijcken die natuerlicke menschen van Godt. Fol. xviij.
Gelijck een Vader castijdt niet sijn Kint dat hy haet: maer dat hy lief heft, also castijt God, niet de Godlosen, mer die gueden Folio xx.
Die Godtlosen laet hy onghestraft tot haer meerder verdoemenisse. Fol. xxi.
In tribulacij soecken wy God. Fo. xxiij.
Wy sijn Godt meer toe gedaen in tegenspoet dan voerspoet. Folio xxiiij.
Het lichaem is den geest in voerspoet te crachtich. Folio xxiiij.
Godt slacht [2]) dat lichaem, om den siel te ghenesen. Folio xxv.

---

1) Vermoedelijk is achter „dat" (op het einde van een regel) de lettergreep „te-" uitgevallen.

2) „Slacht" is hetzelfde woord als het hedendaagsche „slaat".

Der Godlosen weluaren sijn bedriegelicke cussen des hatende Goodts. Die castijnge der gueden, sijn wonden des liefhebbende Godts. Folio xxv.

Die sonde is die yerste oorsaecke van alle lijden. Folio xxvi.

Penitencij is remedie teghen die sondt. Folio xxvi.

Godt noedt den mensch tot de salicheyt. met tijtlicke ende eewige benedictien: hy drijft haer daer toe met tijtlicke ende eewige maledictien: Hy dwingt haer // daer toe doer castijnge. Folio xxvij [*Aa ij* v.]

Godt castijt den sijnen niet tot vernielinge: maer tot penitencij. Folio xxx.

Godt geeft gheen penitencij die hy verworpt. Folio xxx.

Waer om die Godtlosen geen penitency connen doen. Folio. xxxi.

God is geen authoer des verblintheyts: mer een straffer des moetwilligen blintheyts. Folio xxxi.

Die Godt niet hoort als hy roept, die hoort hy niet als sy roepen. Fol. xxxi.

Van valsche penitencij. Folio xxxiij.

Die Papisten leer is van die penitencij: die gedaen sonden met onse ofte menschen duechden te boeten. Fol. xxxiiij.

Sonden moegen mit onse duechden niet wt ghedaen worden. Folio xxxv.

Die guede wercken der Godlosen behaghen Godt niet Folio xxxv.

Ander menschen wercken connen onse sonden niet wtdoen. Folio xxxvij.

Niemant heft te veel duechden voer hem selfs. Folio xxxvij.

Niemant heft ghenoech guede wercken voer hem seluer tot salicheyt Fo. xxxviij

Niemant mach syn wercken een ander toe appliceeren Folio xxxix. //

Godt geeft den eenen mensch wel lichamelike gueden om die duecht van een ander: maer geen vergeuinge der sonden, daer toe moet een yeghelick sijn eygen gheloof brengen. Folio xxxix. [*Aa iij* r.]

ɑ Die sonderlingste materien des tweden Vicitacijs, van Penitencij.

Wat penitencij is. Foli. xliij.

Penitencij wort gedeelt in drie: kennisse der sonden, gheloof op Christum, een guet leuen. Foli. xlv.

Van kennisse der sonden Foli. xlv.

Een peniteerende mensch moet sijn sonden bekennen Foli. xlv.

Wat is die sonden bekennen Foli. xlv.

Waerom wy die sonden voer Godt sullen belijden Foli. xlvi.

Wat sonden men voer Godt biechten sullen [1]) Foli. xlvi.

---

1) Het meervoud achter „men". Vergel. o. a. quat. Aa, bl. iiij r en quat. Ee, fol. ij v; hierachter, blz. 220, 249.

Hoe een mensch tot kennisse sijnder sonden sal coemen Foli. xlvij.
Een clare biecht wt Goodts gheboden. Foli. xlviij.
De belijdinge der sonden moet mit haer brengen droefheyt des hertes. Fol. lv
Droefheyt om die sonden comt doer dat aenmercken van dat loon der sonden. Folio. lv. //
[*Aa iij* v.] Wroeghende kennisse der sonden moet Godt seluer wercken. Folio lvi.
Kennisse der sonde werckt die hillighen geest doer Godts woort. Folio lvij.
Wat de rechtueerdigen belooft is. Fo. lvij
Wat die Gdtlosen [1]) belooft is. Fo. lviij.
Exempelen van Godts toorn tegen die sonden. Folio lix.
Christus doot vermaent ons van Gods toorn teghen die sonden. Folio lx.
Wy moeten in onse penitencij gheen slauen [2]): mer kijnderlike vrese hebben Fo. liij [3]).
Leetwesende kennisse der sonden mach die sonden niet wt doen. Folio lxv.
Van den dootslaende Wet salmen gaen tot dat leuendichmakende Euangelij. Folio. lxvij.
Beloften der schriftueren van Godts genade. Folio lxviij.
Godt heft sijn beloften beuesticht, met sijn eedt. Folio lxxi.
Godt heft sijn beloften beuesticht met sijn exempelen. Folio lxxij.
Godt is den peniterende sondaer ghenadich om Christus willen Folio lxxv
Godt heft ons Christum ghegheuen tot voldoeninge sijns gerichts Fo. lxxv.
Wy worden Christus verdiensten deelachtich doer den ghelooue Fol. lxxix. //
[*Aa iiij* r.] Hoedanich geloof rechtueerdich maect. Folio lxxx.
Van die biecht, datmen alleen Godt sullen biechten Folio lxxxij.
Datmen versoeninghe met onse naesten sullen maecken Folio lxxxij.
Die oorbiecht is niet van God: mer van die menschen Folio lxxxiij.
Wt die belijdinge van onse sonden tegen Godt, comt openbare belijdinghe voer die menschen Folio lxxxiiij
Van de Absolucij Folio lxxxvij
Van die sloetelen, expositij der Vaderen. Folio lxxxvij.
Wat hooft Petrus is des ghemeents weghen. Folio xcij.
Wat hooft die Paeus is Folio xciij.

1) Lees: Godtlosen.
2) De schrijver bedoelt: slavenvrees (de vrees van een slaaf).
3) Lees: lxiij.

Van de voldoeninghe Folio xciiij.
Onse wercken moeghen niet voldoen. Folio xcv.
Onse voldoeninge verduystert den verdiensten Christi. Folio xcv.
Godt vergeeft schult ende pijn Fol. xcvij.
Van een nieu leuen voer voldoeninghe Folio C.i.
Die hyllighen gheest werct drie dinghen in den herboren mensche Folio C.i.
Vertrouwen op God tot glorificacij van hem. Fol. C.i. //
Doodinge des vleys, ende vruchten des gheests Folio C ij [*Aa iiij* v.]
Die sonden worden vergheuen: mer niet wech genomen Folio C ij.
Godts gheest vernielt quade tentacien. Folio C ij.
Die strijt tegen den sonde is periculoes, om die mennichte ende stercheyt der vyanden Folio C iiij.
Doodt ende leuent is gheleghen in dese strijdt Folio C iiij.
Welcken de werken des vleys sijn Fo. C v
Wat het is: den olden mensch wt te trecken Folio C v.
Wat is: den nieuwe mensch an te trecken Folio C v.
Wat duechden die herbooren menschen doen. Folio C vi.
Penitencij duert tot den doot. Fo. C vij.
De Christenen sijn nummermeer sonder ghebreck Folio C vij.
Waerom die Christenen duechden doen Folio C ix.
Een tractaet van die rechtueerdichmaeckinghe. Folio C xiij.
Wat rechtueerdicheyt is Folio C xiij.
Dat wy doer Christum worden gerechtueerdicht Folio C xiiij // [*Aa v* r.]
Het gheloof is die middel, daer wy die gerechticheyt mede crijgen Fol. C xvi.
Hoe dat die rechtueerdicheyt den geloue wort toe geschreuen Folio C xvij.
Dat de wercken niet rechtueerdich maken. Folio C xvij.
Die wercken der menschen drierley. Folio, C xix.
Wercken des Wets maecken niet rechtueerdich Folio C xx.
Van die wercken des geloofs Fol. C xx.
Hoe die gerechticheyt, ende dat leuen de wercken wort toe geschreuen Fo. C xxi
Gods Geest is in den herboren mensch niet ledich, maer werckt vruchten des nieuwen leuens Folio C xxi.
Godt werct onse guede wercken in ons. Folio C xxij.
Hoe die rechtueerdicheyt den ghelooue, ende den wercken wort toegeschreuen Folio C xxiij.
Guede wercken sijn by den gheloue als die warmte by dat vuyr. Fol. C xxiiij.
Dat gheloof comt niet wt die wercken, maer die wercken wt den ghelooue. Folio C xxiiij.

Hoe die onvolmaecte wercken der Christenen Godt behagen Folio C xxv. //

[*Aa v* r.] Hoe Godt onse guede wercken loondt. Folio C xxvi

Christus suppleert onse onvolmaectheit. Folio C xxvij.

ɑ Die sonderlingste materien
van die derde Visitacij.

Godt vergeeft die peniterende sondaren haer sonden Folio C xxx

God castijt de rechtueerdigen Fo. C xxxi.

God castijdt de rechtueerdijgen, om den ouden Adam, in haer te doden. Fo. C xxxij

Die quade lusten der sonden rusten in den mensch niet Folio C xxxiij.

Dat vleysch is den gheest te crachtich. Folio C xxxiiij.

Dat vleys wort doer castijnge den geest onderworpen Folio C xxxv.

Dat vleysch is derten in voorspoet. Folio C xxxv.

Castijnge leert God vresen Fo. C xxxvi.

Voorspoet leert God vergeten Fo. C xxxvi.

Die weldaden Godts behoeren ons tot dancbaerheyt te trecken Fo. C xxxviij.

Snllen wy na den geest leuen, so is castijnge ons nodich Fo. C xxxviij.

Godt castijdt den mensch met discrecij nae sijn ghebreck [1]) Fo. C xxxviij. //

[*Aa vi* r.] Wat is: sijn Siel vijnden ende verliesen. Foli. C xl.

Hoe een mensch in eertsche gueden sijn ziel verliest Foli. C xl.

Hoe een Mensch sijn ziel in eertsche gueden vint Fo. C xli.

Godt berooft ons van eertsche gueden, die den vleys sijn oorsaken tot quaet. Fo. C xli.

Godt castijt sijn vrent tot prouinghe des geloofs Fol. C xlij.

God castijt ons om te besien of wy hem soe wel connen lief hebben in teghenspoet, als in voorspoet Fol. C xlij.

Godt proeft dat gheloof, ende die lijdtsaemheydt, die hy seluer gheeft. Fo. C xliiij.

Godt proeft onse gheloof, welck hy wel weet hoe se in ons is Foli. C xliiij.

Godt brengt doer castijnge onse geloof in dat licht Foli. C xlv.

Abraham hoopten, daer geen hope was. Folio C xlv.

Tis profijtich dat het gheloof, geoeffent wordt Fo. C xlix.

Doer lijden wennen wy na Godts wille te leuen Foli. C xlix.

Gods vrenden worden alleen van Godt gheregiert Folio C li. //

[*Aa vj* v.] Godt werct in sijn vrenden stercheyt, die haer vyanden niet moeghen weder staen Folio C lij.

---

1) Ghebreck, *d. i.* behoefte.

Die crancke Christenen verwinnen haer stercke vyanden, op twee manieren. Folio C liij.
Die Christenen verwinnen haer vyanden mit lijdtsaemheydt, ende weldaden. Folio C liij.
Die Christenen worden in den lichaem gheslaeghen: maer in dat herte niet ghequest Folio C liiij
Die Christenen verwinnen haer vianden met cracht Folio C lv.
Der Christenen victorij is Christus. Foli. C lvij.
Godt maect sijn volck cranck, dat sy niet op haer eyghen: mer op Godts starcheyt sullen betrouwen Foli. C lix.
Godt castijt sijn vrenden, tot glorificacij van sijnen naem Folio C lxi.
Die glorij van onse ghesontheyt, compt Godt toe Folio C lxi.
Godt helpt den Mensch in sijn wterste, op dat hi de glorij sal hebben Fo. C lxij.
Godt castijdt sijn vrenden, om dat sy sullen leren soecken tgeen dat hemels is. Folio C lxiij //
Die rechtueerdicheydt is, dat Godt sijn vrenden guet doet, ende sijn vianden quaet Folio C lxv. [*Aa vij* r.]
Het gaet den boesen beter in dese aerdt, dan den gueden Fo. C lxv.
Die boesen domineren ouer die gueden. Folio C lxvi
Die boesen sijn in die werldt wel gesien: maer die gueden worden veruolcht. Folio C lxvij.
Ghelijck Satan Goodts vrenden doer openbare menschen 1) tribuleert, so doet hi mede heymelick doer tegenspoet. Fo. C lxvij.
Die voerspoet der boesen, is die gherechtijgen moeyelick, ende by na tot scandalisacij Foli. C lxviij.
Om der Godtlosen gheluck wort God van haer verworpen Folio. C lxix.

ɑ Die sonderlingste materien van de vierde Visitacij

Gheene creatueren moeghen ons schadich sijn, sonder oorlof van Godt. Folio C lxxx.
Satan is onse starckste ende nijdichste vyant Fo. C lxxx.
Godt castijdt wt liefte tot onse profijt. Folio C lxxxi. //
Godt temteert niet bouen onse crachten Folio C lxxxi. [*Aa vij* v.]
Dat lijden des lichaems is tijtlick. Folio C lxxxi.
Het lijden des lichaems is tot glorificacij des Siels Folio C lxxxij.
Godt laet sijn vrenden doer lijden, niet van hem aftrecken Folio C lxxxij.

1) Nl. door booze menschen in het openbaar.

Godt castijdt ons om die sonde tot penitency Fol. C lxxxij.
Godt doodet dat lichaem, tot leuendichmaeckinge des geests Foli. C lxxxv.
Die wercken der herbooren menschen. Folio C lxxxv.
Dat leuen des herbooren Menschs. Folio C lxxxvi.
Dat vleys te cruycen Folio C lxxxvi.
In rechtueerdicheyt leuen Fo. C lxxxvi.
Als ons die sonden vergheuen sijn, soe binnen wy noch van die sonden niet verlost Fol. C lxxxvij.
God maeckt niet alleen salich die hillich sijn: maer hy helpt oock tot hillicheyt. Folio C xc.
Wy nemen niemant aen voer een vrent, eer wy hem geproeft hebben Fo. C xciiij.
God werct guet doer quaet Fo. C xcvi.
Godt gheeft den tentacij een guede wtganck. Folio C xcix. //
[*Aa viij* ʳ.] Godt laet sijn vrenden wel in diepe tribulacij vallen Folio C xcix.
Godt laet sijn vrenden in die tribulacij niet versincken Folio CC.
Christus is een Steen des erghernisse Folio CC vi.
Christus wort doer onse lijden gheglorificeert Folio CC vi.
Gods naem wort doer onse wercken geglorificeert Fol. CC vi.
Christus naem wort doer onse lijden geglorificeert. Folio CC vij
Christus is Heer ouer Hemel ende Eerde. Folio CC ix.
Alle menschen wijsheydt is dwaesheydt voer Godt. Folio CC x.
Daer ghelt gheen wijsheyt tot salicheyt, dan Christus wijsheyt Folio CC x.
Alle menschen sijn sondaren, ende behoeuen tot salicheyt penitencij Fo. CC xi
Niemant wil van sonden gestraft wesen. Folio CC xi.
Der menschen rechtueerdicheydt is, als een besmet cleet Folio CC xi
Voer God gelt alleen die rechtueerdicheit Christi in den gheloue Folio CC xij.
Christus is alleen onse salicheyt. Fo. CC xij.
Christus verstoort satanas rijc Fo. CC xij. //
[*Aa viij* ᵛ.] Die gueden haetmen, die boesen worden bemint. Folio CC xiiij.
Hoe die Christenen hem in dat veruolch sullen troesten. Folio CC xiiij.
Voer Christo te lijden, is een gaue Gods Folio CC xvij.
Niemant mach hem seluer roeckeloes in den perijkel werpen Folio CC xvij.
Dat principale eyndt van alle lijden, is den Hemel te soecken Fol. CC xviij.

God castijt den mensch om hem te leren van die ydelheyt des teghenwoordijge leuens Folio CC xix.
Op der menschen hulp sonder God moegen wi niet betrouwen Fo. CC xxiiij
De gestoruen hilligen moegen ons niet helpen Foli. CC xxv.
Godt werckt niet doer ghestoruen hillighen. Foli. CC xxvi.
Godt heft doer die hillighen miraculen ghedaen tot confirmeringhe van sijn woort. Folio. CC xxvi
Godt alleen ende niet die hilligen bekennen der menscen herten Fo. CC xxx.

FINIS. //

Bb i r. ɑ Die gracij, ende vrede Gods
in Christo Iesu, wenscht Cornelis
Cooltuyn, toe sijn Vrendt
Timotheo.

NAdenmael beminde Timothee, dat die eewijge Godt, onse ghenadijghe Vaeder, my wel gheoefent heft in veel benautheydt, ende tribulacij, doer het veruolch van mijn vyanden, om sijn woordt: op dat hy in my soude verclaren, tgheen dat Hanna de Moeder Samuelis van hem betuycht,
1 . Samuel . 1. namelick: dat hy in armoet werpt, ende weder rijck maeckt: dat hy doodtslacht [1]), ende weder tot den leuent op wrect: dat hy ter Hellen neder druckt, ende weder ten Hemel op voert: Soe heft
Esaie 28. hy (na die leer Esaie) een vreemt werck aenghenomen, op dat hy sijn werck soude doen: dat is: hy heft den Vyant wtghesonnen, om my te vanghen, ende van dat leuen tot den doodt te brenghen: maer daer beneuen heft hy my recht verlost, ende van den seeckeren doodt, tot dat rechte leuen gebracht, my tot guet veranderende,
[*Bb i v.*] tgheen dat die vyanden my tot quaet // dochten, als Ioseph tot
Genes . 50. sijn Broederen spreckt: want hy my crachtelicken met Loth, wt
Genes . 19. Sodoma, ghetrocken heft, op dat ick niet soude vergaen, in die sonden des Stadts.

Oorsaecke: Het is io vast, ende seecker, dat alle, die in des Paeus Rijcke woenen, moeten gaen als schapen, ende alle daghen ver-
Psalm . 43. wachten, om gheslaghen te worden: enter van den Paeus, om Godes
Roman . 8. willen: of van Godt, om des Paeus willen, so sy Godt, of den
Mathei . 6 Paeus dienen, die twee contrarij Heeren sijn, ende daerom ghelijck niet ghedient moeghen [2]) worden.

Galat . 5. Ick spreecke niet van die Godtloose werckers des vleyschs, ende des werlts dienaren, dien haer verdoemenisse seecker is: maer van die warme, ende laeuwe Christenen.

Want ist dat sy in liefde teghen Christum alsoe bernen, dat sy

1) Vergel. boven, blz. 218, aant. 2.
2) „Moeghen” beteekent hier: kunnen.

niet willen drincken, wt den Beker des gheestelicken Hoererijs, Apocal. 3.
dat sy sick niet willen vermengen, in die Paeuschelicke Afgoderijen, met den wercke, of den herte, of te minsten met den lichaem: Apocal. 18.
soe moeten se daghelics verwachten, tgheen, dat die // Paeus in *Bb ij* r.
sijn Dienaren, doer die wijse man seyt: Laet wy desen rechtueerdijge Sapient. 2.
omuangen: want hy is ons onnut, ende hy is onse wercken contrarij: wy worden van hem gheacht, als ouerspoelijghen, ende hy onthout sick van onse weghen, als onreynicheyden: laet wy hem besoecken met spiticheydt, ende pijne: laet wy hem verdoemen, met een schandelicke doodt.

Wederomme, so vallen die menschen in Goodes gramschap, in welcken die liefte Christi alsoe laeu is, dat sy haer vermenghen, in die wercken der duysternissen: niet alleen met der daet, ende Ephes. 5.
des herten consent: twelck Paulus tot die Romeren opentlick be- Roman. 1.
tuycht: mer oock met den lichaem alleen, sonder consente des hertes in simulacij, ende beueinstheyt, om dat sy met haer lichaem den Afgodt eeren, in welcken Paulus ghebiet: dat sy Godt sullen 1. Cor. 6.
glorificeeren: dat sy haer lichamen gemeinmaecken met den geestelicken Hoeyr (want die een Hoeyr aenhangt, is een lichaem met haer) den welcken de Apostel daer toe te weerdich bekendt, dat se 1. Cor. 6.
met een lichamelicke Hoeyr ghemeyn sullen worden, om // dat se [*Bb ij* v.]
leden sijn van Christo: dat sy Christo, ende Belial, die geen ge- 2. Corinth. 6.
meenschap hebben te saemen, willen dienen: desen met den lichaem: den ander met den gheest, twelck met de schrift niet bestaet: wente wy moeghen niet te samen drincken, den Beker des Heren, ende 1. Corinth. 10
den Beker der Duyuelen: Wy moeghen niet tsamen deelachtich worden, den tafel des Heeren, ende der Duyuelen: Godt heft niet den Siel alleen: maer oock den lichaem gheschapen: Daerom be- Genes. 1.
hoort also wel dat lichaem, als die Siele alleen tot Godes eere, ende dienste te sijn, ende wi behoeren onse lichamen (nae Paulus Roman. 12.
leere) te maecken, een offerhande die leuendich, hyllich, ende aenghenaem is voer Godt: Waer om die schrift ons ghebiedt, dat wy Math. 4.
Godt sullen aenbeden, ende hem alleen dienen: ende hy straft die Israheliten, dat sy Godt vreesden, ende daer beneuen, noch die Afgoden eerden, nae die wijse der Heydenen, ouer beyde sijden 4. Reg. 17.
neygende, ofte manck gaende, twelck Helias treffelicken straft, segghende: Hoe langhe neicht ghy ouer twee sijden? Is die Heer 3. Reg. 18.
Godt, volcht hem: Is Baal Godt, soe gaet nae hem. //

Nv verswijghe ick noch de ergernisse, dat sy met haer exempel, [*Bb iij* r.]
den onuerstandijghen, dien haer gheest, ende herte onbekendt is, in onuerstandt holden, ende starcken, ende den verstandijghen doen twijfelen, ende haer gueden loop behinderen: hoe wel dit suluige wel met eernst behoort aenghemerckt te wesen: want Paulus ver-

1 . Cor . 10. maent ons: Dat wy niemant erghernisse sullen gheuen: ende seyt:
dat die alsoe teghen haer Broederen sondijghen, ende haer crancke
1 . Corinth . 8. consciencij quetsen, dat sy teghen Christum sondijghen: welcke sonde
die schrift so groot weecht, dat soedanijghe menschen guet was,
mit een moelen steen aen den hals gebonden, ende in die Zee
Math . 18. verdroncken te worden: Dit wist Eleazarus wel, die om sijn leuen
2 . Mach . 6 te behouden, niet wilde doer simulacie segghen: Dat hy Varkenen
vleysch ghegheten hadde, op dat niemandt doer sijn simulacij ver-
Roman . 10. uoert soude worden: Paulus leert: dat wy met den herte ghelooued
tot gherechticheyt, ende met den monde belijdinge doen tot de
salicheyt: mer wat belijdinghe doen wy tot den salicheyt, als wy
segghen: mondt toe, buel [1]) toe? ia als wy niet alleen den mondt
[*Bb iij* v.] toe // houden: maer ons oock vermenghen in die wercken der
Ephes . 5. duysternissen, die wy (nae Paulus vermaen) souden straffen? hoe
Ioan . 4. connen wy, nae die schrift, Godt an beden, ende dienen, in gheest,
ende waerheyt: als wy teghen onse gheest anders doen, dan die
waerheyt eyscht: Genoech van die materi.

Aenghesien dan, dat die eewijghe Godt, ende ghenadijghe Vader, my wt desen angier [2]), ende perijkel verlost heft: mach ick niet wel rechtelick segghen: dat hy my van den doodt tot den leuen ghebracht heft?

Maer hoe wel dat Godt mij van die vyanden ghereddet heft,
dat ick hem nv sonder vreese mach dienen in rechtueerdicheyt,
Luce . 1. ende hillicheyt, alle die daghen mijns leuents: Soe heb ick noch-
tans de broederlicke lieft niet vergheten: maer hebbe met die
2 . Petri 1. Huysvrou van Loth om ghesien: niet nae Sodoma: dat is: na die
Genes . 19. gheestelicke Hoererij, ende Antechristelicken Afgoden dienst, die
met Sodoma, ter Hellen moet sincken: maer nae veel lieue
Christenen, die in dese perikel noch ghebleuen sijn, als gheuan-
[*Bb iiij* r.] ghenen mit grote droefheyt: Ende want Paulus // vermaent: Dat
wy met den droeuijghen bedroeft sullen sijn, ende der gheuangenen
Roman . 12. ghedachtich wesen, of wy seluer geuangen waren: waer toe oock
Hebre . 13. Christus van den sijuen [3]) vordert den gheuanghenen te visiteeren:
Mathei 25 so heb ic my hier af niet connen ontschuldijghen: al hoe wijdt
dat ick van daer gheseten bin: want ick wiste dat ick mijn gheest
conde senden, daer mijn lichaem niet mochte coemen, ende dat die
penne mij mocht dienen, daer die mondt my onnut toe was: waer
doer ick ghedronghen bin een Boecxkens wt die schrift te ver-
gaederen tot profijt van die suluijghe Christenen, waer wt sy

---

1) Buel, *d. i.* beurs.

2) Angier, *d. i.* benauwdheid, gevaar. Zie Kilianus, *Etymologicvm tevtonicae lingvae*, cvrante G. Hasselto, Trai.-Bat. 1777, T. I, p. 23.

3) Lees: sijnen.

mochten leeren, ende seecker wesen van die Christelicke rechte leer, die sy moeten naeuolghen, ende van die Paeuschelicke valsche leer, dien sy moeten schouwen, ende daer beneuen oock ghenoechsame troost vijnden, in haer gheuanckenisse, ende benautheyt, niet teghen Christum, ist dat se in sijn handen vallen, om des Paeus willen, dien sy ghedient hebben: maer teghen den Paeus, ist dat se in sijn handen vallen, om Christus willen, dien se ghetrouw in sijnen dienste ghewest hebben. //

Dit Boecxkens heb ick subitelicken moeten ouersenden, hoe wel [*Bb iiij* v.] ick dat vijfde stuck daer noch meende aen te doen, namelick die vertroostinghe teghen den doodt: op dat ick solde haestelick tegencoemen die erghernisse, welck sommige menschen maecken tegen my by die eenvoldyghen: om dat ick mijn veruolliger Nicolaum de Castro, als hy binnen Alcmaer was ghecoomen, ende assistency van den Officier, om my te vangen versochte, niet roekeloos in mijn huys verbeyde: maer bequamelicken ontghenck: Waer doer mijn Leeringhen, welck ick niet alleen mijn Vaederlicke ghemeente van Alcmaer: maer oock mede den lieue Ghemeent van Enchuysen ghegheuen heb, in beyde plaetsen, voer valsch gheinsimuliert, ende beclaecht worden: van eenighen, om dat ick die niet ghenck verantwoorden, van eenijghen, om dat ick mijn bloet daer voer niet ghelaten heb: twelck ick (soe die menschen segghen) al wel soude ghedaen hebben, hadde ick van die waerheydt mijnder Leeringhen seecker gheweest:

Om dese erghernisse subitelijcken teghen te comen: soe heb ick haestelick be-//neersticht, dit Boecxken ouer te senden: daer ick, [*Bb v* r.] by occasie in verscheyden plaetsen, ingheuoecht heb, mijn principaelste Leeringhen, waerom ick voer een Ketter ghescholden, veruolcht, ende tot een Balling wt mijn Lant verbannen sy: om dat een yeder onpartijdich, ende eenvoldich mensch, den selfden souden ordelen, of se met den waerheydt, of den loeghen bestaen:

Hier segghen mijn Wederspreeckers: Wat ist van noode een Ordel des waerheyts ouer v Leeringhen, van die eenvoldijghen, dies niet verstaen, te soecken: Die wijle ghy selue, den loeghen ouer haer [1]), daer mede ghenoech ghetuyghe gheeft, dat ghij se niet verantwoort, dat ghy v daer voer niet laet bernen.

Op dat die herten der eenvoldijgher teghen soedanijghen wederspraeck moeghen gherust sijn, soe wil ick ordenlick met guede redenen verclaren: Ten yersten, dat mijn Leeringe niet moet valsch sijn: want ick die by mijn vyanden niet verantwoort heb. Ten tweeden, datse wel mach warachtich wesen, al wordt se doer mijn

1) Den loeghen ouer haer, *d. i.* aan hare leugenachtigheid.

bloet niet confirmeert. Ten derden, dat die waerheyt mijnder Lerin-//
[*Bb v* v.] ghen niet behoort ghenomen te worden, wt dat vergieten van mijn bloet: maer wt die getuygenisse des hilligen Geests, in die schriftuer gheopenbaert.

Dat ick mijn Leeringhen teghen die Veruolgers niet verantwoort heb, mach den selfden van gheen vasheydt [1]) verwinnen [2]): want het is niet gheschiet: dat ick van die waerheyt der leeringhen onseecker was, of dat ick die niet conde verantwoorden, ende voer warachtich beweren [3]): maer om dat ick se soude moeten verantwoorden, niet na die Schriftuere, daerse conform mede is, ende nae behoort verantwoort te worden: maer nae die nieuwe Roomsche Doctoren, dien se contrarij is, ende nae welcken se niet behoort verantwoort te worden: waer wt ick wel wiste, dat mijn Leeringhen by haer met den waerheydt niet souden bestaen, dat ick alsoe die
Math. 7. paerlen soude stroyen voer die Varkenen, die den suluijghen souden vertreden, ende sick weder tot my kieren, om my te verschoeren: want al is een Leeringhe der Schriftuer, noch alsoe conform: nochtans moetse valsch sijn, so vere sy namers [4]) den Roomsche schriuers contrarij is. //

[*Bb vj* r.] Maer sijn die menschen soe verkiert, ende stoldt in boesheydt, dat sy Goodts Woort verwerpen, ende menschen Leeringhen daer voer op werpen? Dat doen sy: maer om dat sy niet sullen schijnen tselfde te doen: so persuaderen si den eenvoldijghen: dat die schrift swaer is, bouen haer verstant, ende in veel dinghen hem seluer contrarij, ende dat daer om die bedudinghe [5]) der Schriftueren, alleen toe comt den hyllighen Kerck, ende sijn [6]) catholijcken
Ioan. 14. Doctoors, den Christus heft belooft sijn geest des waerheyts. Ende op dat sy in dese saecke, des waerheyts een schijn sullen hebben: so doeren sy onschamelicken leren, dat die hyllighe Kercke, waer af sy haer beromen van wegen des Paus, is bouen die Schriftuer: ende dat men daerom die Schrift niet moeghe allegieren, teghen die hyllighe Kercke: mer moeten den selfde, na die hyllige Kerck, beduyden: Waer wt comt: dat al tgeen welck men teghen haer Leeringhen wt der Schrift voort brengt, voer verualschte Schrift gereeckent wort: ende dat een Ketter moet sijn, die hem daer op fundeerdt.

---

1) Lees: valsheydt.

2) „Verwinnen" beteekent hier: convincere, evincere. Zie Kilianus, *Etymologicvm tevtonicae lingvae*, p. 736. De schrijver wil zeggen: men kan er niet het bewijs aan ontleenen dat mijne leeringen valsch zijn.

3) „Beweren" beteekent hier: defendere. Zie Kilianus, l.l., p. 57.

4) Zie beneden, quat. Ee, fol. vi v (blz. 253): nammers. Beteekenis: namelijk.

5) Bedudinghe, *d. i.* uitlegging.

6) Het woord „Kerck" is mannelijk gebruikt.

Dit is die oorsaecke, waerom ick my // voer haer niet verschenen heb [1]): Ick wiste wel, dat ick nae die forme, nv by haer al van valsheyt verwonnen [2]) was: want ick solde Godts Woort allegeeren, ende sy die hyllighe Kerck. [*Bb vj* v.]

Hier wt ist dat Meyster Ruwart in sijn Brief, tot onsen alder ghenadichsten Coeninck, voer sijn Boeck teghen Lutherum, Caluinum, Melanchthonem gheschreuen, hem seer beclaecht (heb icx wel verstaen) die hyllighe Kerck tot soe grooten vernederinghe gecomen te sijn, dat sy met die wederspreeckers moet disputeren, ende die waerheyt haerder Leeringhen, met de Schrift verweren [3]), recht of die hyllighe Kerck, niet ghenoech die Schrift waer [4]): ende dat een Mensch niet stracs een verdoemt Ketter waer, tegen den hyllighen Kerck, die haer weder spreeckt, ende sick daer tegen stelt.

Ende dese mijn verschoeninghe sult ghy (soe ick vertrouwe) wel recht kennen, ende voer guet annemen: als ick v cortelicken teghen haer Leeringhen sal bewesen hebben: Dat die warachtijghe Christen Kerck, niet is bouen Goodts Woort: maer dat sy wt Godts Woordt gheboren is: op Godts Woort ghefun-//deert is, ende nae Godts Woort gheregheert wort. Want hier wt sal volghen: Die wijle haer Leeringhen met Goodts Woort niet accorderen, mer daer af discorderen, dat sy die rechte hyllige Kerck niet hebben, of sijn: ende dat daerom een Mensch van valsheydt niet rechtelick mach beschuldicht worden, om dat hy des waerheydts ghetuychnisse van haer niet heft: want sy des waerheyts gheen ordelaers: maer verdruckers sijn: twelck ick mit mijn eyghen exempel declareren wil: als bewesen sal sijn, tgheen dat ick belooft heb, van Godts Woordt, ende die hyllighe Kerck, namelick dat die hyllige kerck daer niet bouen is, dat Godts Woort wt haer sijn waerheyt niet moet halen: maer dat Godts Woort is bouen haer, ende den selfden des waerheyts getuyghenisse moet gheuen. Christus spreect tot die Israheliten: Ghy hebt ghesonden tot Ioannem, ende hy heft der waerheyt ghetuychnisse ghegeuen: maer ick ontfanghe gheen ghetuyghenisse van een Mensch: want die wercken, welck mijn Vader my heft gegeuen, dat ick sal doen, die gheuen getuygenisse van my: Mijn Vader die my heft ghesonden, heft ghe-// tuyghenisse van my ghegeuen. [*Bb vij* r.] Ioan. 5. [*Bb vij* v.]

---

1) „Verschijnen" wordt hier als wederkeerend werkwoord gebruikt.
2) Verwonnen, *d. i.* overtuigd (convictus).
3) Verweren, *d. i.* verdedigen.
4) „Ghenoegh zijn" wordt door Kilianus, *Etymologicvm tevtonicae lingvae*, p. 168, vertaald met „sufficere, satis esse, suppetere". Het gezegde beteekent: alsof de heilige Kerk niet ruimschoots de Schrift kon vervangen.

Hier leert Christus opentlick, dat des waerheydts ghetuyghenisse van hem, ende sijn woordt, niet wt die menschen, mer wt sijn wercken, ende sijn Vader sal ghenomen worden. Paulus, Petrus,
1 . Corinth . 4. Iacobus, leeren claerlick: Dat die Ghemeente Christi, wt Godts
1 . Petri 1. Woordt die hercomst heft, ende doer den Euangeli gheboren is.
Iacobi . 1. Christus sprect tot Petrum Ick sal mijn Ghemeente bouwen op dese Steen, dat is op my, ende op die belijdinghe, die ghy van
Math . 16. my doet, seggende: Ghy sijt Christus, die Soen des leuendijghen Godts: Dit is die expositie, van Augustinus, Chrisostomus, Beda, als ghy in mijn Boecxken breder sult angeteeckent vijnden.

Die Schrift leert ons, dat menschen ouer onse gheloof niet domi-
2 . Corinth . 1. neren: dat Godt met menschen insettinghen, niet wil ghedient sijn:
Mathei 15. datmen van Goodts Woort niet mach af nemen, of den selfden yet
Deuteron . 4. toe doen: mer dit gheschiet altemael, als wy den Euangeli, niet vorder sullen gheloouen, dan ons die menschen dat ghebieden, of den selfde moeten beduyden [1]) nae der menschen wil. //

[*Bb viij* r.] Die Leringhen der Apostelen sijn niet guet ghekendt [2]), om dat Pawesen, Concilia, ofte ander menschen die ontfingen ende pro-
Actor . 5. bierden [3]): want die Concilien, Bischoppen, ende Phariseen verworpen die, ende scholdense voer valsch: mer om dat Christus gheseyt
Mathei . 10 hadde: Ist dat sy v niet ontfanghen, ende v woorden niet hoeren willen: soe gaet wt dien huyse, of wt die Stadt, ende schuddet tstof van v voeten.

Petrus seyt: Dat de Prophecije des Olden Testaments, doer die
2 . Petri . 1. Propheten niet in geuoert is, wt des menschen wil: maer wt den hyllighen Geest.

Actor . 2. Die Schrift ghetuycht, dat de Apostelen spraecken, soe die hil-
Ioan . 14. lighe Geest haer inghegeuen hadde: Dese hillige Gheest is een
Psalm . 115. Psalm. 38. Gheest des waerheyts: die menschen sijn loegenachtich, ende ydelheyt.

Waer wt claerlicken volcht: Dat wy Godts Woort, met dat Olde ende Nieuwe Testament ons voergestelt, niet sullen gheloouen, ende voer warachtich an nemen: om dat loeghenachtijghe, ende ydele menschen dat confirmeren, ende des waerheydts ghetuychnisse daer
[*Bb viij* v.] af gheuen: maer om dat die warachtijghe // hyllighe Gheest dat gheleert, ende ingeuoert heft.

Galat . 1. Hierom vervloect Paulus niet alleen die Menschen: maer oock mede die Enghelen, die een ander Leeringhe inuoerden, dan hy gheleert hadde, claerlicken te kennen gheuende, dat die Schrift
Ioan . 10. niet mach ontbonden werden, ende dat daer om die schrift niet den

---

1) Beduyden, *d. i.* uitleggen.
2) Guet ghekendt, *d. i.* voor goed erkend.
3) Ontfingen ende probierden, *d. i.* aannamen en goedkeurden.

menschen sal volghen: maer dat die menschen den schrift sullen volghen.

Hier wt seyt Gerson: Men sal meer ghelouen, die woorden van een Doctoor die met des Schrifs authoriteydt beuesticht sijn, dan die verclaringhe van een Paus. Item meer gheloofs sal worden gegeuen den ghenen, die in die Schrift wel gheoefent is, ende authoriteydt des schrifts voort brengt, dan een generael Concilio. Dit is volbracht in dat Concilium van Nicenen, daer een Bisschop genaemt Paphnutius, met dese sentencij Pauli: Die Echte sal eerlick gheholden worden by allen, ende dat echtelicke bedde onbeuleckt, teghen die gheheele vergaderinge gestreden, ende gheobtineert [1]), ofte ghewonnen heft, dat die Dienaren van Godts Woort haer Echte Vrouwen // mochten hebben. Gerson: Hebre. 13. *Cc i r.*

Ambrosius seyt: Wy verdoemen al tgheen, dat Christus niet gheleert heft: want Christus is den ghelooуighen, die wech: daer om, ist saecke, dat Christus niet gheleert heft, dat wy leeren, soe is onse Leeringhe mede detestabel. Item: Al tgheen, dat ons van die Apostelen niet ouergheleuert is, dat is vol boesheyts. De Virgi. libro. 4. In Epist. 1. Corinth. 4

Augustinus seyt, op die woorden: Op die Stoel Mosi sitten die Phariseen etc. Als sy sitten op die Stoel Mosi, soe leeren sy den Wett, daerom leert Godt doer haer: maer leeren sy haer eyghen Leeringhen, wilt se niet hoeren: want alsoe soecken sy niet Christum: maer haer selfs.

Wt dese weynich redenen siet ghy claerlicken, hoe dat Christus Gemeent, niet is bouen: maer onder Gods woort: datse daer wt gheboren is: datse daer op ghefundeert is, dat onder haer anders niet moet gheleert, ende ghehoort worden: Ende want mijn vyanden nv haer eyghen Leeringhen invoeren, Goodts Woort contrarij, ende daer toe Godts Woordt doer beduydinghe dwinghen, soe ist onwederspreeckelick, dat sy Chri-//stus Gemeent niet sijn, ende dat sy anghesien moeten worden, niet voor rechtschaffen ordelaers: maer veruolghers ende verdruckers des waerheyts: als ick an haer wel beuonden heb, in veel persecutijs, van anbeghinne mijns Kerckendienstes, soe ick v wil verclaren: alleen daer om dat een yeghelick mach weten, wat die vyanden Christi voer Woluen sijn, op dat sy nae der Serpenten cloecheyt [2]), sick voer die menschen wachten, so Christus beueelt. [*Cc i v.*] Math. 10.

Als ick in dat yerste iaer mijns Roomschen Priesterdooms binnen Alcmaer, mijn ghetrouwe dienst dede: soe veel onse Babylo-

---

1) Paphnutius heeft tegen het geheele concilie van Nicea den strijd aangebonden, en hierdoor verkregen dat enz.

2) „Cloecheyt" beteekent hier: voorzichtigheid, waakzaamheid.

nische gheuanckenisse conde eenichsins verdraghen, met des Euangelijs reyne leere, soe quam my die eene Brief voer, die ander nae, van Martino Doncano [1]): doer sijn Discipel Nicolao Heynesio: dat ick van mijnen nieuwe leringhen solde af holden: my straffende, dat ick van die heylliginge des Palms [2]), van den Misse, van der Hylligen dienst: ende ander Institutien des hyllighen kercks, valschlicken ghepredict hadde.

Doen ick tEnchuysen vercoren was, ende daer, op der selfder
Cc ij r. wijse, met vroe-//mer ghemoede predickte, soe bin ick haestelicken van veel Articulen, doer mijn vyanden Papen, aen Meyster Ruwart beclaecht, ende tot hem in den Haeghe verdaecht ghewest, om reden van mijn Leeringhen te gheuen: waer toe ick ghecomen bin, verselschapt, met etlicke vrome Burgheeren: Den welcken, ick, als ghetrouwe Goodts middelen, mijn verlossinghe in die tijt wel mochte dancweten: want soe vroech als ick in haer Iusticijcamer quam, soe was ick van Gherechticheyt desperaet: Ick vonde die geheele Consistorij suspect: Meyster Ruwart Rechter: Den Pastoor int wout (soe my voerstaet) Assessoor: Wolf van Wtrecht, Fiscael, of beschuldygher: den Notaris, een Dienaer van Meyster Ruwart: Eens ghesint altesaemen, ende teghen my alleen gewapent: Mer hoert noch meer: Na dat ick, tot een Ede des waerheyts, (welck sy noemen Iuramentum Calumnie([3]) ghedronghen was, den welcken sy my niet weder deden [4]): so worden van den Fiscael

---

1) Zie de *Inleiding*, hierboven, blz. 194 v.

2) In de mis op Palmzondag worden palmtakjes gewijd, waarvan ieder der geloovigen er een medeneemt naar huis. Van deze palmtakjes wordt een beschermende invloed voor de woningen der geloovigen verwacht. Men zie in het *Missale*, de *Dominica in Palmis* (in de uitg. Antv. 1631, p. 162), waar het gebed voorkomt: Deus.... qui populis obuiam Iesu ramos portantibus benedixisti: benedic etiam hos ramos palmae et oliuae, quos tui famuli ad honorem nominis tui fideliter suscipiunt: vt in quemcumque locum introducti fuerint, tuam benedictionem habitatores loci illius consequantur: et omni aduersitate effugata, dextera tua protegat, quos redemit Iesus Christus filius tuus Dominus noster. — Cooltuyn moet dienaangaande een kettersch gevoelen hebben uitgesproken.

3) „Iuramentum calumniae" wordt opgelegd aan den aanklager die zijne klacht niet voldoende met bewijzen staven kan. Waarschijnlijk wordt de uitdrukking hier gebezigd in den ruimeren zin, waarbij iemand belooft de waarheid te zullen spreken (de calumnia seu de veritate dicenda curare). Men zie c. 3. de iuram. cal. in 6to II. 4; c. 2. x. de calumniat. 5. 2 (in Friedberg's uitgave van het *Corpus iuris canonici*, Lips. 1881, P. II, col. 998, 748 seq.). Vergel. H. Lämmer, *Institutionen des katholischen Kirchenrechts*, Freib. i. Br. 1886, S. 240, 260. In het proces tegen Angelus Merula komt voor, dat deze eed door beide partijen wordt afgelegd. Zie P. Mervla, *Rervm adversvs Angelvm Mervlam tragice gestarvm commemoratio*, Lvgd. Bat. 1604, p. 51: Mox praestito utrimque Iuramento de Calumnia, Angelus.... protestationem tradit Ruardo etc. — Het haakje achter „Calumnie" behoort andersom te staan.

4) Zij zwoeren dien eed niet wederkeerig.

mi derthien Ketterschè Articulen (nae haer Ordel) voergeworpen: op welcken ick yerst weygerde te antwoorden, om dat ick, naet gebruyc // der Rechten, in Criminale saecken, mijn rechte Beschuldijgher, ende Getuygen begheerde te weten: want ick verhoopte alsoe, sonder verantwoorden, te ontcoemen: om dat ick wiste mijn Ghetuygen tot vier, ofte vijf in die principale Geestlicheydt eerloos of infaem te sijn [1]), ende den ghelooue onweerdich [2]): om saecken die wel bekendt waren voer die Enchuser Ghemeente. [*Cc ij* v.]

Maer mijn Exceptij is van Meyster Ruwardus niet guet ghekendt, die daer op seyde: Wy ghelooуen die Ghetuyghen, ende kennen se den ghelooue weerdich, daerom verantwoort ghy v articulen, of ghy sult by ons blijuen.

Certeyn ick solde doer dit gheweldt, daer hebben gheuangen moeten blijuen: want ick recht antwoordende, my niet mochte verschoonen voer haer, die den waerheyt contrarij waren: Hadden die vroome Burgheren van Enchuysen my niet voerbeden, an Meystert Ruwart haer medeburgher: ter lieften van haer, heft hy mijn Recht ghesuspendeert, ende my van den Banne gheabsolueert: met een beuel, dat ick my solde beteren ten waer ick als relaps in verdubbelde pene wil-//de vallen: waer beneuen die Assessoor [*Cc iij* r.] mit een schijn des Christelicken liefts, my alleen in den Hof vermaende, dat ick die Ketterije verlatende, my an die Catholicke Roomsche Kerck solde holden: in welcken ick, nae mijn gheschicktheydt, veel guets mochte doen tot mijn eyghen profijt: want (seyde hy) soe langhe als ghy dese Lutherie anhangt, soe sult ghy niet veel winnen: ghy sult tot gheen eer: maer schande coemen: ghy moecht geen guede daghen verwachten: maer altijt perijkel, als ghy nv een deels beuonden hebt: maer ist dat ghy v draecht als een catholick Man, ghy sult groot gheacht worden, ghy sult guede daghen hebben, ick wil v binnen corte tijden helpen an een Kerck van honderdt golden cronen: Aldus was ick nv ghetenteert, om van Christo, ende sijn Woort te wijcken, doer drieghementen, ende beloften.

Maer, want ick thuys coemende, dese dingen verachte, om datse tegen Christum waren, dien ick meerder ghehoorsamheydt, dan Actor. 5. den menschen schuldich was, ende in mijn Kercken dienst voort genck, als te voeren, soe isser weder een weynich tijts daerna, een famoes Libel, // of Brief mit ses of seuen Articulen tot Sonnium [*Cc iij* v.] ghesonden, ghemaeckt van eenen Meyster Crispijn, ende eenen

---

1) De eerlooze (infamis) kan niet worden toegelaten tot het afleggen van getuigenis. „Infamia" nu is in vele gevallen aanwezig. Men zie het *Decretum* van Gratianus, c. 1, 2, 3, 17. C. VI qu. 1 (in Friedberg's uitgave van het *Corpus iuris canonici*, Lips. 1879, P. I, col. 553 seq., 558).

2) „Den ghelooue onweerdich" wil zeggen: ongeloofwaardig.

Meyster Garrijt Karst van Haerlem: waer wt (soe ick vermoede) stracx van Meyster Ruwart wt Bruesel een raet, my by monde, doer een vroom Burgher ghecomen is, dat ick van predijken solde op holden, om dat Sonnius my driechde: Hoe wel ick nochtans voer die consistorij des Dekens van Hoorn, daer ick toe met mijn beschuldijgers verdaecht was: in dese Brief (soe die Godt int licht bracht [1])) M. Garrijt, van valsheydt wt den belijdinghe sijns eyghens mondts verwonnen [2]) hadde, dat hy ghelijckformighe Articulen, teghen my met een verscheyden handt gheschreuen, ende met verscheyden namen ondergheteeckendt hadde [3]): Crispinus, want hy sick selfs medewetich was, van sijn valsheydt, compareerde niet: maer heft den vlucht ghenomen.

Desen raet van Meyster Ruwart, heb ick ghehoorsaem ghewest, doer des Ghemeents wille, ende heb van prediceeren afhouwende,
[*Cc iiij* r.] mijn becommernisse ghehadt, met der Crancken, ende Ellendij-// ghen dienst: twelck my oock niet langhe heft moeghen gheboeren: want de Brief der voerschreuen gheloofweerdijghe Getuyghen, heft by Sonnio gheloof gheuonden: ende hier was noch toeghecoemen: dat ick mijn fenijn nv veel meer schoot, in heymelicke vermaninghen, dan ick oeyt in mijn openbare predicatien gedaen hadde: waerom ick van Sonnio weder ten Houe ghedaecht bin.

Maer die Ghemeente van Enchuysen, heft my niet gheconsenteert te compareeren, om dat sy nv by experiencij al te wel beuonden hadden, niet alleen die valsheyt der Vianden in haer beschuldinghe: maer ook dat ghewelt in haer iusticie, waer wt sy wel wisten, dat ick tot haer reysende, niet weder soude thuys coemen: Daerom hebbense met grote bede, doer vroome Burgheren, van M. Ruwart an Sonnio een Mandaet verworuen, dat hy mijn saecke soude laten varen, op condicie, dat ick van Enchuysen soude vertrecken: soe veere ick niet wilde doen, dat Officij van een guet Pastoor, namelick de Ceremonien voer staen, van dat Vaghevuyr
[*Cc iiij* v.] prediceeren, die menschen vermanen, tot Mariam an // te roepen, ende ander Hilligen te dienen.

Dit heb ick niet moeghen doen, hoe wel veel Vrenden des Ghemeents my baden, dat ick tot dese cleyne dinghen soude conniueren, om dat groote profijt mijnder Sermonen, naedenmael mijn grondt haer wel bekendt was: want ick nv om des Ghemeents

---

1) „Soe die Godt int licht bracht" wil zeggen: zooals hij door Gods toedoen aan den dag gebracht werd.

2) Verwonnen, *d. i.* overtuigd.

3) Om het te doen voorkomen dat de klacht van verschillende kanten kwam, had hij eenige stukken van ongeveer denzelfden inhoud, alle door hem zelven met verdraaide hand geschreven, naar Sonnius gezonden.

profijt, tot mijn beswaringhe ghenoech hadde gheconniueert, tot den gruwel der Missen. Ick seyde tot haer: Dat men gheen quaet mach doen, op dat daer guet wt coeme. Paulus vermaent, dat van een Dienaer Ghetrowheyt wort ghesocht: Nv can ic niet ghetrouw beuonden worden, dat ic een ander leerende, my seluer niet leere: dat ick anders spreecke, dan het herte my ghetuycht, dat ick die sonden des anderden Tafels straffe, ende die sonden des yersten Tafels, onghestraft laet: dat ick met mijn werck weder op recht, twelck ick mit mijn Sermonen neder gheworpen heb, dat is: Dat ick Afgoderije straffe, ende daer nae in den Misse den menschen een Afgodt, om hem an te bidden vertoene: dat ick leere Christum, met dat eenijge Offer sijns lijfs, an den Cruyce den Vader ghedaen, ons een eewighe // verlossinghe verworuen te hebben [1]), ende daer nae in den Misse, hem den Vaeder weder offer, om nieuwe vergheuinghe der sonden te verdienen, voer Leuendijgen ende Dooden: Dat ick predike Christum sijn Auontmael in Broodt, ende Wijn inghesett te hebben, tot ghedachtenisse sijns doots, ende verseghelinghe onser herten, van de ghemeenschap sijns Lijfs, ende Bloets, doer welcken ons die vergheuinghe der sonden, die Rechtueerdicheyt, ende Salicheyt, verworuen sijn: ende daer na een stucke Broodts, op sluyt [2]), of in Golt, ende Siluer om draghe, om voer den gheheele Christum, Godt, ende Mensch, gheeert, anghebeden, ende ghediendt te worden: dat ick vermane, Christum den menschen met sijn Bloet alleen, van die Sonden te reynijghen, ende buyten hem geen salicheyt te sijn, ende dat ick daer nae, die Doden van haer sonden seluer reynighe, ende tot den salicheydt helpe, doer Waeter quispen [3]), Wieroocken, Vigilien, ende Sielmissen. Dat ic leere: datmen alleen Godt sullen [4]) aenbidden, die alleen der Menschen herten bekendt [5]), die alleen der menschen Salichmaecker is, ende // sijn glorij niemant gheeft: ende dat ick stracs daer nae in der Missen Canon, vijftich ghestoruen menschen [6]) auroepe [7]), ende singhe onder den ghemeent, met luyder

Roman. 3.
1. Corinth. 4.
Roman. 2.
Exodi. 20.
[*Cc v* r.]
Hebre. 10.
Hebre. 9.
Math. 26.
1. Corinth. 11.
1. Corinth. 10
Apocal. 1.
1. Ioan. 1.
Actuum 4.
Mathei 4.
3. Regum 8:
Esaie 43.
Esaie 42.
[*Cc v* v.]

1) „Dat ick leere Christum .... ons een eewighe verlossinghe verworuen te hebben". De schrijver bezigt hier en in het vervolg herhaaldelijk de constructie van den *accusativus cum infinitivo*.

2) Nl. in den tabernakel op het altaar, achter slot beware.

3) „Doer Waeter quispen", *d. i.* door het besproeien met wijwater.

4) „Sullen" in het meervoud achter „men".

5) „Bekendt" heeft hier de beteekenis van „kent".

6) Met „ghestoruen menschen" bedoelt de schrijver: heiligen. In den tegenwoordigen miscanon worden er op verschillende plaatsen te zamen veertig genoemd. Geheel dezelfde heiligen kwamen op dezelfde plaats van den „Canon" reeds voor in het *Missale ad vsum insignis ecclesie Leodiensis*, Parisijs, 1540, in-folio. Zie quat. v, fol. iiij v en fol. vi v; quat. x, fol. ij r.

7) Lees: anroepe.

Veni saluatrix seculi aufer noxas piaculi. stemmen tot Mariam, in die sequencij: Coempt Salichmaeckster des werlts, neempt onse sonden wech [1]: ende in dat Lof [2]: O Maria ghebiedt v Soen dat wi niet verdoemt worden: O Maria coemt ons te hulpe in al onse tribulacij.

Ioan. 14. Dat ick roepe: Datter niemant comt tot den Vader, dan doer Christum, ende dat men daer om Godt alleen sullen aen bidden in
Ioan. 16. die name Christi, die onse eenijghe middelaer is, ende aduocaet,
1. Timoth. 2. ende gae daer beneuen in der Missen Canon, ende Collecten, ver-
1. Ioan. 2. hoeringhe van Godt bidden, doer die gestoruen Hilligen, ende maecke
Salue regina. Mariam in dat Loff, mijn Aduocaet.

Voer welcken ontrouwe dienste, ick niet can verwachten: dan
1. Corinth. 4. als ick ander menschen gheeuangeliseert hebbe, dat ick seluer verworpen worde, ende ontfanghe mijn loon met den ghenen, die tot
Mathei 7. Christum sullen roepen: O Heer, hebben wy in v Naem niet ghe-
[*Cc vi r.*] propheteert? hebben wy in v naem de Duuelen niet wt//gheworpen? ende veel crachten ghedaen? voer antwoordt hoerende: Ick hebbe v luyden noch noyt ghekendt: Gaet van my alle die daer boesheyt werct. Hierom (seyde ick) mach ick v mijn lieue Burghers
Mathei. 16. niet te willen sijn, ende ick moet v als Sathanas, doen achterstaen.

Alsoe bin ick met al mijn guet weder tot Alcmaer vertrocken, ende heb my gegeuen tot een Priuate institucij der Kijnderen, valediceerende ende verworpende den gantsen onsuyueren paeuwschelicken Tempel dienst, dan dat ick die Predicanten somtijts van een Sermoen in noode verlichte, waerom die eersame Procuroer

---

1) In sommige middeleeuwsche misboeken kwam bij het feest van de H. Maria visitatie de „sequentia" voor:

Veni praecelsa domina,
Maria, tu nos visita,
Aegras mentes illumina
Per sacrae vitae numina.
Veni salvatrix saeculi,
Sordes aufer piaculi,
In visitando populum
Poenae tollas periculum.
Veni, regina gentium,
Dele flammas reatuum,
Rege quodcunque devium,
Da vitam innocentium, enz. Zie: *Lateinische Hymnen des Mittelalters, aus Handschriften*, herausgeg. von F. J. Mone, Freib. i. Br. 1854, 8o., Bd. II, S. 125 f.; ook de *Lateinische Sequenzen des Mittelalters aus Handschriften und Drucken*, herausgeg. von J. Kehrein, Mainz, 1873, S. 163. In het zooeven genoemde gedrukte *Missale* van Luik wordt bij den genoemden feestdag deze „sequentia" niet aangetroffen. Evenmin in het hedendaagsche *Missale*.

2) „Dat Lof" wil zeggen: de Laudes.

Meyster Christiaen, doer mijn Vyanden, van den Houe ghesonden is, ende heft nae sijn commissie ghetuygen van my gehoort: Niet lange daer na, soe is Meyster Laurens Zass, mijn seer gheleerde Meyster, Des Ghemeents vroome Dienaer, ende Christen Predicandt, saligher ghedachten, ghestoruen, in wiens plaets, ick vercoren bin: Maer mijn openbare dienste is seer cort gewest, namelick van twee weecken, met twee Sermonen: want om dat ick nv langhe gheen Misse ghedaen hadde, ende dat // ick my nv gantschelicken niet [*Cc vj* v.] wilde vermenghen, in haer Missen, Vesperen, Vigilien, Louen, Sacramentschendelicke Ommegangen, om dat ick in die gruwelicke Afgodtdiensten niet soude schijnen te consenteren, ende mijn naesten alsoe schandaliseren, soe was mijn Predicatie niet ontfanckelick: Ende my is stracks weder ghecoomen, van des Bisschops Vicario, een verbodt der Predicatien, doer beschuldinghe van weynich: maer gheen cleyne Personen, die niet mochten lijden dat ick Godt dienden, ende niet den Duyuel mede: dat is: Dat ick prediceerde, ende niet oock miste: Waer mede sy my wt haer Tempel gantschelick verbannen hebben: want Godt most ick niet dienen, ende den Luce 6. Duyuel wilde ick niet dienen, ende haer beyden, wantse contrarij sijn, conde ick niet salich dienen.

Mer want veel eenvoldige menschen, soe binnen, soe oock buyten Alckmaer, doer mijn exempel, ghecoomen sijn niet alleen tot neerstijghe anmerckinge, ende examinacij der saecken: maer oock mede tot verworpinghe der bekende Afgoderijen, soe sijn weder teghen my die Vy-//anden, Papen, ende Monnicken, alsoe anghe- [*Cc vij* r.] steecken, dat Nicolaus de Castro [1]), doer sware clachten tot Alckmaer is ghecomen, om my te verrassen, ende gheweldelicken te vanghen: wt wiens handen, mij Godt doer sijn Enghel verlost heft.

Hier hebt ghy ghehoort wat mijn vyanden my ghedaen hebben, ende nv stelle ick v voer in dit Boecxken, met den Brief: om wat leer, ende exempel sy my dit ghedaen hebben: ende want ick betrouwe, dat ghy doer verghelijckinghe des Schriftuers met mijn Leer, ende exempel verstaen sult, dit selfde my niet rechtelick: maer onrechtelick gheschiet te sijn: soe verhope ick my by v genoech te sijn gheexcuseert, van die noode, dat ic om dese mijn leringe waer te maecken, die selfde by mijn vianden soude moeten verantwoorden: of dat ordel most recht gaen, teghen die meninghe van mijn wederspreeckers, namelick: dat mijn leeringhe most valsch sijn, als mijn vyanden den selfden voer warachtich bekenden, ende datse moste warachtich sijn, als die se voer valsch verdoemden:

---

1) Zie de *Inleiding*, hierboven, blz. 198 v.

wantse nae die schrift beuonden worden, des waerheyts geen ordelaers: mer verdruckers. //

[*Cc vij* v.] Ende ghelijck bewesen is, dat ick niet van noode heb ghehadt, mijn Leeringen te verantwoorden, om die waerheyt der selfder te beweren: Alsoe is my oock niet noodich ghewest, om die oorsaecke, mijn bloet voer dese Leeringhe te vergieten, als wt dese redenen cortelick blijckt: Christus heft sijn Apostelen niet beuoelen, dat sy haer vyanden roeckeloos solden verwachten, om gheuanghen,
Math. 10. ende ghedoodt te worden: mer datse inden anderen Stadt souden vlien, als men hem inden eenen Stadt veruolchde. Aldus heft Christus seluer mennichmael ghedaen: Aldus hebben voer hem gedaen sijn Propheten, ende na hem sijn Apostelen: Dit ghebodt Christi, raeckt immers oock my, Dese exempel van Christo, sijn Propheten, ende Apostelen diendt oock my.

Dat ick verrast hadde ghewest, soe behoerde ick mijn warachtijge Leeringen, niet te reuoceeren: maer met mijn doodt te beuestijghen: maer my in den perijkel, dien ick conde ontcoemen, te werpen: sonder inwendijge drijuinge des geests, ende teghen Christus expresse
[*Cc viij* r.] Gebodt, dat dunckt my gheen vromicheyt: maer // roeckeloosheyt te sijn: ende dat ick daer mede, Godt niet lief: maer leet soude gedaen hebben: die my moeghelick heft tot wat anders voersien, als hier wt mach verstaen worden, dat hy my niet heft laten verrassen, ende oueruallen: maer heft my in des perijkels laesten ooghenslach, doer sijn Bode, van die teghenwoordicheydt mijns vyants vermaent, ende om hem te ontcoemen, een bequame middel gegeuen.

Hier comt noch toe de clare sentencij, van Salomon: Die dat
Eccles. 3. perijckel liefheft, sal daer in vergaen: Hier toe comt dat exempel Petri: Die hem in den Sale van Annas roeckeloos worpende, sijn
Math. 26. Heer Christum versaeckt, ende versworeen heft.

Maer wat ist nodich, van dese saecke veel woorden te maecken, nadenmael mijn wederspreeckers seluer niet sullen toe staen, alle Leeringhen warachtich te sijn, daer die Leeraers haer Bloet voer hebben vergoten: want anders sullen se moeten bekennen, warachtich te sijn die Leeringhen van Ioannes Huss, ende Hieronymus de Praga, die hier voertijts, om haer Leeringhen ghedoodt sijn:
[*Cc viij* v.] sy // sullen moeten bekennen warachtich te sijn die Leeringhen Ioannis van woorden, ende Meyster Angeli van Heemvliet die in onse tijden cortelick om haer Leringhen verbrandt sijn: twelck sy niet sullen doen: want hier wt soude volghen, die wijle die vrome Mannen, van haer Doctooren, Biscoppen, Cardinalen, ende Paewsen verbrant sijn: dat sy warachtijghe ghetuyghen des waerheydts, ende Martelaren Christi ghewest sijn: ende haer Doctooren Bischoppen

etc. Veruolghers des waerheydts, ende Moorders der Christenen: want sy die Mannen om haer warachtijghe Leeringhen ghedoot hadden.

Daerom vertrouwe ick, dat de wederspreeckers my nv wel sullen volghen, in tgheen, dat ick ten laesten noch heb belooft te doceren, namelick: dat die waerheydt mijnder Leeringhen niet behoort ghenomen te worden, wt dat vergieten van mijn Bloet: maer wt die ghetuygenisse des hylligen Gheests, in de schriftuer gheopenbaert.

Dit is seer licht om te bewijsen: want Godt heft ons nieuwers gheleert, dat yemant sijn Leeringhen soude waerma-//ken, doer *Dd i*[r].
sijn doodt: maer hy heft ons gheleert, dat wy van sijn Woordt Deuteron. 4.
niet af nemen, noch den seluen yet toe doen sullen: Ende om dat hy ons solde diestmaken, dat het woort sijnder Dienaren warachtich was, ende dat bekennen, annemen, als Goodts Woort, soe heft hy alder wech in die Schriftuer expresselicken verclaert, dat se niet haer eyghen, maer sijn woort spraecken: Doen Godt Mosen wilde senden om sijn volck van Pharaos Knechtschap te verlossen,
soe spreckt hy tot hem: Ick sal met v mont sijn, ende v leeren: Exod. 4.
Als Godt doer Malachiam ghesecht hadde: Mijn verbondt is met
Leui: soe voecht hy daer by: Die Wet des Waerheydts, sal wesen Malach. 2.
in sijn mont: ende in sijn lippen sal gheen quaet gheuonden worden: die lippen des Priesters bewaeren die kennisse, ende men sal Godts Woort wt haer mont vragen Godt sprect tot Ezechielem:
Du Soen des menschs, ick heb dy een wachter gesedt, ouer dat Ezechiel. 3.
huys Israhel, ghy sult het woort hoeren, wt mijn mont, ende haer vercondijgen wt my: Doen Godt Ieremiam stelde ouer die Rijcke,
om te destrueeren, ende weder te planten, soe sprack // hy tot [*Dd i*[v].]
Ieremiam: want ick heb mijn woorden in v mont ghestelt. Ieremie 1.

Hierom ghetuyghen die Propheten, alderwech in den beginne
haerder Prophecien, dat sy alleen Goodts woorden leerden: Hoseas Hosee 1.
seyt: Dit is des Heeren Woordt, dat gheschiet is tot Hosea: Ioel Ioel 1.
seyt: Dit sijn die woorden des Heeren, die tot Ioel gheschiet sijn:
Abdias seyt: Dit is tghesicht Abdia, alsoe spreckt die Heer Godt Abdie 1.
etc. Christus noempt sijn Apostelen, dat Solt der Eerden, ende Mathei 5.
dat licht des werldts: hy gift haer macht te binden, ende te ont- Mathei 16.
binden: maer mit condicie, dat sy souden leeren, tgheen dat hy
haer beuolen hadde: Christus was ons van den Vaeder voer een Math. 28.
Meyster ghegeuen: nochtans seyt hy, dat hi niet leert sijn eyghen Math. 3.
Leeringhen: maer soe hem van die Vader gheboden was: Imo, hy Ioan. 7.
ghetuycht, dat die hylligen Gheest, doer die Apostelen, niet van Ioan. 12.
hem selfs soude leeren: maer tgheen dat hy van den Vader ghe- Ioan. 16.
hoort hadde: sijn Dienaren een exempel voerstellende: dat sij niet

Galat. 1. haer eyghen: maer Goodts woort souden leren: waer om Paulus
Dd ij r. seyt: Dat hy sijn Leeringhen niet heft ontfanghen van die // men-
1. Petri. 4. schen: mer doer die openbaringe Christi: Ende Petrus vermaent, dat die gene die spreeckt, Goodts Woordt sal spreecken.

Alsoe sien wy, gelijck die Propheten, in dat Olde Testament, die waerheydt haerder Leeringhen beweerdt hebben, met Godt: dat sy die van Godt ontfanghen hadden: dat oock Christus, ende de Apostelen, in dat Nieuwe Testament, dickmael des waerheyts ghetuygenisse ouer haer Leer nemen, wt die Schriften van Moses ende die Propheten, Ende ghelijck die Dienaren Godts, met haer Leeringhen, wonderlicke Miraculen deeden, niet om die Leeringe warachtich te maken: maer om te doceren, dat se warachtich, ende van Godt gecomen was: want sy wt crachte van dien, Miraculen deden de bouen menschen cracht waren. Alsoe hebben sy mede voer die Leeringe haer bloet voergoten, niet om die selfde Leeringhe warachtich te maecken: maer om dat se warachtich was, ende om ander menschen te verclaren, dat sy se voer warachtich hielden: om dat sy lieuer wilden steruen, dan daer afwijcken, ende
[*Dd ij v.*] die loechenen: want Godts Leere staet niet // in die ghetuyghenisse der menschen, dat die warachtich, ende valsch moet sijn, na dat die menschen daer af ghetuygen met haer woorden leuen ofte doot: maer der menschen woorden, leuen, ende doodt, moeten des waerheydts oft valsheydts ghetuyghenisse ouer haer hebben wt Goodts Leere. Goodts Woort is die rechte Proefsteen, nae welcken wy recht onderscheydt van die waerheydt, ende valsheydt in der menschen woorden, Leuen, ende Doodt moeten neemen: Die Schrift
Deuteron. 4. vermaent ons, dat wy alleen sullen doen, dat ons Godt ghebiedt, ende straft van loegen, iae vervloeckt den ghenen, die hem daer
Prouerb. 30 nae niet simpelicken voeghen: mer Goodts Woordt yet toe doen,
Galat. 1. of yet afnemen.

Homel in Ioan. 95. Dit wiste Augustinus wel, die des waerheydts ghetuyghenisse, ouer menschen Leeringhen, soeckt wt Goodts Woordt, aldus segghende: Als die Heer ghesweeghen heft, wie sal seggen: dat of dat ist, ende al darf hy dat segghen: waer mede bewijst hijt?

Op dese meninghe spreckt mede Chrisostomus: Veel menschen
[*Dd iij r.*] beromen sick van den hylligen Gheest: maer die haer // eyghen Leeringhen voort gheuen, die hebben een valsche roem: De wijle Christus ghetuycht, dat hy van hem selfs niet sprack: want hy sprack wt die Wet ende die Propheten. Daer om ist dat ons buyten den Euangeli wat voer gheleyt wort, onder die tijtel des hylligen Ghyests, wy sullens niet gheloouen: Want ghelijck Christus die veruullinge was des Wets, ende der Propheten, dat hy niet leerde, dan den Wett, ende die Propheten: Alsoe is die hyl-

lighe Geest, die veruullinghe des Euangelijs: dat hy niet anders leert dant Euangeli.

Hier af gheuen ons een exempel, die van Thessalonien, die welcke des waerheyts ghetuyghenisse van Paulus Leeringhen niet naemen wt sijn schoone woorden, guede leuen, sware banden: mer wt die Schrift: want Lucas seyt: dat se daghelicx waren die Schrift doersoeckende, of Paulus leeringe daer mede accordierde. Actuum 17

Aenghesien dat dan die Schrift alleen is, waer nae mijn Leeringhen behooren gheproeft te worden, soe stelle ick v den selfden in dit Boecxken voer, bewesen mit schriften, ende schriftuerlicke Doc-//tooren: niet alleen van den voerleden tijden, die ick namelick [*Dd iij* v.] voerstelle: mer ooc van den teghenwoordijghe tijt, die ick verswijghe om des tijts boesheyt: Ende geue v nae die schrift te ordelen, of se mit die waerheyt bestaen, of met die loegen. Die schriften heb ick gheallegiert, na die olde Translacij, om dat ick by ghebreck van mijn Boecken, haer oorspronck niet mochte sien: maer ick vertrouwe, dat ghy die materien sult beuijnden der scriften rechte grondt te sijn: Ende of ick yewers doer onuerdachticheydt, of oock quaet verstant mach ghedoolt hebben, soe bidde ick, dat ghy my daer in wt liefde wilt dulden, soe ick v dit Boecken, wt liefte gheschreuen heb, wetende: dat ick een mensch, ende gheen Godt bin, ende dat ick mijn confessioen heb voergestelt, niet als de schriftuer: maer als schriftuerlick, ende om na die Schrift gheordelt te worden, ende dat in gheen hooghe: maer een seer simpele forme voer den eenvoldijgen, dat sijts connen begrijpen: ende verhoope my alsoe, by haer, teghen die wederspreeckers verschoent te sijn.

Voorts soe hebbe ick mijn materij genomen om den ellendijgen te troosten, // in Godts castijnghe, dat wel van noode is, in dese [*Dd iiij* r.] tijden, in welcken ons Godt soe swaerlicken sonder opholden castijt, met Duertijt, Pestilencij, Oorlooghe, Veruolch, dat een yeghelick mach weten hoe hy Godts castijnghe sal te recht insien, ende nae die Schrift wel verstaen, hoe hy sick daer in sal voegen, datse hem niet sy, van Godt een Tyransche plaech tot verdoemenisse: maer een Vaderlicke castijnghe tot salicheyt.

Ick was van meeninghe, dit Boecxken, mijn Vaederlicke ghemeente van Alckmaer toe te schrijuen: maer want dese Brief buyten mijn wetenschap in veel menschen handen gewest is, eer dat principael Boecxken ghereet was: so is my alsulcks voerghecoomen: dat mij oerbaer dochte te sijn: desen propoest te veranderen, ende v, lieue Timothee, dit Boecxken toe te schrijuen: want ic wiste, ghelijck ghy Godt vreest, nae die bedudinghe van v naem, dat ghi de menschen niet veel ontsiet: wetende: so God met v is, dat Roman. 8.

niemandt v mach teghen sijn: ende dat v tot guede moet mede
Roman. 8. wercken tgheen, dat v doer Godes ghehenghenisse om die waer-
[*Dd iiij* [v]] heydt, gerech-//ticheydt, ende name Christi ouercompt: waerom
ghy teghen alle lijden wel ghewapent sijt, siende op die verghel-
dinge: Ghy bedroeft v niet, als die menschen qualicken van v
Mathei. 5. spreken: want ghy weet v dan salich te wesen: Ghy cont die
berouinghe van v gueden met blijdtschap lijden: want ghy weet
Hebr. 13. dat v een beter, ende blijuende substancij in den Hemel op geleyt
Mathei. 5. is: Ghy sijt wel ghemoet, als v veruolch ouerualt om die gherech-
ticheydt: want ghy weet v den Hemel dan toe te coemen: Met
Math. 10. den doodt can men v niet verslaen: want ghy weet dat die men-
Marci. 9. schen v lichaem, ende niet den Siel connen dooden: ende dat ghy
den suluijgen Siel weder sult vijnden, in dat eewijghe leuent, die
ghi in dese werlt om Christus willen verlooren hebt.

Daerom beminde Timothee ontfangt dit Boecxken, mijn cleyne gaue voer guet, die yerste vrucht mijnder schriftelicker arbeyden, alleen tot die glorij Godts, ende sijnes ghemeentes profijt: want ist saecke dat ick beuijnde, mijn arbeyt, van v, ende die huys-
ghenoten van v gheloof ontfanghen te worden, met soe grooten
[*Dd v* [r]] yuer, als die van my ghedaen is, in dit // cleyne werck, ick salt
hier niet by laten blijuen: maer my met Godes gracij tot wat
beters, ende treflickers beneerstijgen, soe langhe als my die Heere
Math. 20. hier op die Marckt laet leeghe staen, ende niet in sijn Wijngaert
1. Corinth. 15. wtworpt, betrouwende, dat mijn arbeyt niet te vergheefs sal sijn
in den Heere: maer dat ick den Huysghesinne mijns Vaeders alsoe profijtich by schriften sal wesen, als ick oeyt by monde ghewest sij: Hier mede beuele ick v den Hemelschen Vader, die v doer Christum Iesum neme in sijn Goddelicke behoedinghe, ende becraftijghe v doer sijnen hylligen Geest, met een rechtschaffen Gheloof, een reyne Lieft, ende een vaste Hoop: tot sijn glorij, ende v eewijghe salicheydt Amen. Gheschreuen in mijn camer den 12. Ianuarij. Anno 1559.

V gunstijghe Vrundt ende guetwillighe Dienaer Cooltuyn. //

Tot den Eersamen Leser [*Dd v* v.]

Van die Misse.

Eersame Leser: want ick verstaen hebbe, dat enighen wt mijn Brief ergernisse ghenomen hebben, doer simpelheyt, ende onconde der schriftueren, om dat ick versmadelicken spreecke op den Misse, ende voer een Afgodt schelde, tgheen dat van weyte ghebacken, opghesloten, ende om ghedraghen wordt, voer den gheheele Christo, om te eeren, ende an te bidden als Godt, ende Mensch.

Soe heb ickx niet connen ghelaten ter lieften van die simpele menschen, op dat die erghernisse haer niet sy tot een val, of ick most dese saecke wat breder verclaren: ende ten yersten met schriftueren openbaren die voernemelickste gruwelen der Missen, ende daer na, met weynich allegatien, wt die Vaderen, doceren die valsheydt der Papisten transsubstantiacijs, of des veranderings van Broodt, in dat natuerlicke vleys Christi: wt welcke waen, dese supersticij, ende Afgoderij ingheuoert is.

Soe veel alst den Misse belangt: want // die eersame Caluinus [*Dd vj* r.] den sulujghen, op het corste, ende beter heft af ghemalet, dan ick doen can: soe wil ick v sijn sentencie voorhalen, ende wat verclaren.

Ten yersten gheschiet Christo in die Misse blasphemi: want daer ghesteldt worden Priesteren, middelaers tusschen Godt, ende die menschen: Dit betuycht niet alleen Augustinus, die opentlic seyt: Dat het is een stemme van Antichrist, die een Bischop maeckt een intercessoer: dat is: een middelaer tusschen Godt, ende die menschen: mer het bestaet oock claerlick mit de schrift. Paulus seyt van Christo: Die Heer heft gheswooren, ende ten sal hem Hebr. 7. 5. niet rouwen: Ghy sijt een Priester inder eewicheyt, nae die orde- 9. 10. ninghe van Melchisedech: Ende sy (dat is int Olde Testament) sijn meer Priesteren ghemaeckt om dat se doer den doot niet mochten blijuen:

Met dese woorden leert die Apostel: Dat Christus van den Vader

tot een hoghen Priester ghehillicht is, niet tot een tijt lang, als
die Priesteren in dat Olde Testament ghemaeckt worden, die welcken
gheen onsterffelick Priesterdoom mochten bedienen, om dat haer
[*Dd vj* r.] leuent // sterffelick was: Daerom mosten sy hebben naecoemelinghen,
die vercoren worden in die plaets der ghenen, de ghestoruen waren:
Psalm. 110 maer dat Christus ghestelt is een Priester inder eewicheydt, nae
die ordeninghe van Melchisedech, op dat hy solde bedienen een
eewichduyrende Priesterdoem: alsoe dat hy in sijn ampt gheen
Roman. 6. Vicarijs behoeft: die wijle hy niet sterft, als de Leuitische Priesteren: maer eewich leeft.

Genes. 14. Dit misteri is lanck te voeren ghefigureert in Melchisedech: want nae dem dat die schrift hem eens in gheuoert hadde, een Priester des leuendijgen Gods, soe ghedencktse sijner niet meer, recht of hy gheen eyndt des leuents gehadt hadde: Met dese ghelijckenisse is Christus ghenoempt een Priester nae sijn ordeninghe.

Maer die nv daeghelicks sacrificien doen, die moeten den suluijghen sacrificien Priesteren voerstellen, dien sij verkiesen in die plaets van Christo, als sijn naecoemelinghen, ende vicarissen: met welcke ordeninghe sy Christum niet alleen van sijn eer beroeuen,
[*Dd vij* r.] ende hem beneemen dat priuilegij sijns eewijghen // Priesterdooms: maer sy arbeyden oock hem te stoten van die rechterhandt des Vaders, aen welcke rechterhant Godes hy niet mach onsterfelick sitten, of hy moet oock een eewich Priester blijuen.

Dat die Papisten segghen, dat sy Christo haer Priesteren onderstellen, niet of hy doot was: maer om dat sy sullen sijn suffraganei, ofte wtrechters sijns eewijghe Priesterdooms, twelck niet te min staen blijft: Dit is een wtvlucht die haer niet helpt.

Want Paulus ghelijckt Christum bi die Leuitische Priesteren,
Hebr. 7. ende seyt: dat hy een anrechter is van veel beter Testament, oorsaecke: want (seyt hy) in dat Leuitische regiment worden meer Priesteren ghemaect, om datse doer den doot behindert worden te blijuen: mer Christus want hy ewich blijft, so heft hy ooc een eewich Priesterdoom: te kennen geuende, dat hi geen Vicarissen,
1. Ioan. 2. ofte Medehulpers behoeft, in dat ampt sijns Priesterdooms wt te
1. Timoth. 2. richten, om dat hy eewich leeft: Dit blijckt claerlicken wt dese
Roman. 8. naeuolghende woorden Pauli: Daer om can hy oock eewelick salich-
[*Dd vij* v.] maecken die doer hem tot Godt coemen, altijt le-//uende, op dat hy voer haer mach bidden

Ten tweeden wort doer die Misse dat Cruys, ende die Passie Christi verdruct: oorsaecke: Die Schrift seyt: Christus is eenmael doer sijn eyghen bloet in dat hillighe inghegaen, ende heft een
Hebre. 9. eewijghe verlossinghe gheuonden. Item: Christus is eenmael aen
Hebre. 10. dat eynde des Werldts verschenen doer sijn eygen offer, om die

sonde wech te neemen. Item: Wy sijn nae Goodes wille ghehillicht, doer dat offer des lijues Christi Iesu eenmael ghedaen. Item: Onse hooge Priester heft met een Offer volcomen ghemaeckt, die ghehyllicht worden.

In dese woorden getuycht die Apostel opentlick: Dat Christus onse hooghe Priester met dat offer sijnes lijues eenmael ghedaen, die sonde wech genomen heft, ons vollencoemen ghemaeckt heft, voer ons een eewijghe heylliginghe, ende eewijghe verlossinghe verworuen heft: waer wt volgen moet, dat de cracht van sijn sacrificij ewelick, ende sonder eynde duert: want wy souden anders gheen weerdichlicker gheuoel van Christo hebben, dan van die Ossen, ende Calueren, die onder die Wet tot een offer ghedoot // worden, [*Dd viij* r.]
welcke offer daer wt betuycht wort, cranck ende crachteloos te wesen, om die sonden wech te neemen: want het dickmael verhaelt worde: Dit spreckt die schrift duydelicken met dese woorden: Alle Priester is gheordent, dat hy alle daghe Godes dienst pleghe, Hebr. 10.
ende vake eenerley offer doet, de den sonde nummermeer konde af neemen: maer dese (namelick Christus) heft een offer voer die sonde gheoffert, dat eewichlick gelt, ende sidt nv ter rechterhandt Goodes, tot dat sijn vyanden worden ghemaeckt een banck sijnder voeten: want met een offer heft hy volcoemen ghemaeckt die ghehyllicht worden: Hier beneuen sprect noch Christus, als hy was Ioan. 19.
an den Cruyce steruende: Tis volbracht, te kennen gheuende, dat met sijn eenijghe offer volcomelick volbracht was, al tgheen, dat tot die volcomen salicheyt der menschen nootlick dient.

Maer wat doet die Misse? Certeyn sy neyt aen dat eenijghe offer Christi, ontallicke sacrificien, in welcken Christus den Vader altijt weder op gheoffert wort, tot nieuwe hylliginghe, tot nieuwe verlossinghe, tot nieuwe vergheuin-//ghe der sonden, niet voer den [*Dd viij* v.]
leuendijghen alleen: maer oock voer die dooden, twelck anders niet is, dan het eenijghe offer Christi van onvolmaecktheyt straffen, ende den suluijghen die cracht des eewijgen verlossings (teghen die schrift) benemen, iae Christum tot een loeghenaer stellen, als hy roept: Tis volbracht: Hoert noch meer: Die Schrift betuycht: Hebre. 9.
Dat Christus doer sijn eyghen offer die sonde heft wech genomen, ende seyt oock daer beneuen: Waer vergheuinghe der sonden is, Hebre. 10.
daer is gheen ander offer voer die sonde, hoe connen dan die Papisten segghen: dat sy in haer Missen een offer doen tot vergheuinghe der sonden, of sy moeten segghen: Dat Christus met sijn offer die sonden niet wech ghenomen heft: want die Apostel seyt claerlicken, daer vergheuinghe van sonden is, dat daer gheen meer, oft ander offer is voer die sonde: Daerom ist dat si mit haer sacrificien der sonden vergeuingen erlangen, soe heft Christus

met sijn eenijghe offer die sonde niet wech ghenomen: twelck teghen die schrift is: Alsoe ist dan openbaer, dat het Cruys, ende
Ee i r. dat lijden Christi doer die Misse verdruckt, ende begra-//uen wort.

Dat die Papisten hier op segghen: als dat sy geen ander sacrificien doen, dan Christus ghedaen heft: maer dattet een offer is, twelck dicmael verhaelt worde, dit can haer Misse in geen eren houden: want Paulus leert in dese handel, niet alleen, datter geen ander sacrificien sijn, dan het offer Christi alleen: maer oock mede, dat die eenijghe offer Christi den Vaeder eens gheoffert is, ende datmen het suluighe niet meer sal verhalen.

Dat sy veerder seggen: als dat sy met haer Missen dat eenighe offer Christi niet verhalen: maer den menschen appliceren, ofte toe voeghen, is een ydele wtulucht: want Christus heft hem seluer tot dien eynde niet eens geoffert, op dat sijn offer daghelicks doer nieuwe sacrificien beuesticht, ende die menschen toe gheuoecht souden worden: maer om dat sijn vrucht ons souden mede ghedeelt worden, doer die predicatie des Euangelijs, ende des nachtmaels
1. Corinth. 5. anrichtinge: want Paulus seyt: dat Christus ons Paeschlam gheoffert is, ende hy gebiet ons te eeren: Dit is die manier doer
[*Ee i* v.] welcken ons dat sacrificij des Cruyses toe//gheeyghent wort, namelick, dat het ons om te gebruycken doer dat Euangelij, ende die Sacramenten voerghestelt ofte mede ghedeelt wort, ende dat wy tsuluijghe met den ghelooue annemen.

Ten derden wordt doer die Misse die warachtijghe, ende eenijghe doot Christi verduystert, ende wt der menschen herten ghebracht: oorsaecke: Die Apostel seyt: Waer een Testament is, daer moet
Hebre. 9. die doodt gheschien, van den ghene, die dat Testament maeckt: want een Testament wort vast doer den doodt, ende het heft gheen macht, soe langhe als noch leeft, die het suluijghe ghemaeckt heft:
Galath. 3. Daer beneuen seyt hy noch: Dat niemant verworpt dat Testament van een Mensch, als dat beuesticht is, of doet den suluijge yet toe: Nv heft Christus ons by Testamente ghemaeckt vergheuinghe der sonden, ende hy heft den suluijghe met sijn doot beuesticht:
Luce. 22. want hy seyt: Dit is die Kelck des Nieuwe Testaments in mijn
Math. 26. bloede: welck vergoten wort voer velen, tot vergheuinge der sonden: Die dan in dit Testament Christi wat darf veranderen, oft vernieuwen, wat doet die anders dan dat hy die doodt Christi ver-
Ee ij r saeckt, // ende voer niet acht.

Anghesien dat die Misse nae haer insettinghe ons belooft een nieuwe vergeuinghe der sonden, wat is die Misse dan anders, dan een nieu, ende gheheel verscheyden Testament, alsoe datter nv alsoe veel Testamenten sijn, als daer Missen ghehouden worden: ende want dat Testament geen cracht heft, of het moet doer den

doot beuesticht sijn, soe is van noode dat Christus weder compt, ende dit Nieuwe Testament der Missen met sijn anderde doodt beuesticht, ia die ontellicke Testamenten der Missen, met sijn ontellicke doden becrachticht: Hier siet ghy wel claerlicken, dat doer die Misse, die eenijge doot Christi verduystert, ende wt der menschen herten ghenomen wort.

Hoort noch grouwelicker: Sal die Misse volbrenghen, tgeen datse belooft, soe moet Christus bloet in alle Missen weder vergoten worden. Die Misse belooft datse Christum den Vaeder weder offert, tot vergeuinghe der sonden voer leuendijghen, ende dooden: Nv seyt die Apostel: Datter gheen vergeuinghe der sonden is, sonder Hebre. 9. vergieten des bloets, // ende dat die offerhande die gheoffert sal [*Ee ij* v.] worden, moet ghedoodt worden: Daer om ist nv, dat Christus in een yegelicke Misse gheoffert wort tot nieuwe vergeuinghe der sonden: soe moet hier wt volghen, dat Christus bloet in een yegelick Misse vergoten wort: Dit betuycht die Apostel claerlicken met dese woorden: Hadde Christus sick selfs dicmael moeten Hebre. 9. offeren, soe hadde hy van den beghinne des Werldts dickmael moeten lijden.

Ten vierden so beneemt ons die Misse die vrucht, welck wt de doot Christi tot ons quam, die wijle sy doet, dat wy den suluighen niet bekennen, ende daer op niet dencken: Wie sal dencken, dat hy doer Christus doot verlost is, als hy een nieuwe verlossinghe in die Misse siet? Wie sal betrouwen, dat hem sijn sonden vergheuen sijn, doer Christus doot, als hy in de Misse een nieuwe vergheuinghe siet: Dat die Papisten hier op willen segghen: datmen op gheen ander wijse in die Misse der sonden vergheuinghe crijghen [1]), dan, want die suluijghe doer Christus doodt verworuen is, mach [2]) den Misse niet verschoonen: want sy bewij-//sen daer [*Ee iij* r.] anders niet mede, dan dat wy op die condicie, van Christo, doer sijn doot verlost sijn, dat wy ons seluer met die Missen sullen verlossen, alsoe dat die Passij Christi alleen solde sijn, een exempel des verlossings, doer welcken wy solden leeren onse eyghen verlossers sijn

Ten laesten wort doer die Misse vernielt dat hyllighe nachtmael in welcken Christus die ghehoegenisse van sijn passij beuesticht hadde: Oorsaecke: Het nachtmael Christi is een gaue Godes, diemen met danckbaerheydt behoert te ontfanghen: Het sacrificij der Missen, telt Godt een loon toe, tot voldoeninge voer die sonden, waer wt ghy siet dat het nachtmael alsoe veel scheelt van die

---

1) Het meervoud achter „men". Zie boven, quat. Aa, fol. iij r (blz. 219).
2) „Mach" heeft hier de beteekenis van „kan".

Misse, als ontfanghen van gheuen: die ondanckbare mensch maeckt Godt een Schuldenaer, in tgheen, daer hy in bekennen, ende dancken solde die rijckdoemen des Godtlicken guetheyts.

Het Sacrament beloofden, dat wy doer den doot Christi niet alleen eens in den leuendt [1]) waeren weder op gherecht: maer dat wy doer den suluijghen noch stadelicken worden leuendich ghe-[*Ee iij* v.] maeckt, om dat onse salicheydt, daer // in volbracht was: maer die Misse singt een ander liedeken: namelick: dat Christus daeghelicks moet gheofferdt worden, op dat hy ons eenijghe profijt anbrengt.

Dat nachtmael behoort wt ghedeelt te worden, in een opentlicke vergaederinge des Gemeents, om dattet ons solde leeren van die ghemeenschap, doer welcken wy altemale in Christo te saemen hanghen: dese ghemeenschap wort doer die Misse verschoert: want naedemael dat die dwalinge op ghecoomen is, datter Priesteren mosten sijn, die voer den volcke souden sacrificeeren: soe heft men dat Nachtmael, den ghemeente der gheloouighen, soe vuyricblicken nae Goodts beuel niet mede ghedeelt: recht, oft den Priesteren alleen toe gheeyghent was: dat sy dat alleen souden ghebruycken: waer wt dese priuate Missen in gheuoert sijn, die teghen die natuer des Sacraments rechtelicker een excommunicacij, dat is: afsnijdinghe, of afsonderinghe, dan een ghemeentschap vertoent [2]), ende medebrengt.

Daer hebt ghy nv beminde Leeser, dat suyuerlicke Beeldt der [*Ee iiij* r.] Missen met // sijn eyghen Varwen afghemalet: Denct nv by v, of ick onchristelicken doe, dat ick den suluijghen schelde als een grouwel voer Godt: niet alleen, om dat daer doer dat bloet des Nieuwen Testaments vertreden wort, twelck nv ghenoech bewesen is: maer oock mede, om dat inden suluijghen dat werck van menschen handen voer een Godt gheeert, ende het Creatuer voer die Schepper aenghebeden wordt, in gruwelicken afgoderien, wt die valsche waen des transsubstanciacijs, dat is des veranderings van dat Broot, in Christus natuerlicke lichaem, doer die Papisten ingheuoert, twelck ick nv oock int cortste wil verclaren, niet wt die Schriftuer: maer wt die olde Doctooren, ende Vaederen: op dat een yder mach weten, dat dese mijn leeringe niet staet op een valsche grondt doer ghedreuen [3]), ende verdreyde schriftueren: mer op die rechte grondt des schrifts, nae die warachtijge beduydinge [4]) der Vaederen: ende wil doceren, dat die Vaederen van die pauesce-

---

1) In den leuendt, *d. i.* in het leven.

2) De schrijver is onwillekeurig van het meervoud naar het enkelvoud overgegaan.

3) „Ghedreuen schriftueren" zijn teksten waaraan geweld is aangedaan. Kilianus, *Etymologicvm* (Trai.-Bat. 1777), p. 122, verklaart „drijuen" door „adigere, vi aut feriendo impellere, cogere, vrgere".

4) Beduydinge, *d. i.* uitlegging.

licke transsubstanciacij, dat is van die veranderinge des broots in Christus natuerlicke lichaem, niet geweten hebben: maer hebben ghehouden, ende gheleert wt // die schrift: dat oock int rechte [*Ee iiij* ʳ.] ghebruyck des auontmaels het broodt sijn natuerlicke substancij hout, ende alleen verandert wort wt een ghemeen broot in een sacramentlick broot, welck sy noemen Eucharistiam, alsoe nochtans, dat die ghelouijghen dat suluijghe, nae Christus beuel, eetende, ghemeenschap crijghen met sijn lichaem, twelck sy eten, niet met die tanden doer dat gheuoel: maer mit den herte, doer tgeloof: hoort weynich vaderen [1]).

Clemens: Dat het wijn was tgheen, dat Christus ghebenedijt hadde: betuycht hy segghende: Ick sal niet meer drincken wt de vrucht van dese wijnstoc. In pedago l. 2. cap. 3.

Ireneus: Gelijck dat Broodt wt die Eerde [2]) Gods beroepinge ontfangen hebbende, nv geen gemeen Broodt is: maer Eucharistia, te samen staende, wt [3]) twee dingen, van welcken het een Eerts, het ander Hemels is: also sijn onse lichamen desen Eucharistiam ontfangende, niet langer verganckelick, die wijle sy die hoop des verrisenisse hebben: Hier siet ghy ten iersten, dat het Sacrament te samen staet, van twe dingen, van welcken het een is [4]): namelic dat Broot: ende het ander hemels, namelic dat lichaem Christi: ten anderden // dat het Broot also verandert wort in dat Eucharistiam, ofte dat lichaem Christi, gelijck onse lichamen in die verrijsenisse verandert, ende onuerganckelic worden sullen: Nv weten wy wt die schrift dat in de veranderinge, de substancij van onse vleys niet verworpen sal worden, daerom gaet ooc int Sacrament niet wech de substancy des broodes. Cont. valent li. 4. ca. 34. [*Ee v* ʳ.]

Tertullianus: De Heer heft dat broot sijn Creatuer niet wech geworpen: want hy heft daer mede sijn lichaem gherepresenteert, ofte vertoent. Contr marcio libr. 1.

Origenes: Dat gehillichde Broot, so veel sijn materij, ofte substancij belangt, gaet int lichaem, ende wordt doer die wech der natueren wtgeworpen, ende die materi des Broodts doet den weerdighe eeter gheen profijt: maer het woordt, dat daer ouer ghesproecken is. In math. cap. 15.

Cyprianus: Ghelijck als die persoen Christi, die menscheydt ghesien worde, ende die Godtheyt verburghen was, alsoe stordt hem die Goddelicke substancij in dat sienlicke Sacrament: Hier De Coena

1) *D. i.* hoort een klein aantal kerkvaders.
2) Dat Broodt wt die Eerde, *d. i.* het aardsche brood.
3) Te samen staende wt, *d. i.* bestaande uit de samenvoeging van.
4) Voeg in: eerts.

gelijct [1]) Cyprianus dat Sacrament by die persoen Christi, ende
[*Ee v* v.] leert: dat alsoe int sacrament die twe substancien blijuen, // namelick van dat Broot, ende dat Lichaem Christi gelijc in Christus persoen bleuen die twe natueren van God ende den mensch

Ambrosius: Dat broot, is broot voer [2]) die woorden der Sacramenten, mer als die heyliginge daer aen comt, so wordt van den Broode, dat vleys Christi, niet dat die substancij des Brodes wech gheworpen wort: maer dat den Broode toe comt, die gracij van Christus lichaem, ende dat die naem van Christus lichaem, hem op gheleyt wort.

Libro 4. de sacra. cap. 4.

Chrysostomos: Eer tbroot gehillicht wort, soe noemen wy dat broot: maer als Godts gracij hem hillicht, doer middele des Priesters, soe ist gheurijdt van die naem des Broots, ende is weerdich gheacht, dien naem van Christus lichaem, hoe wel dat die natuer des Broodes in hem ghebleuen is.

Ad Cesarium monachum.

Augustinus: Dat Sacrificij des Ghemeents staet te samen in twee dinghen, namelick: in die sienlicke ghedaente der Elementen, ende in dat onsienlicke vleys, ende bloet des Heeren, dat is int Sacrament, ende het dinck des Sacraments, gelijck die persoen Christi
[*Ee vj* r.] te samen staat wt Godt, ende den mensch, die wijle hy // warachtich Godt, ende mensch is: want alle dinck behoudt die natuer, ende waerheyt der dingen, daer het wt ghemaeckt is: Hier bewijst Augustinus opentlick, dat int Sacrament die twee natueren blijuen sonder veranderinghe, namelick: die elementen, ende Christus vleys, ende bloet [3]) als in die persoen Christi bleuen sonder veranderinge die Godtlicke ende menschelicke natuer: daer na seyt hi: dat alle dinc behout die natuer, ende waerheyt der dingen, daer het wt gemaect is: nv weten wi dat het Sacrament wt Broode gemaect is, daerom behout ooc dat Sacrament de natuer ende waerheyt des Broots.

In sentent. prosperi.

Gelasius [4]): Die Sacramenten des lichaems, ende bloets Christi de wy ontfangen sijn Godtlicke dingen, doer welcken wi ghelijck worden den Godtlicken natuer, nochtans die substancij des Broodts,

Contra Eutychem

---

1) Gelijct, *d. i.* vergelijkt.

2) „Voer" heeft hier den zin van „ante".

3) De schrijver bedoelt: aan den eenen kant de elementen (brood en wijn), aan den anderen kant Christus' vleesch en bloed.

4) Gelasius, *De duabus Naturis in Christo, aduersus Eytychem et Nestorium,* in de *Maxima bibliotheca vetervm patrvm,* Lvgd. 1677, T. VIII, p. 703, *e, f*: Sacramenta quae sumimus corporis et sanguinis Christi, diuina res est, propter quod et per eadem diuinae efficimur consortes naturae, et tamen esse non desinit substantia vel natura panis et vini. Et certe imago et similitudo corporis et sanguinis Christi, in actione mysteriorum celebrantur.

ende Wijns vergaet niet: mer een gelijckenisse des Lichaems ende Bloets Christi wort gehouden in den handel der mysterien.

Theodoretus: Die teeckenen die wy sien heft Christus gheeert In Dialo. met die naem van sijn lichaem, ende bloet, haer natuer niet veranderende: maer den suluijghen natuer sijn gracij aen voeghende [1]): want // die gheestelicke teeckenen, wijken na de heylliginghe, niet [*Ee vj* v.] van haer natuer: maer blijuen in haer voergaende substancij, figuer, ende gedaente, iae sy moeghen gesien, ende ghetast worden als te voeren.

Ick mocht hier beminde Leeser voort halen [2]) meer ander Doctoren, ende noch veel meer allegatien der voerschreuen Doctoren tot dese materij dienende: mer want ick my verhope, dat ghy den saecke ghenoech verstaen sult, als ghy nammers [3]) dese Vaderen wel doer siet in een allegacij van een yder, soe laet ick dat staen, op dat ick v met lesen niet moe maecke.

Die wijle dan die transsubstanciacy: dat is: die veranderinge des Broots, in dat natuerlicke lichaem Christi niet bestaet met [4]) die schrift, nae die beduydinghe [5]) der Vaderen, ooc in dat rechte gebruyc des nachtmaels, hoe sal die suluijge connen met die schrift bestaen in dat misbruyck des nachtmaels: namelick: daer het Broot mit vijf woorden gehillicht wort, niet om den gelouige gemeente wt te delen na des Heeren woort: mer alleen om op te sluyten, of in golt ende siluer met grote pomperij om te dragen, om voer den geheele Christus God ende mensch geeert // ende aenghebeden [*Ee vij* r.] te worden, buyten Gods woort: Leest den text des nachtmaels, ghy sult van dit suluijge geen beuel, ofte beloften des Heeren in eenich woort vijnden, ende wente [6]) wy dit nv doen buyten Godts woordt, moeten wy dan (na die schrift) als die Godts woort toe Prouerb. 30 doen, van loeghen niet gestraft [7]) worden?

Iae daer staet immers gheschreuen, (dat is mijn lichaem): tis waer: maer ick heb nv wt die Vaderen verclaert: dat dese woorden niet beteeckenen een veranderinghe des Broots, in des Heeren natuerlicke lichaem, alsoe dat het Broot nv niet meer Broot is, dan dat warachtijge lijf Christi: mer dat het Broodt sijn natuer, ende substancij behout, ende alleen verandert wort, van ghemeen Broot in een Sacramentlick Broot, dat genoemt wort Eucharistia

---

1) Aen voeghende, *d.i.* toevoegende.

2) „Voorthalen (voordhaelen)" wordt door Kilianus, *Etymologicvm*, p. 765, vertaald met „producere, promere".

3) Zie boven, quat. Bb, fol. v v (blz. 230): namers.

4) Niet bestaet met, *d.i.* niet overeen te brengen is met.

5) Beduydinghe, *d.i.* uitlegging.

6) Wente, *d.i.* daar, dewijl.

7) Gestraft, *d.i.* berispt.

ende ontfangt die naem van des Heeren lijf, om dat die gelouigen daer doer gemeenschap hebben mit Christus vleys ende bloet, twelc
1. Corinth. 10 sy daer inne eeten, niet met die tanden doer dat geuoel: mer alleen met den herte doer het geloof, gelijck Augustinus, ende Cyprianus seggen: Waer toe bereyt ghy v tanden, ende buyck? ghelooft, ende ghy hebt ghegeten. //

[*Ee vij v*.] Daer beneuen sult ghy oock weeten, datter niet alleen staet ghescreuen: dat is mijn Lijf: maer datter oock voerstaet: eet: waer wt verstaen mach worden, soe veere wy Christus lijf willen ghenieten, in den Broode, dat wy moeten eeten, dat wy Christus gebodt moeten volbrenghen, eer wy van sijn beloften moeghen roem
Psal. 49. hebben [1]): God spreect doer Dauid: Roept my aen in v tribulacij, ic sal v verlossen: Dat ghi nv Petrum aenriept in v tribulacij, soudt ghy wel recht moeghen verlossinghe verwachten van Godt nae sijn beloften? Neen ghy trouwen [2]), wente [3]) die wijle ghy niet volbrengt Goodts gebodt, om hem in v tribulacij aen te bidden: alsoe verbindt hem sijn beloften niet teghen v, om v te verlos-
Math. 26. sen: Alsoe seyt Christus mede, eet, dit is mijn Lijf, Willen wi dan ons roemen van sijn beloften dat wy sijn lijf sullen hebben, soe moeten wy volbrenghen sijn ghebodt, ende eten: die wijle wy dan Christus beuel achter stellen, ende den ghesegende Broot niet eeten: maer op sluyten, ende om dragen tot een prael, soe moeghen wy ons niet roemen van sijn beloften, dattet suluijge een Sacrament ofte Eucharistia is. //

[*Ee viij r*.] Daer bouen: want die schrift niet duydelick secht, met wat woorden, dancseggingе, oft benedijnge dat gemeen Broot tot een Sacrament in dat Nachtmael gehillicht, ende veranderdt wordt, soe ist niet seecker, dat een yeghelicke Paep, die macht heft, tselfde buyten den handel des nachtmaels alleen, in soe wat huys, ofte kerck hy sijn Missen Altaer spreyt, met vijf woorden te doen: maer wy sullen weten, dat dit suluijghe geschiet, als in den rechten handel [4]) des nachtmaels, nae Godts woort al [5]) ghesproken wordt, dat Christus ghesproken heft, ende al gedaen wort, dat Christus ghedaen heft: ende want dit niet gheschiet, in dat gheheten [6]) Sacrament, dat wi buyten Gods woort op sluyten, ofte omdragen tot eerbiedinge, ende aenbedinge, oft Christus waer: so moeghen

1) „Eer wy van sijn beloften moeghen roem hebben" wil zeggen: eer wij ons er op kunnen beroemen dat zijne beloften ons gelden.

2) Trouwen, *d. i.* in trouwe.

3) „Wente" beteekent hier „want".

4) In den rechten handel, *d. i.* in de rechte viering.

5) Al, *d. i.* alles.

6) Gheheten, *d. i.* zoogenaamd.

vrij [1]) weten dat het sulujjge niet alleen geen wettelic Sacrament is, twelc oock in die schrift geen meer ghebruyck heft [2]), dan dat wy tselfde eetende gemeenschap crijgen met Christus lichaem in alle sijn verdiensten: mer een gruwelic Afgodt, als ick in mijn Brief vermaent hebbe, ende dit Afgod [3]) dragen wy arme menscen, om, als wy Godts toorn tegen onse son-//den in Pestilentien, Oorloghen, Duyrtijden sullen [4]) stillen, ende versoenen, niet denckende dat wy Godt met dit werck, tot noch meerder toorn verwecken, als mit de gruwelicke sonde des Afgoderijs, namelick, dat wy het Creatuer, voer die Schepper eren, ende der menschen hant werck, voer den leuendijghen Godt aen bidden. [*Ee viij* v.]

Hier mede hoop ick, beminde Leeser, den eenvoldijghen voldaen te hebben: dat sy met recht haer niet meer moegen stoten, aen tgheen, dat ick in mijn Brief van der Missen gruwel, ende des Nachtmaels misbruyck gheschreuen hebbe: maer moeten tselfde voer die waerheydt bekennen, soe veere sy die Schriftuer, ende daer beneuen die beduijdinge der Vaderen op de schriftuer, voer recht holden: Daerom so wil ick v hier mede den eewighen Godt, onse ghenadijghe Vaeder beuelen, die v doer sijn gheest wil leyden in alle waerheyt, doer Iesum Christum sijn lieue Soen onse Heer, die met hem is een warachtich Godt ghebenedijdt in der eewicheydt. //

---

1) Lees: wy.

2) De schrijver wil zeggen, dat het echte sacrament volgens de Schrift nergens anders toe dient. Men zou de woorden „dan — verdiensten" tusschen haakjes kunnen zetten.

3) „Afgod" wordt hier onzijdig gebruikt.

4) Denk aan het Duitsche „sollen".

Folio 1 r.

ɑ Dat Euangely der Armen,
dat is, Troost der Ellendygen: Doer een tsamenspreeckinge van Theophilus, mit Dorothea, in haer siecte, voer den bedde.

Theophilus.

OCh Dorothea, lieue Suster in Christo, vijnde ick v hier in dat bedde? hoe ist toch met v? ghy sijt immers (soe ick hoope) niet met crancheyt beuanghen?

Dorothea.

Voerwaer Theophile, het heft met my, hier voertijts wel beter gheweest, dant nv is: want ick bin seer cranck.

Theophilus.

De mensch weet niet wat hem na den lichaem, guet of quaet is.

Wilt alsoe onuerdachtelicken [1]) niet ordelen Dorothea, tgheen, dat ghy niet verstaet, seggende: dat v wel beter ghewest is, dan op dese tijt: om dat ghy van ghesontheyt, tot siecte ghecomen sijt: want ghy weet inder waerheydt niet, wat v guet, of quaet is, Daeromme, wilt ghy recht spreecken, soe segt: Het is met my alst Godt den Heer ghelieft, ende daer om ist met my seer wel. //

Folio 1 v.

Dorothea.

Ick bidde v lieue Theophile vruntlicken, dat ghy my leert, hoe ick dat sal connen verstaen, ende in mijn herte gheuoelen.

Theophilus.

Alle lijden comt van Godt. Deuteron. 6. Genes. 1.

In den yersten, sult ghy weten, ende dat voer een vast Fundament in v herte planten, ghelijck daer een Godt is: die inden beginne gheschapen heft, ende als nv noch onderhoudt, die Hemel, die Eerde, ende al tgheen, dat daer in is: in welcken Godt, wy altesaemen hebben onse wesen, beweghen, ende leuen: dat alsoe

Actor. 17.

dese siecte, ende ellendicheydt, met welck ghy beladen sijt, v niet ouergheecomen is, doer een ongheual, ofte quaet fortuyn, mer doer de sekere wetenschap, ende liefste wille des selfden Godts Almachtich: dit ghetuycht die Propheet Hieremias, met dese woorden:

---

1) Onuerdachtelicken, *d. i.* onoverdacht, zonder nadenken.

Wie is die Mensch, die darf segghen: Datter yet gheschiet, sonder des Heeren beuel? Wie darf segghen: Dat wt die monde des alder Opperstes, noch guet compt, noch quaet. Sophonias oock aldus sprekende: Ter seluer tijt, wil ick Hierusalem doer sien met een Licht, ende wil doer // soecken die Mannen, die in haer heffen hanghen [1]), ende spreecken in haer herten: Die Heere doet noch guet noch quaet, haer guet, moet tot een Roef worden, ende haer huysen, tot verwoestheyt. Hier op seyt Ecclesiasticus: Van Godt compt guet, quaet, Leuent, Doodt, Armoet Rijckdoem. Hoert wat Christus selfs ghetuycht: Cooptmen niet twee Musken om een cleyne penning, ende gheen van desen, sal op die eerde vallen, sonder uwen Vader. Merckt dese woorden wel aen Dorothea. Wat mach daer claerder teecken wesen, dat den mensch, niet quaets ouercomt, sonder Godts wetenschap, wil, ende toelatenisse.

Trenor. 3. Sophon. 1. *Fol. ij* r. Eccles. 11 Math. 12. Godt bewaert meer de menschen dan die voegelen.

Want heft God die hemelsche Vader (als Christus Godts Soene, die eewighe waerheyt ghetuycht) soedanighen toesicht, tot bewaringe, ende bescherminge van quaet, ouer Musken, die cleyne, ende verworpen Beestkens sijn: also dat men van dien, twee om een cleyne penning coopt, dat sy niet van een Boom, op die Eerde vallen, sonder Godts wetenschap, wille ende ghehengenisse: Hoe veel te meer toesicht, sal hy dan rechtelicken [2]) hebben, op de Menschen, die hy soe // eedele Creatueren, na sijn eyghen Beelde gheschapen heft, iae op die Christen menschen, die hy, doer dat preciose bloets sijns Soens verlost, ende ghecoft heft, dat haer niet quaets, van eenighe ellendicheyt, sal connen ouer vallen, sonder Godts wetenschap, ende toelatenisse: want wilt niet vreesen (sprect Christus) ghy sijt beter, dan veel Musken, Summa, nadenmael wy in Godt onse wesen, bewegen, ende leuen hebben, so can ooc sonder Godt, niet [3]) sijn tot guet, of quaet, tot profijt, of schade, den selfden onse wesen, beweghen ende leuen.

Ioan. 11. Ioan. 14. Math. 10. *Fol. ij* v. Genes. 1. 1. Petri 1. Luce 12. Actuum. 17. Alle Creatueren sijn Godt onderworpen

Onse lijden, ende ellendicheyt schijnt somtijts te coemen, of compt oock van Colt, van Wint, van Water, van Beesten van Menschen, van Duyuelen, et cete. maer het coeme, waent [4]) comt, alle Creatueren, in Hemel, ende Aerd sijn in Gods macht: iae, sijn voeten onderworpen: sy moeghen den Mensch niet schadich sijn: sonder consent, ende oorlof van Godt ontfanghen te hebben: wat Creatuer is stercker, dan Satan? wat Creatuer is der menschen salicheyt, vyantlicker, dan Satan? nochtans sien wy, dat hy Iob

ende moegen den mensch niet schadelick sijn sonder Godts consent 1. Cor. 15. Iob 41. 1. Petri. 5. Iob. i.

1) Zeph. I:12 naar de Vulgata: et visitabo super viros defixos in faecibus suis.

2) De schrijver wil zeggen: hoeveel te meer voorzienigheid mag men dan met recht aannemen dat Hij oefent enz.

3) „Niet" is hetzelfde als het hedendaagsche „niets".

4) Waent, *d. i.* vanwaar het.

Fol. iij r. niet conde gheraken, ende schadich sijn // aen guet, ofte Lichaem,
Luce 8. eer hem Godt dat consenteerden. Het Euangeli betuygt, dat Satan,
een Legioen sterck sijnde: niet cost coomen, in die Verkenen, om
die te vernielen, voer dat hem Christus, tselfde toeliet. Alsoe
Luce 22. seyt die Heer Christus seluer tot Petrum: Simon, Simon, siet
Satanas heft v begheert, ende ghesocht toe siften, als Taruwe:
maer ick hebbe voer v gebeden, Angaende die Couden, Hettenen [1]),
Coertsen, Pestilencien, Seerten Onvruchtbaerheyden, Blintheyden
Phrenesien, Duertijden, Oorlooghen, schadelicke Beesten, ende dier
Deuteron. 28. ghelijcke andere dinghen, die sijn anders niet (soe Moses leert)
dan Dienstboden, ende middelen, waer doer, Godt die Menschen
besoeckt. Alsoe ist dan claer, ende met de schrift wel beuesticht:
dat alle lijden, ende ellende, den menschen compt, wt, ende doer
Godt: dat is: doer Godts toelatenisse, Dit ghelooft ghy immers
wel Dorothea?

Dorothea.

Godts woort is warachtich
Hoe soude ick daer an moeghen twijfelen: tis immers die Schriftuer,
2. Timoth. 3. welck van Godt ingheblasen is, waerom, sy oock, als Godts Woort,
Fol. iij v. warachtich is: // niet ontbonden wort: maer eewich blijft vaster
Psalm. 118 dan Hemel, ende Aerd.
Ioan. 10.
Psalm. 118.

Theophilus.

Marci 13. Als ghy dan nv ghelooft, ende weet, Dorothea: dat dese ellen-
Alle lijden is van Godt tot guet. dicheyt v ouer ghecomen is van Godt, of doer die wille Godts,
hoe wel nochtans ander Creatueren v dat schijnen te doen, soe
Psalm. 118. moecht ghy wel terstont mede weten, dat v die tot gheen quaet:
Marci 4. maer guet: tot gheen schade: maer profijt sal sijn: want Godt is
Godt die guet is, can niet dan guet doen. (nae die ghetuygenisse van Dauid) natuerlicken [2]) guet, ende (als
Christus sprect) alleen guet, daerom can oock, van hem niet coomen:
Iacobi 3. dan, dat guet is. Iacobus seyt: Dat men wt een Putte gheen soet
ende solt Water can putten: maer dat na die gront des puts, soe
die soet, of solt is ooc mede daer soet, of solt Waeter moet wt
gheput worden: want wt een Put, de een solte gront heft, en
canmen geen soet, maer alleen solt waeter putten: weder omme
wt een Put, die een soete grondt heft, en can men gheen solt:
Psalm. 118. maer alleen soet waeter putten. Alsoe mede: want Godt van natue-
ren een soete, ende guede gront heft, iae: want Godt die guetheyt
Fol. iiij r. selfs is: so en can oock van hem niet // comen: dan, dat guet is,
ende streckt tot salicheyt, van die Mensch, den welcken dat ouer-
Roman. 8. comt, ghelijck oock Paulus betuycht: Dat den liefhebbers Godts,
alle dinghen meewerckende sijn, tot haer salicheyt.

1) „Hettenen" is het meervoud van „hette" of „hitte".
2) Natuerlicken, *d, i.* van nature, in wezen.

Dorothea.

Ist alsoe lieue Theophile, ghelijck ghi my met clare schriften, wel bewijst: soe mach ick niet rechtelicken [1]) seggen: dattet qualicken met my is, al hoe swaer, dat dese siecte, ende ellende my valt: want nv beuoele ick, dattet gheen auontuers werck is, als ick meenden, maer Godts werck, ende voorts: dattet van Godt comt, niet wt toornicheyt, tot mijn schade, ende verdriet: mer wt liefte, tot mijn profijt, ende weluaren: ist niet alsoe?

Theophilus.

Iaet certeyn Dorothea: Dit leert ons die schrift claerlicken. Die Heer sprect in Apocalipsi: Ick castije den gheenen, die ick lief hebbe. Salomon seyt tot sijn Soen: Mijn Soen, wilt den castijnghe des Heeren niet verworpen: end sijt niet onuerduldich ouer sijn straffinghe, den welcken die Heer straft, dien heft hy lief: ende in dien vermaect hy hem, als een // Vader in sijn Soen.

Lijden comt van Godt wt liefte. Apocal. 3.

Prouerb. 3.

Fol. iiij v.

Alsoe (op dat ick noch breder spreke) dat het lijden, van dese werlt, oft van desen lichaem, van Godt comt, niet alleen wt liefte, of tot een seecker kenteecken, sijns liefts teghen ons: maer oock mede tot een warachtich teken: dat wy Gods Kijnderen sijn, want Paulus gheeft ons dat voer een seecker bekenteecken, wt welcken wy met ooghen moeghen sien, ende met handen tasten, (in manieren van spreecken) of wy Kijnderen Godts sijn, of niet, mitsdien: dat wy hier veel lijden, of gheen lijden hebben: Aldus seggende: Broeders: Hebt ghy vergheten, die vermaning die v, als Kijnderen, dus toe sprect: Mijn Soene en acht niet clein die castijnge des Heeren, ende valt niet af, als ghy van hem berispt wordt: want wien Godt lief heft, dien castijt hij: mer hy gheeselt een yeghelicke Soene, dien hy ontfangt [2]): Ist dat ghy die castijnghe wt lijdt, soe biedt Godt v hem seluen, als den Kinderen: mer wie is een Soen, den welcken die Vader niet castijt? [3]) Sijdy sonder castijnghe, der welcker sy al sijn deelachtich gheworden: soe sijt ghy Basterden, ende gheen Kijnderen: recht, of // hy wilde segghe [4]): Die van anbeginne des werlts Godt behaecht hebben: als Patriarchen, Propheten, ende ander Vrenden Godts, ende sijn Kijnderen Godts ghewest, die hebben onder die castijnghe des Heeren ghestaen, wilt ghi alsoe niet mede doen? maer den selfden ontslaeghen sijn [5]), soe moecht ghy gheen Kijnderen Goodts sijn: maer ghy sijt Bastarden.

Doer lijden verclaert Godt sijn Kijnderen.

Hebre. 12.

Die den castijnge niet sijn onderworpen sijn geen wettelicke Kinderen: maer Bastarden.

Fol. v r.

1) Niet rechtelicken, *d. i.* niet met recht.
2) Ontfangt, *d. i.* aanneemt.
3) Zie Hebr. XII: 7.
4) Lees: segghen.
5) „Wilt ghi" wordt niet herhaald.

Dorothea.

Theophile, Ick heb altijt voer lijden gheschroemt, ende dat lijden ghehaet als een onsalich dinck, welck ic nv niet meer doen sal, wetende: nae v vermaninghe: dat daer gheen onsalicheyt: maer groote salicheyt in gheleghen is, als dat ick daer in Godt behaghe, ende daer doer, een Kijndt Godts bekent worde.

Theophilus.

Christus Discipelen moeten den Cruyce onderworpen sijn.

Ghi moecht onghetwijfelt weten: dat Godt die Heer, doer dese ellendicheyt, v sijn Kijnt wil betonen, ende een oprechte Discipulinne van sijn Soene Christo Iesu: want die van Christo willen ontfanghen [1]) sijn, ende vercooren worden, tot sijn Discipulen: die
Fol. v r. moeten haer in dese Eerde bereyden tot een leuen, welck is // vol
Luce 9. arbeyts, armoets, ellendicheyts, verdriets, want hy seyt seluer: Wie my volghen wil, die verloechene hem seluer, ende neme sijn Cruys
Luce. 16. daghelicks op sijn hals ende volghe my nae. Item, die niet haet Vader, Moeder, Suster, Broeder, iae sijn eyghen Siele: Die mach
Ioan. 12. mijn Discipel niet sijn. Item, wie sijn leuen lief heft, die salt verliesen, ende wie sijn leuen op dese werldt haet, die salt behouden tot een eewich leuen. Item, die sijn Cruys niet op hem neemt,
Math. 10. ende volcht my na, die is mijnders [2]) niet weerdich: Christus was
Psalm. 2. die Soene Godts in welcken Godt die Vader, een guet behaghen
Math. 3. Math. 28. hadde, ende een Heer, ouer Hemel ende Eerde, nochtans sien wy wt die Historij sijns leuens, dat hi in dese werlt niet sachtelijcken, ende ghemackelicken ghehandelt is, dat hy die solaes des Eerts [3])
Luce. 2. niet ghebruyct heft: maer dat hy gheboren is in sulckdanige verlatenisse, dat hem geen plaets was in die Herberghe, dat hy op
Luce. 9. gheuoet is, in soedanighe armoet, dat hi niet eygens hadde daer
Math. 4. Ioan. 4. sijn hooft mocht op rusten, dat hy hongher, dorst, moetheyt, weder-
Ioan. 8. spraeck, schoffiericheyt [4]), gheleden heft: dat hy gheuanghen, ghe-
Fol. vi r. gee-//selt, ghecroont, ghecruyst, ghedoodt is, summa dat al sijn leuen, niet is ghewest: dan een gedaente, van een ewich Cruys. Ist nv saecke, dat wy begheeren te sijn: Dienaers, ende Discipulen Christi: waer om souden wy die wech niet willen nae wanderen:
Ioan. 13. den welcken Christus onse Meyster, ende Heer voer ghewandelt
Math. 10. heft: die Discipel, is immers niet beter, dan sijn Meyster: ende
Luce. 6. Roman. 8. die Knecht, is immers niet beter, dan sijn Heer: maer alle Discipel is perfect, als hy is ghelijck sijn Meyster.

Wy moeten Christus

Paulus seyt hier op seer schoon: den gheen, die Godt almachtich

1) Ontfanghen, *d. i.* aangenomen.
2) „Mijnders" is hetzelfde als het hedendaagsche „mijns".
3) „Die solaes des Eerts" beteekent: aardsche troost, aardsche vreugde.
4) „Schoffiericheyt" wordt door Kilianus, *Etymologicvm*, p. 568, vertaald met „opprobrium, iniuria, dedecus".

te voeren voersien heft (te weten om voer sijn Kinderen an te Beelde in
nemen, ende salich te maken) die heft hy oock gheordineert, dat lijden ghe-
sy ghelijck formich sijn souden, den Beelde sijns Soens Christi lijck sijn. Genes. 3.
Iesu: Dit moeghen wy met clare exempelen sien, van anbeginne Genes. 27.
des werlts in Gods Vrenden: Merct an hoe dat Abel, van Caim 1. Reg. 19.
ghedoot is: merct an, hoe dat Esau, Iacob veruolcht heft: Merckt 2. Reg. 15.
an: Hoe dat Dauid van Saul, ende van sijn eyghen Soen Absalon 3. Reg. 19. 3. Reg. 22.
ghetracteert is, Helias van Iesabel, Micheas van Achab, Ioseph, Genes. 37.
van sijn // Broeders, Mardocheus van Amon. Merct an, dat exempel *Fol. vi v.*
van Iob, Tobias, die Apostelen, ende Martelaren: wat siet ghy Hester 5.
anders dan Lijden ende tribulacij, alsoe: dat die hillighe Ghyest Iob 2. Tobie 2.
in die naem van alle Godts Vrenden, ende Kijnderen, in dat Olde
Testament doer die mont van Dauid aldus seyt: O Here wy wor-
den alle daghen om uwen wille ghedoot: wy sijn geacht, als slacht- Psalm. 44.
schapen: ende in dat Nieuwe Testament, doer die mont Pauli Gods Kinde-
aldus: Wy, die daer leuen, worden al den dach inden doot ghe- ren worden alden dach
leuert om Christus willen: met welcke sententien: die hyllighe ghedoodt.
Ghyest niet wil seggen: dat Godts volck, ende die Christenen alle 2. Cor. 4.
daechs eens steruen, ofte ghedoot worden (want die eens doot is,
die mach na den Lichaem, niet meer steruen, [1]) maer hy wil hier
mede betuyghen, dat Gods vrenden in dese werlt alle dagen, dat Hoe godts
is alle stonden, sonder ophouden, sulckdanigen lijden, in verschey- vrenden
den manieren ouerualt, welck ghelijck is die swaricheydt, ende daghelicks steruen.
laste des doodts. By Timotheum, stelt Paulus een clare Reghel, dat 2. Timoth. 3.
die menschen, die Kijnderen Godts willen sijn, ende Christo anhan-//
ghen, in een Godtsalich leuen, haer selfs sullen bereyden, doer veel *Fol. vij r.*
tentacij, veruolch, ende lijden, dat Beelde Christi ghelijck te sijn: Wy moeten
Dit sal ons nv Dorothea tot een groote troost sijn, in onse lijden, Christus beelde in
ende alle ellendicheyt: dat wy moeten gelijck sijn den Beelde glorij ghe-
Christi, want hier wt blijct: dat wy oock mede seeckerlicken sijn lijck sijn
verwachtende ghelijckheydt sijns Beeldes in glorij, ende Heerlicheyt,
als wy dien hier ghelijck sijn in lijden, ende ellende: want Paulus
seyt niet dat Gods vrenden, Christus aertsche Beelde alleen in lijden
sullen ghelijck sijn, mer hy seyt simpelicken, dat sy Christus Beelde
sullen gelijck sijn: te kennen gheuende, dat sy Christus Hemelsche
Beelde, alsoe in glorij sullen ghelijck sijn, als sy Christus aertsche
Beelde in lijden gelijck sijn ghewest: Dit wort in dit scrift [2]) wel
verclaert. Paulus seyt: Wy lijden met Christo op dat wy met hem Roman. 8.
moeghen gheglorificeert worden. Item ghelijck die aflictien Christi, 2. Corinth. 1.
in ons ouervloedich sijn, Alsoe sal mede ouervloedich sijn doer

1) Hier zou een sluithaakje behooren te staan.
2) „In dit scrift” wil zeggen: op deze Schriftuurplaats.

1. Petri 6 [1]. Christum, onse vertroostenisse. Also mede Petrus: In dien Broeders, dat ghi medelachtich [2]) sijt dat lijden Christi: verblijt v daer
Fol. vij v. in//ne: op dat ghy in die openbaringhe van sijn glorij, met vroe-
2. Cor. 4. licker herten v mede moecht verblijden: Paulus wederomme, Die doodinghe Christi, draghen wy in onse litmaten, op dat oock dat leuen Christi in onse Lichaem, mach gheopenbaert worden: Dese
Psalm. 126 schriften exponeert Dauid met corte woorden, segghende: Die in
Psalm. 33. tranen sayen, sullen in blijdtschap mayen. Item, die tribulacien der gherechtighen sijn seer veel, maer Godt sal haer daer wt verlossen.

Dorothea.

Dese schriften Theophile ghetuyghen wel, dat die met Christo lijden, haer wederomme met Christo sullen verblijden, maer sy verclaren noch gheen ghelijckheyt des Beelts Christi in glorij.

Verclaring der schriften, dat wi Christus beelde in glorij sullen ghelijck sijn.

Theophilus.

Hoe wel lieue Dorothea, ghy tselfde ghenoech cont verstaen, wt die verclaerde schriften, als ghy die wilt wel insien, mer nochtans, op dat ghi moecht weten, tselfde waer te sijn [3]), soe sal ick v daer toe noch claerder schriften voortbrengen. Paulus leert by die Phi-
Philipp. 3. lippenses: Onse conuersacij, is in den Hemel, van welcken wy
Fol. viij r. verwachten een salichmaker, den Heer // Iesum Christum, die onse oetmoedighe ofte verneerde lichaemen sal transfigureeren, ende ghelijck maken met sijn gloriose lichaem, Hier sprect immers Paulus, Dat Christus ons begauen [4]) sal in ghelijcke glorij, met hem seluer: Hier mede accordeert Ioannes: Mijn liefste, wy sijn al Kijn-
1. Ioan. 2. deren Godts, maer ten is noch niet openbaer, wat wi worden sullen, wi weten nochtans certeyn, als hy sal gheopenbaert worden, dat wy hem sullen gelijck sijn: want wy sullen hem sien, als hi is. Hoert ghy wel, dat wy Godt sullen ghelijck sijn, in die openbaringe van sijn glorij, ende dat wy hem sullen sien, hoe hy is? Dit wort mede claer betuycht van Paulo tot den Ephesien, Godt
Ephes. 2. die rijck is, in ghenaden, om sijn groote liefte, welcke hy tonswaert draecht: soe heft hy ons, als wy doot waren, in die sonden, te samen in Christo leuendich ghemaect: ende heft ons met Christo opgheweckt, van den doot, ende heft ons met Christo doen sitten, onder die hemelsche scharen: Hoert ghi dit wel Dorothea? wat moecht ghy claerder hebben?

Dorothea.

Fol. viij v. Ick hoert seer wel Theophile, ende // ghy spreeckt clare schrif-

---

1) Foutief. De aanhaling is uit 1 Pet. IV: 13.
2) Medelachtich, *d. i.* mededeelachtig.
3) De schrijver bezigt de constructie van den *accusativus cum infinitivo.*
4) Kilianus, *Etymologicvm*, p. 39, vertaalt „begauen" door „donare, dare, dotare".

ten: die welcken my alsoe smaken, ende mijn herte alsoe verlichten, dat ick, nae dese tijt, in mijn lijden, ende tegenspoet, niet meer als ick plachte, verdrietich, ende cleynmoedich sal worden.

Theophilus.

Ick meende, ende verhoopte my: dat ghy noch al meer souden gheseyt hebben, namelick: dat v herte doer dese mijn woorden, of rechtelicker [1]), doer dese Gods woorden, wt mijn monde ghehoort, also souden vertroost sijn: dat ghy nv, niet alleen, van v lijden, niet souden begheeren gheurijdt, ende verlost te sijn, maer dat ghy tselfde noch meerder, ende grooter soudt begheeren te ontfanghen, nae den mael ghy weet (soe die voergaende scriften verclaren) dat ghy nae dese tijt, den Beelde Christi, alsoe sult ghelijck sijn, in glorij, ende heerlicheyt: als ghy den seluen hier ghelijck sijt, in iammer, ende lijden: ende dat oock rechtelicken [2]): als ick v bewijse by dese oorsaecke. Die verhoopte glory des toecomende ewige leuens behoert in ons te versoeten, dat lijden des tegenwoordigen tijtlicken leuens.

Dat lijden ons Heeren Christi Iesu, is een volmaect lijden ghewest: te bouen gaende, alle lijden der menschen, ghelijck Christus selfs belijt, doer Dauid aldus // spreeckende: Ick bin een Wormme, ende gheen mensch, een verwijt [3]) der menschen ende een versmadenisse des volcks: ende doer Hieremiam, met dese woorden: O ghy menschen, die wandelt ouer den wech, merct an, ende siet: of daer eenighe droefheyt is, als mijn droefheyt. Christus lijden was volmaeckt, te bouen gaende alle menschen lijden. *Fol. ix r.* Psalm . 22. Trenor . 1.

Dit betuyghet oock Esaias van hem met veel woorden: In hem was geen ghedaente noch schoonte, als wy hem aensaghen, soe hadde hy gheen schoonte, waerom wy hem mochten begheren: hy is versmaet ghewest, ende die verworpenste der mannen: een Man der droefheyden, ende die crancheyt besocht hadde: wy achten hem, als die van Godt gheslaghen was. Esai . 53.

Maer wt, ende doer dit lijden, is die Soene Gods Christus Iesus onse Heer weder verheuen tot glorij, ende heerlicheyt, die volmaect is, ende te bouen gaet die glorij van alle Creatueren, in Hemel ende Eerde, want Paulus seyt: Na dien, dat Christus sijn Vader ghehoorsaem is ghewest, tot den doot des Cruyces: soe heft hem die Vader weder verheuen bouen alle hoocheyden, ende heft hem ghegeuen een naem: bouen alle namen, also: // dat in sijn naeme moeten gheboeghen worden alle knijen, in Hemel, Eerde, ende Helle: want hy is opghenomen: tot den rechterhant sijns Vaders, hy heft macht ontfanghen ouer Hemel ende Eerde, hy is ghestelt, een Rechter, ouer den Leuendyghen ende dooden, ende Christus glorij is volmaeckt, te bouen gaende alle glorij der creatuyren. Philipp . 2. *Fol. ix v.* Marci . 16. Math . 28. Act . 10. Psalm . 109.

1) Rechtelicker, *d. i.* juister, beter gezegd.
2) „Rechtelicken” wil hier zeggen: te recht.
3) Verwijt, *d. i.* voorwerp van afkeer.

heft al sijn vyanden als een Voetschamel onder sijn voeten. Alsoe
dan: hoe v lijden, ende ellendicheyt: op dese eerde grooter is:
hoe ghy ghelijcker sijt [1]) den Beelde Christi in sijn volmaecte
lijden. Ende voort an [2]): hoe ghy ghelijcker sijt, den Beelde Christi,
in sijn volmaecte lijden: hoe ghy wederomme den selfden ghelijcker
sult sijn: in sijn volmaecte glorij, ende heerlicheydt. Aldus spreckt
Ioan . 12. Christus: Die my dient, laet hy my nauolgen, ende daer ick sin,
daer sal oock mijn Dienaer mede sijn: Item, Vader ick wil, dat
Ioan . 17. die gheen, welc ghy my ghegeuen hebt, dat sy met my sullen
sijn, daer ick bin, ende den Heerlicheyt, welck ghy my ghegeuen
hebt, hebbe ick haer ghegeuen: Christus spreckt tot sijn Apostelen:
Luce . 22. Ghy sijt by my ghebleuen in mijn tentacien, daerom disponeer ick
v, als mijn Vader my ghedisponeert heft, een Rijck: dat ghy eet,
Fol. x r. ende // drincket aen mijn tafel, in mijn Rijck, ende dat ghy sidt
op die Throonen, ordelende, die twaelf gheslachten van Israhel.
2 . Timoth . 2 Dit is warachtich sprect Paulus: Ist saecke, dat wy met hem
(namelick) Christum steruen, wy sullen met hem leuen. Ist dat
wy met hem lijden, soe sullen wy met hem regneren.

Dit lijden is tijtlick, dit Lichaem sterfelick.

Dat noch meer is, ghy weet: dat het lijden van dese werlt,
tijtlick is: ende dat die glorij des Hemels, eewich is: ghy weet
dat dit lichaem, een dach, een weecke, een maent, een iaer, thien,
of twalif, eer of later, eens steruen, ende in der eerden verdwijnen
Hebr . 9. moet. Paulus seyt: Den menschen is geset eens te steruen. Dauid
Psalm . 88. sprect mede: Wie is die Man, die sal leuen, ende niet steruen:
die sijn leuen verlost van de cracht des grafs, dat lichaem is wt
Genes . 3. die eerdt, soe die schrift vermaent, ende moet weder in die eerdt:
maer die Siel sal eewich leuen. Waerom sout ghi dan niet begheeren, mit swaerder lijden na den Lichaem, welck tijlick wesen
sal, den ellendyghen, ende Lichamelicken Beelde Christi ghelijck
te sijn, als ghy alsoe, met meerder glorij, nae der Sielen, welck
Fol. x v. eewich duyren sal, den heerlicken, // ende geestlicken Beelde
Christi moecht ghelijck worden?

Die Siel is onsterflick, die Hemelsche glorij is eewich.

Dorothea.

Sal die eene mensch, in Godts rijcke tot meerder glorij verheuen
worden, dan die ander?

Theophilus.

Die eene Sondaer wort dieper verdoemt, dan die ander.

Hoe ia trouwen [3]): ghelijck ick v nv, eenichsins verclaert hebbe:
ende noch breder met schriften can betuyghen: ghelijck onder

---

1) Voor „hoe v lijden .... grooter is: hoe ghy ghelijcker sijt" zou men heden ten dage schrijven: hoe grooter uw lijden is, des te gelijker zijt gij.

2) „Ende voort an" wil zeggen: hierin ligt dus opgesloten.

3) „Hoe ia trouwen" beteekent: wel zeker, in trouwe.

die Godtloose menschen, gradus, ofte ordeninge sullen wesen: dat die een tot dieper verdoemenisse sal vallen, dan die ander, soe Christus leert, segghende: dat in den dach des ordels, die Sodomiten beter sullen hebben, dan die Capharniten: voorts Tyro ende Sidon beter, dan Corozain, ende Bethsaida: Alsoe sullen der mede Gradus, ofte ordeninge wesen: onder die Godtsaligen: dat die een, bouen den ander in heerlicheyt, sal verheuen worden: Dit verclaert ons Christus in Parabel wijse: An twe trouwe Knechten: van welcken die een wort ghestelt ouer thien Steden, om dat hy, met sijns Meysters eene pont, thien gewonnen hadde, ende die ander, ouer vijf Steden, om dat hy vijf ponden, met // sijns Meysters eene pont, ghewonnen hadde: maer Paulus betuycht ons dat claerlicker met dese woorden: Daer is een ander claerheyt des Sons, een ander claerheydt des Maens, een ander claerheyt der Steernen, daer bouen, sceelt die eene Steerne van den ander in claerheyt: Alsoe salt mede wesen in die verrijsinghe der dooden: wat mach daer claerder sijn? Daerom beminde Dorothea: gelijck den natuerlicken menschen, des werlts Dienaren: gheen arbeyt te swaer, gheen lijden te hart valt, om te verdraeghen: dat sy ander menschen in rijckdoemen, glorij, macht, moeghen te bouen gaen, ende tot dat opperste der eertscher gueden coemen Alsoe, ende noch veel meer behooren die Kijnderen des Lichts Gods Dienaren te beneerstijgen, Gods rechtueerdicheydt vlijtelicken doende, Christus Cruys lijtsamelicken verdragende: dat sy moegen bouen haer Broederen, tot glorij van Godt worden verheuen, ende tot den opperste salicheydt des Hemels coemen.

Luce. 10. Math. 11. Die eene Christen sal tot meerder claerheyt verheuen worden dan die ander. Luce 19. *Fol. xi r*. 1. Cor. 15. Gelijck die werltse menschen arbeyden malcander in eerdtsche gueden bouen te comen, so behoren Gods Vrenden te arbeyden om haer broderen in Hemelsche gueden bouen te gaen.

Met soedanighen troost des toecomende, ouervloedijghe salicheydts: versterct Paulus sijn Romeyneren, tot lijt-//samijghe verdraginghe des tegenwoordijghen lijdens, ende verdriets, segghende: Ick houde voer seecker, dat het lijden van dese tijt, die Heerlicheyt niet weerdich is, die an ons sal gheopenbaert worden. Alsoe mede sijn Corintheren: Daer om worde wy niet moede (namelick tribulacij te verdraghen) mer al ist, dat onse oude Mensch in wtwendicheyt verout, so wort nochtans de inwendyge mensch van daeghe tot daeghe vernieuwt: want onse tribulacij, die tijtlick ende licht is, werct een eewighe, ende bouen alle maet wichtijghe Heerlicheyt ons, die niet sien op tgeen dat sienlick is, maer dat onsienlick is: want tgheen, dat sienlick is, dat is tijtlick: maer tghene dat onsienlick is dat is eewich.

Fol. xi v. Roman. 8. 2. Cor. 5.

Daerom lieue Dorothea, ghelijck een Ackerman sijn arbeyt, welck hi doet: om sijn Acker te ploegen, te haken [1]), te sayen, lijdt- Iacobi 5.

1) Haken, *d. i.* eggen, spitten, graven.

samelicken verdraecht: al hoe swaer die oock is: iae den selfden nauwelick voer arbeydt acht, siende alleen op die schoone vruchten,
Hebr. 12. welcken hem wt dien arbeyt sullen voortcomen, ende ghelijck onse Heer Christus, dat Cruys heft gheleden, voer ooghen nemende, sijn
Fol. xiij r. toeco-//mende glorij: namelick tot verstercking sijns ghyestes teghen
Wy sullen ons na dat exempel Christi vertroosten in onse lijden mit dat toecomende leuen
dat lijden. Alsoe sult ghy mede, nae dat exempel des Ackermans, of principaelicken, nae dat exempel Christi, die welcke voer ons lijdende (soe Petrus leert) ons een exempel heft ghelaten, dat wy sijn voetpaden sullen na volgen, v siecte, ende ellendicheyt, lijdtsamelijcken nemen, ende verdragen, met die oogen des ghiestes,
1. Petri 2. altijt siende, op de glorij ende heerlicheyt, welcken ghy nae dese tijt met Christo in in [1]) ghelijckformicheyt sult ghenieten: ist sake dat
Marc. 13. ghy ten eynde volhardich blijft, want niemant wort ghecroont, dan
2. Timoth. 2 die wettelicken ghestreden, ende victorij verworuen heft, Als Paulus vermaent, waer af hy hem oock selfs beroemt, segghende: Ick heb
2. Timoth. 4 een guede strijdt ghestreden, ick heb mijn loop volbracht, ende mijn geloue behouden, waerom my opgeleyt [2]) is, die Croon des gherechticheydts, welcken my de Heer geuen sal, in dien daghe, ende niet alleen my mer oock allen die daer liefhebben sijn toecomst.

Dorothea.

Dit soude ick gaerne doen Theophile, maer een dinck is my in
Fol. xij v. die wech, // welck my beledt, ende mijn herte seer benauwt: naemelick, dat ick niet lijde, als die Kijnderen Godts, die van leuen onnoesel [3]) sijn, maer dat ick lijde, als een Sondaer, ghelijck ick sin, ende dat ick aldus om mijn Sonden van Godt ghestraft, ende gheplaecht worde.

Theophilus.

Hier schijnt ghy nv weder te spreken, Dorothea, recht of dit lijden, ende desc ellend, quaem, van een toornijge Godt, wt wraeckghiericheyt ouer v Sonden, om dies wil, dat ghy v niet beuijndt,
Alle Christenen moeten belijden dat sy sondich sijn.
gheheelicken vrij te sijn, van alle Sonden: wilt sulckdanighe opinij, in v niet neemen: want alle Christenen, ende Godts Kijnderen moeten belijden: dat sy sonde hebben, ende sondich sijn, Ioannnes [4]) heft van haer ghesproecken: Ist saeeke, dat wy segghen, dat wy
1. Ioan. i. geen sonde hebben: wy lieghen daer aen, ende die Waerheydt is in ons niet: Dauid roept in haer plaets: O Heer: wilt met v
Psalm. 142 Knecht niet treden, in een rechtueerdich Ordel: want in v teghen-
Luce. 11. woordicheyt, sal gheen leuendicht Mensch gherechtueerdicht worden.
Fol. xiij r. Christus leert haer bidden: O Heer Godt, Vader ver-//gheeft ons

---

1) Het tweede „in" is overtollig.
2) Opgeleyt, *d. i.* bewaard.
3) Onnoesel, *d. i.* onschuldig.
4) Lees: Ioannes.

onse schulden: ende nochtans hebben wy hier bouen schriftelicken [1]) verclaert: dat Gods volck hier moet lijden, ende onder dat Cruys ligghen, wat dunckt v nv Dorothea? Sullen wy dan seggen, dat het lijden, in welcken sy sijn: haer ouercompt, als een straffinghe van haer sonden, dat Godt haer met sulckdanich lijden wil straffen, plaghen ende vernielen om haer sonden?

Dorothea.

Dat en darf ick niet segghen, maer nochtans spreckt Godt doer Moysen: Ist saecke, dat ghy niet vreest, die gloriose naem des Heeren, ende niet hoort den stemme ws Godts, houdende, ende doende al sijn Gheboden, ende Ceremonien: ghy sult vermaledijt sijn in v huys, in v Landt, in v Schuyren, in v Beesten, in die vruchten ws Lichaems: vermaledijt sult ghy wesen, als ghy wt gaet, ende in gaet, die Heer sal ouer v laten comen, Hongher, Pestilencij, Coertsen, Cout, Hetten et cetera. ter tijt toe, dat ghy vernielt sult sijn. Teophile, ghetuycht die Schrift hier niet, dat Godt ons plaecht om die Sonden? Deuteron. 28. Leuit. 26.

Theophilus. //

Lieue Dorothea, ghy spreeckt al te strenghe: Die straffinghe, met welcken Godt sijn volck, om haer Sonden, straft noemt die Schriftuer niet plaghen (als wy dat verstaen) namelick: gehelicken verwarpen, ende ganselicken vernielen: maer castijen: ende streckt tot vernielinghe van onse Vleysch, ende Sonden: Castijen compt wt Lieft, ende streckt tot beternisse des leuens. Alsoe castijt Godt sijn Kijnderen, als sy in Sonden sijn, niet om haer gheheelicken te vernielen, maer hy castijt haer, om tot kennisse van Sonden te brenghen, dat sy tot Godt weder ghekeerdt sullen worden: ende aldus haers hertes ghepeyns maecken. [2]) Ick sijn beladen mit dese Coertse, Sericheyt, weete, Pestilencij. Ick lijde dusdanich verlies in mijn Huysvrouw, Kijnderen, Vrenden, Beesten, Vruchten, Schepen, Landen, Huysen, Neeringhe, Eer, Digniteyt, Fame, Vrenden, summa, ick vinde vermaledijdinghe in al tgheen, dat ick voer handen hebbe: maer van waer compt my dit? Certeyn, soe Godt alle Creatueren onderworpen sijn, ende hem dienen: soe moeten my dese ellendicheyden comen, alleen van Godt, maer om // wat oorsaecke? Die Sonde is die principale saecke, van Godts castijdinghe, Daerom laet my gaen besien, hoe mijn voergaende leuen ghewest is, in ghedachten, woorden, wercken, ende neerstelicken anmercken: of daer eenighe Sonden mijn herte beswaren, maer och lacij: ick beuijnde my teghen den Heer ghesondich te hebben, daer: in con-

Fol. xiij v. Godt plaecht sijn vrenden niet mer hy castijdt haer. Castijen compt wt lieft, tot der menschen verbeternisse, ende niet wt haet, tot haer verderfnisse. Die gedachten der Christenen in haer noot. 1. Cor. 15. *Fol. xiiij r.* Deuteron. 28.

1) „Schriftelicken" wil zeggen: op schriftuurlijke gronden.
2) Bij moderne interpunctie zou hier eene dubbele punt staan.

sente van mijns herten boese lusten, daer: int misbruyck mijns tongs, daer: in ongherechtijghe wercken. Hier om, wil ick my weder tot Godt kieren, die my aldus tot beternisse, als een Vader castijt, ende versoening met hem beneerstijgen: op dat ick alsoe, dese maledictie mach ontcoomen.

Dat Godt den menschen, tot desen eyndt castijdt, betuycht hy
Psalm. 89. seluer doer den Propheet Dauid: Ist saecke dat sijn Kijnderen mijn Wett verlaten, ende in mijn rechten niet wandelen: Ist dat sy mijn seden onthyllighen, ende mijn Geboden niet houden: soe wil ick haer ouertredinghe met Roeden besoecken, ende met plaghen haer misdaet: maer mijn guetheyt wil ick van haer niet doen,
Fol. xiiij v. ende mijn ghelooue niet laten falgeeren. Die // wijse Man seyt mede: O Heer hoe guet, ende soet is v Gheest in allen dinghen,
Sapient. 12 hierom soe berispt ghy met maten den ghenen, die dwalen, ende ghy vermaent se van haer sonden, ende ghy spreecktse aen: op dat sy haer boesheyt sullen laten, ende in v, o Heer betrouwen.

Dorothea.

Aenghesien Theophile: dat ghy die Schriftuer, op dat punckt soe nauwelicken cloeft [1]), ende dat met guet bescheyt: so bidde ick v vrendelicken, dat ghy my Godts herte, doer sijn Schriften wilt openen, op dat ick mach weten: hoe, ende waerom hy my aldus castijt, ende dat wetende, my daer nae voeghe.

Theophilus.

Genes. i. Ghy weet wel Dorothea, Soe Godt almachtich Adam, ende Eua,
Iob. 31. onse Ouders in des werldts beghinne maeckte wt die Eerde, dat
Gods weldaden ons ghedaen. hy ons alsoe mede geschapen heft, wt ons Moeders Lichaem tot leuendijghe menschen, met een redelicke Siel begaeft, bouen alle
Roman. 3. andere eertsche Creatueren: hy heft ons, doer sijn Soen Christum
Ioan. 3. gesuyuert, van die Malaetsheyt des sondts, welcken wy wt den
Fol. xv r. onreynen natuer onser Ouderen van // Adam ghesproten, met ons
Roman. 5. in dese werlt brachten: hy heft ons by ghesteldt sijn Enghelen
Hebre. 1. Psalm. 90. om ons te dienen, ende van quaet te behoeden, hy gheeft ons noch daeghelicks, niet alleen, dat ons noodtsakelicken is, an onse Lichaem in Spijs, Dranck, Cleederen: tot welcken onse nootdruft in den
Genes. 1. beginne alle Creatuyren gheschapen sijn: maer oock mede, dat onse herten soet, ende ghenoechelick is, als een guede Huysvrouw,
Prouerb. 19 lieflicke Kijnderkens, ghesontheydt des Lichaems, Rijckdommen des
Psalm. 127 Eerts, glorij ende hoocheydt des Werldts, ende ander tijtlicke ghe-
Ecclesi. 34. Prouerb. 10. benedijnghe: hy wil ons hier nae noch gheuen, dat eewich leuen
3. Reg. 3. aen Siel ende Lijf. Dit sijn all gauen Godts, wt loutere ghenade
Deuteron. 28. ons gheschoncken, ghelijck Paulus der verdiensten beroem, met

1) „Nauwelicken cloeft" beteekent: nauwkeurig ontleedt, uitlegt.

dese corte woorden wt sluyt: Wat hebste, of du hebbes ontfan-
ghen? ende hebste dat ontfanghen, waer om glorieerste, of du dat 1 . Cor . 4.
niet ontfanghen haddest? Item wie heft Godt yerst wat ghegheuen,
dat hem van Godt daer voer yet sal worden gheretribueert? Rom . 11.

Maer wat eyscht nv Godt onse Heer voer dese onbegrijpelicke
weldaden, // van ons, wat sullen wy hem hier voer gheuen? Cer- *Fol. xv* v.
teyn, wy hebben hem niet te gheuen, want wy seluer, met al
tgeen dat wy hebben, coemen hem gehelicke toe, Alsoe dat wy Psalm . 115.
met Dauid wt verwondernisse wel moeghen segghen: wat sal ick
den Heer verghelden, voer all tgheen, dat hy my ghegheuen heft? Godt begeert voer sijn weldaden danckbarheyt tot onderhoudinge van sijn geboden.
Voer waer: Die Heer Godt begheert voer dese sijn gauen van
ons anders niet, dan danckbaerheydt des herten, den welcken wy
betuyghen sullen, met ghehoorsaemheyt van [1] hem, in dat bewaren
sijnder Gheboden: twelck daer in cortelicken begrepen is, dat wy
in heylicheyt leuen, gelijck hy heylich is: mer want [2] wy nv
oorspronckelicken wt vleysch gheboren, vleyselick sijn, ende daerom Leuit . 11.
wt der natueren niet smaken dat gheestelick is: want wy oor- Ioan . 3.
spronckelicken wt den eertschen Adam gheboren, eertsch sijn, ende 1 . Cor . 15.
daerom wt der natueren niet Hemels smaecken, Ghelijck Paulus
seyt: Dat een natuerlick Mensch, niet verstaet, tgheen dat Godt- 1 . Cor . 2.
lick is. Daer om heft ons Godt sijn Woort na ghelaten, ende daer
beneuen sijn Ghyest: op dat wy doer den selfden Ghyest: Ten Ioel 2.
yersten, // wt Godts Woort souden sien, ende wel verstaen sijn *Fol. xvi* r.
lieft, ende weldaden, tegen ons, ende daer na, tot danckbaerheydt,
van die selfde weldaden, ons voeghen in ghehoorsaemheyt van sijn
Geboden, in volcoemen heylicheyt, als hy heylich is: maer wat Leuit . 11.
gheschiet daer nv, Voerwaer Dorothea, Hoe wel dat wy al warach-
tijghe Godts Kijnderen gheworden sijn, doer dat Badt des weder-
gheboertenisse, ende des verniewings van den hylligen Gheest:
nochtans houden wy aen ons die bedoruen natuer, ende die oude Tit . 3.
Adam, blijft noch in onse corrupte vleysch hangen: die ons voortdrijft Herbooren Christenen zijn niet volcoemen in Gods wet
om te doen, tquaet welck wy niet willen doen: ende behindert
ons te doen, tguet, welck wy geerne souden doen: alsoe dat wy
nummermeer sonder ghebreck van sonden connen sijn: Salomon
seyt: Een rechtueerdich mensch valt seuen mael op een dach, ende Rom . 7. Prouerb . 24.
Ecclesiastes, daer is niemant die guet doet, ende niet sondicht. Eccles . 7.

Nv wil Godt onse lieue Vaeder niet, dat wy sijn lieue Kijnderen,
wt die eene Sonde, in den ander vallen, ende alsoe voort gaen,
tot dat wy in die diepte coemen, ende in die Sonden verdwijnen: //
maer hy wil ons salich maecken, daer om compt hy ons besoecken, *Fol. xvi* v.

---

1) Men zou hier „aen" verwachten.
2) „Mer want" opent den voorzin. De apodosis volgt met „Daer om heft", enz.

nv met armoet, nv met sieckten, nv met ander lijden in verscheyden manieren: niet om ons te plaghen: maer om te castijen: dat is: niet om te verdoemen, maer om ons wt die verdoemenisse te trecken, nae welcken wy met onse sonden lopen, om ons weder te kieren, tot hem onse Heer, Godt ende Vader. Hier op seyt Mi-
Michee 7. cheas: Ick wil des Heeren gramschap, ende straffinghe verduldelicken dragen, want ick tegen hem ghesondicht hebbe, soe langhe dat hy my in dat licht trecke, ende ick alsoe mijn lust aen sijn
Esaie 64. ghenade mach sien: Esaias: O Heer ghy waerdt op ons vergrampt, als wy sonde deden, ende daer lange in bleuen, maer nochtans sijn
Augustinus wy geholpen. Augustinus seyt: Al tgheen dat Godt v toelaet te lijden: weet dat het een roed is des correctijs tot beternisse. Chrisostomus: Die Heer leyt ons op, straffinghe, niet om in ons te
In sermo. de poenitentia. straffen, ende pijnighen [1]) die sonden, welck wy ghedaen hebben, maer om ons te corrigeren, ende te beteren, in die toecomende tijt, dat is: dat wy nv voort an cloecker sullen wanderen. Soe leert //
Fol. xvij r. oock Dauid: O Heer v castijnghe sal my beteren, v castijnghe sal
Psalm . 17. my leeren. Wederom, Augustinus: Dat ghy lijdt, waer om ghy v
Augustinus bedroeft, dat is v een Medecijn, gheen straffinghe, dat is v een castiinghe, ende gheen verdoemenisse. Daer om wilt van v niet verdrijuen den rode [2]), soe veere ghy niet wilt verdreuen worden, van die erfenisse.

Dorothea.

Waerom Godt den sijnen castijt ende niet den Godlosen. Castijt Godt die menschen om haer Sonden (als ghy bewijst Theophile) waerom castijdt hy niet met sieckten, armoet, ende ander maledictien, die openbare ouerdadijghe [3]) Sondaren: Wy sien daghelicks, dat die menschen, die welcken haer voeghen nae Godt in ghehoorsaemheyt van al sijn Gheboden, so veel haer moeghelick is, alderswaerlickste doer die werlt connen coemen: sy hebben die meeste teghenspoet, van armoet, siecten, sericheydt, ongheluck: maer die gheen die op Godt niet achten, ende sijn Gheboden: die hebben al haer wil, ende sijn Heeren van die werldt, sy ghebruycken die ghesontheydt des Lichaems, die Rijckdomen des eerts, die eer des werlts, summa sy hebben alle weluaren. //

Fol. xvij v.

Theophilus.

Eccles . 8. Ghy segt die waerheydt Dorothea: want Ecclesiastes leert: Het sijn gherechtijghen, ende dien gaet het, recht of sy wercken der ongherechtijghen hadden: het sijn ongherechtighen, dien gaet het,

---

1) „Pijnighen" is hier een synoniem van „straffen".
2) Rode, *d. i.* roede.
3) „Ouerdaed" kan de beteekenis hebben van „misdaad", „ouerdaedigh" die van „violentus, atrox". Zie Kilianus, *Etymologicvm*, p. 470.

of sy wercken der gherechtijghen hadden: Godt spreckt doer Hiere- Hierem. 5.
miam: Men vint onder mijn volck Godloosen, die den luyden stricken stellen, om te vanghen, ende ghelijck een Slach nette vol voeghelen, soe is haer Huys dies vol, dat [1]) sy met bedroch, ende bouerije ghewonnen hebben, daer af worden sy rijck, machtich
ende vet. Hier toe seyt oock Iob: Als ick daer op dencke, soe Iob 21.
verschrick ick, ende beuen compt mijn Vleysch an, waerom leuen dan die Godtloosen, ende werden oudt, ende neemen toe met gueden. Haer saet is seecker all om hem, ende haer nacomelinghen sijn om hem, haer huys heft vreede, ende Godts Roede is niet ouer hem, haer Beesten ontfanghen, baren, ende hebben gheen misganck, haer ionghe Kijnderen verhoeghen [2]) met speelen, sy draghen met hem Tamboren, ende Herpen, ende sijn vroolick met
Pijpen, sy // verslijten haer tijt in weluaeren, ende met ruste comen *Fol. xviij r.*
sy tot den graue. Noch seyt Ecclesiastes: Dat is een gherechte, Eccles. 7.
ende vergaet in sijn gherechticheyt: dat is een Godtloose, die langhe leuet in sijn boesheyt. Hier af hebben wy een schoon
exempel, in dat Euangelij, van den gherechtijghen Lazaro, die in Luc. 16.
sijn gherechticheyt verdwijnde, ende van die Godtloose Rijckeman, die in sijn Godtloesheyt, langhe salichlicken leefde.

Dorothea.

Behoorttet niet recht contrarij te sijn, als dat Goodts Vrenden, om haer gherechticheyt, behoren alle weluaren, ende salicheyt te ghenieten, ende contrarij die Godtloosen, om haer boesheyt, alle verdriet, ende maledictij?

Theophilus.

Soe denckt een natuerlick Mensch, die niet smaeckt, ende ver- 1. Cor. 2.
staet, dat Godtlick is, ende want [3]) het nv alsoe niet toegaet, soe meent hy, dat God almachtich gheen toesicht heft, noch op die duechden sijnder vrenden, noch op die boesheyden sijnder Vyanden,
om die te verghelden niet denckende, dat Gods Rijck Hemels ende Ioan. 18.
niet Eerts is, ende dat daerom Gods // retributien, ofte vergeldinge *Fol. xviij v.*
van duechden ende sonden, op dese eerde in den gheest princi- Godts retributien van duechden, ende sonden sijn hier meest in den geest.
paelicken, ende niet in den Lichaem gheschieden, hoe wel sy oock somtijts eenichsins op dese eerde in den Lichaem wel mede gheschien, den gherechtijghen tot confirmacij ofte versterckinghe van haer in die duechden, om dat [4]) sy doer te veel lijden, niet versuft sullen worden, dat is: den hant an de ploech gheslaeghen hebbende,

---

1) „Dies vol, dat" beteekent: vol van hetgeen.
2) „Verhoeghen" heeft hier de beteekenis van een wederkeerend werkwoord: zich verheugen.
3) Want, *d.i.* omdat.
4) „Om dat" beteekent hier: opdat.

Luce 9. wederom sien [1]) ende af vallen. Den boesen, om haer alsoe tot
Die menschen verlaten Godt om dattet den boesen hier wel gaet, ende den gueden qualick. penitencij te brenghen, daerom verlaten die natuerlicke, ende vley-
schelicke menschen, den gherechticheydt, ende volghen den onghe-
rechticheyt, ghelijck die Israheliten, des Godlicken armoets in die
woestijn verdriet hebbende, iancten na die vleysch potten van
Egypten: By die Machabeen spreecken die Godloosen: Laet ons
Exodi 16. gaen een verbont maecken met die Heydenen, die omtrent ons
1. Mach. 1. sijn: want van dier tijt, dat wy van hem ghescheyden sijn, soe
hebben ons veel quade dinghen gheuonden, soe segghen mede tot
Ierem. 44. Hieremiam, die boese Afgodtdienaers: Nae den woorde, welck ghy
Fol. xix r. o Ieremia, in des Heeren name ons spreect // willen wy niet
doen: maer wy willen doen, nae al die woorden, die wt onse
monden gaen, ende wy willen den Coeninghinne des Hemels
wijroocken, gelijck wy, onse Vaderen, ende Coeninghen ghedaen
hebben, doen hadden wy luyden Broodts ghenoech, het ghenck
ons wel, ende wy saghen gheen ongheluck: maer seder tijt [2]), dat
wy af ghelaten hebben, den Coeninghinne te wieroocken, soe hebben
Iob 21. wy van allen ghebreck ghehadt, ende wy sijn met den sweerde,
ende hongher vergaen. By Iob spreken die boesen tot Godt: Gaet
van ons, ons behaecht de kennisse uwer weghen niet: wie is die
almachtijghe, dat wy hem dienen sullen, of wat sijn wijs ghe-
betert [3]), ist dat wy hem teghemoet loopen? Och lieue Dorothea,
hoe veel menschen sijnder noch op dese tijt, niet alleen natuerlicke
menschen, den welcken Godts ordelen onbekant sijn: maer oock
1. Cor. 2. mede Hypocritijghe Christenen, den [4]) Gods ordelen, ende Christus
Rijck wt sijn Woort wterlicken wel bekent sijn, die haer alsoe
laten verwinnen vanden vleysch, dat sy lieuer den ongherechtighen
Fol. xix v. Mammon, in haer neeringhe, ende den Roomsche Af-//godt in haer
Religij willen dienen tegen haer conscientie, om dat sy daer af
ghenieten Rijckdoemen, Eer, Ghemack, dat sy vet, glat [5]), glorioes
worden, dan den warachtijghen hemelschen Godt, met sijn ghe-
rechticheyt, om dat sy van hem hier gheloont worden met armoet,
versmaetheyt, veruolch, ballincschap, geuanckenisse, doot, verach-
tende den toecoemende retribucij, ofte vergheldinghe des gherech-
ticheyts, ende ongherechticheyt, op welcken Moyses siende, lieuer
Hebr. 12. begeerden mit Godts volck druck, ende lijden te hebben, dan die

---

1) Wederom sien, *d. i.* achterwaarts zien.

2) Seder tijt, *d. i.* sedert.

3) „Wijs ghebetert" staat voor „wij (wy) des ghebetert". Beteekenis: welk voordeel hebben wij daarvan?

4) Den, *d. i.* aan wie.

5) „Glat" is hetzelfde woord als het Engelsche „glad". Kilianus, *Etymologicvm*, p. 190, vertaalt het door „iucundus, hilaris. et blandus".

soeticheydt des tijtlicken sondts, ende achten die schande ende spiticheydt [1]) Christi voer meerder Rijckdoemen, dan die schatten van Egipten. Desen menschen moeghen weeten, haer te compe- Ioan. 9. teeren [2]), tgeen dat Christus tot den Ioeden seyde: Waert ghy blint, ghy hadden gheen sonde, mer want [3]) ghy nv segt: wy sien, daerom blijft v sonde. Item, die sijns Heeren wille weet, ende den selfde niet doet, sal veel gheslaghen worden. Augustinus seyt: Luce. 12. Al tgheen, dat gheschiet tegen die consciencij dat werct den Helle, ghenoech daer af Dorothea.

Dorothea. //

Waerom doet Godt alsoe? ende wat heft hy daer mede voer? *Fol. xx* [r]. Hebr. 12.

Theophilus.

Hier mede betoent die Heer claerlicken, tgheen dat ick hier voer gheseyt hebbe, als, dat hy castijt, den gheen, die hy lief heft. Prouerb. 13. Salomon seyt: Wie sijn roede spaert, die haet sijn Soen: maer wie sijn Soen lief heft, die onderwijst hem stadich. Ende op dat ghy dit wel moecht verstaen, soe sult ghy weten, dat Godt met die menschen handelt, als een Huysvader met sijn Kijnderen.

Godt castijt die hy lief-heft.

Godt handelt met de menschen als een vader mit sijn kijnderen.

Ist saecke, dat een Vaeder twee Kijnderen heft, van welcken, hy den eenen lief heft, ende den anderen haet, ende hij sicht [4]) dese twee Kijnderen te saemen misdoen, ende sondyghen, Certeyn Prouerb. 13. den Kijnde, welck hy haet [5]), ende om sijn ouer ghecomen boesheyt [6]), doer desperacij des beterschaps, heft, nae veel vermaninghen, ende castijnge verworpen [7]), sal de Vader om sijn sonden niet straffen, mer hy sal hem al laten voortgaen in sijn boesheydt: want die Vaeder haet hem: hy heft hem verworpen, ende daerom ist hem ghelijcke veel, of die Soen guet doet, of quaet, of hy weluaert, of qua-//licken, Maer weder om contrarij: Ist saecke, dat het Kijndt, *Fol. xx* [v]. welck die Vaeder lief heft, sondicht, ende pleecht rebelheyt, seecker Prouerb. 13. die Vaeder sal daer terstondt by sijn met een Roetken, ende den Kijnde castijen, niet wt haet, ofte versmadenisse (hoe wel dat Kijndt, siende, niet op dat herte sijns Vaeders: maar alleen op die Roede, daer wt niet dan haet kan verstaen, denckende, siet: Ick, ende

Die Vader spaert sijn roed, ouer den Soen welck hy haet.

Die Vader castijdt den Soen welc hy lief heft

1) Kilianus vertaalt „spiticheydt" door „stomachus, contumelia, petulantia".

2) De schrijver gebruikt de constructie van den *accusativus cum infinitivo.*

3) Want, *d. i.* omdat.

4) Sicht, *d. i.* ziet.

5) De schrijver heeft het oog op Spreuken XIII: 24. De zonderlinge voorstelling van een vader die zijn kind haat en het daarom laat begaan, komt daar echter niet voor. Vergel. beneden, fol. xxv [v] (blz. 278).

6) Ouer ghecomen boesheyt, *d. i.* gevorderde boosheid.

7) De schrijver bedoelt: het kind dat hij haat en na veel vermaning en kastijding heeft verworpen, om de wille van zijne boosheid, daar hij wanhoopte aan zijne verbetering.

mijn Broeder sondijghen te samen: maer onse Vaeder castijt my, ende hem niet, waer om hy my haet, ende bemint mijn Broeder) neen trouwen: maer wt liefte, om hem doer castijnghe te beteren, ende weder tot ghehoorsaemheydt te brenghen: want hy den Kijnde lief heft, ende daer om sijn salicheydt soeckende, een guet Man van hem wil maecken, waer toe hy die castijnge moet ghebruycken:
Prouerb. 22. want Salomon seyt: Dwaesheydt steckt den Ionghelinge in sijn herte, maer die roede des straffings sal die verdrijuen. Daer om vermaent
Prouerb. 23. hy oock die Ouders, dat sy haer Kijnderen onder die castijnghe sullen houden, seggende: wilt die straffinghe niet trecken van den
Fol. xxi r. Kijnde, slaet ghy hem met den roede, hy sal niet // steruen, ghy sult hem met den roede slaen, ende sijn Siel verlossen van die Helle. Die Poeet seyt: Die smeeckende [1]) toegheuinghe der Vaederen verderft die Kijnderen. Hier mede accordeert Salomon: Een Kijndt
Toegeuinge der Ouderen verderft die Kijnderen.
Prouerb. 29. hem seluen ghelaten, beschaemt sijnen Moeder. Daerom castijende,
Eccles. 30. onder wijst v Soen, ende hy sal v vermaken, ende uwer Sielen sacht doen. Ecclesiasticus ooc: Een ongetemt peert sal hart worden, ende een onghedwonghen Soen, sal wulps worden, troutelt v Soen, ende hy sal v schroemende maken, speelt met hem, hy sal v bedroeuen: lacht niet met hem, ende gheeft hem gheen macht in sijn ioncheyt, buycht sijn hals in die iuecht, ende stoet sijn sijden, als hy een Kijndt is, dat hy mischien niet verherde, ende v niet ghelooue, ende alsdan sult ghi smerte der Sielen hebben

De verkeerden laet god ongestraft tot haer meerder last.

Alsoe in ghelijcke manieren doet God almachtich mede (des raets van Salomon wel indachtich) met die menschen.

Als God sicht een Mensch, also veere ouerghecomen [2]) te sijn in die boesheyt, datter gheen hoope toe is, van hem eenighe penitencij te verwachten: maer dat hy gantselick veracht, die Rijck-
Fol. xxi v. doemen // des Godtlicke guetheydts, ende lanckmoedicheyts, die hem tot penitencij verwacht, noodt, ende oock leydt nv doer die lieflicke vermaninghen, ende beloften sijns Euangelijs, nv doer die heymelicke antreckinge sijns gheests, nv oock mede doer sware drieghinghe sijns eewighen toorns, ende te lesten, eenichsins mede, doer lichamelicke castijnghe, ende hy nv gantselicken een ghewor-
Esaie 48. den is, van den ghenen, daer Esaias af spreckt: Ghy sijt hart, ende dijnen neck heft een ijseren Ader, ende dijn voerhoeft is
Ierem. 3. Metalen. Ende daer Ieremias af spreckt: Dijn voerhooft is, als
Ierem. 2. een voerhooft des Hueren vrouws, ende du wilste dij niet schae-
Ierem. 5. men. Item, ick heb v Kijnderen te vergheefs gheslaeghen, mijn castijnghe hebben sy niet ontfanghen. Wederom: o Heer ghy hebt

---

1) „Smeecken" heeft hier de beteekenis van „vertroetelen, vleien".
2) Ouerghecomen, *d. i.* gevorderd. Vergel. boven, blz. 273, aant. 6.

haer gheslaeghen, ende sy hebben haer niet bedroeft, ghy hebt haer gheknuerst [1]), ende sy hebben v straffinghe niet waer ghenomen, sy hebben haer ansicht verhart bouen [2]) een steen, ende sy willen haer niet tot v weder kieren. Alsdan laet Godt dien mensch, den werlt ghebruycken in al sijn lusten, van ghesontheyt, rijckdoemen, eer, macht, ende // alle andere dierghelijcke werltsche *Fol. xxij r.* benedictien, sijn hant ganselicken van hem treckende, op dat hy sijn boesheyt te vollen sal moeghen volbrenghen, Goodts gramschap alsoe, alte met meer, ende meer (tot dat sy volmaeckt is) ouer sijn hooft thesaurizeerende [3]), ende dat [4]) Godt int eynde dese sijn gramschap op hem sal rechtelicken moeghen laten vallen, ende hem rechtelicken verdoemen, hy laet hem hier een eyndeken guet leuens hebben: want sijn verdoemenisse sal hem noch langhe, ende swaer genoech vallen.

Alsoe, nae dat Ieremias gheseyt hadde, dat die Godtloosen doer Ierem. 5. sonden, ende ongherechticheyden rijck, machtich, vet waren gheworden, soe spreckt hy daer nae: sal ick hier ouer niet visiteeren? [5]) seyt die Heer der Heerscharen, sal mijn Siel hier ouer gheen wraeck doen? Insghelijcs mede, als Iob vermaent hadde, dat die Godtloosen, sonder Godts castijnghe, alle benedictien des eerts sijn ghebruyckende, soe sprect hy daer na: maer die Godtloose, Iob. 21. wort ghehouden tot den dach des verderfenisse, ende tot den dach des gramschaps wordt hy vertrocken [6]). Hier toe seyt Christus: Luce. 6. Wee v die lacht, // want ghy sult schreyen: Wee v die versaet *Fol. xxij v.* sijt: want ghy sult hongheren. Salomon seyt, Dat des blijtschaps Prouerb. 24. eyndt, is droefheydt. Ioannes: God sal in die laetste tijt, van die Apoc. 18. Godtloose segghen: Geeft hem alsoe veel pijns, ende droefheydts, als hy glorij, ende wellust ghehadt heft. Esaias: God sal den Esai. 13. Godtlosen wraeck verghelden, bewarende haer, tot den dach des wraecs. Hier af is tot een claer exempel de Rijckeman, die in dese werlt was leckerlicken eetende, ende hem mit purpur cledende, mer namaels worden hi versmoort in die vlam des helschen brants.

Godt castijt die guede tot beternisse.

Mer als een Mensch in sonden valt, in welcken die vreese, ende liefte Gods niet ganselicken is verstoruen, dien God almachtich

---

1) „Knuersen" is hetzelfde woord als het hedendaagsche „kneuzen". — „Ghy hebt haer gheknuerst" wil zeggen: gij hebt hen terneergeslagen, verbrijzeld.

2) Bouen, *d. i.* meer dan.

3) „Goodts gramschap .... thesaurizeerende" wil zeggen: Gods gramschap steeds opstapelende, vermeerderende.

4) „Dat" heeft hier de beteekenis van „opdat".

5) Jerem. V: 9 naar de Vulgata: Numquid super his non visitabo?

6) „Vertrecken" heeft hier de beteekenis van „protrahere, differre". De schrijver wil zeggen: hij wordt bewaard, totdat de dag der gramschap voor hem zal aanbreken.

weet, dat hy hem, doer sijn gracij, noch tot duechden sal weder kieren, sulckdanighen mensch, laet Godt niet voortgaen, ende dieper vallen in sonden, maer hy is daer ter stont by met een roetken, hy castijdt hem met siecte, armoet, teghenspoet, veruolch, of andere ellendicheyden, op dat hy, die mensche alsoe sal brenghen tot kennisse van sijn crancheyden, ende dat die mensch aldus ver-
Fol. xxiij r. maent, ende ghedronghen we-//sende: hem weder tot Godt sal kieren, daer hy is af ghekiert ghewest, also dat Godt hem hier
1. Corinth.11. Vaederlicken castijdt, op dat hy met die Werldt niet verdoemdt wort. Aldus spreckt Godt doer Ieremiam: Wilt niet vreesen mijn Knecht Iacob, want ic sijn met v: Ick sal vernielen die Heydenen,
Ierem. 46. tot welcken ick v wt gheworpen hadde (namelick om v sonden) v sal ick niet vernielen: maer ick sal v castijen met discretij, ende ick sal v niet sparen, recht of ghi onnoesel waert [1]). By den selfde Propheet betuycht Godt claerlicken, dat sijn castijnghen ouer de
Ierem. 34 [2]) sondaren comen, wt barmherticheydt, om haer te beteren, ende spreckt aldus: Ick heb v, met een eewighe liefde lief gehadt, ende daerom hebbe ick v aldus ghetrocken, my ouer v verbermende, ick sal v weder op timmeren [3]), o Ionckvrou Israhel.

Die mensch is cranck, ende vleyselick ende wort doer dat vleysch, welck oock mede Satan, ende die werldt ansteken, lichtelicken ghebracht tot verlatinghe van Godts Gheboden in verscheyden Sonden, daerom worpt Godt wt een Vaderlicke liefte die Mensch op sijn
Fol. xxiij v. hals tribulacij, ende ellendicheydt, doer welc-//ken hy hem weder
Den mensch die doer cranc-heyt tot sonden valt, holdt Godt op, doer tribulatie. houdt, iae wederom haelt, van den wech des ongherechticheyts, in welcken hy, tot den eynde blindelicken soude gheloopen hebben, ende van welcken hy, sonder die geweldijge treckinghe Godts, niet soude moeghen weder afghekierdt worden. Salomon seyt: Die
Prouerb. 29. roede, ende castijnghe gheeft wijsheyt. Esaias: O Heer, als die
In tegenspoet soeken wy Godt. menschen in tribulacij sijn, soe comen sy tot v, ende die ellendicheyt, welck ghy haer toe sendet, die maeckt haer verstandich. Hoseas. In die anxten (sprect die Heer) sullen sy my vroech soe-
Hoseas 6. ken, alst haer qualicken gaet, so sullen sy my soecken moeten, ende segghen: Wel op, laet wy ons weder tot den Heer kieren: want hy heft ons verschoert, hy sal ons oock heelen, hy heft ons ghewont, hy sal ons oock verbijnden, hy sal ons helpen binnen twee daghen, ten langsten, sal hy ons op den derden dach weder

1) Jerem. XLVI:28 naar de Vulgata: castigabo te in judicio, nec quasi innocenti parcam tibi.
2) Moet zijn: 31.
3) Jerem. XXXI:3 *b* en 4 *a* naar de Vulgata: ideo attraxi te, miserans. Rursumque aedificabo te.

op richten: iae, dat wy voer hem [1]) ghesont sullen sijn, dan sullen wijt verstaen, ende onse neersticheyt doen, om den Heer te kennen. Dit belijdt oock Ieremias van hem seluer: Heer ghy hebt my ghestraft, ende daer doer sijn ick tot verstandt ghecomen, ick // die was, als een ongetemt Calf, nademael ghy my omghekiert hebt, soe hebbe ick penitencij ghedaen, ende soe gheringhe [2]), als ick dat verstae, soe slae ic op mijn Dye, want voerwaer schandelicke dinghen, heb ick ghedaen, ende sta beschaemt: want ick moet lijden den spot welck ick voermaels verdiendt hebbe. Hier wede [3]) accordeert Dauid: O Heer, het is my guet, dat ghy my aldus vernedert hebt: want nv sal ick v rechtueerdicheyden leeren: recht of Dauid wilde segghen: O Heer, hadt ghy my laten blijuen in mijn Coeninckliche Maiesteyt Rijckdoem, Eer, Macht, Weelden: ick sin een cranck Mensch, ende alsoe soude ick daer doer o Heer lichtelicken van v afghekiert worden tot sonden, als my oock ghebuert is, in mijn Ouerspul met Barsabea, in mijn verradinghe van Vrias: mer nv hebt ghy my dus seer vernedert, dat ick wt mijn Rijck, ende Landen ghestooten wesende, in vreemde landen (als een Balling) moet dwalen: niet te min o Heer, alsoe bedroeue ick mi daer niet in, als dat ic mi daer in grotelicken verblijde, ende v dancke: want ghy doet dat, tot mijnen guede, om dat [4]) // ick v rechtueerdicheyden, ende Gheboden sal onderhouden, welck ick in mijn ander ghestaltenisse, ende salijgher fortune [5]) niet conde doen: ist mijn Lichaem quaet, het is mijn Siel guet, Ende rechtelicken sprect Dauid: want wy beuijnden een yeghelick in ons seluer wel, dat wy veel bequamer sijn, om met oprechter herten aen Godt te hanghen, in liefte, vrees, ghehoorsaemheyt, als wy met alreleye lijden ghequelt worden, dan als ons alle dinghen toe vloyen na onse wil: alsoe comt dan Godt (soe Esaias leert) ende straft sijn volck, voer tghericht ende leert haer.

Ierem. 31.
Fol. xxiij r.
Psalm. 118.
2. Reg 11.
2. Mach. 12
Fol. xxiij v.
Wy sijn in tegenspoet Godt beter toe gedaen dan in voerspoet.
Esai. 28.

Ghi weet immers wel Dorothea, dat Paulus leert, Als dat die gheest strijdt tegen dat vleysch, ende wederomme dat vleysch teghen den Gheest. Nv regneert dickmael in den Mensch meer vleysch ende bloet, dan Godts Gheest: want die wijse man seyt: dat Lichaem, welck beduruen is, beswaert den Siele, ende die eertsche inwoeninghe, druckt het verstant neder: waer doer het lichtelicken gheboert, als tvleysch sijn wil heft in gesontheyt, rijck-

Galat. 5.
Dat lichaem is in voerspoet den gheest te crachtich.
Sapient. 9.

---

1) Voer hem, *d. i.* voor zijn aangezicht. De schrijver haalt Hozea VI: 1—3 aan.
2) „Soe gheringhe" beteekent: zoodra.
3) Lees: mede.
4) „Om dat" heeft hier de beteekenis van „opdat".
5) „In mijn ander ghestaltenisse, ende salijgher fortune" wil zeggen: in mijn anderen toestand en gelukkiger lot.

Fol. xxv r. doemen, glorij, voerspoet, vrolicheyt, et cetera, dat het // den Ghyest te gheweldich wordt, ende hem selfs in verscheyden sonden wentelt, doer welckent [1]), den Ghyest inden eewighen doodt versmooren soude. Dese perijckel voercompt nv Godt dye Heer (als ick v gheseyt heb) wt een sonderlinghe barmherticheydt, ende worpt den Vleysch op [2]), Siecten, Armoet, ofte ander verscheyden ellendicheyden, als een cluyster aen sijn Been, als een Ketten aen sijn Hals, om dattet [3]) daer doer sal weder ghehouden, ende ghebrocht worden tot ghehoorsaemheydt van Godt, als Paulus ons
1 . Cor . 9. met sijn exempel voerbeeldt: Ick castije mijn Lichaem, ende brenghe dat onder subiectij. Hier toe seyt Iob: Salich is die Mensch, die
Iob . 5. van Godt ghestraft wordt. Daerom, soe wilt die straffinghe Goodts niet verworpen: want hy slacht, ende gheneest weder: Hy wondt, ende sijn Handen saluen weder: Godt slacht, ende wondt dat Lichaem, op dat hy den eedele Siel mach ghenesen: Hy doodt dat Lichaem, op dat hy den Siel mach leuendich maecken. Hier toe behoort tgheen, dat Salomon seyt: Openbare straffinghe is
Fol. xxv v. beter, dan verhoolen // lieft, ende die wonden des Liefhebbers,
Prouerb . 27. sijn beter, dan die bedriechlicke soenen, oft cussen des Haters. Alsoe, dat Godt den Godtlosen alle weluaren des werlts laet volgen: het is verholen, ende beueinsde lieft: het sijn cussen des Haters: want hy heft haer verworpen, ende daerom, laet hi haer in alle vleyslicke, ende werltse weluaren wtghestort worden [4]) tot alle sonden, recht of hy haer lief hadde, ende wt liefte aldus custen: dat is: aldus gemackelicken, ende vrendlicken handelden: mer het gheschiet wt beueinstheyt [6]), op dat hy haer te lesten, om haer vleyschlicke, ende werldtse sonden, mach rechtelicken verdoemen, het is een aesken in haer mont, daer sy mede (ghelijck die Visken) worden gheuanghen.

God slaet dat Lichaem om den Siel te genesen.

Der Godloosen weluaren sijn bedriegelicke cussen van Godt. Psalm . 80 [5]).

Maer contrarij dat Godt sijn volck hier eewich onder castijnghe houdt, dat sijn wonden des Liefhebbers: want hy wil haer salich maken: in die castijnghe schijnt te sijn haet, ende vyantschap, mer ten is soe niet: want sy comt wt een liefhebbent herte, hy

Die castijngen der gerechtighen sijn wonden des liefhende Godts.

---

1) Welckent, *d. i.* welken het (nl. vleesch).

2) „Worpt den Vleysch op" wil zeggen: doet het vleesch ondergaan.

3) „Om dat" heeft hier de beteekenis van „opdat".

4) „Wtstorten" vertaalt Kilianus door „effundere" (*Etymologicvm*, p. 828). „Wtghestort worden" kan dus worden omschreven als „zich verloopen, zich laten medesleepen".

5) De schrijver heeft het oog op Ps. LXXX:13, naar de Vulgata: dimisi eos secundum desideria cordis eorum. — Zie in den Hebreeuwschen tekst Ps. LXXXI.

6) Zie voor deze zonderlinge voorstelling van God boven, fol. xx r (blz. 273).

houdt dat Lichaem onder dat Cruys, om die sonden te doden, ende den Siel alsoe salich te maecken.

Dorothea. //

Wat sal ick dan doen? ende hoe sal ick my dan hebben Theophile, dat ick van dese sieckte mochte verlost worden, geeft my doch gueden raet. *Fol. xxvi r.*

Theophilus.

O Dorothea, wilt gy van dese siecte verlost worden, soe neemt die oorsaecke des sieckts wech: want die Doctooren der Medicijnen, als sy een sieckte sullen ghenesen, soe soecken sy voer allen wt den Pols, wt den Water, ende wt ander indicien, den oorsaecke des siects, oft die comt wt een veruuylde maghe, of verstopte longhen, of anders sins: als dan ordineeren sy Medicinen om die te reyninghen, ende also moet die siecte wijken: cessante enim causa, effectum cessare necesse est.

Dorothea.

Ick soude dat gheerne doen, wist ick welck die oorsaecke mijns siects is.

Theophilus.

Ick heb dat immers, recht te voort, met veel woorden verclaert, hebt ghy my niet verstaen?

Dorothea.

V redenen heb ick wel verstaen: maer ick heb daer wt niet connen mercken, // den oorsaecke van mijn lijden ende siecte, segt my die doch claerlicken lieue Theophile, soe veere ghy die weet. *Fol. xxvi v.*

Theophilus.

Onder allen is die Sonde die yerste, ende principaelste oorsake, daer v Godt om castijdt. Dauid seyt: O Heer ghy castijt den mensch, om sijn misdaet. Esdras: Al dit quaet, is ons ouerghecomen om onse sonden, Dit blijckt claerlick in Deuteromio 28. Ende daer om Dorothea wilt ghy van v lijden verlost wesen: soe moet ghy neersticheyt doen, om doer penitenty van v sonden gereynicht ende met Godt versoent te worden: want de Heer spreeckt: Ist saecke, dat een Sondaer penitenty doet, van tquaet, welck hy ghedaen heft, ick sal weder penitenty doen van tquaet, daer ick hem mede gedriecht hebbe. Item, wort weder ghekeert, ende doet penitenty van v sonden ende v boesheyt sal v niet sijn tot een val, alsoe heft Godt Niniuen ghespaert.

(Die sonde is die eerste oorsaeck van alle lijden. Psalm . 39. Esdre . 9. Penitenty is remedy teghen die sonde. Ierem . 18. Ezech . 18. Ione . 3.)

Godt almachtich wil, dat alle menschen sullen salich worden: maer die menschen, ghelijck sy in sonden ontfanghen, ende in boesheyden gheteelt binnen, soe sijn sy oock, wt haer ingheboren cranc-//ke, ia quade natuer gheneghen, niet om te doen rechtueerdicheyt, warachticheyt, hyllicheyt, na Godts Gheboden, welck *Fol. xxvij r.*

(1 . Timoth . 2. Psalm . 50. Genes . 8.)

die wech is in Christo, om tot den leuent ende die salicheyt te
Math. 19. comen, soe Christus seyt: Die in dat leuent wil ingaen, die houde
mijn Gheboden: maer contrarij, om te doen [1]) alreleye sonden, ende
boesheyden teghen Godts Gheboden, Moyses seyt: Des menschen
Genes. 8. herte is genegen tot quaet van sijn Kintsbeen af, welcke sonden,
ende boesheyden haer Meyster den doot aen brenghen, voer een
Roman. 6. loon, Paulus seyt: Die saudije des sondts, is die doodt. Ezechiel:
Ezechi. 18. De Siel, die ghesondicht heft, sal steruen, daerom, op dat Godt
Wat Godt doet om de menschen, salich te maken. sijn wil, van der menschen salicheyt, sal volbrenghen, of te minsten
soe veel volbrenghen, dat niemant den oorsake sijns verdoemenisse
op hem sal moegen worpen, soe sendt hy sijn woort in die werlt
Marci. 16. tot alle menschen, in welcken hy haer voerstelt, wat hy wil, dat
sy sullen doen ende laten, ende op dat hy haer, die in sick selfs
seer cranck sijn, sal verstarcken ende moedich maecken, tot sijn
wil te volbrenghen, so stelt hy haer in den yersten voer oogen,
Fol. xxvij v. schoone beloften, niet alleen // van alle lichamelicke benedictien,
Deuteron. 28. daer Moyses aldus af seyt: Ist saecke Israhel dat ghy hoort den
Met tijtlicke beloften. stem van v Heer, ende onderhoudt die Gheboden van v Godt: al
dese ghebenedijnghe sullen v omuangen: Ghy sult gebenedijt
sijn in v Huys, in v Lant, in v Schuyr: gebenedijt sult ghy wesen
in die vruchten van v lichaem, van v Beesten, Ossen, ende Schapen,
ghebenedijt sal wesen, dat werck van v handen, summa ghy sult
Met eewige beloften. ghebenedijt wesen, ingaende, ende wtgaende: Maer oock mede van
eewighe benedictien der Sielen in den Hemel. Die inden gheest
Galat. 6. sayt, spreckt Paulus: Die sal van den geest mayen, dat ewich leuen.
Ioan. 5. Christus: Die guet ghedaen hebben, sullen verrijsen, tot een eewich
Apocal. 2. leuen. Ioannes: Den verwinner sal ick geuen te eeten, van dat
hout, welck daer is in dat mits [2]) van den Paradise Godts, weest
trou tot den doot, ende ick sal v geuen dat ewige leuent.

Maer ist saecke, dat hy haer met soedanighe beloften van dat
Met tijtlicke maledictien. quaet tot guet niet mach brenghen, soe steldt hy haer (om dat
selfde te volbrenghen) ten tweeden voer ooghen sware maledictien,
Fol. xxviij r. die // haer om die sonden sullen oueruallen. Ten iersten na den
Deuteron. 28. lichaem in dese werlt daer Moyses aldus af seyt: Ist saecke dat
ghy niet hoort den stemme des Heeren ws Godts, houdende, ende
doende al sijn Gheboden, ende Seden, soe sullen al dese ver-
maledijnghen op v comen, ende v beuanghen: vermaledijt sult ghy
wesen in v Stadt, in v huys, in v Landt, in v Schuyren: ver-
maledijt sullen wesen die vruchten van v Lichaem, van v Beesten:

---

1) „Om te doen" hangt nog af van het voorafgaande „gheneghen" (blz. 279).
2) Mits, *d. i.* midden. De schrijver haalt Openb. II: 7 aan.

vermaledijt sullen wesen, al die wercken uwer handen, summa ghy sult ingaende, ende wtgaende vermaledijt sijn. Met eewige maledictien.

Ten tweeden, oock mede nae der Sielen in der Hellen. Ecclesiasticus seyt: Wee v ghy Godtloose Mannen, die verlaet den Wet van v Heer Godt almachtich: Ist dat ghy gheboren wort, soe sult ghi in vermaledijnghe geboren worden: Ist dat ghy sterft, soe sult ghy in vermaledijnge steruen. Christus seyt: De quaet ghedaen hebben, sullen voortcomen tot een verrisenisse des ordels. Item, gaet van my ghy vermaledijden in dat eewighe vuyr. Ecclesi. 41. Ioan. 5. Math. 25.

Ist nv voort an saecke [1]), dat God noch // hier mede, die menschen tot sijn ghehoorsaemheyt niet mach brenghen, om dat sy doer haer ingheboren boesheyt, alsoe in der herten verblint sijn, dat sy alle lichamelicke benedictij, ende maledictij (dat is alle lichamelicke voerspoet, ende teghenspoet in dese eerdc) toe schrijuen, niet Godt: maer den fortuyn, ende dat sy die beloftenisse, ende drieginghe des toecomende tijts, om datse gheestelick sijn, voer ydel achten: want sy vleyselick sijn, ende daerom niet veerder sien, dan op tgheen dat teghenwoordich is, ende onderworpen haer vleyselicke verstandt. Alsoe compt dan Godt almachtich ten lesten, haer oueruallen met sijn plaghen, ende hy laet den eenen in siecten vallen, den ander tot Armoet coemen: Hi neemt den een sijn Beesten doer den doot: Den ander sijn Huys doer den vuyr: Den derde sijn Lant doer den water vloet: Hy berooft den Mensch van sijn Huysvrouw, Kijnderen, Vrenden, Maghen: Hy laet den Mensch comen tot schande, ende alreleye ellendicheyt, ende laet alsoe enichsins sien, sijn gramschap teghen den sonde, tot dien eynde dat sy sullen dencken; Siet, slacht [2]) Godt die Heer ons alsoe // hier tijtlicken in onse Gueden ofte Lichaem om onse sonden: Hoe swaerlicken sal hy ons hier namaels ewelicken slaen in den Siele, ist dat wy ons niet weder om van die sonde, tot hem kieren: Daer om soe ist nv tijt, dat wy ons tot Godt wederkieren, alsoe dat Godt haer in die maniere dwingt in te gaen, tot den salicheyt, soe Christus wilde, dat sijn Apostelen souden doen. Daer toe spreckt Godt doer Ieremiam: Ick hebbe v gheslagen, recht of ick een Vyandt hadde gheslaeghen, ick heb v rouwelicken ghestraft, om dijnre groote misdaden wille: want dijn sonden hebben grootelijcken den ouerhandt ghenomen: Ick seluer heb een medelijden met dijn smerte: mer om die mennichte dijnre misdaden, ende sonden willen, heb ick dit ghedaen. By Hoseam spreckt die Heer, Dat hy die Synagogam alsoe langhe wil castijen, dat sy seyt: Ick wil weder Fol. xxviij v. Fol. xxix r. Luce 14. Ieremi 30. Hosee. 2.

1) „Ist nv voort an saecke" wil zeggen: Verder, voor het geval enz.
2) Slacht, *d. i.* slaat.

2.Paralip.37[1]). kieren tot mijn yerste Man: Manasses aen den Ketten ligghende,
Luce . 15. kiert hem tot Godt: Die verloren Soen, als hy tot die vterste
Armoet, ende Hongher ghecoomen was, soe kiert hy hem weder
Fol. xxix v. nae sijn Vaeder: Die Moordenaer in die wtterste noodt, // des doots
Psalm . 31. wesende, kiert hem tot Christum: Dauid als hy wt sijn Landt ghestoten
Ion . 3. was, soe beclaecht hy sijn sonden voer Godt, alsoe merckt ghy mede in
Psalm . 77 Niniue. Daerom seyt Dauid: Als Godt haer doode, soe sochten sy hem.

Dorothea.

Och Theophile, dus langhe hebt ghy my guede troost der Schriftueren ghegeuen, om my verduldelicken in dit lijden te draghen: Maer dit is dat principale punckt, daer ick sonderlinghe troost in behoef: want al dese sieckte souden my licht wesen te verdraeghen, al waerse noch soe groot, ende duerde noch soe langhe, dat mijn consciencie met Godt versoent was: want de worm der sonden, welck ick soe groot, soe veel, soe langhe ghedaen heb teghen den almoeghende Godt, verknaecht, ende verteert mijn herte gantselick, mijn herte is mij al thans soe benaut, dat ick my niet mach behouden van schreyen. Och och lieue Theophile, waer sal ick my wenden of kieren, dat ick die gramschap Goodts mach ontcomen,
Psalm . 37. die my dunckt stadelicken ouer mijn hooft te hanghen. Ick roepe met
Fol. xxx r. Dauid: O Heer daer is ghyen // ghesontheyt in mijn vleysch, van dat
an mercken ws gramschaps: O Heer daer is gheen vreet in mijn ghebeente, doert aen mercken van mijn sonden: och my ellendighe Mensch.

Theophilus.

Godt castijt die sijnen niet tot vernielinghe, maer tot penitenty.

Lieue Dorothea, wilt toch niet versuft wesen, ick heb v gheseyt, dat Godt v castijdt om v sonden, niet dat hy v gantselicken verworpen, ende vernielen wil: maer dat hy v alsoe tot penitenty sal brenghen, ende weder in gracij ontfanghen wil: Ick wil niet den
Ezechiel . 18. doot des sondaers (spreckt hy doer Ezechiel) maer dat hy omghekiert wordt, ende leuet. Godt seyt tot Ieremiam: Ghelijck ghy die
Ierem 24. guede Vijghe onderkennet, alsoe sal ick oock genadelick kennen, die wechgeuoerden wt Iuda, die ick wt deser plaets heb laten trecken, in der Chaldeen lant, ende ick wilse ghenadelick ansien, ende ick wilse weder in dit lant brenghen: Ick wilse stichten, ende niet afbreken: Ick wilse planten, ende niet wtroyen, ende ick wil haer een herte gheuen, dat sy my kennen sullen, dat ick die Heere bin, sy sullen mijn Volck sijn, ende ick haer Godt:
Fol. xxx v. want sy sullen haer weder tot my // kieren wt gantser herten.
Ierem . 55. Hieremias: Laet die Sondaer, verlatende sijn boesen wech, weder kieren tot Godt, ende hy sal hem ghenadich sijn. Certeyn Dorothea, dat Godt v tot dien eynde castijdt, moecht ghy daer wt claerlicken

1) Moet zijn: 33.

mercken, dat hy dus lieflicken met v handelt, den siecte alsoe passelicken [1]) maeckende, ende voort aen, v alsulckdanighe kennisse, ende verstandt gheuende, welck hy niet doet, den gheen, die hy verworpen heft, als wy dickmael sien, dat se haestelicken in haer sonden vergaen: Die een smoort in sijn Dronckenschap: Die ander wort doersteecken in sijn toornicheyt ende vechten: Die derde valt haestelicken doot: Die vierde comt in een dwase, ofte rimelende [2]) siecte: Die vijfte houdt een versteent herte, alsoe dat die sommighen van haer gheen penitencij moeghen doen, om die haestijghe, ende onuoersienighe doot: Die sommighen connen tot gheen penitencij eenichsins comen. God geeft gheen penitencij den geen die hi verworpt.

Dorothea.

Waerom connen sy gheen penitencij doen.

Theophilus.

Want Godt haer die penitencij, welc // sijn milde gaue is, niet wil gheuen, om haer ouergheuen [3]) boesheyt willen, ende den reden, waerom, seyt ons Paulus, desen te sijn: want sy in die bequame tijt haer niet hebben willen geuen, om God te kennen, ende ghehoorsaem te sijn, noch doer sijn beloftenisse, noch doer sijn drieghinghe, noch doer sijn castijnghe: maer sijn (na Solomons leere) altemet van den eene sonde op den ander, tot den diepte der sonden ghecomen, ende alsoe hartneckighe versmaders Goodts gheworden. Daerom soe laet Godt haer wederomme, als Dauid seyt, in die begheerten haerder herten, dat sy wanderen na haer eyghen voerneminghen: Hy laet haer vallen in een verkierde sin, dat se verhardt wesende, ten laesten, tot geen kennisse Godts comen moeghen, ende connen an gheen penitentij gheraecken. Aldus spreckt Godt doer Esaiam: Gaet henen, ende seght tot desen volcke: Hoort, ende verstaets [4]) niet, sietet, ende en kennes [5]) niet: Verhardt dat herte van desen volcke, ende laet haer ooren dick sijn, ende verblint haer ooghen, op dat sy met haer ooghen niet sien, ende mit haer ooren, niet en hooren, ende met den her-//te niet verstaen, op dat sy haer bekieren mochten, ende ghenesen, welck wy verstaen sullen, ghesproecken te worden [6]), van Godt,

Fol. xxxi r. Waerom die Godlosen geen penitenci connen doen. 2. Timoth. 2. Rom. 1. Prouerb. 18 Psalm. 81. Rom. 1. Esaie. 6. *Fol. xxxi v.* God is geen authoer des

1) „Passelick" beteekent: draaglijk.

2) Kilianus vermeldt (*Etymologicvm*, p. 532) een woord „rimmelen", volgens hem hetzelfde als „rammelen", dat hij (p. 520) vertaalt door „tumultuari, perstrepere, crepitare, murmurare". De schrijver schijnt te willen zeggen, dat de bedoelde personen krankzinnig worden.

3) „Ouergheuen" is hier de vertaling van het Latijnsche „tradita": om de genoemde boosheid.

4) „Verstaets" is de verkorting van „verstaet des".

5) „Kennes" is de verkorting van „kenne des".

6) De schrijver gebruikt de constructie van den *accusativus cum infinitivo*.

blijntheyts, mer hy laet blijnt blijuen, die niet sien willen.

niet als een Authoor: maer als een straffer des willigen blintheyts, of hy wilde segghen: want sy niet willen sien, soe laet haer blint blijuen: want sy niet willen hooren, soe laetse doof blijuen: want sy niet willen verstaen, soe laetse in der herten versteent blijuen.

Psalm 108. Dit wort aldus verclaert van Dauid, hy heft lief ghehadt die vermaledijnghe, daerom sal hem die vermaledijnghe ouercomen, hy heft die benedijnghe niet ghewildt, daerom sal die benedijnghe van

Ioan. 3. hem verureemt worden [1]). Aldus worden geloont die gheen, die, als dat lichte haer was verschijnende, meer lief ghehadt hebben den duysternisse, dan dat licht. Aldus vol brengt Godt teghen den

Sachar. 7. Die Godt niet willen hoeren als hy roept, dien sal God niet hoeren als si roepen.

Godtloosen, tghcen daer hi mede driecht doer Zachariam: Tis ghe-schiet, gelijck ick haer heb ghesproken, ende sy hebben my niet willen hoeren: Alsoe sullen sy wederomme roepen, ende ick sal haer niet verhooren. Wederom doer Salomon: Ick roepe, ende ghy weyghert v: Ick heb mijn hant wtghestrect, ende niemant en achtet

Fol. xxxij r. daer // op, ende ghy latet varen, al mijn raet, ende willet mijn straffinghe niet: So wil ick oock lacchen in uwen ongheualle, ende v bespotten, als v ouercompt, (ghelijck een storm) dat ghy vreest, ende uwe ongheualle, als een tempeest, als ouer v, comt benautheyt, ende noot, dan sullen sy my roepen: maer ick sal haer niet antwoorden: Sy sullen my vroech soecken ende niet vijnden, om dat sy die kennisse haten, sy willen mijns raets niet, ende lasterden alle mijn straffinghe, soe sullen sy eeten die vruchten haers

2. Paralip. 15. Wy sullen Godt soecken als hy wil geuonden wesen.

wechs, ende van haren raet sat worden. Also is Godt (ghelijck Asarsa [2]) seyt) met den gheen, die met hem sijn, ende laet hem vijnden, van den gheen, die hem soecken: maer den gheen, die hem verlaten, die verlaet hy weder [3]). Daerom vermaent ons Ec-

Ecclesi 5. Esaie. 55. clesiasticus, dat wy Godt onse Heer (soe Esaias leert) sullen soecken, als hy mach gheuonden worden, dat wy hem sullen anroepen, ter wijle hy nae by is, op dat wy hem niet te laet soeckende, wederomme te laet comen, met die dwase maechden, om hem te vijnden, ende

Ecclesi. 5. sijn gratij te ghenieten. Aldus sprect Ecclesiasticus En vertoeft niet

Fol. xxxij v. weder te kieren tot den // Heere, ende vertrecks niet, van dach tot dach: want sijn toornicheydt sal haestich comen, ende in den

Ecclesi. 5. dach des wraecks sal hy v vernielen. Item, en segt niet: Ick heb ghesondicht, ende wat quaets is my gheschiet? want die alder opperste is een lijtsaem verghelder. Doet den eene sonde niet op den ander, ende segt niet: die barmherticheyt des Heeren is groot,

---

1) Ps. CVIII: 18 *b* luidt in de Vulgata: noluit benedictionem, et elongabitur ab eo (in den Hebreeuwschen tekst Ps. CIX).

2) Lees: Asaria.

3) 2 Kron. XV: 2.

hy sal der mennichuoldicheyt mijnder sonden ontfermen [1]): want die ontfermherticheyt, ende gramschap gaen haestich van hem, ende sijn gramschap siet teghen die sondaren [2]). Augustinus seyt: Godt die alle peniterende Sondaren gratij belooft, die heft ons den dach van morgen niet belooft, ist saecke dat [3]) wy den dach van huyden sonder penitentij laten voerby gaen.

Maer anghesien lieue Dorothea: dat Godt die Heer dus lieflicken, met v om gaet, in v matelicke [4]) siecte, ende v guede verstant, alsoe ist een claer teecken, dat hy v niet verstoot, om te verdoemen: mer v aldus tot penitentij noot, om v salich te maecken. Alsoe dat ick rechtelicken tot v mach segghen, tgheen dat Moyses tot de Israheliten seyde, als sy veruaert waren, siende die openbaringhe Gods // met Donder, Blixem, ende der Basuynen gheluyt, en vreest *Fol. xxxiij r.* v niet: want God is ghecoomen, om dat hy v proeuen soude, ende Exodi. 30. om dat sijn vreese voer v ooghen sijn soude, ende dat ghy niet soudt sondyghen: voort, dat ghy van v seluer met Dauid moecht seggen: Castijende heft my die Heere ghecastijdt: maer den doot Psalm. 117. heft hy my niet ouergheleuert. Ten lesten, dat ghy moecht dencken, Ezechiel. 18. Godt v doer Ezechiel aldus te vermanen [5]): Doet penitencij van v boesheyden, ende v sonden sullen v niet sijn, tot eenen val, worpt van v die ouertredinghen: maect v een nieu herte, ende een nieuwe gheeste: want ick wil v doot niet: kiert weder, ende leuet: Hoort ghy dat wel Dorothea lieue Suster? is dat niet recht ghesproecken?

Dorothea.

Ghy spreeckt recht Theophile, ende ick verstae v wel: maer daer is nv noch een dinck: welck mijn herte seer benaut, ende beswaert.

Theophilus.

Welck is dat? latet my hoeren, mach icks anders weten? [6])

Dorothea.

Dat ick gheen penitencij doen mach. //

Theophilus. *Fol. xxxiij v.*

Hoe soe dat lieue Dorothea?

Dorothea.

Want het is nv al te laet.

---

1) „Ontfermen” heeft hier de beteekenis van het hedendaagsche wederkeerende werkwoord „zich ontfermen”.
2) Jezus Sirach V: 7 (in peccatores respicit ira illius).
3) „Ist saecke dat” beteekent: ingeval, voor het geval.
4) Matelicke, *d. i.* niet al te hevige.
5) De schrijver bezigt de constructie van den *accusativus cum infinitivo.*
6) „Mach icks anders weten” beteekent: mag ik van dat andere ding weten?

Theophilus.

Cyprianus Hoe so te laet? ghi leuet immers noch: ende Cyprianus seyt: Datter gheen penitencij te laet is, alsoe langhe dat leuen in die Luce 23. mensch is, soe veere die penitency guet is, van welcken wi hebben een claer exempel in die Moordenaer.

Dorothea.

Te recht segt ghy Theophile, als die penitencij guet is: maer ick mach [1]) nv gheen rechte, ende guede penitencij doen, ende mijn sonden wel [2]) boeten, om dat ick hier cranck ligghe.

Van valsche Penitencij.

Dorothea.

Want ick mach nv niet wt deuocij vasten: ick mach gheen missen hooren: ick mach niet met een wollen habijt, ende blote voeten om dat Kerckhof gaen, ick mach gheen aflaten halen, ick mach geen aelmissen gheuen, ende met dier ghelijcke guede wercken mijn sonden boeten, ende te vollen betalen.

Theophilus. //

Fol. xxxiiij r. My dunckt Dorothea, dat ghi guede penitencij rekendt te sijn, die sonden, welck ghy teghen Godt hebt ghedaen, met contrarij duechden te betalen (namelick) Ist dat ghy met Gulsicheyt ghesondicht hebt, daer voer wederomme een dach te vasten: Ist dat ghy v in Oncuisheyt ontgaen hebt, daer voer weder omme eens met wollen habijt, ende blote voeten, om v aflaet te gaen: Ist dat ghy v naesten grootelicken vercort hebt, in ongherechticheydt, daer voer weder den Armen een Aelmisse te gheuen: Ist dat ghy met achterclap yemandt in sijn eer ghetreden hebt, daer voer weder een Misse te hooren. Summa een yeghelicke sonde teghen Godt ghedaen, met een contrarij duecht weder te boeten, ende te betalen, is dat die penitencij, welck ghy meent, ende denct ghy v alsoe niet seluer te helpen?

Der Papisten leer is, onse sonde met onse ofte ander menschen duechden te betalen.

Dorothea.

Iae ick trouwen, soe leeren ons die Predicanten [3]), onse Broerkens, Capellanen, ende Pastoor: maer wel te verstaen: dat ik my yerst seluer sal helpen, soe veere als ick mach, mijn sonden, met *Fol. xxxiiij v.* contrarij duechden boetende: Ende ist, // dat ick buyten mijn meeninghe [4]) met een haestelicke doot oueruallen worde, dat ic dan haer met mijn guet by Testament sal bewillighen ende becoo-

1) „Mach" heeft hier de beteekenis van „kan".
2) Wel, *d. i.* zooals het behoort.
3) Met „Predicanten" zijn hier geen Protestantsche voorgangers bedoeld, maar in het algemeen geestelijken die in de kerk prediken.
4) „Buyten mijn meeninghe" wil zeggen: tegen mijne verwachting.

pen, om doer haer Vasten, Ghetijden, Sielmissen, Luyden [1]), herde habijt [2]), te vol doen, tgeen, daer ic in te cort come: Sijn dese niet guede Leeraers?

Theophilus.

Hoe wel dese woorden doer mijn herte snijden, om die zeloersheyt [3]) van Gods glorij, nochtans: want [4]) ghy sieck sijt, ende gheen kijuen moecht verdraghen: soe segghe ick van die Leeraers niet quader, dan dat sy sijn, die gheen daer Christus af spreckt: Wee v ghy Schriftgheleerden, ende beueynsde Hyprocriten, die op vreet die huysen der Weduwen doer v langhe ghebeden, ende dat sy sijn, die blijnde Leytsluyden, die welcken met die blinden, die sy leyden, te saemen in die graft vallen, den [5]) Christus leert, dat wy sullen laten varen, ende schouwen, als Verleyders: want sy sijn Woluen, onder een schaeps cleedt, ende dat sy v in sulck danighe penitencij verleydt hebben, is guet om te bewijsen.

Math. 23. Math. 15. Math. 7.

Dorothea. //

Bewijst my dat Theophile, met guede redenen. *Fol. xxxv r.*

Theophilus.

Dat v ghedaen sonden niet vergeuen worden, doer die duechden, welck ghy daer teghen doet, blijckt claerlicken wt dese twee redenen.

Sonden moegen mit duechden niet wtgedaen worden.

Ten yersten: want vergheuinghe der sonden compt van Godt wt ghenaden, alleen om sijn naem, ende Christus sijn Soens willen. God sprect doer Esaiam: Ick bin, Ick bin seluer, die vergheue die sonden, om mijnen naems willen. Iob seyt: Wye mach reynighen, tgheen, dat van den onreyne sade ontfangen is, dan ghy alleen o Heer. Dauid seyt: O Heer om ws naems willen sult ghi mijn sonde ghenadich weesen. Item: Helpt ons Godt onse salicheyt om ws naems willen, ende vergheeft ons onse Sonden om ws naems willen, Dit wisten die Ioden wel, die murmureerden, als Christus den gichtighen Mensch die sonden vergaf, segghende: Niemant mach die sonden vergheuen, dan alleen Godt.

Esaie. 43. Iob. 14. Psalm. 24. Psalm. 78. Marci. 2.

Die guede wercken der Godtlosen behaghen Godt niet.

Ten tweeden: want al v duechden al schijnen die noch soe guet te sijn, behaghen Godt niet, soe langhe ghy sijt buy-//ten die staet der gracien, dat is in openbare sonden teghen v consciencij. Dauid seyt: Tot den Godtlosen spreckt Godt: Wat vercondicht ghy mijn rechten, ende neemt mijn verbondt in v mondt: Du hebste mijn Disciplijn ghehaet, ende mijn Sermonen achter wert [6]) geworpen,

Fol. xxxv v. Psalm. 49.

---

1) Luyden, nl. klokluiden.
2) Herde habijt, nl. het dragen van een ruw kleed.
3) Zeloersheyt, *d. i.* jaloerschheid.
4) „Want” beteekent hier: omdat.
5) Den, *d. i.* degenen die.
6) „Achter wert” is hetzelfde als het hedendaagsche „achterwaarts”.

saecht ghy een Dief, soe liept ghy met hem, ende ghy setten v porcij met den Ouerspelers, v mont heft van boesheyt ouergheuloeyt, ende v tonghe versierde [1]) dat bedroch: Ghi hebt v Broeder weder ghesproecken, ende ghi stelden een schandalisacij, den Soen ws Moeders: Dit hebt ghy ghedaen, ende ick heb geswegen. Daerom hebt ghy boeslicken ghemeent dat ick v gelijck sijn: mer ic sal v straffen, ende ick sal mijn ansicht teghen v setten. Verstaet dese dingen ghy menschen, die Godt vergheet, op dat hy v niet aen
Prouerb. 25. grijpt, ende daer sal niemant sijn, die v verlost. Hier mede accordeert Salomon: Ghelijck Edick is in een Christalle, alsoe is die
Eccles. 15. prijse, die compt wt een boes herte [2]). Ecclesiasticus oock: Dat Loff is niet schoon in die mondt des Sondaers. In dese clare schriften,
Fol. xxxvi r. merckt ghy wel Dorothea, dat Godt niet behaecht den // Prijse, die hem van die Godtloosen gheschiet: waer wt oock wel volcht,
Luce. 18. dat haer wercken hem niet en behagen. Exempel hebt ghy in die Phariseo, die met sijn veel guede wercken, die hy voer Godt beroemden, gheen gerechticheydt heft ghenoten: want ghelijck die vruchten, die van een wilde, ende quade Boom comen, al hoe suyuerlick, ende schoon sy van buyten schijnen, nochtans mede wilt, ende quaet sijn, also mede die wercken, die van een sondich Mensch ghedaen worden, al sijn sy van buyten noch soe schoon schijnende, sy sijn nochtans boesheydt, ende sonde: Men mach van

Een quade Boom draecht quade vruchten.

Luce 6. gheen Doornen, Druyuen plucken, ende van gheen Distelen Vijghen: maer een yeghelick Boom draecht vruchten met sijn natuer, die
Math. 12. guet, of quaet is, accordeerende. Waerom Christus seyt, Dat wt
Math. 7. een guet schat des herten, guet comt: Wt een quaet schat des herten, quaet, na een ghelijckenisse van een Boom, die guet sijnde, guede vruchten draecht: quaet sijnde, quade vruchten: Alsoe moet die persoen Godt behaeghen, eer hem sijn wercken behaghen sullen.
Fol. xxxvi v. Waerom die Schriftuer seyt, dat Godt ghesien heft // op Abel,
Genes. 3. ende sijn gauen: Godt heft niet stracks [3]) op Abels gauen ghesien: maer yerst op sijn persoen: ende want [4]) die voer hem guet was, soe hebben hem oock sijn gauen behaecht. Dit beduyt ons Paulus altemael met dese corte woorden: Tis onmoegelick Godt te behaghen
Hebre. 11. sonder gheloof: Nv het gheloof, doer welcken wy Godt behaghen, is, dat wy vertrouwen ons met Godt versoent te wesen, ende vergheuinghe der sonden van hem ontfanghen te hebben, doer onsen Heer Christum Iesum, wt welcke definitij des gheloofs claerlicken

1) Versierde, *d.i.* verzon.
2) Aanhaling van Spreuken XXV: 20.
3) „Stracks" beteekent: onmiddellijk, terstond (Kilianus, *Etymologicvm*, p. 645).
4) Want, *d.i.* omdat.

blijckt: want [1]) ghy soedanich gheloof niet hebt: maer staet noch in sonden tegen v consciencij, ende wilt die selfde wt doen met eenighe guet schijnende wercken, dat ghy Godt met al v wercken, niet behaecht: want Paulus seyt: Dattet al sonde is, welck niet Rom. 14.
wt den ghelooue gheschiet. Hierom spreckt Godt doer Iesaiam: V Brantofferen, Nieumaenden, Calenden, Sacrificien, haet mijn Esaie 1.
herte [2]): als ghy v handen wtsteect, soe sal ick mijn ooghen af wenden, als ghy v ghebedt vermennichuoldicht, soe sal ick v niet Esaie 57.
verhooren: want v handen sijn vol bloets. Item. // Ick sal v ver- *Fol. xxxvij r.*
condijghen al v rechtueerdicheyden, ende wercken, ende sy sullen v niet baten: siet ghy nv wel Dorothea, hoe ghy v seluer helpen moecht?

Dorothea.

Ick verstae wt v schriftuerlicke woorden wel, dat ick my seluer niet mach helpen: maer wat segt ghy op die wercken van ander Priesters, Monnicken, ende Bagijnen, die mij gheschoncken, oft vercoft worden, moeghen die niet wel sijn een betalinge voer mijn sonden?

Theophilus.

Ander menschen duechden betalen niet voer onse sonden.

Heb ick v niet bewesen, dat vergheuinghe der sonden, compt alleen van Godt om sijn naems willen: Hoe wilt ghy die dan van menschen hebben wt haer duechden. Certeyn Dorothea, op die menschen, die loeghenachtich, iae ydelheyt sijn, ende haer Psalm. 115.
wercken moecht ghy niet staen, doer dese oorsaken. Ten yersten Psalm. 38.
soe weet ghy niet, of sy die guede wercken al doen, soe sy belooft hebben. Ten tweeden, soe is oock oncondich [3]), of sy al gheloeuighen sijn, dat haer wercken Godt behaghen. Ten derden: want ghi moet twijfelen, of die guede wercken, welck sy doen, al warachtich guede werc-//ken sijn, dat is na Godts woordt, ende *Fol. xxxvij v.*
niet nae menschen versieringe [4]), die Godt mishaghen [5]), als Christus by Matheo allegheert wt Esaias: Sy dienen my te vergheefs, lee- Math. 15.
rende leeringhen, gheboden der menschen, welck dienen hy noemt, Esaie. 29.
met die lippen hem te ghenaken, ende mit den herte veere van hem te sijn.

1) De woorden „want .... guet schijnende wercken” vormen een tusschenzin, die tusschen haakjes gesteld zou kunnen worden.

2) De schrijver doet eene verkorte aanhaling van Jez. I: 13 en 14. Men leest daar in de Vulgata: ne offeratis ultra sacrificium frustra: incensum abominatio est mihi. Neomeniam, et sabbatum, et festivitates alias non feram, iniqui sunt coetus vestri: calendas vestras, et solemnitates vestras, odivit anima mea.

3) Oncondich, *d. i.* onbekend.

4) „Versieren” beteekent: verzinnen.

5) De zinsbouw is gewrongen. „Die Godt mishaghen” versta men als: in welk geval zij God mishagen”.

Daer nae, hoe wel sy gheloouighen sijn, ende guede wercken doen na Gods woort, soe moeghen noch, om twee saecken, die haer guede wercken, v tot geen wtdoeninghe der sonden, ende salicheyt strecken in eenighe maniere.

Ten yersten: want sy die niet te veel, voer hem seluer hebben.
Niemant heft te veel duechden voer hem seluer. Luce. 17. Christus seyt: Wie is van v, die eenen Knecht heeft, die hem ploecht, of die Beesten weydet, wanneer hy thuys comt, van den velde, dat hy tot hem segghe: gaet ter stont, ende sedt v ter tafelen, Ist niet alsoe, dat hy tot hem seyt: bereyt, dat ick dat auontmael eete, schort v, ende dient my soe langhe als ick eete, ende drincke, daer nae sult ghy eeten, ende drincken: danckt hy oock den selfde Knecht, dat hy ghedaen heft, tgheen dat hem be-
Fol. xxxviij r. uolen was? Ick en meents niet. Alsoe oock ghy (te wee-//ten mijn Iongheren) wanneer ghy alle dat ghedaen hebt, dat v beuoelen is, soe segghet: wy sijn onnutte Knechten, wy hebben ghedaen, dat
Math 25. wy te doen schuldich waren. Alsoe siet ghy, dat die wijse Maechden, gheen Oly voer haer selfs te veel hadden, tot profijt van die dwase Maechden.

Niemant heft guede wercken voer hem selfs ghenoech. Iae dat noch meer is, die menschen hebben niet ghenoech guede wercken voer haer seluer, om salich te worden: want die haer guede wercken [1]) (oock wt den ghelooue ghedaen) noch Goodts Wett niet voldoen, om dat se niet wt sulckdanighen volmaeckte,
Rom. 7. gheestelicke liefde tot Godt, ende die menschen ghedaen sijn, als
Deuteron. 27. Godts Wett (die geestelic is) eyscht, ende daerom legghense noch
Onse wercken wt haer selfs onuolmaect behagen Godt om Christus willen. onder die sentencij des Wets: Vermaledijt is die Mensch, die niet onderhoudt al die woorden des Wets: maer dat sy Godt behaghen, gheschiet om Christus wille, wt wiens gheest sie gedaen worden, die welcken, oock met sijn volmaecktheyt veruult, tgheen dat aen haer ghebreckt. Hierom seyt Eiaias [2]): Al onse rechtueerdicheyden
Fol. xxxviij v. sijn als een cleet, van een maensuchtijghe Vrouw: // Hier om vreest
Iob 9. Iob in al sijn wercken, ende seyt: Wat is die Mensch, dat hy
Iob. 15. soude schijnen onbesmet, ende rechtueerdich: Siet onder Godts Hyllighen, is niemant onueranderlick [3]), ende die Hemelen sijn niet suyuer in sijn teghenwoordicheyt: Hoe veel te meer is die Mensch
Psalm. 142. onnut, die welcken boesheydt drinckt, als Water. Dauid betuycht dit, met claerder woorden, segghende, dat gheen Mensch in Goodts
Psalm. gher icht sal rechtueerdich gheuonden worden. Item, o Heer wilt ghy die sonden op houden, wie sal connen gheduyren [4]): ende

1) „Want die haer guede wercken" wil zeggen: omdat deze hunne goede werken.
2) Lees: Esaias.
3) Job XV:15, naar de Vulgata: Ecce inter sanctos ejus nemo immutabilis.
4) Ps. CXXX (CXXIX): 3, naar de Vulgata: Si iniquitates observaveris Domine: Domine quis sustinebit?

Paulus met sijn exempel, segghende: Ick heb gheen wroeghinghe, daerom sijn ick nochtans niet rechtueerdich. Noch wort ons dit claerder wt Christus woorden, die niet alleen die Sondaren: maer oock sijn Apostelen beual te bidden: O Heer vergheeft ons onse schulden. Ist nv sake dat die Apostelen, of wy de Apostelen in hyllicheyt ghelijck sijnde, altijt schulden hebben, ende Godt moeten bidden om vergheuinghe van dien, soe is claer ghenoech, dat niemant wt sich selfs, tot sijn eyghen salicheyt ghenoech heft, of ghenoech can hebben. //

1 . Cor . 4.
Math . 6.

Ten tweeden, of die menschen nv al schoon guede wercken genoech oft oock te veel voer haer selfs hadden (twelck soe niet is) soe moeghen sy nochtans die selfde niet appliceeren, ofte toeuoeghen, den geen die haer dat belieft: want Godt spreckt doer Ezechiel: Ick sal een yeghelick ordelen, na sijn eygen wegen. Paulus: Dat een Mensch ghesayt heft, dat sal hy mayen, een yeghelick sal sijn eyghen last draghen. Gelijcker wijs: die Soen niet mach belast worden met die Sonden des Vaders, ende contrarij, die Vader met die sonden des Soens: maer alleen die Siel die gesondicht heft, moet steruen (als by Ezechiel gheschreuen staet) alsoe moet immers daer wt mede volghen, dat noch die Soene, mach verciert worden, met die duechden des Vaders, noch die Vader, met die duechden sijns Soens: maer alleen die Siel, die rechtueerdicheyt doet, die sal leuen, ghelijck oock Godt daer nae int tselfde Capittel seyt: Die rechtueerdicheyt des rechtueerdijghen menschs, sal ouer hem wesen, ende die boesheyt des Sondaers sal ouer hem wesen.

Fol. xxxix r.
Ander menschen duechden moegen ons profiteren na den Lichaem niet na den Siel.
Ezechiel 18
Galat . 6.
Ezech . 18.
Ezech . 18.

Het gheboert wel, dat Godt den // eenen mensch, om die duecht van een ander lichamelicken guet doet, den Soen om die duecht sijns Vaeders, den Moeder, om die duecht haers Dochters etce. Alsoe heft Godt Zoar ghespaert, om Loth: soe heft Godt, om Paulus, wt des doots noot in die Zee verlost, den gheen die met Paulo voeren: soe wilden Godt Sodome, ende Gomorre sparen, om thien rechtueerdijghen.

Fol. xxxix v.
Godt doet den boesen wel guet om den gueden lichamelicken.
Genes . 19.
Actor . 27.
Genes . 19.

Voort mach het wel gheschien, dat Godt doer tghebedt der gherechtijghen bemorwet [1]) wesende, den Sondaer tot penitencij verlicht [2]), ende den geloue instort, doer welcken hy salich wort, tot welcken eyndt Christus ons ghebiet te bidden, voer den gheen, die ons veruolghen, ende voort Christus seluer met sijn dienaer Stephano ghebeden heft, voer den gheen die hem dooden: Iacobus seyt: Dat Ghebedt des Gherechtighen sal den Crancke helpen, ende

Luce 6.
Luce 23.
Actor . 7.
Iacob . 5.
Vergheuinge der sonden ontfangt een yeghelick

---

1) „Bemorwet" beteekent: tot erbarming bewogen.
2) Zie voor het woord „verlichten" eenige regels verder (blz. 292, bovenaan).

doer sijn eyghen geloue. die Heer sal hem verlichten [1]), ende heft hy Sonden ghedaen, die sullen hem vergheuen worden.

Maer met ghyestelicke gueden (als vergheuinghe der sonden, *Fol. xl r.* rechtueerdicheyt, den hyllighen Gheest, ende die ee-//wijghe salicheyt) en begaeft Godt niemant om eenen anders duecht, ofte gheloof: maer daer moet een yeghelick sijn eyghen gheloof hebben, ende Ierem. 15. voer hem brenghen. Godt sprect doer Ieremiam: Al stonde Moses, ende Samuel, voer my, soe is nochtans mijn Siel niet tot dit Volck: Ezech. 14. ende doer Ezechiel: Ist dat ick quade Beesten brenge op de Eerd, om die te vernielen, ende ist dat dese drie Mannen, Noe, Iob, Daniel, daer voer sijn: sy sullen in haer rechtueerdicheydt verlost worden: maer die Eerde sal vernielt worden.

Dorothea.

Marci 2. Lesen wy niet, als die Draghers tot Christum den Gichtigen Math. 9. Mensch brochten, dat Mattheus seyt: Christus siende haer gheloof, heft tot den Gichtijghen Mensch geseyt: Soen v sonden worden v vergheuen: Vergheeft Christus daer den siecke Mensch, die sonden niet, om dat gheloof der Draghers?

Theophilus.

Neen hy trouwen: want Mattheus seyt niet: Christus siende dat gheloof der Draghers: maer gheneralicken, siende haer gheloof, in *Fol. xl v.* welcke woorden me-//de besloten wort, het gheloof des geens die ghedraghen worden, welck hier wt blijct, dat die crancke Mensch hem tot Christum laet draeghen, twelck hy niet gheleden [2]) soude Math. 9. hebben, hadde hy in Christum niet ghelooft: Daer bouen eer Christus hem die sonden vergheeft, soe spreckt hy noch tot hem alleen: Soen betrout, Hoert hier af een clare sentencij van Christo Ioan. 3. seluer: Die ghelooft in den Soen, heft dat eewighe leuent: Die niet ghelooft in den Soen, sal dat leuent niet sien: maer Godts toorn blijft ouer hem. Hier sien wy claerlicken, dat sonder geloof Heb. 11 in Christum, voer Godt niet behagelicks is [3]).

Dorothea.

Theophile ist als ghy my segt?

Theophilus.

Dorothea, dat moecht ghy claerlicken hooren niet wt mijn woorden, die een mensch sijn, ende daerom liegen mach [4]): mer wt Psalm. 115. Godts woort, dat niet lieghen mach. Die Schrift seyt: Godt is niet Numer. 23. als een Mensch, dat hy liegen sal: Godt is niet als een Soen des

---

1) Jak. V:15, naar de Vulgata: et alleviabit eum Dominus.
2) „Gheleden" beteekent hier: verdragen, ondergaan.
3) „Voer Godt niet behaghelicks is" wil zeggen: dat niets God kan behagen.
4) De zinsbouw is hier niet onberispelijk.

Menschs, dat hy verandert sal worden: Hy heft yet gheseyt, ende en sal hy dat niet doen? hy heft yet // ghesproken, ende en sal hy dat niet volbrenghen? *Fol. xli r.*

Dorothea.

O God hoe deerlicken verleyden dan dese boese menschen ons simpele luyden om haer ghewin, hoe deerlicken soude ick bedroghen gheweest hebben, dat ick steruende met sulckdanighen penitencij den reys bestaen hadde: Och Theophile ontfermt v ouer mijn onuerstandijghe arme Mensch, ende leert my, wat rechte penitencij is, daer ick my op mach verlaten, om met Godt onghetwijfelt versoent te worden, teghen welcken ick van mijn Kindtsheyt soe dicmael ghesondicht heb, ende hebbe noeyt wederomme (soe ick wt v woorden hoor) met hem versoent gewest, doer mijn onuerstant.

Theophilus.

Dat wil ick gheerne doen: maer op den dach van morghen, ist dat ons Godt spaert: tGheen dat ick nv met v ghesproecken hebbe, dunckt my voer dese tijt ghenoech te sijn, op dat ghy niet te seer beswaert wort in den lichaem, welck al becrenckt wordt, voer soe veel woorden, met der sinnen neersticheyt te hoo-//ren, ende oock in den ghyest, die welck toch al dese woorden niet kan beholden. Alsoe begheere ick, dat ghy nv desen toe coemende tijt des daechs, ende nachts, een weynich v wilt becommeren tot versoetinghe van v ellende, met dat gheen, welck ick v daer af ghesproken heb, dat ghy denckt, als dat dit lijden v comt van die guede wille Gods, wt liefte, tot uwen profijt, dat Godt v daer doer verclaren wil, sijn Kijndt te sijn, ende een Discipulinne van Christo maecken, op dat ghy hier Christus Beelde in groot lijden ghelijck sijnde, hier nae sijn beelde in groote glorij weder moecht gelijck sijn, ende dat Godt v doer dit lijden aldus onderhout, op dat ghi doer die weelden des vleyschs niet veruoert wort tot sonden, ende ist sake dat ghy ghesondicht hebt, dat ghy aen Godt versoeninghe soeckt, welck hy v niet weygheren sal, op dat ghy alsoe v ellende lijdtsamelicken draghende, ende v voeghende na des lijdens schriftelicke onderwijs [1]), die salighe vruchten des lijdens moecht ghenieten, welck v gunne, ende geue Godt almachtich doer sijn lieue Soen Christum Iesum, die met den hyllighen Gheest is een ewich, warach-//tich Godt, ghebenedijt van eewicheyt tot eewicheyt. Amen. *Fol. xli v.* *Fol. xlij r.*

Dorothea.

Aldus wil ic doen: mer sult ghy certeyn morgen weder coemen? Och coemt toch weder lieue Theophile.

---

1) „Des lijdens schriftelicke onderwijs" wil zeggen: het onderricht omtrent het lijden dat in de H. Schrift vervat is.

Theophilus.

Ick sal v met Godts hulp onghetwijfelt, by sijn: Godt die Heer neme v daer en tuschen in sijn Godtlicke behoedinghe, v verstarckende in Siel, ende Lichaem tot sijn glorij, ende v eewighe salicheyt.

Dorothea. Amen.

Die Twede besoeckinge, daer ghetracteert wordt, van warachtijghe Penitencij: Doer welcken vergheuinghe der sonden, ende versoeninge met God verworuen wordt.

Theophilus.

HOe beuoelt ghy v nv lieue Suster Dorothea?

Dorothea.

Ick beuoele mi nv crancker te sijn, dan ik was, op //
Fol. xlij v. den dach van gister, sonderlinghe [1]) ter wijle, dat ghy
by my waert, niet te min rechtelicken [2]) dunct my, dat die cranc-
heyt al in een punct [3]) is: ende dat ick gister my scheen, in den
lichaem wat stercker te sijn dat vermoede ick daer wt ghecoomen
te sijn, dat mijn gheest doer v schriftuerlicke woorden seer op
Prouerb. 16. geboert, ende versterckt worde: want Salomon seyt: Een vrolick
Prouerb. 17. herte, is ghesontheyt der gebeenten: maer een bedroeft herte ver-
droecht die ghebeenten: Mijn gheest worde doer die grondijghe
schriftueren, welck ghy my voorhielden, alsoe versoet, ende ver-
licht, dat ick mijn sieckte nauwelicken voelde.

Theophilus.

Ioan. 8. Dat is een guet teecken: want Christus seyt: Die wt Godt is,
die hoort Gods woort. Item: Mijn schapen hoeren mijn stemme:
Ioan. 10. Daeromme soe wil ick (ghelijck ick gister van hier scheyende, be-
loofden) nv wat grondelicken met v wt Godts woort spreecken,
ende principalicken van die Penitencij, als ghy begheerden, op dat
ghy, die v bekendt met sonden beladen te sijn, moecht weten, hoe,
Fol. xliij r. ende in wat manieren ghi van God // versoeninghe sult verweruen,
wat ghy moet doen, om vergheuinge der sonden van Godt te ont-
fanghen.

---

1) Sonderlinghe, *d. i.* inzonderheid.

2) „Rechtelicken" heeft hier de beteekenis van „juister gezegd".

3) In de uitdrukking „al in een punct" valt de nadruk op „een". Het gezegde beteekent: voortdurend op dezelfde hoogte.

Dorothea.

Doet alsoe, dat bidde ick v lieue Theophile, ick sal mijn ooren neerstelicken voeghen om Godts woordt te hoeren, ende mijn herte, om dat te vaten [1]), dat ick daer wt profijte mijns salicheydts mach ontfanghen, ghelijck het is een crachte Godts, tot salicheyt, al den gheen, dies ghelouen. Roman. 1.

Theophilus.

Penitencij cortelicken gedescribeert, is een vernieuwinghe, ofte veranderinghe des ghehelen menschs in Siel, ende Lichaem: dat is: een veranderinghe van een quaet leuen, tot een guet leuen, of een wiederkieringhe tot Godt, daer die Mensch af ghekiert is gheweest: Die Griecsen noemen Penitencij Metanoeam: Dat is een wederhalinge ofte veranderinge des gedachtenisse, voernemings ende propoosts: Die Hebreeuschen noemen Penitencij Tescuua: Dat is: een wederkieringhe van een wech: Die Metaphora, of dat spreeck woort, is ghenomen van die verdwaelde Wandelaers, // die welcken als sy vernemen, dat sy op een onrechte wech sijn, so kieren sy haer weder nae den rechte wech, ende wordt ghetrocken tot [2]) een wederkieringhe, van die gheestelicke dwaling, te weten, dat een Dronckaert verstaende dronckenschap quaet te sijn, hem tot soberheydt kiert: Dat een oncuysch Mensch vernemende oncuysheyt sonde te sijn, hem tot cuysheyt kiert: Dat een gierich mensch, wetende, dat sijn ghiericheyt Godt mishaecht, hem tot barmherticheydt kiert, Summa dat yeghelick mensche sijn sonden verlaet, dien hy wt die Schriftuer weet Godt te haten, ende hem tot gramschap te verwecken, ende kiert hem tot contrarij duechden, dien hy weet Godt te behaeghen. Alsoe is dan Penitencij sulckdanijghe wederkieringhe, dat een sondich mensch gesuyuert wesende, van den sonde, welck hy wt Adam met hem in dese werldt brengt, ende verlost wesende, van die sonden, welck hy seluer ghedaen heft, nv voort an neemt een leuen, dat is: in ghehoorsaemheydt van Godt, na sijn Gheboden. Hier toe sprect Godt doer Esaiam: Wort ghewosschen ende weest suyuer, neemt v quade wercken // van mijn ooghen: Hout af quaet te doen ende doet guet. Paulus: wordt vernieut in die gheest ws hertes, ende neemt aen den nieuwen mensch. Augustinus seyt: Rechte Penitencij is gelegen in haet der sonden, ende liefte des duechs: als ghy v alsoe slaet, dat v nv bitter smaect, tgeen dat v zoet ghewest is in v leuent, ende dat v in der herten nv cruyst, tgheen dat v te vooren in den Lichaem vermaeckten.

Marginalia: Wat Penitencij is. — *Fol. xliij v.* — Esaie. 1. — *Fol. xliiij r.* — Ephes. 4. — Augustinus

1) „Vaten" is hetzelfde woord als het hedendaagsche „vatten".
2) Ghetrocken tot, *d. i.* toegepast op.

Die persoen moet guet wesen, eer zijn wercken God moegen behagen. Ioan. 15. Esaie. 26.

Mer ist sake dat een sondich mensch sal coemen tot dat eynde, ofte finael van die Penitencij, welck is een nieu Creatuer, ofte een nieuw leuen, soe moet hy yerst met God versoent wesen: want gelijck een mensch sonder God ofte Gods Gheest niet guet doen mach dat Godt recht behaecht: want Christus seyt: sonder my moecht ghy niet doen. Esaias: Heer ghy sult ons vrede ordineren: want ghy hebt al onse wercken in ons ghewracht. Alsoe geeft oock God sijn geest niet om yet guets te doen, dat hem behaecht, of die werckende Mensch moet Godt yerst behagen, ende met hem versoent wesen. Godt sprect doer Mosen: Mijn Gheest sal niet blijuen in die men-//sche: want hy is vleysch, ende al tgheen dat wt vleysch geboren wort seyt Christus, dat is vleysch. Hier op leert Augustinus aldus: Al tgheen, dat een Mensch werckt, voer dat Godts Gheest hem in ghestort is, dat is sonde, dat is loeghentael, dat is een quade vrucht van een quade boom: de boom moet guet wesen, eer se guede vruchten voort brenghen sal. Hierom seyt die Schrift, Godt heft ghesien op Abel, ende sijn gauen: want [1]) Abel Godt behaechde, soe waeren sijn gauen hem mede angenaem, alsoe merckt ghy dan wel Dorothea, dat Penitencij in tween ghedeelt wort, als in versoeninge met Godt, ende in een nieu leuen.

Genesis 6. *Fol. xliiij.* Ioan. 3. in Ioan. sermone. 48. Genes. 4.

Penitencij is versoening met God, ende een nieu leuen.

Dorothea.

Gaet niet veerder met v redenen eer ghy my gheleert hebt, hoe dat ick met Godt mach versoent worden.

Theophilus.

Versoening met Godt, is in kennisse der sonden, ende int gheloof op Christum. *Fol. xlv r.*

Certeyn Dorothea, dese versoeninghe welck dat yerste, ende principaelste stuck is des Penitencijs, ende die Fonteyn, daer het ander (te weten een guet leuen) wt vloeyt, is wederomme gheleghen in twee stucken: als in kennisse der sonden, welck wy noemen contritionem, ende // inden ghelooue op Godts ghenade doer Christum Iesum.

Penitencij heft drie delen, kennisse der sonden, het geloof op Christum, ende dat nieuwe leuen.

Waer om wy (om bequamelicken te leeren) den volmaeckte Penitencij moeghen deelen in drie paerten, te weten: in kennisse der sonden: in dat gheloof op Christum, ende in een nieu leuent.

Van der sonden kennisse.

Theophilus.

Die peniterende mensch moet sijn sonden kennen.

Alsoe dan, ist saecke dat een sondich Mensch rechtelick Penitencij doen sal, soe moet hy voer allen sijn sonden bekennen, welcke kennisse, niet gheleghen is, in belijdinghe van thien, of twalif sonden, die coudelicken met die lippen, ende monde gheschiet,

1) Want, *d. i.* daar, omdat.

sonder meeninghe des hertes: maer is gelegen, in een warachtich gheuoel, ende wroeging der sonden, die daer comt wt een onbeueynst herte, dat is: dat een mensch wt een simpele ghiest bekent voer Godt dat hy een groot Sondaer is, als Dauid dede, segghende: Ick bekenne mijn boesheyt, ende mijn sonde is altijt voer my: O Heer, Ick heb alleen teghen v ghesondicht, ende ick heb boesheydt in v teghenwoordicheyt gedaen, Ende dat // die Mensch als dan wt sulckdanijghen kennisse, gheuoele, wroeginghe, wt berste tot een vrijmoedijghe belijdinghe sijnder sonden, oock particuleerlicken van stuck, tot stuck voer God den Heer, als Dauid ghedaen heft, segghende: Heer straft my niet in v toornicheyt: want ick gheue v mijn sonden te kennen, ende ick sijn sorchuoldich voer mijn misdaet. Item, o Heer wy hebben ghesondicht met onse Vaederen, wy hebben quaet gedaen, ende Godtloos gheweest, etc. met veel singulier sonden der Israheliten, die Dauid daer voorthaelt. Item, Ick doe cont mijn sonden, ende verhele mijn misdaet niet: Ick seyde, ick wil den Heer mijn ouertredinghe belijden teghen my. Alsoe oock Daniel: Ach lieue Heere, wy hebben ghesondicht: wy hebben onrecht ghedaen: wy sijn Godtloosen ghewest, ende afgheuallen: wy sijn van dijn gheboden, ende rechten gheweecken: wy hebben niet ghehoort na die Propheten dijn Knechten: O Heer de gerechticheyt hoert v toe, ende ons behoordt niet toe, dan openbare schande: dusdanighe belijdinghe behaecht Godt: want Salomon seyt: Die sijn boesheyden bedect, sal geen // gheluck hebben: maer die sijn sonden belijdt, ende verlaet, dien gheschiet bermherticheydt. Ioannes: Ist dat wy onse sonden belijden, die Heer is trou, om die te vergheuen.

[Marginal notes: Wat is die sonden bekennen. — Psalm. 51. — *Fol. xlv* v. — Psalm. 38. — Psalm. 106 — Psalm. 32. — Daniel. 9. — Prouerb. 28 — *Fol. xlvi* r. — 1. Ioan. 1.]

Dorothea.

Wat ist toch van node, dat ick Godt mijn sonden belije, weet hy die selfs niet wel? hy is immers een kender der herten ende een doorsiender der nieren.

[Marginal notes: Psalm. 43. — Ieremi. 11.]

Theophilus.

Certeyn Dorothea, die sondijge mensche sal [1]) sijn sonden voer Godt biechten, niet tot dier meninghe, recht, of Godt almachtich die niet wiste: want hy weet die seer wel. Ecclesiasticus seyt: Die wercken van alle vleysch sijn voer hem (dat is) voer Godt, ende daer is gheen dinck verborghen voer sijn oogen. Iob: Die ooghen des Heeren sien, op die weghen der menschen, ende hy siet al haer wanderinghen: daer sijn gheen duysternissen: iae daer sijn geen schaduwen des doots, daer die werckers des boesheyts in

[Marginal notes: Waerom een mensch God sijn sonden sal belijden. — Ecclesi. 39. — Iob 34.]

1) „Sal" heeft hier de beteekenis van „moet".

moeghen verborghen worden: Mer tot dier meninghe [1]), dat die sondaer sijn sonden seluer mede weten sal, dat hy sal sien, hoe
Fol. xlvi v. veere dat hy van Godt af ghe-//kiert is, hoe loeghenachtich, hoe onrechtueerdich, hoe vleyschelick, hoe werlts, hoe Godtloos, dat
Math. 6. sijn leuen is, by den warachtijghen, rechtueerdijgen, gheestelicken,
Roman. 8. hemelschen gueden Godt, daer hy hem af beroemt een Kijndt te sijn, dien hy anroept als een Vader, ende dat hy doer aenmerckinghe des onghelijcheyts van sijn leuen, teghen die Godtlicke natuer, anghesteecken sal worden, met een hertelicke, ende droeuyghe schaemte.
Ierem. 3. Waer toe Ieremias seyt: Boert v ooghen op, ende siet waer dat
Daniel. 9. ghy legt gheuallen. Daniel: O Heere, v comt toe gerechticheyt: mer ons schande: ende dat hy daer nae, doer die schaemte met Godts gracij, op gheweckt sal worden, om hem weder tot Godt te kieren, ende hem selfs soe veel alst moeghelick is, conform, ende ghelijck maken, met die natuere Godts, dat hy hyllich mach sijn, als Godt hyllich is.

Dorothea.

Moet ick al mijn sonden bekennen, ende voer Godt belijden?

Theophilus.

Wat sonden men Godt sal bichten.

Iae ghy, al die sonden, die nae een neerstinghe doersoeckinghe
Fol. xlvij r. van v leuen // in ghedachten, woorden, ende wercken v herte voercomen, ende v gheest wroeghen: mer te bekennen, ende te belijden alle sonden, die wy ghedaen hebben, gaet den menschen
Psalm. 18. crancheyt te bouen. Dauid seyt: Wie bekendt sijn ouertredinghen,
Psalm. 38. O Heere verlost my van mijn verhoelen sonden. Item, mijn boesheyden sijn te bouen ghegaen mijn hoeft, ende als een sware last, zijn se swaer bouen mijn crachten

Dorothea.

Leert my toch Theophile, hoe ick tot een oprechte bekentenisse ende belijdinghe van mijn sonden sal moeghen comen, Ick sondich gaende, staende, sittende, eetende, drinckende, met den herte, met den lichaem, al dat ick doe, is by na sonde: den vierde paerte mijnder sonden bekenne ick nauwelicks, iae dat meer is tgheen dat ick doe, weet ick dickmael niet, oft sonde is, of niet, Hoe sal ick mijn sonden moeghen bekennen, ende voer Godt den Heer belijden?

Theophilus.

Kennisse der sonden comt wt die wet.

Vorwaer Dorothea, dese kennisse der sonden sal v anrichten die
Roman. 3. 7. Wet Godts, Paulus seyt: Doer den Wett comt kennisse des sondts.
Fol. xlvij v. Item, Ick bekenne // gheen sonde, dan doer die Wet.

---

1) „Mer tot dier meninghe” hangt af van het voorafgaande „die mensche sal biechten” (blz. 297).

Den Decalogum of die thien Gheboden Godts sult ghy voer v nemen, als een Leydtmeyster, ende een Licht voer v voeten, ende die wel bredelicken doer sien, alst behoort, ende als dan daer by voeghen v leuen wtwendich, nae den Lichaem, ende inwendich nae den gheest (soe Godt in sijn Wett den gheheele Mensch, met al sijn herte, crachte, siele tot sijnder lieften, ende diensten eyscht) ende alsoe sult ghy claerlicken vijnden, niet alleen dat ghy sondich sijt, ende met Dauid segghen: Ick hebbe den Heer gesondicht: maer oock wat sonden ghy gedaen hebt, ende met Manasses seggen: Mijn sonden gaen te bouen dat sant des Ouers [1]). Ghelijck als wy in een clare Spiegel claerlicken moeghen sien, niet alleen dat onse ansicht besmet is: maer oock een yegelicke besmettenisse, waer, ende hoe groot die is. Alsoe mede wt den Wet Godts connen wy sien, niet alleen, dat wy altesaemen waerlick Sondaren sijn, ende sonden hebben: maer oock eenichsins perticulierlicken alle sonden, die wy ghedaen hebben.

Galat. 3. Psalm 117. Deuteron. 6. 2. Reg. 12. 2. Paralip. 37. Alsmen wt een spiegel die besmettenisse des aensichts moegen sien, so machmen de sonden sien wt den wet. 1. Ioan. 1.

Daer sijn wel enighe menschen onuer-//standich of beueinst van herten die haer vermeten volmaeckte volbrenghers van Godts Wett sonder sonden te sijn, ende segghen in Ieremia: Ick sijn onnoesel, ende sonder sonde, om dat sy Godts Wet enichsins niet wtwendelicken met den lichaem ouertreden: sy hebben geen vreemde Goden te neuen haren Godt, sy vieren den Sabboth met ledicheyt: sy doen haer Olders geen verdriet: sy stelen niet: sy doen geen ouerspil: sy geuen geen valsch getuych etc. Mer dat sy die thien Gheboden wel doer saghen, ende een yeghelick Ghebodt wt leyden, soe breet alst behoort, ende als dan daer by leyden haer leuen, niet alleen wtwendelicken na den lichaem: maer oock mede inwendelick nae den Siele, ende ghedachtenisse, ghelijck Paulus leert den Wett gheestelick te sijn, sy souden altesaemen wel belijden, dat sy Sondaren sijn, ende sullen oock mede wel sien, waer in sy veruallen sijn. Ieremias seyt: Des menschen herte is boes, ende ongrondeerlick. Dauid: Daer is niemant die guet doet, niet soe veel als een.

Fol. xlviij [r]. Ieremie. 2. Dat volbrengen van Godts wet is niet alleen in den lichaem, maer oock in die ziele gelegen Roman. 7. Ierem. 17. Psalm. 13.

Dorothea.

Gaet al voort, lieue Theophile, ende // leert my voort aen, hoe *Fol. xlviij* [v].

---

1) „Dat sant des Ouers" wil zeggen: het zand van (*d. i.* aan) den oever der zee. Het is eene aanhaling van het Gebed van Manasse (vs. 9), dat vroeger in de uitgaven der Vulgata voorkwam achter de Kronieken. Men zie: *Biblia, ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata*, Lovanii, 1547, in-fol., fol. 158 [v]: peccaui super numerum arenae maris (in de *Biblia Sacra iuxta vulgatam quam dicvnt editionem*, Par. 1552, in-4o., p. 418; in de *Biblia Vtriusque Testamenti* [met het vignet: *Oliva Rob. Stephani*], 1557, in-fol., fol. 206). — De Grieksche tekst is te vinden bij Fritzsche, *Libri apocryphi veteris testamenti graece*, Lips. 1871, p. 92.

dat ick rechtelicken wt Goodts Ghebooden sal maecken een Bichte, ende mijn sonden die wel duysent sijn: wt die thien Geboden bekennen.

Theophilus.

Dat sult ghi doen in dese maniere.

Een Bichte.

Een Bichte wt Godts gebooden.

O Almachtighe Godt, ende barmhertighe Vaeder: Ick arme Sondaer, offer my op in v teghenwoordicheydt, ende belijde met gueder herten, ende onbeueynsder Gheesten, dat ick een ellendich, groot Sondaer sijn, die swaerlicken, ende menich mael teghen v vaederlicke wille gesondicht hebbe: ouertredende al v Gheboden, niet alleen met die wercken, wtwendelick, maer oock met den herte inwendelick.

Dat yerste Ghebot.

Sonden tegen dat yerste Gebodt

Deuteron. 6.

Fol. *xlix* r.

Exod. 20.

Ick belije o almachtighe Godt ende barmhertighe Vaeder, dat ick v niet alleen voer mijn Godt ghehouden hebbe: als ghy doer Mosen ghebiet, seggende: Hoort Israel: v Godt is een Godt: Ghy sult v Heer v Godt liefhebben wt gantser herten, gantser crachten, gantser sielen. Item: Ghy sult ghyen vreemde // Gooden te neuen my hebben: maer dat ick ander Creatueren, als Enghelen, ofte ghestoruen Menschen heb aenghebeden, ende ghedient: soeckende van haer salicheyt mijnder zielen, gesontheyt mijns Lichaems, beschermenisse, ende ghebenedijnghe mijnder tijtlicker guederen. Ick belije, dat ic niet al mijn lieft, hoop, betrouwen op v alleen ghestelt heb, als een ghenoechsaem God: mer mijn lieft, hoop, betrouwen meer ghestelt heb, op eertsche Creatueren, als mijn Huysvrou, mijn Kijnderen, mijn gueden, mijn stercheyt, schoonheyt, wijsheyt, eer ende macht: die als Goden te neuen v houdende. Ick belije, dat ick in siecten, ende noot wesende v niet met grondigen herten angebeden heb, als mijn eenichste trooster, ende verlosser: dat ick van siecte, ende ander noot verlost wesende, v niet alleen die eer gegheuen hebbe: dat ick my teghens v verbremt [1]) ende van v welgunnentheyt teghen my ghetuifelt heb [2]), als ghy my met lijden besochte, of om mijn sonden, tot aenporringe van mijn penitencij, of tot proeuinge van mijn gheloof, ende lijdtsaemheyt: menende dat ghy ander Menschen lieuer hadt, dan my: om dat ander Men-// schen v gracij van welvaren, ende voerspoet meer ghenieten, dan ick: Ick belije voorts, dat ick v niet dach ende nacht: ia tot alle

Deuteron. 6.

Psalm. 61.

Fol. *xlix* v.

1) Vergel. beneden, blz. 303, aant. 3.

2) „Dat ick .... v welgunnentheyt teghen my ghetuifelt heb" wil zeggen: dat ik aan uwe goedgunstigheid jegens mij getwijfeld heb.

tijden hebbe ghelooft [1]), ende ghedanckt, van al v weldaden teghen my. Ten yersten: die ghy my ghedaen hebt, als ghi my wt mijns Moeders Lichaem, maecten, tot een leuendich Mensch, met een redelicke Siël, bouen alle andere eertsche Creatueren begaeft: ende daer beneuen mij suyuerden van den sond: welck ick met mij, wt Adam brochte tot den verdoemenisse, doer dat bloet ws lieuen Soens: Ten twede: die ghy nv my noch daeghelicks doet, of nae der sielen, die spijsende met v woordt, vercierende met v kennisse, becledende met v gracij, regheerende met v Gheest, of na den Lichaem, dien doer v Engel van alle quaedt beschermende, dien geuende sijn noodtdruft, in spijs, dranck, clederen, ende sijn welbehagen, een Huysvrouw, Kijnderkens, Eer, guede faem, ende ander tijtlicke benedictien. Ten derden oock mede: die ghy my nae dese tijt belooft hebt, ende gheuen wilt, naemelick dat eewich leuen, nae siele ende Lichaem. etc.

Dat Twede Ghebodt. //

Ick bekenne o almachtige Godt, ende barmhertijghe Vaeder, dat ick ghedaen hebbe teghen tgheen, dat ghy doer Mosen ghebiet, segghende: Ghy sult gheen ghelijckenisse maken van tgheen, dat is in Hemel, Eerde, ende oock mede Zee. Ghi sult die niet anbidden, noch dienen: Ic heb gelijckenisse gemaect, of doen maken in Beelden van Steen, Hout, Siluer, Gout: ende al heb ick die niet gemaect: Ick heb die geleden [2]), ia ic heb die angebeden, geeert, ende ghedient: mijn hoeft daer voer ontdeckende: mijn knijen daer voer buyghende: mijn handen daer voer vouwende: mijn Lichaem daer voer reuerencialicken neyghende: Ick heb die mede gedient, met vasten, met vieren, met verlichten, met vercieren, ende andere diensten: ende soe veel ick onschuldich sin in dit te doen, also veel bin ick schuldich in mijn mede Broeders van dat selfde niet te straffen [3]), ende af te brenghen. etc.

Fol. L r. Sonden tegen dat tweede Gebot. Exod. 20.

Dat derde Ghebodt.

Sonden tegen dat derde Gebodt Exod. 20.

Ick belije oock o almachtijghe Godt, ende barmhertijghe Vaeder, dat ick v hyllige naem ydelicken, ofte roeckeloos in mijn monde ghebruyckt heb, dat ick // niet met een reuerenciael herte ghewest sijn teghen v, dat ick van v woort, van v ordelen, van v wercken, niet reuerencialicken, ende heylichlicken, mer dertelick schandelick, ende blasphemeerlick ghesproecken heb, dat ick my selfs, ende al

Fol. L v.

1) Ghelooft, *d. i.* geprezen.
2) Geleden, *d. i.* verdragen, (oogluikend) toegelaten.
3) Straffen, *d. i.* berispen.

die gauen, die in my sijn, niet v gracij alleen toegheschreuen heb, dat ick om die menschen my gheschaemt, om mijn guet ende leuen my bevreest hebbe v warachtijghe woort te belijden, voer te staen, ende valsche leeringhen te verdrijuen, dat ick v naem doer een haestijge moet [1]), of doer een quade ghewoente, tot cleyne, ende al te lichtueerdijghe saecken, onweerdelick gheappliceert heb, tot beuestinghe van dien, verbindende v Wonden, v Cruys, v Passij,
Math. 5. v Doodt, v Hemel, v Eerde, v Sacramenten: dat ick doer v naem valschelick gheswooren, ende met v naem den loeghen beuesticht heb: dat ick mijn beloften in contracten, ofte ander vorwaerden, by ia, ende neen ghedaen, niet ghehouden heb: Dat ick v naem heb ghesien onthillighen doer vloecken, sweren, blasphemeren, valsche leeringhen, afgod diensten, ende dat icx niet hebbe gestraft, ghe-
Fol. li r. lijck een trou Dienaer behoort voer // te staen den eer, ende glorij van sijn Meyster, Heer, Godt.

Dat vierde Ghebodt.

Exod. 20. Voort bekenne ick o almachtijghe Godt, ende barmhertighe Vader, dat ick v Sabboth niet ghehillicht heb, dat ick op den Sabboth niet neerstich ghewest sijn v woort te hoeren, v woort te lesen, om daer wt v weldaden teghen my te bekennen, ende v wille te weten, dat ick v op den Sabboth niet heb anghebeden, ghepresen, ende ghedanckt: dat ick den Armen niet gheholpen: den Ellendijgen niet ghetroost: den Siecken niet gheuisiteert: den Onuerstandijghen niet gheleert heb: mer ick heb den Sabboth onthyllighet, niet alleen wtwendijghe wercken der handen doende: maer oock mede wercken des vleysch gebruyckende, dat ick my op den Sabboth heb ghegheuen tot proncken, ende ploien [2]), in houeerdicheyt, tot houeeren, ende bancketeren in wellusticheyt, tot dansen, drincken, dobbelen, speelen, ende ander ydelheyden te pleghen, waer doer v Sabboth rechtelicken onthillicht wort. et cetera.

Dat vijfste Ghebodt. //

Fol. li v. Ick belije noch varder, o almachtijghe Godt, ende ghenadijghe
Exod. 20. Vader, dat ick mijn Vaeder ende Moeder niet gheeert heb, dat
Sonden tegen dat vijfde Gebodt ick mijn Vader ende Moeder, of die gheenen, die my op die plaets van mijn Ouders sijn, als Vrenden des bloets, Tutoors, Procuratoors, Meysters, Man [3]), Voecht, Regenten, Geestelick ende Werltlick, niet

---

1) „Doer een haestijge moet" wil zeggen: door een licht vertoornd gemoed.

2) Bij „ploien" moet gedacht worden aan het dragen van geplooide gewaden. Het woord is dus synoniem met „proncken" en wordt hier waarschijnlijk vooral om de alliteratie gebezigd.

3) Men zij indachtig dat dit gebed in den mond eener vrouw gelegd wordt.

grondelick bemint heb, niet mewaerdich [1]) gheweest sijn, haer niet gheholpen, noch voer haer salicheyt ghebeden heb, haer gheen reuerencij, gheen danckbaerheyt, gheen ghehoorsaemheyt bewesen heb: maer dat ick haer versmaet, ende ghehaet heb, dat ick haer rebel ghewest sy, ende schadelick in haer naem, eer, ende guet, soe als ick meeste die macht hadde [2]).

Dat seste Ghebodt.

Ick beclaech my oock o almachtijge Godt, ende barmhertijghe Vaeder, een Dootslagher te sijn, hoe wel ick niemant met den wtwendijgen messe geslagen heb, ick heb nochtans mijn naesten wel geslagen mit mijn herte, in toornicheyt, nijdicheyt, wangunst, verbremminghe [3]): Ick heb dickmael mijn naesten gheslaeghen // met mijn mondt, in terghinghe, spijticheyt, scheldinghe, kijuagije, verachtinghe. Ick sijn in dit ghebodt veruallen, dat ick mijn naeste, oock mede een viant sijnde, niet lief ghehadt heb, dat ick die mij vermaledijden, niet ghebenedijt, die my quaet deden, gheen guet ghedaen heb, dat ick niet gebeden heb voer mijn veruolghers etc.

Sonden tegen dat seste Ghebodt. Exod. 20. Math. 5. *Fol. lij* r.

Dat seuende Gebodt.

Ick bekenne o almachtijghe Godt, ende ghenadijghe Vaeder, voer v, mijn Ouerspul, dat ick mijn Lichaem besmet heb, met Huerdoem, Ouerspul, of ander onbetamelicke onsuyuerheyden, ende heb icks niet ghedaen, met den lichaem Ick hebs wel ghedaen met den herten, ydele ghepeyns daer in nemende, daer mede spelende, daer in consenteerende: Ick hebs wel ghedaen met mijn monde, ydele woorden spreeckende, ydele Liedekens singende, ick hebt wel gedaen mit die ander litmaten mijns lichaems, met mijn ooghen, die kierende tot onsuyuer ghesicht, met mijn ooren, die voeghende tot onbetamelick ghehoor, met mijn handen die misbruyckende tot oneerlick // gheuoel, ik heb my ghegeuen tot ledicheyt, tot ouer-uloedicheyt van spijs, ende dranck, waer doer dat vleysch tot on-cuysheyt ontsteecken wort, ick heb my verciert om ander menschen tot begheerten van my te trecken.

Sonden tegen dat seuende Gebodt. Exod. 20. Psalm. 50. Ephes. 5. Psalm 118. *Fol. lij* v. Luce. 24.

Dat achste Ghebodt.

O Almachtijghe Godt, ende ghenadijghe Vader, in Dieuerije sijn

---

1) Mewaerdich, *d.i.* meewarig (hier in den zin van „deelnemend in hun lot").

2) „Soe als ick meeste die macht hadde" wil zeggen: zooveel als ik maar kon.

3) Bij E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 's-Gravenh. 1885, Dl. I, kol. 1435 (en bij Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 's-Gravenh. 1908—1911, blz. 116) wordt een woord „bremen" vermeld, met de beteekenis van „brommen, grommen". — „Verbremmen" moet dan beteekenen: iemand door grommen onaangenaam zijn.

Sonden tegen dat achste Ghebodt. Exod. 20. Leuit. 19. Deuteron. 28. Deuteron. 24. Iacob 5. *Fol. liij r.*

ick oock niet onschuldich: want hoe wel ick niemants huys op brekende, of beclimmede [1]) sijn Ghelt, of Guet, heymelick benomen heb, nochtans heb ick mijn Broeder wel vercort in mijn comenschap, mit cleyne maten, lichte ghewichten, corte ellenen, valsche waren, loeghenachtijghe woorden, ende ander subtijle schalckheyden, doer welcken ick met die schade mijns Broeders in verscheyden manieren mijn profijt, ende baet ghesocht heb, dat ick pant ghenomen, ende ghehouden heb van den armen, dat ick tloon mijn arbeyders, vertoeft [2]), vercort, of onthouden hebbe, dat ick mijn creditoribus: dat is: den gheen, die ick een Schuldenaer was, doer valscheyt van mijn schult ghedefraudeert, ende vercort hebbe, dat ick // mijn arme Christen Broederen niet ghespijst, ghelaeft, ghecleet, gheherbercht, ende vertroost heb, met dat geen, welck my bouen noodtruft van v gauen was ouerschietende, als een ghetrouw Rentmeyster behoort.

Dat negende Gebodt.

Sonden tegen dat negende Gebodt. Exod. 20. Sapient. 1. Math. 18.

Ick belije al mede o almachtijghe Godt, ende ghenadijghe Vader, my een valsche ghetuych te sijn, dat ick, of int openbaer voer recht [3]), of int heymelick valsche ghetuyghenisse van mijn naesten ghedaen hebbe, dat ick met mijn woorden, schriften, simulatien, mijn naesten tot schade gewest sijn, van sijn faem, guet ende leuen, dat ick mijn naesten valschelick beschuldicht ende beloghen heb, dat ick met achterclap hem sijn naem benomen heb, dat ick doer ghelt of ghebeden becoft sijnde, valsche ordelen ghegeuen, bedrieghelicke contracten ghemaeckt, ende onrechte segghens gheseyt heb, dat ick mijn naesten gheschandaliseert heb, in mijn woorden, manieren, ende wercken, dat ick gheen oprecht voerstander ghewest sijn van naem, eer, ende leuen mijns Broeders. //

Fol. liij v.

Dat thiende Gebodt.

Sonden tegen dat tiende Gebodt

Ten laesten bekenne ick o almachtijghe Godt, ende barmhertijghe Vaeder, dat ick niet alleen met den lichaem sonden ghedaen hebbe, tot schade van mijn naesten: mer dat ick oock met den herte begheert hebbe, dat ick met den lichaem niet mochte volbrenghen, als dat ick begheert heb tguet van mijn naesten, te weten, sijn Huysvrou, Kijnderen, Maechden, Dienaren, Huys, Lant, Beesten, Ghelt, Eer, Macht, ende dese dinghen heb ick niet alleen begeert: maer ick heb oock in die begheerten gheconsenteert, ick heb raet

1) Lees: beclimmende.
2) Vertoeft, *d. i.* uitgesteld.
3) Voer recht, *d. i.* voor de rechtbank.

ghepleecht, ende macht ghetoont om te vercrijghen, tgheen dat ick van die gueden mijns naestens was begheerende. etc. Dese sonden heb ick ghedaen, o almachtijghe Godt, ende barmhertijghe Vaeder, ende noch veel meer, die my vergheten sijn: maer voer v ogen claer gheschreuen staen, in welcke sonden altemael, ick bekenne my, als een groot Schuldenaer v onderworpen te sijn

Dat is nv Dorothea een Biecht wt ende nae die thien gheboden Godts ghemaeckt cortelicken, ende na v crancheyt // Als wy dan *Fol. liiij r.*
die gheboden Godts alsoe, ende noch dieper willen in sien, ende dan daer by voeghen onse leuen, wtwendich ende inwendich nae den lichaem, ende nae den gheest, sullen wy niet altesamen moeten belijden dat wy Sondaren sijn? sullen wy niet by nae al onse sonden connen sien, ende voer Godt claerlicken belijden?

Dorothea.

Iae wy sonder twyfel: mer noyt heb ick alsulckdanijghen Biecht ghehoort, of gheweten: Onse Biechtuaders leeren ons al anders biechten, te weten [1]), dat wy ghesondicht hebben, tegen die thien Geboden Godts, teghen die seuen Sacramenten des hillighen Kercks, teghen die twalif Articulen des Christen geloofs, teghen die acht salicheyden, dat wy ghesondicht hebben, met gebroecken vasten, ghebroecken vieren, ghebroecken penitencij, met stomme sonden, roepende sonden, blinde sonden, etc. welcke biecht ick gheheelicken niet verstae: want eensdeels bekenne ick die sonden niet, als stomme, roepende, blinde sonden, eensdeels weet ick niet wat sonden dat ick ghedaen hebbe: want ick weet niet wat // het is, te *Fol. liiij v.*
sondijghen, teghen Gods thien gheboden, teghen die seuen Sacramenten, teghen die Articulen des gheloofs, teghen die Acht salicheyden, eensdeels twijfel ick, oft al sonde is, dat ick Biechte, als ghebroecken vasten, ghebroecken vieren, ghebroecken penitencij: daer bouen, als nv die Biechte al guet ware, soe comt die noch niet wt den gront des hertes doer warachtijghe kennisse der sonden: maer wt die coude mondt, met een oudt ghewoentelick lesken: Esaie 29.
alsoe dat wy Godt sijn ghenakende met die lippen, maer sijn met den herte veere van hem verscheyden.

Maer wt dese Biechte welck ghy my voerghehouden hebt, met een beduydinghe van Godts thien Gheboden, en sie ick niet alleen, dat ick warachtich sondich sijn: maer ick sie wel hondert sonden daer ick nauwelickx thien of wiste, iae ghy hebt by na niet een sonde genoemt, of ick sijn daer schuldich in, ende met gueder herten belije ick, die mijn sonden voer mijn Heer mijn Godt: mer

1) Men vergelijke F. Pijper, *Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk*, 's-Gravenh. 1908, Dl. II, blz. 302 v., 313 v.

Theophile is dese belijdinghe ghenoech om met Godt versoent te worden.

Theophilus. //

Fol. lv r. Ick hebbe v voer gheseyt Dorothea, dat versoeninghe met Godt,
Die belijdinge der sonden moet met haer brenghen droefheyt des hertes. gheleghen is in kennisse der sonden, ende dat gheloof, op Christum Iesum. Dese belijdinghe der sonden is ghenoech voer dat eene stuck, namelick, kennisse der sonden, soe veere als die comt, wt den herte, mit een sonderlinghe benautheyt, iae oock oueruloedijghe tranen, om v sonden, die ghy teghen God ghedaen hebt, ghelijck
Math. 26. Petrus, Dauid, Magdalena haer sonden bekent, ende beleden heb-
Psalm. 6. ben, anders ghelt die kennisse voer Godt niet: want ghy weet, ist
Luce. 7. dat yemant teghen v misdaen heft, ghi sults hem niet vergheuen, hy sal te minsten moeten bekennen, dat het sijn schult is, dattet
Ioel. 2. hem leet is: Alsoe ist mede met Godt: Waerom hy doer Ioel seyt: Keert v tot my wt v geheeler gantscher herten, in vasten, schreyen, ende huylen, schoert v herten, ende niet v cleederen: want sulckdanighe leetwesende kennisse der sonden, wil Godt vanden peniteerende mensch.

Dorothea.

Och lacij Theophile, Ick belije wel, als my dunct, met gueder
Fol. lv v. herten, mijn sonden voer Godt: mer mijn benautheyt // ende droefheyt om die sonden, is noch seer cleyn, ia niet met allen: hoe comt toch dit?

Theophilus.

Droefheyt om de sonden comt doer dat anmercken van dat loon der sonden. Dat comt hier om: want ghy v sonden niet recht bekent: Ghy belijdt wel Dorothea, dat ghy sonde ghedaen hebt: maer ghy weet noch niet, wat de sonde is, wat loon sy haer Meyster ende wercker anbrenght, welcken Paulus verclaert te sijn de Doot, begrijpende met dat woordeken Doot, die wtterste verderffenisse: want Doro-
Rom. 6. thea, ist dat ghy sonde hebt, soe hebt ghy Goodts toorn. Dauid
Galat. 5. Psalm. 33. seyt: Goodts wrede ansicht is ouer die werckers des boesheyts: Ghy sijt af ghesneden van Godt, dat eewighe ghenoechsaem guet,
Ephes. 2. ende legt in die macht des Duyuels. Paulus seyt: Die Prins des duysternisse domineert, ouer die Kijnderen des onghehoorsaemheyts: Ghy sijt berooft van den hylligen Gheest, ende wort gheregiert
Sapient. 1. van Satanas gheest. Die wijse man seyt: Dat Godts Gheest niet ingaet in een boes herte, ende in een Lichaem, welck den sonde onderworpen is: ghy sijt berooft van dat leuen, ende legt in die
Ezech. 18. doot. Ezechiel seyt: Die Siel die ghesondicht heft, moet steruen:
Fol. lvi r. Ghy sijt ghestoten wt den Hemel, ende legt in dat diepste des
Psalm. Hels. Dauid seyt: Die Godtloosen moeten ter Hel werdt [1]) ghekiert

1) Werdt, *d.i.* waarts.

worden, ende alle Heydenen, die Godts vergeten. Wat mach daer meerder ellendicheyt wesen? ende desen soudije des sondts, moet een mensch bekennen, sal hy rechtelicken sijn sonden bekennen, ende daer wt sal wel comen een vreese Godts, met hem brenghende, een sonderlinghe leetwesen des hertes.

Niet te min Dorothea, al bekendt ghy v sonden noch niet recht, als ick v verclaert heb, soe is v dat nochtans van mij tot gheen quaet te verwijten: want ghelijck Godt almachtich al onse gueden wercken seluer in ons werct, als Esaias leert, segghende: O Heer ghy sult ons vreede ordineren: want ghy hebt al onse wercken in ons ghewracht. Item Fulgentius. Alle werck dat van ons in God gheschiet, dat werckt God in ons: want wt hem, in hem, ende doer hem sijn alle dinghen. Wroegende kennisse der sonden, moet God seluer geuen Esaie. 26. Fulgentius.

Alsoe oock: ist saecke dat wy kennisse van onse sonden sullen hebben, welck mede een guet werck is, iae een beginsel, ende inganck tot alle guede wercken, soe // moet Godt die seluer in v *Fol. lvi* [v]. wercken doer sijn gheest. Godt spreckt doer Esaiam: Ick sal Ezechiel 11 dat steenen herte wt haer vleysch nemen, ende ick sal haer een vleyschelick herte gheuen: Ick sal haer gheuen een nieuwe gheest, dat sy in mijn Gheboden wanderen, ende mijn ordelen bewaren, dat sy my sijn tot een volc, ende dat ic haer bin tot een God. Hierom seyt Ieremias rechtelicken: Heer kiert ons omme, ende wy sullen omghekierdt worden. Item: Kiert my om o Heer, ende Ierem. 31. ick sal omgekiert worden: want ghy sijt mijn Heer, mijn God, Ierem. 31. ende nadenmael ghy my om ghekiert heb, soe hebbe ick penitencij ghedaen. Hier toe seyt Augustinus: wilt v bekieringhe v selfs niet toe schrijuen: want ten ware dat Godt v, die daer voer loopt, riepe, ghy mocht niet bekiert worden. Dit bewijst Ambrosius claer- in Psalm. 84. licken, met dat exempel Petri aldus seggende: Petrus heft Christum versaeckt, ende heft niet gheschreyt: want die Heer hadden hem niet anghesien: Petrus heeft Christum versaect andermael, ende heft niet gheschreyt: want die Heer hadde hem niet anghesien: Ambrosius in Lucam, super Petri negatione. Luce 22. Petrus heft Christum versaeckt den derde mael, die Heer // heft *Fol. lvij* [r]. hem anghesien, ende hy heft bitterlicken gheschreyt. Dit is claer wt die woorden Christi: Niemant comt tot my, ten sy dat die Ioan. 6. Vaeder hem trecket. Daer op seyt Augustinus: Hout dat voer seker dat hier niemant penitencij mach doen, dan die gheene, die Augustinus Godt verlicht heft, ende met ontfermende gracij bekeerdt heft, waer wt wel verstaen wort: willen wy een rechte bekentenisse van onse sonden hebben, dat Gods Geest daer moet by sijn, die onse herten roert, beweecht ende trect, ende dat Godts barmherticheyt (soe Dauid seyt) ons alsoe moet voercoomen, ende nae Psalm. 58. Salomons vermaen, in ons een guede wil maecken: want Paulus

Roman . 9. seyt, Dat onse salicheydt, niet is in onse wil, ende arbeyt: maer in Godts ghenade, die welcken in ons moet niet alleen een guede Philipp . 2. wil maecken: mer den selfden oock mede volbrengen.

Dorothea.

Dat beuoel ick wel, aen my selfs Theophile: want somtijts geeft mi God een sonderlinge deuocij tot hem, als ic daer nauwelick op achte, somtijts contrarij, als ick deuocij begheer te hebben, so can *Fol. lvij* v. ick met al mijn cracht daer toe niet ghe-//raecken: maer wat sal ick doen, dat ick Godts Ghyest mach ghenieten tot warachtijghe penitencij?

Theophilus.

Kennisse der sonden, werckt die heylighe geest, door Goodts woort. Voerwaer Dorothea, wilt ghy dat Godts Gheest in v werckt droefheydt, die na Godt is, ende guede penitencij aenbrengt, soe moet ghy hem gheuen sijn instrument, daer hy doer werckt, welcken is, dat Woordt Godts. Daer wt sult ghy in den yersten anmercken, 2 . Corinth . 7 wat gueden van Godt den Gherechtijghen belooft sijn, van welcken Roman . 10. ghy tegen Godt sondijgende berooft sijt: Die rechtueerdijghen is Wat die rechtueerdigen belooft is. belooft een ewich leuent, haer is belooft een eewich leuent, in schoonte als die Sonne in des Hemels Firmament: in Heerlicheyt, Sapient . 5. als Godts Enghelen: in glorij, als Christus Gods Soene: summa Math . 13. Marci 12. haer is belooft salicheyt, die aller menschen ghesicht, ghehoor, Philipp . 3. verstant te bouen gaet: Wt al dese gueden sijt ghy gheuallen, 1 . Corinth . 2. teghen Godt sondijgende: want Dauid seyt: O Heer ghy sijt gheen Psalm . 5. Godt, die boesheyt wilt, een boes mensch sal te neuen v niet woenen [1]), ghy haet al den genen die boesheyt wercken.

Fol. lviij r. Voort sult ghy wt Goodts Woordt // niet alleen anmercken, van Wat den sondaren belooft is. wat gueden ghy doer die sonde berooft sijt: mer oock mede in wat ellendicheydt, dat ghy gheuallen sijt. Hoert wat God doer Deuteron . 27. Mosen seyt: Vermaledijt is die mensch, die niet onderhoudt, al tgeen, dat gheschreuen is, in dat Boeck des Wets. Hier mede Psalm . 118. accordeert Dauid: O Heer vermaledijt sijn, al die gheen, die van v Gheboden afwijcken. Dese maledictij, met welcken God in die schriftueren driecht den ouertreders van sijn Wett, is gheen tijtlicke maledictij, gelegen in verlies, van guet, van ghesontheyt, van schoonte, van starcheyt, van ghelt, van eer, van glorij, van macht, Deuteron . 28. van Huysvrouw, van Kijnderen ofte andere tijtlicke, ende natuer-Godts maledictij is eewich. licke gueden, als Godt op een ander plaets driecht: maer tis een maledictij die ghelt lijf, ende siel in der eewicheyt: want Christus Math . 22. beduyt ons die int Euangelij spreeckende van den Gast, die sonder bruyloft cleet was ghecomen: Bindt hem handen ende voeten, ende worpt hem in die wtterste duysternisse daer sal wesen schreyen

1) Ps. V: 6, naar de Vulgata: neque habitabit juxta te malignus.

der ooghen, en knarsen der tanden. Item: Gaet van my ghy vermaledijden in dat eewijghe vier, welck den Duyuel // met sijn Enghelen bereyt is. Hier af seyt Esaias: Haer Worm sal niet steruen, ende haer vuyr sal niet wt gheblust worden. Ioannes seyt in Apocalipsi: Dat den sondaren haer plaets sal sijn in een Poel, die met Sulphur, ende vuyr is barnende, welken is die anderde [1]) doodt: Wat segt ghy hier toe lieue Dorothea.

Math. 25. *Fol. lviij* [v]. Esaie 66. Apocal. 21.

Dorothea.

Beminde Theophile, ghy spreeckt Godts woort, dat niet falgieren mach, wat sal ick dan hier toe anders segghen, dan met Hieremia wt al die crachten mijns ziels roepen: Och of ick waeters ghenoech hadde in mijn hoeft, dat mijn ooghen een Fonteyn der tranen waren, dat ick mochte schreyen, nacht, ende dach.

Ierem. 19.

Theophilus.

Voort aen, op dat niemandt soude meenen, dat dese drieghinghe der schriftueren ydel sijn, ghegeuen alleen om die menschen van die sonden te verueeren [2]), ghelijck men die Kijnderen, met een ydel driegement, van die wateren, verueere, segghende, dat sy van den Icker ofte Donckerman sullen ghenomen, ende op ghegeten worden, welck soe niet // is [3]): wantter veel Godtloosen sijn, die vererghet worden in dien, dat God haer om die sonden, soe vroech, als de gedaen sijn, niet straft [4]): maer doer langmoedichheydt haer tot penitencij vertoeft [5]), ende spaert, waer doer sy soe veere coomen, dat sy dencken, of datter gheen God is, ghelijck als by Dauid, de dwase mensch in sijn herte sprack: Daer is gheen God: of dat Godt haer sonden niet siet: soe Dauid weder vermaent, dat die Godtloosen, na veel boesheyden, die sy ghedaen hadden, spraecken: Die Heer salt niet sien, die Godt van Iacob salt niet verstaen, of oock mede, dat Godt die sonden niet straffen sal: ghelijk by Salomon die boese Mensch seyt: Ick hebbe ghesondicht, ende wat quaet is my gheschiet. Item, Ieremias: Die Godtloosen verloechenen den Heer ende seggen: Hy is niet, ten sal alsoe qualicken niet gaen, wy sullen dat sweert end den hongher niet sien: op dat die menschen (segghe ick) haer ganselicken daer op niet sullen ver-

Godt heft sijn driegementen tegen de sondaren met exempelen beuesticht. *Fol. lix* [r]. Rom. 2. Psalm. 52. Psalm. 93. Eccles. 5. Ierem. 5.

1) Anderde, *d.i.* tweede.

2) „Verueeren" beteekent: doen wijken (bij Kilianus, *Etymologicvm*, p. 733: ververren = procul abigere).

3) Er volgt nu een lange tusschenzin. De schrijver zet den hoofdzin pas weder voort met het „op dat die menschen (segghe ick) haer ganselicken daer op niet sullen verlaten".

4) Vele goddeloozen komen tot dieper val, als God hen niet straft om hunne zonden zoodra zij gedaan zijn.

5) Het onderwerp van dezen bijzin is nog steeds God. De schrijver wil zeggen: als God uitstelt hen tot berouw te brengen.

laten, dat dese drieghinghe der schriftueren teghen die Sondaren ydel souden sijn, op dat sy alsoe onbescroemt moeghen voortgaen
Fol. lix [v]. in haer boesheydt: // maer souden seecker weten, tselfde sonder twijfel te sullen gheschien, teghen de Sondaren, welck die schriftuer driecht, soe heft ons God tot meerder vermaninghe, sijn toorn op die sonden genoech in dese eerde met exempelen laten wtblijcken.

Exempel, van Adam ende Eua.

Merct an onse yerste Ouderen Adam ende Eua, die na Godts Beelde waren gheschapen, in volmaeckte rechtueerdicheyt, warachticheyt, hillicheyt, die in dat Paradijs waren ghestelt, om hier te ghebruycken alle solaes sonder verdriet, ende hier namaels met Godt te regneeren in eewijghe salicheyt: mer wat is daer gheboert, sy sijn ondanckbaer ghewest, ende hebben God in sijn gebot ongehoorsamheyt bewesen, eetende van den verboden Bome: waerom Godt almachtich sijn gramschap op haer also swaerlicken heft laten vallen, dat hy niet alleen Adam ende Eua: maer oock mede ons altesaemen haer nacomelinghen in den yersten [1]) berooft heft, also veel van sijn Beelde, dat wy, die voeren [2]) souden ghewest hebben rechtueerdich, nv niet sijn dan onrechtueerdicheyt: Die te voeren
Fol. lx [r]. souden ghewest sijn warachtich, dat wy nv niet sijn // dan loeghen, die te voeren souden hillich gewest sijn, datter nv in ons niet is, dan verbremminghe [3]), haet, blasphemeeringe teghen Godt etc. Ende daer nae heft hy ons oock mede gheworpen, wt den hof des wellusts, in desen dal der tranen, alsoe dat wy hier onderworpen sijn alle manieren van tribulacien, van arbeydt, hongher, dorst, naectheyt, cout, hetten, siecten, doot, etc. ende dat wy hier namaels noch ewelick verdoemt souden ghewest sijn, ten waer datter een verlosser ghecomen hadde: als Paulus seyt: Doer een Mensch, is
Roman. 5. die Sonde in die Werldt ghecoomen, ende doer den Sonde, die Doodt, die welcken Doodt, ouer alle menschen is ghegaen, anghe-
Genesis 7. sien, sy alle schuldich waren: Merckt, hoe dat God wt gramschap
Genesis 9. om die sonden, den gheheelen Werldt, met den Waeter heft laten
Genesis 4. vergaen. Merckt, hoe Godt Sodoma, ende Gomorrha, heft laten
1. Regum 31. versincken. Merckt, wat loon dat Caim, Saul Absalon, Herodes,
2. Regum 18. Iudas, van haer sonden ghehadt hebben. Merckt, hoe die Israheliten
Numer. 16. Exodi 32. tot ses duysent gheslaghen sijn, om haer murmureeren, tot drie
Fol. lx [v]. duysent, om die anbiddinghe des gulden // Kalfs, tot vernielinghe
Iudic. 19. des gheheelen Familijs van Beniamin om Huerdoem, tot twee en
2. Reg. 24. tseuentich duysendt, om die houerdije van Dauid.

---

1) In den yersten, *d. i.* ten eerste (primo). Hierop volgt beneden het „Ende daer nae'', enz.

2) Lees: te voeren.

3) Zie boven, blz. 303, aant. 3.

Dit is lieue Dorothea, die menschen geschiet in voerleden tijden: maer in een Figuere, als Paulus leert ons tot een vermaninghe, op welcken dat eynde des werldts ghecomen is [1]), op dat wy siende, hoe dat Gödt met de Sondaren des verleden tijts ghehandelt heft, ons van sulcdanijghe sonden soude bewaeren, op dat wy in die selfde straffinghe niet vallen. Wilt ghy noch claerder teecken hebben van Goodts toorn teghen die sonden. Merckt an Christum Iesum, die Soene Godts onse Heer, wat hy ghedaen ende geleden heft: Hy was die Soene Gods, een schijnsel van Godts Heerlicheyt, ende een gherechte Beelde van sijn wesen, summa met Godt van een wesen, van een glorij, ende maiesteyt, hy is op dese eerde in groote armoet ghebooren, hy heft veel honghers, dorsts, moetheyts, wederspraecks gheleden, hy is gheuanghen, ghegeesselt, bespot, ghecroont, ghecruyst, ghedoodt bitterlicken, ende schandelicken: maer waerom heft hy dit // altemael gheleden? Certeyn niewers anders om, dan, om dat hy soude versoenen, ende neder legghen die toorn des Vaders, teghen ons sondijge menschen: als by Esaias staet gheschreuen: Om die sonde van mijn volck heb ick hem geslaghen. Ende daer na: Die straffinge van onse vreede, dat is, doer welcken wy met den Vaeder versoent sijn, ende tot vrede ghecomen, is ouer hem, te weten, Christum. Merct Dorothea met der herten aen, een wonderlicke toorn Godts teghen die sonde, Mach Naum niet wel met recht segghen: Die Heer is een wraker, ende een toornich man: Die Heer is wraecker teghen sijn vyanden, wie kan voor sijn toorn staen? ende wie kan voer sijn gramschap blijuen? sijn toorn bernt ghelijck een vuyr, ende die Steenrotsen springhen in stucken voer hem.

1 . Cor . 10.
De straffinge der sonden in dat oude Testament is ons tot exempel
Psalm . 2.
Hebreo . 1.
Christus doot verclaert ons Gods toorne teghen de sonden.
Fol. lxi r.
Esaie . 53.
Naum 1.

Als dan nv een Mensch hoort [2]), ende siet, dat Godt alsoe vergramt is op den sonde, ende die Sondaren alsoe straffen wil, met een eewich duyrende maledictij des helschen brants, ghelijck hy niet alleen verclaert in sijn Schriftueren: maer oock bewesen heft, met clare exempelen, ende die mensch beuint voort, dat hi met // sonden belaeden is, ende dat die selfde Godts toorn, alsoe nv ouer sijn hoeft hangt: waert by alsoe dat [3]) hy nv sterf, dat hy met ghebonden handen, ende voeten soude gheworpen worden, in dat eewijghe, ende onwtbluslick vuyr des Hels, daer is schreyen der ooghen, ende knarsen der tanden, en sal die hylligen Geest, doer

Fol. lxi v.
Math . 25.
Math . 22.

---

1) I Kor. X : 11 *b*, naar de Vulgata: in quos fines saeculorum devenerunt.

2) De zinsbouw is eenigszins gerekt. Op het „Als dan nv een Mensch hoort" en het „ende die mensch beuint voort" volgt na een langen tusschenzin eerst de vraag: „en sal die hylligen Geest, ... niet alsoe beroeren", enz.

3) „Waert by alsoe dat" wil zeggen: voor het geval dat.

een neerstijghe, ende warachtijghe anmerkinghe van dien, dat gheuoeghelicke herte des menschs, niet alsoe beroeren, bemorwen [1]), nederslaen, ende knuersen [2]), dat die mensch, in maniere van spreken, wel bloedijghe tranen in groote benautheyt, ende beuinghe soude schreyen. Wy sien, dat die misdadijghen van dese werldt, als sy op haer Dieuerij, Roeuinghe, Ouerspul, Moerderij, ofte ander boesheyden beuonden, ende gheuanghen worden, haer seer bedroeuen, schudden, beuen, huylen, ende schreyen, als sy om die haer sonden toe gheordelt worden, den eewijghen Kercker, of den lichamelicken doot, met den Sweerde, Coorde, ofte Vuyre, hoe wel nochtans die pijne des doots cortelick is, van een gheheel ofte half vre, ende die Kercker niet eewich is: maer tijtlick, sijn eynde
Fol. lxij r. nemen-//de, met den natuerlicken doot, hoe souden dan haer niet rechtelicken bedroeuen schudden, beuen, huylen, ende schreyen, die menschen, de welcken certeyn weten dat sy nv al van Godt, om haer sonden, toe gheordelt sijn, niet den tijtlicken doot, of den verganckelicke Kerckere: mer den eewijghen onsterfelicken doot,
Esaie 66. den Kercker des helschen brants, welck in ghien tijt sal wtgheblust
Luce 22. worden: Dese kennisse heft Petro die tranen soe oueruloedelicken
Luce 7. wt ghesmeten [3]): Dese kennisse heft den Sondaerse voer de voeten Christi neder gheworpen, ende den selfden met haer tranen doen waschen. Dese kennisse heeft Dauid doen roepen: O Heer v pijlen sijn in my gheuesticht, v hant is op my neder ghedaelt, daer is
Psalm . 37. gheen ghesontheyt in mijn vleysch, doer dat anmercken van mijn sonden, daer is gheen vreede in mijn gebeente, doer dat anmercken van v toorne, mijn tranen hebben my ghewest, mijn broodt ouer
Iob . 6. dach ende nacht. Dese kennisse doet Iob spreken: Die pijlen des almachtijghen steken in my, sijn verbolghentheydt, drinckt al mijn gheest wt, ende die verueernisse Godts sijn op my gherecht [4]):
Fol. lxij v. Doer dese // kennisse heft die sondijghe Publicaen voer sijn borst
Luce 18: slaende gheroepen: O Heer weest my arme sondaer ghenadich
2 . Paralip . 37 Dese kennisse heft Manassen [5]) doen roepen: O Heer almachtijghe Godt Ick heb ghesondicht bouen dat sandt des Ouers van die Zee, mijn boesheyden sijn vermennichuoldicht: Ick sin neder ghedruckt met veel yseren banden, ende my is gheen ruste: want ic heb v gramschap op gheweckt, ende heb boesheyt in v teghenwoordicheyt gedaen, gruwelen op stellende, ende erghernisse vermennichuoldende,

---

1) Bemorwen, *d. i.* week maken. 2) Knuersen, *d. i.* verbrijzelen.

3) Wt ghesmeten, *d. i.* doen storten, doen vergieten.

4) Job VI : 4, naar de Vulgata: sagittae Domini in me sunt, quarum indignatio ebibit spiritum meum, et terrores Domini militant contra me.

5) Zie over dit gebed van Manasse het aangeteekende bij fol. xLvij v (boven, blz. 299, de aanteekening).

ende nv buyghe ick die knijen mijns herten, biddende van v o Heer genade: Ick heb ghesondicht, o Heer ick heb ghesondicht, ende ick bekenne mijn boesheyt, smekende bidde ick v o Heer vergheeft my, vergheeft my, wilt my niet te saemen met mijn boesheydt vernielen, ende en wilt deese quaden my niet inder eewicheydt op houden [1]), maer maeckt my onweerdijge mensch salich, na v groote bermherticheyt, ende ick sal v prijsen al de dagen mijns leuens: want al die cracht der Hemelen prijst v, ende v moet sijn glorij, tot ewige tijden. Dese kennisse heft Iudam an den bast [2]) gebracht // Math. 28. *Fol. lxiij r.*

Dorothea.

Nv beuijnde ick waer te sijn lieue Theophile, tgheen dat Godt almachtich by Ieremiam van sijn woort aldus spreckt: Sijn mijn woorden niet als een vuyr, ende als een hamer, die een steen knueerst [3]): want mijn herte was te voeren seer cout, hart, ende onbeweechlick van Goodts vrees, tot warachtijghe penitencij: maer naedenmael, dat ghy my nv die sware donderslaghen, ende vuyrijghe blixemen van Godts woort, soe treffelicken voer ghehouden hebt, soe is mijn herte daer doer nv alsoe ontsteecken met Goodts vreese, soe is mijn gheest alsoe ghebroecken van Godts verschrickelicheydt, om mijn sonden: dat ick met Dauid roepe: Mijn misdaden sijn ouer mijn hoeft ghegaen, ghelijck een sware last, sijn sy my te swaer gheworden: Mijn wonden sijn stinckende, ende vuyl gheworden, van mijnre dwaesheyt: Mijn inghewanden sijn gheheel verdorret, ende daer is niet ghesonts aen mijn lichaem: Ick bin benaut, ende seer vernedert: ick huyle van onruste mijns hertes, mijn herte beeft, mijn cracht heft my verlaten, ende dat licht van mijn ooghen, is niet by my. // Dit roepe ick met Dauid: want den sentencij des doots, voele ick in mijn herte: mijn consciencije is ontsteecken met den brande des helschen vuyrs om mijn sonden, o wee, o wee, o wee, mij ellendijghe, iae verdoemde mensch, wat sal ick nae veel suchten, huylen, schreyen, doen dan tot my seluer ende mijn siel segghen tgheen, dat die Huysvrouw van Iob tot hem seyde: Ghebenedijt den Heer, ende sterft.

Ierem. 23. Die cracht van Godts woort. — Psalm. 38. — *Fol. lxiij v.* — Iob 2.

Theophilus.

Nv hebt ghy Dorothea een rechte kennisse van v sonden, ende een warachtijge vreese Godts in v herte: maer ghy sult weten, — Wy sullen geen slauen,

1) My op houden, *d. i.* voor mij bewaren, voor mij laten voortduren.

2) De schrijver bedoelt den boom, waaraan volgens de middeleeuwsche legende Judas zich verhing. Zie *Viagio da Venetia al Santo Sepulchro,* [Venegia, 1538], in 8°., en mijn artikel: *De letterkunde betreffende de bedevaart naar Jeruzalem en het H. Land,* in het *Ned. archief voor kerkgeschiedenis,* 's-Gravenh. 1907, N. S., Dl. IV, blz. 347.

3) Knueerst, *d. i.* verbrijzelt.

mer kinderlicken vrese Godts hebben. dat dese vreese Godts, wt welcken al dese suchtinghen, ende tranen comen, niet moet sijn een slauen vreese [1]), om van Godt af te wijcken, ende van Godts ghenaden wanhopende, in desperacij te steruen, dat [2]) ghy Godt vreest, niet als een Vader, dient v leedt is, dat ghy met v sonden vertoornt hebt, ende met den welcken ghy wederomme, als een Vader, begeert versoent te worden: maer
Genes. 3. dat ghy hem vreest, als een Tyran, van hem niet verwachtende,
Fol. lxiij r. dan een sware wraeck ouer v sonden. Aldus heft Caim // Godt ghevreest, ende heft van Godt wijkende, gheseyt: Mijn sonde is groter dan dat ick daer af vergeuinghe kan vercrijghen. Aldus heft Iudas Godt ghevreest: want na dat hy sijn sonde bekent
Math. 27. hadde, segghende: Ick heb ghesondicht, leuerende dat onnoesel bloet, soe heft hy doer wanhoope van Godts ghenade af wijckende, hem seluer verhangen. Aldus vreest Godt die Duyuel, de Vader
Iacob. 2. alder sondaren, ende blasphemeert hem.
Ioan. 8. Mer Dorothea v vrese sal [3]) wesen een Kijnderlicke vrese, om
1. Ioan. 3. v weder tot God te kieren, ende doer betrouwen van Goodts ghenaden teghen v, in v herte vertroost, ende tot den eewijghe leuent op gheboert te worden: sulckdanijghen vrees behaecht Godt, daer
Malea. 1. hy aldus seluer of seyt: Die Soen eert sijn Vader, die Knecht vreest sijn Heer, bin ick de Vader waer is mijn eer, bin ick die Heer, waer is mijn vrees. Alsoe mede Paulus: Ghy hebt niet ont-
Roman. 8. fanghen een gheest des Knechtschaps, wederomme tot vrees, maer een gheest des verkiesings, doer welcken wy roepen, Vader Vader, Een eerbare Dochter vreest haer Vader: mer sy heft hem nochtans
Fol. lxiij v. mede lief, wt vrese // ontsicht sy haer doer onghehoorsaemheydt hem te vertoornen: wederomme wt liefte, betrout sy op sijn ghenade teghen haer misdaet, ende als sy ghesondicht heft, soe bedroeft sy haer, niet alsoe seer wt vreese, om dat sy gheslaghen, of onterft sal worden, als wt liefte dat sy haren soe gueden Vaeder vertoornt heft. Alsoe mede Goodts vrenden in sonden wesende, vreesen niet alleen Godt: want sy doer Godts gheest weten, haer sulcx gedaen te hebben [4]), waerom sy rechtelicken behooren van God verworpen, ende onterft te worden: maer hebben hem oock lief, als een Vaeder, ende sy bedroeuen haer in der herten om haer sonden soe swaerlicken, datmen die bitterheyt des droefheyts, met gheen woorden moeghen wtspreecken [5]), en dat niet alsoe seer doer vrees, dat sy

---

1) Slauen vreese, *d. i.* de vrees van een slaaf, slaafsche vrees.
2) „Dat" heeft hier den zin van „in dier voege dat".
3) „Sal" heeft hier de beteekenis van „moet".
4) „Haer sulcx gedaen te hebben" (acc. c. infinitivo) wil zeggen: dat zij zulks gedaan hebben.
5) Meervoud na „men". Zie boven, quat. Aa, fol. iij r (blz. 219).

van Godt ghestraft sullen worden, als doer liefte, dattet haer moeyt,
dat sy haren soe gueden Vader vertoornt hebben, ende alsoe wijken
sy niet van Godt doer vrees des straffings: maer loopen nae Godt
doer betrouwen van sijn ghenade tegen haer [1]) daer na is al haer
suchten, ende al haer begeren. Alsoe heft Dauid in die kennisse //
sijnder sonden tot Godt gheroepen: O Heer en straft my niet in *Fol. lxv* r.
v verbolghentheyt: Heere sijt my ghenadich: want ick sijn broesch [2]), Psalm. 6.
kiert v Heer tot my, ende verlost mijn Siel, helpt my om uwer
barmherticheyt willen. Item: O Heer verbarmt v ouer my nae v Psalm. 50.
groote barmherticheydt, ende doet mijn sonden wt, na die veelheyt Luce 18.
uwer ontferminghe. Also heft die Publicaen, in die kennisse van
sijn sonden, tot God geroepen: O Godt verbarmt v ouer mij Son-
daer. Alsoe Manasses, als hy sijn sonden bekennende gheseyt
hadde [3]): Ick heb ghesondicht: O Heer ick heb ghesondicht, ende
ick bekenne mijn boesheyt, so spreckt hy voort aen [4]): O Heer
ick buych nv die knijen mijns hertes, ende bidde v om ghenade:
Ick bidde v Heer vergeeft my: vergeeft my, wilt my niet vernie- 2. Paralip. 37.
len met mijn boesheyt: maer wilt my onweerdijghe mensch salich
maecken nae v groote ontfermherticheydt. Alsoe loopt die Son- Luce 7.
daerse, in die kennisse van haer sonden, niet met Iudam, na den
bast [5]), om haer te verhanghen: maer nae Christum, sijn voeten
suyuerende mit haer tranen, ende suyueringhe haers consciencijs,
doer sijn // bloet begheerende. Alsoe kiert hem die rechter Moer- *Fol. lxv* v.
denaer, niet met sijn medegheselle om Christum te blasphemeren: Luce 23.
maer tot Christus ghenade te bidden, segghende: Weest mijnre,
Heere, ghedachtich, als ghy coemt in v Rijck.

Dorothea.

Sal ik dan Theophile, doer dese mijn suchten, schreyen, ende andere misbare, welcken ick heb, om die sonden, by God moegen vergeuinge van die selfde sonden ontfangen, ende aldus Godt teghen my weder versoenen?

Theophilus.

Neen ghy Dorothea, in gheender manieren, Ick heb v gheseyt, dat ghy v sonden met een wroegende, ende leetwesende gheest moet bekennen, als ghy by Godt wilt daer af vergheuinge hebben: twelck ghy niet alsoe sult verstaen, recht of die wroeghende, ende leetwesende kennisse der sonden, die middel is, waer om, ende

Leetwesende kennisse der sonden mach die sonden niet wt doen.

1) Hier zou eene punt of kommapunt behooren te staan. Het volgende „daer na” heeft de beteekenis van „daarnaar”.

2) Broesch, *d. i.* broos.

3) Zie over dit gebed van Manasse het aangeteekende bij fol. XLVIJ v (boven, blz. 299, de aanteekening).

4) Voort aen, *d. i.* verder.

5) Vergel. het aangeteekende bij fol. LXIJ v (boven, blz. 313, aant. 2).

doer welcken Godt die sonden vergheeft. Certeyn in die maniere behoerden Caim wel vergheuinghe van sonden te ghenieten, die
Genes. 4. welcken sijn sonden so groot bekenden te sijn, datse geen genade
Fol. lxvi r. mochten verworuen. In die ma-//niere behoorde Godt Iude sijn
Math. 27. sonden wel vergheuen te hebben, die welcken hem soe wee, ende leet waren, in der herten, dat hy hem daerom gaet verhangen: neen trouwen, ten mach soe niet sijn, als wy bi experientij in Caim, ende Iudam mercken: maer Dorothea, ghy sult verstaen, tselfde van my also gheseyt te sijn, dat die mensch Godt, met die sijne sulckdanijghe kennisse der sonden, niet demereert [1]), ofte verwilghet om hem ghenade te doen: maer dat Godt den Mensch, gheen ghenade teghen sijn sonden mach, ofte wil doen, of hy moet yerst alsoe ghestelt sijn, dat die mensch yerst anmerckt, den iammer, ellendicheyt, ende verdriet, daer hy om sijn sonden in leyt, ende also wt dieper noode tot Godt om verlossinghe roepet, ende Godt hem alsdan ghenade doet, op dat alsoe Godts ghenade mach alleen gheglorificeert, ende groot ghemaeckt worden, ende niet eenighe
Esaie 66. menschen werck. Hier af spreckt Godt doer Esaiam: Op wie sal ic sien? certeyn op den geen, die van een vernederde, ende ghe-
Esaie 61. broecken gheest is, ende die mijn woorden vreest. Item: Die gheest
Fol. lxvi v. des Heeren is ouer my, daerom heft de Heer // my ghesalft, ende heft my gesonden den armen te predijken, dat ick die ghebroecken herten sal verbinden, ende die gheuanghen verlossinghe vercondijghen, ende den ghebonden de kercker openen, ende vercondijgen een angenaem iaer des Heren. Doer Ezechiel spreckt die Heer:
Ezech. 31. Sy sullen in schreyen tot my comen, ende in barmherticheyt sal
Psalm. 50. ick haer ontfangen. Hier op seyt Dauid: Een gebroken geest, is een sacrificij voer Godt: Een ghebroken, ende vernedert herte,
Math. 11. sult ghy o Heer niet versmaden. Hier op seyt Christus: Coemt
Math. 19. tot my die belast, ende beladen sijt, ick sal v vermaecken [2]). Item: Die Soen des menschs, is ghecoomen om te soecken, ende salich te maecken, dat verloren was. Waer toe ooc Iob wel seyt: Ic sal
Iob 13. mijn weghen in sijn teghenwoordicheyt straffen, ende hy sal mijn Salichmaker wesen. Hier toe loopt al die Schriftuer, die ghetuycht, dat Godt die machtijghen vernedert, ende die vernederden verheft,
Luce. 1. den hongherighen met gueden versaet, ende den rijcken tot honger
1. Petri. 5. ververlaet [3]), den houeerdijghen weder staet, ende den oetmoedijgen sijn
Fol. lxvij r. gracij geeft. Hier toe seyt Christus tot den Phariseen: // Dat Publi-

---

1) Het woord „demereert" is onduidelijk. Misschien moet gedacht worden aan het Fransche „demorer" (demerer), met de beteekenis van „retarder". Zie F. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, Par. 1883, Tom. II, p. 504.

2) Matth. XI: 28 *b*, naar de Vulgata: et ego reficiam vos.

3) Lees: verlaet.

canen, ende Hueren voer haer sullen ingaen in dat Rijcke Gods, twelc hy oock bewijst, met den exempel, van den houeerdijghen Phariseo, ende den oetmoedighen Publicaen. Math. 21. Luce. 18.

Dorothea.

Wat sal ick dan nv voortaen doen Theophile, om met Godt versoeninghe te hebben?

Van dat tweede stuck des Penitencijs, als den Gelooue wt den Euangelij.

Theophilus.

Van den gelooue op Christum wt den Euangelio.

Nademael beminde Dorothea, dat die Wet v nv ghebracht heft tot kennisse van v sonden, ende Godts toorne, alsoe dat v consciencij doer den Wet heel neder gheslaghen, iae tot den doodt, ende die Poorten der Hellen gebracht is, welc den Wett alleen haer officie is. Als Paulus leert, segghende: Doer die Wet is kennisse der sonden. Item: die Wet werckt toornicheyt. Item: die Wet slaet doot. So sult ghy nv hier niet blijuen staen, op dat ghy met Caim et Iudas niet in desperacie verdwynt: maer ghy sult v nv keeren, van die dootslaende Wett, die // v aengherecht heft dat yerste stuck des Penitencijs, als kennisse der sonden, ende sult v voeghen, tot dat leuendich makende Euangeli, welck v brenghen sal, tot dat ander stuck des Penitencijs, namelick, den ghelooue op Christum Iesum: want in dat Euangelij, wordt ons vercondicht, van Godt den Vaeder doer Christum, onse versoener, vergheuinge der sonden, alsoe dat ghy v bedruckte, ende benaude consciencij weder sult op boeren met sulckdanich betrouwe, dat ghy ghelooft, dat v Godt almachtich, v om die sonden niet wil verworpen: maer dat hy om Christus Iesus willen, dien hy, tot onse sonden wt te wasschen, in dese werlt ghesonnen heft, v weder in gracij wil ontfanghen, ende die sonden vergheuen

Roman. 3. Roman. 4. 2. Cor. 3.

Van den wet salmen gaen tot dat Euangely.

Fol. lxvij v.

Men sal gelouen vergeuinghe der sonden van Godt om Christus willen.

Dorothea.

Hoe sal ick dat moeghen gheloouen, nademael dat mijn sonden soe veel, ende soe groot sijn?

Theophilus.

Dat ghy Dorothea, dusdanijghen gheloof noch niet hebt, of niet cont hebben, is gheen wonder: want alle menschen hebben dat ghelooue niet, als Paulus leert: Het gheloof is gheen dinck dat // ons met die weste wint ancoemt, of dat wy met onse handen, als wy willen, grijpen moeghen: maer is een gaue Godts, welck de hylligen Gheest in onse herten moet storten, ghelijck Paulus seyt, Dat niemant mach segghen Iesum, den Heer te sijn, sonder den 2. Timoth. 3. *Fol. lxviij r.* 1. Corinth. 12. 1. Corinth. 12.

Het geloof is een gaue Godts. hylligen Ghiest. Daer om Dorothea, ghelijck ghy te voeren, den rechte kennisse uwer sonden, ende die warachtijghe vreese Godts, om v sonden, wt den hyllighen Ghyest, doer dat woordt Godts, als een instrument, ofte middel ontfanghen hebt, alsoe moet ghy mede, den ghelooue, als een milde gaue Godts, wt den hyllighen
Roman . 10. Gheest, doer Godts woort soecken: want Paulus seyt: dat ghelooue is wt den ghehoore, dat ghehoor is doer twoort Godts.

Dorothea.

Ic bid v vruntlicken Theophile, helpt my daer toe met Godts woort.

Theophilus.

1 . Corinth . 3. Paulus seyt: Ick heb geplant, Apollo heft nat ghemaeckt: Maer Godt heft den wasdoem ghegheuen: Ick sal met alle neersticheyt v Godts woort voer legghen, hoert ghy neerstich toe, met een
Fol. lxviij v. reuerenciael herte, dat Goodts Ghyest // daer doer in v mach
Beloften der scriftueren van Gods genade. crachtich wesen. Godt die Heer spreckt doer Ieremiam: Dit is mijn verbont, welck ick met haer slaen sal, in die dagen: Ick sal guedertieren wesen haer boesheyden, ende haer sonde sal ick niet
Ierem . 31. meer ghedencken. In Paralipomeno staet: V Heer, ende God is
2 . Paralip.30. guedertieren, ende sachtmoedich: Hy sal sijn aensicht van v niet kieren, Ist sake dat ghy v weder tot hem kiert. Ioel seyt, Ende
Ioel . 2. nv spreckt die Heer: Bekiert v tot my wt gantscher herten, met vasten weynen, ende claghen, verschoert v herte, ende niet v clederen, bekiert v tot den Heere uwen Godt: want hy is genadich ende barmhertich, langmoedich, ende van grooter guetheyt, hy vergheeft die sonden, ende boesheyt, Hy sal seeckerlicken omghe-
Psalm . 103. kiert worden, ende af houden van die straffinghe. Dauid seyt: Mijn Siele ghebenedijdt den Heer, ende wilt niet vergheten, al tgheen, dat hy v ghedaen heft, hy vergheeft al v sonden, ende hy gheneest al v sieckten, hy loont ons niet, nae onse sonden, ende hy verghelt ons niet nae onse boesheyden, ontfarmhertich, ende ghenadich is die Heer, langmoedich, ende van groter guetheyt. Also //
Fol. lxix r. hooch als de Hemel is, bouen de Eerde, laet hy sijn guetheydt ghewerden, ouer den gheen, die hem vreesen. Alsoe veere als dat Oosten, van dat Westen is, laet hy onse ouertredinghe van ons sijn. Gelijck een Vader, ouer sijn Kinderen, hem verbarmt [1]), Alsoe ontfermt hem die Heere ouer den geenen, die hem vreesen: want hy kent wat maecksel, dat wy sijn: hi gedenckt dat wy stof sijn.

Merckt an in dese woorden Dauids, veel schoone sentencien, die ons wel costelicken wtdrucken Godts ghenade teghen den peniteerende sondaren, ende principalicken die ghelijckenisse van die

1) Verbarmen, *d. i.* erbarmen. Vergel, eenige regels verder (blz. 319, bovenaan).

verberminghe Godts, ouer den gheen die hem vreesen, by die verberminghe des Vaeders, teghen sijn Kijndt, dat teghen hem misdaen heft.

Een schone gelijckenisse van godts verberminge tegen de sondaren in die verberminge des Vaeders teghen sijn Kijndt.

Die Vaeder, als sijn Kijndt teghen hem ghesondicht heft, vergramt hem wel, Hy spreect wel qualicken, hy slacht [1]) den Kijnde wel: maer ghehellicken verworpt, ende onterft hy den Kijnde niet: want ist saecke dat het Kijndt sijn Vader weder te voet valt, dat het sijn schuldt bekent, gracij begheert, beterschap belooft, die Vader sal niet connen ghelaten [2]), hy // sal sijn toornicheyt moeten laten sincken, den Kijnde weder in gracij ontfanghen, ende hem niet min liefts, vrenschaps, ende weldaden bewijsen, dan oft Kijndt noeyt gesondicht hadde: het misdaet des Kijndts heft die Vaeder gheheelicken vergheten, ist niet alsoe Dorothea? *Fol. lxix* v.

Dorothea.

Ia certeyn: want dat beuijnde ick wel in my, teghen mijn Kijnderen.

Theophilus.

Alsoe ist oock, nae die ghetuyghenisse van Dauid, met Godt: Ghelijck als Godt rechtueerdich is, soe mach hy gheen sonde sien. Dauid seyt: O Heer ghy sijt gheen Godt, die boesheyt wilt, die ongherechtijghen sullen voer v ogen niet blijuen, ende daerom, als wy teghen hem sondijghen, soe vergramt hy hem op ons, hy driecht ons, iae hy slacht ons oock wel, met veel, sware ende verscheyden plaghen: maer gheheelicken verworpt hy ons niet. Daerom ist saecke, dat wy ons onder sijn machtijghe handt veroetmoedijghen, onse schuldt bekennen, ghenade begheren, met gueder herten beterschap des leuens, doer sijn gracij beloouen, Godt almachtich en cants // niet ghelaten, sijn toornijghe moedt sal hy laten dalen, ende ons weder in gracij ontfanghen, ende voorts sal hy niet min liefts, niet min welgunnentheyts, tot ons draghen, niet min weldaden sal hy ons bewijsen, dan of wy noeyt ghesondicht hadden: al onse sonden sal hy vergheten. Als Micheas seyt: Waer is alsulcken Godt ghelijck ghy sijt, die de sonden vergheeft, ende wt wischt die misdaet den ouergheblenenen sijns erfdeels, die niet eewelick toornich is: maer een lust heft aen die bermherticheyt, hy sal onser weder ontfermen, onse misdaet sal hy te niet doen, ende al onse sonden, sal hy in dat diepste des Zees versincken, ghy sult Iacob trouwe, ende Abraham ghenade bewijsen, ghelijck ghy onse Voeruaderen voerlangs haer gheswooren hebt, Godt sprect doer

Psalm. 5. — 1. Petri 5. — *Fol. lxx* r. — Mich. 7.

---

1) Slacht, *d. i.* slaat.

2) „Die Vader sal niet connen ghelaten" wil zeggen: de vader zal niet kunnen volharden in zijne houding.

Ierem . 18. Ieremiam: Ist dat een sondaer penitencij doet van sijn sonden, Ick sal penitencij doen van tquaet, daer ick hem mede gedriecht hebbe. Den oorsaecke, waerom Godt dus ghenadich tegen ons is, seyt Dauid
Psalm . 50. desen te sijn: want hy onse schepsel weet, dat wy cranck sijn gheneghen tot sonden (als in sonden ontfanghen, ende in boesheyden
Fol. lxx v. geteelt) // want hy ghedenckt dat wy stof sijn. Ieremias roept: In
Ierem . 18. dien hem die Godtlose bekiert van al sijn sonden, die hy ghedaen heft, ende hout alle mijn rechten, ende doet recht ende wel, soe sal hy leuen, ende niet steruen, alle sijn ouertredinghen sullen niet ghedacht worden: mer hy sal leuen om die gherechticheyt willen,
Ezech . 18. die hy doet. Ezechiel: Meent ghy, dat ick wil, ofte behaghen hebbe, in den doodt des Sondaers, spreckt die Heer Godt, ende niet veel meer wille, dat hy hem bekiere van sijn wegen, ende leue? Of de Heer wilde segghen: Ghy menschen, als ghy teghen my sondicht, so sijt ghi veruaert: ghy schout my, als een Tyran: maer wat meent ghy, dat ick een behaeghelicheyt hebbe in den doot des Sondaers? meent ghy, dat ick daer inne ghenuecht hebbe, dat ic een Sondaer om sijn sonden mach dooden, als een bloetghierich Tyran? och lacy neen ick: maer weet dat sulcks mijn wille is, dat die sondaer hem omkeere, van sijn sonden, tot rechtueerdicheyt, ende also in sijn sonden niet sterue: maer in sijn rechtueerdicheyt leue. Waer om, sprect God daer na, wilt ghy steruen du huys van Israhel,
Fol. lxxi r. werpt van v, al v // ouertredinghe, maeckt v een nieu herte ende een nieuwe gheest: want ick hebbe gheen lust, in den doodt des steruende menschs, bekiert v, ende ghy sult leuen.

Dorothea.

Nv begint mijn herte, dat ghewondt was, weder te ghenesen: nv begint mijn Siele, die doodt was, weder te leuen: nv wort mijn consciencij, die in die Helle lach, weder op gheuoert te worden tot den Hemel: want ick die groote ghenade Godts hoore. Gaet al voort lieue Theophile.

Theophilus.

Hoert noch treffelicker noedinge des sondijghen menschs, doer
Ierem . 3. Ieremiam: Men secht gemeenlic: Wanneer hem een Man van sijn Wijue laet scheyden, ende sy treckt van hem, ende nimt een anderen Man, sal hyse oock weder annemen, sal die Vrou niet onsuyuer sijn, dat is: sal die Man wel soe guet wesen, dat hy, die sijn Vrou nv mit ouerspul besmet, weder tot hem sal nemen? of hy wilde seggen: neen: Maer ghy hebt ghehuereert met veel Boeleerders, nochtans coemt wederom tot my (spreckt die Heer)
Fol. lxxi v. ick sal v ontfanghen, kiert toch weder o afuallijghe // Israhel, soe en sal ick mijn ansicht van v niet wenden: want ick sin barmhertich, ende ick wil niet eewelick gram sijn: mer niet meer, dan

slechts belijdt v misdaet dat ghy tegen den Heer gesondicht hebt.

Voort aen, op dat onse consciencie (de doer vrees, van Godts toorn, om onse sonden, dickmael alsoe verschrickt, ende verslaghen is, dat se qualicken troost in haer can nemen) soude te bet opgheboert, ende in den gheloue beter gestarct worden, soe ist Godt almachtich (wiens ghenade al sijn wercken, te bouen gaet) niet genoech, dat hy ons simpelicken genade belooft, doer den Propheet: mer hi voecht oock mede bi sijn beloftenisse, een iurament, ofte ede, seggende: Ick leue, ic wil niet den doot des Sondaers, kiert v omme, ende leuet. Of hi wilde seggen: So waerlick, als ick een leuendich God sin, soe sweere ick v Sondaren dat toe, dat ic niet wil, dat ghy om v sonden sterft: mer mijn begeren is, ende daer toe verwacht ic wt genade, dat ghy v omkiert, ende leuet. Godt beuesticht sijn beloften met een eedt tot versterkinge der crancke conscientien. Ezechiel 18

Dorothea.

O troostelicke woorden, ende schone beloften, ick mach met geheelder herten hier wel op rusten, doe ick niet Theophile? // *Fol. lxxij* r.

Theophilus.

Hoe soudt ghy hier an moeghen twijfelen? Godt almachtich sprect doer Esaiam: Ick hebbe v een cleyne tijt verlaten: mer met een groote bermherticheyt wil ick v tot my vergaederen. Ick heb een cleyne tijt, doen ick toornich was, iae een ooghenblick mijn ansichte van v verborghen: maer ick wil dijnre met eewige ghenade ontfermen, sprect die Heer dijn verlosser: Ick hebbe gesworen dat ick op v niet meer toornich wesen, noch kijuen wille: want die Berghen sullen eer wijcken, ende die Hoeuelen daer henen varen, eer dat mijn guedertierenheyt van v soude wijcken, ende eer dat het verbondt mijns vreets, soude vergaen, spreckt die Heer dijn ontfermer. Christus seyt oock: Hemel en Eerde sullen vergaen, mijn Woort sal niet vergaen. Siet Dorothea, sullen Bergen, ende Hoeuelen wijcken, ia Hemel ende Eerde vergaen, eer ons falgeren soude, dat verbondt Godts, ende die Beloften Christi, hoé veel te vaster sal dan sijn, dat ons Godt niet alleen belooft: maer oock mede toesweert? Esaie 54. Math. 24. Gods eedt ende Christus beloften sullen niet falgeren. Godt beuesticht sijn beloften met exempelen.

Dat noch meer is, op dat wy gantselicken niet souden twijfelen aen die toe-//segghinghe Godts, soe heft Godt dese beloften met veel exempelen beuesticht. Merct an den Propheet Dauid, den Coeninc Manassen, den Publicaen, Zacheum, den Sondaersche, Petrum, den Moerdenaer: Dese sijn altesaemen groote, ende seer ouerdadijghe Sondaren ghewest voer alle menschen vermeert [1]): Dauid heft Ouerspul ghedaen, met Bersabea, ende heft haer Man Vriam, met veel menschen in den doot gheleuert, Manasses diende, ende deede sijn *Fol. lxxij* v. Van Dauid Manasses. De Publicaen, Zacheus, Petrus, Magdalena, die Moerdenaer.

1) Vermeert, *d. i.* vermaard, berucht.

2. Regum 11. volck dienen, met Altaren, ende Sacrificien, den Afgodt Baal, ende
4. Reg. 21. den Heerschare des Hemels, ende heft daer bouen Hierusalem tot den monde veruult met dat bloet der Hyllighen. Die Publicaen was een Lommert ofte Woeckenaer. Zacheus onrechtueerdich van
Luce. 18. neeringhe. Petrus een versweerder sijns Meysters. Die Sondaerse,
Luce. 19. tot der Vrouwen boesheyt in alle manieren wtghestort [1]). Die Moer-
Math. 26. Luce. 7. denaer een Dootslagher, Matheus een Tollenaer. Nochtans hebben
Math. 27. die voerschreuen Gods beloften deese soe groote Sondaren niet
Math. 9. ghefalgiert: mer soe vroech, als sy Godt met een ghebroecken,
Fol. lxxiij r. ende omgekiert herte ghesocht, ende sijn ghenaden // aengeroepen hebben, soe heft hem God ouer haer verbarmt, als sijn Kynderen, ende heft haer weder in gracij ontfangen

Dorothea.

Sal Godt ons voerwaer, nae dat exempel van die Sondaren oock ghenadich sijn?

Theophilus.

1. Timoth 1 Paulus seyt: Dat is seeckerlick waer, ende een dierbaer woort, Dat Christus Iesus in den werldt ghecomen is, om de Sondaren salich te maken, onder welcken ick die principaelste sijn: maer daer om is mij barmherticheydt gheschiet, op dat yerst aen my Iesus Christus betoene alle langmoedicheyt, dien tot exempel, die
Roman. 4. aen hem ghelouen souden, ten eewigen leuen. Item: Dit is niet geschreuen alleen om Abrahams willen, dat de rechtueerdicheydt hem toeghereeckendt is, doer den Ghelooue: maer oock om onsen willen, den welcken, die selfde gherechticheydt mede sal toe ghereeckendt worden, ist dat wy gheloouen aen den gheen, die onsen Heere Iesum Christum verweckt heft van den dooden.

Den schriftuerlicke Sondaren, is ghenade gheschiet, ons tot een exempel.

Alsoe heft God mede lieue Dorothea sijn ghenade bewesen aen
Fol. lxxiij v. den voerschre-//uen Sondaren, niet om haren willen alleen, of dat alleen aen haer sijn ghenade soude wtblijcken, ende blijuen: maer hy heft haer, als die swaerste, ende vermeerste Sondaren in de Schriftuer, alle menschen voer ooghen ghestelt, tot troost, ende op boeringe van alle Sondaren, dat niemant soude menen sijn sonden soe groet, soe veel te sijn, datse Goodts ghenaden souden te bouen
Genesis. 3. comen, nae den exempel van Caim, ende alsoe met Iudas in sijn
Math. 27. sonden doer desperatie verdwymen [2]): mer dat een yeghelick soude weten, Godts ghenade hem teghen [3]) sijn sonden, soe groot bereyt te sijn, als die voerschreuen schriftuerlicke Sondaren, den selfde

---

1) Wtghestort, *d. i.* overgegeven.

2) Misschien moet „verdwynen" gelezen worden, in de beteekenis van „wegteren, wegkwijnen". Zie Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 's-Gravenh. 1908—1911, blz. 620.

3) Teghen, *d. i.* jegens.

teghen haer, beuonden hebben, soe veere trouwen [1]), een Sondaer
Godt alsoe soect als die Sondaren [2]) ghedaen hebben, te weten: Ist 2 . Reg 12.
dat een Sondaer wt grondijgher herten met Dauid seyt: Ick heb Psalm . 50.
den Heer ghesondicht: O Heer ontfermt v ouer my na v groote
bermherticheydt: Doet mijn sonden wt, nae die veelheydt uwer
genaden: dat hy weder sal hoeren: Godt heft dijn sonden ouer- Luce 18.
ghesedt [3]). Ist dat hy met den Publicaen voer sijn borst slaende 2 . Reg . 12.
seyt: Heer weest my Sondaer ge-//nadich, dat hy met den Publi- *Fol. lxxiiij r.*
caen, gherechtueerdicht sal worden, ist dat hy met die Sondaerse Luce 7.
Vrouw voer die voeten Christi schreyt, dat hy van Christo sal
hooren: V sonden sijn v vergheuen, etce. Dit selfde bewijst ons
Christus claerlicken, in die Parabel, van den verlooren Soene, daer Luce . 15.
hy ons, dat herte Godts teghen den peniterende Sondaren, ghenoech
voerbeelt [4]), in die bermhertijge Vader, teghen sijn verlooren, ende
peniterende Soen, hoe wel dat dese verlooren Soen, al die substancij,
van sijn lieue Vader hem toeghedeelt, in schande, ende groote
oneer doer ghebracht hebbende, wel verdient hadde, van den Vader
verworpen, ende onterft te worden, nochtans als hy met belijdinghe
van sijn sonden, die ghenade sijns Vaders weder versocht heft,
segghende: Vader ick heb gesondicht in den Hemel, ende voer v,
ick bin voort aen niet weerdich, dat ick v Soen hiete, soe heft
hy terstont sijn Vader so guedertieren tot hem gheuonden, dat de
Vader sijn Soen van veere siende, sijn ansicht van hem niet afge-
kiert, ende verborghen heft: maer heft hem blijdelicken aenghesien,
dat noch meer is, die // Vaeder heft niet ghewacht, tot dat die *Fol. lxxiiij v.*
Soen by hem quam, hem biddende, ende smeeckende te voet viel,
als hi wel rechtelicken hadde moeghen ghedaen hebben: mer hy
loopt hem seluer te ghemoet, hy ontfangt hem in sijn armen mit
een vrendelicke cusse, daer bouen, doet hy hem een schoon cleet
aen, ende geeft hem een vingherling aen sijn hant, ende schoenen
aen sijn voeten, hy laet een ghemest calf slaen [5]), segghende: Laet
ons eeten, ende vroelick sijn: want dese mijn Soen was doot, ende
is weder leuendich gheworden: Hy was verlooren, ende is weder
gheuonden. Alsoe gaet het mede rechtelicken (na Christus ghetuy-
ghenisse) mit Godt, ende den peniterende Sondaren: want hy seyt
aen die Parabel: Alsoe segghe ick v, sal den Enghelen Godts blij- Luce 15.
schap sijn, ouer een Sondaer die penitencij doet. Hier toe seyt Roman . 15.

---

1) „Trouwen" heeft hier de beteekenis van „namelijk". De komma achter „trouwen" schijnt misplaatst.
2) Die Sondaren, nl. de in de Schrift genoemde zondaren.
3) 2 Kon. XII : 13, naar de Vulgata: Dominus quoque transtulit peccatum tuum.
4) Voerbeelt, *d. i.* afbeeldt, te aanschouwen geeft.
5) „Slaen" heeft hier de beteekenis van „slachten".

Paulus: Al tgheen dat gheschreuen is, dat is geschreuen tot onser leer, dat wy doer troost der Schriftuyren, een hoop souden hebben.

2 . Reg . 12. Dorothea.

Psalm . 50. O Theophile, wt gantscher herten, roepe ick met Dauid: O Heer
Fol. lxxv r. ick heb teghen v gesondicht, verbermt v ouer my // nae v groote
Luce 18. ghenade, Ick slae met den Publicaen voer mijn borst, ende roepe: Heer weest mi arme Sondaerse genadich: Ick roepe, met den verlooren Soene: Vader ick heb ghesondicht, inden Hemel ende teghen
Luce 15. v: Ick sijn niet weerdich v Kijndt te sijn, maeckt my als een van v Dienaersen: Heer Godt Vaeder weest my ghenadich.

Theophilus.

Dit ghebedt, met welck ghy soe vuyrichlicken ghenade, van Godt begheert, soude Godt wel behaghen, ende soude oock mede v seeckerlicken verweruen, vergheuinghe der sonden, waert saecke, datter noch een dinck by was, namelick: Christus Iesus die Soene Goodts onse Heer, dat ghy ghenade van Godt begheerden, mit den gheloue an Christum om wiens willen alleen, Godt die menschen mach, ende wil ghenadich wesen, ende sonder welcken niemant mach ghenade verweruen: want Godt is rechtueerdich. Dauid seyt:

Godt is den peniterende sondaer genadich om Christus willen.

Psalm . 10. Die rechtueerdijghe Heer bemindt rechtueerdicheyt, sijn aenschijn sicht op tgheen, dat recht is, ende daerom: ghelijckerwijs, als hy
Fol. lxxv v. nae sijn beloften, den volmaeckte volbren-//ghers sijns Wets, doer
Deuteron . 4. dat volbrenghen van dien, dat leuen wil gheuen: want [1]) Moses seyt: Die den Wett doet, die sal daer in leuen. Alsoe moet hy oock na sijn woordt, die ouertreders des Wets, om die ouertredinghe dooden: want Moses seyt: Vermaledijt is de Mensch, die
Deuteron . 27. niet onderhout al tgheen datter gheschreuen is, in dat boeck des Wets. Daerom dan op dat Godt ons, die al Sondaren sijn, soude ghenadelicken die sonden vergheuen, ende nochtans die selfden rechtueerdelicken met den doodt, ende maledictie straffen, soe heft hy sijn eenijghen gheboren Soen Christum Iesum, die gheen sonde
Esaie 53. bekenden (soe Esaias van hem seyt, dat hy gheen sonde ghedaen
2 . Corinth . 5. heft, ende datter gheen bedroch in sijn monde gheuonden is) als een sondich mensch voer ons Sondaren in dat parck [2]) ghestelt, dat hy die toorn des Vaders, den doot, den maledictij, welcken wy met die sonden verdient hadden, ende om die sonden mosten gheleden hebben: op sijn hals soude nemen, ende daer voer met sijn doodt ende verdoemenisse betalen, om ons alsoe weder met den Vaeder te versoenen, ende tot den leuen te helpen. Dit is open-//

Godt heft Christum tot voldoeninge sijns gerichts ons ghegeuen.

---

1) De woorden „want .... leuen" vormen een tusschenzin.

2) De schrijver denkt bij het woord „parck" aan het afgeperkte deel van eene openbare plaats, waarbinnen de terechtstellingen plaats hebben.

baer doer veel schriftueren. Petrus seyt: Christus heft onse sonden *Fol. lxxvi r.*
op sijn lichaem ghedraghen, aen dat houdt. Item: Ghy sijt ghecoft 1. Petri 2.
niet met Siluer, Gout, ende costelicke ghesteenten: mer met dat 1. Petri 1.
duerbare bloet Christi, als een onnoesel lam. Ioannes seyt: Siet Ioan. 1.
dat lam Goodts (wijsende op Christum) dat wech neemt den sonden
des werlts. Item: Christus heft ons lief ghehadt, ende heft ons Apocalip. 5
van onse sonden afghewasschen in sijn bloet. Paulus seyt: Godt
heft ons met hem seluer versoent doer Christum Iesum: want hy 2. Corinth. 5.
heft hem (namelick Christum) die gheen sonde bekende, voer ons
ghemaeckt sonde (dat is een offer voer die sonde) op dat wy worden
die gherechticheyt, die voer Godt ghelt. Item: Christus is voer ons Galat. 3.
die vermaledijnge gheworden, om dat hy ons van die vermaledijnge
soude verlossen. Godt spreckt seluer doer Esaiam: Om die sonden Esaie 53.
van mijn volck hebbe ick hem gheslaeghen, ende daer by seyt
Esaias: Wy hebben ghedooldt als Schaepkens, een yeghelick liep
nae sijnen wech: Maer Godt heft al onse sonden op hem gheleyt:
Hy is om onse misdaden ghewondt: Hy is // om onse sonden *Fol. lxxvi v.*
ghebroecken, die straffinghe van onse vreede (dat is doer welcken
wy met God vreed ghecreghen hebben) is ouer hem ghewest, ende
doer sijn wonden sijn wy gheheelt, voerwaer hy droech onse cranc-
heyden, ende onse smerten nam hi op hem. Paulus weder: Doen Roman. 5.
wy vianden waren van Godt, so sijn wy weder versoent, met hem
doer dat bloet van sijn enigen Soen. Ioannes: Mijn Kijnderkens, 1. Ioan. 2.
oft yemant sondicht [1]), soe hebben wy een voerspraeck by Godt,
Christum Iesum die rechtueerdich is, ende die selue is die ver-
soeninghe voer onse sonden, niet alleen voer onse sonden: maer
oock voer de sonden van die gheheele werldt, Hier af mocht ic v
lieue Dorothea, noch veel schriftueren voorthaelen: maer om v
cranckeydt sal ick dat laten, te vreeden wesende met noch een
schoone sentencij van Paulo, in welcken hy aldus seyt: Christus Coloss. 2.
heft wt ghewischet dat handtschrift, welck teghen ons was, ende
heft dat midden wt ons ghedaen, ende aen den Cruyce ghehecht.
Hoert weynich, ende donckere woorden Dorothea: maer een groot,
ende claer verstant [2]).

Ghelijck het in die werldt een manie-//re is, als den eenen mensch *Fol. lxxvij r.*
schuldt comt [3]) van den anderen, soe neemt hy daer een hant-
schrift af, ende met dat handtschrift mach hy altijt sijn schuldt
maenen: maer als dat hantschrift gheschoert, ende ghecasseert is,

---

1) 1 Joh. II: 1, naar de Vulgata: et si quis peccaverit.

2) Hiermede bedoelt de schrijver het aangehaalde uit Koloss. II: 14. Het woord „verstant" beteekent hier: zin, bedoeling.

3) „Comt" heeft hier de beteekenis van „toecomt".

oft alst met atrament wt ghequat is [1]), al hoe wel dat die Creditoor dat hantschrift heft, het is hem nochtans te vergheefs, hy mach daer mede gheen schult in manen, het is met atrament wt gequat, men mach de schulde niet lesen, het is gecasseert, die rechters achten dat onwaerdich gheloof [2]). Alsoe wil Paulus seggen: Dat God die almachtijge Vader oock een hantschrift teghen ons hadde, welcke hantschrift ick hier stel voer sijn Wet, oft sijn thien Geboden: Dese thien Geboden hadde ons God gegeuen met condicie, wilden wy leuen ende mit hem eewich salich sijn: dat wy die souden onderhouden, ende ingheual wy die niet onderhielden, dat wi souden steruen, ende verdoemt wesen: want Moses seyt, sprekende
Deuteron. 30. van die Wett Goodts: Ick neme huyden Hemel, ende Eerde ouer v, tot ghetuyghen, dat ick v voergheleyt hebbe, dat leuen, ende
Fol. lxxvij v. den doodt, ghebenedijnghe, ende vermaledijnge, op dat ghy // dat leuen verkieset, ende leuet: mer want wy nv altesamen afgheweecken
Psalm. 13. sijn, altesamen sondich sijn, alsoe datter gheen leuendich mensch
Psalm. 43. (als een volmaect volbrengher des Wets) in Goodts Ordel, ghe-
Psalm. 13 rechtueerdicht sal worden, niet soe veel als een, alsoe soude dan Godt, ons ten ioncxsten dach dit hantschrift getoent hebben seggende: Siet Soen, ofte Dochter, ick hebbe v dat leuen belooft mit condicie, dat ghi my dese schuldt souden betalen, dat is: dese al mijn Gheboden onhouden [3]), ende soe veere ghy die niet onderhielt, dat ghy souden steruen: maer ghy hebt alsoe niet gedaen, my rest noch soe veel schults, ghy hebt mijn Geboden hier in, ende daer in, ouerghetreden, ende die niet volbracht, waerom ick sentenciere [4]), dat ghy nae luyden van v eygen hantschrift sullet steruen, ende verdoemt wesen: Maer nv, seyt Paulus, is Christus ghecomen wt liefte des ellendijgen menschelicken gheslachtes, ende heft den Vader dat hantschrift benomen, ende heft dat met die Naghelen sijns Cruys ghecasseert, hy heft dat mit sijn bloet wtghequat, dat is: hy heft onse schuldt, ende ouertredinghe met sijn doot gheboet,
Fol. lxxviij r. ende // betaelt, daerom, al heft Godt dat handtschrift, het is hem nochtans te vergeefs: hy mach gheen sonden lesen: want sy sijn wtgequat, mit dat rode bloet sijns soens: hy mach na dat hantschrift niet ordelen: want het is ghecasseert aen den Cruys met die Naghelen sijns Soens, alsoe dat Godt almachtich die sonden moet quijt laten, den gheenen, die Christum met sijn doot, ende bloet, voer haer, ende tot haren besten hebben.

Die Wett gheeft den onderhouders, dat leuen, ende verdoemt die ouertreders.

---

1) „Met atrament wt ghequat" wil zeggen: met eene zwarte vloeistof onleesbaar gemaakt.
2) Onwaerdich gheloof, *d.i.* ongeloofwaardig.
3) Lees: onderhouden.
4) „Sentencieren" beteekent: vonnis vellen.

Hier toe ist, dat Christus seyt: Die Soen des menschs is ghe- Luce 19.
comen om te soecken, ende salich te maecken, tgheen dat verloren Marci 2.
was. Item: Die ghesont sijn behoeuen den Medecijn niet: maer die
cranck sijn. Item: Ick sin niet gecomen om die rechtueerdijghen: Luce 5.
maer om die Sondaren te roepen tot penitencij. Hier toe comt, dat
verstandt [1]) des Parabels, van dat verloren schaep: Christus is dese
guede Herder, die sijn eyghen leuen heft ghestelt, voer sijn schaep- Ioan. 10.
kens, die verlatende sijn negenendetnegentich schaepkens, dat is al
sijn hemelsche geestelicke salige geselschap, heft ons arme menschen
die om den sonde verloren waren, toegeseyt den doot, den macht
des Duyuels, // den eewighen brant des helschen vuyrs, ghesocht *Fol. lxxviij v.*
op dese eerde in sijn menschelicke natuer, drie ende dertich iaren, Math. 11.
roepende: Coemt tot my, die belast, ende beladen sijt, ick sal v Ioan. 6. Ioan. 10.
vermaecken [2]), roepende: Al den gheen, die tot my compt, worpe
ick niet wt, roepende: Ick sijn die doer des schaepkoeys, die doer
my ingaet, sal vette weydinghe vinden, roepende: Ick sijn dat
licht des werlts, de mi na volcht, die wandelt in gheen duyster-
nisse, roepende: Ick sijn die wech, niemant comt tot den Vaeder Ioan. 8.
dan doer my, roepende: Ick sijn de verrijsenisse, ende dat leuent,
al die gheen die in my ghelooft, sal niet steruen, ende al waer Ioan. 14.
hy oock doodt, hy sal nochtans leuen, roepende: Ick sijn dat broot Ioan. 11.
des leuens, die tot mi comt sal niet hongheren, ende die in my Ioan. 6.
ghelooft sal niet dorsten inder ewicheyt. Ende als hy ons aldus
gheuonden hadde, soe heft hy ons op sijn hals thuys ghebracht,
dat is: op dat hy ons, met Godt den Vader weder soude versoenen,
ende ons weder tot den schaepskoey des Hemels helpen, soe heft
hy die straffinghe, welck wy met onse af dwaling verdient hadden,
betaelt, met die sware last des Cruys, // welck hy op sijn hals *Fol. lxxix r.*
ghedraghen heft, ende daer hy aenghenaghelt is ghewest, totter Apocal. 1.
doot, als Ioannes seyt: Christus heft ons lief ghehadt, ende heft
ons van onse sonden afgewasschen doer sijn bloet, ende heft ons
ghemaeckt Priesteren, ende Coeninghen Gode sijn Vader, verstaet
ghy dat wel Dorothea?

Dorothea.

Iae wel rechtelicken Theophile, ende inder eewicheydt moet die Heer Iesus Christus ghebenedijt sijn, van die sijn groote liefte teghen ons: maer wat sal ick nv voort aen doen, om Godts ghe- nade in Christo onse Heer te genieten, hoe sal ick Christus doot deelachtich worden? hoe sullen sijn verdiensten my toe staede coemen? hoe sal mijn sondijghe consciencij moeghen van sonden

1) Verstandt, *d. i.* zin, bedoeling.
2) Matth. XI: 28*b*, naar de Vulgata: ego reficiam vos.

af ghewosschen worden, doer sijn bloet? hoe sal ick my nv voort aen hebben? [1])

Theophilus.

Wy genieten Godts genade in Christo, doer den geloue.

Certeyn dat gheschiet nieuwers anders doer, dan doer een vast gheloof te neemen op Christum, als v versoener, ghelijck hy selfs belijt met dese woorden: Soe lief heft Godt, den werlt ghehadt,
Fol. lxxix v. dat hy sijn eyghen Soen hem heft ghe-//geuen, op dat al die geen, die in hem gelooft, niet verlooren wert: maer hebbe dat eewijghe
Ioan. 3. leuen: Item: Gelijck Moses een Serpent in die Woestijn verheuen heft, so moet oock die Soen des menschs verheuen worden, op dat al die in hem ghelooft, niet vergae: maer hebbe dat eewijghe leuent, oft hy wilde segghen: Ghelijck hier voermaels Moses wt Godts beuel, een Metalen Serpent heft in die Woestijn verheuen, op dat al die Kijnderen van Israhel, die van die vuyrijge Serpenten waren ghebeten, niet souden steruen: maer souden weder tot ghesontheyt comen, ende in den leuent behouden worden, soe veere sy den opgheheuen Metalen Serpent waren ansiende. Also moet mede die hemelsche Serpent Christus Iesus verheuen worden aen den Cruys, op dat alle menschen, die ghebeten sijn, van dat helsche Serpent, dat is: die vanden Duyuel tot sonden gebrocht sijn, dat sy om die sonden niet sullen steruen: maer sullen ghenesen, ende tot een eewich leuen behouden worden, soe vere sy met den ghe-
Ioan. 3. looue aensien, dese Christum Iesum, die om haer sonden aen den
Fol. lxxx r. Cruys is verheuen. Item: Ick segghe v // voerwaer: al die gheen, die mijn woordt hoort, ende ghelooft den gheen, die mij ghesonnen heft, die heft dat ewige leuen, ende hy sal in die verdoemenisse niet comen: maer hy heft een ouerganck ghedaen van den doot,
Ioan. 6. in dat leuen. Weder omme: Dit is die wil, van den gheen die my ghesonnen heft, dat al die gheen, die den Soen siet, ende in hem ghelooft, hebbe dat ewich leuent, ende ick sal hem ten ioncsten
Ioan. 3. daghe weder op wecken. Item, Die den Soen gelooft, heft dat eewijge leuen: Die den Soen niet ghelooft, sal dat leuen niet sien:
Ioan. 3. maer Godts toorn blijft ouer hem. Wederom: Godt heft sijn Soen niet ghesonnen, om die werldt te verdoemen: maer om dat die Werldt doer hem sal salich worden, al de in hem ghelooft, wort niet geordelt, ende die niet ghelooft, die is al verordelt: want hy gelooft niet, in den naem, van den eenighe geboren Soene Godts. Hier hoort ghi nv claerlicken Dorothea, dat wy alleen doer dat gheloue, die ghenade Godts in Christo deelachtich worden.

wat geloof rechtueerdich maect.

Dorothea.

Ghy segt wel: maer wat is rechtelicken in Christum gheloouen:

---

1) „My hebben" wil hier zeggen: mij gedragen.

Ick geloof // wel die twalif articulen van den Symbole der Apostelen, te weten, dat Godt een almachtich scepper is, van Hemel, Eerde, Zee, ende al dat daer in is, ende dat Christus Iesus die Soene Godts is ontfanghen van den hyllighen Gheest, gheboren van Maria, een maecht wesende, dat hy ghecruyst, ghestoruen, ende begrauen is, dat hy ten derden daeghe wt den graue verrijsende, ende ten Hemel op climmende, hem ghestelt heft ter rechter hant sijns Vaders almachtich, et cetera. maeckt soedanich gheloof my rechtueerdich, ende salich? *Fol. lxxx v.*

Theophilus.

Neent trouwen: want dat is een Historiael gheloof, welcken wel hebben alle Godtlose verdoemde menschen, ia oock mede die Duyuelen (als Iacobus seyt) maer een rechtueerdichmakent gheloof is, dat ghy ghelooft in God den Vader, almachtich scepper, van Hemel, ende Eerde, dat is, dat ghy gelooft, dat die almachtijghe Godt, scepper des Hemels, ende Eerts, v Vader wesen wil, ende is [1]) om sijn Soens Christus Iesus willen, den welcken hy, tot dien eynde wt liefte van v in dese eerde heft laten mensch ge-//boren worden, wt den hyllighen Geest, doer Mariam een Maecht sijnde, op dat hy soude moegen lijden, ende onse schult betalen, ende dat dese Soene Goodts Christus Iesus, om v sonden (so Paulus leert) ghecruyst, ghestoruen, ende begrauen is, ende verresen om v rechtueerdichmaeckinghe, dat hy inden Hemel climmende is gaen sitten aen de rechter hant Gods sijns Vaders, om daer te sijn, voer v, een eewighe aduocaet, ende middelaer by den Vaeder, doer welcken ghy een vrije toeganck hebt tot Godt, als uwen Vader. Een historiael gheloof Iacob. 2. *Fol. lxxxi.* Roman. 4. Roman. 8. 1. Ioan. 2. 1. Timoth. 2. Ephes. 2.

Merckt wel aen Dorothea, dat ick segghe, dat dit altemael v, ende voer v gheschiet is, dat Christus voer v ghebooren, voer v gestoruen, voer v verresen is etce. Want dat ghy ghelooft, dit gheschiet te sijn, voer Maria, Petro, Paulo, etcete. dat mach v niet baten: maer ghy moet gheloouen, dit gheschiet te sijn voer den gheheele Christen ghemeente, van welcken ghy een litmaet sijt, iae dat meer is, ghy moet Christum, met al tgheen dat hy heft, met den ghelooue eyghentlick tot v trecken, ende vastelicken betrouwen, dat hy van Godt den Vaeder (als // Paulus schrift [2])) v geworden is, een rechtueerdichmaecker, dat hy v is gheworden een verlosser, dat hy v, iae v selfs eyghen persoen, is gheworden een Salichmaecker, dat ghy met Paulo moecht segghen: Christus heft my lief ghehadt ende heft hem seluer voer my gheleuert. Doer dit gheloof, wordt dat herte des menschs ghesuyuert: doer *Fol. lxxxi v.* 1. Cor. 1. Galat. 2. Actor. 15.

---

1) „Ende is" behoort evenals „wesen wil" bij het voorafgaande „Godt".
2) Schrift, *d. i.* schrijft.

Roman. 5. dit gheloof, wort die mensch gherechtueerdicht, ende crijcht vreede
Ephes. 3. met Godt: doer dit geloof ontfangt die mensch Christum, in sijn herte woenende, die welck hem vernieut tot een nieu Creatuer, ende een ander leuent: soedanijghen geloof moet ghy hebben Dorothea: ende ist saecke dat ghy na die kennisse uwer sonden, soedanijghen gheloof hebt, soe hebt ghy den penitencij (angaende die versoeninghe met Godt) volbracht, ghy hebt warachtelicken vergeuinghe der sonden: want Petrus seyt: Alle Propheten gheuen
Actor. 10. ghetuyghe van dese Iesu, dat al die gheen, die in hem gelooft, ontfanghen sal vergheuinghe der sonden, doer sijnen name: ghy
Ioan. 1. sijt warachtelicken een Kijndt Goodts: want Ioannes seyt: Godt
Fol. lxxxij r. heft macht gheghegeuen [1]), om te worden Kijnderen Godts // al den gheen, die in sijn naem ghelouen, Ghi sijt waerlicken een erfghenaem des eewijghen leuens: want Christus seyt: Die ghelooft in
Ioan. 3. den Soene Goodts, die heft dat eewijghe leuent.

Dorothea.

Ick gheloof dat, Godt heb lof, wt gantscher herten, ende mijn gheest, die te voeren heel nedergeslagen, ia doot was doer desperacij, is nv weder wel gerust, ende vroelick doer een vaste hoope van Goodts ghenade teghen my sondijghe mensche, doer Christum, mijn versoener verlosser ende salichmaecker, ende ick beuoele in mijn herte, welck te voeren van God was beuende, als een wraeckghierich tyran, ouer mijn sonden, nv een vrijmoedijghe soeticheyt, liefte, ende begeerlicheyt tot God als mijn lieue, ende seer welgunnende Vaeder: mer Theophile moet ick niet biechten eer my die sonden moeghen vergheuen worden?

Van die Oren Biecht.

Wat biechte die peniterende mensch doen moet.

Theophilus.

Iae ghy trouwen, Godt wil dat wy onse schuldt voer hem sullen
Fol. lxxxij v. bekennen, // ende belijden, Ick heb v gheseyt wt Salomon: Die
Prouerb. 28. sijn sonden bedeckt, sal geen voerspoet hebben: maer die sijn sonden belijdt, ende verlaet, dien gheschiet bermherticheydt, Christus leert ons bidden: Vader vergheeft ons onse schulden. Also biecht
Luce 10. Dauid: O Godt ontfermt v ouer my nae v groote bermherticheyt,
Psalm. 50. want ick bekenne mijn sonden ende mijn boesheyt is altijt voer my: Maer Dorothea, hebt ghy aldus Godt v sonden niet ghebiecht?

Dorothea.

Ick spreecke niet van dat biechten teghen Godt: want dat weet ghy wel, my al ghedaen te hebben: maer ick spreecke van dat biechten, teghen die menschen.

---

1) Lees: ghegeuen.

Theophilus.

Certeyn, ist, dat ghy v Broeder vertoornt hebt, oft dat hy v vercort heft, ende dat ghy daer omme onder malcander twistich sijt. Hier moet ghy nv dencken om versoeninghe, dat ghi tot v Broeder gaet, of hem by v ontbiet, ende als dan, die een den ander sijn schult bekent, gracij begheert, ende alsoe met malcander versoent wort. Van dese Biecht sprect Iacobus: Belijdt die een den ander v sonden // ende bidt voer malcander, dat ghy moecht salich worden. Van dese biecht spreeckt Christus: Ist dat ghy v gaue brengt tot den Altaer, ende ghy wordt daer indachtich dat v Broeder mit v heft wtstaende, laet v gaef by den Altaer, ende gaet v yerst met v Broeder versoenen, ende coemt dan v gaue brenghen. Hier toe behoert mede dat Christus op een ander plaets seyt: Ten sy dat ghy die menschen haer sonden vergheeft, die hemelsche Vaeder sal v die sonden niet vergheuen: Verclarende, dat selfde met een Parabel, van die boese Knecht, die welcken in den eewijghen Kercker gheworpen is, om dat hy groote quijtscheldinghe des schuldts van sijn Heer ontfanghen hebbende, sijn Medeknecht een cleyne schult niet wilden vergheuen.

Wy moeten versoeninge mit onse naesten doen.

Iacob . 5.

Fol. lxxxiij r.

Math . 5.

Marci

Math . 18.

Dorothea.

Van sulckdanijghen Biechte teghens mijn naeste, spreeck ick oock niet: want ick heb met mijn naesten (Godt sy ghebenedijt) niet wtstaende: mer ick spreecke, van die Biecht teghen een Priester, off Monnick, off my die niet van noode is?

Theophilus. //

Voerwaer Dorothea, ist dat ghy eenighe sware saecken onder v hebt, daer v herte doer becommert, ende benawt is, ende daer ghy wel wijse raet in behoeft, soe ist wel gheraden, dat ghi een verstandich, ende secreet [1]) Dienaer van Goodts woort bi v crijcht, ende hem dat verclaert, die welcken v daer inne, wt een Broederlicke liefte sal dienen ende helpen met Godts woort: want Paulus seyt: Broeders: Ist dat yemant verrast wort in eenijghe sonde, ghy die daer gheestelick sijt, boert sulckdanijghen mensche op, in een gheest des sachtmoedicheydts, aen merckende v seluer, dat ghy niet wort getenteert, draecht die een den ander sijn lasten, ende veruult also den wet Christi.

Fol. lxxxiij v.

Hoemen den dienaer van Goodts woort sullen biechten.

Galat . 6.

Maer al v sonden een Paep, Monnick, ofte ander Dienaer in dat oor te biechten, ghelijck dat onmoeghelick is (want Dauid seyt: Wie bekent sijn delicten, Heer suyuert my, van mijn verholen sonden) alsoe ist mede gheen Ghebodt, ofte ghebruyck der schrif-

Die schrift dwingt niemant sijn sonden particuleerlicken eenen ander te verclaren.

Psalm . 18.

Math . 6.

---

1) Kilianus (*Etymologicvm*, p. 861) vertaalt „secrét-man" door „homo arcanus, qui quae audit tacet: taciturnus".

tueren: mer een belastinghe der menschen. Christus, als hy ons
leert bidden: Vaeder vergheeft ons onse schulden, soe ghebiet hy
Fol. lxxxiiij r. ons te gaen in onse Camer, om dat alleen den // hemelschen Vaeder
het secreet van onse herten, mach bekendt worden. Dauid seyt:
Psalm . 32. Als ick sprack: Ick sal mijn ouertredinghen den Heer teghen my
belijden, soe hebt ghy o Heer terstont my vergheuen die boesheyt
Luce 15. mijns sondts: Die verlooren Soen, maeckt sijn Biechte op dat velt,
by die Verckenen, ende offert sijn sonden alleen sijn Vaeder op:
Luce . 18. Die Publicaen slacht voer sijn borst, ende bidt: Heer Godt weest
Luce 7. my Sondaer ghenadich: Die Sondaerse belijdt haer misdaet alleen
met schreyende ooghen, voer Christus voeten. Alsoe seyt Ioannes:
1 . Ioan . 1. Ist dat wy segghen, dat wy gheen sonde hebben, soe bedrieghen
wy ons seluer, ende die waerheyt is in ons niet: maer ist dat wy
onse sonden belijden, die Heer is getrouw, ende rechtueerdich, hy
sal ons de sonden vergheuen, ende ons suyueren van alle boesheyden.

Wt de belijdinge voer God comt openbare belijdinghe voer die menschen.

Ende wt dese belijdinghe der sonden voer Godt gedaen, comt
mede een openbare belijdinghe voer die menschen, als dat een
mensch doer kennisse sijnder sonden, seer veroetmoedicht wesende,
niet alleen voer Godt: mer oock voer de menschen bekent, dat
Fol. lxxxiiij v. hy een Sondaer is. Also // siet ghy van Dauid: Soe vroech hem
Nathan sijn sonde ontdeckt, ende voergeworpen hadde, dat hy open-
Luce . 12. baerlicken seyt: Ick hebbe den Heer ghesondicht. Alsoe belijdt
mede Zacheus sijn sonde in dat openbare, ende belooft beterschap,
1 . Esdre . 10. Dusdanijghe openbare belijdinghe der sonden, hebben wy Esdra,
Daniel . 9. Daniele, Nehemia, ende oock by Mattheo, daer al Iudea tot Ioannem
Math . 3. Babtistam, wt liep, ende worden van hem ghedoopt, belijdende haer
Homel . 31. sonden, dat is: haer sondaren te sijn. Chrisostomus seyt: Laet wy
in Epistol. ons dienst maecken, dat wy ghesondicht hebben, ende dat sal niet
Hebre . 12. alleen de tonge: maer die binnenste consciencij belijden. Ick segghe v
niet, dat ghi v sult int openbaer gheuen, ende v by anderen straffen [1]):
maer ick segghe, dat ghy sult ghehoorsaem wesen den Propheet,
Chrisostomus. die daer seyt: Openbaert v wech den Heer. Item: Ick bidde v
mijn lieue Broeders, dat ghy stadelicken den onsterfelicken Godt
v sonden belijdt: mer wacht v, dat ghy den mensch v sonden niet
en segt, op dat hijt v niet verwijt: en biecht oock v Medeknecht
niet, dat hijt int openbaer mach brenghen: maer legt v consciencij
Fol. lxxxv r. wt // voer Godt, toont den alderopperste Medecijn Meyster v
wonden, ende begheert van hem Medecijn, toent v den gheen die
v niet sal verwijten: mer bermhertelicken ghenesen. Augustinus:
Augustinus Wat heb ick met die menschen te doen, dat sy mijn biecht sullen
hoeren, het is een aert der menschen, de curioes is, om te weten

1) „V by anderen straffen" wil zeggen: u zelf ten aanhooren van anderen laken.

dat leuen van een ander: maer loey om sijn eygen leuen te beteren: Wat soecken sy van my te hoeren, wie ick sin? recht of sy al mijn crancheyden souden ghenesen, die van v niet willen hoeren, wie sy binnen. Doctor Panormitanus seyt, Dat die Oer Biecht, is Humani iuris, dat is een instellinghe der menschen. So mede Doctor Felinus: Die Historij schrijuers betuyghen, dat die Oer Biechte by die Griecken af ghestelt is, om datter beuonden was, een Vrouw [2], onder decksel van biechten by den Biechhoorder te boeleeren, heft den Griecken soedanijghen misbruyck, ende boesheyt ghenoech gewest, om den oerbiecht te verworpen, ende af te stellen. Ick soude wel misbruyck, ende boesheyt moeghen doceren, ende verclaren [3], waer doer wy in onse landen meer souden veroorsaect wesen, om den selfden // Oer Biecht te verlaten, ende af te stellen. Ick bekenne een echte Vrouw [4], die welcken my seluer met benauder herten in raetvraginghe gheclaecht heft, dat sy in een Susteren, ofte Bagijnen Conuent, achter den Altaer niet soude ontcoemen hebben, of sy soude van haer Biecht monnick schendinghe haers eerbaren lichaems gheleden hebben, ten waer, dat sy verachtende de driegementen des doots, die hi haer wredelicken voerhielde, met stoten, nijpen, ende bijten, alsoe weder ghestaen hadde (want van verbaestheyt conde sy niet roepen) dat sy ten lesten den schelle des Altaers aenraecten, ende sterckelicken verschudden, waer doer haer, der Bagijnen ouercoemste ghehulpen, ende verlost heft. Dat ick noch meer segge: Ick bekenne een echte Vrouw, die welcken soe haer eyghen mont in groote benautheyt des herts, voer mi beclaecht heft, van haren biecht Paep, op sijn Camer, doer des doets drieginghe, met een Messe voer haer ooghen ghestelt, gheschendt, ende van Kijnde swangher gheworden is.

Panormitanus c. omnes vtriusque sexus de penis et remissi [1]. Felinus.

Fol. lxxxv v.

Veritatem dico in Christo non mentior.

Merct grulicke oor biechtinge.

Dorothea.

Het is wonder, dat die eerde hem niet // oependen, ende die boese menschen verslonde.

Fol. lxxxvi r.

Theophilus.

Dat is sonder twijfel, een boes, ende schendich werck, wt den Biechte, na den Lichaem: welcke wercken in ghelijcke willighe [5])

1) Verwijzing naar Panormitanus' commentaar op Cap. *Omnis utriusque sexus* 12. X. de poenitentiis. V. 38, in Friedberg's uitgave van het *Corpus iuris canonici*, P. II, col. 887.

2) De voornaamste berichten omtrent de hier bedoelde geschiedenis zijn te vinden bij Socrates scholasticus, *Historia ecclesiastica*, ed. H. Valesius, Amstelod. 1700, l. v, c. 19, p. 228 seq.; en bij Hermias Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, l. VII, c. 16, in dezelfde uitgave, p. 589 seq. Zie F. Pijper, *Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk*, 's-Gravenh. 1891, Dl. I, blz. 258 vv.

3) De schrijver wil zeggen: ik zou voorbeelden kunnen bijbrengen van misbruik enz.

4) „Ick bekenne een echte Vrouw" beteekent: ik ken eene gehuwde vrouw.

5) Willighe, *d. i.* vrijwillige.

daet, als by die Griecken gheschiet is, of gheweldijge daet, als ick bewesen heb, is wel te vermoeden, dat al meer geschien, nademael my alleen twee soe boese daden voerghecomen sijn: maer het is seecker, datter in die Biechte, al veel boeser wercken gheschieden nae der Sielen, doer welcken veel arme Sielen gheschent, iae verdoemt worden, ten sy dat die almoeghende Godt, ende bermhertijghe Vader, hem verbermende ouer die onuerstandijghe menschen, anders doer sijn gheest inwendelick werckt, dan wtwendelick ghehandelt wordt [1]), sonderling [2]) in dese neder landen, ende onse Stadt, daer ickt ghesien hebbe, doer die Papen, ende Monnicken, die tot dat werck, als een seruijl dinck gheset worden [3]), of om ghewin daer toe lopen, niet alleen Godtloos van leuen: maer oock mede soe onueruaren in die schrift, datse van die rechte penitencij niet een
Fol. lxxxvi v. haer weten, alsoe // ongheleert, datse den absolucij, dien se in latijn ouer des Sondaers hoeft murmureeren, niet verstaen: maer hoe gaet dat biechten toe: Dat oude Wijf, comt voer mijn Heer knijlen, ende seyt: Benedicite, hy antwoort: Dominus. Dan verhaelt dat Wijf, die gewoentlicke biecht: Ick belije voer Godt almachtich, sijn lieue Moeder, alle lieue Godts hillighen, ende v Priester in die stede Goodts, dat ick ghesondicht hebbe, teghen die tien Gheboden Goodts, teghen die twalif Articulen des Gheloofs, teghen die acht Salicheyden, teghen die seuen Sacramenten des hyllighen Kercks, ick heb ghesondicht mit ghebroecken vasten, gebroecken vieren, ghebroecken penitencij [4]) met stomme sonden, roepende sonden, met woorden, wercken, ghedachten, al dese sonden sijn my leet, ende ick begeere absolucij. Dese sonden biechtse, niet achtende, of sy die verstaet, of niet, of se die gedaen heft, of niet, tis haer genoech, dat se die sonden gebiecht heft, ende hoe datse den Biecht properlicker maeckt in ordinancij, ende veel woorden, hoe sy meent haer dinck beter ghedaen te hebben [5]), op datse by haer biecht
Fol. lxxxvij r. Paep gheen // schande heft, als een quade Biechster: maer prijs, als een guede Biechster, sy trilt ende beeft, niet voer Godt om haer sonden: maer voer die Paep, om die schaemte: Maer wat doet mijn Heere, brengt hy haer al tot rechte kennisse van haer eyghen sonden doer Godts Gheboden? arbeyt hy al, met die Wett, om die consciencij te vernederen tot droefheyt, om die sonden, doer

---

1) De bedoeling is, dat God inwendig het hart van den zondaar bewegen kan, ofschoon menschen, alleen lettende op de uitwendige handeling, die niet zouden verwachten.

2) Sonderling, *d. i.* in het bijzonder.

3) Het biechthooren wordt hun gelast en als eene slaafsche taak door hen vervuld.

4) Achter „penitencij" behoorde eene komma te staan.

5) De schrijver wil zeggen: in hoe netter orde zij hare biecht aflegt en hoe meer woorden zij gebruikt, des te beter denkt zij hare taak volbracht te hebben.

Godts vrese? troost hy haer verslaghen herte al weder met dat Euangelij? vercondicht hy haer al vergeuinghe der sonden, wt Godts ghenade, om Christus doot willen, doer den ghelooue in hem? vermaent hy haer al van een nieu Creatuer, ende boetueerdich leuen: als ick v in mijn Penitencij verclaert heb? gheensins, mijn Heer weet hier niet af: maer hy vraecht haer een deel sonden af, van welcken die sommighe sijn, nae sijn herte, so onbetamelick, dat si de noyt gedocht heft: Dan vraecht hy of die sonden haer al leet sijn? sy antwoort iae, of sy haer nv beteren wil? sy antwoort iae. Daer nae compt hy veerdich met die handt op haer hoeft, wantter meer ghelts is te winnen, ende absolueert haer van sonden, wt sijn eyghen // authoriteyt of macht, ende of by *Fol. lxxxvij* r. auontuer [1]) sijn macht niet groot genoech waer, daer hy aen twijfelt, soe neemt hy Christus passij te hulp, ende op dat die absolucij immers niet falgere, so hangt hy daer noch aen, die verdiensten van Maria, ende alle ander hyllighen: met dese opleggingе des Hants, ende toemurmureeringhe des latijnsche absolucijs, die noch si, noch oock die Paep dickmael verstaet, sijnse beyde te vreeden, ende menen dat sy van sonden ghereynicht is, hoe wel dat sy gheen penitencij in haer herte gheuoelt, ende hy gheen penitencij an haer merct, want sy rusten alleen op de absolucij, op die macht des Priesters, die als Stadthouder Goodts, macht heft te binden, ende ontbinden, die sonde te vergheuen, ende te houden: maer hoe vry ende suyver dat sy van sonden is, hebt ghy wt mijn Penitencij wel ghehoort, te weten, als sy was, toe sy tot den Biechtuaeder quam: iae sy heft haer sonden noch, mit die groote sonde vermeert, dat sy van de Biecht Paep een Afgodt gemaect heft, vergheuinghe van sonden, van hem soekende, ende nae haer meeninghe ontfanghende, ende met soedanijghen Biecht // steruen *Fol. lxxxviij* r. de [2]) die menschen dickmael: wat mach men, van die menschen, nae des schrifts onderwijs, anders ordelen, dan dat haer die salicheydt mist [3]), ten sy dat Godt doer sijn gheest in haer een ander biecht hoort, ende absolucij, onsienelicken gheeft, dan die Paep sienlicken ghedaen heft.

Dorothea.

Och hoe lange tijt, ende hoe veel iaren heb ick met soedanijghen valschen penitencij in soe grooten perijckel gheleeft, Godt moet ghebenedijt sijn, dat hy mij doer v wt sijn woort van die penitencij sijn rechte wille gheopenbaert heft: maer dat ick v met oorlof

1) By auontuer, *d. i.* indien bijgeval.
2) „De” is overtollig.
3) Mist, *d. i.* ontgaat.

vrage, moet ick dan van die Priester gheen absolucij hebben: want ick hoore dat ghy smadelicken spreeckt van den Paeuwslicke absolucij, met welck die Paep hem beroemt den Sondaren haer boesheyt te vergeuen?

Van die Absolucij.

Theophilus.

Van de absolucij. *Fol. lxxxviij* v. Is v die Absolucij van Godt niet ghenoech? wie sal v bet [1]) absolueren, dan die gheen, die v die sonden vergheeft, welc-//ken is alleen Godt, ende gheen Paep, Bisschop, Cardinael, Paeuws. Ick
Esaie . 43. sin die gheen (spreckt hy doer Esaiam) die vergheue de sonden om mijn selfs willen. Wilt ghi daer een claer argument af hebben. In vergheuinghe der sonden, is geleghen die salicheydt: want Dauid
Psalm . 31. seyt: Salich is die Man die sijn boesheyden vergheuen, ende sijn
Esaie 43. sonden bedeckt sijn. Nv sprect Godt, dat beneuen, ende behaluen hem, gheen Salichmaecker is. Ergo vergheeft Godt alleen die sonden. Dit is bouen ghenoech verclaert.

Dorothea.

Christus heft immers sijn Apostelen, die sloetelen des Hemels ghegeuen.

Theophilus.

Van die sloetelen. Het is waer Dorothea, tot sijn Apostelen heft Christus gheseyt: Ontfangt den hyllighen Gheest: Al den genen, die ghi die sonden
Ioan . 20. Math . 16. vergheeft, die sijn vergheuen: al den gheenen, die ghy die sonden hout, die sijn gehouden. Item tot Petrum: Ick sal v gheuen die
Fol. lxxxix r. sloetelen des Hemels: Al tgeen, dat ghy ontbindt in de Eerde, dat sal ontbonden wesen, in den Hemel, al tgheen dat ghy bint op die Eerde, dat sal ghebonden wesen in die Hemel. //

Op dat ick dese twee sentencien voer een neme, hoe wel, dat rechtelicken die yerste belangt den predicatie des Euangelijs, Die anderde den Christen Disciplijn. Meent ghi Dorothea, dat Christus met dese woorden sijn Apostelen een vrije macht heft ghegheuen, om nae haer ghelieuen, den ghenen, die sy wilden (als haer Vrenden, ende Weldoeners) die sonden te vergheuen? ende wederomme den ghenen die sy wilden (als haer Vyanden, ende Quaetdoeners) die sonden te houden? Neen trouwen: mer haer sijn ghegeuen die sloetelen des Hemels, dat sy die alle menschen souden administree-
Ioan . 11. ren, ende daer mede den Hemel, dat leuen, die salicheyt den men-
Actor . 4. schen openen: maer nv voort aen [2]), dese Hemel, dit Leuent, dese

1) Bet, *d. i.* beter.
2) Voort aen, *d. i.* verder.

Salicheyt is niemant anders dan Christus, ende die versoeninghe met Godt den Vader doer Christum: Ende ghelijckerwijs een doere wordt gheoepent met sloetelen, alsoe wort Christus die eenijge doere des Schaepkoys geopent, mit den Wet, ende den Euangelij. Daerom, als den Apostelen ghegheuen sijn die sloetelen des Hemels, soe is haer beuoelen die predicacij des Wets, ende des Euangelijs, // dat sy yerst, ende voer allen, die menschen souden brenghen met den Wet tot kennisse van haer sonden, ende van die maledictij, ofte verdoemenisse, in welcken sy, nae wtwijsen van Godts Woordt, doer die sonden waren gheuallen, ende alsoe die conscientien der menschen vernederen, tot den vreese des Hels, ende los maecken van alle hoope des salicheydts in haer seluen, ende als dan daer bi halen dat Euangelium, dat is: Christum haer voer ooghen houden, als een voldoener des Wets, een betaler des sondts, een verdragher des maledictijs, een versoener van Godts toorne, ende alsoe leeren dat sy los moeghen worden, van haer sonden, ende tot den Hemel gheraecken, soe veere sy dese Christum voer een Salichmaker wilden annemen met den ghelooue. Aldusdanighen absolucij leert ons Christus seluer, als hy seyt, Soe staet ter gheschreuen: Soe wast van noode, dat die Soen des menschs moste lijden, ende ten derden daghe verrijsen, ende in sijnen naem ghepredict worden penitencij, tot vergheuinghe der sonden. Hier af hebben wi een claer exempel in Petro, als hi mit dese woorden sprect tot den Israheliten: // Laet den huyse van Israhel voer seecker weten, dat Godt die Iesum ghemaeckt heft een Heer, ende Christum, die ghy ghecruyst hebt (siet een clare predicacij des Wets tot kennisse der sonden) als nv die Israheliten (soe Lucas schrijft) Dese woorden gehoort hebben, so sijn sy in haer herten ontsteecken, verschrickt, ende verslaghen gewest, ende hebben tot Petrum, met die ander Apostelen ghesproecken: Wat sullen wi doen, mannen onse broeders? Hoort toch, wat Absolucij gheeft Petrus, seyt hy al: Ick vergheue v die sonden, [1]) gheensins: maer hy seyt: Doet Penitencij, ende laet een yeghelick van v ghedoopt worden, in die naem Christi Iesu, tot vergeuinge der sonden, ende ghy sult den gaue des hyllighen Ghyests ontfanghen: Die nv dese predicacij van Christo, wt den monde Petri, met den ghelooue aenghenoemen hebben, dien heft Petrus haer sonden vergeuen: Ende die den voerschreuen predicacij van Petro verworpen hebben, dien heft Petrus die sonden ghehouden: Want Lucas seyt: Die dat Sermoen Petri gheerne ontfanghen hebben, sijn ghedoopt, ende daer sijn in die dach aen ge-//comen omtrent drie duysent Sielen.

Ioan. 10.
De sloetelen sijn die predicacij des Wets, ende des Euangelijs.
Fol. lxxxix v.
Ioan. 3.
Luce 24.
Exempelen van die absolucij der Apostelen.
Actor. 2.
Fol. xc r.
Petrus absolucij.
Fol. xc v.

---

1) Men zou hier een vraagteeken verwachten.

Actor . 16. Paulus Absolucij. Item: Als die Kerckermeyster Paulo, ende Sile te voet vallende, seyden: Mijn Heren, wat moet ick doen, dat ick mach salich worden? Wat antwoort hebben sy ghegeuen, hebben sy al geseyt: Comt voer ons biechten, ende alsdan sullen wi v absolueren, ende de sonden vergheuen? Neen sy certeyn: maer sy segghen: Gheloof in den Heer Iesum, ende ghy sult salich wesen, met al v huys: (Actor . 10.) In die maniere ontfangt mede Centurio, ende die by hem waren den hylligen Ghyest, wt den gehoore, van die woorden Petri, die daer was segghende: Niet, ick, vergeue v die sonden: maer al die Propheten gheuen ghetuygenisse van dese Iesu, als dat, die in hem ghelooft, ontfangen sal vergeuinge der sonden doer sijnen name. Dat is Dorothea een rechte bedudinge, van die voerschreuen woorden Christi tot Petrum, ende die ander Apostelen ghedaen.

De priuate Absolucij. Ick wil nochtans niet laecken, als quaet: maer prijsen, als guet, den priuate ofte singuliere vercondinginghe des Euangelijs, ofte des ghenades Goodts in Christo teghen ons, te weten, dat een // (*Fol. xci r.*) mensch, die so cranck is van consciencij, dat hy in sijn herte niet can verseeckert worden van vergheuinghe der sonden, by Godt doer Christum, wt Goodts woordt, welck hy gheneralicken hoort, of leest, of in sijn ghemoet ouerpeynst: gaet tot een Dienaer van Goodts woort ende hoort, tot verseeckeringhe van sijn consciencij, die toesegginghe van Godts ghenade in Christo priuatelicken, ende eyghentlicken tot hem: behoudelicken, dat die vergheuinghe der sonden altijt comt alleen van Godt, doer den hilligen gheest, om (Augustinus.) Christus Iesus willen. Dit confirmeert Augustinus segghende: Om dat [1]) die Heer soude claerlicken betoenen, dat de sonden worden vergeuen van den hylligen Gheest, dien hy sijn gelouijgen Gheeft [2]), ende niet doer die verdiensten der menschen, So seyt hy op een plaets: Ontfangt den hyllighen Ghyest: ende doet daer terstont by: Ist dat ghi yemant die sonden vergheeft, die sijn vergeuen: dat is: die hylligen Gheest vergeeft die, ende niet ghy. Item (Augustinus.) Augustinus: Niemant neemt die sonden des werlts wech dan alleen Christus: Hy is dat Lam, welck des werlts sonde wech neemt: (*Fol. xci v.*) ende hy neemt // die sonde wech: vergheuende als se ghedaen is: helpende datse niet gheschiet: ende leyende tot den leuen, daerse niet mach ghedaen worden.

Die bedudinghe der Papisten van de sloetelen. Die Papisten glorieren seer tot verstarckinghe haers Onchristelicken Paeusdoems, met dese woorden Christi: Ghy sijt Petrus, ende op dese steen sal ick mijn Gemeent timmeren, ende ick sal

---

1) „Om dat" heeft hier de beteekenis van „opdat".
2) De hoofdletter van het woord „Gheeft" is eene drukfout.

v gheuen die sloetelen des Hemels etc. Waer wt sy willen glo-
seeren, dat Petrus van Christo ghesteldt is een hooft sijns Gemeents,
een Heer sijnder Apostelen, alsoe dat die Christenen, sijn leering
ende beuel, al hoedanich die is, moeten voer Christus leer, ende
beuel houden, ende dat die selfde priuilegien doer een wettelick
successie op die nauolghende Paeusen volgen, dat sy in Christus — Beduydinge van dat woort ghy sijt Petrus.
Gemeent noch altijt blijuen, Wetgeuers, die dooden ende leuendich
maecken: maer hoe rechtelicken, dat sy die woorden Christi inter-
preteeren, wil ick v wt die olde Doctooren declareren. Chrisostomus: — Iacob . 4.
Christus seyt niet, ick sal mijn Gemeente bouwen op Petrum: mer — Chrisostomus. Sermo . 21. de penter.
op den steen: want hy heft sijn Kerck niet getimmert op den
mensch: maer op die belijdinghe // Petri. Beda: Christus seyt: — *Fol. xcij* r.
Ghy sijt Peter, ende op desen steen, die ghy beleden hebt: Ghy — Beda.
sijt Christus die Soen des leuendijgen Godts, sal ick mijn Gemeente — 1 . Cor . 1.
bouwen: dat is: op my selfs die Soene Godts: Ick sal v, timmeeren
op my, ende niet my op v. Theophilactus: Alleen tot Petro is — Theophilactus ca . 16 in Math.
ghesproken: Ick sal v gheuen die sloetelen des Hemels: maer dese
sloetelen sijn al de Apostelen ghegeuen, Als Christus sprack: Ont-
fangt den hylligen Geest: Al den ghenen, die ghy die sonden
vergeeft, die sijn vergeuen etcet. Cyprianus: Christus heft al sijn — Die simplicit. prelat. [1])
Apostelen die sloetelen ghegeuen in die persoen van een, om dat [2])
hy haerder allen eenicheyt soude beduyden [3]), tgeen dat Petrus
was, dat waren oock die anderen, van ghelijcke weerdicheyt, eer,
ende macht: mer het beginne is van eenicheydt ghemaeckt, om
dat des Gemeents eenicheyt soude beduyt worden. Augustinus:
Dat in Petro niet was, dat misterij des Gemeents, Die Heer soude — Homel . 50. in Ioan.
tot hem niet segghen: Ick sal v die sloetelen gheuen: want is dat
tot Petrum gheseyt: soe heft die Gemeente die sloetelen niet: maer
heft se die Ghemeente: soe heft Petrus, // als hy se ontfenck, den — *Fol. xcij* v.
gantsche Ghemeent beteeckent.

Van de heerschappie welcken Petrus ouer die Apostelen, ende
den Gemeent hadde, moecht ghy claer in de schriftuer sien, Aldus
schrijft Petrus: Die ouden die onder v sijn, vermane ick, die daer — 1 . Petri . 5.
mede onder v een ghetuych ben der lijdenen, die in Christo sijn, — Wat heerder Apostelen Petrus gewest is.
ende oock mede deelachtich der glorien, die gheopenbaert sal worden:
Weydet die Cudde Christi, die onder v is, ende voersietse, niet

---

1) Waarschijnlijk heeft de schrijver het oog op een geschrift, dat bekend is onder den titel: *De singularitate clericorum.* Het wordt echter sedert lang niet meer als een werk van Cyprianus beschouwd. Zie G. Cave, *Historia literaria*, Lond. 1688, T. I, p. 90.

2) „Om dat” heeft hier de beteekenis van „opdat”.

3) Beduyden, *d. i.* aanwijzen, uitdrukken. Men zou hier eene punt of kommapunt verwachten.

wt bedwanck: mer willichlick, niet om onbehoerlick profijts willen: mer wt een toegheneycht ghemoede, niet als die gene, die daer domineeren ouer dat erffenisse: maer weest een Exempel der Cudden.

Actor. 15. In die Raedt der Apostelen, wordt Petrus voer gheen President bekendt, hy stelt sijn meninge voer den Gemeent, niet statueerende: maer hy laet sijn Broederen dat ordel, ende tgheen dat van den Gemeent, wt Iacobus mondt, ghestatueert was, dat volcht hy.

Actor. 11. Petrus worde onrechtelicken beschuldicht, dat hy tot die Heydenen
Fol. xciij r. was inghegaen: mer hy verschoent hem sacht-//moedelick.

Actor. 8. Als Petrus worde gheboden in Samariam te reysen, so heft hy
Galat. 1. dat niet geweyghert. Paulus is tot Petrum getrocken, niet om sijn voeten te cussen: maer om die leering te confereeren. Wt dese Schriftueren moecht ghy sien, voer wat hoeft Petrus hem heft wtgegeuen, ende voer wat Heer hy van die Apostelen bekent is: te weten: dat Petrus, ende al die ander Apostelen haer bekent
1. Cor. 4. hebben niet anders te sijn dan (als Paulus seyt) Dienaren Christi, ende Dispenseerders van Godts verholentheyden.

Ad Titum Epist. ad Euagrium. Wat heerschappie de Paus ouer Cristus gemeent heft in Concil. Cartag ad Euagrium.

Hoort nv wat die oude Doctoren seggen, van dat Heerschappie onser Pausen. Hieronymus: Doer menschelicke ghewoente, ende niet doer Godlicke authoriteit isser een, bouen andere presbyteros, ofte ouderlinghen ghestelt, die genoemt wort Bisschop: want hier voermaels, waren Presbyter, ende Episcopus van eender eeren, weerdicheyt, ende macht. Cyprianus: Niemant van ons, steldt hem een Bisschop der Bisschoppen, of dwingt sijn Collegas, met een tyrantsche wreetheyt, tot den noot des gehoorsaemheyts. Hieronymus:
Fol. xciij v. Alsoe waer yemant Bis-//schop is, of te Roemen, of te Constantinopolen, soe is hy van eender eer, ende macht: want die macht der Rijckdommen, ende die oetmoedicheydt des armoets, maect een Bisschop minder noch meerder. Gregorius: Tis seer moeylicken te lijden, dat tot verachtinghe der anderen, onse Broeder, ende Medebisschop, alleen een Bisschop wordt ghenoemt: mer wat wort in dese sijn houeerdicheyt, anders beteeckent, dan die tijden van Antichrist? Item: Die gene, die hem seluer seyt te sijn een generale
Cap. 47. Bisschop, die is boeser dan Antichrist. In Concilio Carthaginensi ist verboden, dat niemant soude ghenaemt worden een Prins der Priesteren, of een eerste Bisschop: maer een Bisschop des eerste stoels.

Wat segt ghy nv Dorothea, is die Paus dat hooft des Christen
1. Cor. 3. gemeents? soe moet Paulus niet warachtelicken spreken, Datter geen Fundament mach geleyt worden dan Christus: Ende dat,
Ephes. 5. ghelijck een Man sijnder Huysvrouwen hoeft is, dat so, sijnder gemeenten hoeft Christus is: Is die Paus Christus Vicarius? Certeyn soe moet Christus doodt, of niet by ons wesen, dat hy een
Fol. xciiij r. ander // behoofte in sijn werck, dat hy niet doen mach: maer nv

leeft Christus: ende die doot domineert ouer hem niet: Hy sidt aen die rechter handt sijns Vaeders, ons een eewijghe aduocaet: Hy is oock int midts van ons, tot dat eynde des werlts, ende woent doer den ghelooue in onse herten, daer bouen heft hy ons sijn hyllighen Ghyest ghesonnen, die ons soude leyden in alle waerheyt: waer wt blijckt dat Christus gheen Vicario behoofft, anders, dan in Apostelscher wijse, om sijn woort te predijken, ende sijn Sacramenten te administreeren: maer als die Paus dit doet, wat is hy dan? Paulus antwoort: Een mensch sal ons achten voer Dienaers Christi, ende wtdeelers der verburghentheyden Godts. Item. Wie is Paulus? Wie is Apollo? sy sijn Dienaers Christi, doer welcken ghy sijt gheloouich gheworden. Item: In alle dinghen sullen wy ons draghen als bequame Dienaers Christi. Christus sprect tot al sijn Apostelen: Die werldtlicke Princen hebben, heerschappie, ende die grootste gebruycken gewelt ouer haer, alsoe salt onder v niet sijn: mer soe wie onder v wil groot sijn gheacht, die sy v // Dienaer, ende die onder v die yerste wil sijn, die sal v Knecht sijn.

Rom. 6. Hebr. 7. Math. 28. Ephes. 3. Ioan. 14. 1. Cor. 4. 1. Cor. 3. 2. Cor. 6. Math. 20. *Fol. xciiij* v.

Ick heb hier veel woorden gesproken die tot onse materij inpertinent sijn: Ten schaet v daerom niet Dorothea, dese dingen, te weten, op dat ghy moecht sien, hoe blint dat die werldt ghewest is: Hebt ghi my nv meer te vraghen, soe spreckt op.

Van die Satisfactij ofte
Voldoeninge

Dorothea.

Noch moet ick v een dinck vraghen lieue Theophile: Behoeue ick niet een Biechtvaer, die my instelt een Penitencij, om voer mijn sonden te betalen, ende te voldoen.

Van de voldoeninge.

Theophilus.

Leset ghy niet in de Articulen ws geloofs: Ick ghelooue vergheuing der sonden: Leert ons Christus niet bidden: Vader vergheeft ons onse schulden. Seyt Ioannes niet: Die Heer is ghetrou om die sonden te vergheuen. Vergheuen, is nv immers gheen betalen: maer schencken, ende quijtschelden. Also seyt Paulus: Den ghene die werckt, wordt sijn loon // niet toeghereeckendt voer gracij: maer voer schult: want anders waer gracij, geen gracij: maer de gheen, die niet en werct: maer ghelooft in den gheene, die den Godtloose rechtueerdichmaecket, dien wort sijn gheloof ghereeckent tot rechtueerdicheyt.

Luce 11. 1. Ioan. 1. Roman. 4. *Fol. xcv* r.

Voort aen [1]): onse guede wercken, oock wt den ghelooue ghe-

1) Voort aen, *d. i.* verder.

Onse guede wercken des geloofs moeghen voer onse sonden niet voldoen.
Esaie 57.
Esaie 64.

daen: want [1]) sy niet volmaeckt sijn nae Godts wil: mer noch veel onvolmaecktheyts, om onse crancke vleys, aen haer hebben, soe moeghen sy oock Godt niet behaghen, dan om Christus willen, die haer onuolmaecktheyt suppleert. Daerom seyt Esaias: Ick sal v vercondijghen al v rechtueerdicheyden: mer si sullen v niet baten. Noch claerder op een ander plaets: Onse rechtueerdicheyden sijn als een cleet des maenstondijghe Vrouws: Sijn nv onse rechtueerdicheyden, als een cleet des maenstondijge Vrouws, dat is dreck, ende vuylnisse, certeyn onse sonden sijn mede anders niet, dan dreck ende vuylnisse. Daerom als wy met de cracht onser duechden willen onse sonden wt doen, wat willen wy anders doen, dan dreck met dreck af wasschen, vuylnisse, met vuylnisse suyueren, //

Fol. xcv [v].
Psalm . 139.

twelck niet geschien mach. Daerom seyt Dauid: O Heer, ist dat ghy die sonden ophoudt, wie sals connen verdraeghen? mer o Heer by v is genade, Of hy wilde segghen: O Heer, ist dat ghy ons, die sonden niet ghenadelicken vergheeft: maer moeten [2]) voer v ordel compareeren, om te ontfanghen rechtueerdich loon, na onse sonden, ende duechden: Wie sals connen verdraghen? dat is: niemant sal gherechtueerdicht worden: maer o Heer by v is ghenade: dat is: doer v ghenade moet ghy ons die sonden vergheuen.

Onse voldoeninghe verduistert Christi verdiensten.
Roman . 4.

Noch veerder, sullen wy onse sonden betalen, ende daer voer voldoen, so baet ons Christus niet met sijn doot, dien wy nochtans, wt die schrift bekennen, voer onse sonden ghestoruen te sijn: want wat batet ons, Christum voer onse sonden ghestoruen te sijn, ist dat wy die noch moeten betalen. Daerom soe moet enter [3]) Christus doot, sonder onse eenijge betalinghe, een ghenuechsame betalinge, ende voldoeninghe sijn, voer onse sonden by Godt den Vaeder, of als wy, voer onse sonden, sullen voldoen, soe doruen [4]) wy Christo Iesu, van onse salicheyt, ghenen dancke weten, ende

Fol. xcvi [r].

Christus is voer on-//se sonden niet ghestoruen, twelck is een gruwel, om te dencken, ende den schriftuer contrarij, die ons alleen

Ioan . 1.
1 . Ioan . 2.

Christum voerstelt een voldoener voer onse sonden. Ioannes seyt: Dit is het Lam Goodts, dwelck der werldts sonde wech nemt. Item: Hy is een versoeninghe voer onse sonden, ende niet alleen voer onse sonden: maer voer al die sonden des Werldts. Item:

1 . Ioan . 1.
Luce 1.
Esaie 53.

Dat bloet Christi wasschet ons af van Sonden. Die Enghel Gabriel seyt: Ghy sult sijn naem Iesum noemen: want hy sal sijn volck salich maken, van haer sonden. Esaias seyt, Dat God, Hem, dat is

---

1) Want, *d. i.* daar, omdat.
2) „Wy" wordt weggelaten.
3) „Enter .... of" (zie drie regels verder) beteekent hetzelfde als ons „òf....òf".
4) Doruen, *d. i.* behoeven.

sijn Soen, gheslagen heft, om die sonden sijns volcks, dat hy om onse sonden ghewont, ende, om onse boesheyden geknuerts [1]) is, dat wy doer sijn blaeuwe slaghen sijn ghenesen, dat die straffe van onse vrede: dat is: doer welcken wy met den Vaeder vreede vercreghen hebben, ouer hem is ghewest. Paulus noemt Christum 2 . Cor . 5.
onse ransoen: dat hy voer ons sonde: dat is: een sonde offer ghe- Roman . 5.
west is: dat wy doer sijn bloet met den Vaeder versoent sijn: dat Galat . 3. Collos . 2.
hy die vermaledijnghe geworden is voer ons, op dat hy ons, van die vermaledijnge soude verlossen // dat hy thantschrift, welck *Fol. xcvi* [v].
teghen ons was wech ghenomen, ende an den Cruce gehecht heft. 1 . Petri 1.
Petrus seyt, Dat wy doer sijn bloet gecoft sijn, ende datter ghien Actor . 4.
salicheyt is, dan in sijn naem. Christus seyt seluer: Dat die gheen, Ioan . 10.
die niet doer hem in den Schaepkoy gaen, Dieuen sijn, ende Moordenaren: Vnde datter niemant tot den Vader comt, dan doer hem. Ioan . 15.
Wt dese schriftueren, mercken wy immer claerlicken: dat vergheuinghe der sonden, in welcken die versoeninghe met God den Vaeder, ende die gheheele salicheydt der menschen gheleghen is, niet mach toegeschreuen worden onse voldoeninge: mer die betalinghe Christi, doer sijn doot gheschiet.

Dorothea.

Ons is hier voertijts van de menschen gheleert: Dat Godt, doer Christum ons den schult van onse sonden vergeeft: mer die straffe van den selfden houdt hy aen hem seluer, welcken hy doet [2]) Onderscheit van schult ende pijn.
tijtelicken, of hier, of hier namaels in dat vagevuyr, ten sy dat die, van ons of van ander menschen, met duechden, ende betalinghe voercoemen, ende gheredimeert wordt. Dit worden bewesen met exempelen van // Adam, ende Dauid: Al hadde Godt Adam sijn *Fol. xcvij* [r].
sonden vergheuen, doer sijn gheloof, op dat toecomende saet des Genes . 2.
Vrouws, nochtans heft hy hem gestraft met veel ellendicheydts, ende den tijtlicken doot. Also mede, hoe wel dat Nathan tot Dauid gheseyt hadde: Godt heft v sonden ouerghesedt [3]), nochtans is Dauid 2 . Reg . 12.
ghestraft met den doot, des ouerspoelijghe Kindts, ende veel ander plaghen.

Theophilus.

Ick hebbe voerghesecht: soe veere wy voer onse sonden moeten betalen, dat Christus ons met sijn doodt niet profijteert: mer nv leert ghy my, dat Christus met sijn doot ons in dese sake, alsoe veel profijteert, dat hy ons den schuldt heft wech ghenomen: mer dat hy Godt den straffe heft ghelaten, in dese maniere, dat hy die

---

1) Geknuerts, *d. i.* verbrijzeld.
2) Welcken hy doet" wil zeggen: welke straf hij toepast, ten uitvoer brengt.
3) 2 Kon. XII : 13, naar de Vulgata: Dominus quoque transtulit peccatum tuum.

straffinghe des eewijghen helschen vuyrs, den sonden toegesecht, verandert heft, in een straffinghe des tijtlicken vageuyers, ten sy
Godt vergeeft schult ende pijn. dat wy die af copen, ende redimeren, met warachtijghe voldoeninghe: Dit schijnt wat te sijn: maer lieue Dorothea, wat is toch dat voer een vergheuinghe: Dat Godt den schuldt vergheeft: ende
Fol. xcvij v. den pijn of den straffinge op // hout? wat soude dat voer een vergheuinge sijn: Dat die Rechter tot een Dief seyde: Ick vergheue v die Dieuerije, ende hy gaet hem noch aen den Galge op hangen: Hoe sullen toch nv die beloftenisse der schriftueren bestaen, in welcken ick v oueruloedelicken verclaert hebbe, dat Christus ons doer sijn doodt, met Godt versoent heft, dat hy ons
Roman. 5. aen vreede mit den Vaeder gheholpen, ende salich ghemaect heft:
Esaie 53. Titum 3. Sal Godt ons noch moegen slaen, dien hy in versoeninghe met hem selfs ontfanghen heft? Sal die Vaeder ons noch moeghen pijnighen, met den welcken hy vreede heft? Sullen wy salich sijn, ende noch sware ellendicheyt in een Vagheuyer besoecken? Sullen
Actor. 4. wy Christo Iesu alleen onse salicheyt danck weten, ende sal dat Vagheuyer ons een paerte des salicheydts aenbarnen [1]), hoe mach dit bestaen: maer ghy segt wel Dorothea: dat die menschen v alsoe gheleert hebben, waerom ick niet bedorue [2]), mijn leere mit groot arbeyt te beuestijgen: want die schrift leert ons simpelicken: Dat wy menschen leeringhen niet sullen annemen. Godt sprect doer
Fol. xcviij r. Ieremiam: Wilt niet hooren, die woorden van v // Propheten, die
Ieremi. 23. v propheteeren, ende bedrieghen: sy spreecken v een droeme hares hertes, ende niet wt die mondt des Heeren: Ick sandt die Propheten niet: mer sy liepen: Ick sprack haer niet: mer sy propheteer-
Marci 8. den seluer. Christus leert: dat wy ons sullen wachten, van der
Math. 15. Phariseen Deysem, ende seyt: dat wy Godt met menschen leerin-
Deuteron. 4 Prouerb. 20 ghen, ende geboden te vergheefs dienen: God wil dat wy sijn
1. Petri 4. woort niet af of toe sullen doen. Daerom seyt Petrus: Die spreckt,
Galat. 1. laet hy Godts woort spreecken: Paulus wil dat vervloeckt sal worden, die een ander leer inuoert, dan hy wt die openbaringe Christi
De virginibus lib. 4. gheleert hadde. Ambrosius seyt: Wy verdoemen mit een nieuwe
Ioan. 14. sentencij: al tgheen, dat Christus niet gheleert heft: want Christus is den gheloeuijgen die wech. Daerom, ist sake dat Christus niet gheleert heft, tgheen dat wy leeren, soe ordelen wy den selfde
In Epist. onse leeringhe mede abominabel [3]), ende verfoeylick. Item: Al
1. Cor. 4. tgheen, dat van die Apostelen niet af ghecomen, ende ouerghele-

---

1) De schrijver wil zeggen: zal een deel van de zaligheid voor ons door het vagevuur verloren gaan?

2) Bedorue, *d. i.* behoef.

3) „Soe ordelen wy den selfde onse leeringhe mede abominabel" beteekent: dan spreken wij meteen een veroordeelend vonnis uit over onze eigen leeringen.

uert is: dat is vol boesheydt. Chrisostomus seyt: Veel menschen beroemen haer van den hylligħen Gheest: maer die haer eyghen lee-//ringen voort stellen [1]), hebben een valsche roem: Gelijck Christus betuychde, dat hy wt hem seluer, niet sprack: want hy sprack wt den Wet, ende de Propheten: Daerom, ist saecke, dat ons yet buyten den Euangelij wort voerghestelt, onder die tijtel des hylligħen Gheests, wy sullens niet ghelouen: want ghelijck Christus die veruollinghe is des Wets, ende der Propheten: Alsoe is die hyllighe Geest, een veruollinge des Euangelijs: Dit wisten die Thessalonicenses wel, die welcken, hoe wel si met alle neersticheyt Paulus leeringen ontfingen: Nochtans waren sy die schriftueren daeghelicks doersoeckende, of die alsoe hielden, ende met Paulus leeringhe accordeerden. Chrisostomus. *Fol. xcviij* [v]. Ioan. 14. Actor. 17.

Want Dorothea buyten die Schriftuer behoeuen wy niet [2]), in die schriftuer is oueruloedich verclaert, dat ons ter salicheyt van noode is. Paulus seyt: Alle Schriftuer van Godt ingheblasen, is profitich, om te leeren, straffen, onderwijsen in rechtueerdicheyt, dat een mensche Godts volmaect sy, tot alle guede werc bereydt. Hier mede accordeert Augustinus: Als die Heer veel dinghen ghedaen hadde, soe sijn die niet al gheschreuen, // ghelijck die Euangelist ghetuycht: Dat die Heer veel dinghen ghesproecken, ende ghedaen heft, die niet gheschreuen sijn: maer wt die woorden, ende wercken Christi sijn die dinghen vercoren, om geschreuen te worden, die daer gelooft worden, ghenoech te sijn [3]) den salicheyt der gheloeuijghen. Item Chrisostomus: In die schriftuer is bereyt, al tgeen, dat tot den salicheyt ghesocht wort. Item Theodoretus: In disputacien der Godtlicker dinghen, salmen altijt voerstellen: die leeringhe des hylligħen Geests: die Boecken der Propheten, Euangelisten, ende Apostelen verclaren ons die wille Goodts volmaecktelicken. 2. Timoth. 3. In Iohan. Tractat. 49 Capit. 11. *Fol. xcix* [r]. Ioan. 19. Ioan. 20. In Matth. 22. Homel. 41. Libro 1. et 5. Eccl. Hist.

Hoe wel Dorothea, dat ick verhoope, v met dese mijn antwoort, wel voldaen te hebben teghen die leeringhe, die ghy van menschen, teghen die schrift ontfanghen hebt, dat wy onse vergheuen sonden straffinghe, hier met voldoen moeten voercomen [4]) of hier nae in den Vaghevyer moeten lijden, op dat nochtans dese opinie gheen plaets in v houwe, soe wil ick die noch mit claerder schriften bestrijden. Ieremias seyt: Ick sal guedertieren wesen v sonden, Ierem. 31.

1) Voort stellen, *d. i.* voordragen (proponere).
2) „Niet” heeft hier de beteekenis van het hedendaagsche „niets”.
3) Achter „gelooft worden” bezigt de schrijver de constructie van den *accusativus cum infinitivo.*
4) Dat wij, na het ontvangen van vergeving voor onze zonden (absolutio), de straf, die daaraan verbonden is, moeten voorkomen door voldoeningen (satisfactiones).

Fol. xcix v. ende v boesheyden sal ic // niet ghedencken. Micheas seyt: O Heer
Miche. 7. ghy sult haer sonden worpen, in die diepte des Zees. Esaias: Ick
Esaie 44. hebbe v sonden wtghedaen als een Wolcke, ende v boesheyden als
Esaie 38. een neuel. Item: O Heer ghy hebt al mijn sonden gheworpen op
Esaie 1. v rugghe. Item: Ist dat v sonden sijn als cramesijde, se sullen witter worden dan snee: Ist dat sy root sijn als purper, sy sullen
Psalm. 103. witter worden dan wol. Dauid: Soe veere als die opgang des Sons verscheyden is, van den ondergang: soe veere heft Godt de sonden
Psalm. 31. van ons gheworpen. Item: Salich sijn die menschen, die haer sonden vergheuen sijn, ende die haer boesheyden bedect sijn. Item:
Psalm. 55. God sal haer om niet salichmaken. Ieremias: Ist dat een Sondaer
Ieremi. 18. penitencij doet van sijn sonden die hy ghedaen heft: Ick sal penitencij doen van tquaet, daer ick hem mede ghedriecht heb. Item:
Ieremie. 3. Keert weder ghy af ghekierde Israhel, ende ick sal mijn ansicht van v niet af kieren: want ick sijn hyllich, ende ick sal inder
Ezechie. 18 eewicheyt op v niet vergramt sijn. Ezechiel: Doet penitencij, ende v sonden sullen v niet sijn tot een val: Merckt hier toe wat vol-
Fol. C r. doeninghe die Vaeder sijn verlooren, // Soen op gheleyt heft: Merckt wat Vagheuyer die Moordenaer, die niet voldoen mocht, gheleden heft.

Mer Dorothea, willen wy dat woort (voldoen) houden, laet wy sien, hoe ons dat, van die schriftlicke Doctooren [1]) exponeert wort.
Augustinus. Augustinus seyt: Voldoeninghe des penitencijs, is den sonden, die oorsaken te benemen, ende die voort aen gheen meer te doen: Dit is die eenijghe voldoeninghe, die Christus eyscht, segghende tot
Ioan. 8. den ouerspelende Vrouw: Gaet hen, ende sondicht niet meer, haer dat cruys op legghende, om den vleysch te dooden. Daerom, die niet meer sondicht, ende die oorsaecken der sonden wt hout [2]), ende also sijn eygen vleysch doot, die voldoet: Wat mach hier doen aflaet? Wat sacrificien? Wat ghelt? Ist saecke dat sy die oorsaken der sonden niet moeghen wthouwen? dat sy het vleysch niet moeghen dooden? dat sy geen vermeringhe van gracij moeghen gheuen? want die Heer seyt: Ten sy dat ghy omgekiert wert, ende werdt als Kijnderkens: ghy moecht dat Rijck der Hemelen
Luce. 18 niet in gaen. Moegen die aflaten buyghen die herten der menschen
Fol. C v. die opgheblasen // sijn? etc. Hieronymus seyt: Die Euangelijsche
Hieronymus. voldoeninghe is, wtroeuinge des ouden menschs ende dodinge der litmaten die op die eerde sijn.

Dorothea.

Mer wat segt ghy dan van de straffinghe, welck Adam, ende

1) „Schriftlicke Doctooren" zijn doctoren in de godgeleerdheid (S. Scripturae).
2) „Die oorsaecken der sonden wt hout" beteekent: de zonde met wortel en tak uitroeit.

Dauid nae die vergheuinghe, van haer sonden, ouergecoemen is?

Theophilus.

Certeyn dat Godt, Adam, Dauid, ende meer anderen, noch, nae der handt ghestraft heft, als hy haer die sonden vergheuen hadde: dat heft hy niet ghedaen, om dat die straffinghe soude wesen een voldoeninge voer die sonden, die hy vergheuen hadde, maer dat die straffinghe soude wesen een oefeninghe des Godtlicke vernederings, om alsoe sijn volck te houden in dat officij, van hoeren roep [1]), ende oock mede ander menschen, als doer een exempel, te openbaren: hoe seer dat hy die sonden haet: hoe wel hy die vergeuen heft: ende hoe swaerlicken dat hy hier namaels die sonden wil straffen, ten sy dat die menschen hem doer penitencij daer af kieren: Alsoe, om dat wy op die genade Godts, doer welcken die sonden // soe lichtelicken vergheuen worden, niet sullen sondijghen: Soe doet Godt straffinghe in dese werldt, ouer die sonden, welck hy oock vergheuen heft in eenijge menschen, die hy ons, als exempelen, voerstelt, ende dese straffinghe wort mit ghehoorsaemheydt onder Godts Wett wel versacht: maer niet voldoen.

Waerom Godt die menschen na vergheuinge der sonden noch straft.

Fol. C. i r.

Van dat Nieuwe leuen.

Daerom beminde Dorothea, sullen wy dese voldoeninghe verstaen (als ick v wt Augustino, ende Hieronymo gheleert heb, [2]) voer een nieu leuent, welck dat leste deel, ofte finael is, van die penitencij: Ick hebbe v hier voer gheleert, oft v ghedenckt [3]), dat die mensch doer den geloue, ontfangt Christum in hem woenende, die met hem brengt sijn hylligen Gheest, doer welcken die mensch wordt herboren, tot een nieu creatuer, ende een nieu leuen: Alsoe dat ghelijck te voeren, doer die sonden, die gheest van Satan, inden mensch was crachtich, om hem tot alle quaet te brenghen, dat nv contrarij die gheest Christi doer den ghelooue in hem sterck is, om den mensch, tot duech-//den, die Godt behaghelick sijn, voort te drijuen.

Van een nieu leuen des penitencijs leste deel.

Wt den geloove ontfangt een mensch den hilligen giest tot een nieu leuen.

Ephes. 3.

Fol. C. i v.

Dorothea.

Tot wat duechden?

Theophilus.

Paulus spreckt van den hyllighen Gheest, die van Godt, doer den geloue in Christum, den menschen wort inghestort, dat hy gheen gheest des Knechtschaps is tot vreese: maer een gheest des verkiesings, doer welcken wy tot Godt roepen: Vaeder Vaeder,

Roman. 8.

1) Roep, *d. i.* roeping.
2) Men zou hier een sluithaakje verwacht hebben.
3) Ghedenckt, *d. i.* herinnerd.

ende dat dese hyllighe Ghyest ghetuygenisse gheeft, onse geest, dat wy sijn Kijnderen Gods.

Dat yerste werck des heylighen Gheests, is die aenroepinge van Goodts naem.

Daeromme, soe is dat yerste werck des hyllighen Ghyests, welck hy in die herboren menschen werckt verseeckeringhe des hertes, van die kinderlicheydt [1]) Godts, wt welcken die mensch Godt aenroept, voer een Vader: Alsoe dat hy nv voer God niet beurucht [2]) is, van God niet wech vliet met Adam, als een wraecgierich Tyran, die hem slaen wil om sijn sonden: maer dat hy met gueder be-
Genesis 2.
Ephes. 3. trouwen doer Christum tot God gaet: God doer Christum vrij-
Luce 11. moedelicken als een Vader (soe Christus gheleert heft) aenbidt, op
Fol. C. ij r. God doer Christum seeckerlic-//ken betrouwt: Dat Godt hem als een Vader, al tgheen, dat hem profitich, ende salich is, sal gheuen, ende contrarij al tgeen dat hem schadelick, ende onsalich is, sal af
Math. 7. kieren, als Christus leert: Coent ghy menschen die quaet sijt, v Kijnderen guede gauen gheuen: hoe veel te meer sal v Vader, die in den Hemel is, v guede dinghen gheuen, als ghy die van hem begeert. Item God doer Esaiam: Al mocht een Moeder, haer Kijnde
Esaie 49. verlaten: Ick sal v Israhel niet verlaten: Ende dat die Mensch, daerom weder arbeydt, die naem Goodts sijns Vaeders, in allen groot te maecken, ende te glorificeeren, welcken gheschiet, met dat volbrenghen van Godts wille.

Dorothea.

Wat is Godts wille Theophile?

Theophilus.

Paulus seyt: Dat Gods wille is onse hyllichmaeckinghe: ende hy heft dat genomen, wt Leuitico, daer Godt die Heer spreeckt:
Leuit. 19 Weest heylich: want ick heylich bin.

Dorothea.

Waer in is dese hillichmakinghe ghelegen? //

Fol. C. ij v.

Theophilus.

Wat is hillich te sijn.
1. Thess. 4.

Dat beduyt Paulus daer na segghende: Gods wille is v hyllichmaeckinghe: dat een yeghelick can sijn vat besitten, met hyllicheydt, ende eer, ende niet met die affectij des quade begheerlicheydts.
Ephes. 4. Dese sproeck exponeert, ende verclaert Paulus tot den Ephesianen, met ander woorden, segghende: Legt neder nae v voergaende conuersacij, den ouden mensch, die bedoruen wordt, nae die begheerten des dwalings: wort vernieut in die gheest ws hertes, ende treckt aen den nieuwen mensch, die na Godt gheschapen is, in rechtueerdicheyt, ende hyllicheyt des waerheyts: Wt dese verclaringe Pauli mercken wy, dat die hyllighe Gheest van Godt doer den

1) Die kinderlicheydt, *d. i.* het kindschap.
2) Beurucht, *d. i.* bevreesd.

ghelooue in Christum ghegeuen, noch twee dinghen in den herboren mensche, moet wercken.

Dorothea.

Welcken sijn die Theophile?

Theophilus.

Als ghy wt Paulo hebt ghehoort, nederlegginge des ouden menschs, ende anneminghe des nieuwen menschs. Ephes. 4.

Dorothea.

Wat noemt ghy den ouden mensch // neder te legghen? *Fol. C. iij r.*

Theophilus.

Dat vleysch te dooden, of den sonde, die in dat vleysch hangt, te vernielen, ende wech te nemen? 1)

Gods geest werct doodinghe des ouden mensches, ende leuendichmakinghe des nieuwen menschs.

Dorothea.

Worden ons die sonden, van Godt, doer dat gheloof in Christum, niet vergheuen.

Theophilus.

Ia se trouwen: maer nochtans worden wy van den sonde niet gheheelicken verlost: die vruchten, welcken die sonde in ons voort gebrocht heft, worden ons vergheuen doer Christum, dat sy ons tot geen last ende verdoemenisse sullen sijn, als Paulus vermaent: Datter geen verdoemenisse is, den gheen, die in Christo sijn: maer die Boom, of die Wortel des sondts blijft in onse vleysch hanghen, alsoe, dat wy altijt met Paulo moeten segghen: Ick weet dat in mij, dat is, in mijn vleysch niet guets woent: Ghelijcker wijs een Wortel, al is se by der eerden afghehouwen, noch altijt sijn spruyten weder wt gheeft: Alsoe arbeyt mede die wortel des sondts, of die quade gheneechlickheyt 2) tot sonden, de hen 3) tot den // doot in onse corrupte natuer altijt blijft, altemet sijn spruyten, ende vruchten weder wt te gheuen, dat is: tot sijn wercken wt te barsten, ende ouer den Mensch weder te domineeren: Nv boert in onse herte sijn hooft weder op, ongheloof, nv houeerdie, nv gulsicheyt, nv oncuysheydt, nv toornicheydt, nv nijdicheyt, nv ander quade begheerten, in Goodts wette verboden, ende souden geerne mit den werck volbracht worden: Nv is dat werck des hyllighen gheests, in den herbooren mensche, ofte dat officij des herboren menschs, met, ende doer die crachte des hyllighen Ghyests, teghen die tentacien, ende quade gheneechlicheyden des sondts neerstelicken te strijden, die crachtelicken te verwinnen, ende soe veel als het moeghelick is, gheheelicken te dooden, datse in hem tot gheen dominacij weder

Die sonde wort vergeuen: maer niet wech genomen.

Roman. 8.

Roman. 7.

Fol. C. iij v.

Roman. 6.

Goodts gheest verniel tquade tentacien.

1) Het vraagteeken is hier misplaatst.

2) Gheneechlickheyt, *d. i.* geneigdheid.

3) Het woordje „hen" vervangt hier „sonden". Het is eigenlijk overtollig.

Roman. 6. coemen. Hier toe seyt Paulus: Wandert na den gheest, ende die Galat. 5 begeerlicheyt des vleyschs sult ghy niet doen: Item: Laet die sonde Roman. 6. niet regneeren, in v sterfelicke lichaem, dat ghi haer begeerten soudt ghehoorsaem sijn, ende geeft v litmaten, gheen wapenen des *Fol. C. iiij r.* ongherechticheydts tot den sonde: Hier moet een // Christen Mensch wel neerstich op sijn hoede, ende bewaringhe staen: want het is een periculoose strijdt.

(Die strijdt teghen den sondt is periculoes)

Ten yersten: want hy daer inne qualicken, iae sonder crachtijghe hulp des hylligen Ghyests gheensins volherdelicken sal moeghen blijuen staen, Eensdeels, om die mennichte der vyanden, van welcken, ist saecke dat hy den een verwindt, soe compt die ander weder in sijn plaets: want verwint hy gulsicheyt, hem compt weeder te ghemoet, giericheydt: verwint hy giericheydt, hem comt weder teghen, houeerdicheyt: ontgaet hy houeerdicheyt, hy valt in oncuyheyt 1): ontcomt hy oncuysheyt, hy stronkelt in toornicheyt, in nijdicheydt, ende soe voort aen, in ander ghebreecken, ende boesheyden.

(Die Vyanden zijn veel. Als die eene tentacij ouer is, so compt die ander aen.)

(De vianden sijn crachtich. Een Christen mach niet suyuer blijuen.)

Eensdeels om die cracht van dese vyanden: want laet die herboren mensch, in den gheest arbeyden, soe veel hy wil, nochtans sal hy geen onuerwonnen verwinner blijuen: want Paulus seyt: Ick sin vleyschlick vercoft onder den sonde: Ick doe niet het guet, Roman. 7. dat ick wil, mer ic doe het quaet, dat ick niet wil: Ick heb wel *Fol. C. iiij v.* een vermaeckelickeyt in die Wett // Godts, nae den inwendijghen mensch: maer ick sie een ander Wet in mijn litmaten: die wederstrijdt den Wett mijns gheests, ende vangt mij in die Wett mijns sondts, welck is in mijn litmaten: Ick heb wel wille tot guet: maer dat volbrenghen vinde ick niet. Item: Die geest begheert teghen Galat. 5. dat vleysch, ende dat vleysch, teghen den gheest: Dese sijn alsoe contrarij, dat ghy niet doet, het geen, dat ghy wilt, alsoe dat die Prouerb. 24 gerechtijghe mensch, wel seuen mael op een dach vallende, weder Rom. 8. opstaet, doer den gheest, die welcken (soe Paulus leert) sijn crancheyt helpt.

(In dese strijt is doot, ende leuent.)

Ten tweeden is dese strijdt periculoos om dat heerlicke profijt, welck daer is, in dat verwinnen, ende contrarij om die groote schade, welcken is in verwonnen te worden. Dese beschrijft ons Paulus beyde met een corte sentencie: Ist dat ghi nae den vleysch leuet, soe sult ghy steruen: maer ist dat ghy met den Gheest die wercken des vleysch doodt, soe sult ghy leuen: Die verwint ontRoman. 8. fangt dat leuent, welck die eewijghe salicheyt is: maer die verwonnen wordt, valt in den doot, welck die eewijghe verdoeme*Fol. C. v r.* nisse // is, daer wy bouen genoech af vermaent hebben. Hierom

1) Lees: oncuysheyt.

vermaent ons Ecclesiasticus, dat wy ons van die sonden sullen wachten, segghende: Soen hebt ghy gesondicht, wilt niet meer sondijghen, schouwt den sonde, als een Serpent: want coemt ghy daer an, sy sal v bijten, haer tanden sijn leeuwen tanden, doodt slaende der menschen Sielen: alle boesheyt is, als een sweert, dat aen beyde sijden snijdt, teghens wiens wonden geen remedie is? [1]) Eccles. 21.

Dorothea.

Welck sijn die wercken des vleyschs ofte sonden, die wy schouwen, ende verwinnen moeten? Welck die wercken des vleysch sijn

Theophilus.

Paulus seyt: Die wercken des vleyschs sijn openbaer, diewelcken sijn: Huererij, Onsuyuerheyt, Oncuysheyt, Luxurioesheyt, dienst der Afgoden, Touerij, Viantschappen, Twist, Toornicheyden, Kijuagien, Sedicien, Secten, Nijdicheyden, Dootslaghen, Dronckenschappen, Brasserijen. Tot den Ephesien steldt hy daer by: Loegentael, oncuyssche Woorden, Dwasenclap, Boerterijen, Opgheblasentheyt, Spijticheyt, Dieuerie. Tot den // Romeynen voecht hy noch by: Onrechtueerdicheydt, Schalckheydt, Bedroch, Moroesheyt, Achterclap, Hadije Gods [2]), Onghehoorsaemheyt der Ouderen, Onbermherticheyt, ouertreden der Beloften ende Verbondts, ende allerleye Boesheyt: Dese sijn die wercken des vleyschs, ende dier ghelijcke anderen meer: die ons in verscheyden plaetsen der schriftueren, van Gods Wet verboden sijn: Dese sonden, ende vruchten des vleyschs, moet die herboren mensch doer Godts Geest teghen strijden, ende verwinnen. Galat. 5. Ephes. 4 et 5 *Fol. C. v* [v]. Roman. 1.

Dorothea.

Segt voort Theophile: wat noemt ghy, den nieuwen mensch aen te nemen? Wat het is den nieuwen mensch aen te trecken.

Theophilus.

Het gheen, dat ick v van den ouden mensch gheseyt hebbe neder te legghen: want ghelijck als ick v gheleert heb, dat den ouden mensch neder te legghen anders niet is, dan onse beduruen natuer, dien wy van Adam hebben onder te houwen, datse tot haer aert niet wtbarst, ende haer vruchten tot den effect, ende werck niet wtbrengt, ouer onse gheest domineerende: Alsoe is contrarij mede den nieuwen mensch aen te trecken anders niet, // dan neerstelicken te volghen, die leydinge des geests is, die wt Godt, in gehoorsaemheyt van sijn woort, tot alle duechden des vleyschs wercken contrarij, dat wy nae Paulus vermaen: gelijck als wy te voeren ghedraghen hebben, dat beelde des eertschen (namelick) Adams: nv voort aen draghen dat beelde des hemelschen (name- *Fol. C. vi* [r]. 1. Cor. 15. Roman. 6.

1) Het vraagteeken is hier misplaatst.
2) Hadije Gods, *d. i.* afkeerigheid van God

lick) Christi, dat is (ghelijck Paulus op een ander plaets seyt) dat wy die sonden ghestoruen wesende, nv voort aen Gode leuen, tot rechtueerdicheyt, dat wy onse litmaten, die wy te voeren ghegheuen hebben wapenen des boesheydts, tot den sonde: nv voort aen gheuen wapenen des gherechticheydts, voer Gode, op dat wy, die te voeren in den vleysch sayende, van den vleysch verdorfenisse
Galat. 6. verwachten te mayen: dat wy nv voort aen in den gheest sayende: hier namaels moeghen mayen, dat eewighe leuen: want Dorothea, het is den hyllighen Gheest niet ghenoech dat hy den vleysch doodt, ende die sonde vernielt: maer hy maeckt oock mede den gheest leuendich: ende hy drijft den herboren mensch tot ghehoorsaemheyt van Gods wet in alle duechden. Chrisostomus seyt: //
Fol. C. vi r. Penitencij wort ghenaemt niet alleen, af te houden van die voer-
Homel. ad Popul. 80. gaende boesheyden: mer oock mede guede wercken na te volghen:
Psalm. 36. want daer staet gheschreuen: Kiert af van dat quaet, ende doet dat guet.

Dorothea.

Welcke sijn die duechden, die wy sullen doen?

Theophilus.

Gal. 6. Paulus seyt, tot den Galaten: Die vruchte des Gheests is lieft,
Wat duechden die herboren menschen doen. blijtschap, vreede, langmoedicheyt, guedertierenheyt, guetheydt, gheloof, sachtmoedicheyt, maticheydt. Tot den Collosseren seyt hy: Trect aen, als wtuercooren, ende hyllighen Goodts, die Litmaten
Coloss. 2. des bermherticheyts, weldadicheyt, manierlicheyt, minnelicheyt, malcander verdraghende, malcander vergheuende: dat woort Christi moet in v woenen oueruloedelicken, met alle wijsheyt: leert ende vermaent malcander, singhende in v herte lofsanghen, ende gheeste-
Titum. 2. licke Liedekens den Here. Tot Titum seyt Paulus: Dat wy in dese werlt sullen leuen, soberlicken, Godtsvruchtelicken, rechtueerde-
Fol. C. vij r. licken. By die Ephesien wil hy: Dat // wy sullen antrecken den
Ephes. 4. nieuwen mensch die nae Godt gheschapen is, in rechtueerdicheyt,
Coloss. 2. hyllicheyt, warachticheyt. By den Collosseren vermaent hy: Dat wy al tgeen, dat wy doen met woorden, ende wercken, sullen doen in die naem ons Heeren Christi Iesu, dancksegghende Godt den Vaeder doer hem: Al die duechden, welcken die hyllighen Geest, in dien herboren mensch tot Godt, ende sijn naesten, nae ghelegheentheyt der saecken, werckt, sijn swaer wt den gheheele schriftuer te soecken, ende singuleerlicken by een te voeghen, mer dat compendium, ofte dat cort begrijp van die altesamen, is het volbrenghen nae moeghelicker wijse, van Godts Wet, die welcken,
Deuteron. 6 met al die Propheten, hier inne besloten is: Dat die mensch Godt
Math. 22. lief heft wt gantscher sielen, ende crachten, ende sijn naesten soe lief heft, als hem seluer.

Dorothea.

My dunct Theophile nae v woorden dat wy moeten Penitencij doen, soe lange als wy leuen. Penitencij duert onse gansche leuent.

Theophilus.

Certeyn Dorothea: Penitencij, die welcken (als ick v bouen wel hebbe ghe-//leert) is een nieuwe reparacij, doer den geest Christi *Fol. C. vij v.* in den mensch, van dat Beelde Goodts, hier voermaels doer Adam bedoruen, is geen werck van twe of drie daghen, als sommighe onuerstandijge menschen meynen, die eens of twe mael des iaers, teghen een aenstaende hoochtijt, als van Paeschen oft Karstijt, een Quade Penitencij. dach, twee, ofte drie een weynich Penitencij, meer doer onwetenheyt veynsen te doen, dan sy warachtelicken doen: want sy haer cleederen schoeren, als die Propheet seyt, ende niet haer herten: Ioel 2. dat is: dat sy haer lichamen een weynich onghemacks doen, met een dach thien of twalif te vasten, ende dat sonder suyuel, in een Misse vijf of ses te hoeren: in wullen cleederen, met blote voeten die hillige plaetsen om haer aflaet te besoecken, ende haer niet met suchten, ende schreyen wt gantscher herten inwendelicken tot Godt wederkieren, haer voer God, als weerdich den doot, dat ordel, die verdoemenisse, beschuldijghende, Godts genade in Christo met betrouwender herten aenroepende, beterschap van leuen niet alleen belouende: maer oock mede aen nemende. //

Mer Penitencij, is een eewijghe bewaringhe van onse gheheele *Fol. C. viij r.* leuen, ende een daghelickse vernieuwinghe: want de menschen, die Penitencij duert tot den doot. doer den hyllighen Geest herboren sijn, worden in desen leuent nummermeer alsoe ghesuyuert, dat sy niet met allen vleyschelicks, sonds affectijs [1]) gheuoelen. Altijt staet voer die ogen der hyllighen Die christenen sijn nimmermeer sonder ghebreck. dese sentencij Pauli: Ick weet, dat in my: dat is: in mijn vleysch, niet guets woent: Ick heb die wil wel tot dat guet: maer dat volbrenghen vijnde ick niet: Het guet, dat ick wil, en doe ick Roman. 7. niet: maer het quaet, dat ick niet wil, dat doe ick: sy moeten altijt bidden: Vaeder vergheeft ons onse schulden: wy draghen die Luc. 11. resten, van onse vleysch, mit ons, soe langhe als wy leuen, waer doer den hyllighen in haer selfs een eewich oorloch is: Eensdeels, sijn sy den gheest ghehoorsaem: Eensdeels worden sy vercranckt van den vleysch: doer den geest worden sy op gerecht tot contemplacie, begheerten, ende soeckinghe der hemelscher dingen, daer Paulus af vermaent, segghende: Ist dat ghy met Christo verresen sijt, soe soeckt het gheen, dat bouen is: van den vleysch worden Coloss. 3. sy weder ne-//der ghedruckt, in eertsche dinghen: Ick diene, seyt *Fol. C. viij v.*

1) Niet met allen vleyschelicks, sonds affectijs" wil zeggen: niets vleeschelijks, geen neiging tot zonde.

Roman. 7. Paulus, met den gheest die Wet Godts: mer met den vleysch
Galat. 5. diene ick, die Wet des sondts: Alsoe strijdt altijt die gheest,
teghen dat vleysch, ende dat vleysch weder tegen den gheest,
Dat vleys wortgeholpen tegen den gheest van de werlt ende duyuel. ende desen sijn melcander alsoe contrarij, dat ghy niet doet, het
tgheen dat ghy wilt: dat vleysch heft dickmael den ouerhant:
want hem staen by [1]), die anlockinghe des bedrieghelicke werldts,
ende duysendt tentacien, van den opperste Constenaer des schalck-
heyts: Alsoe mach een Christen Ridder niet stantuastelick in dese
strijdt ongewont, iae onuerwonnen blijuen: maer hy stronkelt wel
Prouerb. 24 seuen mael, eer dat hy volbrengt den strijdt, van eenen dach.
1. Petri 2. Daerom so moet een Christen mensch al sijn leuen staen, als in
een periculoose strijdt, om den sonde te steruen, ende den recht-
ueerdicheyt te leuen. Hieronymus seyt: Salomon leert: Dat een
Prouer. 24 rechtueerdich mensch seuenmael, op een dach valt: valt hy, hoe
Hieronymus. is hy dan rechtueerdich? ende is hi rechtueerdich, hoe valt hi dan?
Epistol 45. maer hoe wel, dat die rechtueerdijghe mensch valt, daerom verliest
Fol. C. ix r. hy niet die // naem van rechtueerdich: want hy doer Penitencij
De penitencij heft sijn eyndt met onse leuen. weder opstaet. Daer om Dorothea: want wy altijt sonde hebben,
soe moeten wy altijt Penitencij doen, ende so eyndicht de Peni-
tencij mit onse leuen Die Paus Leo seyt: Dat het gheheele leuen
Leo Paus des Christen menschs, salt nae den Euangelij sijn, niet anders is,
dan een eewich Cruys, ende een stadijghe martelizacij.

Dorothea.

Waerom, ende tot wat eynde, doen de nieuwe herboren Christe-
nen, dese guede wercken?

Theophilus.

Die wercken doen sy, wt een vrijmoedijghe Gheest, niet bedwon-
ghen doer den Wet om den Hemel te winnen, ende den Hel te
ontgaen: Sy hebben niet ontfanghen een Gheest des Knechtschaps
Roman. 8. tot vreese, dat sy Godt sullen dienen (als een Knecht sijn Heer)
doer vrees: maer sy hebben ontfanghen een Gheest des verkiesings
ofte kinderlicheydts, doer welcken si tot God roepen: Abba Vader,
2. Cor. 3. dat sy God sullen dienen (als Kijnderen haer Vader) wt liefte:
Fol. C. ix v. waer die geest des Heeren is (soe Paulus leert) daer is vrij-//doem.
Psalm. 53. Daerom seyt Dauid: O Heer ick sal v een guetwillich sacrificij
2. Cor. 9. offeren. Item Paulus: Godt bemint een vroelic gheuer. Hier toe
Luce 1. seyt mede Zacharias: Dat wy verlost wesende, van die handt onser
Vyanden, Godt souden dienen, sonder vrees, al die daghen ons
Ioan. 8. leuens van dese vrijheydt spreckt Christus: Blijft ghy in mijn
woordt, soe sijt ghy waerlick mijn Discipulen, ende ghy sult den
waerheyt bekennen, ende die waerheyt sal v vrij maken. Item:

---

1) „Hem staen by" wil zeggen: aan het vleesch verleenen hulp.

Ist dat die Soen v vrij ghemaeckt heft, soe sijt ghy waerlicken vrij. Ioan. 8.

Want souden die Christenen dese wercken van Goodts Gheboden doen om den Hel te ontgaen, ende den Hemel te winnen, soe souden sy noch onder den Wet, ende sijn maledictij sijn: want die Wet gheeft gheen leuen, dan den volmaeckte volbrenghers van haer, niet alleen nae den Lichaem: maer oock mede nae den gheest, ghelijck die Wet geestelick is: Ende die wercken van die herboren menschen, oock mede wt den gheloue doer den hylligen Gheest ghedaen: hoe wel sy Godt sijn behaeghende doer den gheloove om Christus willen, noch-//tans hebben sy om dat vleysch, aen haer veel ofte lichamelicke, of te minsten geestelicke onuolmaectheyts, ende onsuyuerheydts, alsoe datse (soe veel in haer is) Godts Wet niet volmaectelick volbrenghen, die herboren mensch moet noch altijt seggen: Heer wilt ghy die sonden op houden, wie sals connen verdragen? hy moet noch altijt bidden: Vergheeft my o Vader mijn schulden: want hy mach in Goodts ordel niet ghe-rechtueerdicht worden.

Roman. 7. *Fol. C. x r.* Psalm. 129. Luce 6. Psalm. 142.

Maer die Christenen sijn vrij van die Wet. Paulus seyt: Ghy sijt niet onder die Wett: maer onder die gracij. Item: Teghen soedanijghen, is gheen Wet, niet alsoe te verstaen: dat die Christenen nae Gods Wet niet sullen leuen: want die Morael Wet, is een eewijghe wille Godts, ende reghel, nae welcken Godts Kijnderen moeten leuen: maer dat sy van den Wett niet ghedwonghen worden: want den gherechtijgen is geen Wet ghesedt: ende dat sy wt een vrije gheest, nae Godts Wet, nochtans sonder bedwang des Wets, soedanijghe vruchten des nieuwen leuents voortbrenghen, ter liefte van Godt haer Vader, // dien sy weten sulckdanijghe wercken te eyschen, alleen tot danckbaerheydt van dien, dat God hem doer Christum rechtueerdich, ende salich ghemaeckt heft, betrouwende, dat die wercken, hoe wel sy onuolmaeckt sijn, Godt nochtans behagen, ende aengenaem sijn, om Christus Iesus sijn Soens willen: want sy doen soe veel als sy moeghen: sy arbeyden tot volmaeckheyt, soe veel als Godt haer teghen den gheweldijgen vleysch, gracij ende sterckheydt gheeft, alsoe dat Godt haer guede wille, ende begheerten voer dat werck [1]) rekent, ende ontfangt: Ghelijckerwijs een Vaeder: Ist dat hy sijn Kijnde meer op gheleyt heft om te doen, dan het mach [2]) doen, certeyn al doet dat Kijndt niet al den gheboden werck sijns Vaders: mer daer af alleen soe veel, alst mach: die Vaeder sal hem daerom niet verworpen: maer het sal den Vaeder lief ende aenghenaem sijn: want die Vaeder neemt

Roman. 6. Galat. 5. 1. Timoth. 1. *Fol. C. x v.*

1) Voer dat werck, *d. i.* voor de daad.
2) „Mach” heeft hier de beteekenis van „kan”.

den wil voer dat werck: hy weet wel, dat het gheboden werck niet ghedaen is, dat dat niet comt doer die quade wil, ende traecheydt des Kijndts: maer doer sijn crancheyt: Alsoe sijn van
Fol. C. xi r. Christo gepresen die twee Mijtkens [1]) van den // arme Weduwe,
Luce . 12. bouen die grote gauen der rijcken. Alsoe heft Christo behaecht, niet alleen de Knecht, die mit thien ponden, noch ander thien ghewonnen hadde: maer oock mede die Knecht, die met vijf pont,
Matth . 25. noch ander vijf, ia die met twe pondt, noch ander twee ghewonnen heft.

Dorothea.

Aenghesien dat Godt die Heer my nv weder in gracij ontfanghen heft: soe hebbe ick alsoedanijghen propoest genomen in mijn herte, dat ick, soe veere my die Heer in dese werldt noch sparen wil, nv voort an, een nieu leuent, nae v leeringe aennemen wil: In den yersten: Dat ick mijn Godt, ende Vaeder wt gantscher herten wil lief hebben, vresen, ontsien, ende hem aenbidden, als een Vader: op hem betrouwen als een Vader. Ten tweden: dat ick mijn vleysch wil castijen, ende alle quade lusten onder die voet houden, met bidden, vasten, waecken, arbeyden. Ende ten derden: dat ick alle guede wercken wil doen tot profijt van mijn naesten, op dat alsoe die naem van mijn hemelsche Vader doer mij mach gheglorificeert worden. //

Fol. C. xi v. Theophilus.

Alsoe lieue Dorothea sijt ghy nv een aenghenaem, nieu Creatuer,
Psalm . 67. voer Godt den Heer, die doer sijn gheest, in v verstarcke desen gueden propoost, welck hy in v gewrocht heft, op dat ghy, hier, in rechtueerdicheyt alsoe leuende, hier namaels moecht ghecroent worden, met den croon des eewijghen leuents, welcken God belooft
2 . Timoth . 4. heft den geen, die hier doer een wettelicke strijdt, tot den eynde
2 . Timoth . 2. victorij obtineren doer Christum Iesum onsen Heer ende Salichmaecker.

Dorothea.

My dunct Theophile, dat ghy nv ten eynde ghebrocht hebt v voerghenomen materij van die rechtueerdichmaeckinge des sondijghen Menschs, daer ick my na gheuoecht heb, ende vertrouwe rechtuerdich te sijn: maer in een dinck van tgheen, dat ghy my voer ghehouden hebt, is mijn ghemoet niet seecker, te weten: dat ghy den ghelooue alleen die rechtueerdichmaeckinghe toe schrijft, ende die wercken alleen steldt, tot een danckbaerheyt des rechtueerdichmaeckings, sonder alle verdiensten: want ick dencke hoe dat na

---

1) Mijtkens, *d. i.* penningskens.

v leer souden moegen bestaen, // dese beloften der schriftueren, *Fol. C. xij r.*
den wercken doer den hyllighen gheest ghedaen. Dauid seyt: O Psalm. 61.
Heer ghy gheeft een yegelick nae sijn wercken. Ioannes: Haer Apocal. 14.
wercken sullen haer volghen. Soe mede Paulus: Godt sal een Rom. 2. Galat. 6.
yeghelick gheuen nae sijn wercken. Item: Een yeghelick sal mayen, tgheen dat hy ghesaeyt heft. Ezechiel leert: Die rechtueerdicheyt
des rechtueerdijghe menschs, sal ouer hem wesen. Christus roept: Ezechie. 18.
Die een arme Mensch een dronck waeters gheeft om mijnen naem, Marci 9.
ende dat hy mijn Discipel is, hy sal sijn loon niet verliesen. Item: Math. 5.
Salich sijt ghy, als die menschen v veruolghen, ende alle quaet van v spreken, om mijnen naem, daer aen lieghende, verblijdt v, ende wort verhuecht: want het sal v wel gheloont worden in die Hemelen: Ick bidde v Theophile doet my hier af, een cort bewijs, eer ghy van my gaet.

Theophilus.

Ghelijck Christus seyt: Coemt ghy gebenedijden mijns Vaders, Math. 25.
ende besidt dat Rijck, welck v bereydt is: want ick sijn hongherich, dorstich, naeckt, cranck gheuanghen ghewest, ende ghy hebt my //
ghedient. Ende wederomme: Gaet ghy vermaledijden, in dat eewijghe *Fol. C. xij v.*
vuyr, welck den Duyuel, met sijn Enghelen bereyt is: want ick sijn hongherich, dorstich, naeckt, cranck, gheuanghen ghewest, ende ghy hebt my niet ghedient. Item: Die daer guet ghedaen hebben,
sullen voort gaen, tot een verrijsenisse des leuens, ende die quaet Ioan. 5.
ghedaen hebben, tot een verrijsenisse des verdoemenis.

Alsoe spreckt Christus mede: die ghelooft inden Soene Godts, Ioan. 5.
heeft dat eewich leuent, ende die niet ghelooft in den Soene Godts, die sal dat leuen niet sien: mer Godts toorn blijft ouer hem. Item:
Die ghelooft in den Soene Goodts die wort niet geordelt: maer die Ioan. 3.
in hem niet ghelooft die is al verordelt: want hy gelooft niet, in den eenijghen ghebooren Soene Godts.

Hier siet ghy Dorothea, dat die schriftuer, op die eene plaets, den gueden wercken, als een loon, toe gheeft dat eewich leuent: maer op een ander plaets weder contrarij, den ghelooue alleen, ende of nv, den ghelooue, die rechtueerdichmaeckinghe toeghe-schreuen wort, of den wercken, soe moet ghy noch weten, dat //
die mensch daer af gheen roem, of gloriacij mach hebben: want *Fol. C. xiij r.*
ghelijck, dat gheloof een gaue Godts is, soe werckt oock God al Esaie. 26.
onse wercken in ons: Mer op dat ghy moecht weten, dat die recht-ueerdichmaeckinge, ofte salicheyt: noch den gheloue: noch den wercken eygentlick toe comt: voorts wat haer officij in die recht-ueerdichmaeckinghe is: ende hoe, ofte waerom die selfde recht-ueerdichmakinghe haer wort toe gheschreuen: Soe wil ick nae v begeerten, nv cortelicken, als mit een besluydt reden, wederomme

verhalen, tgeen dat ick van de rechtueerdichmaeckinghe v wijdt ende breet verclaert hebbe, ende v segghen: wat die rechtueerdichmaeckinghe is: waen [1]) die ons comt: waer doer wy die hebben: hoe wy die ghenieten: wat sy in ons werct.

Dorothea.

Spreeckt daer ordentlick af, ende segt my, wat de Rechtueerdichmaeckinge is.

Van de Rechtueerdichmakinge

Die Rechtueerdichmaeckinge verstae ick hier te sijn: Dat Godt *Fol. C. xiij v.* een vernedert // Sondaer in gracij ontfanckt, ende rechtueerdich acht, ofte bekent: ende dese rechtueerdicheyt is gelegen in vergheuinghe der sonden, ende toe rekeninge van Christus rechtueerdicheyt, also dat de mensch rechtueerdich is, dien sijn sonden vergeuen sijn. (Die rechtueerdicheit is gelegen, in vergeuinge der sonden.) Die Apostel seyt: Condich sy v Broeders, dat v doer Actor. 13. Iesum werdt vercondicht vergheuinge der sonden, ende van al dat gheen, daer ghy doer Moses Wet, niet mocht af gerechtueerdicht werden, wort doer desen gerechtueerdicht, al de gene, die in hem gelooft: Hier voecht die Apostel vergheuinge der sonden, by die rechtueerdichmakinge, als een interpretacij van dien. Godt spreckt Esaie 53. doer Esaiam: Mijn rechtueerdijghe Knecht, sal doer sijn kennisse, die menichte rechtueerdichmaecken, ende hy sal haer sonden wech draghen: Hier verclaert Godt den rechtueerdicheyt ghelegen te sijn Psalm. 31. in der sonden wechneminghe. Dauid seyt: Salich sijn, die haer Roman. 4. sonden vergheuen sijn: Hier verclaert Dauid den salicheyt in ver- Augustinus gheuinghe der sonden. Hier toe seyt Augustinus: Die rechtueerdicheyt der hyllighen is op dese werlt meer gelegen, in vergheuinge *Fol. C. xiiij r.* der sonden, dan in // volmaectheyt der duechden.

Dorothea.

Waen compt nv ons, dese rechtueerdicheyt?

Theophilus.

Ghelijck de rechtueerdichmaeckinge ghelegen is, in vergheuinge (Rechtueerdicheydt compt wt Gods ghenade.) der sonden, so Paulus, ende Esaias betuygen, ende in die selfde vergeuinge der sonden oock die salicheyt, na Dauids verclaringe, soe segge ick, dat die rechtueerdicheyt van Godt compt, ende is Ephes. 2. een milde gaue Godts. Paulus seyt: Wt Godts gracij sijt ghy salich gheworden, doer den gheloue, ende dat is niet wt v, het is een Roman. 6. gaue Goodts, niet wt die wercken, op dat niemant glorieert. Item: Roman. 3. Dat eewich leuent is een gaue. Item: Ghy sijt om niet rechtueer- Psalm 55. dich gemaect, doer Godts gracij. Soe mede Dauid: Godt sal v voer

---

1) Waen, *d. i.* van waar.

niet salich maecken: Voorts ghebruyckt die schriftuer in veel plaetsen, dese sproecken: Vergheeft ons onse schulden: v sonden worden v vergeuen: v sonden sullen v vergheuen worden etc. Wat is nv vergheuen anders, dan schencken, ende quijtschelden? Luce 11. Luce. 7. Marc. 11.

Dorothea. //

Waer doer comt ons dese rechtueerdicheyt van Godt? *Fol. C. xiiij v.*

Theophilus.

Want [1]) die rechtueerdicheyt, ende salicheyt in vergheuing der sonden gelegen is, soe ghy nv wel gehoort hebt, so moet ons die rechtueerdicheydt comen doer den gheen, die ons aen die vergheuinghe der sonden gheholpen, ende ons van die sonden gheurijdt heft: welck alleen is Christus Iesus in sijn doot, dit is bouen ghenoech verclaert. Daeromme wil ick tot beweringhe [2]) van desen artikel, nammers drie ofte vier authoriteyten der schriftueren, ende der Vaderen voorthalen. Paulus seyt: Christus is om onse sonden ghestoruen, ende om onse rechtueerdicheyt verresen. Item: Dancksegghet den Vaeder, die ons weerdich ghemaecket heuet tot der erffenisse der hyllighen int licht: welcke ons verlost heft van der macht des duysternissen, ende heft ons ouergheuoert in dat rijck des Soens sijnder liefden, aen welcken wy hebben die verlossinghe doer sijn bloet, namelic die vergeuinge der sonden: Een weynich daer nae: Het is dat welbehaeghen des Vaeders ghewest, dat in hem // alle volheydt woenen soude, ende dat al doer hem versoent worde, tot hem seluen, het sy opter Eerden, off in den Hemel, daer mede dat hy vrede maeckte, doer dat bloet an sijn Cruys doer hem seluen [3]). Item: Godt heft ons gheordineert tot der Kijndtschap tegen hem doer Iesum Christum [4]), na dat guetbehagen sijns willens, tot loue der heerlicheydt sijnder ghenaden, doer welcken hy ons heft anghenaem ghemaeckt in den beminden. Aan welcken wy hebben die verlossinge doer sijn bloet, namelicken die vergheuinghe der sonden, nae den rijckdoem sijnder ghenaden. Item: Daer is gheen onderscheyt, sy sijn alle Sondaers, ende behoeuen des prijs, die Godt aen hem hebben soude [5]), ende worden sonder verdiensten gerechtueerdicht, wt sijnder genaden, doer die verlossinghe, die doer Christum gheschiet is, welck Godt voer ghestelt heft tot een stoel der ghenaden, doer tgheloue in sijn bloede. Ambrosius seyt: Ghelijck als Iacob

Rechtueerdicheyt comt doer Christum. Roman. 4. Coloss. 1. Coloss. 1. *Fol. C. xv r.* Ephes. 1. Roman. 3. Libr. 2. de Iacob.

1) „Want" heeft hier de beteekenis van „daar, omdat".

2) Beweringhe, *d. i.* staving.

3) Koloss. I: 20, naar de Vulgata: et per eum reconciliare omnia in ipsum, pacificans per sanguinem crucis ejus, sive quae in terris, sive quae in caelis sunt.

4) Efez. I: 5, naar de Vulgata: qui praedestinavit nos in adoptionem filiorum per Iesum Christum in ipsum.

5) „Behoeuen des prijs, die Godt aen hem hebben soude" is de omschrijving van Rom. III: 23 *b*, naar de Vulgata: egent gloria Dei.

die yerste gheborentheydt wt sich selfs niet verdiendt hadde: maer hem den Vaeder onderghesteken heft, onder dat cleedt sijns Broe-
Fol. C. xv v. ders, dat welcken een guede roecke van // sich gaf, op dat hy onder een ander persoen, die benedijnge tot sijn profijt, soude ontfanghen: alsoe schuylen wy onder die preciose puyrheyt Christi onse yerste geboren Broeders, op dat wy van God moeghen weder-
Augustinus ad bonifacium lib. 3. Cap. 5. brengen die ghetuyghenisse des gherechticheyts. Augustinus: Die enichste hoope van alle Godsvruchtijgen, die onder die laste des verdoruen vleysch in desen crancke leuent sijn suchtende, is dat wy een middelaer hebben Christum Iesum, die daer is een versoe-
Bernardus in Cantic. sermone 61. ninge ende verbiddinge voer onse sonden Bernardus: Waer is den crancken een veilijge rust: ende vaste sorgeloesheyt? dan in die wonden des Salichmakers, daer woen ick soe veel te sorgheloeser, als hy machtijger is om salich te maecken: die Werldt brijsct [1]: dat Lichaem druckt: die Duyuel leyt lagen: die Consciencij wort verstoort: maer sy sal niet verstoort worden: want ick sal des Heeren Wonden ghedachtich wesen.

Dorothea.

Hoe, ende in wat manieren, genieten wy dan die rechtueerdicheyt?

Titum. 3. Theophilus.

Fol. C. xvi r. Wy hebben nv ghesien, dat Godt die // Vaeder ons salich maeckt
1. Ioan. 4. (als Paulus leert) wt sijn groote barmherticheyt, ende dat hy die
Het geloof is die middel, waer doer wi gerechtueerdicht worden. barmherticheyt ons vertoent in sijn Soen, dien hy ons heft gesonnen [2]), tot versoeninge van onse sonden, op dat wy doer hem sullen leuen, nv moeten wi gaen besien, welc dat middel, ofte instrument is, waer mede die ghenade Godts ende die versoeninge des Soene Godts om te ghebruycken anghenoemen wort: want hoe wel, dat Godt barmhertich is om sijn Soen, ende die Soene Goodts onse sonden wtghedaen heft, soe mach nochtans dier barmherticheyt Godts, ende die versoeninghe Christi, den mensche tot gheen salicheydt baeten, ten sy dat hy die, tot hem an neemt, ende hem toe eygent.

Maer wat is nv dat instrument, doer welcken een Mensch, dese weldaden Goodts, ende sijns Soens hem toe eygent? Hier brengt die een by, die winkel Missen, Die ander: die coepinghe der Paeuslicke Aflaten. Die derde: die Beuaerden. Die vierde: dat Vasten. Die vijfde: den Lieft: maer sy dwalen altesamen, ende dat licht
Fol. C. xvi v. des waerheydts is haer niet verschenen: want daer is geen // ander middel oft instrument, daer ghy mede aen neemt, ende v toe eygent, die ghenade Godts, ende die versoeninghe sijns Soens, dan het ge-

1) Brijsct, *d.i.* briescht, brult.
2) Gesonnen, *d.i.* gezonden.

loue. Oorsaecke: Die Soene Godts Christus Iesus, die onse versoeninghe is, ende om welcken ons God genade doet, wort ons geopenbaert, voergeleyt, geschoncken, doer die predicacij des Euangelijs: ten waer dat ghy van Christo hoorden, hoe soudt ghy hem kennen? want een Mensch heft wt sijn natuerlicke redelicheyt, gheen ware kennisse van Godt (als Paulus leert: Dat een natuerlick mensch, niet smaect, tgheen dat Godt angaet) maer hy moet hem kennen, doer den gehore des Euangelische predicacijs: Voort aen [1]: die predicacij des Euangelijs, hoe wel sy met den wtwendijghen ghehoor ontfanghen wort, soe can sy nochtans, tot geen salicheyt sijn, of sy moet met den gheloue anghenomen worden, ende tot dien eynde wort dat Euangelij gepredickt, dat wy den Euangelij niet alleen sullen hoeren: maer oock mede hem gheloof gheuen. Christus seyt: Predickt dat Euangelij alle Creatuer: ende hy voecht daer by: die gelooft: te kennen geuende, datmen den // Euangelij met dat gheloof moeten aen nemen: Also isser dan geen ander instrument, doer welcken wy die weldaden Godts, ende sijns Soens tot onse profijt ghenieten, dan het gheloof: ende worden wy nv Christus weldaden niet deelachtich, dan doer den geloof, soe is immers claer, dat die rechtueerdicheyt (welc het sonderlingste weldaet Christi is) ons toe comt doer den gheloue.

Roman . 10.
1 . Cor . 2.
Christus wordt ons in den Euangeli voer geleyt.
Marci . 16.
Fol. C. xvij r.
Roman . 3.

Hier merckt ghy nv wel Dorothea, dat wy die rechtueerdicheyt, van Godt doer Christum met verghietinghe sijns bloets verworuen, ghenieten, doer den gheloue, ende ghy siet wel, hoe wy verstaen sullen dat die schrift die rechtueerdicheyt, ende salicheydt toe schrijft den ghelooue seggende: Die Herten worden ghereynicht doer den geloue: Wy worden gherechtueerdicht doer den geloue: Doer den ghelooue gherechtueerdicht sijnde, hebben wy vreede met Godt: Ghy sijt salich ghemaect doer den gheloue: te weten: dat het selfde, den gheloue niet eygentlick toecompt, als een werck des verdienstes: want wy worden eyghentlick salich wt Godts ghenade, wy hebben verlossinghe eygentlick in Chri-//sto doer sijn bloet, welck ons van de sonden reynicht: maer dat het den gheloue toe compt, als een middel, ende instrument, met welcken wy die rechtueerdicheyt, ende salicheydt, van Godt wt ghenade in Christo onse versoener voer geleyt, aen nemen, ende ons toeeygenen: ende want wy die rechtueerdicheyt, met den gheloue tot onsen besten an nemen, soe wort die rechtueerdicheyt den gheloue toegeschreuen, dat wy seggen, na die schrift: dat wy doer den geloue gerechtueerdicht worden.

Hoe dat die rechtueerdicheyt den ghelooue wort toe geschreuen
Actor . 15.
Rom . 3.
Roman . 5.
Ephes . 2.
Ephes . 2.
Roman . 3.
1 . Ioan . 1.
Fol. C. xvij v.
Roman . 4.

1) Voort aen, *d. i.* verder.

Dorothea.

Leert my met clare schriften, dat wy gerechtueerdicht worden alleen doer den ghelooue, ende niet doer den wercken.

Theophilus.

Dat de werken niet rechueerdich maken wt de schrift. Hoe wel dat ick v (soe my dunckt) tselfde nv schriftelicken [1]) ghenoech bewesen hebbe, soe wil ick nochtans v hier inne te willen sijn, ende claerder schriftueren daer af voorthaelen. Paulus
Galat. 2. seyt: Wy weten, dat die Mensche doer die wercken des Wets, niet en werdt gerechtueerdicht: maer doer dat ghelooue an Iesum Christum, so hebben wy ooc an Iesum Christum gelooft, op dat
Fol. C. xviij r. wy ge-//rechtueerdicht worden doer dat gheloue aen Iesu Christo, ende niet doer die werken des Wets: want doer die wercken des Wets, wort gheen vleysch gerechtueerdicht. Item: Ick acht alle
Philipp. 3. dinc voer dreck, op dat ick Christum winne, ende beuonden worde in hem, niet hebbende die gerechticheyt, die wter Wet is: mer die doer dat gheloue Christi comt, namelick, die gherechticheydt, die van Godt compt in tghelooue: Weder omme, wy houden dat die Mensche gherechtueerdicht wort doer dat ghelooue, sonder die
Roman. 3. wercken des Wetts. Item: Ist dat Abraham rechtueerdich ghemaect
Roman. 4. is wt die wercken, soe heft hy roem: maer niet voer Godt: maer wat seyt die schriftuer? Abraham gheloofden Godt, ende tis hem gerekent tot rechtueerdicheydt: mer den ghenen de werct, wort dat loon niet ghereeckendt wt ghenade, maer wt schulden: mer den genen die niet werct, ende ghelooft in hem, die welcke rechtueerdich maeckt, den Godtlosen, sijn geloue wort hem gherekent tot rechtueerdicheyt, ghelijck Dauid seyt: Dat die salicheydt sy
Psalm. 31. den menschen, den welcken Godt die gherechticheydt toe rekendt, //
Fol. C. xviij v. sonder die wercken, daer hy spreckt: Salich sijn die menschen, den welcken haer ongherechticheyden vergeuen sijn, ende dien haer
Roman. 4. sonden bedeckt sijn: Salich is die Man, wien die Heere gheen sonde toe rekent. Daer nae: Die beloftenisse is Abraham ende sijn sade niet gheschiet, doer die Wet: maer doer de rechtueerdicheyt des gheloofs: want ist, dat die gene, die vander Wet sijn, erfghenamen sijn, soe ist gheloue wt, ende die beloftenisse om niet: want die Wett werct gramschap: daerom is die beloften gheschiet doer tgeloue, op dattet ginghe na der gracie, waer mede die genade beuesticht soude worden allen sade, niet den genen alleen, die vander Wet sijn: maer oock den ghenen, die van den ghelooue Abraham sijn, die een Vader is, van ons allen. Item: Want alle die met wercken des Wets om gaen, die sijn onder die vermaledijnghe: want
Galat. 3. het staet gheschreuen: Vermaledijt is alle Man, die daer niet en blijft

1) Schriftelicken, *d. i.* op grond van uitspraken der Schrift.

in alle dien, dat gheschreuen is, in dat boeck des Wets, dat hijt doe: Want [1]) dan doer die Wett niemant gerechtueerdicht en wort voer Godt, soe ist openbaer, dat die gherechtijge sal wt // gheloof leuen: Die Wet is gheen gheloue: maer die mensche diese doet, die sal daer in leuen. Item die rechtueerdicheyt Godts, compt doer tgheloue in Iesum Christum tot allen, ende op allen, die gelouen. Item: Christus is deynde des Wets tot rechtueerdicheyt alle, die aen hem gelooft [2]). Hier mocht ick noch voort halen, dat Christus seyt: Dit is die wille des Vaeders, dat al die gheen die in my ghelooft hebbe dat eewich leuent. Item: Dat ist eewighe leuent, dat die menschen v, die alleen warachtich Godt sijt, ende den ghenen die ghy geseynt hebt Iesum Christum, bekennen: Ick mocht voort halen veel plaetsen der schriftueren, daer Christus de menschen ghesontheyt van Siel, ende lichaem belooft, ende werckt doer haer ghelooue. Item: Dat Paulus den Kercker wachter, als hy hem vraechden: wat sal ick doen, dat ick salich worde: antwoorden: Ghelooft in den Heer Iesum, ende ghy sult salich worden, met al v huys: maer dit wil ick laten staen, ende wt die natuer der wercken v leeren, dat sy geen rechtueerdicheyt moegen wercken.

Deuteron. 27. *Fol. C. xix* r. Abac. 2. Leuit. 18. Roman. 3. Roman. 10. Ioan. 6. Ioan. 17. Actor. 16.

Dorothea.

Tis my lief dat ghy soe doet. //

Theophilus.

Fol. C. xix v.

Die wercken, die wy doen, sijn drierley: het sijn, of wercken der natueren, of wercken des wets, of wercken des gheloofs.

De wercken des menscen drierley.

Dat nv die wercken der natueren niet rechtueerdich maecken, is licht om te bewijsen: want ghelijck onse Vaeder Adam eerts [3]) was soe sijn wy altesaemen eerts, die wt hem voort comen: alsoe dat wi niet connen dat rijcke Gods ingaen, ten sy dat wy van bouen herboren worden wt den water, ende gheest: want soe Adam gesondicht heft ende om den sonde vleys was geworden, waerom Gods geest in hem niet mochten blijuen: alsoe worden wy mede doer sijn onghehoorsaemheydt sondaren ghesteldt, ende van Moeders lichaemen sondaren geboren: want dat wt vleysche gheboren is, dat is vleys: ende ghelijck nv Doornen, gheen Druyuen voortbrenghen: maer alleen Doornen, vruchten van haer natuer, alsoe moet mede volghen, dat wy wt den vleysche ghebooren, vleysch sijnde niet connen natuerlicken voortbrengen, dan wercken des vleysch, die Goodts Rijck niet sien sullen: wy natuerlicke menschen //

natuerlicke wercken maken niet rechtueerdich. 1. Cor. 15. Ioan. 3. Genes. 6. Roman. 5. Psalm. 50. Ioan. 3. Luce. 6. Galat. 5. 1. Corinth. 2.

---

1) Want, *d. i.* daar, omdat.
2) Rom. X: 4, naar de Vulgata: Finis enim legis, Christus, ad justitiam omni credenti.
3) Eerts, *d. i.* aardsch.

Fol. C. xx r. sijnde, connen niet smaken, tgheen dat Godt aengaet, die affectij,
Rom . 8. ende begeerte des vleys, is Gods Wet niet onderworpen: waerom, onse wercken wt den affectij des vleys ghedaen, ons niet maecken
Roman . 8. vrenden van Godt: maer vyanden: ons gheen leuent wercken: maer
Galat . 5. doot: want daer staet gheschreuen: Dat vermaledijt is die ghene
Deuteron . 27. die Godts Wet niet onder holt, waer wt claer ghenoech is: dat die wercken der natueren, gheen rechtueerdicheyt anbrenghen:
Ephes . 8 [1]. maer ghelijck wy van natueren, dat soe oock onse natuerlicken wercken, Godts toorn onderworpen sijn.

Van die werken des Wets. Roman . 3. Wercken des Wets maken niet rechtueerdich. Galat . 2. Galat . 3. *Fol. C. xx v.*

Van die wercken des Wets, spreckt Paulus: Wy weten, dat al tgheen, dat die Wet seyt, dat sijt sprect den ghenen, die onder die Wet sijn, op dat alle monden ghestopt, ende die gheheele werldt Godt onderworpen werde: want wt die wercken des Wets, gheen vleys gerechueerdicht sal worden. Item: Ist [2]) versmade niet die gracij Godts: is die gherechticheyt wt die Wett, soe is Christus te vergheefs ghestoruen. Item noch claerder: Was daer een Wet ghegheuen, die mochte leuendich maecken, soe soude // die rechtueerdicheyt waerlick sijn wt de Wet (merct dat ons gheen Wet gegheuen is, die macht heft den mensche leuendich ende rechtueerdich te maecken) maer die schriftuer, heft alle dinck besloten onder den sonde, op dat die beloftenisse solde, wt den gheloue Christi Iesu, den geloouijgen gegeuen worden.

Van die werken des geloofs.

Wilt ghy voort spreecken, van die wercken des gheloofs, soe moecht ghy terstondt wt dese sproecke (wercken des gheloofs) wel claerlicken mercken, dat de wercken, den geloue niet voer comen: maer dat het gheloof den wercken voer comt: want men seggen niet (geloof der wercken) dat is gheloof, welck die wercken voort teelen: maer wercken des gheloofs: dat is: wercken, die wt den ghelooue voort coemen, ende alsoe wort die gherechticheyt niet ghewonnen doer die naecoemende wercken: maer sy wort gewonnen doer dat voergaende gheloof, van welcken die nacoemende wercken, vruchten ende ghetuygen sijn: alsoe, dat die ghene, die doer den
1 . Ioan . 3. gheloue gerechtueerdicht is, rechtueerdicheyt werct, dit is claer wt
Hebre . 11. die schriftuer: want als Paulus seyt: Tis ommoegelick, Godt te
Fol. C. xxi r. be-//haghen sonder gheloof: soe verstaen wy wel datter gheen wercken gedaen worden, die Godt behaghen: of die wercker [3]) moet yerst sijn gheloouich, ende doer die ghenade Godts in Christo, met
Roman . 14. den gelooue aenghenomen, herboren sijn, ghelijck oock Paulus be-
Augustinus tuycht, segghende: Al tgheen dat niet is wt den geloue, dat is sonde. Item Augustinus: Onse religij, scheyt die ghelouighen, van

---

1) Deze aanhaling is foutief. 2) Lees: ick.
3) Wercker, *d. i.* hij die de werken doet.

die ongelouigen: niet doer de Wet der wercken: maer doer die Wet des geloofs, sonder welcken alle wercken, hoe schoon sy ooc schijnen, in sonden verkiert worden: Ist nv alsoe, dat onse wercken sonder voergaende gheloof ghedaen, al hoe schonen gedaente sy hebben, alsoe Godt niet behagen, dat sy in sonden verkiert worden: soe is onwederspreeckelick, datse den geloue niet voercomen, ende die rechtueerdicheyt winnen: maer dat sy den rechtueerdichmaeckende gheloof volghen: ende als vruchten wt den ghelooue gheteelt worden, ghelijck een guede boom guede vruchten voort brengt.

Hoe die gerechticheyt ende dat leuen die wercken wort toegeschreuen.

Dorothea.

Segt my nv Theophile, hoe dat eewige leuent, den wercken wort toe ghe-//schreuen. *Fol. C. xxi v.*

Theophilus.

Ghy weet nv wel, dat een Mensch wordt gherechtueerdicht, om dat hy ghelooft in Christum, die hem van den Vader gegeuen is tot een Salichmaker: nv sult ghi voortweten, dat die in Christum Ioan. 3. gelooft, wort een Kijnt Godts. Ioannes seyt: Godt heft macht ghe- Ioan. 1. gheuen om te worden Kijnderen Goodts, den ghenen die gheloouen in die naem sijns Soens. Item: Paulus: Ghy sijt altesamen Kinde- Galat. 3. ren Godts: want ghy Christo Iesu gelooft hebt: ende hi ontfangt Christum in sijn herte woenende, ende want hy nv Christo toe Ephes. 3. behoort, als een vat van Christo beseten: soe heft hy oock Christus Roman. 8. geest, die welcke gheest in den Mensch niet ledich is: maer teelt in hem gheestelicke vruchten van sijn natuer, ende verweckt den geloue: datse alle manieren van guede wercken voortbrengt: ende sonderling, datse hem doer die liefde teghen Godt, ende sijn naesten verclaert: want ghelijck die Siele des menschs, soe veerse waerlick in die mensche is, niet can gehouden worden, of se doet, ende oefent wercken des leuents: alsoe can oock dat gheloof, // welck is die Siel des rechtueerdijghe mensch (want die rechtueer- *Fol. C. xxij r.* dijge mensch leuet wt den ghelooue) niet ghehouden worden, of Abac. 2. hy moet oeffenen wercken, die Godt behaghen, ende in Godts Wett ghebooden sijn. Paulus seyt: Christus heft sich selfs voer ons gegeuen, om dat hi ons soude verlossen van alle boesheit, ende rey- Titum 2. nighen hem alsoe een volck, tot eenen eyghendoem, dat neerstich waer tot guede wercken, alsoe dat Iacobus recht seyt: Dat het Iacob. 2. gheloue sonder wercken doot is. Ioannes: Dat een Mensch Godt 1. Ioan. 2. niet bekent: die sijn gheboden niet onderhout: ende dat wt den 1. Ioan. 3. Duyuel is, die sonde doet.

Goodts Geest is in den herboren mensch niet ledich, mer werckt vruchten des nieuwen leuens.

Dorothea.

Wat wilt ghy mit dese redenen bewijsen?

Theophilus.

Ick wil hier mede den menschen benemen, den roem der gueder

God werct onse guede wercken in ons.

wercken, ende wil verclaren: Dat Godt die authoor is der selfder,
Roman. 8. wt wiens gheest Godts Kinderen tot het gheen, dat guet, ende
Galat. 2. Godlick is, ghedreuen worden: want die herboren menschen leuen,
niet sy: mer Christus in haer, ende dat leuent, welck sy leuen in
Fol. C. xxij v. den vleysch, dat leuen sy doer // den gheloue des Soens Godts:
also dat Godt de Vader, ende Christus doer den hyllighen gheest
al de guede wercken in den herboren menschen ghenadelicken
Philip. 2. wercken. Paulus seyt: Godt is, die in v werckt, dat ghy willet,
Iacob. 1. ende volbrengt na die guede propoost ws hertes. Item Iacobus:
Alle guede giftinge, ende volmaeckte gaue comt van bouen, neder
Ioan. 15. dalende van den Vader des lichts Christus: Ick bin die wijnstock,
ghy sijt die wijnrancken: Wie in my blijft, ende ick in hem die
brengt veel vruchten: want sonder my moecht ghy niet doen. Hier
Augustinus om seyt Augustinus: Als ons gracij ghegheuen wort, soe beginnen
onse guede wercken verdiensten te worden: maer nochtans doer
die gracij: want ist dat die gracij hem ontrect, soe valt die Mensch:
Daer om als een mensch begint guede verdiensten te hebben, soe
sal hy die hem seluer niet toe schrijuen: maer Godt, tot den
welcken Dauid seyt: Weest mijn hulper ende verlaet my niet:
In Cantic. want als Dauid seyt: Verlaet my niet, soe bewijst hy, dat hy van
sermo. 61. Godt verlaten sijnde, niet guets doer hem selfs can doen. Bernar-
Fol. C. xxiij r. dus: Mijn verdienste, is die barmherticheyt // Godts: ick sijn
gantselick niet arm van verdiensten, soe lang hy niet arm is van
barmherticheyden: Ist dat Godts barmherticheyden veel sijn, soe
bin ick, van veel verdiensten: sal ick dan mijn rechtueerdicheyden
Psalm. 70. singhen? O Heer ick sal alleen uwes rechtueerdicheyts ghedachtich
1. Corinth. 1. sijn: die welcke v rechtueerdicheyt mijn rechtueerdicheyt is: want
Christus is mij gheworden van Godt rechtueerdicheydt. Cyprianus:
Wy moeghen in gheen dinck glorieren: want ons niet toe compt.

Dorothea.

Noch hebt ghy my niet bewesen, hoe dat eewich leuent, den gueden wercken wort toegheschreuen.

Theophilus.

Wt dese mijn voergaende redenen wil ick dat bewijs in brengen:
Ick heb bouen geseyt: Dat die rechtueerdicheyt, ende dat eewighe
leuent oersproncкelicken wt Godts milde genade ons voortcoemen,
ende dese propositij blijft noch vast, of ghy den selfde rechtueer-
Roman. 12. dichmakinghe toeschrijft den ghelooue, of den gueden wercken:
want dat geloof is een genadijge Gods gaue, ende onse guede //
Fol. C. xxiij v. duechden werckt Godt seluer, doer sijn geest in ons (als verclaert
Esaie. 26. is). Daerom, ghelijckerwijs: als die rechtueerdicheyt ofte salicheyt,
den geloue toegeschreuen wort, den ghenade Gods wort toegegeuen:
want dat gheloof, een gaue Godts is, ende daerom den ghelooue

wort toe ghegheuen: want dat geloof is een instrument, ofte middel van Godt ghegeuen: doer welcken wy sijn genade in Christo tot rechtueerdicheydt aen nemen, ende ons toe eyghenen. Alsoe mede, als die rechtueërdicheydt den gueden wercken wort toegheschreuen: soe wordt sy oock Godts ghenade toegegeuen: want onse guede wercken, Godts wercken in ons sijn: ende daerom, wort de rechtueerdicheydt, den guede wercken toe gheschreuen: want sy wtterlicke ghetuyghen sijn: doer welcken Godt ghetuycht den mensch rechtueerdich, ende guet te sijn: dat men alsoe wt die wercken des rechtueerdicheyts mach bekennen, den mensch rechtueerdich te sijn: ghelijck men wt guede vruchten, bekent den boom guet te sijn: alsoe wort die rechtueerdicheydt den guede wercken toegheschreuen, niet eygentlicken (want de rechtueerdicheyt, // wt Godts ghenade doer den gheloue in Christum ontfangen voer gaet, ende dese guede wercken wt hem teelt: ghelijck de Sonne sijn schijnsel, ende dat vier sijn warmt) Maer want het seecker is, also waer gheuonden worden, ware guede wercken, dat daer waerlicken Godts ghenade, doer Christum met den ghelooue tot rechtueerdichmaeckinghe aenghegrepen is: van welcke rechtueerdicheyt dese guede wercken sijn vruchten, ende ghetuygen: ghelijck dat schijnsel een ghetuyghe is, des teghenwoordijge Sons, die warmte een ghetuyghe, des teghenwoordijghen viers: want ghelijck die Sonne niet can sijn, sonder schijnsel: ende dat vier, sonder warmte: hoe wel nochtans die Sonne, niet comt, wt dat schijnsel: ende dat vier niet wt de warmte: mer dat schijnsel wt die Sonne: ende die warmte, wt dat vier: Alsoe can mede, die rechtueerdicheydt niet sijn, sonder wercken des rechtueerdicheydts: Hoe wel nochtans die rechtueerdicheydt niet comt wt den wercken: maer die guede wercken wt den rechtueerdicheydt, den wy van Godt, doer den gheloue in Christum ghenoten hebben: Hier merct ghy // nv wel claerlicken, dat die ghenade Godts in Christo, ende dat gheloof, met die guede wercken, moeten ouereen coemen, in dat werc des rechtueerdichmaeckings, ende dat het een, sonder dat ander niet can bestaen: waer wt compt, dat die schriftuer den rechtueerdicheyt, ende salicheyt: somtijts den ghenade Godts in Christus bloet: somtijts den gheloue: somtijts den guede wercken, toe schrijft, met verscheyden woorden, een dinck te kennen gheuende, ende den glorij Gods ghenade alleen toebrengende: want Christus, dat gheloof, ende guede wercken, Godts ghenade, ende milde gauen sijn. Hoort wat Augustinus van dese materij seyt, met dese woorden: Wort dat ewich leuent den guede wercken gegeuen: hoe is dan gracij dat eewich leuent, naedenmael dat gracij, den wercken niet wert betaelt: mer om niet ghegeuen, ghelijck Paulus seyt: Den gheen die werckt, en wort dat loon niet

Hoe die rechtueerdicheyt den gheloue ende den wercken wordt toegeschreuen.

Fol. C. xxiiij r.

Guede wercken zijn by den gheloue als die warmte by dat vuyr.

Dat geloof compt niet wt die wercken, mer die wercken wt den geloue.

Fol. C. xxiiij v.

Augustinus de gratia et merito.

Roman . 6.

Roman . 4. ghereeckent wt ghenade: maer wt verdiende schult. Item: Die
Rom.9 ende 11. ouerghebleuen sijn salich gheworden doer die verkiesinge des gra-
Roman . 11. cijs: ende daer na: maer ist gracij, soe is het niet wt die wercken:
Fol. C. xxv r. want anders is gracij gheen // gracij: Daer om, wat gracij is dat eewijghe leuent, welck den wercken betaelt wort, nademael dat Paulus leert: Dat eewich leuent gracij te sijn: want als hy ghe-
Roman . 6. seyt hadde: Het soudije [1]) des sondts, is die doot, soe voecht hy daer aen: Die gracij Goodts, is dat eewich leuent in Christo Iesu onse Heer: Dese questij schijnt my niet te moeghen ghesolueert worden, ten sy, dat wy verstaen, dat onse guede wercken, den welcken, dat eewich leuen ghegheuen wordt, oock Goodts ghenade toecoemen, om dies wil, dat de Heer seyt: Sonder my moecht ghy
Ioan . 15. niet doen, ende Paulus: Wt genade sijt ghy salich geworden doer
Ephes . 2. den gheloue: ende dat niet wt v, tis een gaue Godts, niet wt die wercken, op dat niemant roem hebbe.

Dorothea.

Ghy hebt bouen geseyt: Dat de wercken der gherechtijghen, ende herboren menschen noch onvolmaeckt sijn: hoe comt dan dat God daer in een behaechgelicheyt heft, ende die vergelt met dat eewijghe leuent?

Theophilus.

Fol. C. xxv v. Dat de wercken der nieuwe herboren // menschen onvolmaeckt

Hoe die onvolmaecte wercken der Christenen God behaghen.

sijn, ende Godts Wet niet voldoen, is onwederspreeckelick in die schriftuer: Hoe dat die selfde nochtans Godt behaeghen, ende van hem grootelicken vergolden worden, wil ick v bewijsen mit een claer exempel: Ghelijck een Vader die een Kijndt heft, hoe wel hy wel wilde, dat sijn Kijndt, int yerste iaer sijns gheboertenisse recht, ende vast op sijn voeten genck: nochtans wetende, dat het Kijndt tot een rechte, ende vaste ganck te teer, ende cranck is: Soe is hy te vreden, ende heft een vermakelicheyt in die wanckelende, ende stronckelende ganck des Kijndts: want hy weet, dat het Kijndt niet recht gaet: dat, dat [2]) niet comt by faute, ende schulde van sijn wille (want het toent sijn guede wille: met dat wtsteken sijnder handen: met dat voertsetten sijnder voeten: met dat beweghen sijns gheheele lichaems: maer dat het comt, om dat die leetkens, doer die ioncheydt, tot een rechte, ende vaste ganck te teer, ende cranc sijn: Daer om ontfangt die Vaeder den guede wille des Kijndts, voer den wercke.

Also wilden mede God die hemelsche Vader wel, dat wy in vol-
Fol. C. xxvi r. maeckte ghe-//hoorsaemheyt sijns Wets wanderden: nochtans want

1) Soudije, *d. i.* loon.
2) „Dat, dat” versta men alsof er stond: dat dit.

hy sicht, dat wy doer den vleysch, soe cranck sijn, dat wy, hoe wel met den hyllighen Geest begaeft, in dit leuent niet perfectelicken in sijn gheboden moegen wanderen: Daerom (nademael hi ons bekent voer sijn Kijnderen, doer Christum, in den welcken, Ioan. 1. wy ghelouen) soe is hy te vreeden, ende heft een behaghen, ende vermaeckelicheyt in onse ghehoorsaemheyt, al hoe wel die onuolmaect is, om dat hy daer wt verstaet sijn weldaden ons aengenaem te sijn ende sicht dat wy tot danckbaerheyt van dien wanderen (hoe wel wankelende ende stronkelende) in den wech welck hy ons doer sijn woort voer ghesprayt heft: hy weet, dat wy tot die volmaectheyt sijns Wets niet coemen, dat dat niet compt, doer schulde, van onse boesen wil: want wy betoenen onsen gueden wil, daer in, dat wy tegen quade lusten strijden, ende guede begeerten soecken, dat wy quade woorden mijden, ende guede woorden spreecken: dat wy quade wercken schouwen: ende guede wercken beneerstijgen: mer dat dat comt, wt onse boesen vleys, doer welcken wy alsoe becranct worden // dat wy altemit inden sonde verrast *Fol. C. xxvi* r. worden, ende niet sonder wankelen, ende stronckelen, recht ende Galat. 6. vast in Goodts wech connen wanderen: want Goodts Wet geestelick is, ende wy vleyschelick, vercoft onder den sonde: ende daerom Roman. 7. neemt hi onse onuolmaecte gehoorsaemheyt voer guet.

Ick wil noch meer segghen: Ghelijck die danckbaerheydt des gheens, die een weldaet ontfangen heft: den weldoener plach te verwecken tot meer, ende grooter weldaden te geuen. Also neemt God niet alleen voer guet, onse crancheydt: maer hy heft oock mede soe grooten behagen, ende hy wort alsoe vermaeckt in onse ghehoorsaemheyt, met welcken wy die danckbaerheyt van onse herten, tegen sijn weldaden bewijsen, dat hy die vergelt met veel weldaden, niet wt onse verdiensten: maer wt sijn ghenade. Hoe Godt onse guede wercken loont.

De eertsche Vader en bekent de crancke, ende stronckelende ganck sijns kints niet so weerdich, dat se die erfenisse der Vaderlicker gueden verdient (want dat kindt, is al te voeren erfgenaem geworden, doer sijn geboerten) maer doer dese crancke ganck wort die Vader alsoe ver-//maeckt, dat hy sijn kijndt sonderlinghe gauen *Fol. C. xxvij* r. doet, om die crancke ganck, ende belooft hem grooter gauen, om den kinde tot beter ganck te bewillighen, ende beneerstijghen: Alsoe weet Godt mede wel, dat onse wercken niet sijn van soe groote verdiensten: dat wy daerom souden ghenieten, den erfenisse Roman. 8. des hemelschen Rijcks (want wy ontfanghen den eygendoem des Ioan. 3. hemelsche erfenisse, wt die verkiesinge, ende herboertenisse, om Christus Iesus des Soene Gods willen, doer den gheloue in hem) maer met dese onse wercken des gehoorsaemheyts, tot danckbaerheyt van Godts weldaden, teghen ons ghedaen, wordt Godt alsoe

vermaect, dat hy niet can gelaten, of hy moet dese onvolmaeckte wercken, met sonderlinge weldaden verghelden, ende grooter weldaden belonen, om ons tot volmaecter wercken, al te met meer, ende meer te beneerstijghen: maer die vergheldinghe moet altijt weder coemen, tot Godts ghenade, dat wy den niet ontfanghen, doer onse verdiensten, dat wy daer af roem moegen hebben: mer doer Godts beloftenissen, wt ghenade ghedaen: doer welcken Godt
Fol. C. xxvij v. sijn gauen in // ons croont, op dat God alleen den prijs mach hebben.

Dorothea.

Apocal. 21. Sapient. 7. Math. 19. Deuteron. 4.

Hoe can dit bestaen, nademael datter gheen besmettenisse mach coemen, in Godts Rijck, ende dat alleen tot den leuent ingaen, die Gods Wet volmaectelicken doen?

Theophilus.

Christus suppleert onse onvolmaectheit.

Dat sal ick v mit drie woorden seggen: Een cleyn kindt, can niet, by sich selfs, sonder stronckelen perfeckt gaen: maer als die Vader hem sijn hant toereyct, ende daer mede hem onder studt, soe gaet het perfectelick: Alsoe sijn onse guede wercken wt hem selfs mede onvolmaeckt, tegen Godts Wet: maer Christus Iesus suppleert ende veruult die onuolmaectheyt onser wercken, doer sijn volmaecte ghehoorsaemheyt in Godts Wet: also dat Godt onse wercken, die onuolmaect sijn, in rechtueerdicheyt aensicht, ende acht, voer volmaecte rechtueerdicheyt, om de volmaecte rechtueer-
1. Corinth. 1. dicheyt Christi, den welcken, die Vader, ons also toereeckent, dat hy ons voer niet min rechtueerdich acht, ende ordelt dan Christum
Fol. C. xxviij r. sijn Soen seluer: want Christus ons, // van Godt, is gheworden
Roman. 8. onse rechtueerdicheyt: alsoe dat in ons, die Christo Iesu doer den gheloue sijn inghelijft, nv sodanijghe besmettenisse niet is, die ons soude sluyten wt Goodts Rijck, ende tot verdoemenisse sijn: maer dat wy in Christo hebben volmaecte rechtueerdicheyt tot den leuen, ende die ewijge salicheyt: Ick hebt, v al te lanck ghemaeckt Dorothea: Ick weet dat v hooft wel seer ende wee is van mijn spreecken: want ghy sijt al een crancke Vrou: niet te min ghy sultet voer guet neemen: want ick hebs ghedaen wt liefte tot v profijt.

Dorothea.

Och Theophile ghy hebttet my niet te lanck ghemaeckt. Ick voele gheen siecte, soe is mijn herte verblijdt, dat ick met mijn hemelsche Vader versoeninghe ghecreghen hebbe: De Heer almachtich moet ghebenedijt sijn in der eewicheyt: dat hy v tot my ge-
Luce 15. sonnen heft, als een middel, doer welcken hy my, als een verloren schaepken ghesocht, ende gheuonden heft: Ic danck v mede seer lieue Theophile, van den dienst, welck ghy my, van Godts weghen,
Fol. C. xxviij v. ghedaen hebt: ende als ick mach, soe sal ick v weder // danc-

baerheyt bewijsen. Ick bidde v coemt morgen weder, om met my wt Goods woordt wat te spreken.

Theophilus.

Ick salt doen Dorothea: wil God die Heer, die welcken v daer en tusken by sy [1]), ende gheue v dat salich is an Siele ende Lichaem.

Dorothea.

Amen.

Hier eyndicht dat Anderde Gespreck.

Godt sy prijs.

De Derde Visitatie, In welcken cortelicken verhaelt worden, noch vijff saecken, waer om dat God sijn Vrienden castijdt. //

Theophilus. *Fol. C. xxix r.*

HOe ist nv mit v Dorothea? beuoelt ghi v nv niet beter, dan gister?

Dorothea.

Ick hoopten gister Theophile, dat ick nv beter soude hebben, ende gesont sijn: als ghy my beloofden: maer och lacij, dat falgeert my.

Theophilus.

Hoe soe lieue Dorothea?

Dorothea.

Mer als ghy my gister met schriftuerlicke woorden dienst ghemaeckt hadden [2]), dat dese sieckte my ouerghecomen was van gheen ongeual ofte quaet auontuer: mer van God almachtich, of doer Gods toelatenisse, ende dat wt liefte, tot mijn groote vordel, ende profijt: ende alsoe my seer in der herten verblijdt, ende verlicht hadde: soe hebbe ick v gheuraecht (of ghijt indachtich sijt) wat ic doen soude, op dat ick van dit sware cruys mochte verlost worden: ende ghy hebt my schriftelicken [3]) geantwoort: Dat die principale oer-

1) Welke u intusschen nabij zij.
2) De beteekenis van den zin is: Toen gij mij gisteren met woorden uit de H. Schrift duidelijk gemaakt hadt, enz.
3) Schriftelicken, *d. i.* met getuigenissen uit de Schrift.

Deuteron . 28. saeck, van alle lijden, de sonde is: ende daer om, wilde ick van
Fol. C. xxix v. dit lijden verlost wesen: dat ic my soude schic-//ken, om van sonden ghereynicht te worden: twelck ick rechtelicken gedaen heb, na de Penitencij, die ghy my voer hielt: hoopende, dat ick alsoe, den oorsaecke des siects (welck die sonde is) wech nemende, van den sieckte soude mede gheurijdt worden: maer het valt voerwaer contrarij: want ick bin nv veel siecker, dan ick gister was.

Theophilus.

Wat denckt ghy hier wt Dorothea?

Dorothea.

Certeyn Theophile, wt mijn crancheydt (ghelijck als in den Mensch
Roman . 7. niet guets woent, ende des menschen herte tot quaet genegen is,
Genes . 8. van sijn Kintsheyt af): Soe coemen my altemet ghedachtenisse voer, in mijn herte, die niet guet: maer seer quaet sijn, van God: maer als ick weder tot my seluer coeme, ende sie op de schrif-
Genes . 2. tuer, de claerlicken getuycht: dat die Doot comt wt den Sonde: want Godt seyde tot Adam: In soe wat dach dat ghy van die Boom
Roman . 6. eet, soe sult ghy steruen. Paulus: Dat soudije des sondts is die
Ezech . 18. doot. Ieremias: Die Siel, die gesondicht heft, sal steruen: van
Fol. C. xxx r. welcke doot, die siecten, sericheyden, ende ander // ellendicheyden, anders niet sijn, dan dienstboden, ende voerlopende medegesellinnen,
Deuteron . 28. ooc mede der sonden straffen: als claerlicken in Deuteronomio staet
Luce . 21. gheschreuen: ende ick weet dat des Heeren woort vast is, bouen
Psalm . 118. Hemel, ende Eerde, blijuende inder eewicheyt: soe dencke ick weder: dat ick mijn ghesontheydt niet weder crijghe: dat het compt, enter [1]) om mijn penitencij, dat die niet guet gewest is, of dat Godt te strenghe is, ende my die sonden niet wil vergheuen.

Theophilus.

God vergeeft die peniterende sondaren haer sonden

Dat Godt almachtich soe ghenadich, ende bermhertich is Dorothea: als dat hy den ghenen, die penitencij doen (wie sy oock sijn) altesaemen haer sonden wil vergheuen, ende haer al salichmaecken,
1 . Timoth . 2. (soe die Apostel seyt) daer moeghen wy niet aen twijfelen: want
Ezech . 18. dat betuycht Godt met sijn eygen beloftenisse: als hy seyt: Ist dat een sondaer penitencij doet, van al sijn sonden, die hy ghedaen heft, ende hi doet ordel, ende rechtueerdicheyt, soe sal hy leuen, ende niet steruen: al sijn boesheyden sal ick niet ghedencken. Dat betuycht Godt met sijn eedt, die hy tot beuestinghe van sijnder
Fol. C. xxx v. beloftenisse ghe-//daen heft, als hy spreckt: Ick leue (dat is soe
Ezech . 18. waerlick als ick een leuendich Godt sin) soe en wil ick niet den doot des sondaers: maer ick wil, dat hy omghekiert wort, ende leue: Iae dat betuycht Godt mit dat groote, ende heerlicke werck,

---

1) „Enter .... of" is hetzelfde als het hedendaagsche „òf.... òf".

dat hy sijn eyghen Soen, den glans sijnes glorijs, ende dat Beelt sijnes substancijs in desen werldt ghesonnen heft: dat hy voldoende Hebr. 1. voer onse sonde, ons vrijen [1]), ende salichmaecken soude, als Paulus seyt: Hier in heft verschenen die liefte Godts teghen ons: doen Roman. 5. wy Sondaren waren, is Christus voer ons gestoruen: iae doen wy vyanden waren van hem, so sijn wy weder mit hem versoent, doer dat bloet van sijnen Soen. Item Ioannes: Hier in blijckt wt [2]), die liefte Godts teghen ons, dat hy sijn eenighe Soen in den werldt 1. Ioan. 4. ghesonnen heft, op dat wy doer hem souden leuen: Hier in is die lieft, niet dat wy Godt yerst lief hebben ghehadt: maer dat hy ons yerst lief ghehadt heft: ende heft sijn Soen gesonnen [3]), een versoening voer onse sonden. Item Christus sprect selue: Also lief heft God den werldt ghehadt, dat hy sijn eyghen Soen heft ghe- Ioan. 3. sonnen, ende ghegheuen: // op dat al die gheene, die in hem ghe- *Fol. C. xxxi* r. looft niet vergae: maer hebbe dat eewich leuent: Hy heft sijn Soen niet ghesonnen, om den werldt te verdoemen: maer om dat die werldt doer hem soude salich worden. Noch seyt Paulus: Heft Godt Roman. 8. sijn eyghen Soen, niet ghespaert: maer hem voer ons ghegheuen: hoe soude hy ons, met hem, niet alle dinck gheuen? Dit heb ick v bouen, genoech verclaert.

Dorothea.

Wat segt ghy dan Theophile: is die schuldt, in mijn penitencij, dat die niet guet, ende groot ghenoech is gheweest: om vergheuinghe van sonden wt Gods ghenade te ontfanghen?

Theophilus.

Dat soude nv moeten wesen: waert bi alsoe, datter [4]) gheen meer saecken waren, waerom dat Godt sijn volck (als sy ooc hem behaghen, ende vergheuinghe der sonden ontfanghen hebben) tribuleert, castijdt, ende onder dat Cruys hout.

Dorothea.

Castijdt, ende cruyst Godt sijn vrenden mede: die hem behaeghen God castijt die in rechtueerdicheyt, ende onnoesel [5]) van leuen sijn? rechtueerdigen.

Theophilus. //

Iae hy trouwen: ende dit heb ick v in mijn yerste visitacij (of *Fol. C. xxxi* v. ghijt ghedenct) met guede redenen, ende clare schriftueren bewesen: maer, op dat ghy dat beter moecht verstaen, ende ontholden: so wil ick v daer af clare exempelen der schriftueren voorthalen:

---

1) Vrijen, *d. i.* vrijmaken, verlossen.
2) In de uitdrukking „hier in blijckt wt" schuilt een pleonasme. Het werkwoord „wtblijcken" komt ook beneden voor. Zie fol. CXLV r en v (blz. 385, 386).
3) Gesonnen, *d. i.* gezonden.
4) „Waert bi alsoe, datter" beteekent: als er, ingeval er.
5) Onnoesel, *d. i.* onschuldig.

Iob . 1. Van Iob ghetuycht die schriftuer: Dat hy was simpel, oprecht,
Godt vreesende, ende van quaet af wijckende: iae Godt ghetuycht
van hem, dat geen mensch op die eerde, hem ghelijck was: maer
wort hy niet also geslaghen, dat hy van sijn Beesten, Kijnderen,
ende al sijn guet berooft wesende, geen gesontheyt hadde aen sijn
Tobie 12. lichaem, van dat hoeft, tot die voeten? Doe Tobias, nae al sijn
duechden, van aelmissen, ende der dooden begrauinghe, blint ghe-
worden was, sprect die Engel niet tot hem: want ghy Godt anghe-
Luce . 7. naem waert, soe most ghi doer tentacij geproeft worden? Christus
Marci 6. getuycht van Ioanne Babtista: Datter van Vrouwen gheen meerder
2 . Reg . 12. Actor. 13. geboren was: wort hy niet gheuangen, ende ghedoot? Dauid, hadde
2 . Reg . 15. van Godt ontfanghen, vergheuinghe der sonden: ende was een Man
na Gods herte, nochtans wordt hy van sijn eyghen Soen, wt sijn //
Fol. C. xxxij r. Rijck ghestooten, ende dwaelt, als een Ballinck wt sijn landt:
Genes . 37. Ioseph was immers mede, een sonderling [1]) vrent Gods: nochtans
wort hy in een drooghe Putte geworpen, om dat [2]) die Beesten
hem souden vernielen: hy wort in Egypten vercoft: hi wort inden
Genes . 39. Kercker gheworpen: Wat sal ick segghen van die Man, die blint
Ioan . 9. geboren was, van welcken Christus getuycht, dat hem die blint-
heyt ouergecomen is, noch om sijn eyghen sonden, noch om sijn
Ouders sonden.

Dorothea.

Wat redenen heft Godt almachtich daer toe, ende waerom doet hy dat?

Theophilus.

Als ghy dat exempel van Iob, ende Tobias, voer een by malcander haelt: soe heb ick v voerghestelt vijf exempelen van Godts castijnghe, oock mede in sijn vrenden, ghelijck sonder twijfel, Iob, Tobias, Ioannes Babtista, Dauid, Ioseph, Godts vrenden waren: ende alsoe sijn daer noch nae die castijnghe om die sonden vijf saecken: waerom Godt die castijnghe in sijn vrenden, oock nae vergeuinge van haer sonden, exerceert, ende ghebruyckt. //

Fol. C. xxxij v. Dorothea.

Segt mi toch Theophile, welc sijn die?

Theophilus.

Ick sal v Dorothea eerst, die redenen, ofte oorsaecken van Goodts castijnghe, in sijn rechtueerdijghe Kijnderen simpelicken, ende claerlicken voerstellen: ende daer nae sal ick een yeghelicke castijnge, sijn troost wt die schriftuer by voeghen: op dat ghy alsoe lichtelick moecht weten, als ghy om den eenen, of den anderen saecke ghe-

---

1) Sonderling, *d. i.* bijzonder.
2) „Om dat” heeft hier de beteekenis van „op dat”.

castijdt wordt: hoe dat ghy v daer in sult dragen, ende v seluer troosten.

Dorothea.

Och lieue Theophile doet alsoe.

Die tweede oorsaecke, van Godts castijnge.

Theophilus.

Die tweede sake, waer om dat Godt sijn vrenden straft, ende onder dat cruys op dese werlt houdt, in mennichfoldich lijden, is dese: Dat hy den ouden Adam in haer mach verworgen, ende dooden: want hoe wel, dat die Kijnderen Godts vergheuinghe der sonden, van God den Vaeder, doer den ghelooue in Christum // Iesum sijn Soen, ontfanghen hebben, ende haer ooc mede, al seer neerstelicken wachten, dat sy sonderling met die wercken gheen wt wendijghe sonden doen, dat haer nochtans seer swaer is om doen: Nochtans hebben, ende houden sy in haren vleys die sondijghe natuer: die quade gheneechlicheydt tot sonden: iae die wortel des erfsondts, wt Adam: Die welcken den Mensch, in gheenen tijden rust ofte vreede toelaet, om vrijmoedelicken te wanderen in die voerghenomen wech der gheboden Gods: mer tenteert den mensch altijt wederomme, ende arbeyt sonder op houden daer toe, dat hy sijn vruchten mach weder wt gheuen, als Paulus claecht: Dat in hem, hoe wel hy al herboren, ende met den hylligen Gheest begaeft was, niet goets woent, dat hy doer den gheest wel op gheboert wort, tot een guede wille van guet: mer dat hy van tvleys weder also ghecranct wort, dat hi tselfde guet niet mach doen: want ghelijck dat oncruyt, altijt weder op wast, al ist af ghesneden, soe langhe, als die wortel in die eerde blijft: Alsoe arbeyt mede die oude wortel der sonden, die doer den ghelooue in Christum van // Godt wt ghenade af ghehouwen, ende vergheuen sijn, weder sijn spruyten, ende vruchten wt te gheuen: Nv steckt den mensch sijn vleys an tot oncuysheyt: Nv steckt hem die werlt aen, tot houeerdije: Nv steckt hem sijn ghelt aen, tot afgodijsche giericheyt: Nv steckt hem sijns naestens weluarentheyt aen, tot nijdicheyt: Nv steckt hem een weynich onghelijcks aen, tot toornicheydt: Nv steckt hem een weynich teghenspoets aen, tot blasphemeringhe van Godt etc. Dese ende dier ghelijcke ander quade begeerten, coemen yerst in dat herte des menschs: daer nae beginnen sy hem aen te lusten, ende soet te worden: ten laetsten begheren sy haer hoeft wt te steecken, ende in den werck volbracht te worden: alsoe dat die Mensch doer crachten van desen beledt wordt, sijn voergheno-

God castijt de rechueerdijgen, om den ouden Adam, in haer te dooden.

Fol. C. xxxiij r.

Die quade lusten der sonden rusten in den mensch niet

Roman. 7.

Fol. C. xxxiij v.

men guet te doen, ende moet desen [1]) acquiesceren, of te wille sijn, waer af Paulus hem seer beclaecht segghende: Ick vijnde, als ick guet doen wil: dat my dat quaet anhangt: Ick heb een vermaeckelickheyt in Godts Wet, nae den inwendijghen mensch: maer ick vijnde een ander Wet, in mijn litmaten, die daer rebelleert, den Wette mijns // gheests, ende neemt my gheuangen onder den sonde: alsoe, dat ick niet doe het guet, dat ick wil: mer dat ick doe tquaet dat ick niet wil.

Roman. 7.

Fol. C. xxxiiij r.

Dorothea.

Wat raet hier toe Theophile?

Theophilus.

Ick heb v voer gheseyt (oft v hoecht) dat die herboren mensch, met den gheest teghen dat vleysch, ende al sijn quade begheerten, moet strijden: ende dat dese strijdt, alsoe periculoes is, dat in die victorij dat eewijghe leuent leydt: ende int verlies, die eewijge doot: want die schriftuer sprect: Leeft ghy nae den vleysch, so sult ghy steruen: maer doot ghy, met den gheest, die wercken des vleysch, so sult ghy leuen: ende nv seyt Paulus: Dat dese strijdt alsoe ghestelt is: al ist, dat dese vyanden in een parck [2]) staen, ende gelijck sijn van wapenen, in maniere van spreken: dat nochtans de victorij is inclineerende tot den vleysch, dat het vleysch den gheest preualeert, ende te crachtich is: Desen (seyt Paulus, spreeckende van den gheest, ende dat vleys) sijn malcander alsoe contrarij, dat ghy niet doet, het gheen, dat ghy wilt: Certeyn Dorothea // Als nv dat vleysch wat gepriuilegieert is bouen den geest, met gelt, ende guet des eerts, eer, ende macht des werldts, ghesontheyt, schoonheyt, starcheyt des lichaems, ende met ander tijtlicke, ende lichamelicke weluarentheyden: Hoe sal die geest dan in den strijdt moeghen subsisteren, ende staen blijuen, sal hy niet sonder eenighe weerbiedinghe, ofte rebelleeren (als gantselicken sijn vyant onmachtich) hem laten verstoten, verdrucken, vernielen: alsoe dat die mensch, niet nae den gheest in rechtueerdicheyt leuende, totten leuen niet sal connen coemen: mer dat hy, na den vleys in sonden, ende ongherechticheydt leuende, sal moeten steruen.

Roman. 8.

Dat vleisch is den geest te crachtich.

Galat. 5.

Fol. C. xxxiiij v.

Roman. 8.

Dorothea.

Dat mach niet falgieren.

Theophilus.

Verstaet ghy nv, waer toe Gods castijnghe ouer die menschen, iae sijn vrenden, ende kijnderen in dese saecke strect?

Dorothea.

Eenichsins wel: maer exponeert my dat wat breeder.

1) Nl. de bovengenoemde „quade begeerten".

2) Parck, *d. i.* strijdperk.

Theophilus.

Godt almachtich wil niet, dat sijn // vrenden steruen ende verdoemt worden: mer tot dat leuen ende den salicheyt coemen. *Fol. C. xxxv r.*

Dorothea.

Dat is warachtich Theophile: want Godt wil (soe Paulus leert) dat alle menschen salich worden, ende tot des waerheyts kennisse coemen. 1. Timoth. 2.

Theophilus.

Ende nochtans souden sy moeten dat leuen verliesen, ende steruen: waert by alsoe, dat het vleysch, doer sijn voerdeel, dat is: doer sijn ghemack, rijcdoem, eer, macht, ghesontheyt, wellust, den armen gheest in haer onderworp, ende vernielden, dat sy den vleysche gehoorsaem waren, ende sijn affectien deden, sijn lusten volbrachten. Ezech. 18.

Dorothea.

Ghy spreect noch die waerheyt.

Theophilus.

Daerom Dorothea, om dat [1]) God sijn vrenden sal helpen, die om haer seluer te helpen, te swack ende ellendich sijn, ende desen perikel voercomen [2]): dat die geest, teghen dat vleysch in haer, tot den leuent victorij mach hebben: soe compt hy doer een sonderlinghe voersichticheydt, ende beroeft dat vleysch van sijn wape-// nen: Hy laet sijn vrenden geen rust, ende vreede toe: maer houdt haer onder een stadijghe oefeninghe des Cruys, in verscheyden lijden van siecten, armoet, versmaetheyt, teghenspoet, veruolch etc. op dat hy doer dat lijden in sijn Kijnderen, dat vleysch sal benauwen, sijn quade geneechlicheyden, ende lusten tot sonden versmoren, ende beletten, dat sy tot haren werck niet wt coemen, als Paulus seyt: Dat lichaem, wordt ghedoodt, om den sonde die daer in hangt: Also, dat Godt die Heer, dat lichaem castijt, na den exempel van Paulo, om hem, den gheest te onderworpen. Hier toe seyt Petrus: Die lijdt nae den vleysch, wort rustich ghemaect van den sonde: op dat hy de reste sijns tijts in sijn vleysch leue, niet nae de begheerlicheyt der menschen: maer nae die wille Godts. *Fol. C. xxxv v.* Dat vleys wort doer castijnghe den gheest onderworpen. Roman. 8. 1. Petri. 4.

Onse Heer Godt almachtich, weet, ende siet wel, hoe derten dat onse vleys wort, in tijden des vreedts, blijtschaps, oueruloedicheyts, ende hoe bereyt, om dat iucke des Heeren af te werpen, alst in solaes, ende ghemack compt: alsoe, dat het met hem gaet, niet anders, dan met die peerden, ende weelijghe heinsten: // Soe langhe als die peerden, in dat iucke gaen, sware lasten draghen, groote packen sleepen: soe worden sy wel betemt, ende onder subiectij Dat vleys is derten in voerspoet. *Fol. C. xxxvi r.*

1) Om dat, *d. i.* opdat.
2) „Voercomen" hangt af van „sal".

Exempel der peerden

van haer Meyster, tot sijn wille ghehouden: maer ist saecke dat se een weynich daghen in ledicheyt, coemen, ende in een schoone weyde wel ghemest worden: Certeyn soe worden se weder haestich alsoe wilt, ende verwoest [1]): datmense gheensins connen [2]) vanghen, ende betemmen, sy willen haer meyster nv geensins op hem ontfangen, dien si te voeren wel gehoorsaem waren

Alsoe gaet het mede, met den mensch: Soe langhe, als hy van Godt vernedert wort, ende beladen met verscheyden tribulacij, druck, lijden, so is hy Godt wel toeghedaen: hy heft Godt lief: hy vreest Godt: hy bidt Godt aen: hy voecht hem nae Godts Gheboden ghehoorsamelicken. Esaias seyt: O Heer sy hebben v geuisiteert in haer benautheyden, doer v castijnghe onderwesen sijnde, leeren sy met een droeuighe stemme tot v roepen:

Castijnghe leert Godt vreesen.

Esaie 26.

Mer als Godt den mensch verheeft [3]), dat hy hem gheeft ghesontheydt van lichaem, rijckdoemen des eerts, eer, ende macht des werldts, vroelicheyt van her-//ten, liefte der menschen voerspoet: summa alle vleyselicke wellust, ende werldtse salicheydt: Certeyn die mensch wordt daer doer haestelicken alsoe wildt, ende woest, dat hy Godt gheheelicken vergeet: hy denct niet eens, om Godt lief te hebben, Godt te vreesen, ende Goodts gheboden ghehoorsaem te sijn: ende het gaet met hem, als Godt, doer Moysen claecht, ouer die Israheliten: namelick: dat sy vet, ende dick ghemest sijnde, God verlieten, die haer gemaect hadde, ende cleyn achten den steen sijns salicheyts [4]), ende doer Esaiam: Ick heb Kijnderen op geuoedt ende verheuen ende si hebben my versmaet: De Osse bekent sijn Meyster: Die Esel, bekendt den stal sijns Heers: maer Israhel bekent my niet: ende mijn volc, luystert na my niet: Wilt ghy hier af, exempelen hebben? Dauid, als hy was van Godt verheuen, van die schapen, tot een Coeninck ouer Israhel, ende was op gheuoert tot groote rijckdoem, eer, macht, wellust des eerts: soe is hy van Godt menedelicken [5]) afgheweken, hem selfs besmettende met ouerspul, ende doodtslach: maer als hem Godt weder vernedert heft, tot die wtterste verlate-//nisse, ende ballinschap: soe heft hy Godt weder ghesocht, segghende: Als ick in tribulacij was, so hebbe ick tot den Heer geroepen. Item: O Heer wt dieper noot heb ick tot v gheroepen: iae hy verblijdt hem, in dese castijnghe Godts: als doer welcken hy (soe Esaias leert) tot verstant comt, ende Godts vreese, seggende: Tis guet, o Heer, dat ghy my dus vernedert

Fol. C. xxxvi [r].

Voerspoet leert Godt vergeten.

Deuteron. 31.

Esaie 1.

Dauid

1. Reg. 16.

2. Reg. 11.

2. Reg. 12.

2. Reg. 16.

Fol. C. xxxvij [r].

Psalm. 119

Psalm. 129

---

1) Verwoest, *d. i.* woest.

2) Het meervoud achter „men”.

3) „Verheeft” is hetzelfde woord als het hedendaagsche „verheft”.

4) De schrijver schijnt het oog te hebben op Deuteron. XXXI: 20.

5) Menedelicken, *d. i.* op meineedige wijze.

hebt: want nv sal ick v rechtueerdicheyden onderhouden: Die verlooren Soen, soe langhe als hy met ghelt beladen sijnde, die houeerdicheyt, wellust, ende oncuysheyt, mocht gebruyken, soe denct hy niet eens om sijn Vaeder: maer als hy nv tot den wttersten armoet was gecomen, alsoe dat hy met die Varkenen begheerden Draf te eten, welck hem niet mocht gheboeren: soe kiert hy hem weder tot sijn Vader, ende begheert van hem voer een Dienaer ontfanghen te worden: Soe langhe als die Moordenaer mochte roeuen, ende moorden, soe dochte hy niet om Goods ghenade aen te roepen: maer als hy in des doodts noot aen den Cruyce was hanghende, soe roept hy tot Christum: Heer, weest mijnder gedachtich als ghy // coemt in v rijck. Esaie 28. Psalm. 118. Luce 15. Die verloren Soen. De Moordenaer. Math. 27. *Fol. C. xxxvij* v.

Soedanijghe exempelen mocht ick v noch al meer voorthalen, waert van node: ende tgheen, dat in dese schriftuerlicke menschen gheschiet is, compt ons daghelicks, in soedanijge ghestaltenisse mede voer: het welck alsoe by compt, (gelijck ick bouen vermaent hebbe): dat doer al te groote toelatenisse ende wille, dat vleys den gheest te crachtich wort, dat een mensch niet mach leuen, nae Godts rechtueerdicheyt: maer leeft nae den vleys, in alle quade lusten, ende begeertenissen: want die affectij des vleys (als Paulus seyt) is vyantschap tegen Godt, ende wort den Wet Godts niet onderworpen. Roman. 8.

Dorothea.

Dat ghy die waerheyt spreeckt Theophile is niet van node te bewijsen met exempelen van die Israheliten, Dauid, die verlooren Soen, die Moordenaer, Manasses, ende ander menschen, in die schriftuer verhaelt: want daer af beuijnden wy exempels ghenoech in ons selfs: Wy beuoelen seluer wel, dat wy veel bequamer sijn, om onse herten tot God op te boeren, hem lief te hebben, te vre-//sen, ghehoorsaemheyt te toenen, als wy in druck, last, ende lijden sijn, dan als wy al die begheerten van onse herten hebben. *Fol. C. xxxviij* r.

Theophilus.

Die weldaden Godts behoeren ons (als ghy wel weet) crachtelicken aen te locken, om aen te mercken, te beminnen ende groot te maecken sijn guetheyt, dat hy ons onweerdijghe menschen, wt gracij, soe veel weldaden doet: maer onse in ghebooren boesheydt, is soe groot, dat wy doer Godts sachticheyt, ende toegeuen altijt ergher worden: Daerom, ist sake, dat wy niet na den vleysch sullen leuen, in welcken wy Godt niet moeghen behaeghen: maer nae den gheest, soe is ons ganselick van noode: dat wy met eenijghe castijnghe, worden neder ghehouden, dat wy tot soedanijghe dertenheyt niet coemen: ghelijck Paulus seyt: Die oude mensch, wordt met Christo ghecruyst, op dat het lichaem des sondts mach ghe- Die weldaden Godts behoren ons tot danckbaerheit te trecken. Roman. 8. Sullen wy na den geest leuen, so is castijnghe ons nodich

Roman . 6. destrueert worden: Daerom, op dat wy niet drijst sullen worden doer onse rijckdoemen, dat wy niet opgheblasen worden doer eer
Fol. des werldts, dat wi ons, tot geen dertenheyt des vleysch ge-//uen,
C. xxxviij v. doer eenighe gauen, die wy hebben of aen den lichaem, als ghesontheydt, schoonte, starcheyt, snelheyt: of aen den Siel, als wijsheyt, cloecheyt, verstant, memorij, voersichticheydt: of aen den
Ick noem dese gueden des fortuyns nae die philosophen: maer Godt is de geuer van dien. fortuyne, als rijckdoemen, eer, macht, gheluck, huysvrouw, man, kijnderen: soe comt ons Godt daer in te ghemoet, na hem dat guet dunckt, ende betemt die woesheyt des vleysch, met een remedije des cruys, ende dat in verscheyden manieren, een yeghelick nae sijn cracht (want die ghetrouwe Heer, laet niemant tenteeren bouen sijn cracht) ende eenen yeghelick, na sijn ghebreck [1]): want
1 . Corinth . 10 God castijt den mensch met discrecij, nae sijn ghebreck. wy sijn niet altesamen, met eenen siecte, ende euen swaer beladen, ende alsoe behoeuen wy altesaemen niet een, ende ghelijcke starcke Medicijn: Daerom, gelijc een Chyrurgijn een gewonde mensch met scharpe, of sachte playsteren sachtelick, of hardelick tracteert, nae dat sijn wonden guet ofte quaet sijn: alsoe sien wy mede, dat die menschen mit verscheyden cruycen worden gheexerceert, ende gheoefent.

Maer nochtans, hoe wel, dat die hemelsche Medicijnmeyster
Fol. Godt al-//machtich met sommighe menschen sachtkens handelt, ende
C. xxxix r. die sommijghen weder, met scherpper remedien purgiert, een yeghelick na die qualiteyt, ende condicij sijns ghebrecks, als die gheen,
1 . Timoth . 2. die alder menschen ghesontheyt, ende salicheyt soect: nochtans laet hy van sijn vrenden niemant ongheraect: want hy weet dat wy altesamen ghebreck hebben, ende cranck sijn: Daerom, seyt hy doer den Propheet Ieremiam: Ick sal v castijen met discrecij,
Ierem . 30. op dat ghy v niet laet duncken, dat ghi onnoesel, ende onbeulect sijt

Dorothea.

Lieue Theophile, nv wort mijn herte weder wel te vreden: want ick mercke, dat dese castijnghe al tot voerdeel is van mijnder Sielen.

Theophilus.

Heb ick v dat niet al bouen gheseyt: Dat Godt v, als den gheen, die hy lief heft, castijdt: ende dat Godt hem met v, als een Vaeder,
Hebr . 12. met sijn Dochter vermaeckt?

Dorothea.

Daerom sal ick des Heeren handt verduldelicken ontfanghen,
Fol. ende verdraeghen, al ist mijn vleysch pijnelick, ende // moyelick:
C. xxxix v. want tis beter, dat Godt, doer het cruycen, ende dooden des
Tis beter aen den lichaem te lichaems, mijn Siele salich maeckt, dan dat ick, doer het ghemack, ende die wellust des vleyschs, mijn Siele verdoeme, ist niet alsoe?

---

1) Ghebreck, *d. i.* behoefte.

Theophilus.

Sonder twijfel: want die Heer Christus seyt, in sijn Euangelij: Wat soudet een Mensch baten, dat hy den gheheele werlt wan, dat is: dat hy mocht gebruycken, al tgeen, dat in den gheheele werlt den vleysch, soet, ghenoeghelick, ende ghemackelick is, ende hy verliest sijn Siele? ende wat can een mensche geuen, daer hy sijn Siele weder mede sal moeghen lossen? lijden, den in den Siel verdoemt te worden. Math. 16.

Dorothea.

Men seggen [1]) oock mede, datmen van weelden, tot weelden, niet moeghen coemen [2]).

Theophilus.

Rechtelicken: want Paulus seyt: Dat wy doer veel tribulacij, moeten ingaen, in dat Rijcke Godts: Christus seyt seluer: Die sijn Siel vint, die sal die verliesen: Die sijn Siel verliest, om mijnen willen, die sal die weder vijnden, in dat // eewich leuent. Actor. 14. Math. 10. ende 16. *Fol. C. xl r.*

Dorothea.

Wat is Theophile, nae die woorden Christi, sijn Siel vijnden, ende verliesen in dese werldt. Wat is sijn siel vijnden ende verliesen.

Theophilus.

Onse Siel te vijnden, is anders niet, dan ons hertes wil, solaes, ende genuecht te ghebruycken, in die gueden des eerts, als ghesontheyt, rijckdoem, eer, macht, cleederen, spijs, dranck, huysvrou, man: die sijn Siel alsoe vint, die sal hier namaels, die verliesen: Maer onse Siel te verliesen, is anders niet, dan contrarij, te versaken, alle lusten, ende begheerten van onse corrupte, ende boese herte, inde voerghenoemde gueden des eerts, ende lichaems: Die sijn Siel hier also verliest om Christus willen, dat is: om Christo ghehoorsaemheyt in sijn wil te gheuen, die sal den selfden weder vijnden, in dat eewich leuent.

Dorothea.

Wat segt ghy Theophile: sijn dat die eertsche gueden, als rijckdoem, eer, macht, ghesontheyt, spijs, cleederen, Huysvrou, quaet?

Theophilus. //

Dese gueden sijn al gauen Godts: Salomon seyt: Die benedijnge des Heeren, maeckt die rijcken: Paulus seyt: Alle macht is van Godt: Christus seyt: Soeckt voer al, dat Rijcke Godts, ende alle dinghen (van lichamelicke onderhoudt) sullen v toe gheworpen worden: Salomon seyt: Een wijse Huysvrouw, comt van Godt etc. *Fol. C. xl v.* Eertsche gauen Godts. Prouerb. 8. Roman. 13. Math. 6. Prouerb. 19

1) Het meervoud achter „men".

2) Een spreekwoord, waarvan de strekking is dat de mensch door weelde niet tot geluk kan geraken.

Dorothea.

Hoe sal dan een Mensch na Christus leer, daer in, sijn Siel verliesen?

Theophilus.

Hoe een mensch in eertsce gueden sijn ziel verliest.

Om dat die guede gauen Gods, hem sijn een oorsake des quaets, niet wt haer seluer: mer doer sijn eygen boese natuer, dat hy die gueden, niet can ghebruycken tot dien eynde, daer hem Godt die toe ghegeuen heft: als rijckdoemen, tot hulp der armen: oeuericheydt, ende macht, tot beschermenisse der onnoeselen: spijs, ende cleederen, tot onderhouwinghe des natuerlicken leuents: huysvrou, tot teelinghe der Kijnderen etc. maer dat hy de misbruyct, tot die quade lusten sijns corrupte vleysch: rijckdoem, tot giericheyt: macht tot verdruckinghe der armen, ende onnoeselen: spijs tot gulsicheyt:
Fol. C. xli r. clederen // tot houeerdicheyt: huysvrou tot vleyselicke dertenheyt etc. Alsoe dat het vleys, welck tot dese, ende dier ghelijcke andere quaden, is barnende, ende nochtans tot volbrenghen van dien niet can coemen, doer ghebreck des machts, wordt doer dese gueden veroorsaeckt, ende gheholpen tot dat quaet, welc in hem schuylt: waerom die gueden, welck hy ontfanghen heft van Godt, in sijn ghebruyck, nae den gheest tot salicheyt, hem worden, doer dat misbruyck, na den vleysch, welck crachtijgher is, een oorsaecke
Luce 16. des onsalicheyts: Alsoe heft die Rijckeman, hier sijn Siel lief ghehadt, ende gheuonden in houeerdicheyt, wellust, versmadenisse sijns naestes, ende hier namael verlooren, in den helsche brant.

Dorothea.

Hoe sal een Mensch sijn Siel, in dese gueden vijnden?

Theophilus.

Hoe een mensch sijn ziel in eertsche gueden vint.

Dat hy die gueden hebbende, daer in niet volghet die quade lusten des vleys, tot haer misbruyck: maer die guede leydinghen des gheests, tot haer gebruyck, dat hi sijn quade geneechlicheyden daer in onderhoudt, ende sterft: ende dat hy, nae die vermaninghe
Fol. C. xli v. Pauli, in die cort-//heyt des tijts, sijn rijckdoem, eer, macht
1. Corinth. 7. Huysvrou, ende al, dat hy in die werldt guets heft, besidt, recht, of hy dat niet besadt.

Dorothea.

Math. 10. Dat is al quaet om doen [1]) Theophile?

Theophilus.

Godt berooft ons van eertsce gueden de den vleys sijn oorsaken tot quaet.

Ghi segt recht: want Christus noemt dat, hem seluer te versaecken, ende cruycen, segghende: Die niet versaeckt al tgheen, dat hy besidt, ia oock mede hem seluer, ende nemt sijn cruys op sijn hals, ende volcht my nae, die is my niet weerdich: Ende

---

1) „Dat is al quaet om doen" wil zeggen: het is moeilijk dat te doen.

want wy nv ons seluer dus niet connen versaecken, ende cruycen, om dat het vleysch doer dese priuilegien ende oorsaecken te gheweldich, ende crachtich is: soe comt God ons cruycen, hy beneemt ons dese gueden, om dat het vleysch niet veroersaect sal wesen, of macht hebben, om sijn quade lusten te volbrenghen: maer dat het doer beroeuinge van dien, onder den gheest mach subiect ghe- Luce 16.
houden worden: Alsoe heft Lazarus sijn Siel hier verloren, van God, in armoet seericheydt, versmadenisse gheworpen wesende, den welcken hy hier namaels heft gheuonden in dat eewighe leuent: // Alsoe heft Dauid hier sijn Siel verloren, dat God hem *Fol. C. xlij r.*
tegen sijn wil na den vleys gestoeten heft wt sijn Rijck, hem be- 2. Reg. 15.
roeuende van sijn rijckdoem, huysvrouwen eer, ende macht: maer den selfden sijn Siel, heft hy weder gheuonden in dat eewijghe leuent, dat hy doer die vernederinghe des Heeren tot onderhoudinghe van sijn rechtueerdicheyden ghecoemen is: dat hebt ghy Psalm. 118.
nv Dorothea cortelicken ghesproecken, van de tweede oorsaecke, waerom dat Godt sijn volck in dese eert castijdt, ende swaerlicken onder dat cruys houdt.

Dorothea.

Gaet al voort Theophile, ende verclaert my nv den derden oorsaeck: waer om dat Godt sijn vrenden castijdt.

Die derde oorsake van Godts castijnghe is, om dat gheloof te proeuen, die lijtsaemheyt te oefenen, ende den mensche tot volle gehoorsaem heyt te brenghen.

Theophilus.

Hoe wel Dorothea, dat Godt sijn vrenden om haer penitencij die sonden vergheuen heft, ende dat sy met sijn // gracij starck *Fol. C. xlij v.*
genoech sijn, om den vleys te verwinnen, ende na den geest te leuen: soe houdt hy noch ten derden haer onder dat cruys, ende dat, om haer gheloof te proeuen, om haer lijdtsaemheyt te oefenen, ende om haer tot volmaeckte ghehoorsaemheyt te brenghen.

God castijt sijn vrendt tot prouinghe des geloofs.

Dorothea.

In wat maniere, ende waer toe?

Theophilus.

Om te proeuen, ende te besien, of sy Godt almachtich haer getrouwe Heer, ende lieue Vader, alsoe wel connen lief hebben, vreesen, ghehoorsaem sijn in teghenspoet, als in voerspoet, het is guedt, ende licht, ghenoechlick, vroelick, ende gherustich van herten te sijn, als ons gheen teghenspoet voer compt, nae den ghemeene spraeck woorde: Wy sijn altesamen wel guedt, soe langhe,

God castijt ons om te besien of wy hem so wel connen lief hebben in teghenspoet, als in voerspoet.

als ons gheen quaet ghemoet. Ten is ghyen cunste den Christenen, Godt lief te hebben, te vreesen, ghehoorsaem te sijn, als hy ons een vroelick aensicht toent. Ten is gheen cunste te ghelouen, dat Godt ons een welgunnent Vader is, als hy ons gheeft, dat wy
Fol. C. xliij r. begheeren, in ghesontheyt, guet, eer, vrede etc. // maer vreedtsaem, ende gherustich van herten te blijuen, in swaer verdriet, teghenspoet, ende lijden, Godt lief te hebben, ende na hem te loopen, als hy ons driecht, op hem als een weldoener te betrouwen, als hy ons slacht [1]), dat is grote cunst, ende swaer arbeyt: Alsoe segghe ick dan, dat Godt oock mede den gheen die sijn vrenden sijn, die hy lief heft, castijdt, niet tot haer verdorfenisse: maer groote profijt, om te proeuen, of sy dat betrouwen, welck se op Godt hebben, als haer lieue Heer, ende welgunnende Vader, wel connen behouden, niet alleen in voerspoet, als die Heer haer toelacht, ende gheeft des herten begheerten: maer oock mede in teghenspoet, als Godt haer toent een vyandtlick aensicht, als Godt haer driecht, ende ooc mede slacht ende dat [2]) sy haer in Godts wille connen gantselicken ouergeuen, volghende dat exempel van Dauid, die aldus spreckt: Ist dat ick gracij vijnde, in die ooghen
2 . Reg . 15. des Heren, hy sal my wel weder in mijn rijcke brengen: mer ist dat hy seyt: Dauid, ghy behaecht my niet: Ick sijn bereydt, laet hy met my doen, soe hem dat ghelieft: Ende dat exempel, van
Fol. C. xliij v. die drie man-//nen, Sidrach, Misach, Abdenago, die by Daniel, van
Daniel . 3. den Coeninck Nabugodonosor, in den bernende ouen worden gheworpen, ende aldus spraecken: V sy condich Heer Coeninck, dat onse Godt die wy dienen, ons wel mach verlossen wt den ouent des vlammende viers, ende van v handen: maer ist dat hijt niet wil doen, weet nochtans, dat wy v Goden niet dienen, ende niet aenbeden dat beelt welck ghy op gerecht hebt: Hiertoe leert ons Christus bidden: Vader, v wille geschiede in die Eerde, als in die
Luce 11. Hemel: Wilt ghi een claer exempel hebben: Tobias als hy neerstich in Goodts dienst ghewest hadde, aelmissen gheuende, die dooden begrauende: soe castijdt hem die Heer noch met blintheydt,
Tobie 2. doer een middel van Swaluwen drec: mer waer toe? certeyn nieuwers anders toe, dan (so de Engel seyde) tot hem te tenteeren,
Tobie 12. om sijn gheloof te proeuen ende sijn lijtsaemheyt te oefenen: want hy Godt aenghenaem, ende een vrent was.

Dorothea.

Luce . 21. Ghy spreeckt rechtelick: want Christus spreckt in sijn Euangelij: Besidt v Siel in lijdtsaemheyt. //

---

1) „Slacht" is de 3de persoon enkelvoud van het werkwoord „slaan".

2) Men zou hier het woordje „of" verwachten. Immers hetgeen volgt hangt nog af van „om te proeuen".

Theophilus.

Also seyt Paulus mede: wilt v betrouwen niet wech worpen, die welcken heft een groote vergheldinge des loons: v is van nooden lijdtsaemheydt, op dat ghy moecht crijgen die beloftenisse, als ghy den wille des Heeren volbracht hebt. *Fol. C. xliiij r.* Hebr. 10.

Ick heb v geseyt Dorothea: dat Godt sijn vrenden castijdt, om haer gheloof, ende lijdtsaemheyt te proeuen: maer ghy sult weten, dat wy dat niet sullen alsoe verstaen, recht of die vrenden Goodts eenijghe betrouwen Godt connen toenen, eenijghe lijdtsaemheydt connen bewijsen, eenijghe ghehoorsaemheyt connen doen: of God moet haer dat geloof, die lijdtsaemheyt, ende gehoorsaemheyt yerst seluer gheuen: Dauid seyt: Mijn siel is Godt onderworpen: want van hem is mijn lijdtsaemheyt: Paulus seyt: Dat gheloof hebben alle menschen niet: maer is een gaue Godts. Dauid weder om: O Heer dirigeert mijn weghen in v teghenwoordicheyt: Iacobus seyt generalijcken: dat alle guede gauen, ende volmaeckte giftingen van bouen coemen, neder dalende van den Vader des lichts: Ist nv alsoe, dat alle guede gauen van // Godt coemen: Certeyn daer sijn gheen gauen Godt aenghenaemer, dan een guet gheloof, een stantaftijghe lijdtsaemheyt in tribulacij, ende een onbeweechlicke ghehoorsaemheyt, waerom die selfde niet inden mensch sijn, als wt hem: maer coemen van Godt, ende sijn in hem wt Godt. God proeft dat geloof ende die lijdtsaemheyt, de hi seluer gheeft. Psalm. 61. 2. Tessal. 3. Psalm. 5. 26. 118. 89. Iacob. 1. *Fol. C. xliiij v.*

Dorothea.

Dat is nae die schrift warachtich.

Theophilus.

Wy sullent mede niet verstaen, dat Godt sijn vrenden haer gheloof, lijdtsaemheyt, ende ghehoorsaemheyt ondersoeckt, in maniere, of hy niet wiste [1]), die in haer te sijn, of niet te sijn, in haer groot of cleyn te sijn: want die wercken van alle vleys (soe Ecclesiasticus leert) sijn voer hem, ende daer is niet verborghen voer sijn oogen God (sprect Ieremias) doersicht des menschen herte, ende scrutiert sijn nieren. God proeft onse geloof welc hi wel weet hoe se in ons is. Eccles. 39. Ieremi. 17.

Dorothea.

Hoe sullen wy dan dat verstaen?

Theophilus.

Wy sullent verstaen, dat Godt almachtich, die gracij van gheloof, ende lijdtsaemheydt, welck hy sijn vrenden selfs ghegeuen heft, ende daer om oock // wel weet, dat sy in haer is, doer sulckdanijghen middel van teghenspoet, ende lijden wil oefenen in den werck, ende doer experiencij laten wtblijcken, tot een exempel van anderen, om nae te volghen, op dat die selfde duechden, van *Fol. C. xlv r.* God brengt doer castijnge onse geloof in dat licht.

1) Op „wiste" volgt de constructie van den *accusativus cum infinitivo.*

Godt in sijn vrenden, wt ghenade doer den hyllighen gheest ghestort, niet ledelicken in haer, sonder openbare vruchten, blijue
Math. 5. verburghen: gelijck Christus sijn Discipulen ghebiedt: niet alleen guede wercken te doen: maer dat sy haer licht sullen laten schijnen voer die menschen, op dat die menschen den selfde siende, moeghen ghetuyghen wesen, dat se guet sijn, tot glorificacij van den hemelschen Vaeder: Hier mede accordeert Petrus, segghende:
1. Petri 2. Broeders, voert onder die Heydenen een guede conuersacij, dat sy v guede wercken aensiende, Godt glorificeren in die dach des visi-
Tobie 2. tacijs: Die schrift seyt van Tobias, dat Godt hem met die blintheyt getemteert heft, op dat den nacoemelinghen een exempel souden ghegeuen worden, ghelijck oock den hyllighen Iob.

Als dan God den duecht van lijtsaemheyt, die hy sijn vrenden
Fol. C. xlv v. heft ghegeuen, // soe int openbaer doer lijden, doet wtblijcken: soe wort hy gheseyt, in dat verdraghen des teghenspoets, haer gheloof te ondersoecken: Alsoe heft Godt Abraham ghetenteert,
Roman. 4. dat Abraham gehoept heft (soe Paulus leert) daer gheen hope was:
Abraham hoopten, daer gheen hope was. Godt hadden Abraham, als sijn sonderlinghe vrendt belooft vermeringe sijns saets, ghelijck die steernen des Hemels, iae een Saet, doer welcken alle menschen souden ghebenedijt worden: Dese be-
Genes. 15. loftenisse Goodts scheen bedrieghelick te sijn: want Abraham, ende
Roman. 4. sonderlinghe sijn Huysvrou Sara, was in der natueren verstoruen, ende tot baren onbequaem: alsoe dat Abraham vanden gheloue rechtelicken wel hadde moegen afghestoeten worden: maer Abraham gaet al voort hoopen, daer gheen hoope was, siende alleen op die beloftenisse Godts, ende betrouwende, dat Godts macht grooter was, om die beloftenisse te volbrenghen, dan het ghebreck der natueren, om die te beletten: maer hoert noch een grooter tentacij: daer nae heft hem Godt gheboden den Soen, welck hy hem ghegheuen hadden, weder te dooden, ende tot een Brantoffer
Fol. C. xlvi r. hem op // te offeren: schijndt Godt hier niet seluer sijn beloftenisse te willen breken: mocht Abraham hier, als onuerduldich, niet segghen: Heer ghy spot, ende gheckt mit my: Ghy hebt my belooft vermennichfoldinghe mijnes sades, als die steernen des Hemels, ende ghebenedijnghe van alle menschen in mijn Saet: Ick mocht te voeren twijfelen aen dese beloftenisse, (om die onvruchtbaerheyt van my ende mijn Huysvrouw: [1]) maer ick dochten, dat ghy machtich waert, om sulcks in ons, teghen die natuer, te wercken, als ghy ghedaen hebt: my een Soen bouen die natuer geuende: maer nv wilt ghy Heer dat ic v denselfden weder sal opofferen, waer sal ick dan weder een Saet crijgen? wilt ghy v beloften breken:

---

1) Men zou hier een sluithaakje verwacht hebben.

maer Abraham, sulcks niet met allen denckende, of segghende, toent Godt sijn gehoorsaemheyt, met lijdtsaemheyt, Goodts beloften verwachtende, ende betrouwende, dat Hemel, ende Eerde souden vergaen (als Christus seyt) eer hem Godts beloften mochten falgeren: dat die Berghen souden beweecht worden, ende die Hoeuelen inden Zee ouergheset [1]) (gelijck die Propheet spreckt) eer hem Goodts // verbont soude wijcken. Marci. 13. Esaie 54. *Fol. C. xlvi v.*

Dorothea.

O wonderlicke gheloof, waer salmen dier ghelijcken vijnden?

Theophilus.

Van dier ghelijcken gheloof, hebben wy mede een exempel, in die Propheet Iob: die welcke was simpel, oprecht, ende Godt vresende, alsoe dat die eerde sijns ghelijck niet hadde, nae der schriftueren ghetuyghenisse: maer hoe heft Godt hem dat gheloont? seeckerlick hy heft hem swaerlicken getenteert, om sijn geloof, ende lijdtsaemheyt te besoecken: hy heft hem yerst berooft van sijn scapen, ossen, camelen, ia oock van al sijn Kijnderen: maer heft Iob hier in sijn betrouwen op Godt verworpen? gheensins: want hy seyt: Ick sijn naeckt ghecomen wt mijns Moeders lichaem: Ick sal derwaerts wederomme naect gaen: de Heer heft ghegeuen, die Heer heft weder ghenomen, soe alst den Heer ghelieft heft: alsoe ist gheschiet, die naem des Heeren moet ghebenedijt sijn: Daer na heft hem Godt gheslaghen, met die alder leelickste sweeringhe, van dat opperste sijns hoefs, tot dat onderste sijnder voeten: // Hier toe is noch gecomen, die bespottinghe van sijn Huysvrou, die daer seyde: Blijft ghy noch in v simpelheyt, ghebenedijt Godt, ende sterft: waer op Iob lijdtsaemlick heft gheantwoort: Ghy spreeckt als een, van die dwasen, hebben wy dat guet van die handen Godts ontfanghen, waerom sullen wy, dat quaet niet mede lijden? ende in al desen, heft Iob met sijn lippen niet ghesondicht, gelijck de schrift betuycht. Iob. 1. Iob 1. Iob 2. *Fol. C. xlvij r.* Iob 2.

Dorothea.

Heft hy niet vermaledijt, den dach sijnder gheboertenisse?

Theophilus.

Die menschelicke crancheyt, ende onvolmaecktheyt, heft daer een weynich wtghebleecken [2]): maer dat hy met sijn betrouwen, van Godt niet afgheweecken is, betuycht hy claerlicken op een ander plaets, daer hy dus seyt: Al waert, dat hy my doodtsloech, soe sal ick noch in hem hoopen, ende hy sal noch mijn Salichmaecker sijn, of hy wilden segghen: Godt die Heer heft my seer Iob 4. Iob 13.

1) Vrije aanhaling van Jez. LIV:10.

2) „Heft daer een weynich wtghebleecken" wil zeggen: is daar een weinig uit gebleken.

swaerlicken gheslaeghen, beroeuende my van mijn tijtlicke gueden,
Fol. C. xlvij v. ende kijnderen, iae oock mede van mijn lichamelicke gesontheyt, // waer doer, ick mochte mijn betrouwen op Godt verworpen, ende dencken, dat hy mijn Vyandt ende Moorder is: maer al dit lijden, sal my van Godt alsoe niet aftrecken, al waert by alsoe, dat hy my dootsloech, soe sal ick noch in hem hoopen, dat hy mijn Salichmaecker is: wat dunckt v Dorothea, van soedanijghen gheloof, ende lijdtsaemheyt?

Dorothea.

Ick sorghe, dat mijn crachten, daer toe te cleyn souden sijn.

Theophilus.

Dat is wel waer, als ghy spreect van v eyghen natuerlicke
Philipp. 4. crachten: maer in Godt, die ons verstarckt, vermoeghen wy alle
Tobie 1. dinck: Tobias als hy veel duechden gedaen hebbende, in aelmissen te geuen, ende dooden te begrauen, met blintheyt van Godt besocht, ende getenteert worde, ende sijn Huysvrou met bittere
Tobie 2. woorden hem van Godt solliciteerde, segghende: Waer is nv v hoope, voer welcken ghy de aelmissen, ende begroefenisse deeden? soe heft hy seer lijdtsaemelicken die handt Goodts ghedraeghen, segghende: Wilt alsoe niet spreecken: want wy sijn Kijnderen der
Fol. C. xlviij r. hylligen, // ende wy verwachten dat leuen, welcken Godt gheuen sal, al den genen, die haer gheloof van hem niet af kieren. Ende
Tobie 3. daer nae spreckt hy: Heer doet met my nae v wil: Hier mocht ick noch veel exempelen voorthalen, van Ioseph, Daniel, Paulo, ende anderen, die Iudith voorthaelt, tot vertroestinghe, ende verstarckinghe van haer volck, tot lijdtsaemheyt in haer teghenspoet,
Iudith. 8. ende noot, teghen Holofernem, aldus segghende: Laet wy onse sielen veroetmoedijghen, voer den Heer, ende hem segghen: dat hy met ons doe, nae sijn wille: ghy sult ghedencken, dat onse Vaderen getenteert sijn, op dat sy souden gheproeft worden, of sy Godt al waerlick dienden: ghedenckt hoe dat onse Vaeder Abraham, ghetenteert is, ende doer veel tribulacij, gheproeft wesende, Goodts vrendt gheworden is: Alsoe Isaac, alsoe Iacob, alsoe Moyses, ende al die gheen, die Godt behaecht hebben, sijn in veel tribulacien gheloouich doer ghegaen: maer die gheen die niet ontfanghen hebben, die tentacien, met Godts vreese, ende haer onlijtsaemheyt, ende den lachter [1]) haerder murmuracien teghen den Heer voortbrachten, //
Fol. C. xlviij v. die sijn verdoruen, van den verderuer, ende sijn van die Serpenten vernielt: Aldus proeft Godt al sijn vrenden: als Dauid seyt: O
Psalm. 65. God ghy hebt ons geproeft: ghy hebt ons, met vier gheexamineert, ghelijck dat siluer gheexamineert wort: ghy hebt ons ghebracht in een stricke: ghy hebt kettenen ghesedt in onse lendenen, wy

---

1) Lachter, *d. i.* misdrijf, zonde.

sijn ghegaen doer water, ende vier: ende dat doet Godt die Heer (als Iudith betuycht) tot onse verbeteringe, ende niet vernielinge: Iudith. 8.
Hier om seyt oock Dauid: Dat Godt hem, met alle andere Godts dieneren in die waeteren der tribulacien, niet heft laten verdrencken, Psalm. 65.
ende in dat vier der proeuinghe niet heft laten versmachten: maer dat Godt haer weder heft gheleyt in vercoelinge [1]): God doet dat altemael, tot profijt van sijn vrenden, om haer gheloof te oefenen, ende haer lijdtsaemheydt te proeuen: Paulus seyt: Tribulacij, werckt Roman. 5.
lijdtsaemheydt: Iacobus: Acht dat Broeders voer een groote Iacob. 1.
salicheydt, ende verblijdt v, soe dickmael, als ghy valt in verscheyden becoringhen, wetende, dat v beproefde gheloof, verduldicheyt werct. Daerom seyt Petrus: Dat onse gheloof wort ge-// 1. Petri. 1.
proeft door tribulacij, als dat gout, doer vier: ghelijck dat gout *Fol. C. xlix* r.
doer het vier niet alleen gheproeft wort, oft gout is: maer wordt oock mede puerder, ende claerder ghemaeckt: Alsoe proeft Godt almachtich sijn vrenden mede doer tribulacij, niet alleen, of sy al een gheloof op hem hebben: maer hy maeckt oock mede dat gheloof, ende die lijdtsaemheyt starcker, ende meerder.

Wie souden nv niet segghen, dat het seer profitich is, als dat die alder costelicste gaue des gheloofs, ende lijdtsaemheyts tot sijn gebruyck comt, datse claer ende openbaer wordt, doer experiencij: want men soude die anders soe groot niet achten, ende in soe grooten weerden niet holden, als se is. Tis profijtich dat het gheloof, geoeffent wordt.

Dorothea.

Ghi spreect die waerheyt Theophile!

Theophilus.

Ick heb v mede gheseydt Dorothea: Dat wy doer het cruys, gheinstrueert worden, tot ghehoorsaemheyt van God almachtich: want alsoe worden wy gheleert te leuen, niet nae onsen willen, ende eyghen begheerten: maer nae ghelieuen van Godt almachtich, dat wy niet onse // wille volghen: maer den wille Goodts: want *Fol. C. xlix* v.
waert by alsoe, dat [2]) alle dingen na onse sinnelicheydt vloeyden, wy souden niet weten, wat het waer, Godt nae te volghen, ende gehoorsaem te sijn: daer om handelt Godt met sijn vrenden, nae Esaie 9.
wijse, van sijn naem (die Esaias noemt wonderlick) seer wonderlicken, dat hy haer nv toe lacht, nv driecht, nv draecht, nu slacht, nv voerspoet gheeft, nv tegenspoet, dat hy hem teghen haer draecht, nv als een vrent, nv als een vyant, ende meest als een vyandt, doer Hypocrisij [3]) tot haren weluaren, om dat hy haer sal wennen, Doer lijden wennen wy nae Godts wille te leuen.

1) Aanhaling van Ps. LXVI (LXV naar de Vulgata): 12.
2) „Waert by alsoe, dat" wil zeggen: ingeval, ware het dat.
3) Doer Hypocrisij, *d. i.* bij wijze van hypocrisie. De uitdrukking beteekent, dat God zich slechts schijnbaar als vijand voordoet.

nae sijn ghelieuen, dat sy denckende Goodts wercken alsoedanich
te sijn, haer daer nae moeghen regulieren, ende voeghen: ghelijck
een Peert sijn Meyster volcht, aen den toom, dat sy alsoe te met
leeren nae Godts ghelieuen, te vreeden sijn, met Paulo, in dat gheen
Philip . 4. daer sy in sijn, datse connen oetmoedich of vernedert, ende heer-
lick sijn: dat se connen hongheren, ende versaet worden: datse
connen oueruloedich sijn, ende armoet lijden: dat se leeren met
den werck betoenen [1]), haer in den herte te meynen, datse mit
Fol. C. L r. den monde aldus spreecken: O // Vader v wille gheschiede in die
Math . 6. Eerde, als in die Hemel, dat se in al haer lijden ende teghenspoet,
2 . Reg . 15. met Dauid connen, met den herte, ende niet alleen die lippen
spreecken: Ick stae voer den Heer, hy doe met my, alst hem
Iob 1. ghelieft: ende met Iob: Die Heer heft ghegheuen, die Heer heft
weder genomen, alst den Heer ghelieft heft: alsoe ist gheschiet,
die naem des Heeren moet ghebenedijt sijn: hebben wy dat guet,
van des Heeren hant ontfanghen: waerom sullen wy dat quaet
niet mede draghen? Alsoe leert God sijn vrenden doer tribulacij
ghehoorsaemheyt: want hoe soude een mensch Godt ghehoorsaem-
heyt connen bewijsen, als hy Goodts wercken niet bekende ende
daer in niet gheoefent worde? Hoe souden een Peert sijn Meyster
te pas [2]) rijden, dat de sinnen, ende manieren sijns Meysters in
dat rijden, doer experiencij niet gheleert heft? Daerom seyt Eccle-
Eccles . 34. siasticus: Die niet ghetemteert is, wat weet hy? Esaias: Quellagie,
Esaie 28. geeft verstant. Dit wist Dauid wel, als hy begeert van Godt ghe-
Psalm . 25. proeft te worden, segghende: Heer proeft my, ende tenteert my:
Fol. C. L v. doersoeckt mijn nieren, ende herte: Dit wist // Tobias wel, die
Tobie . 11. sick in des Heeren tenteering verblijdt, ende danckt Godt, dat
hy hem gheproeft heft, segghende: Ick sal v ghebenedijen Heer
Godt, dat ghy my ghecastigeert hebt: Het placht hier voermaels,
Seneca. een spraeckwoordt te wesen (nae die belijdinghe van Seneca) als
men yemant wilde vermanen, om tegenspoet, vroemelick te ver-
draghen, datmen seyde: Volcht Godt nae: Waer mede sy te
kennen gauen, dat een mensch, als dan rechtelicken dat iucke des
Heeren op hem nam, als hy hem seluer guets moets gaf onder
Psalm . 43. sijn castijnghe: Aldus volchde Dauid den Heer nae, als hy seyde:
O Heer al deese benautheyden, sijn ons ouerghecomen: maer wy
Roman . 8. hebben nochtans v niet vergheten: Dus volchde Paulus Godt nae,
als hy seyden: Wie sal ons af scheyden van die liefte Godts? sal
Psalm . 43. dat moegen doen, lijden, benautheyt, veruolch, honger, naectheyt,

---

1) Op „betoenen" volgt een *accusativus cum infinitivo.*

2) „Te pas" heeft hier den zin van „oportune", „commode". Zie Kilianus, *Etymologicvm*, p. 484 (op „pas gheuen").

perikel, swaert, ghelijck geschreuen staet Om v worden wy al den dach in den doot gheleuert: wy sijn geacht als scaepkens, die op den banck, om te slaen 1), gheleyt worden: maer in al dese dinghen, coemen wy te bouen, doer den gheen, // die ons lief ghehadt heft: *Fol. C. Li r.* Ick weet dat noch Doot, noch Leuent, noch Engelen, noch Principaten, noch Potestaten, noch hoochte, noch diepte, noch eenige Creatuer ons sal moeghen af scheyden, van die liefte Godts, die daer is in Christo Iesu: Dat hebt ghy nv mede lieue Dorothea cortelicken ghesproecken, van die derde oorsaecke: waerom Godt sijn vrenden castijdt: namelick: om haer gheloof te proeuen, haer lijdtsaemheyt te oefenen, haer tot rechte, ende ghewillighe ghehoorsaemheyt te brenghen.

Dorothea.

Gaet al voort mit v redenen Theophile, ende segt my die vierde oorsaeck van Godts castijnghe.

Die vierde oorsake van Godts
Castijnghe is, om te leeren, dat die Christenen niet doer menschen vernuft, ende cracht: maer alleen van Godt ghe regiert, ende onderhouden worden.

Theophilus.

Die vierde oorsaecke, waerom Godt die menschen, die sijn vrenden sijn, castijt, ende haer nv verheeft 2): nv wederomme // laet *Fol. C. Li v.* verdrucken, is dese: dat hy ons daer mede sal te kennen gheuen, dat sijn vrenden niet worden geregiert doer menschen raet, vernuft, ende cracht: maer dat se van die Soene Godts, haer hoeft, doer een Godtlicke wijsheyt, ende moeghentheyt worden beschermt, gheregiert, ende onderhouden: ende dat in haer cranceyt wort ghemerckt, die teghenwoordicheyt Godts, ende sijn macht, beschermende haer, teghen dat ghewelt haer der vyanden, sienlick ende onsienlick, buyten haer eyghen vernuft, ende cracht, alsoe dat (nae Paulus onderwijs) cracht, in haer cranceyt ghewracht wort: want als wy die Kinderen Gods wel aensien willen, soe sijn se om haer seluer te helpen, om haer seluer te beschermen, gantselick crachteloes, radeloes, ende desperaet, alsoe dat sy niet een vyandt hebben, soe cleyn, ende cranck, sienlick, off onsienlick, of hy soude te crachtich sijn om haer te verwinnen, ende verslinnen 3), het welck

Gods vrenden worden alleen van Godt geregiert.

2 . Cor . 12.

De vianden sijn den Christenen te crachtich.

1) Slaen, *d. i.* slachten.
2) Verheeft, *d. i.* verheft.
3) Verslinnen, *d. i.* verslinden.

wy wel claerlick wt die schriftuer moeghen mercken Ten yersten:
Math. 10. wt dien dat Christus haer noemt schapen, onder die woluen, te kennen gheuende: dat sijn vrenden soe cranck sijn, teghen haer
Fol. C. Lij r. vy-//anden: ende weder die vyanden so crachtich teghen haer, ghelijck die schaepkens cranck sijn teghen die woluen, ende die wol-
God werct in sijn vrenden stercheit die haer vyanden niet moegen weder staen. uen weder crachtich tegen de schaepkens. Ten tweeden wt die exempelen: want wat is toch, Dauid, teghen Goliath, Iudith, teghen Holofernem, Ionothas, teghen die Philistijnen, Iacob teghen Esau: mer nochtans in dese haer crancheyt werckt Godt alsulckdanijgen starckheyt, dat geen van haren crachtichste vyanden, hem moegen
2. Corinth. 4. deren, ende schadich wesen, als Paulus seyt: wy dragen dit costelicke schat in eerden vaetkens, op dat wy weten, dat die cracht, doer welcken wy crachtich sijn, niet wt ons is: maer wt Godt, die wijle, dat wy hebben tribulacij in alle dinghen: maer wy sijn niet benaut: wy werden gedrongen: maer wy versaghen niet: wy lijden veruolch: mer wy worden niet ghelaten [1]): wi worden verdruckt: maer wy en vergaen niet: altijt draghen wij die dodinge ons Heeren Iesu Christi, op dat oock dat leuent ons Heren, in onse lichamen mach gheopenbaert worden: want wy, die leuen, worden altoos inder doot ouerghegeuen, om Iesus wille, op dat oock
Fol. C. Lij v. dat // leuen Iesu gheopenbaert worde, in onse sterflicke vleysche:
Actor. 18. Hier toe spreckt die Heer, tot Paulum in sijn visioen: Wilt niet vresen Paule, spreect, ende swijecht niet, niemant sal v an raken,
Esaie 41. om te schadijghen: want ick bin met v. Item doer Esaiam tot die Israheliten: Wilt niet vreesen mijn Dienaer Iacob: want ick ben met v: siet niet om: want ick bin v Godt, die v stercke, die v helpe, ende de v met die rechterhant mijnes rechtueerdicheydts op stutte [2]): siet, sy sullen beschaemt worden, ende tot schanden coemen, al die gheen, die hem op v vergrammen: ende sy sullen vergaen, die teghen v vechten: Ick bin v Heer, v Godt, die v met mijn rechterhandt aengrijpe: Ick segghe v, vreest niet, ick sal v helpen, vreest niet o Iacob, die als een wormken sijt, vreest niet Israhel, die weynich seyt in den ghetal: Ick sal v helpen (spreckt die Heer) v wraecker, die hyllighe in Israhel: siet ic heb v tot een scharpe nieuwe dorschwagen gemaect, ende tot een ghetanden vleghel, dat ghy dorschet, ende vermaelt, ende dat ghy die hoeuelen, tot caf maeckt: ghy sultse verstroyen, iae dat se die windt
Fol. C. Liij r. sal wech voeren: maer ghy // sult vroelick sijn in den Heere,

---

1) De woorden „op dat wy weten, — ghelaten" zijn de vertaling van 2 Kor. IV: 7—9, naar de Vulgata: ut sublimitas sit virtutis Dei, et non ex nobis. In omnibus tribulationem patimur, sed non angustiamur: aporiamur, sed non destituimur: persecutionem patimur, sed non derelinquimur.

2) Vertaling van Jez. XLI: 10.

ende ghy sult v verblijden in den hylligen in Israhel [1]). Item: Ick bin, die v vertrooste: wie sijt ghy, dat ghy vreest een sterfelick mensch, ende een Soen des menschs die worden sal als Hoy? Alsoe segghe ick v dan Dorothea, na luyden der voergaende schriften: Hoe wel die Christenen van crachten, soe cranck sijn, dat Christus haer noemt schaepkens: ende Godt doer Esaiam wormkens, hoe wel sy soe weynich sijn, dat Christus haer noemt een cleyne cudde, ende Godt, doer Esaiam, weynich int ghetal, dat nochtans Godt in die haer crancheyt, soedanijghen stercheyt werckt, dat die vyanden haer niet connen schadich sijn: Iae ick segge noch meer, als dat sy, al haer vyanden, hoe sterck, ende veel sy oock sijn, in haren crancken, ende cleyne schijn te bouen coemen, ende verwinnen.

Esaie 51.
Math. 10.
Esaie 41.
Luce 12.
Esaie 41.

Dorothea.

Hoe gheschiet dat Theophile?

Theophilus.

Of doer inwendijghe lijdtsaemheyt, die Godt sijn vrenden soe sterck gheeft, datse doer alt ghewelt haerder vyanden in den gheest niet ghequest worden, of // oock mede, doer wtwendijghe cracht, die Godt doer haer crancheydt werckt.

De crancke Christenen verwinnen haer stercke vyanden op twe manieren

Fol. C. Liij v.

Dorothea.

In wat maniere, doer lijdtsaemheyt?

Theophilus.

Want sy haer vyanden lief hebben, als sy aen den eene wanghe gheslaghen worden, soe keeren sy den ander mede toe: als haer den rock benoemen wordt, soe worpen sy mede den mantel toe: sy ghebenedijen den gheenen, die haer vermaledijen: sy doen guet den gheenen die haer quaet doen: sy bidden voer haer veruolghers: sy spijsighen haer vyandt in sijn hongher: sy lauen hem in sijn dorst: waer doer gheboert (ghelijck Salomon, ende Paulus leeren) dat sy vierijge coelen vergaderen, op die hoofden van haer vyanden: dat is: datse met haer lijtsaemheyt, in dat verdraghen van die ouerlast haerder vyanden, met haer liefte tegen haer haters, met haer weldaden teghen haer quaetdoenders, den vyanden verwinnen, ende tot vrenden maecken, het quaet, met guet vewinnende [2]): Alsoe heft Iacob, sijn Broeder Esau verwonnen: want als Iacob ghehoort hadde, dat sijn Broeder Esau hem te gemoet quam // met vier hondert Mannen, bevreest wesende van hem, soe heft hy sijn Dienaren te ghemoet ghesonnen, met veel Bocken, Geyten, Schapen, Camelen, Ossen, Koyen, segghende: Dese gauen sent Iacob

Math. 5.
De Christenen verwinnen haer vianden mit lijdsaemheyt ende weldaden.

Prouerb. 15.
Rom. 12.

Fol. C. Liiij r.
Genes. 32.

---

1) Vertaling van Jez. XLI: 16, naar de Vulgata: et tu exsultabis in Domino, in sancto Israël laetaberis. 2) Lees: verwinnende.

sijn Broeder Esau, ende hy volcht nae onse wech, hy heft ghe-
seyt: Ick sal hem versoenen met die gauen die voer gaen, daer na
sal ick hem sien: hy sal by auentuer my in versoeninge ontfangen:
Genesis 33. Daer nae heft Iacob sijn Broeder Esau siende hem, seuenmael ter
eerden vallende, aenghebeden, waer doer hy Esau alsoe vermorwet,
ende verwonnen heeft, dat Esau aencoemende hem omhiels, ende
1 . Reg . 25. custen: Alsoe heft mede die vroeme Abigael versoent die toorn van
Dauid tegen haer Man Nabal, doer middele van bidden ende gauen
te schencken.

Die Christenen worden in den lichaem geslaghen, maer in dat herte, niet ghequest.

Ende ingheual, dat sy haer vyanden alsoe niet verwinnen
connen, doer lijdtsaemheyt, ende weldoen: maer worden van
die selfde vyanden noch gehaet, versmaet, veruolcht, iae oock ghe-
doot: soe worden sy noch in haer herten niet ghequest: mer
Math . 5. op gheboert, doer den troost van Christus beloften, daer hy seyt:
Fol. C. Liiij r. Salich sijn die arm van gheest sijn: want // dat Rijck der Hemelen
compt haer toe: Salich sijn, die schreyen: want sy sullen vertroost
worden: Salich sijn, die veruolch lijden, om die rechtueerdicheydt:
want Gods rijck comt haer toe: Salich sijt ghy, als die menschen
v haten, ende alle quaet van v segghen, om mijnen naem, daer
aen lieghende: verblijdt v, ende weest verhuecht: want v loon sal
groot wesen in den Hemel: Alsoe sijn Petrus, ende Ioannes van
Roman . 5. die Ioeden ghegeeselt wesende, in den herte niet gequest ghewest:
Actor . 5. want sy glorieerden (als Paulus seyt) in haer afflictien, ende ver-
blijden haer dat sy weerdich gheworden waren, om te lijden ver-
smaetheyt, voer die naem Christi: Moyses is oock doer al die
murmuracien, spiticheyden, ende veruolginge sijns Israhelijtschen
Exodi 32. volcs teghen hem, also niet ghequest ghewest, dat hy voer haer
begeerden wt den boecke des leuents van Godt ghedaen te worden.
Roman . 9 Item Paulus: Die voer sijn veruolghers begheerden, veruloeckt tesijn
van Godt [1]). Item Stephanus: Die voer sijn Moorders gebeden heft:
Actor . 7. Alsoe mede die Hebreeuschen, van welcken, die Apostel seyt: Datse
Fol. C. Lv r. die ontroeuinge // van haer gueden met blijdtschap verdraghen
Hebr . 10. hebben.

Dorothea.

Hoe verwinnen die vrenden Goodts haer vyanden, mit wtwen-
dijghe cracht?

Theophilus.

De Christenen verwinnen haer vianden mit cracht.

Of doer die cracht, welcken Godt wt sijn crancke vrenden laet
verschynen teghen haer vyanden: Alsoe heft Dauid cleyn van sta-
tuer, ende ongewapent wesende, alleen met een slingher verwon-

1) Vrije vertaling van Rom. IX:3, naar de Vulgata: optabam enim ego ipse anathema esse a Christo pro fratribus meis, qui sunt cognati mei secundum carnem.

nen ende verslaghen den grooten, ende ghewapende Goliath: Also 1 . Reg . 17.
heft Iudith een Vrouw wesende: den machtijghen Holofernen, sijn Iudith . 13.
hoeft afghesneden: Alsoe heft Ionathas met sijn wapen draegher 1 . Reg . 14.
verstroyt die legheren van die Philistijnen, ende heft van haer veel menschen geslagen.

Of doer ander middelen, met welcken Godt sijn vrenden buyten haer eyghen raet ende cracht, haer vyanden laet te bouen coemen:
Alsoe heft Dauid ouer sijn viandtlicke Soen Absalon ghetrium- 2 . Reg . 18.
pheert, dat hy sijn Vader veruolghende, aen een Boom in sijn haer is blijuen hanghen, ende van een Knecht doersteecken: Alsoe heb-
ben die Israheliten, ouer Pharaonem ghetriumpheert, // dat Pharao *Fol. C. Lv* [v].
haer veruolghende, met al sijn heerschare verdroncken is: Alsoe Exodi . 14.
heft Helizeus sijn vyanden altesaemen, alleen gheuanghen in Sama- 4 . Regum 6.
rien ghebracht, haer slaende met blintheyt: Also is Dauid van 1 . Regum 30.
Saul verlost, dat Saul hem seluer heft doersteecken: waer om
Dauid recht seyt: Die Sondaer siet den rechtueerdijghen mensch, Psalm . 36.
ende hy soect hem te dooden: maer die Heer laet hem niet in
sijn handen. Item: Die sondaren hebben haer sweert ghetrocken, Psalm . 36.
om te dooden den gheenen, die van herten oprecht sijn: maer haer sweert sal in gaen, doer haer eyghen herte. Item: Die Hey-
denen sijn ghedroncken [1]) in een Putte, welck sy ghemaeckt had- Psalm . 9.
den, met den strick, welck sy verholen hadden, is haer voet gheuanghen.

Dorothea.

Waer om gheschiet dat Theophile?

Theophilus.

Hebt ghy noyt ghelesen, ofte gehoort dat Godt spreckt doer Ieremie 9.
Ieremiam: Laet die wijse, niet glorieeren in sijn wijsheyt: noch die stercke, in sijn starcheydt: noch die rijcke, in sijn rijckdoemen:
maer die glorieert, laet hy daer in glorieeren: dat // hy my kent, *Fol. C. Lvi* [r].
dat ick die Heer bin, die doe barmherticheyt, ordel, ende recht- 1. Corinth . 1.
ueerdicheyt, in die eerde: waer mede Paulus accordeert, aldus spreeckende: Siet aen v roepe Broeders [2]): want onder v sijn niet veel wijsen, nae den vleysch, niet veel rijcken, ende eedelen nae den werlt: want het gheen, dat dwaes is nae die werldt, heft Godt vercoren, om dat hi de wijsen soude beschamen: het gheen, dat cranck was nae die werldt, heft Godt vercooren, om dat hy die stercken soude beschamen: het geen dat versmaet is na den werldt, ende dat niet is, heft Godt vercoren, op dat hy tgheen dat is, soude

---

1) Men zou hier „verdroncken" verwachten. De aanhaling is ontleend aan Ps. IX : 16.

2) Vertaling van 1 Kor. I : 26, naar de Vulgata: Videte enim vocationem vestram fratres.

destrueeren, op dat gheen vleysch voer hem soude glorieeren: maer die glorieert, dat hy sal glorieeren, in den Heer.

Also doet Godt dit, om dat hy sal te kennen gheuen (soe nv
verclaert is) dat die Christenen haer selfs niet regieren, ende be-
schermen: maer dat sy van Godt gheuoet, geregiert, ende beschermt
Esaie 46. worden. Ghelijck Godt noch breder doer Esaiam bewijst, segghende:
Hoert my o huys van Iacob, ende al die resten des huys van Israhel,
die van my gedragen wort, van ws Moeders lichaem, de van //
Fol. C. Lvi v. my ghedraghen wort van v wtgang oft gheboertenisse, tot v older-
doem, ende blesheyt [1]) sal ick v dragen: Ick hebbes gedaen, ick
Esaie 48. sal v draeghen, ende verlossen. Item: Om my selfs, om my selfs
heb ickx ghedaen, op dat ick niet sal gheblasphemeert worden,
ende mijn glorij, sal ick een ander niet geuen, ende dat se daer
om die eer van haer voedinghe, beschermenisse, ende salichmaec-
kinghe alleen God sullen toeschrijuen: Aldus heft Dauid ghedaen:
want als hy met den stercken Goliath soude vechten, soe spreckt
hy tot hem: Ghy coemt tot my, met den sweerde, helmet, ende
1 . Reg . 17. schilt: maer ick coeme tot v, in die naem des Heeren der Heer-
scharen: die Heer sal v sluyten in mijn handt, op dat al dese ver-
gaderinge mach weten, dat Godt niet salich maect met den sweerde,
ende spiets: want dit is Godts oorlooghe, ende hy sal v leueren
Iudith . 9. in mijn handen. Iudith: Als sy Holofernem wilde besoecken, heft
ghesproeken: Ghelijck de Egyptenaren sijn verdroncken: als sy o
Heer v volck veruolghende betrouden in haer waghenen, peerden,
ende die veelheyt der ruyteren: Laet also mede desen gheschien o
Fol. Heer, die betrou-//wen in haer mennichte, die glorieeren in haer
C. Lvij r. waghenen, schilden, pijlen, glauien [2]), ende weten niet, dat ghi
onse Godt sijt, ende v naem is die Heer, vernielt haer cracht met
v cracht: geeft my in den herte stantuasticheyt, dat ick hem mach
versmaden, ende vernielen, het sal wesen tot een ghehoeghenisse
van v naem, als eender Vrouwen handt hem vernieldt: want o
Heer v cracht is niet in die veelheyt, v wil is niet in die cracht
der peerden, ende die houeerdijghen hebben v van den beginne
niet behaecht: mer dat ghebedt der oetmoedijghen ende sacht-
moedijghen heft v altijt behaecht: Aldus spreeckt mede Dauid
Psalm . 19. suyuerlick in die naem [3]): Sy betrouwen in haer wagenen, ende
peerden: maer wy sullen ghedachtich wesen die naem van onse

---

1) Blesheyt, *d. i.* kaalhoofdigheid.
2) Glauien, *d. i.* zwaarden.
3) „Suyuerlick in die naem" wil zeggen: precies met hetzelfde inzicht, dezelfde bedoeling. Zie Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 's-Gravenh. 1899, Dl. IV, kol. 2162; en Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 's-Gravenh. 1908—1911, blz. 583.

Heer, ende onse Godt, sy sijn vernedert, ende hebben gheuallen [1]), wy sijn verresen, ende op gheboert. Item: Wy hebbent met onse ooren ghehoort, onse Vaderen hebbent ons vercondicht, die wercken, die ghi in haer daghen ghewracht hebt: Ghy hebt met v hant de Heydenen verdreuen, ende haer gheplant: ghy hebt die volcken ghetribuleert, ende haer doen bloyen: sy heb-//ben mit haer sweert die eerd niet gewonnen, ende doer haer cracht sijn sy niet geholpen: maer doer v rechterhant o Heer, doer v arm, doer dat licht ws anschijns: want ghy haer lief hadt: O Godt ghy sijt mijn Coeninck, ghy disponeert die salicheyt van Iacob, doer v sullen wi onse vyanden verdrijuen, doer v naem sullen wy vertreden, die teghen ons op staen: Ick sal niet hoopen in mijn boege [2]), ende mijn sweert sal my niet salich maecken: mer ghy verlost ons van onse vyanden, ende ghy beschaemt den gheen die ons haten. Hier toe spreeckt mede Paulus: Ick wil v Broeders niet onwetich te sijn, van die tribulacien, welck ons gheschiet sijn in Asia: want bouen maten sijn wy beswaert ghewest, bouen onse cracht: alsoe, dat het ons verdroet te leuen, ende dat wy despereerden van onse leuen, iae dat meer is, die sentencij des doots hadden wy in ons ontfanghen, op dat wy niet souden betrouwen in ons selfs: mer in Godt, die tot den leuen op wreckt [3]), den ghenen, die doot sijn, die ons wt sulckdanijghe doots perijkel verlost heft, ende verlost, in welcken wy onse hoop beuesticht hebben, dat hy ons na dese tijt noch // sal verlossen.

Psalm. 43. — *Fol. C. Lvij v.* — 2. Corinth. 1. — *Fol. C. Lvij r.*

Hier wt compt, dat die Kijnderen Goodts van haer seluer los staen, ende haer ganselick in Godt worpen: daerom als die vyanden haer drieghen, veruolghen, soe vreesen sy niet: want sy op Gods voerstant sick verlaten, seggende met Dauid: Die Heer is mijn licht: ende salicheydt, voer wie sal ick vreesen? die Heer is een beschermer van mijn leuen, voer wie sal ick schroemen? Item: O Heer ghy sijt mijn schilt, mijn glorij, ghy verheft mijn hoeft, Ick vrees niet voer thien mael duysent menschen, die my an alle sijden beleggen: staet op o Heer, ende bewaert my: Ick bin gaen ligghen, ende heb gheslapen, ick sijn ontwaeckt: want die Heer stut my op [4]): O Godt ghy hebt gheslaghen die kaken van mijn vianden, ende die tanden der Godlosen hebt ghy ghebroecken: Die salicheydt compt van den Heer. Item: Die Heer regiert my, ende daer om en sal my niet ghebreecken, al most ick gaen, doer den

Psalm. 26. — Psal. xxij.

1) „Hebben gheuallen" is de vertaling van „ceciderunt" in Ps. XIX (XX): 9.
2) Boege, *d.i.* boog.
3) Op wreckt, *d.i.* opwekt.
4) Stut my op, *d.i.* ondersteunt mij.

schaduwe des doots, ick sal nochtans niet quaets vresen: want ghy o Heer sijt met my. Hier toe seyt Paulus: Is God met ons, wie is teghen ons? Hoort hier af een schoon // exempel: Als de Knecht Helizei sach veel vyanden comen, om hem, met sijn Meyster te verniclen, ende was daer om seer bevreest, soe spreckt Helizeus tot hem: Soen wilt niet vresen: want dier [1]) is meer die by ons sijn, dan dier de by hem: ende Helizeus badt ende sprack: Heere opent hem die ooghen, dat hy sie: doen opende die Heere den Knecht sijn ooghen, dat hy sach, ende siet, doen was die Berch vol vierigher Peerden, ende Waghens, ront om Helizeo: Ende als dan die vrenden Godts los staende van hem seluen [2]), ende hem in Godt gheheelicken worpende, in eenijghe van die voergesproecken manieren haer vyanden te bouen comen, ende verwinnen, soe glorieeren sy daer af, niet in haer seluen, recht of sy dat, mit haer eygen wijsheyt, cracht, ende werck ghedaen hadden: want sy weten, dat Dauid seyt: Dat een Coeninck niet gheurijt [3]) wort, doer sijn groote Heer volcs, ende dat een Heer, doer sijn cracht, niet ontcompt den perikel, dat een Peert om te bewaren ydel is, ende onmachtich om zijn Meyster te verlossen mit al sijn craft, enhe [4]) dat het ooch des Heeren sicht op den gheen, die hem vresen, ende die sijn guet-//heydt verwachten, dat hy haer Sielen mach verlossen van den doodt, ende haer voeden in die tijt des honghers.

Roman. viij. *Fol. C. Lviij* v. 4. Reg. 6. Der Christenen victorij is Christus. Psalm. xxxij. *Fol. C. Lix* r.

Maer sy hebben haer roem, ende glorieeren, alleen in den Heer, ende segghen met Dauid: Wy glorieeren in den Heere, ende v naem o Godt sullen wi groot maecken in der eewicheydt. Item in een ander Psalm: Onse Sielen sullen den Heer verwachten: want hy is onse hulp ende schilt, in hem sal onse herte sick verblijden: want wy funderen ons op sijnen name. Item: In den Heere hebben wy cracht ghedaen: want sy weten dat sy wt sick selfs sonder Christo, haer hoeft, niet [5]) moeghen doen, iae dat sy wt hem selfs niet hebben, nae die ghetuyghenisse van Hoseas, dan crancheydt, ghebreck, ende verderfenisse, ende dat al haer hulp, ende salicheyt alleen van Godt comt.

1. Corinth. 1. Psalm. xliij. Psalm. xxxiij Ioan. xv. Hose xiij. God maect sijn volck cranc dat si niet op haer eygen: mer op Godts starcheydt sullen betrouwen.

Darom dan Dorothea, op dat Godts vrenden ganselicken niet sullen staen, op haer eyghen wijsheyt, om hem seluer te regieren, op haer eygen starcheydt, om hem seluer te beschermen, van die vyanden: maer dat sy sullen weten al haer wijsheyt niet te sijn, dan dwaesheydt, ten sy, dat Godts wijsheydt haer leert, ende // al

Fol. C. Lix v.

---

1) „Dier" is hier de genitivus pluralis van „die".
2) „Los staende van hem seluen" wil zeggen: op zich zelf staande.
3) Gheurijt, *d. i.* vrijgemaakt. De tekst is eene vrije vertaling van Ps. XXXII: 16.
4) Lees: ende.
5) Niet, *d. i.* niets

haer stercheyt niet te sijn, dan een gheknueersde [1]) stoppel, ten sy dat Goodts sterckheydt haer onderstut, dat sy oock mede sullen weten, al hoe onwijs, cranc, ongheuallich na den vleysch, ende werlt een Christen Mensch is, dat nochtans Godt in die crancheydt, alsoe grooten stercheydt werckt, dat die poorten der Hellen daer Math. 16.
niet teghen moeghen: ende dat sy daer nae van sich selfs los staende, Godt sullen bidden, om alleen van hem gheregiert, be- Psalm. 43.
schermt, ende ghehulpen te worden, met Dauid segghende: Heer staet op, helpt ons om v bermherticheit, voort aen [2]) dat sy ten lesten van Godt geholpen wesende, hem alleen die eer, ende glorij Psalm. 113.
toe schrijuen, segghende: Niet ons Heer: maer v naem comt die glorij: Hier om segge ick, laet God toestaen, dat sijn vrenden hier, van die Godtloosen, worden veracht, verstoten, veruolcht, iae gedoot: maer Godt bewaert haer, dat sy nochtans ganselicken, suyuer [3]), ende ongequest blijuen, of nae den lichaem, of te minsten na den Siele: Dauid seyt: Die tribulatien der gherechtijghen, sijn seer veel: maer Psalm. 33.
Godt salse daer wt verlossen: Godt bewaert al haer ghebeenten, alsoe // dat een van dien niet sal gheknueerst worden: Soe mede *Fol. C. Lx* r.
Iob: Wt ses tribulacien sal v die Heer verlossen, ende in die Iob. 5.
seuende sal v geen quaet geschien. Dauid wederom: Godt heft sijn Enghelen van v gheboden, dat se v sullen bewaren in v weghen, Psalm. 90
op dat ghy v voet niet stoot, an een steen: Dit is claerlicken van Godt bewesen in Petro, die doer den Enghel wt den Kercker ghe- Actor. 5.
vrijdt is: maer al ist oock, dat sy na den lichaem, gheslagen, ghequetst, ende ghedoodt worden, soe mach men noch daerom, niet segghen, dat haer quaet gheschiet: mer dat sy veel heerlicker gheholpen, ende verlost worden: want die doot der hylligen is coste- Psalm. 115
lick in Godts teghenwoordicheyt, ende haer Sielen sijn in Godts Psalm. 15.
handen, waer om Christus oock seyt: Datmen niet sullen vreesen Math. 10. Philipp. 1.
den gheenen, die dat lichaem dooden, ende Paulus het steruen acht, voer ghewin.

Dorothea.

Ghy hebt in dese voergaende redenen verclaert lieue Theophile, dat Godt ten vierden sijn vrenden castijdt, dat is somtijts voerspoet, somtijts tegenspoet gheeft, om dat sy alsoe sullen leeren be-//kennen, dat Godt haer Heer, ende regierder is, dat alle wel- *Fol. C. Lx* r.
uaren van God comt, ende dat sy tot weluarentheyt, ende salicheyt coemende, alleen Godt die eer sullen gheuen: dat is: dat sy wor-

1) Gheknueersd, *d. i.* gekneusd, verbrijzeld.
2) Voort aen, *d.i.* verder.
3) „Suyuer" wordt hier gebezigd in den zin van „integer". Zie Kilianus, *Etymologicvm*, p. 652.

den ghecastijt tot grootmaeckinghe van Goodts naem: Dit hebt ghy my bewesen met schriftueren, ende exempelen van veruolch, geuangenisse, ende doodinge, het welck my niet aengaet: Daerom bidde ic v appliceert dat tot mijn saeck, dat is tot mijn sieckte, op dat ick daer in mach gheleert worden.

Die vijfde oorsake, van Godts castijnge is, dat Gods naem mach geglorificiert worden.

Theophilus.

Ick heb v geleert Dorothea dat God ten vierden sijn lieue Kijnderen castijdt, dat is, nv bedroeft, nv weder verblijdt, nv vernedert, nv weder verheft, nv slacht [1]), nv weder saluet, om haer alsoe te leeren, dat sy doer haer eyghen wijsheydt niet worden gheregiert, ende doer haer eyghen cracht niet gheholpen: maer alleen doer God met sijn wijsheyt, ende cracht, welcke castijnghe te laesten
Fol. C. Lxi r. wt loopt tot // glorificacij van Godts naem: Dit hebbe ick v met schriften, ende exempelen der schriftueren van veruolginghe, gheuanghenisse, doodinghe daerom bewesen: want die voergenoemde Godts castijnge daer toe principalick sicht: mer want [2]) v dit niet angaet so ghy segt, soe wil ic v nv ten vijfden voort leeren, hoe ghy dit moecht appliceren, ende voegen tot alle manieren van castijnge, tot armoet, siecten, zeericheyden, ende alle andere lichamelicke ellendicheyden, ende weten, hoe dat Godt sijn vrenden daer in castijdt tot grootmaeckinghe sijns hyllighen naems.

God castijt sijn vrenden tot glorificij [3]) van sijn naem.

Dorothea.

Leert my dat in een exempel, van siecte, welck my nv principalicken aengaet

Theophilus.

Ioan. 9. Daer staet geschreuen by Ioanne: dat die Apostelen Christum vraechden van die mensch die blint ghebooren was, of Godt hem met die blintheyt gheslagen hadde, om die sonden sijnder Olderen, of om sijn eyghen sonden? Waer op Christus antwoort [4]): Het selfde gheschiet te sijn, noch om sijn eyghen sonden, noch
Fol. C. Lxi v. om sijn Olders sonden: maer om dat [5]) die // wercken Godts in
Ioan. 11. hem souden geopenbaert worden: Alsoe mede, als Martha, ende Magdalena Christo ontboden, dat Lazarus haer Broeder cranck was: soe heft hi haer voer een antwoort weder gesonnen [6]): Dese

---

1) Slacht, *d. i.* slaat.
2) Want, *d. i.* omdat. 3) Lees: glorificacij.
4) Op „antwoort" volgt een *accusutivus cum infinitivo.*
5) „Om dat" beteekent hier: opdat.
6) Gesonnen, *d. i.* gezonden.

crancheydt is niet totter doot: maer voer die glorij Gods, op dat die Soene Godts daer doer mach gheglorificeert worden.

Dorothea.

Hoe gheschiet doch dat?

Theophilus.

Ghy weet wel Dorothea, dat all die eer, ende glorij van onse ghesontheydt Godt toecomt, ende dat wy die Godt alleen behoeren te gheuen: mer nv sijn wy aldus cranck, ende boes van natueren, dat wy ghesontheyt ontfanghen hebbende, onse ooghen niet connen slaen nae den Hemel tot Godt om hem voer onse ghesondtmaecker te kennen, ende dancken, soe langhe, als wy ons verhoopen, ende schijnen te helpen met onse eyghen raet, cracht, ende guet: wy laten ons duncken: tis geschiet, doer onse, ofte andere Medecijn Meysters vernuft, ende raet. Die glorij van onse gesontheydt, comt God toe.

Om dat nv die Heere almachtich dese // verblintheyt des verstants, ofte verkeertheyt des hertes, sal af nemen, ende ons leeren dat alle Medecijnen vanden Heer sijn (so die wijse Man seyt) ende dat die alder opperste die gheschapen heft, dat die Medecijn Meysters, als Dienaren des Heeren, doer middele der cruyden seyen: maer dat van Godt het wasdoem moet coemen, alsoe dat sonder Goodts gunste alle cruyden crachteloes sijn, ende alle menschen raden ydel: daerom laet Godt die menschen dickmael vallen in groote siecten, sericheyt, blintheyt, doofheyt, gicht, lazarie, ende ander crancheyden, alsoe dat wy daer wt niet connen verlost worden, wat hulp wy soecken, wat raet wy doen, wat medecijnen wy ghebruycken: hy laet ons alle menschen raet, alle medecijns cunst te vergeefs besoecken [1]), ter tijt toe, dat niet alleen alle menschen: maer oock mede wy seluer van onse beternisse, ofte leuen despereren, ende dat wi van ons selfs, ende alle menschen los staende, op Godt alleen ons worpen, van hem alleen ghesontheydt biddende, ende verwachtende. *Fol. C. Lxij r.* Ecclesi. 38. 1. Corinth. 3. Godt helpt den mensch in sijn wterste, op dat hi die glorij sal hebben.

Als dan tredt Godt yerst aen [2]), ende maeckt ons subitelicken ghesont, omdat // sijn name mach gheglorificeert worden, dat wy die eer van onse gesontheyt hem alleen sullen toegheuen, ende hem alleen daer af dancken, segghende met die wijse man: O Heer geen plaeyster, of cruyt heft ons ghesont gemaect: maer v woort dat alle dinck gheneest: Hier om heft Christus siende ghemaeckt, den mensch die blint ghebooren was: Hier om heft Christus den mensch, by probaticam piscinam [3]), acht ende dertich iaren in *Fol. C. Lxij v.* Sapient. 16 Ioan. 9. Ioan. 5.

1) „Besoecken" beteekent hier: beproeven, onderzoeken. Zie Kilianus, *Etymologicvm*, p. 52.

2) „Godt tredt aen" wil zeggen: God treedt toe.

3) Joh. V: 2 luidt in de Vulgata: est autem Jerosolymis probatica piscina, quae cognominatur hebraice Bethsaïda.

sijn crancheyt doen ligghen, den welcken hi daer nae, met een
Marci 2. woordt ghenas: Hier om liet Christus den gichtijgen Man coemen
tot aen die doot, dat hy worde ghedraghen, eer hy hem tot gesont-
Ioan . 11. heyt hilp: Hierom liet Christus Lazarum vier dagen tot stincken
in den graue liggen, eer hy hem, van den doodt, op wreckt: Hier
Actor . 12. om heft God almachtich Petrum soe wel doen bewaren, met twee
boijen ghebonden, met twee bewaerders binnen, met sestien buyten
besedt, op dat Petrus van Godt in soe desperaten saecke, doer sijn
Enghel verlost wesende, hem soude glorificieren, segghende: Nv
weet ick waerlicken, dat Godt sijn Enghel ghesonnen heft, ende
Fol. C. Lxiij r. heft my ver-//lost van die hant Herodis, ende van die verwach-
tinghe der Ioeden: Hier mach men mede by halen, tot exempelen:
die wonderlicke verlossinge van Ioseph, Daniel, Misach, Sydrach,
Genes . 41. Abdenago. etc.

Daniel 3. Maer dat Godt almachtich alleen onse hulper is, ende dat alle
eer van onse weluaren, ende salicheyt hem alleen toecomt, connen
wy leeren niet alleen wt die exempelen die ick v voer ooghen
ghestelt hebbe, van ons seluer, ende ander schriftuerlicke menschen:
Esaie 43. mer oock mede wdt clare schriftueren: Godt spreckt doer Esaiam:
Ick bin die Heer, ende behaluen my, is gheen Salichmaecker: Ick
hebt v vercondicht, ick heb v salich ghemaeckt, ende onder v is
Esaie 48. gheen ander. Item: Ick salt om my selfs om my selfs doen, op dat
ick niet gheblasphemeert worde, ende mijn glorij gheue ick gheen
ander: Dit sal v Dorothea ghenoech wesen ghesproecken, van die
vijfde saecke des Goddelicke besoeckings, ofte castijdings, den welcken
ghy (als ick hoope) wt dese mijn corte bewijsinghe oock wel ver-
staet, soe veel als die v aengaet, doet ghy niet?

Dorothea. //

Fol. C. Lxiij v. Iae seer wel, gaet nv al voort spreecken van die seste oorsaecke.

Die seste oorsaecke van Godts castijnghe, is, om te leeren, dat den Christenen een ander leuen staet nae dese tijt te verwachten.

Theophilus.

God castijt sijn vrienden om dat sy sullen leren soecken tgeen dat hemels is.

Die seste oorsake, waer om dat Godt onse almachtijghe Heer,
ende bermhertijghe Vader, sijn weerde vrenden, ende lieue Kijnde-
ren onder dat cruys houdt, is dese: dat hy haer daer doer leeren
wil, tgheen dat Christus seyt: Als dat sijn rijck van dese werldt
niet is, ende dat de gueden van dese eert, als ghesontheydt, schoon-
Ioan . 18. heyt, wijsheydt, rijckdoem, eeldoem [1]), glorij, macht, ende andere

1) Eeldoem, *d. i.* adeldom.

dier gelijcken: hoe wel sy al guede gauen Godts sijn, nochtans gheen warachtijghe, seeckere, eewich duyrende gueden sijn, op welcken wy onse herten sullen moeghen funderen, ende met de Apostelen seggen: Heer tis ons guet hier te wesen, laet wy hier onse Tabernakel houden: maer datter noch een ander rijck is, tot welcken Christus ingegaen is, om ons een plaets te bereyden, in welcken warachtijghe, // vaste, ende ewich duyrende gueden van Godt den Vader in Christo [1]), op dat wy doer contemplacie, ende begheertenisse, van die gueden, altemet sullen coemen, tot cleynachtinghe, ende versmadenisse der werltse (als ydele ende verganckelicke) gueden [2]) dat wy na Paulus vermaen niet soecken het tgeen, dat op die eerde, maer het gheen, dat bouen is, daer Christus sidt aen de rechterhant des Vaders: ende dat wy mede nae Paulus exempel, alle dinck achten voer dreck, om dat wy Christum moeghen winnen.

Math. 17. Ioan. 14. *Fol. C. Lxiiij* r. Coloss. 3. Philipp. 3.

Dorothea.

Ghy spreect seer wel Theophile: mer verclaert my dat wat beter, dat ics recht verstae.

Theophilus.

Wy hebben in de schriftuer, dat God den gheenen, die hem lief hebben, vresen ende ghehoorsaem sijn, veel segheninge, ende salicheydt toe seyt, ende contrarij veel tribulacij, ende vermaledijnghe, den gheen die hem niet lief hebben, vreesen, ende ontsien: Een cort begrijp hebben wy hier af, wt al die schriftuer int achten twintichste Deuteronomij, daer onder alle dus staet geschreuen: Ist dat ghi hoert // den stem van die Heer, v Godt, ende bewaert al sijn gheboden, die Heer sal v setten bouen alle natien des eerts: alle dese benedictien sullen v omuanghen, ghy sult wesen gebenedijt in v stadt, in v lant, in v schuer, in v kelder, in die vrucht ws lichaems, ws eerts, uwer beesten, die Heer sal gebenedijen al die wercken uwer handen, ghy sult ghebenedijt sijn, als ghy wtgaet, ende als ghy in coemt: De Heer sal doen [3]), dat die vyanden, die tegen v op staen, voer v vallen, al die volcken des eerts sullen sien, dat de naem des Heeren ouer v aengheroepen is, ende sy sullen v vreesen: die Heer sal v setten tot een hoeft, ende niet tot een steert, dat ghy altijt bouen sijt, ende nummermeer onder etc.

Godt beloeft den rechtueerdigen veel guets ende den sondaren veel quaets. Deuteron. 28. *Fol. C. Lxiiij* v.

Maer ist contrarij, dat ghy niet hoert den stemme van die Heer v Godt, om te bewaren al sijn gheboden, soe sullen al dese ver-

Deuteron. 28

1) Het woordje „sijn" wordt niet herhaald.
2) Achter dit „gueden" behoorde eene komma te staan.
3) Doen, *d. i.* maken.

maledijnghen ouer v coemen: Ghy sult vermaledijt sijn in v stadt, in v lant, in v schuyr, in die vruchten van v lichaem, van v landt, van v beesten, in gaende, ende wtgaende, sult ghy vermaledijt sijn: die Heer sal v slaen met armoet, hongher, colt,
Fol. C. Lxv r. hetten, coerts, pestilencij, tot dat ghy vernielt sult sijn: die // Heer sal v doen vallen voer v vyanden, ghy sult v vyanden dienen etc. Hier mede accordeert Esaias, die van Gods wegen aldus spreect:
Esaie 65. Siet mijn Dienaren sullen eeten, ende ghy sult hongeren: mijn Dienaren sullen drincken, ende ghy sult dorsten: mijn Dienaren sullen haer verblijden, ende ghy sult beschaemt sijn: mijn Dienaren sullen haer verheffen, doer genuechten des hertes: ghy sult doer droefheyt des hertes roepen, ende doer benautheyt des geests huylen: Wt dese schriften siet ghy wel, cortelicken Dorothea, dat Gods vrenden belooft is, dat sy in allen ghebenedijt sullen sijn, dat sy mit gueden versaet sullen worden, dat sy ouer haer vyanden sullen domineren: ghy siet mede dat Godts vyanden, wort toe geseyt: dat sy in allen sullen vermaledijt sijn, dat sy van hongher, ende ellendicheyt sullen verdwijnen, ende van haer vyanden vernielt worden.

Die rechtueerdicheit is dat God sijn vrenden guet doet, ende sijn vianden quaet.

Dorothea.

Dat is recht, ende nae die rechtueerdicheyt behoertet also te wesen, dat God sijn vrenden, haer liefte, vreese, ghehoorsaemheydt teghen hem, alsoe weder met weldaden recompenseert, ende vergelt, //
Fol. C. Lxv v. ende dat hy contrarij, sijn vyanden, om haer onghehoorsaemheydt, ende sonden teghen hem, met alle ongeluck, iammer, ellendicheyt straft.

Theophilus.

Ecclesiast. 8. Nochtans gaet het in dese werlt recht contrarij, als ons Salomon betuycht in Ecclesiaste, aldus, segghende: Daer sijn rechtueerdijghen, die gaet het als of sy wercken der onrechtueerdijgen hadden: ende daer sijn Godtloosen, dien gaet het als of sy wercken der
Prouerb. 13. gherechtijger hadden. Item in prouerbijs: Daer ghy rijckdoem vermoet, daer is armoet: daer ghy armoet vermoet, daer sijn rijckdoemen.

Het gaet den boesen beter in dese aert dan den gueden.

Ten yersten, gheboert dat alle eertsche gueden toe vloijen den menschen, die in ongherechticheyt, ende boesheydt leuen. Godt spreeckt doer Ieremiam: Men vint onder mijn volck Godtlosen, die den luyden stricken stellen, om haer te vanghen: Ende ghe-
Ieremie 5. lijck een slachnette vol voeghelen, alsoe sijn haer huysen dies[1]) vol, dat sy met bedroch, ende boeuerije ghewonnen hebben, daer
Iob 21. af worden sy rijck, machtich ende vet: Iob spreeckt mede: Waerom

1) Dies, *d. i.* van datgene.

leuen die Godloosen, ende worden oldt, ende nemen // toe met *Fol.*
gueden, haer saet is seecker al om hen, ende haer naecoemelingen *C. Lxvi r.*
sijn by hen, haer huys heft vreede voer die vreese [1]), ende Goodts
roede is niet ouer hen: Sijnen ossche laet men toe, ende en misseyt
hem niet, sijn coe calft, ende en heft gheen misganck, haer ionghe
Kijnderen gaen wt, als een cudde, ende haer ionghe Kijnderen
verhoeghen met speelen, sy draghen met hen tamboren, ende harpen,
ende sijn vroelick met pijpen: sy hebben guede dagen, ende en
verschricken nauwelicks eenen ooghenblick voer die Helle, die noch-
tans, tot Godt segghen: Gaet van ons, ons en behaghet die kennisse
uwer weghen niet.

Maer contrarij gheboert den rechtueerdijgen Dienaren Godts,
ende ghetrouwe Discipulen Christi, namelick, dat sy veel tijts, iae
by na al die daghen haers leuents, in dese werldt hebben verdriet,
lijden, tegenspoet, sy sijn arm, siec, blint, croepel, lam, benaut
van herten, versmaet van de menschen, summa haer saecke is Ioan. 16.
alsoe ghestelt in allen, dat sy na Christus Prophecie moeten be- Math. 10.
droeft sijn, schreyen ende huylen: dat sy moeten hem selfs ver- Luce 9.
saeckende, haer leuen ver-//liesende, Christo dat Cruys nae dragen, *Fol.*
dat sy moeten lijden, druc, tribulacij, veruolch. *C. Lxvi v.*

Ten tweeden, soe domineren die rechueerdijghen, nae luyden Die boesen
van Godts beloften niet ouer die ongherechtijghen, haer vyanden: domineren ouer die
mer die ongherechtijgen heerschappijen [2]) ouer haer. Abacuc seyt: gueden.
Ach Heere, hoe lange sal ick toch roepen dat ghy niet hoeren Abac. 1.
sult? Hoe langhe sal ick tot v roepen ouer tonrecht, ende ghewelt,
ende ghy en wilt niet helpen? waer omme laet ghy my moeyten,
ende arbeyt sien? waeromme toent ghy my, roof, ende onrecht
rontsom my: dat ghewelt gaet bouen recht: Daeromme moet die
Wet wankelen, ende can geen recht tot den eynde coemen: want
die Godtloose bedriecht den rechten: Hier af hebben wy clare Genesis 3.
exempelen in Godts vrenden, doer die gheheele schriftuer: Merct Genes. 27.
aen hoe dat Abel is ghedoot, van Caim. Iacob veruolcht van Esau: Genes. 37.
Ioseph, van sijn Broeders: Dauid van Saul: Elias van Iesabel: 1. Reg. 26.
Merct aen hoe die Ioeden gehandelt hebben, mit Christo, sijn 3. Reg. 19. Math. 27.
Apostelen, ende Martelaren: Summa besiet die schriftuer wel doer,
ghy sult alder // wech [3]) vijnden: dat die Godtloosen den recht- *Fol.*
ueerdijghen niet alleen contrarij gewest sijn: maer oock mede ouer *C. Lxvij r.*
haer ghedomineert hebben.

---

1) Iob XXI: 8 en 9*a* luidt in de Vulgata: semen eorum permanet coram eis, propinquorum turba et nepotum in conspectu eorum. Domus eorum securae sunt et pacatae.

2) Heerschappijen, *d. i.* heerschappij voeren.

3) Alder wech, *d. i.* allerwege.

Dorothea.

Tot beuestinghe van v sententie, is niet van noode, voort te halen veel schriftueren, ende schriftlicke exempelen: want wy beuijnden den waerheydt van dien, ghenoech in die werlt onder ons, by daghelickse experiencij: wy sien voer onse ooghen: Soe langhe als die menschen den werldt volgen in Afgoderij, Droncken-schap, Huererij, Ouerspul, Houeerdicheyt, Ghiericheyt, Woeckerijc, Ongherechticheyt, ende ander boesheyden, soe hebben sy vreed, men doense [1]) gheen quaet: maer men beminnense, men prijsense, men sijn daer geerne by: maer als die menschen den werldt met al sijn quade lusten verlatende, Goodts Wett aen nemen, om daer na te leuen in soberheyt oetmoedicheyt, cuysheydt, liefte, waerheyt, bermherticheyt, gherechticheydt, hyllicheyt, so isser nieuwers [2]) plaets voer hen, men haetse, met [3]) blameerense, men veruolcht, iae dootse, met sweerden, wateren, vieren, galghen. //

Die boesen sijn in die werldt wel gesien: mer die gueden worden veruolcht.

Fol. C. Lxvij v.

Theophilus.

Ioan. 15. Dat is tgheen, welck Christus seyt: Waert ghy van die werldt, die werlt souden [4]) v, als die sijnen, lief hebben: maer want [5]) ick v van die werldt heb wtuercoren, daerom haet v die werldt, ghelijck sij my ghehaet hebben, soe sullen sy v mede haten: Sy sullen v wt haer synagoghen worpen. Die tijt sal coemen, dat de gheen, die v doden schijnen sullen Godt daer mede een sacrificij te doen: ende dit sullen sy v doen, om mijnen willen: want sy noch my, noch mijn Vader bekennen Ende ghelijckerwijs, Godt almachtich Satane toelaet, dat hy die rechtueerdijghen, doer quade menschen, sijn Dienaren qualicken tracteert, sienlicken, ende openbaerlicken: Alsoe laet Godt Satane mede toe, dat hy die rechtueerdijgen heymelick trauelgeert [6]) met armoet, siecten, versmaetheyt, teghenspoet, ende ander ellendicheyden in dese werldt, als in Iob blijckt.

Gelijc Satan Godts vrenden doer openbare menschen tribuleert, soe doet hy mede heymelick doer teghenspoet Iob. 2.

Dorothea.

Is dat niet een wonder dinck?

Theophilus.

Het is den gherechtijghen, een seer wonder dinck: want Iob seyt: Als ick // daer op dencke, soe verschricke ick, ende beuen comt mijn vleys aen: waerom leuen dan die Godtloosen, ende worden out, ende nemen toe met gueden? Ieremias: O Heer oft ick met v al rechten woude, soe behoudt ghy nochtans dat recht, nochtans

Fol. C. Lxviij r.

1) „Doen” is het meervoud na „men”.
2) Nieuwers, *d. i.* nergens. 3) Lees: men.
4) Meervoud na het collectivum „die werlt”.
5) Want, *d. i.* omdat.
6) Kilianus vertaalt „trauelgeeren” (traualiéren) door: fatigare, infestare, inquietare. Zie zijn *Etymologicvm*, p. 864.

moet ick met v van dat recht spreecken: Waerom gatet den godlosen soe wel? ende de verachters alle gader hebben die volheydt, ende gheluck? Ghy plantse, datse wortelen, ende wasschen, ende vrucht voortbrenghen: Ghy laet haer toe, dat sy veel van v clappen, ende nochtans castijt ghijse niet: Ia (dat ick breder spreeck) het is die gherechtijghen, tot so moyelicken verwondernisse [1]), dat sy naer haer menschelicke cranckheyt, daer doer wel souden gheschandalizeert [2]) worden, ten waer dat sy, met den ghelooue op Goodts woordt beuesticht wesende, saghen op dat eyndt van dese tijtlicke weluaren der Godtloosen, ende op dat eynt van dese tijtlicke qualickvaren der gherechtijghen: Asaph seyt aldus: Godt is soe guet den Israhel, die daer reyn van herten sijn: maer ic hadde schier ghestruykelt, met mijn voeten, mijnen trede hadde by nae gheslibbert, // want het verdroet my, op die dullen [3]), doen ick sach, dat den Godtloosen soe wel ghenck: want sy sijn met den doodt niet omuaen, ende staen vast, als een pallays: Sy sijn niet in ongheluck, ghelijck ander luyden, ende en werden niet gheplaecht met andere menschen: daerom moet haer hoeuerdie eerlick [4]) sijn, ende haer ongherechticheydt moet hem welstaen: Sy willen ghesien sijn, daerom dat sy so vet sijn, sy doen wat sy mer en dencken: Sy vernietent [5]) al, ende segghen quaet daer af, ende spreecken met gheweldt hoochmoedelick: Sy stellen haren mont in den Hemel, ende haer tonghe gaet in die landen al omme: Daerom keert hem haer volck derwaerts, ende vijnden waters planteyt [6]) by hem, ende segghen: hoe wetet Godt? is oock kennisse by den hoochsten: Siet: dat sijn die Godlosen, die sijn ghelustich in die werldt, ende besitten dat rijckdoem.

Die voerspoet der boesen, is die gerechtijghen moyelick, ende by na tot scandalizacy.
Iob xxi.
Ierem. xij.
Psalm. 73.
Fol. C. Lxviij v.

Soude ick dan te vergheefs mijn herte ghereynicht hebben? ende mijn handen met onschult ghewasschen, ende bin gheplaecht ghewest daghelicks, ende mijn straffinghe was vroech daer: Ick dachte, dat ick oock soe segghen wilde: // Siet, ick verworp dat gheslachte uwer Kijnderen, tot dat ick genck in de hillichdoemen Goodts, ende aen merckte haer eynde.

Fol. C. Lxix r.

Maer die Godtlosen neemen hier wt een oorsaecke om Godt te

---

1) „Het is die gherechtijghen, tot so moyelicken verwondernisse" wil zeggen: de verwondering die de rechtvaardigen hierover gevoelen, kwelt hen, drukt hen dermate ter neder.

2) Gheschandalizeert, *d. i.* geërgerd.

3) Dullen, *d. i.* dollen, boozen. De tekst is eene vertaling van Ps. LXXIII (LXXII naar de Vulgata), vs. 3: quia zelavi super iniquos.

4) Eerlick, *d. i.* heerlijk.

5) „Vernieten" wordt door Kilianus vertaald met: nihili facere, spernere (*Etymologicvm*, p. 719).

6) „Planteyt" beteekent volgens Kilianus, *Etymologicvm*, p. 495: overvloedig.

Om der Godtlosen geluc wort Godt van haer verworpen.

verworpen, ende Sathane te dienen: By Iob spreecken die Godtlosen tot Godt: Gaet van ons, ons behaghet die kennisse uwer weghen niet: wie is die almachtijghe, dat wy hem dienen souden, oft wat sijn wijs ghebetert [1]), ist dat wy hem te gemoete lopen?
Iob 21. Item by Malachiam: Het is te vergheefs, datmen Godt dient: wat
Malach. 3. batet ons, dat wy sijne geboden houden? ende voer den Heer der Heerscharen een strenge leuen leyden? Daerom prijsen wy die verachters: want die Godtloosen gheluck ende voerspoet hebben: Si tenteren Godt, ende het gaet haer in alle dingen wel. Item by
1. Machab. 1. den Machabeen: Laet ons gaen, ende een verbont maecken metten Heydenen, die omtrent ons sijn: want van dier tijt, dat wy van hen gescheyden sijn, soe hebben ons veel quade dinghen gheuon-
Ierem. 44. den: Tot Ieremiam spreecken die Hypocrijten aldus: Nae den woorde
Fol. C. Lxix v. dat ghy in den naeme des Heeren ons // segt, soe en willen wy v niet gehoorsaem sijn: maer wy willen doen nae alle die woorden, die wt onse monde gaen: ende wy willen die Coeninginne des Hemels wieroocken, ende der seluer dranckoffer offeren: Gelijck als wy, ende onse voeruaders onse Coeninghen, ende Vorsten gedaen hebben in die steden Iuda, ende op die straten tot Ierusalem: doen hadden wy luyden oock broots ghenoech, ende het ghenck ons wel, ende wy saeghen gheen ongheluck: maer sint dier tijt, dat wy af gelaten hebben, des Hemels Coeninginne te wieroocken, ende dranckoffer te offeren, soe hebben wy van als [2]) gebreck gehadt, ende wy sijn metten sweerde, ende honger vergaen. Hier
Hoseas 11. toe sprect mede by Hoseam die Synagoge der Ioeden: Ick wil mijne boelen na lopen: die gheuen my mijn broot, mijn waeter, mijn wolle, mijn vlassche, olije, ende mijn dranck: Alsoe wordt noch huyden dat troostelicke, ende salichmaeckende Euangelij ons Heeren Iesu Christi, nv ouervloedelicken in die werlt, wt Gods ghenade, doer sijn ghetrouwe Dienaren verbreyt, schandelicke ghelastert, als
Fol. C. Lxx r. een oorsaecke van die duertijden, oorloghen, // pestilencien, ende ander plagen, die ons nv, in die tijden des gheopenbaerde Euangelijs, oueruallen, om dat sulks in voerleden tijden, onder dat rijck van Satan, in die Antichristelicke Afgoderijen, niet plachte soe swaerlicken te gheschien.

Dorothea.

Hoe gaet dit toe Theophile? verlaet Godt almachtich sijn beloften?

Theophilus.

Neen hy voerwaer: want Godt is almachtich. Iob seyt: Godt is

---

1) „Wat sijn wijs (versta: wij des) ghebetert" wil zeggen: welk voordeel is er voor ons aan verbonden?

2) Als, *d. i.* alles.

eenich, niemant mach sijn voerneminghen kieren: sijn Siel doet, Iob. 23.
al datse wil, ende hy is oock mede warachtich. Bileam seyt: God Numeri 23
is niet als een Man, die lieghet, noch als een menschen Soen, die berou heft, soudet hy segghen, ende niet doen? soude hijt spreecken, ende gheen stadt grijpen [1]): Die schriftuer mag niet ontbonden Ioan. 10.
worden: maer so Christus die waerheydt is, soe moet volbracht Ioan. 14.
worden, al tgheen, dat Godt doer sijn Soen, tot sijn volck ghesproecken heft in die schriftueren.

Dorothea.

Nochtans sien wy, niet alleen voer onse ooghen, die falgeeren moeghen: maer // oock wt Godts woordt, welck eewich blijft, dat *Fol.*
het den rechtueerdijghen gaet, of sy onrechtueerdich waren: ende *C. Lxx* v.
die onrechtueerdijgen, of sy rechtueerdich waren, hoe wel, dat ghy Psalm 118.
nochtans wt die schrift bewesen hebt, het gheen, dat Iob seyt: Dat Godt een Mensch sal gheuen, nae sijn werck, ende een yeghe- Iob 43.
lick verghelden, nae sijn weghen.

Theophilus.

Wy sullen daerom niet segghen Dorothea, dat Godt sijn beloften verlaet: maer dissimuleert, ende dat tot dien eynde, welck ick v voergheseyt hebbe, te weten: om alsoe wel den Godtloosen, als den gherechtijghen te leeren, dat haer beyden, na dese tijt, een ander regiment, ende leuen staet te verwachten: want de wijle het nv in die werldt aldus toegaet, dat die rechtueerdijger onder een ewich cruys verdruckt worden, ende die Godtloosen duyrachtijghe solaes sonder verdriet ghebruycken: ende God heft nochtans doer Esaie 54.
sijn woort, welck bouen berghen, ende hoeuelen, iae, bouen Hemel, Math. 24.
ende Eerde vast staet, contrarij, ende anders belooft: So ist immers claer, dat ons noch een ander leuen staet te ver-//wachten, in *Fol.*
welckent alsoe toegaen sal, dat soe wel teghen die ongherechtijgen, *C. Lxxi* r.
als teghen die gherechtijghen, Goodts beloften, soe veel te heerlicker sullen volbracht worden, als die Godt heft meer geschenen te verlaten [2]): dat is: dat de Godloosen (nae Goodts toe segghen) recht sullen arm sijn, recht sullen steruen, recht sullen vermaledijt sijn, ende contrarij: dat die gherechtijghen recht sullen rijck sijn, recht sullen leuen, recht sullen ghebenedijt sijn.

Dorothea.

Hoe salt dan met de Godtlosen gaen?

---

1) „Soude hijt spreecken, ende gheen stadt grijpen?" De zin is eenigszins gewrongen. De schrijver wil zeggen: zou God het spreken, en zou het niet plaats grijpen?

2) „Als die Godt heft meer geschenen te verlaten" wil zeggen: hoe meer het heeft geschenen dat God ze verliet.

Theophilus.

Dat eyndt der boesen. Sy sullen verdwijnen haestelicken in een ewijghe schande, ende verdorfenisse. Iob seyt: Hoe sal dat licht der Godtlooser wt ghe-
Iob xxi. blust worden, ende hare ongeluc ouer hem coemen: Sy sullen sijn, als stro voer die wint, ende als caf, dat dat onweder wech voert, ende van die gramschap der almachtijgen sullen si drincken: soe mede Dauid: Een weynich tijts ende die Godtloose sal nieuwers
Psalm . 36. wesen, als ghy op sijn plaets siet, so sal hy nieuwers verschijnen: Ick heb gesien een Sondaer dat hy was sterck, ende hooch, als
Fol. C. Lxxi[v]. een // lauren boom: Ick sijn voer by ghegaen ende hy was niet: ick heb hem ghesocht ende hy worde niet gheuonden: want die ongherechtijghen sullen vergaen, ende die Godtlosen sullen wtghe-
Iob 20. houden [1]) worden. Iob weder: En weet ghy niet, dattet altijt alsoe ghegaen is, sint dat menschen opter eerden sijn ghewest, dat die beroeminghe der Godtlooser niet langhe en staet, ende de blijtschap des hypocrijts, duert eenen oogenblick: Al waert dat sijn hoochte oock in den Hemel reycte, ende sijn hooft aen die wolcken, soe sal hy nochtans ten lesten vergaen, als eenen dreck, dat die, die hem guet gheacht hebben, sullen segghen: waer is hi? Ghelijck eenen droem vergaet, soe sal hi oock niet ghevonden worden: ende ghelijck een gesichte in der nacht verduijnt, welck ooghe hem gesien heft, en sal hem niet meer sien, ende sijne plaetse sal hem
Iacob . 5. niet meer beschouwen. Iacobus spreect van haer: Ghy hebt op die eerde in welluste gheleeft: ghy sijt derten ghewest: ghy hebt v herten op gheuoet, ende ghemest, als op enen slach dach [2]), dat is al die wellust, die ghy op die werldt ghehadt hebt, sal v wesen
Fol. C. Lxxij[r]. als die vette beesten, // die ghemest worden om te slaen [3]). Hier mede accordeert Ieremias, vander Godlosen voerspoede, tot Godt
Ierem . 12. aldus spreeckende: O Heer ghy laet haer vry henen gaen, ghelijck als schapen, op dat sy gheslaghen souden worden, ende ghy spaertse,
Psalm . 73. op dat si gedoot souden worden. Asaph: O Heer ghy settet haer dinghen op donsekere, ende stootse daer neder te gronde: Hoe worden sy haestelick soe woeste, sy gaen onder, ende nemen een eynde met veruaernisse, ghelijck een droome, wanneer yemant ontwaect.

Dorothea.

Wt dese Prophecien, can ick noch niet verstaen, hoe danich dat haer subitelicke verderfenisse wesen sal, beduyt my die wat claerlicker.

---

1) Wtghehouden, *d. i.* uitgehouwen.
2) Slach dach, *d. i.* slachtdag.
3) Slaen, *d. i.* slachten.

Theophilus.

Sy sullen worden gheworpen in die wtterste duysternisse, daer wesen sal, schreyen der ooghen, ende knarsen der tanden, daer haer worm niet sal steruen, ende haer vier niet sal wtgheblust worden: daer si de anderde doot [1]) sullen steruen in een poel, die vlammende is, met vier ende sulphur. Godt spreckt doer Ieremiam: Ick beghinne mijn castijnghe, // van die Stadt, die met mijn naem ghenoemt wordt, ende soudt ghy vry gaen? ghy sult des niet ontcoemen: soe mede Petrus: Die tijt is, dat het ordel Godts van Godts huys begint, ende ist dattet van ons yerst begint, wat eyndt sal wesen, den ghenen, die den Euangelij niet gheloouen? Dese schriftueren beduydt [2]) Christus, seggende: Geschiet dit in een groen houdt, wat sal gheschien in een dor houdt: dat is: Castijdt Godt almachtich soe swaerlicken sijn vrenden: hoe bitteren kelck des toorns sal sijn vyanden van hem gheschoncken worden: want ist saecke (seyt Petrus) dat die rechtueerdijghe nauwelick salich worden sal, waer sal die Godtloose sondaer blijuen?

Math. xxij
Esaie lxvi.
Apocal. 21.
Ierem. 25.
Fol. C. Lxxij v.
1. Petri 4.
Luce xxiij.
Apocal. 14. 15. 16.
1. Petri iiij.

Dorothea.

Dat verstae ick wel Theophile: Daer om verclaert my nv, wat leuen die gherechtijghen sullen hebben.

Theophilus.

Dauid seyt: O Heer hoe heerlick is v guetheydt: hoe salich sijn die menschen Kijnderen, die haer beuelen v ghetrouheyt [3]), als een schadu der vloeghelen: Sy sullen droncken worden van de oueruloedicheydt ws huys, ende ghy sult haer // drancken met die beker uwer wellusten: By v o Heer, is die fonteyn des leuents, ende in v licht, sullen wy dat licht sien, Van die salicheyt der gerechtijgen, sprect Esaias aldus: Die Sonne en sal v niet meer sijn tot een licht des dachs, ende dat licht der Manen sal v niet meer lichten: maer die Heer selfs sal v een eewich licht wesen, ende v Godt sal dijn prijs sijn: Dijn Sonne en sal niet méer onder gaen, noch dijn Mane den schijn verliesen: want die Heer sal dij eewich licht sijn, ende v truerijghe daghen sullen een eynde hebben, of v gheloont worden. Ioannes seyt hier af: Siet, het Tabernakel Godts is met die menschen, ende hy sal met haer woenen, sy sullen sijn volck sijn, en hy sal met haer wesen haer God, ende Godt sal alle tranen af drogen van haer ogen, daer sal niet langer sijn, noch doot, noch leet, noch geroep, noch ghecrijsch, noch smerte: want die yersten sijn wech ghegaen.

Dat eyndt der rechtueerdigen.
Psalm. xxxvi
Fol. C. Lxxij r.
Esaie lx.
Apocal. 21.

---

1) De anderde doot, *d. i.* de tweede dood.
2) Beduydt, *d. i.* legt uit.
3) „Die haer beuelen v ghetrouheyt" wil zeggen: die zich aanbevelen (zich overgeven) aan Uwe trouw.

Dorothea.

Sal dese glorij der gherechtijgen, niet heerlick, ende wonderlick sijn?

Theophilus.

Fol. Christus nae onse cleyne menschelic-//ke begrijp spreeckende, ghe-
C. Lxxiij v. lijckt die (als voergheseyt is) in claerheyt by die Sonne in dat fir-
Math. 13. mament des Hemels, in heerlicheyt, by die Enghelen Goodts: maer is [1])
Marci. 12. nochtans den menschen ooghen onsienlick, den menschen ooren onhoer-
1. Corinth. 2. lick den menschen tonge onspreeckelick, als Paulus leert: want hy
Philipp. 3. seyt: Dat die gherechtijghen, in glorij sullen gelijck sijn, den Soene
1. Ioan. 3. Godts. Ioannes seyt: Dat sy Godt sullen ghelijck sijn, ende hem
sien, als hy is: Van dese glorioese heerlicheyt der gherechtijghen,
spreect Dauid: O Heer een dach is beter in v huys, dan duysenden,
Psalm. 83. namelick, in die eerd: Merct wel aen Dorothea, wat Dauid al seyt
met dese corte woorden: Of ghy eens mocht coemen in een Bruyloft,
van een Ioncker, Graef, Hertich, iae Coeninck, die een maent
duerden, ende ghenieten al die solaes, des wel bereyden spijs, ende
costelicken dramcks, al die triumph ende glorij van sanghen, Pijpen,
Harpen, dansen, ende ander vruechden, sout ghy v niet dencken
salich te sijn, souden die groote glorij v niet sijn tot verwonder-
nisse?

Dorothea.

Iase trouwen, ende oock grootelicken. //

Theophilus.

Fol.
C. Lxxiiij r. Maer nv seyt Dauid: Al waert saecke dat al die glorij des ghehelen werldts, te saemen waer ghesmolten, ende dat wy die mochten gebruycken duysent dagen, iae duysent iaren, soe souden die noch niet soe groot sijn, als die glorij van enen dach in Godts huys.

Dorothea.

Hoe soe?

Theophilus.

Want daer is in dese werlt gheen glorij, of men mach die met
oogen sien, met ooren hoeren, met monde wtspreecken, of te minsten
met den herte wel begrijpen: daer is in die werldt gheen blijdt-
schap, die des menschen herte versaet: maer den glorij van die
1. Corinth. 2. gherechtijghen in Goodts rijck, machmen met ooghen niet sien,
met ooren niet hoeren, met monde niet wtspreecken, met herte
Psalm. 16. niet begrijpen, ende in Goodts aenschijn is versadinghe des
vroelicheyts.

Dorothea.

O wonderlicke veranderinghe: O onsalijghe sondijghe menschen, die hier in alle werldtse solaes ghemest worden, tot sulckdanijghen

---

1) Nl. de „glorij der gherechtijgen".

ellendijghen doodt: // O salijghe rechtueerdijghe menschen, die in dese werldt met alle lijden worden ghedoot, tot soedanijghen eewich leuent Fol. C. Lxxiiij v.

Theophilus.

Alsoe sullen wy sien in die tijt, als Malachias seyt: Wat onderscheyt datter is, tusschen den rechtueerdijghe, ende onrechtueerdijghe, tusschen den gheene, die Godt dient, ende den gene, die God niet dient, welck wy in dese werldt niet rechtelicken moeghen sien. Waer om Ioannes seyt: Mijn liefsten, wy sijn nv Godts Kijnderen, ende tis noch niet geopenbaert, wat wy sijn sullen: of hy wilden segghen: Wy sijn nv all Kijnderen Goodts: maer wy weten noch niet wat wy worden sullen, dat is: wi weten noch niet, wat een heerlick dinc, dattet is, een Kijndt Godts te sijn: want die Kijnderen Goodts, gaen met de Kinderen van Satan onder een ghemengt, men can den een van den ander niet onderscheyden, wterlicken, ia die Kijnderen van Satan, hebben in dese Werldt (als gheseyt is) dickmael veel meer voerspoets, dan die Kijnderen Godts, ende sy steruen te saemen sonder onderscheyt: gelijc Iob seyt: Dese sterft fraey, ende ghesondt in alle // rijckdoem, ende volle genoech, sijn melc vat, is vol melcks, ende sijne gheebenten [1]) werden ghemest, met march: maer die ander sterft met bedroefder sielen, ende en heft noyt, yet guets gheten [2]), ende ligghen ghelijck met malcander in die eerde, ende de wormen bedeckense: mer dan sullen wy sien hoe heerlick het is, Gods Kijnderen te sijn, als Godt hem openbaert: want wy sullen hem sien, wy sullen hem ghelijck sijn: Alsoe hebt ghy nv lieue Dorothea (soe ick hoope) oueruloedelick, ende ghenoech ghehoort, hoe dat Godt sijn vrenden castijdt, om te verclaren, ende opentlicken te betuyghen een ander leuen, welck nae dese teghenwoordijghe, tijtlicken leuen, sijn vrenden sal toecoemen, in soe veel grooter glorij, ende heerlicheyt, als haer dit leeuen, ellendijgher ghewest is. Malach. 3. 1. Ioan. iij. Iob xxi. Fol. C. Lxxv r.

Dorothea.

Sijn dit nv al die oorsaecken, waerom Godt almachtich sijn volck hier castijdt, ende stadelicken onder dat cruys houdt?

Theophilus.

Men souden noch wt die schriftuer, wel meer oorsaecken moeghen vijnden: maer dese sijn die principaelste, die meest // tot onse leeringe strecken. Fol. C. Lxxv v.

Dorothea.

Dauid mach wel rechtelicken seggen: O Heer v woordt is een Psalm. 118.

1) Lees: ghebeenten.
2) Gheten, *d. i.* gegeten.

Psalm . 118. Lanteerne voer mijn voeten, end een licht op mijnen padt. Item: O Heer, v woorden sijn soeter, dan hoenich in mijnen mondt: want hoe soudtmen nae Godts wil hem hier moeghen voeghen, als men Godts herte, wt sijn woorden niet bekennen [1]), hoe soudtmen dusdanich bitter lijden, ende swaer verdriet guets moets, ende verduldelicken verdraghen, ten waer, datmen die soete troost, ende leeringe, van Gods woort hadden?

Theophilus.

Tis also Dorothea, ende daerom seyt Dauid mede: Tribulacij,
Psalm . 118. ende benautheyt hebben my gheuonden: mer o Heer v gheboden sijn mijn vermaeckelicheyt: Daerom heb ick v gheboden lief, bouen golt, ende costelicke ghesteenten.

Dorothea.

Och lieue Theophile, hoe weet ghy dus alle dinck, die schriftueren vloyen v soe lieflicken wt die mondt, ende alsoe pertinent een yeghelick op sijn punct: dat onse Pastoor, die langhe tijt in
Fol. C. Lxxvi r. die ver-//maerde vniuersiteyt van Loeuen ghestudeert heft, iae oock mede een Meyster genoemt wort, by v niet mach ghelijckt worden: want als hi ons in die crancheyden visiteert, soe weet hy niet te
Prouerb . 3. seggen, dan, dat wy lijdtsaem moeten wesen, dat Godt lief heft, den genen, die hy castijt, dat onse Heer Christus veel voer ons geleden heft, dat wy alsoe mede wat voer ons selfs moeten lijden, ende daer mede ghedaen [2]), niet met allen [3]) troestelicks, wt die schriftuer voortbrengende, waer dat lijden hen [4]) compt, waerom, ende tot wat eyndt ons dat ouercompt.

Maer ghy Theophile, hebt niet soe langhe (als my dunckt) ter schoelen ghegaen, ende nochtans, is daer nauwelick een tuttel in die schriftuer, of ghy hebt dat op v duym, ende weet dat properlick by te brenghen, waen [5]) hebt ghy toch dese wijsheyt?

Theophilus.

Waen hebben die Vischers, Petrus, Andreas, Iacobus, Iohannes,
Esaie 54. die wijsheyt ghecreghen? Hebt ghy niet gehoert dat Esaias seyt:
Math . 11. Sy sullen altesaemen van Godt geleert wesen: Hebt ghy niet ghe-
Fol. C. Lxxvi v. lesen, dat Christus sijn Hemelsche // Vader danckt, om dat hy sijn raden verborghen hadde, voer die wijsen van dese werldt, ende heft die, den cleynen gheopenbaert: Aenghesien, dat die werltsche menschen niet Godt: maer hem seluen soecken, studerende alleen tot haer ghewin, eer, ende macht, ende niet tot stichticheyt, ende

1) Meervoud na „men”.
2) Daer mede ghedaen, *d. i.* daarmede eindigt het.
3) Niet met allen, *d. i.* niets.
4) Hen, *d. i.* vandaan.
5) Waen, *d. i.* van waar.

verbeteringhe van Godts gemeente: Daer om compt God volbrenghen tgheen, dat Paulus seyt: Ende vernielt die wijsheyt der wijsen, 1. Corinth. 1.
verworpt dat verstandt der verstandijghen: alsoe dat sy verkiert 2. Timoth 1
worden tot ydele clap, ende gheuen haer wt, voer Doctooren, ende Meysters des Wets, nochtans niet verstaende wat, of waer af sy spreecken: mer den menschen, die in Gods woort alleen daer toe studeren, dat sy wt gheheelder herten Godt, ende die kennisse Goodts soecken voer haer, ende hoeren naesten, dien verlicht Godt haer herten, dat sy Godts woort bekennen, ende verstaen, al sijn sy cleyn, ende nae den werldt onwijs: want Dauid seyt: O Heer Psalm. viij.
wt den monde der Kijnderen, ende der ghenen die noch suyghen, hebt ghy v lof verbreyt. Hier toe seyt Paulus tot sijn Corintheren: 1. Corinth. 1.
Merct aen v roepinghe: want // onder v sijn niet veel wijsen, na *Fol.*
den vleys, niet veel machtijghen, niet veel eedelen: maer het gheen *C. Lxxvij* r.
dat dwaes was nae die werldt, heft Godt vercoren, om dat hy die wijsen soude beschamen: Die crancken des werldts, heft Godt vercooren, om die stercken te beschamen: Die versmaet, ende niet sijn in die werldt, heft Godt vercooren, om te destrueeren, dat yet was: op dat gheen vleys voer Godt hem souden roemen.

Dorothea.

Godt bekent de menschen, ende weet wie sijn wijsheydt weerdich sijn, als die gueden, ende wie die niet weerdich sijn, als die boesen.

Theophilus.

Dat bewijst die wijseman, aldus segghende: Die gheest des wijsheydts, sal niet in gaen in een boeswillige siele, ende in een lichaem, Sapient. 1.
dat den sonde onderworpen is. Item Godt doer Esaiam: Wien sal Esaie 66.
ick aensien? op wie sal mijn gheest rusten? certeyn op den gheene, die van eenen allendijghen, vernederden, ende ghebroeckenen geest is, ende die mijnen woorden vreest.

Dorothea. //

Lieue Theophile, laet het v niet verdrieten, dat ghy my leret: *Fol.*
want v arbeyt sal niet te vergeefs sijn, inden Heer: gaet nv voort *C. Lxxvij* v.
verclaren, hoe ick my in dit lijden sal draghen: ende als ick die 1. Corinth. 15.
voerghenoemde oorsaken ouer peysende, beuind, dat ic om den een of den ander van God ghecastijt word, hoe dat ick op een yegelijck artikel, mijn herte sal moeghen troesten, dat ic sonder vertwijfelen, God daer in mach ghehoorsaemheyt gheuen.

Theophilus.

Dit is nv van noode, ende ick wilt oock gheerne doen: maer my dunckt, dat ick v voer dese tijt, al ghenoech hebbe gheleert, soe veere v dat tot eenich profijt sal wesen: want ick heb v, al veel gheseyt, ende het gheen dat ick v op dese materij noch hebbe

te segghen, sal niet weynigher sijn, alsoe dat v memorij dat niet altemael sal connen behouden: Daer om ist orbaerlick, dat ick mijn materij endijghe, ende aen v oorlof neeme van hier te gaen, op dat ghy in eenicheydt v herte moecht becommeren, met [1]) het geen dat ick v nv voergehehouden heb, om dat selfde niet alleen wel te verstaen: maer oock mede eenichsins (soe veel v cranck-//
Fol. heydt lijdt) in die memorij te drucken: want alsoe sult ghy mor-
C. Lxxviij r. gen beter indachtich wesen, van die materij, als ick v die voerghesproecken articulen weder met corte woorden ouerloope, ende v sal veel soeter wesen, die schriftlicke troost, welck ick v daer op sal inuoeren.

Dorothea.

Belooft ghy my dan, dat ghy morgen seeckerlick wilt weder coemen?

Theophilus.

Iacob . 4. Ick belooft v, soe veere dat Godt gelieft, ende my toelaet: Daerom wil ick v nv gueden nacht segghen, Godt den hemelschen Vaeder doer Christum Iesum onse Heer biddende, dat hy doer sijn hyllighen gheest v herte vertroost tot lijdtsaemheydt in dese sieckte, ende doer sijn gracij v lichaem verstercke tot salijghe ghesontheyt.

Dorothea.

Ick dancke v Theophile, ende wensche v mede van God, een guede nacht, ende alle salicheyt. //

Fol. C . Lxxviij r.

Die vierde Visitacij, in welcken schriftelicken gheleerdt wordt: Hoe een Mensch hem nae Gods wil sal vertroesten, als hy van Godt ghecastijdt wort, om eenijghe der voergeschreuen [2]) oorsaecken willen.

Theophilus.

HOe sijt ghy nv ghemoet Dorothea?

Dorothea.

Certeyn Theophile, waer my dat lichaem soe guet, als is die ghemoet, ick soude hier niet ligghen: Mijn gheest is in Godt ghesondt: maer mijn lichaem is in sieckte cranck.

---

1) „Op dat ghy in eenicheydt v herte moecht becommeren, met" wil zeggen: opdat gij in eenzaamheid moogt overpeinzen.

2) Voergeschreuen, *d. i.* in het voorafgaande beschreven.

Theophilus.

Dat is het geen, welck ick van v verwachten te hoeren, tot groote blijtschap mijnes hertes, dat v gheest in Godt ghesont is: want nv wil, of mach ick v om die siecte niet beclagen, ende my daer in met v bedroeuen: maer veel meer v, om den selfde gratuleeren, ende my met v daer in verblijden, sekerlicken wetende: dat die sieckte v nv tot veel meer profijt, // ende salicheyt is, dan v die ghesontheyt wesen soude: Die Vaeder gheeft, ende doet sijn Kijnde, dat hem dunct den Kijnde profitelickste te sijn, hoe wel dat Kint (soe het niet nae sijn natuerlicke begheerten gaet) dat alsoe somtijts niet can verstaen, onwetende sijnde, van den voersichtijghen raet [1]) des Vaders: Aenghesien dan dat ghy Dorothea, nv een vrendinne, iae een Kijndt Goodts sijt, van welcken Goodts gheest, is v gheest een ghetuyghenisse gheuende, so ist seecker dat Godt v gheuen, ende doen wil, dat v alder profitelickste is: ende want [2]) hy v nv gheen ghesontheyt gheeft: maer laet v in die sieckte blijuen: daer om ist claer dat die siecte v salijgher is, dan die ghesontheyt v soude weesen: Dit verstaet v natuer niet, die niet smaect, dat Godts gheest aengaet: maer v geest wel, die welken in Christus schoel, wt den boecke des Godtlicken woordts, doer den hyllighen geest, van mijn monde, nv van dese saecke wel gheleert, ende seecker gheworden is.

Fol. C. Lxxix r. — Roman. 8. — 1. Corinth. 2.

Dorothea.

Dat is waer Theophile: maer ick begheer, dat ghy tot meerder leeringhe, ende // vaster seeckerheydt van mijn gheest, in dese saecke gaet volbrenghen, tgeen dat ghy my gister beloofden, namelick, dat ghy my schriftelicken [3]) leert, hoe ick my seluer sal, nae Goodts wil vertroesten, als ick van Godt om eenijghe der voergenoemder oorsaecken gecastijdt worde.

Fol. C. Lxxix v.

Theophilus.

Daer toe sijn ick ghecoemen, ende op dat ick dat ordentlick doe, soe wil ick v yerst een weynich segghen (ghelijck ick oock voer in mijn yerste visitacij ghedaen heb) wat gheuoel ghy sult hebben generalicken van alle lijden, wt alsoe wat oorsaecke het mach coemen.

Dorothea.

Doet soe v ghelieuet, ende my dunct profijtelicste te sijn.

Theophilus.

Dorothea, ghi moet in den yersten voer al, dat, in alle lijden

---

1) Voersichtijghe raet, *d. i.* providentiëele bedoeling.
2) „Want" beteekent hier: omdat.
3) Schriftelicken, *d. i.* met gronden, aan de Schrift ontleend.

voer een vast, ende onbeweeechlick fundament in v herte setten:
Dat alle lijden, den menschen ouercomt, niet doer een gheual (als
eenijge Philosophen meenden) off quaet auontuer: maer doer die
Esaie x. wetenschap, ende ghehengenisse Gods: want doer Esaiam sprect
Fol. C. Lxxx r. die Heer: Ick sijn, die daer scheppe dat // licht, ende de duyster-
nisse, die daer vreed maecke, ende dat quaet, (dat is ellendicheyt)
Prouerb. 22 voortbrenghe: Salomon seyt: Een rijck mensch, ende een arm
mensch, sijn melcander gemoet [1]), Godt is de schepper van haer
Math. x. beyden: Christus seyt: Al die haren van v hoeft, sijn getelt: Dat
Gheene creatueren moegen ons schadich zijn sonder oorlof van God
lijden schijnt somtijts ons van de creatueren te coemen, om dat sy
ons dat wtterlicken aen doen: maer oorspronckelick compt ons dat
lijden niet van die creatueren: maer van Godt, of sijn ghehenghe-
nisse, doer die Creatueren: want al tgheen, dat in Hemel, Eerde,
ende Hel is, leyt Godt onderworpen: alsoe connen oock gheen
creatueren in Hemel, Eerde, Helle, den menschen schadich sijn,
1. Corinth. 15. sonder oorlof van Godt ontfangen te hebben: ende sy connen ooc
den menschen niet veerder schadich sijn, dan het Godt ghelieft:
also dat alle Creatueren niet sijn, dan middelen, ende Dienaren
Esaie 10. Godts tot castijnghe sijnder vrenden: want by Esaiam wort Assur
ghenoemt, een roed, ende stock van Godts toorn, om dat Godt
doer hem sijn volck wilde plaghen: Neempt cortelicken een exem-
pel wt alle Creatueren in Satan, die in den yersten, die alder
Fol. C. Lxxx v. starckste is // der Creatueren: want Iob seyt van hem: dat hy
ijser acht, als stoppelen, ende metael, als een vermolsemt [2]) hout,
Iob. 41. ende dat in die eerde, gheen cracht by hem mach gelijct [3]) wor-
Satan is onse starcste ende nijdichste vyandt.
den. Ende die ten tweden, soect bouen alle Creatueren der men-
schen verderfenisse: want Petrus seyt van hem: Dat hij als een
brijsschende Leeuw, gaet ront om ons, soeckende, wie hi mach
1. Petri 5. verslinnen: Dese stercke, ende bloetgierijge Tijran, heft Iob niet
moeghen schadijghen, soe veel, als een haer op sijn hoeft, of hy
most van Godt yerst consent hebben: Godt consenteerden hem Iob
Iob 1. schade te doen in sijn guet, met een beuel, dat hy sijn lichaem
soude ongheraeckt laten: alsoe heft Satan ghedaen, hy heft Iob
sijn guet, ende Kijnderen genomen: maer sijn lichaem heft hy
niet gheraect: Daer na gaf hem Godt dat lichaem van Iob in sijn
Iob. 2. hant, met condicie, dat hy sijn leuent soude sparen: Certeyn sijn
boese begheerten tegen Iob, heft hi volbracht: maer niet bouen
den crijt [4]), welc hem van Godt ghestelt was: hy heft Iob ghe-

---

1) Sijn melcander gemoet, *d. i.* ontmoeten elkander.
2) Vermolsemt, *d. i.* vermolmd.
3) Gelijct, *d. i.* vergeleken.
4) Crijt, *d. i.* afgeperkte ruimte, kring, grens. Zie Kilianus, *Etymologicum*, p. 326.

slaghen met boese sweeren, van den hoole sijnder voeten, totten oppersten sijns hoefts toe maer sijn leuent heft hy ghe-//spaert, ic laet staen dat hi Iob niet mochte schadijghen sonder Goodts ghehenghenisse: Hier toe seyt Augustinus, in Psalm. 32. Heft de Duuel wel een Schaepken doruen neemen, van den hylligen Iob, eer hy geseyt hadde: Sendt v hant: dat is: gheeft my macht? Hy wilde wel, mer Godt liet hem dat niet toe: Maer alst Godt hem toeghelaten heft, soe heft hy macht ghehadt: Daerom heft hy niet ghemoeghen: mer die gheen, die dat toe ghelaten heft: Daerom seyt oock Iob niet: Die Heere heftet ghegheuen, die Duyuel heftet ghenomen: mer de Heere heftet ghegeuen, die Heere heftet weder ghenomen: Hy mocht in die Varkenen van die Gadereren niet coemen, sonder consent van Christo yerst verworuen te hebben: Mach dan ons Satan die sterckste der Creatueren, ende die nidichste onser vyanden, sonder Godts oorlof, ende consent niet hinderen: wat Creatuer sal ons moeghen beschadijghen, als Godt met ons is?

Fol. C. Lxxxi r.

Luce. 8.

Roman. 8.

Dorothea.

Dat is Theophile seer troostelick, dat alle lijden ons ouercompt doer Goodts ghehengenisse, ende dattet ouer ons niet // veerder ghewalt heft, dant Godt gelieft: want hier wt weten wy mede, ghelijck Godt lieft heft alle dinghen die sijn, ende hatet der dinghen gheen, die hy gemaect heft, iae oock wil, dat alle menschen sullen salich worden, dat [1]) dit lijden ons niet gheheelicken vernielen sal, ghelijck Dauid in sijn persoen betuycht: Castijende, heft my die Heer ghecastijdt: maer den doot heft hy my niet ouergheleuert.

Fol. C. Lxxxi v.

Sapient. 11.
1. Timoth. 2.

Psalm. 117.
God castijt wt liefte tot onse profijt.

Theophilus.

Dat is certeyn waer, ende daerom sult ghy oock voer allen [2]) weten, om v lijden vroelicken te draghen. Ten yersten: dat [3]) v die castijnghe (wt wat oorsaecke sy geschien mach) van Godt compt wt liefte, tot v profijt, gelijck die schrift alderwech [4]) ghetuycht: dat Godt castijdt, den genen die hy lief heft. Ten tweden: dat de Heer (nae Paulus vermaen) ghetrou is, ende v niet meer sal oplegghen, dan ghy cont verdragen: mer sal v met die tentacij geuen een wtganck dat ghijt cont verdraeghen. Ten derden: dat het lijden van dese werlt tijtlick is, ende niet eewich duyren sal: Petrus seyt: Den tijt des tentacijs cort te sijn, ende de Heer spreect doer Esaiam: O mijn volck gaet henen in // dijn camer,

Prouerb. 3.
Roman. 8.
Apocalip 3.
Godt temteert niet bouen onse crachten.
1. Corinth. 10.
Dat lijden des lichaems is tijtlick.
1. Petri 1.

Fol. C. Lxxxij r.

1) „Dat", enz. hangt af van het voorafgaande „weten wy".
2) Voer allen, *d. i.* vóór alle dingen.
3) „Dat", enz. hangt af van het voorafgaande „weten".
4) Alderwech, *d. i.* allerwege.

Esaie 26. ende sluyt die doere achter toe, verbercht v een cleynen oogen-
Hebre. 12. blick, tot dat den toorne voerby gae: Paulus seyt: Ist dat wi de vaderen ons vleyschs tot castijders hebben ghehadt, en sullen wy dan niet veel meer den Vaeder der gheesten onderdaen worden, ende leuen? Ende tis waer, sy hebben ons een weynich daghen ghecastijdt, na haren duncken: mer dese [1]), tot profijt, oft nutticheyt, op dat wy die hylliginghe souden begrijpen [2]). Ten vierden: dat dit lijden v gheschiet tot glorificacij van v Siel: Alle castijnghe (spreeckt Paulus) als sy teghenwoordich is, en werdt niet aenghesien, voer een vroelick, mer droeuich dinck: Maer hier na salse een vreetsame vrucht der gherechticheyt gheuen, den ghenen, die daer doer gheoefent sijn. Item: Ick acht dat lijden van dese tijt, niet weerdich te sijn, die heerlicheyt, welck aen ons geopenbaert sal worden. Item: Dese ogenblicse lichticheyt des teghenwoordijgen lijdens [3]), werct wonderlicken bouen maten, een eewijghe heerlicheyt des glorijs

Het lijden des lichaems is tot glorificacij des ziels.

Hebre. 12. Roman. 8. 2. Corinth. 4

God laet sijn vrienden doer lijden, niet van hem aftrecken.

Ten laesten: dat Godt v doer gheene lasten, ofte lijden, van hem sal laten aftrecken: Christus seyt: Mijn Schapen, // hoeren mijn stemme, ende ick bekenne haer: sy volghen my, ende ick geue hem dat eewijghe leuent, sy sullen in der eewicheyt niet vergaen, ende niemant sal haer wt mijn hant trecken: Mijn Vader die my die gegeuen heft, is bouen allen, ende niemant mach haer trecken wt die handen mijns Vaders: Hier wt beroemt Paulus: Dat noch Doodt, noch Leuen, noch Enghelen, noch Principaten, noch Potestaten, noch eenich Creatuer hem sal af scheyden, van die liefte Godts die daer is in Christo Iesu.

Fol. C. Lxxxij v. Ioan. 10.

Roman. 8.

Dorothea.

Gaet met v redenen al voort Theophile.

Theophilus.

Daer nae sult ghy ouerdencken, die oorsaecken des tribulacijs, die welcken ick v voerghehouden heb, ende neerstelicken besien, waerom, dat Godt v met dusdanijghen lijden castijdt: Ende inden yersten sult ghy aenmercken v voergaende leuen, in ghedachten, woorden, ende wercken, ende besien, of daer gheen besmettenisse der sonden is: Beuindt ghy daer ghebreecken, ghedenckt ter stondt, dat dese castijnghe v van God geschiet, om v sonden: Ende als dan, sult ghi voer // allen, in dese saecke, v met der herten verblijden, doer die groote ghenade, ende bermherticheydt Goodts

God castijt ons om die sonde tot penitencij.

Fol. C. Lxxxiij r.

1) Dese, *d. i.* dit.

2) „Begrijpen" beteekent hier: capere. Zie Kilianus, *Etymologicvm*, p. 40. De schrijver wil zeggen: opdat wij de vrucht zouden plukken die door zoodanige kastijding ons deel kan worden, nl. heiliging.

3) 2 Kor. IV:17, naar de Vulgata: id enim quod in praesenti est momentaneum et leve tribulationis nostrae.

teghens v, die welcken daer in hoochelicken wtblickt [1]), dat Godt v niet haestlicken slacht [2]), doot ende vernielt, als die v verdoemen wil, ghelijck veel menschen gheboert: maer dat hy (als een liefhebber) sachtelicken met v handelt, ende lieflicken sijn toorn teghen v sonden laet wt schijnen, met soedanijghen castijnghe, op dat ghi daer doer sult vermaent worden, van v ghebreecken, ende v tot penitencij wederkieren: Ende daer nae, sult ghy vermaent worden, den Heer, die v dus treckt, nae te volgen, ende v haestelicken te Roman. 5.
voegen tot penitencij, betrouwende vergeuinge van sonden, doer Esaie 53.
Christum Iesum, die van Godt den Vader gesonnen is, in dese Ioan. 3. Apocalip. 2
eert, om voer onse misdaet te voldoen, doer sijn volmaecte ghe- Genesis 4.
hoorsaemheydt, ende doot, soe die schrift ghetuycht: Also Adam, ende Eua siende den doodt van haer Soen Abel, soe gheuoelden sy wel, dat sy daer doer vermaent worden, van haer sonden: maer sy hebben nochtans niet ghedespereert, sy hebben niet verworpen die hoope van vergheuinge der // sonden, ende salicheydt: want *Fol.*
sy wisten [3]) God niet te willen, dat sy tselfde souden doen, om *C. Lxxxiij* v.
die beloftenisse, welck haer gegheuen was, van des Vrouwen zaet, dat den Serpent met al sijn macht, namelick Sonde, Doot, Helle, verwonnen hebbende, haer weder tot den leuen, ende salicheyt soude helpen: Manasses is seer gheplaecht gewest in een sware 2. Paral. 33.
geuanckenisse: waerom? voerwaer om sijn sonden: mer heft hy sijn hoope verworpen? is hy van Godt verdoemt? gheensins: Hy heft vergheuinghe der sonden gebeden, ende betrout wt Gods ghenade, ende se is hem gheschiet [4]).

Dit is die sonderlingste [5]) predicacij des Euangelijs, die van aenbeghinne des Werldts gheleerdt is ghewest, doer die Patriarchen, Propheten, Christum, die Apostelen, ende noch huyden gheleerdt wort, als dattet menschelicke gheslachte soe veel ellendicheydts Deuteron. 28.
onderworpen is om die sonden, niet tot sijn eewijge verdoemenisse: maer op dattet daer doer sal mercken, hoe swaerlicken Godt vergramt is op die sonden, ende alsoe doer sulcdanijghen vermaninghe ghetrocken worden tot penitencij, ende hem tot Godt // weder- *Fol.*
kieren: Altijt wortter wtgeroepen: doet penitencij, dat Rijck der *C. Lxxxiiij* r.
Hemelen ghenaket. Math. 3.

Het is certeyn al swaer, in soe groot lijden, dat ons om die sonden ouerualt, te connen vastelick betrouwen, dat God ons wel-

---

1) „Wtblickt" is de derde persoon enkelvoud van het werkwoord „wtblijcken".
2) Slacht, *d. i.* slaat.
3) Op „wisten" volgt een *accusativus cum infinitivo.*
4) Vergel. het hieromtrent aangeteekende op blz. 299.
5) Kilianus, *Etymologicvm,* p. 609, vertaalt „sonderlingh" door „peculiaris, singularis, specialis".

gunnende is, dat hy ons niet wil verdoemen: maer ons onderhoudt [1]), tot hoope des penitencijs, om van hem weder ghenade te ghenieten: Daerom, soe moet ghy v herte beuestijghen, met veel beloften, ende exempelen der schriftueren, niet alleen van dat oude Testament, daer Godt den peniterende menschen, gracij belooft,
Ezech. 18. iae toegesworen heft, seggende: Ick leue: ick wil niet den doodt
2. Reg. 12. des sondaers: maer dat hy omghekiert wort, ende leue, ende oock
2. Paral. 33. Deuteron. 18. gracij ghedaen heft, als Dauid [2]), Manassen: mer oock mede van dat nieuwe Testament in welcken Christus, dien ons die Vader,
Math. 3. niet doer Moysen alleen: maer doer sijn eyghen stemme vanden
Math. 11. Hemel heft gheboden te hoeren, tot hem roept [3]), al den ghenen,
Luce 23. Luce 7. die belast, ende beladen sijn, belouende haer ontlastinghe: welck
Luce 5. hy oock bewesen heft, in die Moordenaer, in die Sondaerse, in die
Fol. gichtijghe mensche etc. ghelijck ick // v (van die penitencij spreec-
C. Lxxxiij r. kende) claer met schriften bewesen hebbe.

Dorothea.

Dat heb ick wel ghehoert, verstaen, ende onthouden.

Theophilus.

Alsoe sult ghy v dan Dorothea, nae Godts wille troosten, als ghy v voelt, om die sonden, van Godt ghecastijdt te worden, dat ghy v persuadeert [4]), Godt v niet te willen verdoemen: maer dat hy v doer soedanijghe castijnghe vermaent, ende noodet tot penitencij, ende dat ghy v dan tot penitencij keert, betrouwende der sonden vergheuinghe van Godt den Vader om Christi Iesu willen.

Dorothea.

Ick wil alsoe doen Theophile.

Troost in Goodts castijnghe die geschiet om den ouden Mensch te dooden.

Theophilus.

Ist nv voort aen saecke, dat ghy doer penitencij met Godt versoent wesende noch van v lijden niet verlost wort: maer voelt dat
Fol. cruys noch al daech swaerder, // so sult ghy niet menen, den sonde
C. Lxxxv r. (welc des lijdens principaelste oorsaecke is) v niet afghenomen te
Deuteron. 28 sijn, om dat ghi van v lijden niet verlost wort: maer ghy sult weten, dat Godt die Heer dit cruys op v laet blijuen, om dat hy v oude Adam, v sondijghe vleys mach dooden, tot leuendichmaec-

1) Het onderwerp van „onderhoudt” is God.
2) „Dauid” staat in den derden naamval.
3) Tot hem roept, *d. i.* tot zich roept.
4) Achter „persuadeert” volgt een *accusativus cum infinitivo*.

kinghe van den gheest, ende daerom lieue Dorothea, sult ghy v niet bedroeuen in dit lijden, om dat het den lichaem seer swaer, ende lastich valt: maer ghy sult v met vroelicker herten verblijden: want dat lijden streckt tot salicheyt uwer Sielen, bekennende, prijsende, groot makende die liefte, ende genade Godts: die welcken also groot sijn teghen v, dat Godt v niet alleen in gracij ontfanghen ende salichmaecken wil, als ghy sijn woort hoert, ende sijn gheboden gehoorsaem sijt: maer wil v oock mede daer toe helpen, dat ghy hem moecht ghehoorsaem wesen.

God dodet dat lichaem tot leuendichmakinghe des geests.

Dorothea.

Hoe soe Theophile? beduyt mij dat wat claerder.

Theophilus.

Als Godt v die sonden vergaf, wat beloofden ghy hem? //

Dorothea.

Fol. C. Lxxxv v.

Ghy weet dat seluer beter, dan ick: want ghy hebt my wt die schrift geleert: welcken die wercken des hilligen geests sijn inden herboren mensche.

Die werken der herboren menschen.

Theophilus.

Ghi hebt God gelooft, dat ghi mit de hulpe van sijn gheest, souden voort aen hillich sijn, als hy hillich is, dat ghy v vat souden besitten in hillichmaeckinge, ende eere, ende niet in die affectien der quade begeertenissen, als Heydenen doen die Godt niet kennen, dat ghi v lichaem souden gheuen, totten dienste des rechtueerdichmaeckings, ende hyllichmaeckings, gelijck ghy dat te voeren ghegeuen hebt, tot den dienst des onsuyuerheyts ende boesheydts: dat ghy souden nederlegghen den ouden mensch, die bedoruen wort, nae die begeerten des dwalings, ende aentrecken den nieuwen mensch, die nae Godt gheschapen is, in rechtueerdicheyt hyllicheyt, warachticheyt: summa dat ghy v lichaem souden gheuen een offerhant die leuendich, hyllich Godt aenghenaem is, ende v niet ghelijck maecken desen werlt: maer souden herboren worden, doer die nieuheyt // ws geests, proeuende, welck guet, angenaem, ende volmaect is voer Godt: Dit is tgheen, dat Godt van den nieuwen herboren mensche eyscht.

Leuitic. 19. 1. Thesal. 4. Roman. 6. Ephes. 4. Rom. 12. *Fol. C. Lxxxvi* r.

Dorothea.

Ghy segt recht, ende tselfde hebt ghy my gheleert: maer in een ander forme: namelick: dat ick in den yersten, doer Godts gheest, die een gheest des verkiesings is, doer welcken ick Godt aenroepe, als een Vader, ende mijn gheest ghetuycht, dat ick een Kijndt Goodts sijn, sal [1]) in mijn herte opghewreckt [2]) worden, om

Dat leuen des herboren menschs is. Roman. 8. God an te bidden.

1) „Sal" behoort bij „dat ick in den yersten".
2) Opghewreckt, *d. i.* opgewekt.

Ephes. 3. doer Christum tot Godt vrijmoedelicken te gaen, hem an te bidden, als een Vaeder, op hem te betrouwen, als een Vaeder, alle guet van hem mij te beloouen, als van een Vader, ende daer om te arbeyden, hem in al mijn voernemingen te glorificeeren.

Ten tweeden: Dat ick doer Goodts gheest sal arbeyden, den vleys te doden, alle quade lusten, ende tentacien tot sonden te
Dat vleys te cruycen. verwurghen, dat se niet weder tot haer wercken wtbarsten, ende weder tot dominij ouer mijn lichaem coemen, also dat ick die
Roman. 6. sonden soude weder doen, ende haer begheerten ghehoorsaem sijn. //
Fol. C. Lxxxvi r. Ten derden: dat ick den vleysch alsoe doer Godts gheest ghedoodt hebbende, soude voort in mij laten wt wassen, die vruchten
In rechtueerdicheit leuen. des gheest: welcken Paulus noemt te sijn, lieft, blijdtschap, vreed,
Galat. 5. lijtsaemheyt, langmoedicheyt, guetheydt, weldadicheyt, sachtmoedicheyt, geloof, ghetrouheyt, manierlicheyt, soberheyt, cuysheyt.

Theophilus.

Dorothea ghi hebt v lesse wel onthouden, ende tis al een dinc met mijn voersproken [1]) woorden, dan [2]) dat ghy met properer ordinancij [3]) voortbrengt wt mijn redenen v voerghehouden, tgheen dat ick v nv wat confuselicken heb voort ghebracht: want het streckt altemael tot het gheen, dat Dauid seyt: Keert v af van
Psalm. 33. quaet, ende doet guet, welcke af kieringe van quaet ende doeninghe
Deuteron. 6. des guets, daer in [4]) gheleghen is: dat ghy Godt lief hebt, wt gantser
Math. 7. herten, zielen, crachten, ende v naesten in liefte doet, dat ghy wilden v van hem te gheschien: mer Dorothea, om tot mijn propoest te coemen, is dat wel soe lichtelicken te doen, als het is te segghen?

Dorothea.

Fol. Gheensins: want ick heb mijn leuen, // daer toe niet connen
C. Lxxxvij r. coemen, om dat volmaectelick te doen, al hoe groote begeerten ick
Roman. 8. daer toe hadde, hoe grooten arbeydt ick daer toe dede: want mijn verstandt, wil, natuer, loopt recht contrarij Godts Wet.

Theophilus.

Ick ghelooue, dat doer Godts gracij die wille om yet guets te
Roman. 7. doen by v wel ghewest is: maer dat het volbrenghen v ghebroecken
Roman. 8. heft: want die affectij des vleys, is vyantschap teghen Godt, ende mach Goodts Wett niet onderworpen worden.

Dorothea.

Tis soe ghy segt: mer hoe compt dat?

Theophilus.

Dat sal ick v bewijsen, met een claer ghelijckenisse: Een Boom,

---

1) Voersproken, *d. i.* in het voorafgaande gesproken.
2) Dan, *d. i.* behalve.
3) „Met properer ordinancij" wil zeggen: in zorgvuldiger volgorde.
4) „Daer in" heeft hier de beteekenis van „waarin".

al slaet ghy hem die vruchten, die bladeren, die tacken iae oock den stam tot den wortel toe af, is nochtans niet gheheelicken wt: maer die wortel geeft altemet weder spruyten wt, ende dat so veel te haestelicker, ende crachtelicken [1]), als die wortel meer humoren, ende vetticheydt crijcht: Wilt ghy den wortel dat spruyten beneemen, soe moet ghy hem die humoren ontrecken: ghy moet hem met een bijl clouen, ende // in sijn herte knueersen [2]): ist niet soe? *Fol. C. Lxxxvij* [v].

Dorothea.

Dat beuijnden wy met clare experiencij voer onse ooghen.

Theophilus.

Alsoe mede als ons doer penitencij de sonden van Godt vergheuen worden, so sijn wy noch van die sonden niet verlost (als ick v bouen verhaelt heb): maer die sonde heft in ons sijn vruchten, bladeren iae oock mede stam verlooren: maer die wortel blijft noch in ons: dat is: die sondijghe wercken, ofte die gedaen sonden sijn ons vergeuen, datse ons van God niet toegerekent worden: mer die quade natuer ende gheneechlicheyden tot sonden, blijuen in onse vleysch, hen tot die doot [3]), ende dese wortel des sondts, blijft niet versmachtende, steruende, ende te niet gaende in ons: maer se arbeyt altijt, om haer spruyten weder wt te geuen: dat is: sy tenteert den mensch, in verscheyden manieren, om tot haer wercken weder wt te barsten, soe veere als het lichaem guede humoeren, ende voetsel crijcht: dat is: soe veere, als het lichaem wel geuoet wordt, ende soe veel te vroegher, ende crachtijgher, als dat lichaem in ghesont-//heyt, vetter, gladder, ende beter gemest is: Ende ist nv alsoe, dat wy willen, dat dese wortel niet meer spruyten sal, soe moeten wy hem die humoren benemen, iae hem met een bijl cloeuen, ende gants crachteloos maecken: dat is: willen wy dat dese quade lust, ende geneechlicheyt tot sonden, die in onse natuer ende vleys hangt, haer vruchten, ende wercken niet wt geuen: maer dat die gheest in ons dominij heft: so is van noode, dat onse derten vleys sijn voetsel wort ontrocken, dat onse natuer tot alle quaet gheneghen, alsoe doer verscheyden lijden, wordt verdruckt, ende gheeneruëert, datse noch lust, noch macht heft, om sonden te doen: maer den gheest tot duechden wort onderworpen, als ick v wt Paulo gheleert hebbe: dat het lichaem moet gedestrueert worden om den sonde, de daer in hangt, namelick: dat die sonde niet weder, tot haer wercken wtberst.

Als ons die sonden vergeuen sijn so binnen wy noch van de sonden niet verlost. Roman. 8.

Fol. C. Lxxxviij [r].

Roman. 6. Roman. 8.

Dorothea.

Soe hebt ghy wt Paulo mede gheleert, dat onse oude mensch

---

1) Lees: crachtelicker. 2) Knueersen, *d. i.* verbrijzelen.
3) „Hen tot die doot" wil zeggen: van heden af tot den dood.

Roman. 6. wordt ghecruyst, op dat het lichaem des sondts, mach gedestrueert worden dat wy voort an den sondt niet meer dienen, ende sijn // begeerlicheyt niet meer gehoorsaem sijn

Fol. C. Lxxviij[v].

Theophilus.

Alsoe ist: Petrus seyt noch mede: Die wijle Christus voer ons,
1. Petri 4. in den vleys geleden heft, soe wapent v oock met den seluen sin: want wie in dat vleysch lijdt, die hout op van sonden, dat hy nv voort an dat noch achter blijft inden vleysche, niet nae der menschen lust: maer nae die wille Goodts leue [1]): treckt dat nv tot v [2]) Dorothea.

Dorothea.

In wat maniere Theophile?

Theophilus.

Als God v die sonden vergaf, beloofden ghy hem niet (als verclaert is) hillicheyt van leuen?

Dorothea.

Iae ghehoorsaemheyt van al sijn gheboden.

Theophilus.

Dat ghy nv ghesondt van lichaem waert, soe souden ghy ter-
Galat. 5. stont een strenghe, ende stadijghe strijdt in v selfs hebben, tusschen vleys, ende geest: die geest soude v op trecken, dat vleys, soude v neder halen: die gheest soude willen rechtueerdicheyt wercken, dat vleys con-//trarij sonden: ende van dese twee vyanden soude die verwinner weesen, welck ghy meest waert toeghedaen, dat ghy den gheest volchden in arbeyden, waecken, vasten, bidden, ende ander verdruckinghe des vleys: soe soude die gheest, als een glorioes verwinner des sondijgen vleys, v op voeren, tot alle

Fol. C. Lxxxix[r].

Coloss. iij. hemelsche duechden: maer dat ghy contrarij den vleysch volchden in sachticheit, loyheit, dertenheyt, oueruloedicheyt, wellusticheyt, ende ander ghemacken: soe soude dat vleys als een verwoeste Tyran, den armen gheest verstoeten, ende v neder drucken tot alle eertsche sonden, om die te doen met begheerlicheyt: want die na den vleys sijn (soe Paulus op een ander plaets seyt), die smaken dat vleyschelic is, ende die na den gheest sijn, die smaecken
Roman. 13. dat gheestelick is: Nv voort aen: want wy doer onse crancke ge-
Roman. 8. loof, meer sien op tgheen, dat teghenwoordich is, dan op tgheen, dat toecoemende is, dat wy meer toeghedaen sijn den vleysch, wiens gemack, ende weluaren, wi [3]) tegenwoordelick sien, tasten ende

1) 1 Petr. IV: 2, naar de Vulgata: ut jam non desideriis hominum, sed voluntati Dei, quod reliquum est in carne vivat temporis.

2) „Treckt dat nv tot v" wil zeggen: pas dit nu op u zelve toe.

3) Wi, *d. i.* wij.

gheuoelen, dan den gheest, wiens salicheyt wy onsienlick, ongheuoelick, iae ouer langhe // tijt, noch (nae menschen vernuft [1])) twijfelachtich [2]) verwachten: Alsoe soudt ghy meer toeghedaen sijn den vleys, om dien te dienen, in ghemack, dertenheyt, ouerulloedicheydt, waer wt het vleysch den gheest soude te crachtich, ende gheweldich worden: ende die wortel des sondts (die noch in dat vleysch hangt) soude sijn spruyten wederomme crachtelicken wtgheuen. *Fol. C. lxxxix r.*

Dorothea.

Het soude quaet ghenoech sijn, al is die gheest wel bereydt: ick beuoel nochtans dickmael groote crancheydt des vleyschs. Math. 26.

Theophilus.

Alsoe compt nv Godt almachtich, die aller menschen salicheydt begheert, aen, ende siet hoe perijculoes dat dese strijdt is, dat daer in gheleghen is, winst, ofte verlies, niet alleen, van gueden des eerts, van eer, ende macht des werlts, van dat natuerlicke leuent des lichaems: maer oock van die Siel, ende van eewighe salicheyt, des ziels ende lijfs: want de affectij des vleyschs, is de doot: ende die affectij des gheests, is vreede, ende dat leuen: Hy siet oock mede, dat ghy meer souden // dienen den affectij des vleysch, tot den doodt, dan den affectij des gheests, tot den leuent: Daerom voercompt hy wt liefte in v dese periculen: Hy compt te hulp v crancken gheest (oock teghen v wille): hy laet v wilde woeste verdoruen vleys blijuen onderworpen desen grote siecte, doer welcken, het alsoe wort wt ghepuert [3]), verdruct, gedoot, dattet hem niet lust teghen den gheest te rebelleren, ende quade vruchten der sonden wt te gheuen: maer dat die gheest, ouer hem dominerende, een ruym toem [4]) heft, om vrijmoedelicken te wanderen, in Godts weghen, op dat ghy alsoe (nae Paulus vermaen) niet nae den vleys leuende, sterft: maer met den gheest die wercken des vleys dodende, leuet: Hier toe sicht [5]) Paulus, als hy seyt: Dat Godt ons castijdt, op dat wy, met die werldt niet verdoemt sullen worden: Hier om verblijt hem Dauid, als hy van Godt vernedert worde: want hy voelden hem selfs, in die vernederinghe bequamer te sijn, om Goodts rechtueerdicheyden te onderhouden. 1. Timoth. 2. Deuteron. 28. Roman. vij. *Fol. C. xc r.* Roman. vij. 1. Corinth. 11. Psalm. 118.

Dorothea.

Ick beuoel sonder twijfel mede wel, // dat mijn herte veel be- *Fol. C. xc v.*

---

1) Nae menschen vernuft, *d. i.* naar menschelijk verstand.
2) Twijfelachtich, *d. i.* onzeker.
3) Wt ghepuert, *d. i.* ondermijnd.
4) Een ruym toem, *d. i.* den vrijen teugel.
5) Hier toe sicht, *d. i.* hierop ziet.

quamer, mijn geest veel an [1]) vierijger is, om God grondelicken te bidden, hem te vreesen, ende sijn gheboden te beneerstijghen, als ick met swaer lijden oueruallen worde, dan als mijn vleys heft sijn begheerten, in alle ghenuecht, ende wellust.

God maect niet alleen salich de hillich sijn: mer hi helt [2]) ooc tot hillicheyt.

Theophilus.

Daerom lieue Dorothea, sult ghy v (soe ick gheseyt heb) in dit lijden alsoe niet bedroeuen, al ist v vleys pijnelick, dat ghi v noch veel meer [3]) sult verblijden: want het is v Siel guet: ghy sult Godt almachtich, louen ende dancken, van sijn guetheydt, ende liefte teghen v: dat hy v niet alleen salichmaecken wil, als ghy in hyllicheyt, rechtueerdicheyt, warachticheyt, nae sijn gheboden sijt leuende: mer die wijle ghy dit selfde niet doen moecht van v vleys, welck doer ghesontheydt, ghemack, vreede, oueruloedicheydt, den gheest te crachtich is, dat hy oock mede v daer noch toe helpt, den wellustijghen vleys, doer dusdanich lijden vernielende ende den geest onderworpende: tis beter dat het vleys hier tijtlicken lijdt, op dat die siel hem mach eewelick verblijden, dan dat
Fol. C. xci r. het vleys hem hier tijtlicken ver-//blijdt, ende dat dan de ziel, daerom eewelick moet lijden: Wat batent den Rijcke man, dat hy hier was leckerlicken etende, ende met sijden becleedt, als hy nv
Luce 16. in des [4]) helschen vlam worde verbrandt? ende wat schadent Lazaro, dat hy een tijt lang hongher gheleden, ende met sweeren cranck ghewest hadde, als hy nv op Abrahams schoet in eewijge solaes was rustende: waer op Christus seyt: Dattet den mensch niet baet
Math. 16. den gehelen werlt ghewonnen te hebben, als hy sijn Siel verliest.

Dorothea.

Ick wil ganselicken doen, nae v leringhe, ende al ist saecke, dat mijn vleys wt crancheyt van dit lijden begeert verlost te sijn, so wil ick my nochtans met den geest sterckelicken in God ouergeuen, seggende met Christo: Niet Heer Godt Vader, als ick wil:
Luce 22. maer v wil geschiede in my.

Theophilus.

Veroetmoedicht v also Dorothea (gelijck Petrus vermaent) onder
1. Petri. 5. die machtijghe hant Godts, ende hy sal v weder verheuen [5]), worpt
Psalm. 55. alsoe v sorchuoldicheyt op hem, ende hy sal sorghe voer v drae-
Fol. C. xci v. ghen: Dauid seyt: Worpt v last op den // Heere, die sal v besorghen, ende hy sal den gherechtijghen niet in onurede laten.

---

1) Veel an, *d. i.* dikwijls.
2) Lees: helpt.
3) Het „noch veel meer" is de tegenstelling van het „alsoe niet".
4) Lees: den.
5) Verheuen, *d. i.* verheffen.

Dorothea.

Lieue Theophile, waerom houdt ghy af van spreecken? wort ghy moede?

Theophilus.

Ick worde niet moede: mer ick vreese (want ghi cranc sijt) dat ic mit mijn woorden v vermoye: ick soude v anders, noch wat segghen, van die proeuinghe des gheloofs, oefeninghe des lijdtsaemheydts, ende meer ander dinghen, die v (om te weten) wel van node sijn in dese crancheyt, op dat ghy v daer in rechtelic nae Godts wille moecht draghen.

Dorothea.

V woorden sijn my waerlicken tot een ruste: want die wete [1]), welck ick van mijn siecte heb, wordt versacht, iae verdreuen, doer v troostelicke vermaninge, ick bid v spreect al voort.

Troost in Godts castijnghe, tot proeuinghe des geloofs, ende lijdtsaemheydts.

Theophilus.

Ten derden, als Godt almachtich sijn // vrenden haer sonden al vergheuen heft, ende noch daer bouen haer vleysch doer lijden alsoe al ghecruyst, ende ghedoodt heft, dat het den gheest onderworpen is, alsoe dattet noch macht, noch lust heft om te rebelleren: soe laet hy haer noch wel onder dat cruys ligghen, ende dat (als ick vermaent heb) om haer geloof te oefenen, ende haer lijdtsaemheydt te proeuen: dat is: om te besoecken [2]), of sy niet alleen in voorspoet, als Godt haer toelacht, vrentschap toent, weldaden in alle werldtsche, ende lichamelicke salicheyden bewijst, connen betrouwen, dat Godt haer lief heft: haer een guet Heer, ende een salichmaeckent Vader is: maer oock mede in tegenspoet, als Godt haer driecht, slacht [3]), ende in verscheyden ellendicheydt inwentelt, ende haer alsoe tot volmaecte gehoorsaemheyt te brengen: dat sy Godt volghen, ende nae hem loopen, al hoe dat hy [4]), gelijck een Schepper met sijn Creatuerkens speelt, of hy lacht of driecht: of hy verheft, of verdruckt, of hy doodslacht, of leuendich maeckt, of hi ter Hellen nederworpt, of in den Hemel opuoert, betrouwende mit lijtsaemheyt, gelijck die Sonne onder een wolcke *Fol. C. xcij*r.

1) Wete, *d. i.* besef.
2) Besoecken, *d. i.* beproeven, onderzoeken.
3) Slacht, *d. i.* slaat.
4) Al hoe dat hy, *d. i.* hoe hij ook.

Fol. C. xcij v. wel // een tijtlang wort verborghen: maer naederhandt weder claer wtblijckt: dat alsoe mede onder die leelicke grijm [1]) des iammers, ellendicheyts, doots, den welcken Godt als een vyandt (maer doer hypocrisi) ons vertoent [2]), bedeckt is, een lieflic aenschijn van warachtich, ende eewich guet, weluaren, ende salicheyt, de op sijn tijt soe veel te claerder, ende heerlicker sal wtblijcken, als die dieper verborghen ghewest is: ghelijck die Sonne soe veel te claerder schijndt, als hy langher verduystert ghewest is: ende datter niet een tuttel der godtlicker beloften falgeren sal, al waert, Luce 21. dat die gheheele natuer der dinghen, hem daer teghen stelden: Psalm. 118. dat Godts woort vaster dan Hemel, ende Eerde, inder eewicheyt Iob Tobias. Ioseph. Dauid Abraham. sal blijuen: alsoe heft Godt ghehandelt mit Iob, Tobias, Ioseph, Dauid, ende Abraham: hy heft haer, in die die [3]) maniere (als ick bouen gheseyt heb, ende noch meer sal seggen) besocht, ende beuonden sijn oprechte vrenden, ende dienaren te sijn.

Dorothea.

Ecclesiast. 8. Rechtelicken mach Ecclesiastes wel segghen: Ick heb verstaen, dat een mensche gheen reden mach vijnden, van al // die wercken *Fol. C. xciij r.* Godts, die onder die Sonne gheschien, ende hoe dat een Mensch meer arbeyt, om die reden te vinden, hoe hy min vint: ende hoe wel de mensch seyt, dat hy se weet, nochtans mach hy die niet Roman. xi. vijnden Item Paulus: O diepheydt der rijckdoemen, beyde der wijsheydt, ende kennisse Godts: Hoe onbegrijpelick sijn sijn ordelen, ende ongrondeerlick sijn sijne weghen: want wie heft des Heeren sin bekendt? oft wie heft sijn raedtgheuer ghewest?

Theophilus.

Wat wilt ghy my, met die schriftuerlicke sproecken te kennen Eccles. 3. gheuen Dorothea? tgeen dat Ecclesiasticus vermaent? Wilt niet doer soecken, tgeen, dat bouen v verstant is, ende en wilt v niet vermeten, tgheen, dat bouen v cracht is: maer denckt altijt op tgheen, dat v Godt gheboden heft, ende en wilt Godts wercken niet curioselicken doersoecken: ten is v niet van noode, met ooghen te sien, dat Godt voer v verborghen heft.

Dorothea.

Neen ick trouwen: want hoe wel Gods raden den menschen *Fol. C. xciij v.* vernuft vere te bouen gaen, nochtans moeghen wy // met onse verstandt daer wel soe veere in gaen, als sijn woort ons leydt: maer ick wil segghen, dat Goodts wercken sijn wonderlick.

---

1) Grijm, *d.i.* masker.

2) De schrijver wil zeggen dat God zich somtijds aan ons voordoet onder een leelijk masker, alsof Hij onze vijand ware: Hij zendt ons dan jammer, ellende en dood om ons te bedwingen.

3) Dit „die" is overtollig.

Theophilus.

Ghy spreeckt recht: want hoe wel Goodts wercken (als Dauid seyt) sijn wonderlick, ende sijn ordelen een diepe afgront, nochtans connen wy dit werck Godts wel begrijpen, ende met een wt wendich exempel declareeren. Psalm. 56.

Het gheboert ghemeenlick onder die menschen, als de Heydensche Poeet seyt: Donec eris foelix, multos numerabis amicos: Tempora si fuerint nubila, solus eris: dat is: soe langhe, als ghy rijck sijt, sult ghy veel vrenden tellen: maer gaet v die fortuyn contrarij, soe sult ghy alleen staen: Het welcken Salomon confirmeert, seggende: Die rijckdoemen brenghen veel vrenden aen: maer als een mensch verarmt, so verlaten hem sijn vrenden. Item: Een arm mensch sal ooc van sijn namaghen ghehaet worden [1]): mer der rijcken sijn veel vrenden: Als Tobias van sijn blintheydt ghenesen, ende rijck gheworden was, soe quamen sijn namaghen, ende susterlinghen [2]), hem congratu-//leerende, die hem in des noots tijt verlaten hadden: Als Iob gestelt was in sijn benautheyt, ende ellende: soe hebben sijn Vrenden, iae oock mede sijn Huysvrou, hem niet alleen verlaten: maer oock moyelicke vertroesters ghewest: maer als hem Godt weder tot sijn oude, iae verdubbelde weluaren verheuen heft: soe sijn weder tot hem ghecoomen sijn Broeders, ende die hem bekenden, ende hebben hem een yeghelick ghegheuen een cleynoot. Prouerb. 19. Prouerb. 14. Tobie 11. *Fol. C. xciiij* r. Iob 4. Iob 2.

Daerom Dorothea, als yemant onse vrentschap begheert, wy nemen hem niet terstondt aen, voer een vast vrendt, dien wy als een oprecht eewich vrendt, alle guet willen doen, dien wy die secrete raden van onse herten, willen te kennen gheuen, ia oock onse gueden deelachtich maecken, om dat hy ons wel toegedaen is, dat hy ons wel dient, ende ghehoorsaem is, soe langhe, als wy hem vrendelick sijn, als wy hem guet doen, ende behulpelickheyt bewijsen? Neen wy trouwen, denckende, op dat woordéken van Ecclesiastico: En openbaert elcke mensche v herte niet, op dat hy v misschien gheen valsheydt en doe, ende v dat ver-//wijte: maer eer wy hem tot een vrendt aennemen, soe volghen wy den raet van Ecclesiastico: die aldus seyt: Ist dat ghy een vrent crijcht, soe proeft hem yerst, ende en ghelooft hem v seluen niet lichtelick: want daer is een vrent nae sijnen tijt [3]), ende hy sal niet blijuen in den daghen der tribulacien, ende daer is een vrendt die Wi nemen niemant an voer een vrendt, eer wy hem geproeft hebben. Eccles. 8. *Fol. C. xciiij* v. Eccles. 6.

1) Spreuken XIV: 20, naar de Vulgata: etiam proximo suo pauper odiosus erit.
2) Susterlinghen, *d. i.* zusterskinderen (consobrini). Zie Tobias XI: 20.
3) Spreuken van Jezus Sirach VI: 7, 8*a*, naar de Vulgata: si possides amicum, in tentatione posside eum, et ne facile credas ei. Est enim amicus secundum tempus suum.

keert tot vyantschap, ende kijft met v, ende ist dat hy wat schandelicks van v weet, dat verwijt hy: Ende daer is een vrendt, die een gheselle der tafelen is, ende hy sal niet blijuen inder tijt des noodts: ende wy gaen hem doer hyprocrisi tenteren [1]), ende met tegenspoet besoecken [2]) (als men seggen: Amicus certus in re incerta cernitur) wy doenen hem een weynich weten, van onse secrete raden, ende belouen hem veel guets: maer daer nae, toenen wy ons teghen hem, als een vyant, op hem grimmende, hem schellende, iae hem wt den huyse worpende: ende ist saecke, dat hy hier doer van ons af scheydt, ons die vrentschap quijtschelt, ende tot een viant verandert wort, soe verworpen wy hem, als ontrou,
Eccles. 8. de onse vrentschap niet weerdich is: want wy beuijnden, dat hy
Fol. C. xcv r. is een vrent in den tijt des voerspoets, ende // in die tijt der tribulacien, niet blijuen sal: dat hy is een vrent, die hem kiert tot vyandtschap, die ons verwijten sal, ist dat hy yet schandelicks van ons weet, dat hi is een vrent an den tafel, ende niet inden noodt: Maer ist saecke, dat hy al voort gaet, ons lief te hebben, te dienen, ende guet te doen, betrouwende, al hoe quaet, ende vyantlick wy ons houden, dat wy nochtans niet warachtelick quaet, ende vyanden sijn: maer dat wy ons quaet veynsen om hem te proeuen, ende dat hem, wanneer hy van ons aldus gheproeft sal wesen, niet falgheeren: maer warachtelicken gheschien sal die liefte, vrentschap, ende dat guet, welck wy hem belooft hebben: Certeyn, ist dat wy hem alsoe beuijnden, soe bekennen wy hem, ende neemen hem aen,
Prouerb. 17 voer een guet, ende ghetrou vrendt, die (nae Salomons vermaen)
Eccle. 6. altijt lief heft: Dese houden wy (als Ecclesiasticus leert) voer een stercke beschermenisse, ende een costelic schat teghen welcken gheen ghewichte van Gout, ende Siluer weerdich is.

Dorothea.

Alsoe behoortmen te doen, op datmen niet bedroeghen worde,
Fol. C. xcv v. doer den tijtlic-//ken vrendt, als hy tot een vyandt verandert wort:
Prouerb. 17 waerom die schrift wel secht: een Broeder wordt gheproeft in benautheydt.

Theophilus.

Alsoe doet Godt almachtich mede, als hy ons voer sijn vrenden wil aennemen, ende besoecken, of wy al oprechte dienaren van hem sullen sijn: Hy toent ons niet altijt een blijdt, een vrendelick aensicht: Hy gheeft ons niet al die begheerten van onse herten, als ghesontheydt, rijckdoemen, vreed, eer, ende macht des werldts etc. want alsoe soudent gheen cunst wesen te betrouwen, dat Godt

---

1) Doer hypocrisi tenteren, *d.i.* onder een voorwendsel op de proef stellen.
2) Besoecken, *d.i.* beproeven, onderzoeken.

ons een vrendt was, ende ons liefhadde: maer wat doet Godt? hy belooft ons sijn vrendtschap, ende alle guet, ghesontheyt, rijckdoemen, guede faem, voerspoet, vreede, dat eewich leuent: Daer nae toent hy hem recht contrarij sijn beloften, hy worpt ons, als vyanden, in siecten, armoet, schande, versmaetheyt, teghenspoet, iae perijkel des doots: niet wt der herten, om sijn beloften te loechenen: maer wt hypocrisi, om ons te proeuen: Ist dat wy ons dan, van hem niet af keeren, dat wy ons teghen hem niet ver-//bremmen [1]), hem niet blasphemeeren, als een ontrouw Heer, die sijn beloften niet houdt: mer al euen wel voortgaen in onse werck, dat wy Godt euen wel liefhebben, vreesen, ende ghehoorsaemheydt in sijn gheboden toenen, betrouwende, hoe wel hy contrarij sijn beloften doet, ende schijnt sijn beloften te willen loechenen, dat hy nochtans tselfde niet warachtelicken wil doen: maer dat hy veynst alsoe te willen doen, om ons te proeuen, ende dat hy ons (soe wy wel geproeft sijn) sijn beloften sal volbrenghen: Daer om seyt Anna van Godt: Die Heere maect arm, ende rijcke: hy vernedert, ende verhoeghet: Hy doodet, ende gheeft dat leuen: Hy leydet inder Hellen, ende daer weder wt: Godt die Heer maeckt arm, vernedert, slacht doot, worpt in die Helle, om ons te proeuen, nochtans laet hy ons in die armoet, vernedertheydt, doodt, ende Helle niet blijuen: maer als wy geproeft sijn, ende trou gheuonden: soe maect hy ons weder rijck: hy verheft ons weder: hy maect ons weder leuendich, ende hy voert ons weder in den Hemel.

Deuteron. 28. *Fol. C. xcvi r.* 1. Regum. 1.

Dorothea.

Iob accordeert wel, met die woorden // van Anna, die aldus seyt: Salich is die mensch die Godt straft: Daerom en weyghert v der castijnghe des almachtijghen niet: want hy quetset, ende verbijndet, hy slaet, ende sijne handt heelet.

Fol. C. xcvi v. Iob 5.

Theophilus.

Alsoe seyt mede Esaias: Op dat God sijn werck doen sal, soe neempt hy een vreemt werck aen: dat is: Godt neempt aen een werck, dat sijn natuer contrarij is, op dat hy tot dat werck van sijn natuer sal coemen.

Esaie 28.

Dorothea.

Hoe is dat te verstaen?

Theophilus.

Dat sal ick v verclaren: Gelijck Godt van natueren guet, iae die guetheyt selfs is: soe is het werck, van sijn natueren, den menschen niet dan guet te doen, haer te gheuen ghesontheydt des lichaems, rijckdoemen des eerts, eer, ende macht des werldts:

Marci. 10.

1) Zie boven, blz. 303, aant. 3.

Summa alle salicheyt, niet alleen van desen leuen: maer oock
God werct guet doer quaet. mede van den toecoemende leuen: Nv seyt die Propheet: Dat Godt een werck aen nemt, welck sijn natuer contrarij is, dat hi sijn vrenden worpt in siecten, armoet, versmaetheyt, doot, iae Helle:
Fol. C. xcvij r. waerom? // om haer te vernielen? om sijn eyghen natuer te loechenen? geensins: maer om dat hy haer (soe gheseyt is) sal proeuen, ende dat hy haer gheproeft hebbende, weder sal coemen tot dat werck van sijn natuer: dat is: dat hy doer sieckten sal wercken ghesontheyt: doer armoet, rijckdoemen: doer schande, glorij: doer versmaetheyt, eer: doer die doot, dat leuen: doer die Hel, den Hemel: Hier wt merct ghy nv wel claerlicken, hoe Godt met sijn vrenden omgaet, om haer gheloof te proeuen, haer lijdtsaemheyt te oefenen, ende haer tot volmaecte ghehoorsaemheyt te brenghen.

Dorothea.

Hoe sal mijn herte in soedanich lijden moeghen gherust sijn?

Theophilus.

Als ghy op dese voersproecken maniere van Godt ghecastijt wort: soe sult ghi alleen voer v neemen dese sentencij wt Paulo: Die
1. Corinth. 10 Heer is getrou, hy sal v niet laten tenteren bouen v cracht: maer hy sal v met die tentacij een wtganck geuen [1]) In den yersten seyt Paulus hier: Dat die Heer trou is: dat is: dat hy sijn vrenden,
Fol. C. xcvij v. die hy selfs in tribulacij worpt, daer // niet alleen in laet: mer dat hy als een getrou Heer, ende vrent, met haer, ende by haer
Psalm. 90 is, in de tribulacij: Dit betuycht ons die schrift claerlicken, in veel
Psalm. 33. plaetsen: Dauid seyt: Die Heer is nae by den ghenen, die benaut
Esaie 57. van herten sijn: Esaias: Godt woent met den ghenen, die oetmoe-
Esaie 66. dich, ende bedruct van herten sijn. Item: Op wie sal ick sien, dan alleen op den genen, die ellendich, ende bedruct van gheeste sijn:
Psalm. 90. By Dauid, bekent die Heer opentlick, dat hy met die sijnen is, in
Zach. 2. haer tribulacij: Bi Zachariam, nemt God dat lijden van sijn vrenden aen, voer sijn lijden (als hy seyt): Die v roert, die roert den
1. Regum 8. appel van mijn ooge: Tot Samuel sprect God: Sy hebben v niet verworpen: mer sy hebben my verworpen: Christus seyt tot sijn
Luce 10. Apostelen: Die v versmaet, die versmaet my: Hier af, is dat veruolch Pauli [2]), teghen die Christenen, een claer exempel: Als Paulus breuen ontfangen hadde, om die Christenen te veruolgen, te van-
Actor. 9. ghen, ende inden doot te leueren, ende hy op die wech, van Godt met een licht in die eerde gheslaeghen was, soe hoort hy een stemme: Saul, Saul, wat veruolcht ghy my? Hy seyde: Heere //

---

1) 1 Kor. X:13, naar de Vulgata: faciet etiam cum tentatione proventum ut possitis sustinere.

2) Dat veruolch Pauli, *d. i.* de vervolging die Paulus bewerkte.

wie sijt ghy? Die Heere seyde: Ick bin Iesus, dien ghy veruolcht: Ghy weet wel Dorothea, dat Paulus Christum niet veruolchde: want Christus was veere ghenoech vry, van Paulus veruolch: Christus was in den Hemel, Paulus lach in die eerde: maer want Paulus wt was [1]), die Christenen te veruolghen, soe neempt Christus dat ter herten, oft hem seluer gheschieden, segghende: Saul, Saul wat veruolcht ghy my? soe seyt Christus mede by Mattheum: Al tgeen dat ghy doet den minsten van den mijnen, dat doet ghy my. *Fol. C. xcviij r.* Math. 25.

Daer nae seyt Paulus: Dat Godt die sinen niet laet tenteren bouen haer crachten: Hy attempereert, ende maticht die tentacien nae haer crachten, of hy vermeert, ende sterct haer crachten, nae die tentacij, dat sy in die tentacij niet ondergaen, ende versmachten: mer te bouen coemen: Naum seyt: De Heer is rechtueerdich, ende guet, ende sterct ons in tribulacij: Paulus: Godt die v laet tenteeren, sal v oock cracht gheuen, dat ghy die tentacij cont verdraeghen: Als Paulus seer ghetenteert worde, van den Enghel des Duyuels, ende Godt driemael badt, om daer // af verlost te worden, soe heft hy van Godt voer antwoort ontfanghen: Mijn gracij is v ghenoech: dat is: Paule perseuereert in die strijdt, ick sal met mijn gracij, ende hulp v by sijn, dat ghy teghen v vyant moecht staen, ende hem te bouen coemen. Wy lesen van Anthonio Heremita: dat hy doer sijn sware tentacij wesende, mit Christo heft gheexpostuleert [2]), recht, of Christus hem niet, als een ghetrou hulper, by ghestaen hadde, seggende: O guede Iesu, waer waert ghy? waer om hebt ghy van den beghinne niet by my gewest, dat ghy mijn wonden mochten ghenesen, die ick o soete Iesu, voer v gheleden hebbe? Iesus antwoorden: O Anthoni, ick was hier al by: maer ic vertoefden, op dat ick v strijdt soude sien: dat is: soe veere ghy den tentacij sterck ghenoech waert, dat ick v daer in soude laten begaen: mer waert ghy te cranck, dat ick v soude helpen: Daerom seyt Dauid: Die Heer is onse toeulucht, onse cracht, onse hulp in die tribulacien, die ons oueruallen: Imo [3]) betrouwende, op die hulpe Godts veracht hi alle vyanden: Den Heer (seyt hy) heb ick in mijn tribulacij angeroepen: ende van die diepte // heft hy my verhoort: de Heer is mijn hulper, ic sal niet vresen, wat my een mensch doet: die Heer is mijn hulper, ick sal versmaden al mijn vyanden: mijn stercheyt, mijn prijs is die Heer, ende hy is mij gheworden tot salicheyt: Alsoe is Godt

Naum 1. 1. Corinth. 10 *Fol. C. xcviij v.* 2. Corinth. 12 Anthonius Heremita. Psalm. 45. Psalm. 118. *Fol. C. xcix r.*

---

1) „Want Paulus wt was" wil zeggen: omdat het doel van Paulus' reis was.

2) Toen Antonius door zijne zware beproeving heen was, heeft hij Christus ter verantwoording geroepen.

3) Imo, *d. i.* ja.

die Heer trouw, ende tenteert sijn volck niet bouen haer crachten: want Dauid seyt hier noch toe: Die weghen des gueden menschs, worden van God geschict: al ist, dat hy stronckelt [1]), hij sal noch- Psalm. 36. tans niet vallen: want Godt onderstut hem, met sijn hant.

1. Corinth. 10 God geeft den tentacij een guede wt- ganck. Ten derden seyt Paulus: Dat Godt den tentacij (als die opt hoochste is) een guede wtganck, ende een vroelick eyndt gheeft: of hy wilde segghen: Als Godt sijn vrenden alsoe ghetemteert, ende geproeft heft, dat hy het waeter der tribulacien, haer in die mondt heft laten loopen, hem draghende niet anders, dan of hy sijn hulp haer weygheren wilde, ende sijn beloofde gracij, guet, Psalm. 68. salicheydt niet gheuen: als Dauid roept: O Heer verlost my, ende maect my salich: want die wateren sijn doer ghegaen tot mijn siel: ick hanghe in die diepe slijme [2]), daer geen gront is: Ick *Fol.* bin gheuallen in die diep-//ste wateren, ende die goluen hebben *C. xcix* [v]. my oueruallen: Als dan comt die Heer spoedich, ende verlost haer, met groote glorificacij: Godt spreeckt doer Dauid: Ick ben met Psalm. 90. mijn diener in sijn tribulacij, ick sal hem daer wt verlossen, ende ick sal hem glorificeren: Hier op seyt Dauid: Godt meystert [3]) den ghenen, die van herten verslaeghen sijn, ende verbindende ghe- God laet sijn vrenden wel in diepe tribu- lacij vallen. neest hy al haer smerten: Het geboert wel, iae seer dicmael, dat Godt sijn vrenden, tot sincken, ende drencken toe, in die tribulacij laet ondergaen, ende draecht hem teghens haer niet anders, dan een vyandt, die sijn hulp haer weyghert, ende gantselicken loechent [4]) de beloften sijnder ghenaden, gueden, salicheyden, om haer (ghelijck nv ghenoech is ghesecht) te proeuen, also dat sy (ten waer dat Godt haer met sijn handt onderstutte) nae menschelicker crancheyt wel souden versuft worden, ende in desperacij vallen, van Godts Iob 30. hulp mishoopende: Iob seyt: O Heer: ick roepe tot v, ende ghy hoert mi niet: ick stae voer v ende ghy siet op my niet: ghy Iob 19. sijt mij verandert tot een wreet vyandt, ende met v wrede handt *Fol. CC.* [r]. sijt ghy my contrarij. Item: Merct toch eens // dat my Godt onrecht doet, ende heft my met sijn iaechstric omuaen [5]): Siet al ist dat ick al crische [6]) ouer ongheluck, soe en werde ick nochtans niet verhoort: Hy heft mijn wech betuynt [7]), dat icker niet ouer

---

1) Stronckelt, *d. i.* struikelt.

2) Kilianus, *Etymologicvm*, p. 595, vertaalt „slijm" door „limus, faex".

3) Kilianus, *Etymologicvm*, p. 383, noemt „meesteren", „heylen" en „ghenesen" synoniemen.

4) Loechent, *d. i.* verzaakt.

5) Omuaen, *d. i.* omvangen.

6) Crische, *d. i.* krijsche.

7) Kilianus, *Etymologicvm*, p. 56, vertaalt „betuynen" door „sepire, consepire, praesepire, circumsepire".

en can gegaen [1]), ende heft duysternisse op mijn wech ghestelt: Hy heft mijn eere wt ghetrocken [2]), ende die croone van mijnen hoefde ghenomen: Sijne gramschap is ouer my verbolghen, ende hy acht my voer sijn vyandt. Hier af beclaecht hem Dauid mede, segghende: O Heer staet toch op, ende vergeet ons niet eewelick: Psalm. 43
waerom, kiert ghy v aenschijn van ons af? ghy vergheet onse armoet, ende tribulacij: onse ziel is verdruct tot der eerden. Heer staet op, ende verlost ons, om ws naems willen: Item: O Heer, hoe lange vergheet ghy my, salt eewich dueren? Hoe langhe Psalm. 12.
verbercht ghy v aenschijn van my? Hoe langhe sal mijn vyant my te bouen gaen? siet my aen o Heer Godt ende antwoort my, verlicht mijn oogen, dat ick niet slape in den doot [3]): In Canticis Cantic. 5.
spreeckt die gheestelicke Bruyt: Als ick mijn lief den doer [4]) hadde gheoepent, soe heft hy sick my ontrocken, ick heb hem ghesocht: maer ick vonde hem niet: // Ick heb hem gheroepen: maer hy *Fol. CC.* v.
heft my niet gheantwoort: Tobias: als hy van Godt met blintheydt Tobie3.
gheslaeghen was, ende van sijn Huysvrou bespot worde, soe spreect hy: Heer ghebiet, dat mijn Siele in rust ontfangen wort: want Marci 4.
steruen is my beter dan leuen: Alsoe slaept Christus mede in dat schip, tot dat die Apostelen in des doots noot sijnde, van der Zee, hem toe riepen: Heer hebt ghy gheen sorghe voer ons? siet, wy vergaen.

Maer nochtans laet Godt sijn vrenden in die tentacien niet versmooren: hy onthout haer niet gantselicken sijn beloften: maer als hyse nv ghenoech heft gheproeft: soe comt hy (ghelijck die Sonne van een sware wolck, daer hy onder gescholen heft, claerlicken wt barst) ende trect die lelicke grim [5]) af, ende vertoent hem een lieflick aensicht: den viantschap welck hy dus langhe ghesimuleert heft, verandert hy in een groote vrentschap: die beloften, welck hy dus langhe ghescheenen heft te loechenen, vertoent hy heerlicken: ende den vrenden Goodts falgeeren niet een tuttelken, van al die gracij, beschermenisse, verlossinghe, salic-//heydt, welck Godt haer belooft heft: Petrus seyt: Die Heere vertoeft sijn beloften niet [6]): Paulus seyt: Wilt v geloof niet verworpen, noch een weynich tijt, ende die coemen sal, die sal coemen, ende hy sal niet vertoeuen: Dit betuycht Dauid met sijn exempel: Heer ghy

Godt laet sijn vrenden in die tribulacij niet versincken

Fol. CC. i r.
2. Petri 3.
Hebre. 10.

---

1) „Gegaen" heeft hier dezelfde beteekenis als „gaen".
2) Iob XIX: 9, naar de Vulgata: spoliavit me gloria mea.
3) Ps. XII: 4, naar de Vulgata: illumina oculos meos ne unquam obdormiam in morte.
4) Doer, *d.i.* deur.
5) Grim, *d.i.* masker.
6) 2 Petr. III: 9, naar de Vulgata: non tardat Dominus promissionem suam.

Psalm. 60. hebt my veel, ende seer quade tribulacien doen besoecken: maer
om ghekiert wesende, soe hebt ghy my weder tot den leuen ge-
bracht, ende van die diepte des eerdts, hebt ghy my wtghetrocken [1]):
ghy hebt vernedert mijn heerlicheydt, ende alsoe hebt ghy my
Psalm 65. weder vertroost. Item: O Godt ghy hebt ons gheproeft, ende ghe-
suyuert, ghelijck dat Siluer ghesuyuert wordt: ghy hebt ons ghebracht
in een stricke: ghy hebt een ketten ghesedt in onse lendenen: Ghy
hebt die menschen ouer onse hoofden laten varen: maer ghy hebt
ons weder daer wt gheuoert in oueruloedijghe vercoelinghe [2]):
Aldus doet Godt al sijn vrenden, als ghy in meer exempelen, ende
Genes. 15. beloften der schriftueren moecht spoeren: Abraham was belooft
(soe bouen verclaert is) vermenichuoldinghe des zaets, ghelijck des
Fol. CC. i v. Hemels steernen, ende ghebenedijnghe // van alle menschen, in
sijn zade: maer Godt heft om Abraham te proeuen, teghen dese
beloften gestreden: in den eersten met die onuruchtbaerheydt, van
Abraham, ende sijn Huysvrouw Sara: daer nae met die opofferinghe
van sijn eenijghe Soen Isaac, in welcken Abraham dese belofte-
nisse verwachte: maer want Abraham met sijn gheloof doer ge-
Math. 11. dronghen heft [3]), soe is hem die beloften niet ghefalgeert: Christus
Math. 15. hadde belooft ontladinghe, al den ghenen die beladen tot hem
quamen: Dat Cananeeusche Vrouken, compt tot Christum, beladen
met dat gebreck sijns Dochters roepende: O Heere ghy Soene
Dauids, ontfermt v mijnder, mijn Dochter heft een boesen Duyuel:
Merckt hoe Christus sijn beloften schijnt te loeghenen, om haer
gheloof te proeuen: ten yersten gift hy haer gheen antwoort, recht
of hy mit soedanijge verworpen Vroukens, niet te doen hadde,
ende dattet hem niet te pijne waert [4]) was, een antwoort te gheuen,
ick laet staen te helpen: Hoort voort: Als die Apostelen, doer des
Vroukens nae roepen ghedwonghen worden, om voer haer te bidden,
Fol. CC. ij r. soe antwoort hy: Ick bin // niet ghesonnen dan alleen totten ver-
looren schapen des huys van Israhel: Hier verworpt hy haer noch
meer teghen sijn beloften: dat sy een Heyden is, den welcken sijn
hulp niet comt [5]): hoort noch meer: Als dat Vrouken voer sijn
voeten neder viel, ende sprack: Helpt my Heer, soe heft hy ghe-

---

1) Ps. LXX (LXXI): 20, naar de Vulgata: quantas ostendisti mihi tribulationes multas, et malas: et conversus vivificasti me: et de abyssis terrae iterum reduxisti me.

2) Ps. LXV (LXVI): 11 en 12, naar de Vulgata: induxisti nos in laqueum, posuisti tribulationes in dorso nostro: imposuisti homines super capita nostra. Transivimus per ignem et aquam: et eduxisti nos in refrigerium.

3) Omdat Abraham in zijn geloof volhard heeft.

4) Niet te pijne waert, *d. i.* niet de moeite (pijne; fr. peine) waard.

5) „Comt" beteekent hier: toekomt.

antwoort: Tis niet guet datmen die Kijnderen haer broot nemen [1]) ende voer die honden worpen: Hier verloechent hy immers sijn beloften gantselick, ende maect dat Vrouken desperaet van hoope des hulps, haer verachtende als een hondt, die sijn gracij niet beter weerdich was, dan een hont, dat broodt der Kijnderen: maer heft hy dit Vrouken in dese tentacij laten versincken, ende sijn beloofde gracij gantschelicken onthouden? Neen hy trouwen: want naeden mael dat dit Vrouken, met sijn gheloof teghen dese tentacien op drong, ghelijck een palm boom, teghen alle op gheleyde lasten: betrouwende dat hem Christus na sijn beloften noch helpen soude, ende seyde: Heere die hondekens eeten van die brocxkens, die van haerder Heeren tafel vallen: of sy wilde segghen: Heer bin ick een hont, laet ick een hondt we-//sen, bin ick niet weerdich *Fol. CC. ij* [v].
die broeden uwer ghenaden, die den Kijnderen toecoemen, soe gheeft my die brocxkens die den honden ghegunt worden: Soe heft haer Christus niet verlaten: maer heerlicken gheholpen: want hy gheeft haer al datse wil, ende seyt: O Vrou groot is v ghelooue, v gheschie als ghy wilt: Ioseph was in sijn visioen belooft: Genes. 37.
dat Vaeder, Moeder, met al die Broeders hem souden aen bidden: maer siet hoe hem Godt teghen dese beloften ghestelt heft, om Genes. 37.
Ioseph te proeuen: In den yersten wilden hem die Broeders doden: daer nae worpen sy hem, in een droeghe cistern, om dat hy soude verdwijnen: ten derden wort hi vercoft, ende in Egipten gheuoert: ten vierden wordt hy, als een ouerspoeler, in den kercker gheworpen, dat hy anders niet verwachte dan die doot: maer die beloften Genes. 39.
Godts hebben Ioseph (nae dat hy aldus gheproeft was) niet ghefalgeert: Hy is een Heer van Egipten gheworden: Ende sijn Vader, Genes. 46.
met al die Broeders, hebben hem aenghebeden om cooren: Alsoe Esaie 43.
dat Godt hier wel bewesen heft, dat hy doer Esaiam, mit dese woorden belooft: Wilt // niet vreesen Iacob: want ick heb v verlost: *Fol. CC. iij* [r].
Ick heb v gheroepen by v naem: ghy behoort my toe: als ghy gaet doer wateren, soe sal ick met v sijn, ende die vloeden sullen v niet ouerdecken: als ghi wandert int vuyr, soe sult ghy niet verbernen, ende de vlam sal v niet quetsen: want ick sijn v Heer, v Godt, die hyllighe Israhel v Salichmaecker: Ghy sijt precioes in mijn ooghen, ende ick heb v lief: daer om vreest niet: want ic bin met v: Iae Godt gheeft sijn vrenden, so veel te ouervloedijgher, ende verlost haer soe veel te heerlicker, als hy haer meer getribuleert heft: Dit moecht ghy claerlicken sien in Iob, Iob 42.
den welcken Godt verdubbelt heft, al tgheen, dat hy hem ghenomen hadde: Dit moecht ghy mercken, in die heerlicke verlossinge

1) Meervoud na „men."

Daniel. 6. van Daniel, Mardocheus, Misach, Sidrach, Abdenago: Dit moecht
Hester 7. ghy mercken in die groote verheffinghe van Ioseph: Hier toe secht
Daniel. 3. Esaias, als hy spreeckt: Ick heb mijn lichaem voer gheleyt, den
Genes. 41. Esaie 50. ghenen, die daer op sloeghen, ende mijn kaken den ghenen die
daer an plocten: Ick heb mijn aen sicht niet verborghen, van die
Fol. CC. iij v. bespuewinge: want die Heer is mijn // hulper, ende daerom bin
ick niet bescaemt: hierom heb ick mijn aensicht ghesedt, als een
harde steen: want ick weet dat ic niet sal beschaemt worden: die
my rechtueerdicht, is nae by: wie sal my teghenspreecken? siet
die Heer is mijn hulper, wie sal my verdoemen? Hier toe seyt
Psalm. 124. Dauid mede: Die op den Heer betrout, sal als de berch van Syon,
Psalm. 24. niet beweecht worden. Item: Die v o Heer verwachten, sullen niet
tot schanden coemen: dat is: haer betrouwen sal hem niet falgeren.

Dorothea.

Die Vaderen hebben een sterck gheloof ghehadt, waerom haer niet swaer ghewest is, die hant Godts te draghen, met lijdtsaemheyt sijn beloften verwachtende. Hadde ick sulckdanijghen geloof ick soude my wel vry in Godt ouergheuen, om na sijn wil met my te doen: mer nv bin ick al beschroemt, vreesende, dat mijn geloof niet soe sterck soude wesen, doer dit crancke vleys, ende dat ick daer om Godt niet aengenaem soude wesen: want Iacobus
Iacobi. 1. seyt: Die twijfelt, is ghelijck een Zee golue, die van den windt wort om ghedreuen: ende sulckdanijgen mensch, sal van Godt niet [1]) verworuen. //

Fol. CC. iiij r.

Theophilus.

Hoe wel die Vaderen vroem sijn gheweest in den ghelooue, vol-
Iob 3. maect hebben sy nochtans niet ghewest, als men claerlic mach sien
Tobie 3. Ierem. 20. in Iob, Tobias, Ieremias, Dauid: Daerom sult ghy Dorothea om v
Psalm. 43. onvolmaeckte gheloof niet versuft wesen, menende den selfden Godt
Esaie 42. niet te behaghen: Esaias spreect van Christo: Dat hy een ghe-
knueerst riet, niet sal breken, ende een roockent vlas niet wtblus-
schen, dat is: dat hy die crancken sal op boeren, ende niet ver-
drucken: Neemt exempel in Petro: Soe langhe als sijn gheloof
Math. 14. guet was, ghenck hy ouer die Zee: maer als hy begint te twijfelen,
soe wordt hy sinckende: Die Heer laet hem nochtans om sijn
onuolmaecte gheloof niet verdrencken: maer hy reyct hem sijn
handt, ende trect hem wt den water: Neemt noch een exempel in
Ioan. 20. Thoma, die alsoe cranck was in den gheloue van Christus opstan-
dinghe, dat hy seyde: Ten sy dat ick sie die teeckenen der naghe-
len, ende ick steecke mijn handt in sijn sijde, ick sals niet gheloouen:
maer heft Christus hem verworpen? Certeyn hy heft Thomam om

---

1) „Niet" heeft hier de beteekenis van het hedendaagsche „niets".

sijn onperfecte gheloof also niet [1]) verworpen, // dat hij hem seluer, om Thomam op te boeren, noch eens vertoendt heft: Ghy sult weten Dorothea, dat Godt sijn volc tenteert, ende tribuleert, niet om dat haer gheloof sterck is: maer om haer gheloof te oefenen, ende altemet wat stercker te maken, dat sy nac sijn wille moeghen ghewent [2]) worden: Daerom Dorothea, al bekent ghy v cranck te wesen, welcke oetmoedicheydt een guet teecken is (want die oetmoedijghen gheeft Godt sijn gracij) worpt v nochtans gheheelicken op Godt, in dese v crancheyt, betrouwende op sijn guetheydt, dat hy v tot sijn wille stercken sal: Bidt altijt met den Vaeder des beseten Kints: Heer coemt mijn ongheloof te hulp: ende met die Apostelen: O Heer vermeerdert mijn gheloof.

Fol. CC. iiij v.

1. Petri 5.

Marci 9.
Luce 17.

Dorothea.

Alsoe wil ick doen, my vast funderende, in dese schriften, die ghy my voer gheleyt hebt: gaet nv al voort.

Theophilus.

Ick heb v bouen geseyt: Dat die vierde oorsaecke van Godts castijnghe is, om die menschen te leeren, dat die Christenen alleen van haer Heer Christo gheregiert worden, op dat die Christenen // sullen weten, al hoe cranc, ende ongeuallich sy sijn, dat sy nochtans op Christus beschermenisse betrouwende, van al haer vyanden niet sullen vreesen, ende doer vrees van dien af wijken van haren roep [3]): maer sullen altijt voortgaen, seecker wetende, dat sy van haer vyanden al hoe sterck, ende wreet sij oock sijn, niet sullen vernielt worden: maer dat Christus voer haer strijdt, ende dat sy doer Christum haer vyanden sullen te bouen coemen, ende verwinnen, of doer inwendijghe lijdtsaemheydt, of doer wtwendijge cracht, den welcken Christus in haer crancheyt werct, waer om sy Godt sullen glorificeeren, ende hem altijt met guede betrouwen, haer beschermenisse beuelen: maer want ick hier af bouen ghenoech heb gesproecken: soe wil ick om die cortheyts willen: want ghy cranck sijt, daer van niet breder verclaren: ende wil v nv voort cortelicken seggen: Hoe dat Godt sijn volck in lijden laet coemen, om sijn eyghen naem te glorificeeren, ende haer van een ander ewich salich leuent te leren.

Fol. CC. v r.

Dorothea.

De almoegende Heer wil v lippen oepende [4]), dat v mont sijn prijs mach vercondijgen. //

---

1) „Also niet" beteekent hier: zóó weinig.
2) Ghewent, *d.i.* gekeerd, gericht.
3) Roep, *d.i.* roeping.
4) Lees: oepenen.

Fol. CC. v[v].

Troost in Godts castijnghe tot glorificacij van sijn naem, ende onderwijs des ewijgen leuents.

Theophilus.

Godt die Heer laet sijn vrenden oock in bitter lijden, ende verdriet coomen, tot glorificacij van sijnen naem, niet alleen dat sijn naem, by die menschen sal ghepresen worden, om die wonderlicken wercken, die hi aen ons doet: dat hy ons wonderlicken wt lijden
Ioan. 11. verlost: ghelijck wy hebben van Lazaro, dien Christus van den
Ioan. 9. doot verwecten: van den blinde Man, die Christus siende maeckten, ende noch ander miraculen die Christus ghedaen heft, waer doer hy gheglorificeert, ende sijn naem groot ghemaeckt is, van die volcken, die dese wonder wercken saghen: mer principalicken mede, om dat sijn naem doer ons, by ander menschen bekendt ghemaeckt wordt, mitsdien, dat wy met onse versmadenisse, veruolch, ia oock mede doot beuestijghen, die leeringen van Gods woort, in welcken den menschen voer ghehouden wort, dat die ghecruyste Christus
Actor. 4. van Godt alleen is gestelt, tot een Salichmaecker des werlts, ghe-
Fol. CC. vi[r]. lijck Petrus betuycht: Dat in nie-//mant anders salicheyt is, dat ons gheen naem onder den Hemel is ghegheuen, daer wy in moeghen salich worden, dan die naem Christi Iesu: Hier wordt die naem Christi, seer doer gheglorificeert: want daer sijn veel menschen in die macht des Duuels, ende in des verdoemenisse staet [1]), die gheerne tot die salicheyt souden coemen: maer als men haer proponeren, ende voerlegghen salicheydt, alleen in Christo die ghecruyst is, soe is Christus haer (als die schrift seyt) een steen des schandalisacijs: want het dunckt haer onmoeghelick te sijn: dat een die ghecruyst is, den gheheele werlt soude salichmaecken: dat die ghene, die seluer ghedoot is, een ander dat leuen soude gheuen: die seluer verdoemdt is, een ander tot salicheydt soude helpen: maer als sy sien, dat die Christenen dese leeringhe, alsoe seecker, vast, ende onghetwijfelt houden: dat sy noch doer schande, noch versmaetheyt, noch verlies van guet, noch ballingschap, noch geuanckenisse, ia noch doot, al hoe die mach gheschieden, met den sweert, bast [2]), cruys, waeter, vier, daer moeghen af ghebracht
Fol. CC. vi[v]. worden: soe worden sy daer doer gheleyt, als een middel // van Godts gheest, om die leeringhe aen te nemen, om Christum te
Psalm 43. bekennen, ende voer een Salichmaecker aen te neemen: Hier toe

(Margin: Christus is een steen des ergernisse. 1. Petri 2.)

(Margin: Christus wordt doer onse lijden gheglorificeert.)

1) „In des verdoemenisse staet" wil zeggen: in den staat der verdoemenis.
2) Bast, *d. i.* koord, strop.

seyt Dauid: O Heer om uwen wille, worden wy alden dach in die doot gheleuert: Dauid seyt: O Heer om uwen willen worden wy ghedoodt, om dat wy v belijden, om dat wy den boesen leeren v kennen, ende om dat wy den Godtlosen tot v bekieren: also allegeert Paulus mede tot die Romeynen: Petrus seyt: Broeders laet Roman. 8. niemant van v lijden, als een Dootslaegher, of Dief, of anders een 1. Petri. 4. quaet doener: maer lijdt yemant van v, als een Christen, laet hy sick des niet scamen: maer laet hy in dat stuck Godt glorificeeren: Paulus seyt weder tot Timotheum: Gedenct dat die Heer Iesus 2. Timoth. 2. van die doot verresen is nae mijn Euangelij, in welcken ick als een boes mensch werc tot die banden toe: maer ick verdraech alle dinck om die wtuercooren, dat sy die salicheyt mede moegen vercrijghen, die is in Christo Iesu met eewijghe glorij: Ghelijckerwijs, als wt die guede wercken, die van Christenen worden ghedaen nae den Euangelij, Christus wordt van den ongheloeuijghen gheglorificeert, // dat die ongheloüijghen doer die eerbare conuersacij der Christenen na den Euangelij, tot, ende onder den Euangelij ghebracht worden: als Christus seluer ghetuycht, tot sijn Apostelen spreeckende: Laet v licht alsoe schijnen voer die menschen, dat Math. 5. sy sien v wercken guet te sijn, op dat sy moegen glorificeeren v Vader, die in den Hemel is: Asoe [1]) oock Petrus: Broeders hebt een 1. Petri. 2. guede conuersacij onder die Heydenen, op dat die v blameren als quaetdoeners, v wercken moeghen sien, ende Godt prijsen, alst nv [2]) an den dach coemen sal.

Gods naem wort doer onse wercken geglorificeert

Fol. CC. vij r.

Alsoe wort die naem Christi mede geglorificeert doer de passien der Christenen soe ick v gheseyt hebbe: daer af spreeckt Christus tot sijn Apostelen aldus: Sy sullen v ouer leueren in haer Raethuysen: sy sullen v met roeden slaen, ghy sult voer Coeninghen, ende Princen gheleyt worden om mijnen willen, tot een getuygenisse voer haer, ende die Heydenen.

Christus naem wort doer onse lijden geglorificeert. Math. 10.

Dorothea.

Hoe comttet dat die Christenen moeten lijden om Gods naem te glorificeren? ende die menschen also tot Godt te brenghen? die wijle het selfde wel gheschien // can, doer die leeringhe des *Fol. CC. vij v.* Euangelijs, ende een guede conuersacij der Christenen, ghelijck ghy gheseyt hebt?

Theophilus.

Dat sal ick v segghen Dorothea: Christus heft drie schalcke, ende stercke vianden teghen sijn woort, ende die belijders sijns woorts: Het vleys, wiens affectij vyantschap is teghen Godt: Den Roman. 8. werlt, welck nae Ioannes ghetuyghenisse alte mael in boesheyt is 1. Ioan. 5.

1) Lees: Alsoe. 2) Alst nv, *d. i.* wanneer het.

ghestelt: Satanam, van welcken Godt ghetuycht, dat hy soude bijten
Genes. 3. den hiele des ghebenedijende Vrouwen zaets: ende die nae Petrus
1. Petri 5. leere, als een brijschende Leeu, om den Christenen gaet soeckende, wie hi mach verslinnen.

Die nv Christen sijn: dat is: die dat Euangelium Christi beminnen, ende belijden: die moeten dese drie hebben, als dootlicke vyanden: ende hoe dat sy ghetrouwer, ende stercker [1]) arbeyden, om mit den Euangelij, in den menschen dese vyanden te verwinnen, ende vernielen [2]) hoe dat sy van haer meer, ende swaerlicker sullen
Eccles. 2. ghetribuleert worden: Ecclesiasticus seyt: Soene gaet ghi tot die
Fol. vrese Godts, staet in vrese, ende bereydt v // herte tot tentacij [3]):
CC. viij r. Paulus seyt opentlick Dat een mensch hem tot veruolch bereyden
2. Timoth. 3. mach, die Godtsalich in Christo wil leuen.

Dorothea.

In wat maniere gheschiet dit?

Theophilus.

Het gaet nv toe, alst met Christo in voerleden tijden ghegaen is: Ghelijck Christus veruolcht, ende ghedoodt is, niet van een soorte der menschen, naemelick sondaren: maer van veel soorten, namelick, van die hyllighe Phariseen, van die wijse schriftgheleerden, van die machtijghe Bisschoppen [4]): Alsoe worden nv mede die Christenen, van die soorten der menschen veruolcht, ende ghedoodt: want Christus is haer gantselick contrarij met al sijn leeringhen: ende daerom mochten sy hier voer maels Christum niet sien noch hoeren: maer hy most aen den cruys van die eerde wech genomen wesen: Ende nv moeghen sy alsoe mede sijn Euangelij niet sien, of hoeren, dat moet vernielt wesen, met sijn belijders: want die wijse man getuycht aldus van haer: Laet ons den recht-
Sapient. 2. ueerdijghen bedrieghen: want hy is ons onnutte, ende contrarij
Fol. onse wercken, ende hy verwijt // ons die sonden des Wets, ende
CC. viij v. hy beruchtet teghen ons die sonden onser disciplinen [5]): Hy beroemt hem Godts kennisse te hebben, ende hy noemt hem eenen Soene Godts: Hy is ons tot een wtbringinghe onser ghedachten gheworden [6]): Hy is ons oock swaer om sien: want sijn leuen is anderen onghelijck, ende sijn weghen sijn verandert: wi sijn als

---

1) „Hoe dat sy ghetrouwer, ende stercker" versta men als stond er: hoe getrouwer en sterker zij.

2) Achter „vernielen" behoorde eene komma te staan.

3) Spreuken van Jezus Sirach II:1: fili, accedens ad servitutem Dei, sta in justitia, et timore, et praepara animam tuam ad tentationem.

4) Met „bisschoppen" zijn de overpriesters bedoeld.

5) Sapientia II:12: improperat nobis peccata legis, et diffamat in nos peccata disciplinae nostrae.

6) Sapientia II:14: factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum.

loegenachtijghe van hem gheacht: ende hy onthout hem van onse weghen, als van onreynicheyden: ende hy sedt die wterste der gherechtijger voer [1]): ende hy beroemt hem, dat hy Godt tot een Vaeder heft: Hierom laet ons sien, oft sijn redenen warachtich sijn: ende laet ons proeuen die dingen, die hem coemen sullen, ende wy sullen weten, welcke sijn wterste sullen sijn [2]): want is hy die warachtijge Soene Goodts, soe sal hy hem ontfanghen, ende hy sal hem verlossen van die handen sijnder vyanden: Laet ons hem met scandelicken smaet, ende pijnen vraghen, op dat wy sijn eerweerdicheyt weten [3]), ende sijne lijdtsaemheydt proeuen: laet ons hem met den alderleelicksten doodt verdoemen: want soe hy ghesproecken heft, alsoe sal hem vergouden worden: Hier // siet ghy claerlic *Fol. CC. ix r.* Dorothea, dat die Godtloosen, die gherechtijghen veruolghen, ende dooden, om dat die belijdinghe der Christenen, haer leuen contrarij is, dat si van haer met Goodts woordt ghestraft worden.

Dorothea.

Verclaert my die oorsaecken des veruolchs, wat breeder.

Theophilus.

Ghy weet wel Dorothea, dat die geen die Christum predijken, *Christus is Heer ouer Hemel ende Eerde.* moeten leeren: dat hi is Heer, ouer Hemel, ende Eerde, soe hy seluer seyt: Die Vaeder bemindt sijn Soen, ende heft hem alle dinc in sijn handen ghegeuen. Item: My is macht ghegeuen, in *Ioan. 3.* Hemel, ende Eerde: Paulus seyt: Dat hy verheuen is, tot die *Mach. 18.* rechter hant des Vaders, in sodanijghen heerlicheydt, dat alle knijen, *Philipp. 2.* in Hemel ende Eerde, in sijnen naem moeten ghebogen worden: Als nv die machtijghen van dese werldt dit hoeren: want sy gheerne die meeste willen seluer sijn, ende gheen machtijgher bouen haer bekennen: soe verstaen se dat, tot haer verachtinghe, ende vreesen, als Christus dus verheuen wort, dat sy wt haer rijck sullen ghesto-//ten worden, ende sy willen niet, dat yemant bouen haer ghe- *Fol. CC. ix r.* presen, ende verheuen wort: Daerom verachten sy die belijders, van sulckdanijghe leringe, anders niet dan als moytmaeckers [4]), die teghen die oeuerheydt rebelleren: Alsoe wordt Daniel in der Leeuwen cuyle geworpen, om dat hy niet den Coeninck: mer God *Daniel. 6.* wilde aenbidden: Alsoe worden die drie Mannen, Misach, Sydrach, *Daniel. 3.* Abdenago, in den vlammende oeuent gheworpen, om dat sy Godt

---

1) Sapientia II: 16: praefert novissima justorum.

2) Sapientia II: 17 *b*: tentemus quae ventura sunt illi, et sciemus quae erunt novissima illius.

3) Sapientia II: 19: contumelia et tormento interrogemus eum, ut sciamus reverentiam ejus.

4) Kilianus, *Etymologicvm*, p. 406, vertaalt „muytmaecker" door „seditiosus, factiosus, tumultuosus, turbulentus".

van Israhel, bouen den Coeninck bekenden [1]), ende niet des Coenincks
Beeldt: maer den leuendijghen Godt wilden aenbidden: Alsoe worde
Hester 3. Mardocheo een Galge bereydt, om dat hy alleen Godt voer sijn
eerweerdijghe Heer bekennende, sijn knijen niet wilde buyghen
voer Haman, ende hem aenbidden: Deden oock Pilatus Christum
niet dooden: want hy vreesden dat Christus, een Coeninck der
Math. 2. Ioeden soude worden, ende dat hy als dan wt sijn rijck soude
Ioan. 18. gheworpen worden. Herodes die liet all die Kijnderkens van
Mathei 2. Bethleem dooden, om Iesum Christum te vernielen, dien hy ghe-
Fol. CC. x r. hoert hadde, dat hy soude sijn een Coeninck der Ioeden. // Item:
Actor. 17. Paulus met sijn Broederen, die wordt beclaecht, te doen, teghen
die Insettinghen des Keysers, spreeckende van eenen Coeninck Iesu.
Alle menscen wijsheyt is dwaesheyt voer Godt. Ten tweeden, die Christum predijken moeten verclaren: Dat alle
menschen wijsheyt (soe Paulus leert) voer Godt dwaesheyt is: Doer
Esaiam spreeckt die Heer: Ick sal vernielen die wijsheyt der wijsen,
1. Corinth. 5. ende dat verstant, der verstandijghen, sal ick verwerpen: Iob seyt:
Esaie 29. God vaet de wijsen in haerder listicheyt ende maect der vroeder
1. Corinth. 1. raet, tot sotheyt, dat sy des daechs, in die duysternisse lopen, ende
Iob 5. 1. Corinth. 1. tasten in den middach, als in der nacht. Item Paulus: Waer is
die Wijse? waer is die Schriftgheleert? waer is die Ondersoecker
van dese Werldt? heft Godt die wijsheyt van dese werldt, gheen
Daer ghelt gheen wijsheyt tot salicheydt dan Christus wijsheyt. dwaesheyt ghemaect? Sy moeten verclaren, datter gheen wijsheyt
tot den salicheydt ghelt, ende helpt, dan die wijsheydt Christi, om
dat die verburghentheydt Christi, met gheen menschelicke vernuft
mach begrepen worden: maer alleen doer soedanijghe wijsheydt,
als Christus doer sijn gheest in onse herten stort: welcken is: dat
Fol. CC. x v. wy tgheen, dat in // hem is bouen menschen vernufte, ende redelic-
1. Corinth. 2. heyt, wt sijn cracht met den ghelooue aenneemen: Alsoe seyt Paulus:
Mijn predicatie is niet in dienstmakende woorden des menschelicken
wijsheyts: maer in vertoeninghe des geestes [2]), ende machts, op dat
v ghelooue niet en sy in die wijsheydt der menschen: maer in die
cracht Goodts, alsoe spreecken wy dan wijsheyt, niet, van deser
werlt, of van die princen deses werldts, die ghedestrueert worden:
maer wy spreecken Goodts wijsheydt in misterij, die verborghen
is, die Godt ghepredestineert heft, voer die tijden, tot onse glorij,
den welcken niemant van die princen des werlts bekent heft: Als
dan die wijsen van dese werlt, dusdanijghe leeringhe hoeren, soe
vreesen sy, dat se met haer wijsheyt bescaemt sullen worden:
daerom veruolghen se dese leeringhe, als dwaesheydt, ende haer

1) Bekenden, *d. i.* beleden, eerden.
2) 1 Kor. II: 4, naar de Vulgata: praedicatio mea non in persuasibilibus humanae sapientiae verbis, sed in ostensione spiritus et virtutis.

belijders, als dulle, ende rasende verleyders: Paulus worde van die griecse wijsen ghenoemt: een snapper, die nieuwe rumoeren, onder den volcke stroyden: Hy werdt ghenoemt, een vercondijgher van nieuwe Gooden: want hy haer die wijsheydt Goodts, van die ver- Actor. 17. rijsenisse // (welc bouen haer menschelicke verstant was) vercon- *Fol. CC. xi* r. dichden, om dat Paulus den Coeninck Agrippae, ende Festo wt Actor. 26. Mosen ende de Propheten verclaerde: dat Christus soude lijden, ende die ierste sijn, wt die verrijsenisse der dooden: een licht den volcke, ende die Heydenen vercondijghende: Soe roept Festus, met luyder stemmen: Paule ghy raest: die groote cunsten, maecken v ontsinnich [1]): Die mede ghesellen Iehu, segghen van Helizeo: wat 4. Reg. 9. compt dese dulle mensche tot v? Die Phariseen seggen, van Ioanne Luce 7. Babtista, dat hy den Duyuel binnen heft.

Ten derden: die Christum prediken, moeten alle menschen straffen [2]) van sonde, segghende: Dattter [3]) niemant is, die guet doet, ende niet sondicht, niet soe veel als een: ende haer scharpelicken tot penitencij, ende af legginghe des ouden sondijghen leuents vermanen, segghende wt den monde Christi: Ten sy, dat ghy penitencij doet, ghy sult altesaemen vergaen: ende wt den monde Ioannis Babtiste: Die Bijl is aen den boom ghestelt: alle boom, die gheen vrucht doet, sal wt ghehouwen, ende int vier gheworpen // worden: maer wat gheboerter? Certeyn ghelijck een yeghelick hem selfs dunckt guet te wesen in sijn eyghen ooghen: Salomon seyt: Den Sotte beclaecht [4]) sijn maniere wel. Item: Elcken beclaecht [4]), sijnen wech besten: soe wil niemant, hy sy Heer of Knecht, Coeninc, ofte Ondersaet, eedel, of oneedel, rijck of arm, Man, of Wijf, van sonden ghestraft wesen: sy willen haer sondijghe wegen niet laten: Daerom, op dat doer sulckdanijghe predicacij haer ooren niet gheslaghen, haer consciencij niet ghequest sal worden: soe moeten sulckdanijghe Leeraers doodt: Soe heft Herodes Ioannem Babtistam ghedoot, niet verdraghende, die straffinghe sijns ouerspuls, van Ioanne hem ghedaen: Soe hebben die Phariseen, haer ooren ghestopt, tot die straffinghe van Stephano, ende hebben hem ghesteenicht.

Alle menscen sijn sondaren ende behoeuen tot salicheit penitencij. Ecclesiast. 7. Psalm. 13. Luce 13. Luce 3. *Fol. CC. xi* v. Prouerb. 12. Prouerb. 21. Niemant wil van sonden gestraft wesen. Marci 6. Actor. 7.

Ten vierden: die Christum prediken, moeten alle menschen rechtueerdicheyt straffen, van onrechtueerdicheyt [5]), roepende met Esaia: Dat alle menschen rechtueerdicheyt niet is, dan een doeck, des maenstondijghe Vrouws, ende dat voer Godt gheen rechtueerdicheyt ghelt: dan // die rechtueerdicheyt, welck wy ontfanghen, wt Christo, *Fol. CC. xij* r.

Der menscen rechtueerdicheyt is, als een besmet cleet Esaie 64.

---

1) Hand. XXVI: 24*b*, naar de Vulgata: multae te litterae ad insaniam convertunt.
2) Straffen, *d. i.* berispen. 3) Lees: Datter.
4) Lees: behaecht (Zie de „Erraten" aan het slot).
5) Zij leggen de onvolmaaktheid bloot zelfs van de beste deugden der menschen.

Voer God gelt alleen die rechtueerdicheit Christi in den geloue
Roman. 3.

doer den ghelooue in hem, segghende met Paulo: Die rechtueerdicheydt Godts, is aen, ende ouer alle menschen, die gheloouen: Dese leeringhe is enckel ketterije, voer de Hypocrijten, die verachtende die rechtueerdicheyt Christi, in haer selfs wercken rechtueerdicheyt soecken, daerom sijn se den belijders van dien, seer haetelicken veruolghende, als verleyders: Dit sien wy noch voer onse ooghen daghelicks gheschien.

Christus is alleen onse salicheyt.
Ioan. 14.
Ioan. 11.
1. Corinth. 1.
1. Ioan. 2.
1. Timoth. 2.
Hebr. 8. 9. 12.
Actu. 4.

Ten vijfden: die Christum preecken, moeten leeren, dat hy Messias: dat is: Christus de beloofde Salichmaecker is: dat hy die wech, die waerheyt, dat leuen is: dat hy is onse wijsheyt, rechtueerdicheyt, hillicheydt, ende verlossinghe: dat hy is onse aduocaet, middelaer, ende versoeninghe: Summa, dat in hem volmaecte salicheyt, ende buyten hem gheen salicheydt is: Nv sijnder veel menschen, die Christum aldus voer een volmaeckt Salichmaecker alleen niet bekennen: maer sy soecken salicheyt wt haer wercken: sy soecken tot Godt weghen toe doer gestoruen hyllighen [1]: sy verwachten versoe-//ninghe met Godt, doer verdiensten van ander menschen: sy hebben ander patronen, aduocaten, middelaers, maerschalcken [2]: die sy beuelen den salicheyt haerder zielen, ende die ghesontheyt haerder lichamen: Christus is haer alleen daer toe niet ghenoech: Als dan die menschen dese leeringen hoeren, soe worden se in haer gheest verstoordt, ende knarsen op haer tanden, van gheen arbeyt, ende moeyten rustende, eer die Leeraers sijn om ghebracht, ende vernielt: Exempelen hebben wy (leyder Godts) op dese tijden seer veel, ende behoeuen dat bewijs der schriftueren niet.

Fol. CC. xij v.

Christus verstoort Satanas Rijck.

Ten lesten: die Christum predijken, doen gheweldelicken een groote inloop in dat Rijck van Satan, welck sy verstoeren: want sy brengen veel menschen, die onder die dienst, ende macht des Duyuels waren, tot Christum, ende winnen die Christo: Dit mach Satan niet lijden, daerom wreckt hy sijn Dienaers op, teghen soedanijghe Leeraers Christi, om die wech te brenghen, ende te dooden: hoopende, als die doot sijn, dat die leringhe mede sal, met haer te niet gaen: ende dat hy dan sal gherustich in sijn rijck // domineren, met vreede, ende sorgheloesheydt.

Fol. CC. xiij r.

Hier hebt ghy nv Dorothea: die oorsaecken, van dat veruolch der Christenen, welcken Christus alleen is, ende dat van alle soorten der menschen: want hy is al den ghenen, die den Vleys, den

---

1) Door bemiddeling der heiligen zoeken zij toegang tot God.

2) Becanus zegt: omnes eos Diuos Marschalcos vocarunt, qui curando cuipiam morbo praesidere opinarentur: sic D. Antonium dicimus Mareschalcum ignis sacri, diuum Rochum Mareschalcum pestis, et epidemiae contagiosae, et similiter alios aliorum morborum marschalcos, etc. — Bij Kilianus, *Etymologicvm*, p. 372.

Werlt, den Duyuel dienen, een steen des vals, ende schandalizacijs. 1 . Petri 2.

Dorothea.

Hoe langhe sal dat veruolch duyren?

Theophilus.

Ghelijck dat gheschiet is, van des werlts beginne, om Christus willen, die doer den ghelooue verwacht worde, in Abel, Loth, Iacob, Dauid, ende ander vrenden Godts: soe geschieden dat oock in die tijden Christi, Christo seluer, ende om Christus willen, Ioanni Babtiste, ende sijn Apostelen: ende het sal om Christus willen: noch gheschien tot den eynde des werlts, al den gheenen, die Christum belijden: Christus spreect: Hebben si my gehaet, sy sullen v haten, de Knecht is niet beter, dan sijn Heer: die Discipel Ioan . 15.
is niet beter, dan sijn Meyster: hebben se my veruolcht, sy sullen v veruolghen: ende dit sullen sy v doen: want sy beken-//nen my *Fol.*
niet, noch den ghenen die my gesonnen heft: Daer nae: Dese *CC. xiij* [v].
dinghen heb ic v gesproecken, om dat ghy niet geergert souden Ioan . 16.
worden: sy sullen v wt die Synagoghen worpen: ende die vre comt dat die v dooden, sullen schijnen Godt een sacrificij te doen: want sy niet bekennen, noch mij, noch mijnen Vaeder: Ick segghe v voerwaer, ghy sult huylen ende schreyen: die werldt sal hem Ioan . 16.
verblijden: ghi sult bedroeft sijn: By Matheo sprect Christus: Ick Math . 10.
seynde v, als Schapen, onder die woluen, wacht v van die menschen: sy sullen v ouer leueren in haer Raethuysen: sy sullen v met roeden geeselen: die eene Broeder sal den anderen leueren in den doot: ende die Vader sijn Soen: die Kijnderen sullen opstaen teghen haer Ouderen: sy sullen se dooden, ende ghy sult van alle menschen gehaet worden, om mijnen willen [1]): Hier af ist niet van node, vreemde exempelen voort te haelen: Dit mercken wy claerlicken, in die Apostelen Christi, ende in veel Martelaren, die om Christus willen gedoot sijn: Dit sien wy daghelicks voer onse ooghen: Isser yemant, die Christus woort wil met den monde, ende dat leuent // oprechtelicken belijden, die mach gheen plaets *Fol.*
houden, die moet onthoeft, gehanghen, verdroncken, verbrandt sijn: *CC. xiiij* [r] [2]).
ist niet alsoe?

Dorothea.

Och Theophile, wy sien (leyder Godts) datmen guede menschen die in soberheit, in cuysheyt, in oetmoedicheit, in rechtueerdicheit, in warachticheyt, in liefte, nae Godts woort haer conuersacij maken, niet moegen sien, sy moeten Ketters, ende van die werldt afghesneden wesen: want haer leuen, van die werldt afghescheyden is: maer die menschen gheestelick, ende werlick, die op Godts woort niet mercken: De gueden haetmen, die boesen worden bemint.

---

1) Om mijnen willen, *d. i.* om mijnentwil. 2) Verbeterd uit „*CC. iiij*".

maer in dronckenschap, houeerdicheydt, oncuysheyt, ongherechticheydt, haddije, giericheydt, wanderen, de achtmen voer guede, ende catholicke Mannen ende Vrouwen, also dat het recht gaet, nae die woor-
Ioan 15. den Christi, van v bouen verclaert: Waert ghy van die werlt, die werldt soude v, als die sijnen liefhebben: maer nv heb ick v wt die werldt vercoren, daerom haet v die werldt: maer segt my voort Theophile: Hoe sullen die Christenen hem in dit lijden troosten? //

Fol. CC. xiiij v.

Theophilus.

Hoe die Christenen hem in dat veruolch sullen troosten.

Certeyn met die beloften, die haer in den Euangelij ghedaen is: namelick: dat dese vyanden haer lichamen moeghen dooden: maer haer zielen niet: dat sy doer dit lijden sullen gaen tot die salige onsterfelicheyt: Paulus seyt: Ist dat wi met Christo lijden, soe sullen wy met hem regneren. Item Petrus: Ist dat v spijticheyt
Math. 10. gheschiet om Christus willen soe sult ghy salich wesen: want die
Roman. 8. gracij ende gheest Goodts sal ouer v rusten: Christus spreect: Die
2. Timoth. 2. werldt sal hem verblijden, ghy sult v bedroeuen: maer v droef-
1. Petri. 2. heydt, sal in blijdtschap verandert worden: Daer nae: Ghy hebt
1. Petri. 4. nv droefheyt: maer ick sal v weder sien, ende v herten sullen
Ioan. 16. hem verblijden, ende niemandt sal die blijdtschap van v neemen.
Ioan. 16. Item: Salich sijn, die veruolch lijden, om die gherechticheyt: want
Math. 5. hem compt toe, dat Rijck der Hemelen: Salich sijt ghy, als die menschen van v qualicken spreecken: als sy v veruolgen, ende segghen alle quaet van v, om mijn naems willen, daer aen lieghende: verblijdt v, ende weest vroelick: want v loon is groot in den Hemel:
Fol. CC. xv r. Alsoe hebben se veruolcht // die Propheten, die voer v ghewest
Sapient. 3. sijn: Hoert wat die wijse man, van die rechtueerdijghen seyt: Die gherechtijgher zielen, sijn in die handen Godts, ende die pijne des doots, en salse niet aenroeren: Sy schenen in die ooghen der dwasen te steruen, ende haer wtganck wert verderfenisse gheacht: Der gherechtijgher wech wort voer eene verderfenisse gereeckent: maer sy sijn in seeckerder rusten, ende vreden: Ende al ist, dat se voer de menschen pijnelicheyden gheleden hebben, haren hoope is vol onsterfelicheydts: in luttel sijn sy ghequelt, in veelen, sullen sy gheloont worden: want Godt heft se gheproeft, ende heftse hem weerdich geuonden: hy proefde se als gout, int forneys: ende hy ontfinckse, als een offerhande des brant offers, ende inder tijt sal haer aenschouwen sijn [1]): Die rechtueerdijghe sullen blincken, ende als voncken in dat riet lopen [2]): Sy sullen die natien ordelen: sy sullen die volcken verheren: ende haer Heer sal inder eewicheyt
Sapient. 5. regneren: Item: Dan sullen die gherechtijghen in grooter volstan-

---

1) Sapientia III:6: et in tempore erit respectus illorum.
2) Sapientia III:7: et tanquam scintillae in arundineto discurrent.

dicheyt staen, teghens die ghene, die haer benaut hebben, en die haer arbeyden wech ghenomen hebben: Siende sul-//len sy met eyscelicke vresen werden verschrickt, ende sy sullen verwonderen in die haesticheyt der ongehoopter salicheyt suchtende, van benautheyt des gheestes, segghende by hem seluen, leetwesen bewijsende, ende van bangicheydt des gheest suchtende: Dit sijnse, die wy somwijlen in spotte ghehadt hebben, ende in ghelijckenisse der lachteringhe, wy ontsinnighe menschen achteden haer leuen raserije te wesen, ende haer eynde sonder eer [1]): Siet hoe sijn se onder die Kijnderen Godts ghereeckendt, ende haer deel is onder die hyllighen. Item een weynich daer nae: Die rechtueerdijghe sullen inder eewicheyt leuen, ende haren loon is by den Heere, ende haer ghedachten, is by die alder oppersten: Hieromme sullen se, dat rijcke der schoonheyt, ende die crone des hoops van der handt des Heeren ontfangen: want hy salse decken met sijn rechter hant, ende hi salse mit sinen arme beschermen.

Fol.CC.xv[v]. Sapient. 5.

Doer den ghelooue van dese beloften geuen die Christenen haer willich onder alle lijden om Christus willen, datse hem [2]) (als Paulus seyt) laten bespotten binden kerckeren, geeselen, steenijghen, snij-//den, dooden etc. Wt desen ghelooue sijn die Apostelen blijdelick van dat Raethuys der Ioeden ghegaen, sick verhuegende, datse weerdich gheworden waren, voer den naem Christi spiticheyt te lijden Daerom seyt Paulus: Vreest niet voer v vyanden, ende laet v niet verschricken, dat [3]) haer een oorsaecke is, des verdoemmenisse, is v een oorsake des salicheyts: want tis 'v ghegeuen, niet alleen, dat ghy in Christum ghelooft: maer dat ghi oock voer hem lijdt.

Hebreor. 11. *Fol. CC. xvi*[r]. Actuum. 5. Philipp. 1.

Dorothea.

Ick heb wel ghesien: datter eenijghe menschen om den Euangelij ter doodt gheleydt worden: Mijn herte was doer medelijden alsoe benaut, dat ick my wilde begheuen [4]): maer sy spreecken, songhen ende toenden een vroelijck ghelaet: Ick verwonderde my, hoe dat mocht gheschien: wetende: dat des menschen natuer voer die doot beschroemt is: ander menschen, sonderling die Papen, ende Monnicken seyden: dat se met den Duyuel beseten waren, dat die Duyuel wt haer ooghen lachten, wt haer mondt sprack, ende in

---

1) Sapientia V: 1—4: Tunc stabunt justi in magna constantia adversus eos qui se angustiaverunt, et qui abstulerunt labores eorum. Videntes turbabuntur timore horribili. et mirabuntur in subitatione insperatae salutis; dicentes intra se, poenitentiam agentes, et prae angustia spiritus gementes: Hi sunt quos habuimus aliquando in derisum, et in similitudinem improperii. Nos insensati vitam illorum aestimabamus insaniam, et finem illorum sine honore.

2) Hem, *d.i.* zich.

3) Dat, *d.i.* hetgeen dat, wat.

4) „Ick wilde my begheuen" wil zeggen: ik dacht er onder te zullen bezwijken.

haer lichaem sick verheefden [1]): maer na [2]) ick v schriftuerlicke
Fol. redenen hoere, so sie // ick claerlicken, dat sy niet met den Duyuel
CC. xvi v. beseten: maer van den hylligen geest beschoncken ghewest sijn:
Ende hadde ick dat gheweten, ick soude my seer mit haer verblijdt hebben: want wie souden niet gheerne voer Christo lijden: de wijle hy soe grooten beloftenisse heft, des onbegrijpelicke eewich salich leuents, nae dese tijtlicke, ende corte doot?

Theophilus.

Aldus waren die Hebreeusche Discipulen ghestelt van herten, tot
Hebre. 10. welcken Paulus seyt: Ghedenckt die voergheleden daghen, in welcken ghy verlicht wesende, een groote strijdt der passien hebt gheleden, eensdeels sijt ghy in spiticheyt ende tribulacij, ander menschen een aenschouwinghe ghewest: Eensdeels hebt ghy ghewest van die gheenen, die alsoe conuerseeren [3]): want met die gheuanghenen hebt ghy medelijden ghehadt, ende die berouinghe van v guet hebt
Philipp. 3. ghy mit blijdtschap gheleden, wetende dat ghy een beter, ende een blijuende substancij hebt [4]): Aldus was Paulus mede ghesint: die alle dinck voer dreck achte, om dat hy Christum soude
Fol. winnen, iae achte om Christus willen, noch op doodt, // noch
CC. xvij r. leuen: Dat ick leue (seyt hy) dat leue ick den Here: dat ick
Roman. 14. sterue, dat sterue ick den Heere, of ick leue, of ick sterue, ick behoer den Heere toe: Dat noch meer is: Hy achte den doot voer
Philipp. 1. gewin, ende begheerde van desen lichaem ontbonden te wesen, ende met Christo te leuen.

Maer lieue Dorothea: Dit gheloof is niet alle menschen, alle
2. Tessal. 3. menschen hebben die stercheydt niet, om voer Christo te lijden: Het geloof is een gaue Godts: ende Godt geeft dit gheloof den ghene, die hy ordineert om sijn naem voer die menschen te draghen,
Voer Christo te lijden, is een gaue Godts. Philipp. 1. ende daer voer te lijden: want Paulus seyt: Tis v ghegeuen, dat ghy niet alleen in Christum ghelooft: maer dat ghy oock mede voer hem lijdt, waer wt ghy merct, dat voer Christo te lijden, een gaue Gods is.

Daerom soe moeghen wy wt die soeticheyt der beloften, ons niet
Niemant mach hem seluer roeckeloos in den perijkel werpen roeckeloos in perijkel worpen, bouen die maet des gheloofs, die ons van Godt ghegheuen is: want moeghelick, als wy in dat lijden, alsoe quamen, die soeticheyt der beloften soude vergaen, ende wy souden in dat lijden versmachten: mer wy sullen in onse roep [5])

---

1) „Sick verheefden", *d. i.* zich verhief.
2) Lees: nv.
3) Hebr. X: 33, naar de Vulgata: in altero quidem, opprobriis et tribulationibus spectaculum facti: in altero autem, socii taliter conversantium effecti.
4) Hebr. X: 34 *b*: cognoscentes vos habere meliorem et manentem substantiam.
5) Roep, *d. i.* roeping.

wachten, tot dat God seluer ons // den perijkel voerworpt (want Salomon seyt: diet perijkel lief heft, sal daer in vergaen) ende alsdan sullen onse ooghen wesen, op dese beloften, doer welcken Godts gheest, onse herten alsoe sal verstercken, dat wy dat lijden, om Christus willen: niet alleen wel sullen moeghen verdraghen: mer wy sullen, met Paulo, daer oock mede in ons verblijden. *Fol. CC. xvij v.* Eccles. 3. Roman. 5.

Dorothea.

Dat moeghen wy sien in Petro: doen hi hem selfs in dat perijkel worp, gaende inden huyse van Annas, soe en dorst hy sijn Meyster Christum niet belijden, voer een Vrouw: maer als Christus hem wtworp, ghelijck een Schaep onder die Woluen: soe is hy doer Christum, die hem versterckte, alle lijden te bouen gecomen: daerom soe mach hem niemant toe nemen [1]) om yet te doen, of het moet hem van bouen ghegeuen wesen. Math. 10. Philipp. 4.

Theophilus.

Hier hebt ghy nv lieue Dorothea, een properlicke verclaringe van lijden: waer in ick v geleert heb dese vier daegen, van waer alle lijden den menschen compt, om wat saecken dattet den menschen comt, ende hoe de menschen daer in haer // nae Godts wil sullen draghen, tot haer salicheyt. *Fol. CC. xviij r.*

Nv wil ick v doer Godts gracij, noch voort verclaren (hoe wel ick in mijn voergaende materij daer af altemet eenichsins gheroert hebbe) welck die wtterste saecke, ende dat principaelste eynt is, van al dese manieren, ende oorsaecken der tribulacien, die Godt ons toesendt.

Dorothea.

Welck is die Theophile?

Theophilus.

Certeyn dat leste, ende finale eynde is: dat wy daer doer sullen leren versmaden, dit teghenwoordijghe leuen, welck vol ellendicheyts is, ende onse hoop, studeeringhe, arbeydt sullen stellen; tot dat toecoemende salighe leuent. Dat principale eyndt van alle lijden, is den Hemel te soecken.

Want Godt weet wel, hoe seer wy van natueren gheneghen sijn tot die blinde, ende beestlicke liefte van deser werlt: Daerom ghebruyckt hy tribulacij, ende lijden, als een bequamen toem [2]), waer doer hy ons mach teghen houden, ende wederom trecken, dat wy ons niet te seer daer toe gheuen, dat wy daer niet te diep in vallen, dat wy daer niet in versmachten. //

Daer is niemandt van ons, die niet soude begheeren, dat hy scheen met al sijn wercken, ende leuen te iaken [3]), na die hemelsche *Fol. CC. xviij v.*

---

1) „Hem toe nemen" wil zeggen: zich aanmatigen.
2) Toem, *d. i.* teugel.
3) Misschien moet „haken" gelezen worden.

Eccles. 3. onsterffelicheyt: wy schamen ons, dat wy niet met allen beter sijn, dan die onredelicke Creatueren, die welcken met ons, van een condicije souden sijn, ten waer dat wy nae den doot, noch een sekere hoop hadden, van de verrijsenisse des eewijghen leuents.

Maer wilt ghy doer sien, die voerneminghen, die studeringen, ende die wercken van eenen yeghelick, ghy sult niet sien, dan eerd: want die gheest des menschs, wordt alsoe oueruallen met die ydele schijnsel der rijckdoemen des eerts, ende der hoocheyden des werlts, dattet niet veerder can ghesien: dat herte wort doer begheerlicheydt, ende wellust alsoe nederghedruckt, dattet niet can op rijsen: summa die gheheele Siele, wort alsoe belist [1]) in die quade lusten des vleyschs, ende houeerdicheydt des werlts, datse al haer ghenuecht, weluaren, salicheyt soeckt in die eerde.

Op dat nv God almachtich, die crancheydt des menschs te hulp sal moeghen coemen, ende hem tot een ander geuoel, // wil, studeringhe brenghen: soe slacht hy hem met stadijghe ellendicheyden, om hem alsoe te leeren, dat dit teghenwoordijghe leuen, niet dan ydelheyt is.

Fol. CC. xix r. Godt castijt den mensch om hem te leeren van die ydelheyt des teghenwoordijge leuens.

Daerom, op dat een mensch hier geen stadijghe vreede sal soecken, om sijn herte tot ghemackelicke rust te gheuen, soe laet Godt hem stadelicken quellen, met oorloghen, oproeren, moorderijen, ongelijcken, om dat hy sijn herte niet te seer sal stellen, op dese verganckelicke rijckdoemen, ende daer in sijn betrouwen nemen, so laet hy hem tot armoet coemen, nv doer ballinschap, nv doer onuruchtbaerheyt, nv doer brant, nv doer schattinghe, nv doer wateruloet, nv doer ander middelen, om dat hy niet te wellustich sal wesen in sijn echtelicke staet, daer in niet soeckende, dan den vuyle vleyslicheydt: soe laet hy hem quellen, doer onurede des Mans, ofte Huysurous: hy maeckt hem versuft, doer boese, ende onghehoorsame Kijnderen: hy berooft den Huysvrou, van haren lieuen Man: den Man, van sijn lieue Huysvrou: die Olders van haer schoone ende lieue Kijnderkens, om dat hy hem selfs, niet te seer sal wtstorten tot ander boese // wercken des vleyschs: soe worpt Godt hem op groote siecten, seericheyt, of ander ellendicheyt, daer het vleys alsoe mede ghetempt, gheworghet, ende ghedoot wort, dattet hem niet lust, sijn wercken te volbrenghen.

Fol. CC. xix v.

Of trouwen [2]) handelt Godt in al dese dinghen, met den mensch sachtelicken, op dat hy nochtans daer in hem niet verhoeueerdijge, of hem seluer dat toeschrijue, ende daer op met den herte ruste:

---

1) Lees: belust.

2) Misschien moet gelezen worden: op trouwen, *d. i.* op mijn woord. Zie Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 's-Gravenh. 1908—1911, blz. 602.

soe leydt hem Godt doer siecten, of andere periculen voer ooghen, hoe onstadich, ende verganckelick dat dese eertsche gueden sijn.

Daerom lieue Dorothea: soe doet dat Cruys, als dan in ons profijt, als wy daer doer soe veere coemen, dat wy weten, ende ghedencken, dit leuen onrustich, turbulent, vol ellendicheyts te sijn, ende al sijn gueden ydel, onseecker, ende verganckelick, ende dat wy daer doer weten, dat ons hier niet staet te soecken, ende te verwachten, dan een strijdt: ende dat wy onse ooghen sullen op slaen, onse herten sullen op boeren, onse gheheele leuen sullen voeghen, nae den Hemel, als onse Vaders landt, van waer wy den croon // des eewijghen leuents sullen ontfangen, ghelijck Paulus seyt: Sijt ghy met Christo verresen, so soeckt dat bouen is, daer Christus is aen die rechter hant des Vaders, smaect dat bouen is, ende niet, dat op die eerde is. Iob 7. *Fol. CC. xx*[r]. Coloss. 3.

Dat is dan Dorothea, het principaelste eyndt, van alle lijden, dat wy daer wt sullen leeren, eertsche dingen, die wi verganckelick vijnden, versmaden, ende hemelsche dinghen te soecken, op dat wy hier niet in den vleys sayende, van den vleysch hier namaels corrupcij mayen: maer dat wy hier in den gheest sayende, hier namaels moeghen van den gheest maeyen, dat eewich leuent. Galat. 6.

Dorothea.

Hoe onstadich dat die salicheydt, ende dat weluaren van dese werlt is, beuijnden wy wel daghelicks in ons seluer: sijn wi eenen dach ghesondt, wy sijn dickmael drie daghen sieck: hebben wy enen dach voerspoet, daer compt wel weder een gehele weecke teghenspoets: is onse herte een auont verblijdt, ende vroelick, daer comt weder benautheyt, van drie dagen, alsoe dat wy rechtelicken wel moeghen segghen: dattet op dese werlt is, een pijnt-//ken wijns, een mengelen asijns *Fol. CC. xx*[v].

Theophilus.

Hoert wat Iob daer af seyt: Die mensche van een Vrou geboren, wort veruult met veel ellendicheyden: hy gaet op als een bloeme, hy wordt versleten, ende hy verdwijnt, als een schaduwe, ende blijft nummermeer in enen staet: Esaias seyt mede: Alle vleys is Hoy, ende al sijn glorij, gelijck een bloem des Hoys, dat Hoy is verdroecht, ende sijn bloeme is afgheuallen: met welcke woorden Esaias ons verclaren wil: Dat alle blijdtschap, weluaren, ende salicheydt, die vleyselick is, ende den werlt aengaet, niet durachtich: maer verganckelic: niet eewich: mer tijtlick is, ende haestlick vergaet: Dat gras staet groen op den velde, suyuerlick, ende glorioselic verciert met sijn bloemkens: maer duert die schoente, ende glorij eewich? gheensins: Daer compt haestelick een, die dat op mayt: Daer compt een, die dat met die voeten vertreedt: Daer comt een Iob 14. Esaie 40.

heete Sonne schijnsel, die dat verdroecht, alsoe dat al die schoente, ende glorij haest vergaen is.

Alsoe gaettet mede met alle vleysch: Het gheboert wel, dat een
Fol. CC. xxi r. Mensch is in // groote heerlicheydt van ghesontheydt, schoente, sterckheyt, rijcdoemen, macht ende eer des werlts: maer duert die heerlicheydt al eewelick? Neense voerwaer: Die roose comt in dat aensicht, de schoente verwelckt: Die coertse beuangt den lichaem, die stercheydt verdwijnt: Daer compt een apoplexij, al die ghesontheyt is te niet: Daer comt een brandt, ofte watervloet, al die rijckdoemen worden verlooren: al die eer, ende macht des werlts is doer een cleyn auontuer haest verandert.

Dorothea.

Waer om segt ghy Theophile Godt dat te doen, of toe te laten: mijn memorij is doer die sieckte alsoe cranck, dat ick v redenen by nae vergheten heb.

Theophilus.

Dat wy daer doer sullen versmaden, ende cleyn achten die eerdtsche gueden, die aldus onstadich, ende verganckelick sijn, ende onse herten op boeren tot die hemelsche gueden, die duerachtich, ende eewich sijn.

Dorothea.

Verclaert mi dat wat bescheydelicker

Theophilus.

Fol. CC. xxi v. Hebt ghy niet wel ghehoort van men-//schen, die God sijn Hemelrijck wel souden laten, mochten sy haer eertsche rijcke behouden?

Dorothea.

Ick heb wel menschen, dat met haer eyghen monden hoeren spreecken.

Theophilus.

Waerom compt dat anders, dan dat die eertsche gueden, ende dat lichamelicke weluaren, daer sy met den herte op rusten, haer een weynich duerachtich sijn, ende schijnen soe te sullen blijuen, wt die oorsaecke verachten sy, beneden haer eertsche gueden, die sy voer haer ooghen presentelicken ghebruycken, die hemelsche Godts salicheyt, dien sy niet moegen sien: maer ouer langhe tijt, iae oock (alst schijnt) onseeckerlicken verwachten: Aldusdanijghen mensch, was die Rijckeman, die tot hem seluer sprack: Lieue siele ghy hebt nv veel guets vergaedert, teghen veel iaren, hebt nv ruste, eet, ende drinckt, ende sijt vroelick: Mer hebt ghi oock niet wel contrarij hoeren segghen: Het verdriet my te leuen? ick wilde dat ick doot was?

Dorothea.

Ia wel dicmael van veel menschen. //

Theophilus.

Waerom comt dat anders? dan dat sy in dit eertsce leuen, niet dan armoet, hertseer, ellendicheydt, alreleye verdriet hebben, wt welcken oorsaecke, sy suchtende begeren van dit leuen, welck vol ellents is, verlost te wesen, ende ontfanghen te worden, in den ruste des Hemels, welcken sy wt Godts woort doer den geloue verwachten: Alsoe heft Tobias gheseyt: Heer Godt ghebiedt, dat mijn gheest in vreede ontfanghen wordt, tis my beter te steruen, dan te leuen: Helias heft mede begeert te steruen, als hi swaerlicken veruolcht worde, segghende: Heer tis my ghenoech, ontfangt mijn Siele: want ic sijn niet beter dan mijn Vaderen.

Fol. CC. xxij r. — Tobie 3. — 3. Reg. 19

Dorothea.

Tis soe ghy segt Theophile: wanneer het ons wel gaet, so is ons dit leuen soet: maer alst ons qualicken gaet, soe prefereeren wy die doot.

Theophilus.

Nv weet Godt almachtich, dat wy van ons seluer alsoe sijn toeghedaen den eerde, ende onse vleysch: waert dat hy ons liet duerachtich blijuen, tgheen dat onse vleys soet, ende ghenuechlick is, in ghe-//sontheyt, schoente, sterckheyt, rijckdoemen, eer, macht, Huysvrou, Kijnderen: onse ooghen souden doer dat ydel schijnsel van dien, alsoe verblint worden, onse herten souden mit ydele becommernisse van dien, also veruult, ende verstopt worden: onse lichaem soude doer dat ydele ghebruyck van dien, alsoe belast worden, dat wy niet souden, noch met oogen nae den Hemel sien, noch met der herten op tgheen, dat Hemels is peynsen, noch met den lichaem nae den Hemel arbeyden: maer wy souden, als een swijn, ofte vercken, in die eerde wroeten: al tgheen dat Hemels is, soude ons sijn ghelijck roosen voer die verckenen, ghelijck dat hyllich voer die honden: wy souden sijn als die Euangelijsche ghenooden, die hem excuseerden, van den auontmael ende bruyloft: die een, dat hy een Landthuys gecoft hadde, welck hy most gaen besien: die ander, dat hy vijf iucke ossen ghecoft hadde, dien hy most proeuen: die derde, dat hy een Huysvrou getrout hadde, waer om hy niet mocht coemen

Fol. CC. xxij v. — Math. 7. — Luce 14. — Math. 22.

Maer Godt die onse verderfenisse niet wil: maer onse salicheydt soeckt, op dat hy nv dit quaet sal precaueeren, ons // tot den salicheyt drijuen, ende dwinghen in te gaen: soe comt hy, ende gheeft ons hier gheen duerachtighe salicheydt, van desen lichaem, ende eerde: mer hy mengt daer veel iamers, ende verdriets by, om alsoe onse herten daer wat af te trecken: Die soeticheyt des echtelicken wellusts, besout hy [1]) met veel verdriets, dat hy den echte personen

1. Timoth. 2. — *Fol. CC. xxiij* r. — Luce 14.

1) „Die soeticheyt.... besout hy" wil zeggen: de zoetigheid besprenkelt hij met zout.

laet ouercoemen, doer onureed van Man of Wijff, doer onghehoorsaemheyt van Kijnderen, doer siecten, of doot van eenijghen in die familij etc. Den hoemoet [1]) der rijcdoemen, vernedert Godt, doer haestich verlies van gueden, in vuyr, water, dieuerij, oorloch, ghewelt: dat welbehaghen des gesontheyts, schoonheyts, stercheyts, vernielt Godt doer coortsen, seericheyden, ende ander crancheyden: den drijstheyt des werldtschen eeres, ende machts, verdrijft Godt doer calumniacien, moyterijen, ende ander sediciose rumoeren: summa Godt schict, in al soe wat weluaren, ende salicheyt dat een mensch is, dat daer, onwil, verdriet ende ellendicheyt bouen maten mede ghemengt wordt, ende dat principalicken tot die eynde (als ick
Fol. CC. xxiij r. voergheseyt heb) dat wy daer wt sullen leeren // eertsche dinghen, die wy dus onstadich, onduerachtich, ende verganckelick vijnden, cleyn achten, ende versmaden, ende leeren soecken Hemelsche dinghen, die duerachtich ende eewich sijn.

Dorothea.

Dat is mede een schoone leeringhe, van Godts castijnghe ouer ons.

Een suyuerlicke maniere van bidden, doer welcken een mensch, van Godt sal soecken verlossinghe van sijn lijden.

Theophilus.

Ick soude v nv met dese vermaninghe den Heer beuelen lieue Dorothea, om dat ghy dus seer cranck sijt: maer noch isser een dinck, dat ick v moet seggen: want het dunckt my v van noode te sijn, om te weten.

Dorothea.

Welck is dat?

Theophilus.

Ick dencke wel, dat ghy in dit lijden niet altijt, ende ewelick begeert te blijuen?

Dorothea.

Fol. CC. xxiiij r. Sonder twijfel: Ick soude wel ver-//lichtinghe, ende oock verlossinghe begeeren, waert Godts wille.

Theophilus.

Daerom is v van noode te weeten: hoe ghy wt dit lijden, moecht verlost worden.

Dorothea.

Mach mi yemant anders hier wt helpen, dan alleen Godt?

---

1) Hoemoet, *d. i.* hoogmoed.

Theophilus.

Certeyn niemant, noch van leuendijghe menschen, noch van ghestoruen hyllighen: Aengaende die leuendijghe menschen: soe stae ick wel toe [1]), dat wy onse neersticheyt wel doen, ende middelen gebruycken moeghen, die Godt ons verleent heft, of wijsheyt, ende raet, of wtwendijghe wercken, om ons seluer doer Goodts ghenade te helpen: want veel menschen geeft Godt ghesontheyt doer die middel van medicinen, waarom die schriftuer ons ghebiedt, Ecclesiast. 33. den medicijn [2]) te eeren: Veel menschen verlost Godt, van des water noodt, doer middel van wracken: Hoe wel Tobias, wel wiste, Tobie 13. dat Godt wondt, ende saluet: doodet, ende weder leuendich maeckt: Tobie 11. nochtans ghebruyckt hy die galle van een Vissche, als // een *Fol.* natuerlicke hulp, om dat ghesicht sijnder ooghen weder te crijgen: *CC. xxiiij v.* Paulus heft hem seluer, met een corue ouer die muer laten vrijen [3]): Actor. 9. Hoe wel Dauid seker was, dat Godt hem hadde ghestelt, een Coeninck ouer Israhel: 1. Reg. 16. nochtans beuesticht hy hem [4]) seluer teghen Saul, met groote cracht. 1. Reg. 22.

Maer in die verlossinghe van ons ellendicheyt, sullen wy sonder betrouwen van Godts hulpe, niet betrouwen alleen op onse, ofte ander menschen wijsheydt, raet, oft wtwendijghe wercken: Dauid Psalm. 145. seyt: Wilt v betrouwen niet setten, op die Kijnderen der menschen, in welcken gheen salicheyt is. Item: Die salicheydt der menschen Psalm. 59. is ydel: Ieremias seyt: Vermaledijt is de mensch, die op een mensch Ieremie 17 betrout, ende neempt vleys voer sijn arme ofte stercheyt. Op der menschen hulp sonder Godt moegen wi niet betrouwen.

Want hoe luttel betrouwen, dat wy in ons selfs sullen hebben, sien wy wel, aenmerckende onse eyghen cranckheyt ende daer teghen die stercheyt, samt [5]) die wreetheydt onser vyanden: Hoe luttel betrouwen, dat wy sullen stellen op ander menschen, leert ons niet Psalm. 38. alleen Dauid seggende: Alle mensch is ydelheyt, ende // Esaias *Fol.* segghende: Alle mensch is Hoy: *CC. xxv r.* Esaie 40. maer wy leeren dat oock wel seluer, by daghelicxse experiencij, als datter gheen gheloof, ende waerheyt by de menschen is: Ieremias seyt: Laet een yegelick hem wachten van sijn vrendt, ende laet hy op sijn Broeder gheen Iermie 9 [6]). betrouwen stellen: want die een Broeder verdruckt den anderen, ende deen vrent, bedriecht den anderen, ende sy spreecken gheen warachtijghe woorden: Sy legghen daer op toe, hoe die een, den anderen boeuerije doe, ende tis haer oock leet, dat sijt niet erger

1) „Ick stae wel toe" beteekent hier: ik geef toe.
2) Medicijn, *d.i.* geneesheer.
3) Vrijen, *d.i.* bevrijden.
4) Hem, *d.i.* zich.
5) Samt, *d.i.* tegelijkertijd, daarbenevens.
6) Lees: Ieremie.

ghemaecken connen: Daer is enckel bedroch onder haer, ende om
Miche. 7. des bedrochs wille, soe en willen sy my niet kennen, seyt die Heere: Micheas: Niemant en gelooue sijn naesten: Nyemant en verlate hem op die Princen: bewaert die doere dijns mondts, voer die ghene die in dijn armen slaept: want die Soen veracht ende onteert sijn Vaeder: Die Dochter recht haer op teghen die Moeder: Des Mans Moeder teghen Swagherinne: Ende des menschen vyanden sijn, sijn eyghen Huysghesinne.

Alsoe segghe ick, dat wy onse betrouwen sullen stellen, niet op
Fol. menschen: mer // eyghentlick op Godt: ende segghen met Michea:
CC. xxv v. Ick wil op den Heere sien, ende op Godt mijnen ghesontmaecker
Miche. 7. wachten: mijn God sal mi verhoeren: O mijn vyandinne en verblijt v niet, om dat ick ter neder legghe: want ick sal weder op staen: Al sidt ick in duysternisse, soe is nochtans die Heere mijn licht.
Psalm. 26. Item mit Dauid: Vaeder, ende Moeder, hebben my verlaten: maer die Heer heft my ontfangen: Wederomme: O Heer helpt ghi ons
Psalm. 59. van die noodt: want der menschen salicheyt is ydel.

De ghestoruen hilligen moegen ons niet helpen

Voort aen, Die ghestoruen Hyllighen connen ons niet verlossen van onse lijden, al ist, dat veel blinde menschen, mit veere beuaerden, afgoddienstelicken hulp aen haer soeken: Dit is claer wt die schriftuer, die welcken, als se ons nammers leert, datter een Godt
Deuteron. 6 is: Soe leert sy oock daer mede, dat niemant ons helpen can noch aen der zielen salicheydt, noch aen des lichaems ghesontheyt, ende weluaren, dan die Godt alleen: Rachel sprack tot haren Man Iacob:
Genesi. 30. Gheeft my Kinderen, of ick sterue: maer Iacob heft met toornicheydt gheantwoort: Bin ick dy voer een Godt, die v gheweygert heb, //
Fol. die vruchte des lichaems? Die Coeninck van Syrien, begheerden
CC. xxvi r. van Ioram den Coeninck in Israhel, dat hy Naaman, van die Lazarie
4. Reg. 5. wilde verlossen: maer Ioram heft gheantwoort: Bin ick een Godt, die macht hebbe, te dooden, ende weder leuendich te maecken? Mer want de schrift, nv niet alleen leert: Datter een Godt is:
Esaie 45. maer secht noch daer bouen: Dat die eene Godt, oock die Salichmaker alleen is, soe is immers daer niet aen te twijfelen, of de salicheyt van ziel ende lichaem, moet alleen aen hem ghesocht
Iacobi 1. worden, ende alleen van hem coemen: Waerom Iacobus ons tot God sent om wijsheyt, die ons ghebreckt, te begeren: want hy die alleen gheeft: ende ghy vint in die gheheele schriftuer niemant, die aen eenijghe ghestoruen Creatueren in noodt des Siels ofte lichaems hulp ghesocht, ende gheuonden heft.

Godt werct niet doer ghestoruen hylighen.

Datmen nv segghen: Die Hyllighen van haer selfs ons niet te helpen: maer Godt doer haer: blijckt valsch wt dese eene sentencij: Esaie: Ick bin die Heere dat is mijn name: ick gheue mijn glorij
Esaie 42. gheenen anderen: Dat Godt wonder wercken doer haer ghewracht

heft, in de-//sen leuen, is gheschiet tot beuestinge van sijn woort, welck sy den menschen predicten, welcke wercken wy, de den Euangelij gheloouen, nv niet behoeuen: daerom Dorothea, soe sullen wy om van al onse lasten verlost te worden, het exempel van dat Cananeeusche Vrouken volgen, die welcken verworpende alle menschen ende de Apostelen voer by gaende, alleen op Christum valt, ende alleen van hem hulp begeert.

Fol. CC. xxvi v. Godt heft doer die hilligen miraculen gedaen tot confirmeringe van sijn woort. Math. 15.

Maer Dorothea als ick v vermaenden dat v noch een dinck van noode was: namelick: waer doer ghy van dit lijden mocht verlost worden: soe meenden ick niet Godt, die v alleen moet, ende mach helpen: maer ick meenden die middel waer doer ghy Godt verwillighen sout, om v te helpen, ende te verlossen.

Dorothea.

Verclaert my de middel Theophile.

Theophilus.

Dese middel is het ghebet welck ghy met vuyrijgher herten stadelicken, tot Godt sult op senden in den Hemel, hem v ghebreck te kennen gheuende ende voorts sijn hulpe tot verlossinghe van dien begheerende, ghelijck Paulus ghe-//biedt, dat wy sonder ophouden bidden sullen.

Fol. CC. xxvij r. 1. Thessal. 5.

Dorothea.

Ghi segt daer drie dingen, Theophile dat ick Godt sal bidden, dat ick mijn gebreck hem sal te kennen gheuen, dat ick verlossinghe van dit lijden begheeren sal: Ick wilden dat ghy mij van een yeghelicken, dier drie dinghen, een bysondere verclaring deden: want ick dicmael daer mede bedocht, ende beswaert ghewest sijn.

Theophilus.

Dat wil ick met Godts gracij geerne doen, als ghy mij sult verclaert hebben, waer in, v bedencken, ende swaricheyt is.

Dorothea.

Sal ic seluer met mijn gebet tot God almachtich gaen, ende niet yerst die verstoruen hyllighen anroepen, dat sy voer mij bidden?

Theophilus.

Iae ghy waerlick, soe ick v met die schrift claerlick wil bewijsen: Godt ghebiedt dat wy hem in onse noodt sullen aenroepen, doer Dauid aldus spreeckende: Aenroept my inder tijt der noodt, so wil ick v verlossen, so sult ghi my prijsen: // Desen ghebodt Godts heft Dauid ghehoorsaem gewest, in verscheyden Psalmen, van sijn ghebedt tot Godt, aldus spreeckende: Als ick in tribulacij was, heb ick tot den Heere geroepen, ende hy heft my verhoort: Item: Ick roepe tot Godt den alderhoochsten: tot Godt die my weder op hielp. Item: Heer mijn Godt doen ick crijschte tot v, maeckte ghy my ghesont: Heere, Heere, ick wil tot v roepen,

Psalm. 50 *Fol. CC. xxvij v.* Psalm. cxix. Psalm. lvij Psalm. xxx.

den Heere wil ick smeecken: Dit gebodt Goodts hebben ghehoorsaem ghewest, alle Vaederen voer Dauid: als hy secht: Onse Vaeders
Psalm . xxi hoopten op v, ende doen sy hoopten, hilpt ghy se wt: tot v riepen sy, ende sy sijn behouden, si hoopten op v ende sijn niet te schanden
Psalm . xxxiij gheworden: niet alleen de rechtueerdich waren, daer Dauid af seyt: Die rechtueerdijgen hebben gheroepen, ende die Heer heft haer verhoort: maer oock mede die Goodts redenen onghehoorsaem waren, ende lasterden den raedt des alderhoochsten, waerom Godt haer
Psalm . c. vij. herten met ongheluck vernederden: want Dauid seyt: Dat sy in haer noot, tot den Heere riepen, ende dat hijse wt haren benautheyden hilp.

Fol. CC. xxviij r. Dit gebodt des Vaders heft Christus // inden nieuwe Testament beuesticht, mit sijn ghebodt segghende tot sijn Apostelen: Als ghy
Mathei 6. bidt, so segget: Onse Vader etc.

Luce . 11. Ioan . 14. Met sijn beloften, spreeckende tot sijn Apostelen: Al tgheen, dat ghy mijn Vader bidt, in mijnen naem, dat sal hy v geuen: Met sijn exempel: Godt sijn Vader in dat hoofken biddende: Dat
Math . 26. hy den Kelck des bitterheydts, wilde van hem nemen.

Dit ghebodt, ende exempel Christi, heft niet alleen Paulus gheuolcht, die sijn Knijen buychden, voer den Vaeder ons Heeren
Ephes . 2. Christi Iesu: mer ooc mede al de Apostelen te samen, in die ver-
Actorum 1. kiesinge van Matthias.

Also ist v nv cortelicken bewesen Dorothea, wt Godts ghebodt, ende dat exempel der Vaderen in den olden Testament, wt Christus gebodt in dat nieuwe Testament: ende dat exempel van hem selfs, ende sijnder Apostelen: Dat wy Godt sullen bidden.

Maer van den ghestoruen hyllighen te bidden, hebben wy in die schrift gheen gebodt, noch exempel: ende vijnden geen leuendich mensch in dat oude, of nieuwe Testament, die yemandt aenghe-
Fol. CC. xxviij v. roepen // heft, niet alleen van Godts vrenden, die in den lichaem ghestoruen, ende begrauen sijn ghewest: maer oock mede van den
Van de rijckeman is een parabel, ende hi heft niet verworuen. ghenen, die met den lichaem van die eerde ten Hemelwaert op genomen sijn, als Enoch, ende Helias: Imo, Ioannes is gestraft, om dat hy den Engel onrecht aenbadt: Also heft mede Petrus qualick ghenoemen, dat Cornelius hem te voet viel, ende aenbadt,
Apocal . 19. Actorum 10. ende heft hem opboerende ghestraft, segghende: staet op: ick bin oock een mensche.

Angesien dan datter in die schrift, van aenbidden, ofte aenroepen, niet der ghestoruen menschen: maer des leuendijgen Godts gheleert wort: Daerom sult ghy Dorothea met v gebedt stracs tot
Prouerb . 20 Godt gaen, ende niet tot die ghestoruen hyllighen, soe veere ghy niet wilt Goodts woort toe doende, loegenachtich geuonden, ende van Godt ghestraft worden.

Maer op dat v herte in dese saecke mach seecker sijn: soe wil v noch verclaren, niet alleen dat die schrift ons niet leert, dat wy die hyllighen sullen aenroepen (welck nv wel bewesen is): maer datse ons mede leert, dat wy die ghestoruen hilligen niet sullen aenbidden: hoert // dese mijn nauolgende argumenten. *Fol. CC. xxix r.*

Ghy weet, dat het ghebedt gheschiet niet alleen met die woorden des monts, oft met den ghesanghe des keels: maer oock mede met den herte alleen, sonder oepeninghe der lippen, ende wtdruckinghe der woorden: Die Heer sprack tot Moysen: Wat roept ghy tot my: nochtans betuycht de schrift niet, dat Moses daer sijn mondt oependen, ende Godt badt: Anna spract tot Godt in haer herte, alleen haer lippen roerden haer, ende men hoorde haer stemme niet: Noch weet ghy mede, dat het ghebedt alderwech gheschiet, doer den gheheele werldt, in alle hoecken des eerts: Dauid seyt: Dat alle eynden des eerdts Godt sullen aenbeden. (Dat yerste argument, teghen der hyllighen aenroepinghe. Exodi. 14. 1. Samuel. 1. Psalm. 21. Psalm. 65.)

Hier wt blijct claerlicken, dat die geen die aenghebeden sal worden: In den yersten moet [1]) van die condicij sijn, dat hy alderwech can teghenwoordich wesen: van dese condicij is Godt: Paulus seyt: Godt is niet veere van eenen yegelicken onder ons: Alsoe oock Dauid: Godt is nae by, al den ghenen, die hem in die waerheydt aenroepen. Item: O Heer waer sal ic henen gaen voer uwen geest, // ende waer sal ic henen vlien, voer uwe aensicht: Voere ick ten Hemel, soe sijt ghy daer: Dale ick ter Hellewaert, soe sijt ghy oock daer: Name ick vloegelen der dagheraert [2]), ende bleue aent wterste der Zee, soe soude nochtans v handt mi aldaer voeren, ende uwe rechtehandt mij houden: Segghe ick, duysternisse moeghen my bedecken: soe is den nacht oock licht om my: want duysternisse en is oock niet duyster by v, ende den nacht lichtet ghelijck den dach, duysternisse is ghelijck dat licht etc. Maer die ghestoruen hyllighen, sijn van die condicij niet, soe sy anders [3]) sullen wesen geen Goden: maer Creatueren van Godt gheschapen Want Didymus de spiritu sancto, libro primo capite primo: Et Basilius, de spiritu sancto, cap. xxij. bewijsen met veel woorden, die Godtheyt des hylligen gheestes: hier wt: dat die hylligen geest in die schrift wordt beuonden, op een tijt in veel plaetsen te sijn, twelck sy schriftelicken [4]) bewijsen [5]), geen geschapen Creatuer toe te coemen, al waerse oock een geest, ghelijck die Enghelen. (Godt is alder wech. Actor. 17. Psalm. 144. Psalm. 138. *Fol. CC. xxix v.* Die hilligen sijn op een plaets.)

1) Het onderwerp van „moet” is het voorafgaande „die geen die”.
2) Dagheraert, *d. i.* dageraad.
3) „Soe sy anders” moet worden verstaan alsof er stond: ten gevolge waarvan zij.
4) Schriftelicken, *d. i.* met Schriftuurplaatsen.
5) Op „bewijsen” volgt een *accusativus cum infinitivo.*

Fol. CC. xxx r.
Godt alleen ende niet die hilligen bekennen der menschen herten.
Ieremie 17
Sapient. 1.
Actorum 1.
3. Regum 8.
Esaie 63.
Augusti. de cura pro mortuis.
4. Reg. 22.
Psalm. 26.

Ten anderden, moet die gheene, die gebeden sal worden, een kenner sijn, van // alle menschen herten: Dit compt Godt rechtelicken toe: Die Propheet seyt: Godt doer sicht [1]) der menschen herten, ende doersoeckt haer nieren: Die Apostelen spreecken: Heere, kender alder herten: ende niet den hyllighen [2]): want Salomon seyt: Dat Godt der menschen herten alleen bekent: Esaias roept: O God ghy sijt doch onse Vader: want Abraham en kendt ons niet, ende Israhel en weet van ons niet: Augustinus leert ooc met veel woorden: Dat die Sielen der hyllighen in den Hemel mit onse dingen gheen becommernisse hebben, ende daer niet weten, wat wy hier doen: Dese sentencij Augustini is beuesticht in de schriftuer: want Godt spreect tot Iosiam: Ick wil v tot uwen Vaderen vergaderen, dat ghy mit vrede in v graft vergadert wert, op dat v ooghen niet sien, dat ongheluck welck ick brenghen wil, ouer dese plaetse, ende ouer den genen, die in dese plaetse woenen: Hierom seyt Dauid: Vader, ende Moeder hebben my verlaten: mer die Heer heft my ontfanghen: Alsoe verstaet ghy wt dit Argument wel, datmen die ghestoruen hyllighen niet sullen [3]) aenbeden: Hoert noch een ander argument. //

Fol. CC. xxx v.
Dat 2. argument
Psalm. 50.
Esaie 42.

Het ghebedt is die sonderlingste prijs [4]) welck Godt van die menschen eyscht, ende ontfangt: Dauid seyt: Offert Godt prijs, ende betaelt den alderhoochsten uwe gheloften: Aenroept my in der tijt des noodts, soe wil ick v verlossen, soe sult ghy my prijsen: Nv houdt Godt sijn glorij alleen, ende gheeft die geen ander: Daer om behoort men Godt alleen aenteroepen: Weder om een ander argument.

Dat 3 argument.
Roman. 10.
Ieremie 17
Roman. 10.

Wy aenbidden den gheen, daer wy in gheloouen: Paulus seyt: Godt is rijck ouer al den ghenen, die hem aenroepen: Al die des Heeren naem aenroepet, sal salich wesen: Hoe sullen sy aenroepen, den ghenen daer sy niet in gheloouen: Nv leeren ons die articulen des Apostelsche gheloofs, niet dat wy in die ghestoruen hillighen gheloouen: maer in Godt: ick laet staen, dat Ieremias seyt: Vermaledijt te sijn, den ghene, die sijn gheloof, ofte vertrouwen, op een mensch steldt: waer wt claerlicken volcht, dat de anroepinghe alleen Godt toe compt: Hoort noch claerder Dorothea.

Fol. CC. xxxi r.

Sonder gheloof, can daer gheen aenroepinghe sijn: want Paulus seyt: Hoe sullen se aenroepen den ghenen, daer sij // niet in

---

1) Doer sicht, *d.i.* doorziet.

2) Zij passen dit niet toe op de heiligen; zij zeggen niet: gij, heilige N. N., kenner aller harten.

3) Meervoud na „men".

4) Die sonderlingste prijs, *d.i.* de lof bij uitnemendheid.

ghelooouen: nv worden wy Kijnderen Godts, doer den ghelooue: Ioan. 1.
Ioannes seyt: Godt heft macht gegeuen, om Kijnderen Godts te worden, al die ghelooouen in den naem sijns Soens: Het is oock seecker dat Goodts Kijnderen sijn gheest hebben: Paulus seyt: Dat Gods Kijnderen, van Godts gheest ghedreuen worden. Item: Dat Roman. 8.
Christo niet toebehoort, die sijn geest niet heft: Dese Gods geest Roman. 8.
vercondicht ons, tgeen dat hy van Christo ontfanghen heft: Daerom Ioan. 16.
ghelijck Christus ons heft gheleert, den Vader aen te bidden: Alsoe Mathei 6.
roept oock die geest in onse herten, niet sancta Maria, sancte Petre: Roman. 8.
maer alleen Abba Vader, Wederomme.

Iacobus leert: dat een mensch niet sal verworuen, die sonder Dat 4. argument.
geloof of betrouwen bidt: mer Paulus verclaert: dat het gheloof compt wt den ghehoore van Godts woort: daerom moet die aen- Iacobi. 1.
roepinghe nae Godts woort sijn, salse wat verworuen: Nv hebben Roman. 10. Psalm. 50.
wy een ghebodt in die schrift, dat wy Godt sullen bidden, ende Ioan. 15.
wy hebben beloften, dat wy sullen verhoort worden, ende vercrijghen, als wy Godt doer Christum bidden: Maer van // die *Fol.*
hyllighen te bidden, hebben wy in de schrift gheen ghebodt, ende *CC. xxxi v.*
oock geen beloften, dat wy haer biddende sullen verhoort worden, ende vercrijghen: daerom ist, dat wy mit betrouwen sullen bidden, soe moeten wy alleen Godt doer Christum aenroepen, met dese argumenten dunct my nv ghenoech verclaert te sijn, dat wy niet die ghestoruen hyllighen: maer alleen den leuendijghen Godt sullen aenbidden.

Dorothea.

Onse predicanten [1]) leeren, den aenroepinge der hylligen, niet met die schrift [2]), welcken sy (als ick wt v hoere) niet hebben: mer met een verlijckinge [3]) van God ende een eerdts Prins, ofte Coenincks, ende segghen: Ist dat wy een Coeninck die ghelijck met ons een mensch is, niet doruen becoemen [4]), om hem met onse ghebedt seluer aen te spreecken: maer versoecken aen sijn onder Heeren [5]), dat sy onse Patronen sijn, ende by den Coeninck onse ghebedt recommenderen: hoe sullen wy arme menschen ons doruen representeeren, in die teghenwoordicheyt des almachtijghen Godts, ende den wech tot hem niet soecken doer sijn hyllighen? //

Theophilus. *Fol.*

Hoe rechtelicken dat sy Godt by een mensch ghelijcken: ver- *CC. xxxij r.*

1) Met „predicanten” zijn hier Roomsch-Katholieke geestelijken die prediken bedoeld.
2) Zij verdedigen de aanroeping der heiligen niet op schriftuurlijke gronden.
3) Verlijckinge, *d. i.* vergelijking.
4) Becoemen, *d. i.* naderen.
5) Onder Heeren, *d. i.* de onder hem geplaatste heeren.

Esaie lv. claert die Heer seluer doer Esaiam aldus sprekende: Mijn ghedachten sijn niet ghelijck die uwe, ende dijne weghen sijn niet gelijck die mijne, maer ghelijck de Hemel hoogher is, dan die Eerde, soe sijn oock mijn weghen, hoogher dan dijne weghen, ende mijn ghedachten, dan die uwe.

Maer want sy Goodts woordt verlaten, soe ist gheen wonder, dat sy Godt qualicken ghelijcken by een leuendich Coeninck: want sy doruen hem wel ghelijcken by een doodt, oudt, ende grijs Man, in siluer, gout, ende ander substantien: waer af Godt doer Esaiam aldus claecht: Na wie wilt ghy my schilderen? Teghen wie meet ghy my? de ick gelijck sijn mach? Sy schudden dat gout wt den
Esaie xlvi. buydel, ende weghen dat siluer mitter waghe, ende sy loonen den goutsmit, dat hy een Godt daer af maecke, voer den welcken sy knielen moeghen, ende aenbeden: se heffen hem op die schouderen, ende draghen hem, ende setten hem op sijn stede: daer staet hy,
Fol. ende en comt van sijnder plaetse niet, roept yemant // hem aen,
CC. xxxij v. soe en antwoort hy hem niet, noch en helpt hem wt sijnder noot niet: Ghedenckt doch sulcks o ghy ouertreders, ghedenckt der voerledenen van outs herwaerts [1]: want ick bin Godt, ende gheen meer: Een Godt wiens ghelijck nerghens en is: Ick die vercondijghe, dat namaels gheschieden sal, ende segge: mijn voernemen blijft, ende ick doe, al dat mij ghenuecht: Ick roepe een voegel, van die opganck der sonnen, ende een Man wt veere landen, de volbrengt, soe wat ick voerneme: soe haest als ickt segghe, soe volbrenghe ickt: soe gheringhe [2]) als ickt dencke, soe doe ickt oock.

Maer Dorothea, op dat ghy moecht weten, hoe recht dat sy in desen handel, Godt by een Coeninck ghelijcken: so vrage ick v, waerom dat een simpel, ende arm mensch, by den Coeninck niet can coemen, dan doer Patronen?

Dorothea.

Dat die Coeninck soe veel met ander dinghen te doen heft, dat hy den armen menschen niet mach hoeren, of dat hy so drijst, ende hoemoedich is, dat hy die gebeden der armen niet ontfangt,
Fol. ten sy, dat se hem van groote personagien wor-//den toe ghedraeghen,
CC. xxxiij r. ende gherecommendeert.

Theophilus.

God mach by gheen Coeninck gelijct worden.

Ghy segt recht: maer wie sal dat van Godt doruen eens dencken? Godt die Hemel, ende Eerde, met een woort ghemaeckt heft, sal hy met enich dinck alsoe becommert sijn, dat hy niet sal
Genes. 1. connen hoeren, dat gebet der armen, die tot hem roepen? Godt

---

1) Jez. XLVI: 9, naar de Vulgata: recordamini prioris saeculi.
2) Soe gheringhe, *d. i.* zoodra.

die dat oore gheschapen heft, sal hy niet connen hoeren? Godt die hem beledicht [1]) te verhooren die ionge Rauens, sal hy hem niet beledijghen, om te hoeren die menschen, die hy nae sijn eyghen Beelde geschapen, ende doer den doot sijns Soens verlost heft? Dat Godt al den gheenen, die hem aenroepen can verhooren: Betuycht hy doer Ieremiam segghende: Ghy sult my aenroepen, ende ick sal v verhoeren: Ghy sult my soecken, ende vijnden. Dat Godt ooc nae bi is, om te verhoeren, die hem in die waerheyt aenbidden, betuycht hy seluer doer Esaiam, segghende: Eer sy roepen sal ic haer verhoeren: als sy noch roepen, sal ick haer hoeren.

Psalm. 93. Psalm. 146. Genes. 1. 1. Petri. 1. Ieremie 29 Psalm. 144. Esa. xxxvi.

Wederomme: sal Godt so drijst, ende hoeueerdich sijn, dat hy der ellendijgen // ghebedt niet soude verhoeren? Merct wat die schrift betuycht. Iudith seyt: O Heere die houeerdijgen hebben v van an beginne niet behaecht: mer der oetmoedijgher, ende sachtmoedijgher ghebedt, heft v altijt aenghenaem ghewest: soe oock Dauid: Die hooghe Heer, aensicht dat vernedert is, ende schouwet van veere dat hooch is. Item: Godt kiert hem totten gebede des verlatenens, ende versmaet haer gebet niet. Item: Godt heft niet veracht die ellende des armen, ende sijn aenschijn niet verborghen voer hen, ende doe hy tot hem riep, hoorde hijt: Dese questij wort ons cortelicken ghesloten [2]) in onsen Apostelschen gheloof, ende Christen ghebedt, daer wy gheloouen, dat God onse Vader is, ende almachtich is, daer wy bidden: Godt onsen Vader, die in den Hemel is: want is hy in den Hemel, ende almachtich, soe can hy onse ghebedt wel hoeren: Is hy onse Vader soe ontfangt hy veel lieuer dat ghebedt, wt onse eyghen mondt, dan van een ander voer ons: ghelijck dat ghebedt des Kijndts, den eertschen Vaeder veel aengenamer is, dan dat een ander voer hem bidt: Daerom seyt Taulerus wel: Dat // Godt veel bereyder is, om onse ghebedt te verhoeren, dan een ander is, voer ons te bidden: waer wt [3]) ons oock leeren Ambrosius, op dat ierste capittel tot den Romeren, ende Chrisostomus op die Historij, des Cananeussche Vrouws: dat wy niet doer ander Patronen: maer met onse eyghen ghebedt, tot Godt sullen intreden: Ecclesiasticus seyt: Dat gebet des vernederdens, dringt doer die wolcken, ende comt niet weder, eert verhoert is,

Fol. CC. xxxij v. Iudith. 9. Psalm. 138. Psalm. c. ij. Psalm. xxij. Luce. xi. *Fol. CC. xxxiiij* r. Ambrosius Chrisostomus. Eccles. 35.

Dorothea.

Ick gheloof wel, dat die ooghen des Heeren, sijn op die gheen

---

1) Hem beledicht, *d. i.* zich verledigt.

2) „Dese questij wort ons ghesloten" wil zeggen: dit vraagstuk houdt op voor ons een vraagstuk te zijn.

3) Waer wt, *d. i.* op grond waarvan.

die guet doen: ende dat sijn ooren oepen staen, tot haer ghebeden,
Psalm. 33. ghelijck Petrus wt den Propheet Dauid verclaert: maer hoe sal
1. Petri. 3. ick met mijn ghebeden voer Godts aenscijn doeren [1]) verschijnen,
die noch sondich, ende onuolmaeckt sijn [2])?

Theophilus.

Certeyn ghy sult voer Goodts aenschijn verschijnen, met v ghebeden, ghedronghen sijnde, doer tgheen, dat ghy segt: namelick: dat ghy onuolmaect sijt, ende ghebreck hebt: want waert ghy volmaeckt, ende hadden gheen ghebreck, soe waer v dat gebedt
Fol. tot Godt niet van // noode: Voerwaer dat ghy v onweerdich be-
CC.xxxiiij v. kendt, dat Godt v ghebeden verhoeren sal, daer doet ghy wel aen:
Daniel. 9. want soe hebben alle Godts vrenden gedaen: Daniel seyt: O Heere,
wy storten onse ghebeden tot v, niet in onse rechtueerdicheyden: maer in v groote bermherticheyden [3]): verhoort ons Heer: Heer weest ons guedertieren: Verhoort ons, ende doet dat wy begheeren, om v seluer: want v naem is aengheroepen, ouer dit vock [4]),
Baruch 2. ende ouer dese plaets. So spreect mede Baruch: Heer wy storten
onse gebeden tot v: niet in die rechtueerdicheyden onser Vaderen:
Ieremie 14 maer want ghy barmhertich sijt: Ieremias seyt: Heer, ist dat
onse boesheyden teghen ons responderen, so doet dat om uwen naem [5]): Maer [6]) dat ghy doer die bekentenisse ws ellents, souden van God afghetrocken worden, om hem niet te bidden, is niet recht.

Dorothea.

Hoe sal ick ellendijge mensch daer toe coemen, dat ick God sal doeren bidden?

Theophilus.

Hier toe sult ghij ghebracht worden, doer twee dinghen: daer
Fol. het yerste af is: Dat ghebodt, welck ons Godt gheghe-//uen heft,
CC. xxxv r. dat wy hem moeten bidden: doer Dauid aldus sprekende: Roept
Psalm. 50. Mathei. 7. tot my in die tijt des noots: Dit gebodt vernieut Christus, seg-
Luce 11. ghende: Bidt, ende ghy sult ontfanghen, soeckt, ende ghy sult
vijnden, clopt, ende v sal open ghedaen worden: Dit ghebodt verbint alle menschen, ende niemant mach doer sijn onweerdicheydt, hier af onschuldicht, ende ghevrijt [7]) worden, alsoe seer, dat die gheen die in noot, ende ellent sijnde, Godt niet bidt om hulp, niet

---

1) Doeren, *d. i.* durven. 2) Sijn, *d. i.* ben.

3) Daniel IX: 18 *b*, naar de Vulgata: neque enim in justificationibus nostris prosternimus preces ante faciem tuam, sed in miserationibus tuis multis.

4) Lees: volck.

5) Jerem. XIV: 7 *a*, naar de Vulgata: Si iniquitates nostrae responderint nobis: Domine fac propter nomen tuum.

6) Het vervolg bevat geen woorden van Jeremia.

7) Ghevrijt, *d. i.* bevrijd, ontslagen.

min sondicht, dan of hy vreemde Goden hadde, Beelden anbade, Ouerspul dede, doodtsloech, ende valsche ghetuygenisse gaeue: Godt wil sijn eene ghebodt, soe wel onderhouden hebben, als sijn anderen: Denckt eens by v seluer: Dat ghy een Maecht hadden dien ghy yet gheboot te doen, soude sy haer van dat werck te doen, wel hier mede moeghen vrijen: dat sy seyde: ick bins niet weerdich? ick meen neen. Deuteron. 6.

Alsoe Dorothea, moecht ghy v van dit ghebodt des bedings [1]) tot Godt, in des noodts tijt, mede niet vrijen, doer v onweerdicheydt: Ende ghy sult v oock niet willen vrijen: maer doer des Heeren ghebodt, opgheboert worden, in v herte, // om mit betrouwen tot hem in v gebreck te gaen, ende verlossinge van hem te bidden, hem danckende, dat hy v salicheydt alsoe soeckt, ende om v te helpen, soe begheerlick is, dat hy v, die niet dorste comen, om v ghebreck, dwingt tot hem te coemen, dat ghy v gebreck sult verclaren, op dat hij v mach helpen, ende daer af verlossen. *Fol. CC. xxxv* v.

Dat anderde is die beloftenisse, dat Godt onse ghebedt verhoort: Die Heer spreeckt doer Dauid: Ghy sult my aenroepen in die dach des noodts: Ick sal v verlossen. Item: Hy heft tot my ghe-roepen, ende ick sal hem verhoeren: ick bin met hem in die tribulacij: ick sal hem verlossen, ende glorificeeren: Dese beloften, heft Christus vernieut, seggende: Bidt, ende ghy sult ontfanghen, soeckt, ghy sult vijnden, clopt, ende v sal gheopent worden: Op dese beloften, sult ghy betrouwen Dorothea, ende mit v gebedt tot Godt gaen, denckende, dat ghy hier in hulps ghenoech hebt, om Godt te verbidden: want dat wy vercrijghen, tgheen, dat wy bidden, compt niet doer onse weerdicheyt, of doer die weerdicheydt van onse ghebeden: maer al die // hoop des verbiddings, is gheleghen in Goodts beloften: daerom sult ghy v vrij dienstmaecken, dat ghy in v ghebeden, van Godt niet min sult verhoort worden dan Petrus, of Paulus, of eenighe hylligen immermeer verhoordt sijn: hoe wel sy v in hyllicheydt, veere te bouen ginghen, ist dat ghy met den selfde, ende so stercke gheloof, Godt sijt aenbiddende: want hoe wel, sy in hyllicheydt, v te bouen ginghen, nochtans hebt ghy met haer een ghebodt, om Godt te bidden, ende een belofte, dat ghy verhoort sult worden: want Godt, als hy mit een gheloouich herte, wordt aenghebeden, acht dat gebedt niet, wt die weerdicheyt des persoens: maer wt den ghelooue, doer welcken die menschen sijn ghebodt ghehoorsaem sijn, ende op sijn beloften betrouwen: Hoert hoe Dauid op Godts beloften sijn gebedt steldt: Want ghy Heere Zebaoth, ghy Godt Israhel, hebt dat oor ws

Psalm. 80. Psalm. 90. Math. 7. *Fol. CC. xxxvi* r.

1) Des bedings, *d. i.* van het bidden.

2 . Samuel . 7 Knechts geopent, ende gheseyt: Ick wil v een huys timmeren,
1 . Paral . 17. daerom heft v Knecht, sijn herte vermaeckt, dat hy dit ghebedt
tot v bidden soude [1]): Nv Heere, Heere ghy sijt Godt, ende uwe
Fol. woorden sullen waerheyt sijn: Ghi hebt // sulcke guet ouer v
CC. xxxvi v. Knecht gesproecken, so begint nv, ende segent dat huys dijns
Knechts, dat het eewelick voer v sy: want ghy Heere, Heere
hebbet ghesproken, ende mit v segeninge, sal ws Knechts huys
Genes . xxxiij gheseghent worden eewelick: Also beuestichden die Israheliten haer
Genes . xxxi ghebeden tot Godt, altijt mit die beloften van Godt haer Vaederen
Abraham, Iacob, Isaac, ghedaen.

Dorothea.

Wat segt ghy Theophile, van tgeen, dat by Ioanne staet ghe-
Ioan . 9. schreuen, als dat Godt die sondaren niet verhoort: ende dat Esaias
Esaie 59. seyt: V sonden scheyden v, ende uwen God van melcanderen:
ende dijne sonden verbergen sijn aensicht van v, dat ghy niet verhoort en wordt: want dijn handen, sijn mit bloede besmet, ende v vingheren met onduechde: Dijne lippen spreecken loeghenen, ende uwe tonghe seyt, dat onrecht is etc. Salomon oock: Wie
Prouerb . 28 sijn ooren afkieret die Wett te hoeren, dies ghebedt is vervloeckt.

Theophilus.

Ick spreecke in onse handel [2]), niet van menschen die met een
Fol. onboetueerdich herte in sonden leuen: want soedanijgen // verhoort
CC. xxxvij r. Godt niet: die sonden scheyden Godt van haer, ende verberghen Gods aenschijn, dat hy haer niet verhoort: haer ghebedt is voer Godt een gruwel: maer ick spreecke van menschen, die met een boetueerdich herte, gracij, ende haerder sonden vergheuinghe soecken: Ick spreke van menschen, die, als ghy, met God doer penitencij versoent sijnde, van haer crancheyt, ende ellende soecken verlossinghe, van soedanijghen verbergt Godt sijn aenschijn niet:
Esaie xxx. mer tot de stem haers roepings, soe vroech, als hy se hoort, soe
antwoort hy haer, ghelijck Esaias verclaert.

Dorothea.

Deuteron . 4 Aenghesien, dat die Heer is een verslinnent vier, ende een Zeloers [3])
Godt, soe segt my: hoe wy crancke menschen, voer sijn maiesteydt, connen staen, ende waerom hy onse onuolmaeckte gebeden voer guet ontfangt.

Theophilus.

Aenghesien, datter niet een Mensch weerdich is, om in Godts

1) Kilianus vertaalt „vermaecken" o. a. door „remittere animum, colligere se". De beteekenis van het in den tekst gezegde is: Uw knecht is tot het inzicht gekomen dat hij dit gebed moest bidden.

2) In onse handel, *d. i.* in onze behandeling van dit vraagstuk.

3) Zeloers, *d. i.* jaloersch.

teghenwoordicheydt te verschijnen: Soe heft Godt die Hemelsche
Vader ons ghegeuen sijn Soen Iesum Christum, die ons by hem //
soude sijn een Aduocaet, ende middelaer, doer wiens leydinghe wy *Fol.*
tot hem, met betrouwen souden gaen: wetende: dat ons van den *CC. xxxvij v.*
Vaeder niet gheweyghert sal worden, van tgheen, dat wy bidden, 1. Ioan 2.
in die naem, van dese middelaer, gelijck hem van de Vader niet 1. Timoth. 2.
geweygert mach worden: Ende soe ghy weet, dat ons is ghegeuen Ephes. 3.
een ghebodt van Godt te bidden, ende een belofte, dat wy Godt
biddende, verhoort sullen worden: Also sult ghy mede weten, dat
wy een ghebodt hebben, om Godt in die naem Christi te bidden:
Ende een belofte, dat wy vercrijghen sullen, al tgheen, dat wy in
sijnen naem bidden: Christus seyt: Dus lange hebt ghy in mijn Ioan. 14.
naem niet ghebeden: Bidt, ende ghy sult vercrijghen. Item: In Ioan. 16.
dien dach, sult ghi in mijn naem bidden, ende al tgeen, dat ghy
bidt, sal ick doen, op dat die Vaeder gheglorificeert wordt in sijn
Soen. Item: Al tgheen, dat ghy den Vader bidt, in mijnen naem, Ioan. 15.
dat sal hy v gheuen: Also siet ghy nv wel Dorothea, hoe ghy
voer Godt weerdelicken verschijndt, hoe Godt v ghebeden voer
guet neemt: namelick: ist dat ghy Christum met v brengt, ende
in Christus naem // v ghebeden Godt opoffert: Ende dese Christus *Fol.*
heft ons (na de leeringe Pauli) niet alleen, een eenijghe middelaer *CC. xxxviij r.*
ghewest, in dat werck ons versoenings, ende verlossings, dat wy
nv ander gestoruen hillighen tot Patronen, ende Aduocaten souden
hebben, gelijck in den Paeusdoem geleert wort: maer hy is noch,
ende blijft oock in der ewicheyt een Aduocaet des voerbiddings:
noch blijft dat woort: die doer my ingaet, sal salich worden: Ick
bin die doere: Die niet ter doeren in gaet, in die schaeps coije: Ioan. 10.
maer climt anders waer daer inne [1]), die is een Dief, ende Moordenaer.
Item: Ick bin die wech, niemant compt tot den Vader, dan doer my. Ioan. 14.

Dorothea.

Bewijst schriftelicken [2]), dat Christus met sijn voerbiddinghe ons
noch dient.

Theophilus.

Paulus seyt: Doen wy sondaren waren, is Christus voer ons Roman. 5.
ghestoruen, daer om sullen wy nv veel meer doer hem behouden
worden, voer die gramschap: want ist dat wi Gode versoent sijn
doer den doodt sijns Soens, doen wy noch vyanden waren: Veel Roman. 8.
meer sullen wy salich worden doer sijn leuen. Item: // Wie wil *Fol.*
die wtuercoren Godts beschuldijghen? Godt is die rechtueerdijghet, *CC. xxxviij v.*
wie wil verdoemen? Christus is die ghestoruen is, iae veel meer,

1) Ioh. X: 1, naar de Vulgata: sed ascendit aliunde.
2) Schriftelicken, *d.i.* met schriftuurlijke gronden.

Hebre . 7. die oock verresen is, ende ter rechterhandt Goodts is, die ons oock voertreedt ofte voerbidt. Item: Want Christus eewelick blijft, so heft hi een onuerganckelick priesterdoem, waer wt hy oock eewelick
1 . Ioan . 2. salichmaecken can, die doer hem tot Godt coemen, ende leuet altijt, om ons te verbidden: Ioannes roept: Of yemant sondicht, so hebben wy eenen voersprake by Godt, Iesum Christum, die rechtueerdich is, ende die selue, is die versoeninghe voer onse sonden, ende niet alleen, voer onse sonden: maer oock voer die sonden des
Augustinus gehele werlts: Op dese woorden spreect Augustinus: Ioannes seyt: Soe yemant sondicht, wy hebben een Aduocaet: hy seyt niet: ghi hebt mi voer een Aduocaet, of ghy hebt een voerspraecke: maer hy seyt: Wy hebben een voersprake: Ioannes, wilden hem seluer lieuer stellen in tgetal der sondaren: op dat hy Christum een voersprake soude hebben: dan hy hem [1]) wilde een Aduocaet op
Fol. CC. xxxix r. worpen voer Christum, ende gheuonden worden on-//der die houeerdijghen, die verdoemt sullen worden: Broeders wi hebben Iesum Christum een voersprake: Die dese leringe hout, doet gheen ketterije, ende maect gheen schoeringhe: maer waen [2]) coemen die ketterijen, ende scismata? Als de menschen segghen: wy sijn rechtueerdich: wy hilligen die onsuyueren: wy rechtueerdijghen die Godtlosen: wy bidden, wy verworuen [3]).

Dorothea.

Verclaert my nv, dat tweede punckt: namelick: waerom, dat ick Godt met bidden, mijn ghebreck sal te kennen geuen, nadenmael hy mijn noodt, ende die begheerten mijns hertes wel weet? Christus
Math . 6. seyt: De hemelsche Vader weet wel wat v van node is, eer ghy bidt.

Theophilus.

Hoe wel dat Godt onse ghebreck wel weet, nochtans gheeft hy ons dickmael niet, tgeen dat hy wel weet ons van node te sijn, eer wy hem bidden.

Dorothea.

Waer om dat?

Theophilus.

Om drie saecken principalicken, streckende alleen tot grootmaeckinghe van // sijnen naem.

Fol. CC. xxxix v. Ten yersten: op dat die eer des guets, ende weldaets, welck hy ons doet, hem alleen sal toecoemen: dat wy met Dauid sullen
Psalm . 45. seggen: Die Heer is een hulper in tribulacij: want dat Godt ons

1) Hem, *d. i.* zich.
2) Waen, *d. i.* van waar.
3) De schrijver doelt op kloosterbroeders en anderen, die meenen door hunne gebeden niet alleen zich zelven, maar ook anderen te behouden.

gaue, die begheerten van onse herten, daerom niet ghebeden wesende, wy souden die eer niet Godt toeschrijuen: maer den fortuyn, ons seluer, of ander menschen, doer welcken ons Godt, als middelen, gehulpen heft.

Daerom toeft Godt dickmael, met ons te helpen, so langhe als wy hem bidden, ende als dan helpt hy ons, op dat wy hem die eer sullen gheuen, denckende: Ick heb Godt hier om ghebeden, ende hy heft my dat ghegeuen: daerom moet Godt ghepresen wesen: soe seyt Dauid: Gheeft den alderhoochsten v begeerten Psalm. 50.
ofte beloften, ende offert hem prijs.

Ten tweeden: dat Godt wt het ghebedt sien wil, dat wij sijn hulp begeren, op dat hy danckbaerheyt van ons mach verwachten, dat hy sijn weldaden aen ons, als ondancbare menschen, niet qualicken besteedet, ende wech worpt: want dat Godt ons gaef, tgheen dat wy niet // begheerden, dat hy ons wt hilp, daer wy begheerden *Fol. CC. xl*^r.
in te blijuen: seecker wy souden hem daer gheen danck af weten: sijn weldaet, soude aen ons qualicken besteedt, iae verloren sijn: Ghelijck die Bedelaers, die in straten ofte voer kercken legghen: sy hebben seerijghe beenen, ende die selfde seericheyt vermeeren sy, ende maecken se met eenijghe materij [1]) grooter, om van die menschen, doer medelijden haers ellendts, meer ghelts te crijghen: dat Godt haer ghesontheyt gaue, hy soude certeyn by haer geen danc, maer groote ondanck begaen: Daerom segghe ick, dat God sijn hulp tegen ons vertoeft [2]), tot dat wy hem bidden, om te besien, of sijn hulp ons aenghenaem is, ende wy danckbaer wesen sullen: Godt spreeckt doer Dauid: Roept my aen in v tribulacij, Psalm. 49.
ick sal v verlossen, ende ghy sult my eeren of prijsen.

Ten derden: om dat wy int bidden sien sullen, hoe groot dat onse ghebreck is: hoe swaer dat onse last is, ende daer beneuen dan bekennen, hoe groot die genade, ende cracht Godts is, dien hy aen ons bewesen heft: want soe veel als wy bekennen, onse ghebreck, ende benautheyt // groter te sijn, soe veel moeten wy *Fol. CC. xl*^v.
bekennen, groter te sijn die ghenade, ende cracht Godts, die ons gehulpen, ende gesont heft ghemaeckt, ende sullen soe veel te meer aengheport worden, om hem met danckbaerheydt te prijsen, Psalm. 115.
segghende met Dauid: Wat sal ick den Heer wedergheuen, voer al tgheen, dat hy my ghegeuen heft: Hier en bouen, heft ons Godt seluer gheboden: Dat wy hem in onse noot sullen aenroepen, Psalm. 50.
ende heft ons belooft verhoeringhe, ghelijck bouen ghenoech is Math. 7.
verclaert.

---

1) Met eenijghe materij, *d. i.* door eenig middel.
2) Vertoeft, *d. i.* uitstelt.

Dorothea.

Verhoort dan Godt al onse gebeden?

Theophilus.

Iacob 4. Iae hy trouwen, soe veere als wy na Goodts wil, ende rechtelicken bidden: want Iacobus seyt: Ghy bidt, ende ontfangt niet: want ghy qualicken bidt: Ioannes schrijft: Wy hebben betrou-
1. Ioan. 5. wen tot Godt: Ist dat wy wat bidden, nae sijn wille, soe hoort hy ons.

Dorothea.

Hoe sal ick Godt rechtelicken, ende nae sijn wil aenbidden?

Theophilus.

Fol. CC. xli r. Luce. 11 Ioan. 15. Marci 11. Math. 21. Iacobi 1.

Als ghy Godt den Vaeder aenbidt, // doer sijnen Soen Christum Iesum onsen Heer: soe ick v geleert heb, ende dat met een vast betrouwen des hertes: want die met betrouwen bidt, vercrijcht: Christus seyt: Al tgheen, dat ghy biddende begheert, ghelooft, ende het sal v geschien: Maer die sonder betrouwen bidt, die vercrijcht niet: Iacobus seyt: Die van Godt yet begheert, laet hem dat begheren met betrouwen, niet twijfelende: want die twijfelt, is ghelijck een Zeegolue, die van den wint beweecht wort, ende laet soedanijghen Mensch weten, dat hy van Godt niet sal verworuen.

Dorothea.

Verclaert my nv voort, dat derde punct: Als wy Godt bidden, om yet guets te hebben, of van yet quaets verlost te worden: sullen wy dan sonder twijfel betrouwen, dat Godt ons terstondt doen sal, tgeen dat wy van hem biddende, begheeren?

Theophilus.

Fol. CC. xli v. Mathei. 6.

Als wi van God doer Christum bidden, gueden der Sielen, ghelijck sijn: vergheuinghe der sonden, rechtueerdicheyt, die hyllighen gheest, dat eewijghe leuent: so moeten wy betrouwen, dat Godt onse // ghebedt verhoort heft, ende ons terstont gheeft, dat wy begheeren: Wy moeten hier gheen condicij by stellen [1]): Heer vergheeft ons dese sonden: maect ons rechtueerdich, stort in onse herten v hylligen gheest, gheeft ons dat eewijge leuen: soe veere als v ghelieft.

Maer wy sullen Godt binden an sijn beloften, segghende: Heer gheeft my quijdtscheldinghe der sonden, rechtueerdicheydt etc:
Mathei. 3. want ghy hebt my dat belooft: Die Vaeder ghebiet ons, dat wy sijn Soen sullen hoeren: Dese Soene Godts roept: Al die ghene, die in my ghelooft, heft dat eewich leuent: Als wy dan met den ghelooue in Christum, van den Vader bidden, die eewijge salicheyt, welck gheleghen is, in vergheuinghe der sonden, ende rechtueer-

---

1) De zin wordt opgehelderd door het vervolg (blz. 475).

dicheyt, soe en can hy immers ons die niet weygheren: Dat noch Psalm. 31.
meer is, wy sullen hem dwinghen, mit sijn eyghen iurament, oft
eede: want hy seyt: Soe waerlick, als ick bin een leuendich Godt, Ezech. 18.
soe wil ick niet den doot des sondaers: maer dat hy om ghekiert
wert, ende leuet: In soedanijghen ghebedt, ghesciet Goodts wille:
want God wil, dat de menschen salich worden. // 1. Timoth. 2.

Maer als wy bidden, lichamelicke gueden: te weten: ghesont- *Fol.*
heydt, spijs, dranck, cledinghe, voerspoet, vrede, neringhe etc. Soe *CC. xlij* r.
sullen wy mede betrouwen vastelicken, dat Godt ons ghebedt ver-
hoert heft, ende dat hy ons oock wil gheuen, dat wy bidden: maer
soe veere het ons salich wesen, ende tot sijn glorij strecken sal:
want soedanijge gueden sijn ons altijt niet salich.

Daerom so moeten wi by soedanijge ghebeden stellen, dese con-
dicie: Heer soe veere alst v ghelieft, soe veere het tot v glorij, Math. 6.
ende mijn salicheyt is: Aldus leert ons Christus bidden: Vader v
wille gheschiede in die Eerde als in den Hemel: Aldus heft Christus
ghebeden: Vaeder neemt desen Kolck van my: mer Vader niet mijn Math. 26.
wille: maer die uwe geschiede: Aldus badt die Meelaetsche Mensch
Christum: Heere, soe ghy wilt, moecht ghy my ghesont maecken. Mathei. 8.

Wy sullen Godt mede gheen tijt, plaets, ofte maniere setten, in
welcken hy ons sal helpen: maer wy sullen dat sijn wijsheyt, ende
macht beveelen, vastelicken betrouwende, dat ons sal geschieden,
tgheen dat wy bidden: als het tot // Godts glorij, ende onse *Fol.*
salicheydt is, al was daer noch plaets, noch tijt, noch maniere, *CC. xlij* v.
doer welcken dat gheschien mochten: dat is: al souden ons Godt
dat gheuen doer een mirakel: Neemt een exempel in Iudith: Die
Burgeren van Bethulien waren van meeninghe, den stadt haer
vyanden ouer te gheuen, soe veere God haer binnen vijf daghen
niet verlosten: Iudith heft ghesproecken: Wat sijt ghy voer men- Iudith. 8.
schen, die den Heer temteert: Dit sijn gheen woorden om berm-
herticheyt te verworuen: maer om Godt tot meerder gramschap te
verwecken: ghy hebt den tijt van Godts verberminghe ouer ons,
in v wil ghestelt: Ende want Iudith, den saecke Godt alsoe beual,
soe heft hy miraculoselicken, Bethulien doer Iudith verlost: Soe-
danijghen exempel hebben wy mede in die Israheliten: dat sy doer Exodi. 14.
den rode meer ghegaen, ende met Hemels broot in haer hon- Exod. 16.
gher ghespisicht sijn: Daerom seyt Dauid, als hy wt sijn Rijck 2. Reg. 15.
gheworpen was: Vijnde ick gracij, in die ooghen Godts, hy sal
my wel weder in mijn Rijck brenghen: maer seyt hy tot my:
Ghy behaecht my niet, ick stae voer hem, laet // hy met my doen, *Fol.*
soe hem guet dunckt. *CC. xliij* r.

Dorothea.

Dat is Theophile een corte: maer een seer schoone leere van

bidden, die weerdich is aen te nemen, voer my, ende veel andere simpele menschen, die van dat rechte bidden niet weten: Wy
Luce . 11. spreecken wel somtijts onse ghebet: Onse Vaeder die in den Hemel sijt: om dat Christus ons tselfde gheleert heft: maer wy weten niet, waerom dat God wil gebeden sijn, hoe wy sullen bidden, ende wat wy sullen bidden: twelck dese v leere altemael wel verclaert.

Theophilus.

Also sult ghy dan beminde Dorothea, dat herte in v lijden altemet tot Godt den Vaeder op boeren, hem biddende, doer sijn Soen Christum Iesum onsen Heer: dat hy nae sijn beloften, in
Psalm . 90. dese tribulacij, op v wil sien, ende by v sijn, dat hy die tribulacij,
1 . Corinth . 10 niet laet bouen v cracht worden: maer dat hy v daer teghen
Naum . 1. stercke, dat hy doer sijn hyllighen Gheest v lijdtsaemheyt vermeere, op dat v geloof niet ondergaet, ende dat hy v daer wt helpe, alst sal wesen, tot glorificacij van sijnen naem, tot profijt
Fol. van v naesten, // ende tot salicheyt van v ziele: Alsoe doende,
CC. xliij r. sult ghy Goodts herte, als met die opperste sacrificij, ende besten dienst, grotelicken tot uwer meerder welgunnentheyt trecken.

Dorothea.

Dat sult ghy gheen dooue gheseyt hebben Theophile, ende ick salt al meer doen, dan ick haer toeghedaen heb [1]): want dat ick dus swaerlicken in dit lijden gheuallen bin, altijt meerder ende meerder, dat ick dus langhe hier in ghelegen heb: ende dat mijn herte dus weynich tot Godt ghewest is, dat peins ick nv, alleen te coemen doer mijn loijheydt, ende traecheydt, dat ick Godt niet ghebeden heb: want mijn natuer is alsoe ghestelt: Al sie ick yemant grootelicken ghebreck hebben, nochtans sal ick hem geen hulp, ende bystant doen, of hy sal my bidden, iae al met een stadich gebedt, sijn begeerten my te kennen gheuen: Alsoe denck ick Godt van natueren oock ghesteldt te sijn.

Genesi . 8.
Theophilus.

Mathei 19 Wy moeghen Godt niet ghelijcken by ons menschen, als bouen
Fol. verclaert is: want wy sijn van natueren quaet, ende // Godt is
CC. xliiij r. alleen guet: Die liefte van onse naesten, is in onse herten, alsoe colt, ende cleyn, dat wy haer in die noot niet helpen, of wy moeten doer haer stadelicke, ende onschamele [2]) gebeden daer toe wel ghenoedt, ghetrocken, iae ghedwonghen worden: Maer Godt gheeft ons, ende helpt ons dickmael, eer wijs [3]) dencken of begheren, als die onse salicheydt lieuer heft, ende meer soect, dan wy

---

1) „Dan ick haer toeghedaen heb” wil zeggen: dan ik mij daaraan heb toegewijd.
2) Onschamele, *d. i.* onbeschroomde.
3) Eer wijs, *d. i.* eer wij des, eer wij er aan.

seluer: nochtans Godt gheeft ons somtijts terstondt niet tgheen, dat wy bidden: maer hy vertoeft daer mede, om dat wy in dat bidden sullen perseuereeren: want hy wil een stadich ghebedt hebben, ende met een stadich ghebedt (in maniere van spreecken) ghedwonghen worden, ende dat, om de saecken bouen verclaert: Dit Luce . 18.
betuycht Christus met twee schoone parabolen, segghende: Het was een Rechter in een stadt, die noch Godt vreesden, noch de menschen ontsach: Een Vrouken sprac tot hem: Verlost my van mijn wederpartije: Een tijtlang wilden die Rechter dat niet doen: Te laesten, heft hy in sick selfs ghesproecken: Hoe wel dat ick Godt niet vrese, ende die menschen niet ontsie: nochtans: want dese Weduwe // my moyelick is, sal ick haer wil doen, op dat sy ouer my niet *Fol.*
claghet: Desen parabel (seyt Lucas) sprack Christus, om te leeren, *CC. xliiij* r.
datmen moet altijt bidden, ende niet moed worden: Den ander Luce 18.
parabel, spreect Christus aldus: Wie van v heft een Vrendt, ende Luce 11.
ten haluer nacht sal hy tot hem gaen, segghende: Vrendt leent my drie brooden: want my is een Vrent ouerghecoomen, ende ick heb niet om hem voer te setten: Die Vrendt sal van binnen antwoorden: Weest my niet moyelick: die doere is ghesloeten: mijn Kijnderen slapen met my, ick mach niet opstaen, ende v broodt gheuen: maer ist dat hy aenstaende [1]) clopt: Ick segghe v, hoe wel dat hy niet sal opstaen om hem te geuen: want [2]) hy een vrent is: nochtans sal hy om sijn importuynheyt op staen, ende hem soe veel gheuen, als hy van node heft: Daer na seyt Christus: Ende ick segghe v: Bidt, ende v sal ghegheuen worden, soeckt, ende ghy sult vijnden, clopt, ende v sal open ghedaen worden: Al die geen die bit, vercrijcht: Die soect, vindt, die aenclopt, wordt in ghelaten: Alsoe verstaet ghy dan nv wel, die natuer van God almachtich: doet ghy niet // Dorothea? *Fol.*
Dorothea. *CC. xlv* r.

Seer wel Theophile, ende dat doer v schriftelick onderwijs, van welcken ick v seer dancke.

Theophilus.

Hier wil ick dan nv mijn redenen sluyten: V vermanende wt liefte (want het tot v eyghen profijt is) dat ghy dese mijn vermaninghe wel ouer peynst, dat ghyse wel ter herten neemt, ende v daer nae voecht: want alsoe sult ghy een costelicke Apteecke hebben, wt welcken ghy oueruloedijghe remedien, ende troosten sult moeghen halen, teghen alle lijden, ende ghy sult v in lijden also niet bedroeuen: maer in den gheest v verblijden: want ghy

1) Aenstaende, *d. i.* volhardende.
2) Want, *d. i.* omdat.

sult vinden, dat het lijden niet tot quaet achterdeel, ende verdorfenisse is: maer tot guet, profijt, ende salicheyt.

Dorothea.

Ick sal mijn beste daer toe doen, ende sal mijnen Hemelschen Vaeder bidden doer Iesum Christum sijnen Soen, mijnen Heere, dat hy mijn herte doer sijnen hyllighen gheest also wil verlichten, dat ick dese Goddelicke, ende salighe leeringhe, welck ick van v ghehoort, ende wel // verstaen heb, mach onthouden: ende dat hy oock mijn herte also wil verstercken, dat ick die met een vast gheloof mach an nemen, ende my daer op gantselic verlaten: Te lesten, dat hy met sijn Goddelicke gracij, my daer toe wil helpen, dat ick my in alle manieren daer nae mach voeghen: Ende ick dancke v seer lieue Theophile, van v guede dienst: Ende want ick v daer voer, niet betamelicken louen mach, om dat ick een arm mensch bin: so moet ghy Godt almachtich voer v loon nemen.

Fol. CC. xlv v.

Theophilus.

Godt is mijn groot ende ghenoechsaem loon: ende voer die dienst, welck ick v ghedaen heb, begheere ick van v lieue Dorothea, niet anders dan tgeen dat alle Christen Broeders melcander schuldich sijn: dat is: dat ghy Godt voer my bidden wilt, soe ick gheerne voer v begheer te doen: namelick: dat wy als ghelouijghe menschen in dese werldt een eerlicke, ende Christen conuersacij moegen voeren, ende hier naemaels met onse Godt, dien wy dienen, in ewicheydt leuen.

Dorothea. //

Fol. CC. xlvi r. Alsoe leert Iacobus, dat wy voer malcander sullen bidden, op dat wy salich moeghen worden.

Iacobi 5.

Theophilus.

Daerom Dorothea, sijt nv den Heere beuolen, die v doer sijn Soen Christum Iesum gheue, in den yersten, ende principalicken ghesontheyt van v̇ siele, ende daer na oock gesontheyt van v lichaem, alst v salich is.

Dorothea.

Amen lieue Theophile, ende alsoe sy die Heere oock met v.

Theophilus.

Ende met alle Christenen.

Dorothea.

Amen.

FINIS. //

Erraten.

Fol. CC. xlvj[v].

Fol. CC. xi. in die tweede columne, in die vierde Reghel, voer beclaecht, leest behaecht.

Item, voort daer nae, in de selfde columne, in die vijfte Reghel, inghelijcx, voer beclaecht, leest behaecht. //

(.:.) (.:.)

Fol. CC. xlvij r.

Wtghegheuen, By Heeren
Cornelis Cooltuyn van Alckmaer,
Inden Iaer, nae Christi onses
Heeren, ende Salichmakers
.⁝. gheboerte. .⁝.
M. D. ende L I X.

(.⁝.) (.⁝.) //

Vivat Rex Carolus.

INLEIDING.

Het bundeltje dat verschenen is onder den niet-alledaagschen titel: „Leve koning Karel", bevat vijf stukken, die alle betrekking hebben op de verkiezing van een nieuwen keizer na den dood van Maximiliaan I. Het vangt aan met een brief van de gezanten van koning Frans I van Frankrijk, die zich te Coblentz bevinden, aan de keurvorsten van het Duitsche rijk, die te Frankfort a/M. vergaderd zijn. De brief is gedagteekend 5 Juni 1519. De gezanten hadden gehoopt, dat hun zou worden vergund in de vergadering der keurvorsten te verschijnen en dat één hunner alsdan eene rede zou mogen houden. Het is hun gebleken, dat zij niet kunnen worden toegelaten. Daarom vragen zij verlof om de rede die anders mondeling zou zijn voorgedragen, nu op schrift aan de vergadering aan te bieden [1]). Bedoelde rede vormt het tweede stuk van het bundeltje. De inhoud komt hierop neder, dat de gezanten aan de keurvorsten met klem van redenen aanbevelen Frans I tot keizer te verkiezen [2]).

Iets omvangrijker is het derde stuk. Het behelst de redevoering, door Herman graaf van Neuenahr gehouden voor de vergaderde keurvorsten om de keuze te bepleiten van koning Karel van Spanje. Genoemde graaf (geb. 1492, gest. 1530) was een bekend Humanist. Hij had gestudeerd aan de universiteit te Keulen, en was daar kanunnik van de kathedraal geworden. In 1509 of 1510 had hij

1) Brief der gezanten van Frans I, 5 Juni 1519, in *Vivat rex Carolvs*, quat. A, fol. ij; hierachter, blz. 493 v.

2) Rede der gezanten van Frans I, in *Vivat rex Carolvs*, quat. A, fol. iij r—vi v; hierachter, blz. 495—500.

eene reis naar Italië gemaakt. Waarschijnlijk heeft hij de meeste bekendheid verworven als voorstander van de partij van Reuchlin. Immers de „Samenspraak" van George Benignus, die tegen Van Hoogstraten gericht was, had Neuenahr uitgegeven. In de „Apologie", die Van Hoogstraten daarop als antwoord liet volgen [1]), was Neuenahr hevig gesmaad [2]). Zijne toespraak tot de keurvorsten is wegens haar sierlijk Latijn, hare verrassende wendingen en de opsomming der beweeggronden waarom naar zijne meening de keizerskroon aan den negentienjarigen Karel moet worden toegekend, wel der lezing waard [3]). O. a. wordt laatstgenoemde aanbevolen hierom, omdat men een keizer verlangt die de Duitsche taal en zeden kent [4]). De beteekenis van deze uitdrukking moet eenigszins ruim worden opgevat. Want Karel V was ter zelfder tijd althans wel eenigermate bekend met het Vlaamsch of Nederduitsch, maar niet met het Hoogduitsch. Treffend is de verzekering, dat tusschen Franschen en Duitschers een wederkeerige, onverzoenlijke haat bestaat [5]). Men kan duidelijk bemerken dat de spreker een ernstig beoefenaar is van de geschiedenis. Hij is trouwens de schrijver van een beroemd boekje: „Over den oorsprong en de woonplaatsen der oude Franken" [6]). Is de gehouden redevoering echt, in dien zin, dat zij werkelijk voor de vergaderde keurvorsten uitgesproken is? De vraag behoort gesteld te worden, omdat Ranke, waar hij de geschiedenis der verkiezing van Karel V heeft verhaald, er aan toevoegt: „de redevoeringen die bij deze gelegenheid gehouden heeten te wezen zijn verdicht" [7]). Hij verwijst hierbij naar eene bladzijde in zijn werk „Ter beoordeeling van nieuwere geschiedschrijvers". Hij handelt daar over de quaestie, of Sleidanus steeds betrouwbare bronnen heeft gebruikt [8]). Deze geschiedschrijver toch laat zoowel den keurvorst-aartsbisschop van

---

1) Zie deze *Bibliotheca*, Dl. IV, blz. 407.

2) Zie over hem het artikel van L. Geiger, *Hermann von Neuenar*, in de *Allgemeine deutsche Biographie*, Leipz. 1886, Bd. XXIII, S. 485 f.

3) *Comitis Hermanni Nuenarii oratio ad principes electores*, in *Vivat rex Carolvs*, quat. B, fol. i r; quat. C, fol. iiij v; hierachter, blz. 501—512.

4) Ibidem, quat. C, fol. iij r; hierachter, blz. 510.

5) Ibidem, quat. C, fol. iij v, iiij r; hierachter, blz. 511.

6) Herm. Nuenarius, *De origine et sedibus priscorum Francorum narratio*, o. a. herdrukt in: Pet. Divaeus, *Opera varia*, Lovanii, 1757, in fol.

7) L. von Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, Berl. 1852, Bd. I, S. 299; zie in zijne *Sämmtliche Werke*, Leipz. 1867, Bd. I, S. 263.

8) L. von Ranke, *Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber*, Leipz. 1824, S. 62—68.

Mainz als den keurvorst-aartsbisschop van Trier in de vergadering eene lange redevoering voordragen. De eerste dringt aan op de keuze van koning Karel van Spanje, de tweede op die van Frans I [1]). Ranke nu toont aan, dat de tekst dezer toespraken door Sleidanus ontleend is aan een werk van Sabinus, dat vóór 1546 geschreven moet zijn [2]). De overeenkomst is inderdaad verrassend. Verder stelt Ranke in het licht, dat deze stukken verdicht moeten zijn. Men ziet, van de rede van den graaf van Neuenahr is geen sprake. Daarover komt trouwens ook bij Sleidanus geen enkel woord voor. Heeft Ranke, toen hij de bedoelde bladzijden schreef, Neuenahr's rede gekend? Als zij hem onbekend gebleven was, zou men zich niet te zeer moeten verwonderen, want exemplaren van dit geschrift waren reeds eeuwen geleden uiterst zeldzaam. De drukker Henricus Mameranus die in het j. 1560 het werk van Sabinus uitgaf, verklaarde toen er een exemplaar van te bezitten en voornemens te zijn het te herdrukken, o. a. „omdat het zoo zelden werd aangetroffen" [3]). Het is mij onbekend, of hij aan dit voornemen gevolg heeft gegeven. Hoe het zij, de echtheid van Neuenahr's rede is door Ranke niet betwist. Of de keurvorsten den graaf, die geenszins lid van hun college was, vergund hebben in hunne vergadering het woord te voeren? Is zulks wel waarschijnlijk? Ik aarzel die vraag bevestigend te beantwoorden. Doch hoe het antwoord ook luiden moet, de historische waarde van het stuk wordt er weinig door verminderd, ook al is het niet mondeling in de bedoelde vergadering voorgedragen. Het blijft een niet onbelangrijk getuigenis

---

1) Ioannes Sleidanus, *De statv Religionis et Reipublicae, Carolo Quinto Caesare, Commentarii*, Argentor. 1558, fol. 12 r—15 v.

2) Georgius Sabinus, *De electione et coronatione Caroli V. Cesaris Aug. historia*, in zijn *Opvs elegantissimvm, continens consilia et qvasdam Orationes ac disputationes Electorum Principum in eligendo Caesare*, Coloniae, 1560, in 8°. De rede van den aartsbisschop van Mainz is te vinden op quat. C, fol. viij r—E, fol. iiij r; die van den aartsbisschop van Trier op quat. E, fol. iiij r—G, fol. i v.

3) *Mameranus Lectori*, vóór het zooeven genoemde werk van Sabinus, quat. A, fol. viij r: Cùm autem in hoc primo quaternione posterius impresso paginae duae vacarent, libuit eas epigrammate Comitis Nuenarii, qui Electioni interfuit, implere: cuius quoque orationes in Electione habitas, cum quorundam aliorum, quòd doctae et graues sint et inuentu perrarae, seorsim dabimus. — De epigrammata, die in *Vivat rex Carolvs* achter den titel voorkomen (hierachter, blz. 492), hebben nu in Mameranus' uitgave van Sabinus eene plaats op de volgende bladzijde (quat. A, fol. viij v) gekregen.

van de gevoelens die destijds in zekere humanistische kringen heerschten.

Neuenahr's neiging om de dingen vooral uit historisch oogpunt te bezien, komt ook aan den dag in het vierde of volgende stuk van dit bundeltje, dat den vorm heeft van een open brief aan Karel V, geschreven nadat de keurvorsten hem tot keizer gekozen hebben [1]). Hij doet zich hierin geheel kennen als een vurig voorstander der humanistische studiën. Mede uit naam zijner geestverwanten smeekt hij den keizer als bevorderaar van deze studiën op te treden. Reeds gedurende 800 jaren, zoo verzekert hij, heerscht de barbaarschheid. Door de volksverhuizing, door de komst der Gothen, Longobarden, Wandalen, Slaven, Hunnen en Noormannen is de beoefening van alle kunsten zoo goed als tenietgegaan. Maar met geringe moeite zal het den keizer gelukken alles weder te herstellen. Bittere woorden ontvallen Neuenahr, waar hij zinspeelt op den smaad, hem en den zijnen aangedaan in het proces tegen Reuchlin. Als de voornaamste tegenstanders van de herleving der fraaie letteren brandmerkt hij een klein aantal „theologanten, of liever zekere broedertjes, die prat gaan op hunne hooge titels, maar aan wie de keizer moest bevelen, eerder voor hunne kloosters te zorgen, den eeredienst te behartigen, het volk met Gods woord en met een evangelisch onderricht te stichten, hun familie-goed niet op te teren, geen beroeringen in de kerk te verwekken, geen booze geruchten te verspreiden, het gif van hunne venijnige tongen niet te brengen onder de menigte, den goeden naam van weldenkende lieden niet aan te tasten en zich geen gezag over anderen aan te matigen, daar zij in hun leven het voorbeeld behooren te geven van de grootste nederigheid". Eén man inzonderheid bestempelt hij als eene pest voor Duitschland, den inquisiteur Jacob van Hoogstraten [2]), denzelfde, van wien in een vorig deel dezer „Bibliotheca" eenige werken herdrukt zijn (nl. in Dl. III). De schampere uitlating van Neuenahr over Van Hoogstraten is bekend [3]). Misschien zal men er eenigen prijs op stellen het volledig verband waarin zij voorkomt te kunnen nalezen.

---

1) *Invictissimo atque christianissimo Carolo Romanorum regi Hermannus de Nuenar*, in *Vivat rex Carolvs*, quat. D, fol. i ^{r}—ij ^{v}; hierachter, blz. 513 vv.

2) Ibidem, quat. D, fol. ij ^{r}—^{v}; hierachter, blz. 515.

3) *Bibliotheca reformatoria*, Dl. III, blz. 381, aant. 1.

Het bundeltje wordt besloten met eene „Vermaning", door Doctor Jacobus Sobius namens den Duitschen adel gericht tot den jongen keizer [1]). De reeds tot het toppunt van macht verheven vorst wordt hier met groote vrijmoedigheid toegesproken. Hij ontvangt den raad zich niet te omringen van vleiers, maar liever van dezulken die hem durven terechtwijzen en de ware belangen van vorst en onderdanen voorstaan [2]). Wij vernemen van Sobius, dat Duitschland in dezen tijd berucht is wegens de alom heerschende rooverij, dat de wegen bijna nergens veilig zijn, dat noch vreemdelingen noch inwoners bescherming genieten. De schuldigen zijn adellijke personen die wat zij door roof en moord verwerven in brasserij doorbrengen [3]). Onverbiddelijk is het oordeel over paus Julius II, die door zijn oorlogzuchtig karakter veel onheil heeft gesticht en geen hooger doel heeft gekend dan de kerk van Rome op alle manieren te verrijken, hetzij door onrecht, hetzij door het breken van gesloten verdragen, door het zwaard, door bloedvergieten, door den dood van Christen-menschen [4]). Evenals Neuenahr is Sobius een beslist tegenstander van den oorlog in het algemeen [5]). Indien er oorlog gevoerd moet worden, laat het dan zijn tegen de vijanden van den christennaam in Afrika, in Oost-Europa en Azië (d. i. tegen de Mohammedanen) [6]). De kosten van den krijg moeten evenwel niet gevorderd worden van de Duitschers of de Spanjaarden, maar van den paus, daar men reeds eeuwenlang eene onmetelijke hoeveelheid geld voor dit doel naar Rome heeft gebracht. Voortdurend heeft de paus zijne rijkdommen en bezittingen vermeerderd, hij, die de stedehouder van Christus op aarde was, de erfgenaam van dengene die nooit zilver of goud bezeten heeft. Laat hij u rekenschap geven van de annaten, de erflaten, de heffingen, kortom van alle gelden die hij heeft laten opbrengen onder het voorwendsel van den aanstaanden oorlog tegen de Turken of voor werken van

---

1) *Exhortatio nobilivm Germaniae per Iacobum Sobium, ad Carolum Romanorum semper Augustum*, in *Vivat rex Carolvs*, quat. E, fol. i r—F, fol. iij r; hierachter, blz. 516—524.

2) I. Sobius, *Exhortatio*, ibidem, quat. E, fol. ij v; hierachter, blz. 518.

3) Sobius, ibidem, quat. E, fol. iij v; hierachter, blz. 519.

4) Sobius, ibidem, quat. E, fol. iij v, iiij r; hierachter, blz. 520.

5) *Comitis Hermanni Nuenarii oratio*, ib., quat. B, fol. iiij r en v; hierachter, blz. 505 v.; Sobius, ib., quat. E, fol. iiij v; hierachter, blz. 521.

6) Sobius, ibidem, quat. E, fol. iiij v; hierachter, blz. 521.

barmhartigheid! Sobius en de zijnen verlangen, dat de paus zich zal tevreden stellen met de bediening des altaars, d. w. z. met de geestelijke macht, dat de keizer Rome en Italië in bezit zal nemen, en uittrekken ter verovering van Jeruzalem [1]). In verband hiermede mag gewezen worden op een regel van het „epigramma" van den graaf van Neuenahr achter den titel. Het heet daar, dat Phoebus, de zonnegod, onder de hemelingen, daarentegen de keizer op aarde regeert [2]). De paus wordt dus geheel ter zijde gelaten. Wij weten, dat de alleenheerschappij van den keizer het ideaal der Humanisten was [3]). Sobius gaat voort met het opsommen van een geheel zondenregister van het pausdom. Op alle wijzen is het geld naar Rome gesleept, zelfs de armen zijn uitgezogen, zonderdat ooit iets besteed is voor de bestrijding der ongeloovigen of voor liefdadige doeleinden. Wat door het zweet der Duitschers is bijeengebracht, wordt door de Italianen in wellust verteerd. Hoe meer de behoeften van den pauselijken stoel toenemen, hoe harder Duitschland wordt uitgeplunderd. Komen nu de Duitschers in Italië, dan worden zij als stommeriken en dronkaards bespot. Dit is te bitterder, omdat de paus geen trouwer aanhangers heeft dan juist de Duitschers. Dat de keizer, wanneer hij te Rome komt om gekroond te worden, des pausen muilezel bij den toom moet geleiden, is nog eenigszins te verdragen; ook dat hij de kroon van des pausen voeten ontvangt, hoezeer dit den keizer onwaardig schijne, vooral als men bedenkt, dat vroeger geen paus werd gekozen zonder des keizers toestemming. Verder is het niet onoverkomelijk dat de paus zich door den keizer de voeten laat kussen, hoe zonderling dit ook sta aan den plaatsbekleeder en navolger van hem die aan zijne apostelen de voeten heeft gewasschen. Men kan dit laten gelden als een zijdelingsch huldebewijs aan Christus, of als een oud gebruik dat door de toegevendheid der keizers is ingeslopen. Maar volstrekt onverdraaglijk is, dat ontelbare kerkelijke ambten in Duitschland aan Italianen worden geschonken. Deze vreemdelingen trachten van die ambten een zoo groot mogelijk aantal te vereenigen, vragen alleen naar de geldelijke opbrengsten, doch bekommeren

1) Sobius, ibidem, quat. F, fol. i r en v; hierachter, blz. 522.

2) *Hermanni Nuenarii epigramma*, ib., quat. A, fol. i v; hierachter, blz. 492.

3) Vergel. Corn. Grapheus, *Divi Caroli reditvs*, in deze *Bibliotheca*, Dl. VI, blz. 602 v., en de *Inleiding*, aldaar, blz. 590 vv.

zich in het geheel niet om het zieleheil der geloovigen [1]). Men ziet, wat inhoud en strekking aangaat, vertoont dit een en ander groote overeenkomst met soortgelijke klachten, een jaar later geslaakt door Luther in zijn boek „Aan den Christelijken adel" [2]), en met de „Bezwaren tegen de geestelijkheid", door hertog George van Saksen twee jaren later ingediend bij den rijksdag te Worms [3]). George van Saksen was geen vriend van Luther. Ook Neuenahr heeft later op den rijksdag te Augsburg, waarheen hij gekomen was in het gevolg van den aartsbisschop van Keulen, niet de zijde van Luther's aanhangers gekozen. Maar dezelfde grieven werden gekoesterd aan alle kanten [4]).

---

1) Sobius, ibidem, quat. F, fol. i v, ij r; hierächter, blz. 522 v.

2) M. Luther, *An den Christlichen Adel deutscher Nation von des Christlichen standes besserung*, in *D. Martin Luthers Werke*, Weimar, 1888, Bd. 6, S. 404—469.

3) *Des Herzogs Georg zu Sachsen Beschwerden gegen die Geistlichen*, in het *Neues Urkundenbuch zur Geschichte der Reformation*, herausgeg. von C. E. Förstemann, Hamb. 1842, Bd. I, S. 62 ff.

4) *Vivat rex Carolvs* is gedrukt met Romeinsche letter in klein quarto-formaat. Het aantal bladen bedraagt: 23, ongenummerd. Het aantal regels per bladzijde: 35. Sign tuur: A ij—F ij. Hoogte: 20 c.M.; breedte: 15 c.M. Een exemplaar berust in de Bibliotheca Thysiana te Leiden.

Τῷ θεῷ δόξα.

Τῷ Καρόλῳ εὐδαιμονία.

VIVAT
REX
CARO
LVS.

Τῇ Γερμανίᾳ εἰρήνη.

Det tibi dominus auxilium de sancto

Cum gratia & Priuilegio.

[*A j* v]

Hermanni Nuenarij Comitis Inclyti epigramma,
in defectionem solis, et electionem
Caroli regis Romanorum.

Delituit nuper coeli sub uertice Phoebus,
  Occuluitque suum Daelius ipse iubar.
Emersit subito diuinum Caesaris astrum,
  Cunque nouo redijt Caesare Phoebus ouans.
Ergo hoc iam constat, quo pacto regnet uterque,
  Phoebus apud superos, Caesar in orbe regit.

¶ Eiusdem epigramma in Caesarem et
Atlantem.

Magnus Atlas humeris gestare putatur olympum,
  Quamuis Herculea sit releuatus ope.

Magnus item Caesar terrarum sustinet orbem
  Solus, et ex alto pectore cuncta gerit.
Fortior est igitur robusto Caesar Atlante,
  Ille capit socium, rennuit iste parem.

¶ Eiusdem ad Carolum regem Romanorum
distichon.

Dent superi sanum te uincere Nestoris annos
  Carole, iam nequeunt hi dare plura tibi. //

S E Q V V N T V R ORATIONES TREIS, QVARVM prima a legatis regis Gallorum, pro fauore suo regi, Imperator designaretur, conciliando, ad principes electores Franckefurdiam est missa. Altera per Generosum Comitem Hermannum Nuenarium, pro inuictissimo Carolo Romanorum iam rege electo in Franckefurdiensibus comitijs extempore edita. Tertia exhortatoria ad eundem, auctore doctissimo uiro .LL. doctore Iacobo Sobio, Nobilibus apud Franckefurdiam iubentibus. *A ij r*

B E V R E N D I S S I M I I L L V S T R I S S I M I que domini ac potentissimi principes, sacri Romani Imperij oculatissimi, ac sapientissimi electores, post summissam humilemque commendationem ac Salutem, Ioannes Dalbret Drocorum Comes, dominus aureae uallis, Guilhelmus genfier, dominus de Bonepet aurati, Equites Christianissimi Francorum regis ordinis, et Carolus guillart, praeses senatus Parysiensis ipsius Christianissimi Regis Oratores, ab eodem prouinciam expressumque mandatum superioribus diebus acceperunt, commonefaciendarum cum omni reuerentia, ac debita ueneratione Reuerendissimarum, ac Illustrissimarum dominationum uestrarum, earundemque suppliciter obsecrandarum, atque obtestandarum, super quibusdam rebus, quae ad communem Christianae Reipublicae utilitatem, honorem, gloriam, ac libertatem sacri Romani Imperij uidentur imprimis // pertinere. Cum itaque exploratum habeant sibi facultatem suppetere non posse conueniendi Reuerendissimas excellentissimasque dominationes uestras, et ijsdem in publico ac celebri omnium uestrum consessu (quemadmodum et sperauerunt et uehementer optarunt) publica oratione congrediendi. Idcirco rogant, supplicant, obtestantur, ut tam ob reuerentiam, atque honorem ipsius Christianissimi regis, quam suscepti muneris, *A ij v*

ac demandatae sibi prouinciae executionem sinere uelitis, immo si opus fuerit iubere in auspicatissimo atque foelicissimo uestro conuentu ita perlegi hasce admonitiunculas breui oratione contentas, ut omnibus audire liceat, ac liquide intelligere quaecunque in ipsis comprehenduntur. Eas nimirum praefati orationes ad Reuerendissimas excellentissimas dominationes uestras mittendas esse operepretium duxerunt, et cum omni humilitate, impensaque uobis debite reuerentia, legendas offerre. Quas si liberali atque ingenuo uultu, pro insita uobis incredibili, ac prope diuina bonitate atque facultate admittitis, rem plane feceritis et omnium sententia, iudicioque probandam, et tam grauium tamque excellentium principum gloriae et decori imprimis consentaneam. Reuerendissimi excellentissimi principes ac domini Deus optimus maximus uobis, ac secundis rebus uestris benignissime foelicissimeque fauere dignetur, easdemque semper tueri. Ex Confluentia quinta Iunij.

Reuerendissimarum excellentissimarumque ac potentissimarum dominationum uestrarum obsequentissimi atque humiles obseruatores, Christianissimi Francorum regis Oratores ac Legati. //

QVanto maiores nostri consilio, quanta in rebus gerendis *A iij* r
prouidentia excelluerint, quantam subsequentium longo
tractu saeculorum, uacaturaeque posteritatis rationem
habuerint, uel hoc uno liquidissime uobis compertum esse
reor Reuerendissimi Illustrissimi domini Excellentissimi ac poten-
tissimi principes, quod sublata omni discordiarum seditionumque
occasione, pacatum ac tranquillum, pro uiribus suis, Christianae
Reipublicae statum relinquere curauerunt. Nunquam sane auspica-
cius, nunquam fortunatius, nunquam melius, foeliciusue consultum,
prospectumque fuisse Augustissimae Imperatoriae maiestatis Cul-
mini animaduertimus, quam ubi deligendi creandique Romani Regis,
ac subinde Imperatoris potestas atque auctoritas, omnium principum
Christianorum consensu, uobis septem uiris principibus credita est.
Nunquam enim caedes immensae, nunquam atrocissimae strages,
orbi uniuerso defuerunt, quamdiu inter procellas militares, turbi-
nesque bellicos, exercitui licuit Imperatorem designare, qui saepe-
numero, quem nuper, ut sibi iucundissimum atque ğratissimum
concordi suffragio delegerat, mox facto impetu irruens, maximo
fauore, in acerbissima odia, leuissimis plaerunque ex causis repente
commutato, trucidare non uerebatur. Sic Sergius galba, Sic Otto,
sic Aulus Vitellius, sic Alexander, sic plaerique alij Romani prin-
cipes atque Imperatores, partim a suis, partim ab aduersariorum
militibus truculentissime caesi, non sine magno totius Imperij dede-
core, atque iactura occubuerunt. Cum itaque non sit consilium in
uulgo, non ratio, non discrimen, non diligentia, sapientissime cau-
tum fuit superioribus saeculis, ut septem uirorum reato res ad
paucos integritate, sapientia, // omni denique uirtute insignes deuol- *A iij* v
ueretur, qui meritis ac uirtutibus, iustissimo ac rectissimo pruden-
tiae suae examine, accuratissime circumspectissimeque appensis, et
pace, et bello, idoneum ex omnibus principem designarent. Vos
inquam septem principes, qui ueluti septem triones in coelo, reli-
quas splendore atque ordine stellas antecedunt, ita uos in terris
auctoritate, potentia, uiribus, consilio, generositate, sapientia, non
modo Germaniae, sed aliarum quoque gentium proceribus, ac prin-
cipibus praelucetis. Nec in hoc munere designandi Imperatoris uobis

propediem obeundo, ex animorum uestrorum candore, ac generositate, uos quicquam admissuros plane intueor, quo maxima de uobis apud omnes populos, ac caeteros orbis terrarum principes, integritas aestimatioque minuatur. Grandem sane prouinciam, ac prope uiribus imparem mihi suscepisse uideor, qui in tantum consessum magnis de rebus uerba facturus prodij. Caeterum quia ueritatis oratio soluta esse debet ac libera, perpauca de huiusmodi rebus eloquar, quae nec a ueritate abhorrere, nec forsitan iniucunda uobis fore perspexero. Non solum Reuerendissimi domini Illustrissimi Excellentissimi principes, Christianitas, quae Europae sinu ambituque clauditur, sed Aphrica et Asia tota, uniuersusque terrarum orbis, ac penitissimae illius nationes, gentes, populi, in uos conuersi, tanquam in sublimi quadam arce atque specula constitutos, intentis oculis, arrectisque auribus adstant, circumlustrantes ac explorantes, cui tantam rerum molem, cui totius orbis habenas sitis credituri, quem tantae dignitati, tantisque administrationibus praefecturi. Tantopereque de uestra omnes integritate, uirtute, constantia singulari confidunt, ut illum haud dubie uos augurentur Romanum Regem designaturos, qui inter idoneos sit maxime idoneus, quique uirtute ac fortuna caeteros omnes antecellat. Quae sane duo, ad res splendide fortiterque gerendas, non tam commoda, quam necessaria esse uiden-
A iiij r tur. Virtus suis ipsa ui-//uiribus [1]) contenta, ex se quidem sola quamplurimum, fortuna sine uirtute imbecilla, parum admodum ac propemodum nihil potest. Altera uero alterius ope sic adiuuatur, ut coniunctae, arduissima quaeque non modo aggredi, sed et facile perficere queant. Porro si recti animi, syncerique iudicij perpendiculo rem ipsam demetimur, etiam rationis, non affectionis examine stateraque uti uolumus, nemo tam socors, tamque a communi (ut aiunt) sensu alienus, qui non plane uideat Christianissimum Regem Franciscum, caeteris tam fortuna, quam uirtute eximia praestare, nullumque esse penitus, qui tam expedite, tam efficaciter, quam ipse possit, uel nutabundum ac ruinae proximum Imperium suis uiribus fulcire, uel socordia incuriaque maiorum iam lapsum erigere, uel ipsius maiestatem sublimitatemque depressam, in pristinam auctoritatem gloriamque restituere. De cuius regis fortuna, uiribus, potentia, quid nunc attinet dicere? quum uos ipsi satis superque exploratum habeatis, quantas militum copias, quantos exercitus, suis ipse sumptibus alere consueuerit, uestire, armare, ac plaerunque socios uiribus hostium lacessitos, armis, uiris, equis, commeatibus iuuare, eisdemque quam celerrime opitulari. Iam uero uirtuti ipsius quae potest facundia, quae oratio, par inueniri? Quomodo hac

---

1) Lees: ui-//ribus.

obsecro tempestate inter principes orbis terrarum reperias, qui sit aetate, uiribus, ingenio, potentia, opibus, strennuitate, diligentia, cum eo conferendus? Aut in quo tot eximiae dotes, atque ornamenta Imperatoriae dignitati excellentiaeque consentanea inueniantur? Nullas profecto res ei deesse constat, quas ille Oratorum princeps Tullius optimo cuique Imperatori necessarias esse profitetur, Scientiam rei militaris, uirtutem, auctoritatem, foelicitatem. Quanta enim est illius in tolerandis sudoribus, algoribusque tam diurnis quam nocturnis patientia? Quanta in aggrediendis periculis, quanque intrepida uirtus? Huius nimirum fortitudinem, robur, potentiam, ferocientes Heluetij, ab hinc paulo plus triennium // apud Insu- *A iiij v*
bres, collatis, ex improuiso signis, non tam cognouere, quam admirati sunt. Qui incautum adoriri, et cum exercitu per insidias opprimere studentes, ab eodem paucis admodum captis ac diffugientibus, magna ui atque incredibili uirtute oppressi fuere. Nec tamen in stragis reliquias (quod perfacile poterat) desaeuire, grassarique perrexit. Sed ea humanitate atque clementia usus est, ut difficile dictu sit, utrum hostes magis uirtutem eius pugnantes timuerint, an mansuetudinem uicti dilexerint. Nec facile discernas, belli an pacis artibus melior. Quis est enim mortalium uel in compensandis praemiandisque militum laboribus, amicorumque obsequijs, munificentior ac largior? Quis in concilianda externorum principum beneuolentia foelicior? in eaque retinenda constantior, magisque perseuerans? Perpauci admodum principes sunt, qui cum eo uel iamdudum amicitiam non inierint, uel inire cupidissime non expetierint. Neminem plane uestrum ignorare arbitror, quanto ipsum honore, quanta magnificentia Leo .P. M. annis superioribus in Bononiam, alterni colloquij gratia admiserit, quantis muneribus, obsequijs, gratificationibus, cum eodem tunc Veneti certauerint. Cui sese suaque ita deuouerunt, ut nihil sit tam arduum, tamque difficile, quod non eius causa parati sint aggredi, atque efficere. Qua demum fati benignitate, qua foelicitate factum fuisse putatis, ut rex Anglus, superiore autumno, ex hoste perniciosissimo, socius officiosissimus, ex inimico infestissimo, suauissimus amicus, hoc animo, hac lege effectus sit, ut patriam, opes, liberos, salutem denique propriam, regijs obsequijs perpetuo addixerit? Singulis singula horum suppetere et partim adesse uideas, in hoc uno affatim cumulateque cuncta coire manifestissime iudices. Quisnam igitur dubitare posset, huiusmodi principem maxime, ac praeter caeteros idoneum ad suscipienda Imperatoriae dignitatis moderamina, quae tametsi non posceret, quin potius respueret ac refugeret oblata, ob tam praeclaras tamen //
eius dotes ad ea suscipienda, plaerisque alijs eadem sibi committi effla- [*A v r*]
gitantibus, a uobis Reuerendissimi Excellentissimi principes exhor-

tandus compellandusque ueniret, ac demum reluctans, obnitensque ad Imperatorium fastigium protrahendus. Ad quod efficiendum et quamocyssime praestandum, si non sua ipsius uaria uos, multiplexque uirtus alicit ac permouet, inuitet saltem. Tum uero id faciendum esse uobis persuadent grauissima discrimina, religioni Christianae impendentia, quibus (nisi mature accurritur) omnia protinus pessum itura sunt. Animaduertite quaeso pensiculatius, et ante oculos uestros paulo accuratius proponite uelocissimam, truculentissimamque Turcarum rabiem atque insaniam, qui non contenti Asiam quammaximam, eandemque et florentissimam, et opulentissimam orbis terrarum partem nepharijs, atque spurcissimis legibus suis iampridem subdidisse. nihil hactenus a se actum arbitrantur, nisi Europam (cuius iam superioribus annis bonam partem occuparunt) et totius Christianismi regna, prouincias, agros, ciuitates, oppida, non modo spoliare ac diuexare, sed etiam ferro ac flammis passim uastare, foedissimeque depopulari pergant. Et quod est longe omnium miserrimum atque calamitosissimum, Christianam religionem funditus euertere, suinamque ac Belluinam introducere moliuntur. Quis a uera religione? quis a pietate et diuino cultu tam auersus? quis tam clementiae? quis tam humanitatis expers? cui cum haec tam atrocia in mentem uenerint, non solum non commoueatur animo, sed etiam non toto corpore perhorrescat. Non est opus rei atrocitatem, quam foedissime in plaeraque Christianorum oppida atque urbes, effraenata Mahumetum licentia, insanaque cupiditas exercet, pluribus explicare, aut oculis uestris subijcere, cum uos ipsi et a summo nonnunquam Pontifice, et a plaerisque alijs frequenter super his fueritis com-
[*A v*ᵛ] monefacti. Quibus sane periculis quis uel celerius ob-//uiam ire, uel tanto [1]) furoris incursus potentius, efficatiusue, quam rex ipse Francus repellere coercereque potest? Nemo Reuerendissimi amplissimique principes in medijs fluctibus, atque procellis (nisi mentis inops) iam imminente naufragij periculo, gubernatorem nauigationis ignarum eligendum, et gubernandae naui praeficiendum censet. Nemo quum pleno Marte dimicandum est, et iam instructa acie congrediendum, quempiam scientiae militaris imperitum (ni modo desipiat) in ducem exercitus optandum, assumendumue arbitratur. Viderunt caeteri quid in quaque re diligenter cogitandum faciendumque sit. Ego (sic me Deus iuuet) nunquam mihi persuadere potui, ut uos magna prudentia, magno consilio, maxima experientia princeps [2]) quandoque summam rerum cogitaueritis eius manibus uenire tradendam, qui non fortunae ac naturae commodis, atque animi dotibus omnes

---

1) Voor „tanto" moet waarschijnlijk „tanti" gelezen worden.
2) Hier hapert iets aan den tekst.

antecellens, optimi semper Imperatoris munia foelicissime praestare possit. Nec uobis praeterea Reuerendissimi Illustrissimi principes caeterisque Germaniae proceribus nouum, atque cuiquam inauditum esse debet, aliquot olim reges Francos non minore populi Germanici, quam sua ipsorum et foelicitate, et gloria administrando sacro Imperio praefuisse, qui Germaniam templis, coenobijs, et tam publicis, quam priuatis aedificijs decorare, uarijsque ac pretiosis muneribus locupletare studuerunt. Quae cum uulgo protrita sint, ac prope omnibus peruia, ea consulto praeterire uolui, ne illorum inculcatione molestiam uobis afferre uiderer. Hoc unum tamen nequaquam praeterierim, Franciscum regem, si Dei optimi maximi, ac uestro munere Imperij dignitatem adipiscitur, a maiorum suorum praestantia uirtuteque minime degeneraturum. Qui non modo illam aemulari, uerumetiam (si qua fata sinunt) uincere contendet, dabitque enixissime operam, ut neque in eo (superis adiuuantibus) Augusti foelicitas, neque Titi humanitas, neque bonitas Neruae, Troiani [1] probitas atque iu-//stitia, Constantini religio, Theodosij pietas, Caroli cognomento [*A vj* r] magni rerum fortiter magnificeque gestarum gloria, incredibilisque liberalitas atque magnificentia ab aliquo desyderetur. Non utique ignorat mores, naturamque Germanici populi, qui est libertatis suae appetentissimus, eiusque tuendae ac retinendae studiosissimus atque acerrimus uindex. Tam profecto aberit ut eam minuat, profliget, eripiat, ut uel eandem semper augere amplioremque reddere conetur. Eocirca non solum Germanicae libertatis assertor erit ac propagator, uerumetiam subditos omneis regia semper benignitate fouebit, et paterna quadam indulgentia ita complectetur, ut omnes aliquando Germani foelicissimum illum sibi diem iudicent illuxisse, quo non tam humanis suffragijs, quam diuina quadam sorte tantum Imperatorem, ac patrem patriae nacti fuerint. Nec sane quicquam est, quod Germani Francorum amicitiam, coniunctionemque uel respuere debeant, uel auersari, qui et natura, et consuetudine, et disciplina sunt omnium mortalium lenissimi atque mitissimi, qui se quoque Germanis et hospitalissimos semper exhibuerunt, et amicissimos, si quando negotiationis, uel commertij causa peregrinantes ad illos diuerterunt. Quinetiam Germanorum, Francorumque unam olim fuisse Rempublicam, alterosque ab alteris mutuam traxisse originem, et antiquitates uestrae testantur, et nomina quondam uestris urbibus indita, quae in hodiernum usque diem supersunt, manifestissime indicant. Hinc Franconia antiquissima florentissimaque patria. Hinc Franckofordia de Francorum nomine appellata, celeberrimum totius Germaniae emporium, oppidumque et nobilissimum et augustissimum.

---

1) Lees: Traiani.

Multoque iam et nobilius, et augustius ex tantorum principum, et procerum gloriosissimo foelicissimoque conuentu, designandi eligendique Romani regis gratia facto, Proinde Reuerendissimi amplissimique domini Illustrissimi ac potentissimi principes, si humanis rebus, si communi omnium saluti consultum esse uultis, si imminentia Christianae pietati discrimina penitus amoliri, si honorem [*A vj* ᵛ] uestrum, decus, // amplitudinem, famam, gloriam, tueri, conseruare cumulareque expetitis, et in posteritatem transmittere. Si Imperij fines, atque ditionem propagari, si optimo cuique morem gerere, atque gratificari percupitis, quod auspicatum, beatum, bonum, faustum, foelixque sit et uobis, et uniuersae Reipublicae Christianae, Christianissimum regem Franciscum, regem Romanum designate, consalutandumque Imperatorem communi suffragio decernite. Vestra porro laus, neque tenuis, neque obscura erit. Hoc ciuitates, hoc populi, hoc principes (paucis forsitan exceptis) non loquuntur modo, uerumetiam personant Franciscum regem dignum esse Imperio, et ita dignum, ut nullus eo dignior hac tempestate reperiatur. Nihil utique ab eo immaturum, nihil properum, nihil asperum formidandum est. Omnia seria, cuncta grauia, et quasi ipsa Respublica iubeat auguranda sunt. Curabit, enitetur, efficiet ne uobis desint et fortia facta, et saltem uobis atque Imperatori digna consilia. Bonam partem rerum geret ex consilio et sententia uestra. Nec eum alioqui immutatura est fortunae amplitudo, nisi ut prodesse tantum possit, ac uult uobis. ac populo Germanico prospiciet, et ueluti praesens ac tutelare quoddam numen, ab omni periculo tueri liberareque conabitur. Sua perficiet opera, uiribus, consilio, diligentia, ut nihil unquam a uobis gestum fuisse auspicatius, gloriosius, foelicius mox intelligetis, quam eum regem Romanum designasse. Qui omni cura, studio, industria elaboraturus est, ut tutam omni ex parte, ac tranquillam fortunam cum populis atque ciuitatibus uestris foelicissime trahatis. Vt uestram denique, ac uestrorum salutem suoipsius ac proprij capitis discrimine liberam ab omni assultu pernicieque hostili prospere et foeliciter tueatur. Nonis Iunij. M. D. XIX. //

ORATIO AD REVERENDISSIMOS ET ILLVSTRIS simos principes electores, edita per generosum Comitem Hermannum Nuenarium in ipsis comitijs regis Romanorum, pro Inuictissimo et Christianissimo Carolo Romanorum rege electo. Bj^r

SI DE IMPERII MAIESTATE, de gloria, de honore concertantibus, aliena laudatione uehementer opus esse perspicerem, O Illustrissimi atque potentissimi Germaniae principes, ac Romani Imperij electores, profecto omnem meam industriam, omnes ingenij uires ad hoc iamdudum contulissem, ut accumulatis et congestis undiquaque laudibus, Carolum inuictissimum Hispaniarum regem, a me diligenter uobis commendatum sciretis. Non enim adeo omnem prorsus dicendi rationem a nobis alienam esse putamus, ut, si de Carolo rege dicendum sit, aut defuturas nobis res, aut uerba metuere possimus. Quocirca uos obnixe rogo principes illustrissimi ut adulescentiae nostrae aliquid concedatis, simulque illud, quidquid est a me commissum apud uos audacius forte quam ista aetas, et conditio mea tulerit, id-//ipsum meo in patriam summo adfectui, et singulari Bj^v erga Carolum regem, illiusque diuinas uirtutes amori condonetis. Quis enim non optimo iure succenseat, laudari cernens apud uos summo cum artificio, ac praeferri eos, qui nihil unquam in uos beneficij contulerunt? Illum uero, cuius extant in uos pulcherrima, atque praeclarissima studia, passim contortis, obliquisque dictis traduci? Cum hunc potissimum uobis commendari, ac a uobis unice et coli, et obseruari oportuit. Nam quem hoc tempore in tota Asia,

aut Europa regnare creditis, tanto popularium consensu, tanto complausu omnium nationum, tanta cum imperij et dignitate, et amplitudine? Aut quem in toto orbe terrarum regem esse existimatis, de quo uel materia amplior, uel historia ad immortalem gloriam excitandam copiosior suppetat? quamque nec aemulus extenuare, nec orator sua eloquentia magnificare possit? Nos autem longe diuersum ab his sentimus, qui decorem principis in laudatione constituunt. Immo maxime indecorum reputamus, si quis exquisitis rhetorum flosculis, se id consequuturum speret, quod non nisi excellentissimis uirtutibus, et clarissimis ingenijs, peruium semper patuit. Namque illos maxima laude, ueraque gloria excellere ducimus, quos non eloquentia rethorum, non conflata ab oratoribus praeconia commendarunt, uerum quos egregia facinora, et eximiae res gestae apud mortales extollunt, atque illustrant. Haec est uerissima (ut ille summus orator putat) qua ad superos itur uia. Hac prisci illi uiri fortissimi certatim contenderunt, atque in tantum profecerunt, ut illis tum saeculis immortales honores, diuinosque cultus meruerint. Est et altera uia multum etiam ad imperium acquirendum, et retinendum necessaria, gratia uidelicet, ac fauor Populi Romani qui in deligendo principe, per se saepe plurimum ualuit. Ipse [1]) enim uirtutes, et si solae satis munitum ad petendum principatum iter ostendant, tamen si gratia fulciantur, uix unquam
B ij r repulsam habituras existi-//mo. Haec quoties ipse mecum memoria repeto, non possum non uehementer admiratione duci, ita, ut perbeatum iudicem Carolum regem, in quo nihil natura neglexerit, quod ad corporis, ac animi foelicitatem pertineat. In hoc enim adeo conferta, et cumulata sunt omnia cum corporis, tum animi bona, ut neque priorem agnoscat, neque admittat parem. Quibus de rebus, si ante conspectum uestrum plenum et auctoritatis, et grauitatis, ipse uerba facturus essem, pertimescerem sane, ne me in ipso orationis medio cursu, copia rerum obrueret. Atque ita obrueret, ut omnem prorsus recte dicendi modum, confundere necessarium fuerit. Mihi uero animus nunquam fuit Illustrissimi principes, ut Carolum regem (cuius uobis exploratae sunt, et compertae uirtutes) apud uos laudare uellem. Neque enim tam sum excors, ut non intelligam hunc locum, et haec tempora, aliud longe maius, ac dignius quiddam expostulare, id quod a principio et dixi, atque professus sum. Ac etiam nunc libere et ingenue fateor, non licere cuiquam habere comitiorum eiusmodi rationem, ut in laudatione cuiusquam uersari patrum uoluntates, ac sententiam Senatus ab oratoris deliberatione pendere credat, quasi non magis ad fortia

1) Lees: ipsae.

facta, quam egregia, et bona uerba spectare oporteat. Vnde postquam uestrum istud amplissimum, ac illustrissimum collegium, septenaria perfectione absolutum, diuina prouidentia, ad futuri Romani Regis habenda comitia, Franckefurdium conuocatum est, ut uniuerso orbi Christiano, suo capite iamdudum orbato, ueluti quendam solem terris, adsignare debeat principem, profecto non est, ut dubitare quispiam possit, quin uobis abunde omnia superfluant, quae ad absolutissimam sapientiam, animorum constantiam, aequitatemque requiruntur. Ita, ut nullo monitore, quantumuis etiam ingenij, aut eloquentiae facultate praestanti, sed sola uestra prudentia freti, eum sitis Regem // Romanum uestris suffragijs *B ij* v
declaraturi, quem ad id muneris obeundum, sufficere cognoueritis. Nec ego sum usque adeo perfrictae frontis, aut proculcati pudoris, ut praescribere uobis, quem uos eligere debeatis, temere praesumam, aut quenquam ita uobis proponere audeam, ut in eo deligendo, non multo plus uestris acerrimis iudicijs, quam meae opinioni concedendum putem, Tametsi multis sane argumentis, haud obscure probare possum, Carolum Regem, omnibus, qui in hunc usque diem a uobis imperium petierunt, non modo uenire praeferendum, uerumetiam competitorum a uobis nullam omnino rationem esse habendam. Quidquid enim isti sibi utcunque usurpant, hoc ille summa cum aequitate possidet. Et ut paucis multa concludam. Solus hic, omnium ante se regum foelicitatem ex aequo superare uidetur. Non modo quae ei a natura insunt, uel ex industria, et exercitatione prouenerunt, uerum etiam hae quoque res, quae tantum ex arbitrio fortunae, ut uulgus putat, seu fatorum, ut philosophi opinantur, dependent, haec omnia tam peculiaria habet, ut non ei collata, sed cum eo nata fuisse uideantur. Cum hoc si optimos quosque conferre libet, comperietis magnam obscuritatem clarissimos alioqui uiros, huius splendore obiecto, contracturos. Cedat opibus et diuitijs Chroesus, Cedat prudentia Philippus, Alexander prosperitate, potentia Xerxes, magnanimitate Leonidas, liberalitate Agesilaus, gratia Alcibiades. Ea propter neminem existimo fore, qui huius augustissimi imperij molem, tam facile extollere, collapsum [1]) uero, ac iam foedari coeptum, tam potenter restaurare, in angulos Germaniae coarctatum, tam longe lateque propagare possit. Quis enim nesciat quantas militum copias, tam pacis, quam belli temporibus paratas semper habere consueuerit? Quantam etiam, et quam numerosam classem, tum in Mediterraneo mari, tum in occidentali Oceano constituerit? quibus non magis sua ac sociorum regna, quam totam ipsam Christianam Rempublicam ab // incursu barbarorum et hostium, strenuis- *B iij* r

1) Collapsum, ul. imperium.

sime tutatur. Atque hoc solo nomine uel maxime commendandus, quod publicam salutem, suo periculo semper anteponendam duxerit. Qua in re quanta modestia ac temperantia semper usus sit, ex hoc consyderare potestis, quod in tanto sumptu circa curam praesidiorum, et copiarum, nemini incolarum importune molestus est. Neque ita agit, ut illi, qui paganorum, ac uillanorum suorum sudoribus, et sanguine, militum rapacitatem, libidinem, ingluuiemque quotannis explent, et heu dictu miserabile, plus ipsi calamitatis, et nocumenti suis subditis inferunt, quam uel infensissimi hostes excogitare, nedum inferre, possent. Sed noster hic, sine suorum iactura, sine priuatorum magno incommodo, e regijs uectigalibus stipendia militibus copiose suppeditat. Satis locupletem sese existimans, si sui penuria, et calamitate non opprimantur, satis foelicem, si suos ab infoelicissima tyrannide defendat. Nolo ego hoc loco recensere egegriam illam corporis habitudinem, ac illa pulcherrima naturae lineamenta, quae hunc plane coarguunt uere Germanicum illum splendorem referre. Nolo inquam recensere illa tam uulgata, et ferme protrita, ne uestris auribus plus iusto molestus fiam, ea inculcans atque in medium proferens, quae etiam gladiatoribus, et athletis communia sunt. Tamen hoc unum breuiter admonere operaepretium esse duxi, hanc scilicet aetatem, et has uires, quae huic natura largita est, tolerandis sudoribus, algoribus, uigilijs, alijsque incommodis accommodatissimam esse. Partim [1]) etiam ut uos commonerem impudentissimi cuiusdam hominis, nuper gallica legatione functi, ad Eburonum ciuitatem prouinciamque, qui, siue ex mandato ita dixerit, siue gallicam leuitatem, impudentiamque coercere non potüerit, in huius nostri Illustrissimi et Inuictissimi regis contumeliam, nihil aliud cum adferre potuisset homo sceleratus, quam quod [2]) satis contumeliose regulum appellauit, statura forte pusillum
*B iij*ᵛ sugillans, quasi uel id uitium cen-//seri possit, si uere obijciatur, aut mox pusillus sit, qui non aequauerit corpore cyclopem. Sed facessat temerarius homo cum sua gallica leuitate, nos sat magnum eum iudicamus, quem maximi quique maiorem sese fateri coguntur, et si idipsum forte inuitissimi faciant. Non debet etiam uos commouere, quod toties per cuniculos oppugnatur Carolus rex, quasi qui nondum fortunae uices expertus sit. Illi enim constanter adfirmant, imperium decernendum non fore ei, qui belli discrimina, et euentus iniquissimos, dubiosque lubricae sortis nondum subierit. Ad quod cum dici permulta et grauiter, et ornate possint, ego paucis

---

1) Deze volzin is niet geheel afgerond, maar de bedoeling is duidelijk.

2) In plaats van de woorden „quam quod" leze men: eum. Zie de Errata aan het slot (quat. F, fol. iij ᵛ).

agere malo, propterea, quod eiusmodi sit ista causa, ut nequaquam indigeat accurata defensione. Quippe, quando eandem possumus longe fortius retorquere in eum, cuius gratia ista dicuntur. At nos aliena oppugnare non decreuimus, uerum nostra defendere. Idque tam licere cuiuis opinamur, ut nemo ob id laesum se iure queri possit. Belli ergo fortunam qui saepius experti sunt, eos ad Rempublicam administrandam aptos esse adfirmabimus? Absit hoc illustrissimi principes. Qui enim tum aptiores censendi forent, quam uulgus istud perditissimorum hominum, quos Germania ad publicam calamitatem heu nimis diu aluit. Nam hoc et calonibus atque lixis, ac etiam prostitutis illis mulieribus, quae castra sequuntur, prope peculiare est, ita ut assidue a fortuna uersentur. Modo [1]) uictores, modo uicti circumambulent. Iam triumphantes, mox in triumphum ducti. Alioquando direptis opibus, exustis ciuitatibus, occisis, aut despoliatis habitatoribus opulentissimi, mox profligatis prioribus fortunis infoelicissimi, ac omnium maxime miserrimi. Haec iccirco dicere uolui, ut sciatis, huius causae caput, longe nimis imbecillum esse, ut etiam si aduersarius uerum diceret, propterea ab imperio secludi is debeat, in quem illud sophisma torquetur. Quis enim unquam Alexandro magno in rebus gerendis fortunatior? Quis P. Scipione Africano et fortior, et melior? Quis Octauiano foelicior, aut potentior? At hi omnes pueri // prope ad imperium admissi [*B iiij r*] sunt, ita, ut nullis antea bellis propter aetatem interesse potuerint. Cum imperio enim exercitantur imperatores, non secus quam nos cum nostris studijs. Quanquam omnino credere non debetis militaris disciplinae expertem esse eum regem, cum quo, quicunque sunt in orbe Christiano egregij, ac famosi bellatores, familiarissime conuersantur. Hijs artibus a puero imbutus est, ad eas perdiscendas non tam sponte accessit, quam ui quadam naturae pertractus fuit. Haec auita sunt insignia, quae haereditaria quadam successione, in hunc propagata fuerunt. Ita, ut audaciam, et robur, ex ipsis maternis uberibus suxisse uideatur. Solent huiusmodi confugia quaerere oratores perplexi, dum non habent uel quod aduersario obijciant, uel quod pro se dicant. Quemadmodum si quis cum sanitatem reprehendere non possit, laudaret febrem quartanam. Ita qui paci inuident, belli gloriam extollunt. Quibus nos respondebimus, duo esse bellorum genera. Quoddam enim sola imperatorum libidine, ac petulantia quadam ferocientium animorum leuibus ex causis concitari, ac saepe cum maximo discrimine Reipublicae in fortunae arbitrio dubium, et anceps uersari. Alterum uero pro patriae tuitione, pro liberis, pro fortunis, necessario geri oportere. Idque tale

1) Dit en het volgende hangen nog af van „ita ut".

esse, ut siue bene, siue male cedat, ipso nihilominus duci gloriam semper, ac laudem conferat. Ad haec perpaucos comperiri, qui in bellis gerendis, non multo magis suis affectionibus ducantur, et obtemperent, quàm publicae utilitati consulant, Vtpote qui pro nihilo pendant iustitiam pietatem, caeterasque uirtutes. Verum, contemptis religionibus, ac iure gentium spreto, aliena quidem per maximas iniurias deuastando, contra socios ac uicinos crudelissime grassando, se bellica uirtute, ac militari disciplina, caeteris mortalibus praepollere gloriantur. Sed nos omni praeconio efferendos, omnique laude prosequendos arbitramur, qui sic regnum instituerunt, ut malint suos fines tueri, quam aliena diripere, pacem fouere, quàm excitare //
[*B iiij* v] bella, optare potius opulentam patriam ut habeant suis terminis coarctatam, quam expilatam ac miseram, etiam si usque ad Indos protendatur. Quid autem refert, si bella omnino facessant, dummodo patria prudenter, et ordinate gubernetur. Immo omnibus uotis exoptare principem debemus, cuius consilio, et auctoritate, bellica rabies, in pacis lenitatem, et mansuetudinem uertatur. Hoc sancta ecclesia quotidie pijs precibus efflagitat. Hoc euangelia Christi, quae fidei nostrae indissolubile fundamentum existunt, toties nobis inculcant. Memineritis sanctum regem Dauid ad extruendum deo templum, indignum fuisse reputatum, eo quod uir sanguinum esset, Mosen proinde legis diuinae promulgatorem, a promissionis patria deo iubente seclusum, regem uero nostrum Christum, quem Iehosue nobis designabat, in ciuitatem sanctam uenisse pacificum. Quapropter de Christianorum caede non debet gloriari Christianus princeps. Inanis est enim gloria, quae in Reipublicae perniciem uertitur. Omnes quippe unius ciuitatis municipes sumus, praesidem habentes Optimum Maximum deum. In hac qui seditiosi deprehenduntur, expedit Reipublicae ut a regimine praecipites deturbentur, ne labefactetur status immaculatae, et incorruptae matris ecclesiae, Videte Ethnicum illum M. Catonem, quanta grauitate ciuilem discordiam execratus fuerit, Fuisse enim traditur uir ille summae integritatis, et egregium Romanae probitatis exemplar. Is post illam memorabilem cladem Populo Romano in pharsalia confectam, cum interfectorum ciuium cadauera circumlustrasset, manibus obtexisse oculos fertur, ne Reipublicae calamitatem diutius contuerentur. Nemo certe tam est mentis, aut rationis expers, qui non longe praeferat sanguinolentis bellorum tumultibus, florentissima tempora pacis, Cum in istis omnia et diuina, et humana, optime ac tranquillissime regantur, in illis autem, interrumpantur non modo hominum uo-
C j r luptates, uerum etiam deorum immortalium cul-//tus, relligionesque pessum eant, ac turpissime polluantur. Et si diligenter introspicitis, reperietis hic multum relinqui solidae et non fucatae laudis, illic

uero mendacijs omnia fere obnoxia circumferri. Quis enim iactabundo, ac gloriae iam spe inflato, de sua utcunque sese uictoria extollenti, credat? Quis non uel pro media parte confictum putet, egregium illud bellicum poema, ubi omnia ad laudem uictoris cantantur? quodque (si rem aliunde perconteris) obscurum subito fieri uideas, ac tale, ut iam huiusmodi schematis pudere te uehementer possit. Constat ergo belli imperitiam nemini merito imputandam, qui sua dexteritate, atque prudentia, sic disposuit regni statum, ut ei bellum inferre non ausit quispiam, nisi fuerit ille extrema dementia, aut ingenti temeritate correptus. Quod si quis omnino quietis impatiens, ac belli plus iusto adpetens, inuitum ac reluctantem temere armis lacessierit, in hunc demum, ac turbatorem publicae commoditatis, omnes neruos, omnemque potentiam expendat, ut tandem optimi imperatoris officium, non segniter exercuisse comperiatur. Iam dicendum uidetur de his rebus, quae ad imperij amplitudinem summopere desyderari consueuerunt. Inter quas summo fere loco constitui solet, mutuus adfectus, atque beneuolentia, non solum principis erga Rempublicam uerum etiam erga uicinas gentes, sociosque, et necessarios. Qua in re si adhuc aliquid est quod a Carolo rege exigendum, aut etiam extorquendum putetis, idipsum sponte sua lubens ipse uobis praestabit. Nam cum tam sit praeclara, ac uere regia indole praeditus, ut etiam hostibus suis ultro parcere, nedum charissimis, ac amicissimis bene facere gloriosum esse iudicet, qua occasione induci illum, aut certe permoueri posse existimatis, ut charissimam patriam suam, non prosequatur maxima cum pietate, et summa gratitudine. Neque uestrum esse quenquam credo, qui nesciat qua religione, quibus officijs, qua necessitudine, potentissimi prope omnes Europae reges, cum illo pacta fir-//mauerint, Societatem *Cj r* inierint, affinitatemque contraxerint, Angliae uidelicet, Vngariae, Poloniae, Daciae, ac Portugalliae. Ferox insuper bellicosaque Heluetiorum gens, ac populosa Sueuorum coniuratio, nec non Ebúronum praepotens ille, ac inter prudentissimos merito connumerandus princeps Erhardus, una cum tota Marcensium familia. Omnes profecto Carolum regem sanctissime colunt, nec est quisquam sociorum, aut necessariorum, qui non praestitae fidei reum illum facere ausit. Iusiurandum nullis conditionibus ut uiolaret impelli unquam potuit, fidem etiam hostibus constantissime semper seruauit. Culpam autem quam in alijs damnare saepius potuerat, ipse nunquam admisit, honorem suum integrum, et illaesum seruare malens, quam alienam perfidiam, uel uindicando detegere, uel compensando adaequare. Quo uero clarius dilucidiusque ipsius Caroli regis erga sacrum hoc imperium, fidem perspicere, et diiudicare possitis, consyderate quaeso, ac animo diligenter perpendite, an aliquando aut palam, aut clanculo

aduersus imperij maiestatem machinatus sit, an pecunijs, fauore, potentia, contumaces fouerit, rebelles susceperit, diffidentes rebus suis imperij hostes ingentibus spebus erexerit. Quam demum ob causam contemnere illum Venetorum amicitiam creditis, nisi quia perpetuos hostes Romani imperij, uestraeque nationi infensissimos esse cognouit? Quo circa si penes me horum comitiorum summa staret. [1]) fidem meam ac honorem me hercle grauiter acerrimeque laesum putarem, si contra meam conscientiam, contra publicam omnium expectationem, alium quenquam isti praeferendum statuerem. Vos ipsi illustrissimi principes, iamdudum conspexistis, quam sancte, quam syncere, quam pure ad imperium aspiret. Non ambitione rapitur, neque tumet arrogantia. Non popularis aurae tempestatibus iactatur. Sed id tantum a uobis officiosissime petit, quod sui parentes sanctis-
C ij r sime possederunt, quodque, // si ipse non peteret, uos illi sponte fueritis oblaturi, cum eis rebus habundare illum cerneretis, quae uos a rege Romanorum expetenda iudicatis. Prudentissime quidem a maioribus nostris constitutum est, ut ambitus e Republica tolleretur, ne his qui boni in ciuitate uersantur, cum perditis nonnunquam, flagitiosisque, in competendo communis, ac par esset conditio. At uiris fortibus hac lege nequaquam honoris aditum praecludi uoluerunt, ita, ut coercendos illos censuerint, qui sua uel dexteritate, uel prudentia, reipublicae periculis, necessitatibusque consulere possent. Istis enim qualibet in urbe praemia debentur uirtutis. Ad quam incitare, ac etiam inflammare mortalium animos solet insitus ille (nescio quis) gloriae igniculus, quem uix etiam sapientissimi restinguere potuerunt. Vnde nec uestrae uoluntati Carolus rex reluctabitur, si uestro candidissimo iudicio huic imperium decernendum duxeritis. Plus nempe uestrae pietati, prudentiae, liberalitati, quam suae modestiae dandum intelliget. Nam si sapientem mutare sententiam quandoque expedit, minimeque indecorum habetur, etiam in his, quae sub controuersia, et disputatione relinquuntur, quanto magis ubi de Reipublicae dignitate, de salute omnium agitur, ibi pertinacem esse non licebit? Qui enim ad id quod ei gratuito affertur, morosum se praestat, non caret certe turpissimo ingratitudinis, aut simulationis crimine. Quare enim ut candidatus petit, si sponte oblatum, non alacriter amplectitur? Haec iccirco dixi, nequis Carolum regem ex illorum numero esse credat, qui aliud in fronte, aliud in pectore gerunt. Ille sese aperte imperatorium candidatum profitetur, eaque in re uestros calculos, ac uestrum aequissimum iudicium expectat. Quid autem attinet exhortari uos, ut eum uobis imperatorem deligatis, qui a Christianorum ceruicibus, ab aris, ac

1) Men zou hier eene komma verwacht hebben.

templis dei optimi maximi sine uestro incommodo, truculentissimos ac nepharios hostes depellere tam facile possit, quam lubens uelit? Sciunt omnes immanitatem, rabiem, ferocitatemque Turcarum, Obtenta Asia, in Africam moliuntur exercitum, breui // quod eis adhuc in *C ij v* Asia deesse uidebatur, ferro, ac flamma subegerunt. Syriam uidelicet omnem, Arabiam denique totam, uniuersamque Aegyptum, Nolo exaggerare uerbis Turcarum potentiam, quandoquidem hanc ipsam rem accurate satis proximo Augustensi principum conuentu, Legati Romani pontificis effinxerunt, Quibus si fidem adhibendam censetis, mea industria nihil addi, nihil excogitari potest, quod his tam ornatis, ac magnificis buccinatoribus respondeat. Sed per deum immortalem o illustrissimi principes nolite credere quenquam mortalium timeri hoc tempore a Turcis, nisi Carolum regem. Nolite opinari praeter hunc superesse quenquam, qui huius tam periculosi, et ancipitis belli pondus sustinere queat. Hunc missis epistolis, de pace atque inducijs sollicitant. Hunc totius Europae potentissimum esse palam fatentur. Huius iam uires in Africa magna suorum clade experti sunt. Huius classem in mediterraneo mari obuiam semper habent. Cum hoc sibi rem esse conficiendam uident. Siciliam, Sardiniam, Corsicam, Calabriam, Apuliamque ex Epyro, ac tota proinde Graecia procul despiciunt, suoque furori obiectas esse uehementissime dolent [1]). Peruijs autem Pannonijs, quantum itineris spatium interiacere putatis, si ex Maesia aut Macedonia in Germaniam Thurca expeditionem paret? Verum ibi quoque Croaciam, Austriam, Charintiamque, uelut quendam Germaniae clypeum obtrudi sibi conspicit. Nemo igitur persuadeat uobis o principes illustrissimi quenquam mortalium esse, qui maiore desyderio ad hoc bellum teneatur, aut qui idipsum pro sua gloria, et fidei honore, celerius ad rectum finem perducere possit. Si sunt qui de se magnifica pollicentur, et fidem suam ingentibus promissis onerant, cum nihil adhuc admiratione dignum nauauerint, hi (ut fieri solet) tranquillo flumine nauim ducentes, bonos ac peritos se naucleros putant. Quantoque absunt remotius ab hostium conspectu, tanto audaciores apparere gestiunt. Qui uero manum // admouerit, illum obseruare *C iij r* uos oportet. Hic ille est Carolus rex, quem iam saepius honoris causa nominandum putauimus. Ille inquam, qui ad ista fata, deorum immortalium nutu, reseruatur. Huic, qui fortunam tacite obijciunt, ipsi suam fortunam nondum a tergo inspexerunt. Nunquam deerit fortuna, si sapientia utamur. Multoque praestat, fortunae non subiacuisse, quam sapientia caruisse. Sapientia uero ad principem

---

1) De bedoeling is: de Turken betreuren, dat in die landen een bolwerk tegen hen is opgericht. Vergel. beneden, quat. C, fol. iiij v.

spectat, a quo haec fere desyderantur, ut regno suo optime praesit, ut seniorum et prudentium consilio Rempublicam administret, ut a regimine pueros, mulierculas, et effoeminatos homines excludat, ut in corrigendo, seueritatem iustitiae, cum humanitate coniungat, ut erga bene meritos munificus, et liberalis existat, ut regni opes non facile profundat, ut patriam immoderatis quaestubus non expilet, ut iura libertatemque patriae, nulla spe lucri, aut gratia cuiusquam flexus diuendat, imminuiue permittat, ut sese omnibus exemplum continentiae et integritatis exhibeat. Haec sunt, quae bonum imperatorem, strenuumque ducem reddunt, non ea, quae uulgo magna, et praeclara putantur, corporis robur, audacia (quae et temeritas dicitur) usus belli, impatientia quietis, tolerantia laborum, et siqua alia sunt, quae hominibus admiranda uidentur. Cum ad alias uirtutes comparata, statim euanescant, atque obscura fiant. Restat iam ut de priuilegio Germanicae nationis in designando imperatore, pauca disseramus. Et licet ista pars apud uos multum ponderis, atque existimationis habere merito debeat, a nobis tamen multis uerbis pertractanda non uidetur. Quantum enim ad Carolum regem attinet, omnibus credo habunde satisfactum esse. Interim tamen quid ego de hac re sentiam, et quid uos sentire ac statuere uelim, breuiter explicabo. Requiritur eligendus a uobis imperator, qui ex Germanica natione sit oriundus, neque hoc solum, uerum etiam qui ipsam linguam, moresque, ac illum magnanimum et
C iij v generosum spiritum ex incunabilis [1]) hauserit. // Id ego non solum prudenter, et caute, a uestris maioribus constitutum fuisse, uerum etiam a uobis diligenter obseruandum esse pronuntio. Si enim uestri honoris, ac publicae libertatis memores esse uultis, nunquam admittetis, ut Germanica natio per uos sese dispoliatam suis priuilegijs lamentari merito possit. Ea profecto longo iam usu apud nos consenuerunt, et in hunc usque diem inuiolata perdurant. Nam. DCCCC. fere exacti sunt anni, ex quo Romanum Imperium, maxima gloria nostra occupamus. Ab illo uidelicet die, quo, inclinante Graecorum fortutuna [2]), ad Francos Germanos rerum summa translata fuit. Non libet hoc loco ueterem illam controuersiam mouere, quae saepius est ab eruditissimis retractata, qui nam prisci illi extiterint Franci. Sed hoc unum dico, longe a ueritate alienos esse, qui hos ad Galliam trahere conantur. Quippe cum ante Chlodouei regis tempora, in Gallijs habitasse Francos nullis historijs comprobari posse certum sit, at tum Germaniam illos inhabitasse constat. Et licet Gallijs dominarentur, Germaniam tamen aliquando deseruisse,

---

1) Lees: incunabulis.
2) Lees: fortuna.

qui affirmat impudentissimus est. Id nanque et Francorum annales testantur, et innumera in ipsorum legibus prodita memoriae uocabula, quae Germanicam redolent originem. Huiusmodi permulta comperiet, si quis mihi credere noluerit, in lege Salica, et Ripuariorum, deinde in constitutionibus Caroli magni, Ludouici Chlotarij, ac Caroli iunioris. Testatur praeterea frequens, et prope continua illorum apud Germanos conuersatio, consessusque. Belgicam enim a Germania non seiungimus, moti praeter alias cum fortissimas, tum efficacissimas rationes, auctoritate praeclarissimorum, et amplissimorum uirorum, P. Cornelij Taciti, Clau. Ptolomei, Strabonis, Eutropij ac aliorum, qui etiam Neruios, Eburones, ac Atrabatas Germaniae adscribunt. Quod si nulla alia prorsus ratio suppeteret, satis (ut opinor) fuerit, Germanorum in Gallos mutuum, et inextin-//guibile odium. Cuius inter priscos rerum gestarum scriptores, *[C iiij r]* non semel C. Caesar, Tacitus, atque Suetonius meminerunt. Vnde quum et lingua, et moribus, tum etiam conuersatione a Germanis nihil dissimiles [1]), sed arctissime copulati fuerint, satis probatum puto, hos non modo praeiudicium uobis nullum facere, uerum etiam magnum splendorem, atque ornamentum nostrae nationi adferre. Quare cessent Galli de istis sese iactitare, tam claris et inuictis principibus, sola haec gloria Germanicae nationi, ac uestris dignitatibus debetur. Nolite ergo uestram libertatem, uestra priuilegia, extranei regis libidini exponere. Cauete quaeso, ne alium Imperatorem pronuntietis, quam e uestra natione, et Germano sanguine propagatum. Quomodo enim uos liberos esse sinent, qui suis subditis insolentissime et superbissime dominantur? Quod si uobis in animum uenerit (id quod nos unice a deo optimo, maximo postulamus) Carolum regem, ut sacro Romano imperio regem comitijs Franckefurdiensibus decernere uelitis, non dubitamus quin id toti Christianae Reipublicae, bene foeliciterque cessurum sit. Vestris denique dignitatibus, cunctis Germaniae prouincijs, ciuitatibus, oppidis, gratissimum aliquando fructum sit allaturum. Quandoquidem regem habituri sitis, quem natura ad id effinxisse uidetur, ut mortalibus imperio dominetur, consilio praesit, mansuetudine, ac aequitate adiumento sit. De quo uere praedicari potest, id quod Cyrus Persarum rex dicere solitus fertur, Imperium ei deberi, qui quibus imperet melior sit. Nam praeter eas uirtutes, quae egregium imperatorem efficiunt, omnibus fortunae dotibus, omnibus naturae ornamentis, praeditus est. Paternam enim originem, trium imperatorum sanguine decoratam, Maternam uero ex illustrissimis et potentissimis Hispaniarum regibus deriuatam, suo ingenito fulgore, uelut quoddam luculentissi-

1) Nl. de Nederlanders.

mum sydus illustrat. A quibus haereditario iure superioris, atque [*C iiij* r] inferioris // Germaniae angulos regendos accepit, ita ut intra illos non tam inclusa, quam munitissimo quodam uallo septa Germania uideri possit. Qui triplici etiam Hispaniae, latissimae, et opulentissimae prouinciae, iustissime dominatur, atque augustissime praeest. Qui mediterraneum mare, ex Hispanijs usque ad Creten Asiae insulam, suis classibus nauigat. Qui Sardiniam, Corsicam, Siciliam, Neapolim, Calabriam, Apuliam, Mauris Turcisque oppositas, summa uirtute tuetur. Qui maximam Africae partem, iuxta Atlantem montem, a columnis Herculis, et initio Gadium, usque ad Tripolim, atque Carthaginem tributariam possidet. Qui tanta est foelicitate, ut huic plus uno die terrarum fortuna contulerit, quam potentissimi aliquando reges, et expertissimi duces, bello subiugare longo tempore, ac diuturno labore potuerint. Qui in ea est aetate constitutus, quae et uires, et animum cum tempore ipso solet augere. Qui gratia tantum apud Germanos ualet, quantum ante hunc nemo alius. Hunc itaque si delegeritis regem Romanorum, uobis, totique Christianae Reipublicae optime consultum esse sentietis. Imperij fines ampliari, uestros perpetuos hostes profligari, postremo infideles, ac barbaros ad fidei professionem uenire supplices conspicietis. Quod ita uobis inspirare dignetur Opt. Max. deus.

A M E N.

Dixi.

¶ Edita Franckefurdiae, Anno domini. M. D. XIX. IX. Kalendas Iulij. //

I N V I C T I S S I M O *Dj r*
ATQVE CHRISTIANISSIMO CA
rolo Romanorum regi designato, Hispaniarum insuper,
ac utriusque Siciliae regi, Austriae Burgun
diaeque principi potentissimo, Herman
nus de Nuenar Comes, nomine
studiosorum Germaniae, sa
lutem atque foelicita
tem perpetuam
optat.

POSTEA͞ quam rumor apud Germanos increbuit augustissime rex Carole, te, dei optimi maximique nutu beneficioque, Christianae Reipublicae principem ac moderatorem designatum esse, increbile [1]) est, quanta fuerit omnium Germanorum exultatio. Et potissimum illorum, qui sub patrocinio aui tui gloriosissimi Maximiliani Augusti bonis studijs operam suam locauerunt. Hij quippe cum pientissimo principe, ac studiorum suorum defensore spoliatos se iamdudum uiderent, non iniuria acerbissimo luctu, et ingenti moerore perculsi torquebantur. Sed hunc subito leniuit foelicissima fatorum series, neque leniuit tantum, uerumetiam cumulatissimo gaudio commutauit. Fuere tunc inter hos aliquot ornatissimi uiri, qui me tacite adhortabantur, ut ad te stilum conuerterem, et hoc, quantuluncunque est, literarum negotium, nomine studiosorum Germa-//niae mihi desumerem. Quibus *Dj v*
(ut uerum fatear) parui haud inuitus, cum quod officij mei id esse ratus sim, tum etiam quod occulte me stimularet, immo impelleret, nuper inflicta, non mihi tantum, sed etiam doctissimis et honestissimis uiris, contumelia, quorum nonnulli fuerunt, qui mihi magna necessitudine deuincti tenebantur, ita ut non paruam contumeliae partem in me redundare cernerem. Quapropter cum hanc omnes

1) Lees: incredibile. Zie de Errata aan het slot (quat. F, fol. iij v; hierachter, blz. 525.

in te Carole Caesar spem, fiduciamque coniecerimus, ut studiorum nostrorum futurum te haud dubio et patronum, et uindicem putemus, rogant te studiosi omnes, atque eruditissimi totius Germaniae literarum professores obtestantur, ut renascentium iampridem bonarum artium curam habere uelis. Ipsa quoque Germania florentissimis, atque pulcherrimis ingenijs undique excultam sese conspiciens, summo desyderio, summoque affectu optat, ut tuo augusto auspicio foedissimam sophistarum barbariem e suis finibus exterminare uelis, quae iam annos plus quam octingentos, magno cum dedecore, atque iactura omnium artium perdurat. Has nobis reliquias abominabiles barbarorum tumultus inuexerunt Gotti, Longobardi, Vuandali, Slaui, Huni, Nordmanni. Hos itidem defaecare, et excutere tuo candore perfacile poteris. Qua in re non opus est ut multum laboris insumas. Iacta sunt fundamenta, nihil restat, nisi ut uel tuo, uel optimatum tuorum patrocinio structura fulciatur. Dignum profecto principe, dignum illustribus uiris patrocinium. Magnus enim rex fuisse Dionysius ille Tyrannus perhibetur, sed non parum ornamenti contulit huic Platonis, et Aristippi familiaritas. Quantum uero laudis Cyro regi ficta Xenophontis hystoria comparauit? Quid esset iam Mecoenas, nisi Vergilium sortitus esset praeconem? Quid de Alexandro rege dicam? nescio certe an huic plus profuerit dignitas Aristotelis, quam subiugata Asia, et caesus Darius potentissimus alioqui Persarum dominus. *D ij r* Nam inter alias eius laudes quasi // amplissimam hanc refert Plutarchus in eo libello, quem *περὶ τῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου τύχης καὶ ἀρετῆς* inscripsit, cuius uerba subijciam *τὸν μὲν ἁρμονιακὸν ἀνάξαρχον ἐντιμότατον τῶν Φίλων ἐνόμιζε. πύῤῥωνι δὲ τῷ ἠλείῳ πρῶτον ἐντυχόντι μυρίους χρυσοὺς ἔδοκε* [1], *Ξενοκράτει δὲ τῷ Πλάτωνος συνήθει πεντήκοντα τάλαντα δωρεὰν ἔπεμψε· ὀνησίκριτον δὲ τὸν Διογένους τοῦ κυνὸς μαθητὴν ὅτι ἄρχοντα τῶν κυβερνήτων* [2] *κατέστησεν.* Sed non sunt nobis longe repetenda exempla, ante oculos obuersatur gloriosissimus auus tuus Maximilianus, quo nemo unquam fuit in prosequendis doctis hominibus liberalior, munificentiorque. Et fieri nequaquam potest, ut huic tu uirtutibus, et egregijs factis cedere uelis. Imperium Romanum obtines, idipsum humanitatis artibus tutelare quoddam numen semper fuit. Te igitur alterum Antoninum nobis exhibe, quem inter optimos principes merito consecrauit uetustas, et eidem gloriae palmam tradidit, ita, ut singulari hoc *ἐπιθέτῳ* appellaretur *Φιλόσοφος*. Redde itaque sua praemia bene merentibus, foue studiosa ingenia, et breui uidebis in Germania renasci Athenas. Coerce quaeso imperiosum, et uiolentum genus quorundam sophistarum, qui ad perniciem literarum nati sunt,

---

1) Lees: *ἔδωκε.* 2) Lees: *κυβερνητῶν.*

Theologistas dico numero non admodum multos. Et ut rem totam intelligas, fraterculos quosdam magnis titulis insanientes, iube suorum coenobiorum curam gerere, iube domi fratribus suis regendis operam impendere, sacris faciendis inuigilare, populum Christianum diuino uerbo et euangelica doctrina reficere, non decoquere rem familiarem, non excitare turbas in ecclesia, non spargere rumores, non seminare linguae suae uenena in uulgus, non labefactare famam bonorum *D ij v* uirorum, non uendicare sibi in alios imperium, qui omnium debent et uita et exemplo esse humilimi [1]). De quibus, et si apud te iure conqueri possem, ut-//pote quos senserim famae meae grauissimos hostes, tamen malo hoc tempore communem causam agere, quam meipsum uindicare. Vnica, crede mihi, pestis est in Germania IACOBVS HOSTRATVS, quam si restinxeris ἐσταὶ [2]) πάντα καλῶς, homo praeter ingentem suam audaciam insigniter impudens, atque temerarius. Nolo equidem mihi tantum ut fidem adhibeas. Omnes interroga (si libet) per Germaniam doctos uiros. Omnes laesit, omnibus aeque infestus est. Quid multa? studiosorum publicus ex professo est hostis, καὶ τῆς μὲν φιλανθρωπίας. Quare te iterum atque iterum rogant, hunc ut tua auctoritate compescas, et ut uel tacere omnino, uel melius loqui praecipias, censorem sui, non aliorum agat, domui suae consulat, et iuxta Apostolicam doctrinam, non sit uerbosus, non detractor, sit sobrius. Quod si ita, ut speramus, effeceris, polliceor tibi, quod omnes, qui in studijs literarum aliquid consecuti sunt, idipsum gratissimo, et iucundissimo animo acceptum tibi referent. Omni denique studio, diligentia, industriaque suas opes in te certatim effundent, sua studia tibi addicent, seipsos tibi perpetuo deuouebunt. Teque cum totius orbis commodo, Nestoriam senectam superare optant, ut hostibus tuis foelicissime domineris, ut fidei Christianae utilissime praesis. Vale, et hanc legationem nostram pro tua clementia boni consulas.//

---

1) Lees: humillimi.

2) Lees: ἔσται.

Ej r **EXHORTATIO NOBILIVM GERMA**
niae per doctissimum ingeniosissimumque uirum Iacobum Sobium, insignijs doctoratus .LL. decoratum, ad Illustrissimum Carolum Hispaniarum regem, ac Romanorum semper Augustum designatum.

NON MIRABERIS CHRIstianorum regum florentissime potentissimeque Carole, si nos nostrae anxij cum dignitatis, tum salutis etiam, conamur admonere, quomodo, nostra sponte ac omnium expectatione mortalium in te congestum, nostrum, Romanique populi, atque adeo orbis terrarum imperium, foeliciter gerere, ac prudenter administrare et uelis et possis. Siquidem cum tantam molem imperij
Ej v ipse, // summis plenam curarum sollicitudinumque fluctibus, teneris adhuc tuis imposueris humeris. Nec nos etiam sine ingenti omnium nostrum periculo principatum, ac habenas totius Christianae Reipublicae tibi commisisse iudicaremur, si alius esses, quam te omnes esse sciunt, atque pertinacissime adserunt. Quippe cum totum id, quod tibi uel officio, uel gratia moti, contulerimus, in nostram culpam redundaret. Cum non facili momento, si quod erratum fuerit· resarciatur, nec rursus sine orbis commodo, quod bene inde prouenerit· numeretur. Quod ergo faciendum, si aetas suppeteret [1]), nequaquam fuerat, id si modo omiserimus, témeritate potius, quam consilio prouexisse te ad tantum imperij culmen, certe post Dei

---

1) Vrijmoedige zinspeling op des keizers jeugd. Hij wil zeggen, dat de volgende vermaningen achterwege zouden kunnen blijven, als de keizer ouder was.

immortalis opes maximum, iudicaremur. Aequo ergo Carole, unica Christianorum spes omnium, animo feres, si nos nostrarum solliciti rerum, quid e re utilitateque nostra, quidque ex tua dignitate fuerit, paucis ceu digito commonstrauerimus, quo tu bene, foeliciterque imperitasse nobis, nos recte dicto audientes fuisse, praeclarunque tibi imperatoris fecisse nomen posteritati dicamur. Neque uerebimur ob id male audiendum tibi, quando tua ea est aetas, ea praeclara indoles, id uirtutis specimen, ut cuique bene monenti potius, quam perniciose blandienti aurem praebeas, cum alioqui adulescentia, proprio affectuum agitata malo, non facile inter uitia, uirtutesque discrimen habeat, abijciendaque eligat saepe, ac respuat eligenda. Paucis his ante actis diebus, cum Romanum imperium suo gubernatore Maximiliano clarissimo auo tuo, non sine ingenti omnium dolore, ac totius orbis incommodo, orbatum esset, summa excitata animorum sunt studia, alijs alio imperium trahentibus, intenti tamen omnes in septemuiros illos delectos Heroas, quem tandem suis designaturi essent suffragijs, cui summa imperij, ceu dignissimo, excellentissimoque imperatori, concredenda ueniret. Mirum quanto desyderio, quam unanimi popularium uoto po-//stulabaris. Te senes auebant, *E ij* r
te expectabat uiridior aetas, te proceres canebant, te praedicabant plaebei. Nulla praeterea non fuit Respublica quae non libens, ac gratulabunda tuum uidebatur subitura iugum. Nec minus fuere propensae uoluntates in Carolum, nobilis illius Sueuici exercitus, egregij Germanicae libertatis uindicis, impotentis tyrannidis pulchri punitoris. Vixdum enim illi alium uidebantur passuri Romanum regem, quam te Carolum, trium clarissimorum una serie Romanorum imperatorum nepotem, foelicissimum ante se regum omnium, ut cui sine bellis, sine sanguine, sine cladibus, tot incruenta contigerint imperia, tot subditae sint nationes, tot pareant populi. Quippe qui ad orientem Danubium teneat, in meridie Ionium mare, ac Siculum fretum, cum ipsa Trinacria, ac non exigua Italiae parte, possideat. Qui in Hispanijs Aphricaque cum Herculis columnis occidentem custodiat solem. Postremo in Oceano ac mari Germanico septentriones conspiciat. Nec quietiores etiam Heluetij, bello geniti, uidebantur, qui ut te regem conspicerent Christiano imperantem circulo, non laboribus, non sanguine[1]), non uitae denique se parsuros polliciti. Quod ergo bonum, foelix, faustumque sit, tibi, nobisque omnibus, tete inclyte Carole, desiderate mortalibus, libero Germanorum nate stirpe, designatum Romanum regem. IIII. kalendas Iulij, cum uotis, ac precationibus in deum optimum maxi-

---

1) Lees: sanguini. Zie de Errata aan het slot (quat. F, fol. iij v; hierachter, blz. 525).

mum plausu, et gaudio erumpentibus lachrymis, concordi coelestium uoluntate, septem uirorum suffragio, suscepimus, dantes accipientesque ultro ac citro beneficiorum cumulos. Abste scilicet, ubi, ut pius patriae pater, ac princeps nostrae Reipublicae temonem recte gubernaueris. Contra, ubi nos pro incolumitate, ac salute optimi principis, non saeui domini, opes, sanguinem, spiritus, profuderimus. Memineris ergo obtestamur, te ascitum in principatum, non tyrannidem, quem ita demum rectissime, diutissimeque sustinueris, si plus uirium tibi in amore nostrum, quam timore posueris. *E ij*^v Amor siquidem perpetuum fert principem, timor // uero inuisum breui e medio tollit. Sint Phalarides tibi, sint Dionysij, sint superbi Tarquinij, sint Nerones, sint Calligulae, sint nostra etiam tempestate ceruina illa cornua recenti exemplo. Sed quomodo nos id de te timere in animum ducere poterimus? qui auos habueris paternos Augustorum, atque adeo mortalium omnium clementiam longe superantes. Vnde [1]) impetrare nihil aeque, atque delictorum summam impunitatem facile fuit. Nec tamen ut conniueas uolumus, uerum clementiae mixtam seueritatem exposcimus. Sonteis, ne scelera superent, punias, sua cuique cum discrimine des praemia. Non ijs, qui quaecunque dixeris, fecerisque laudauerint, qui te a pedibus semper secuti fuerint, qui cum admiratione quae ore, uel leuissima quaeque, temere lapsa, excoeperint [2]), qui fiscum tuum locupletare, miserorum flentiumque ratione non habita, studuerint, qui iocularia exercuerint, qui maiora expiscaturi, munusculis onerauerint, qui oratorijs phaleris te deum fecerint. Sed qui aliquando errantem serio increpauerint, qui domi potius, forisque salutem tuam quaesierint, qui salubria tibi, tuaeque Reipublicae sapienter libereque admonuerint, qui bono modo diuitias tibi conquisierint, qui in ciues eas auidius contulerint, quam inde emunxerint, qui morum grauitatem disciplinis coniunxerint, qui proprio relicto, tuum patriaeque commodum amauerint. Ea uero quamoptime fient, quando, quae uere maximo facienda principi, ipse feceris, adulatorem uidelicet, principum communem pestem, ab amico discreueris, cognitumque abs te reieceris, uel maxime praeeunte ac iter commonstrante grauissimo, doctissimoque Plutarcho, Imperatoris optimi Traiani, optimo praeceptore. Tuis item praeceperis, suis contenti stipendijs, abeant, non eos, qui tuam implorauerint opem, qui ad te non aliter, quam ad sacram anchoram, et parentem communem, et protectorem

1) De schrijver heeft het oog op de keizers, die voorzaten van Karel V waren. — „Niets kon men gemakkelijker van hen verkrijgen", enz. De redeneering lijdt aan rhetorische overdrijving.

2) Die elk woord, hoe lichtvaardig ook, dat den keizer uit den mond valt, met bewondering aanhooren.

confugerint, spolient mutilentque, ut satius etiam fuerit, uel omnia perdere, uel patria // exulare, uel ad hostes confugere, quam tantis laboribus, tantis impendijs, tantis periculis, saltem principis frustra toties et tam diu, poscere congressum, id quod profecto maxime uulgi animum a principe auertit. Adeo regem uel malum, comem saltem, plaebs aequiore tollerat animo. Ita apud Syracusas arreptam tyrannidem, constans Populi Romani amicus et socius Hieronis in mite legitimumque conuertit imperium, cum ipso habitu, benignitateque a caeteris ciuibus nihilo uideretur differre. Pateat ad te aditus, pateat cuique sua tibi aperiendi facultas, da supplicantibus digna responsa principe, aut si id per occupationes nequis, eos ordinato, non qui pecuniam tuorum quaerant, sed salutem. Audi obsecramus quid Philippo Macedoni contigerit, ad quem cum anus quaedam confugisset, sui negotij audiendi postulans locum, illo non uacare sibi respondente, inquit, ergo nec regnum quidem dignum habet principem, qui tuos non audias. Sed quid hoc? non petimus ut nobis aequeris. Tuam sustine, ac auge potius dignitatem maiestatemque, inter mortaleis plane diuinam, modo cogitaueris tantum uelle prodesse, quantum possis, ut sentiat patria non maiestatis fuco duci se, sed ope iuuari. Id etenim, quod alioqui a coelesti, immortalique petimus deo incolumitatem uidelicet et foelicitatem, id et a te tanquam dei uices in terris gerente, exposcimus. Non, ut paupertate nostra tuas opes auctas arbitraueris, non, ut foelicitate, aut potius opulentia[1]) tuae detractum potentiae credideris, uerum iudicaueris, potius nos tuarum diuitiarum custodes esse, et quaestores, nostraque omnia in tua, ubi opus fuerit, necessitasque postulauerit, futura potestate. Lycurgus ille Lacon Cyro Persarum regi uidere cupienti gazam regiam, ciues eius asseruatores ostendit. Croesus etiam uictus, cum interrogasset, quid sibi militum ille in capta urbe tumultus uellet, Cyro respondente, urbem eos belli iure diripere, quare, inquit, tua diripiunt? et rege, et urbe in tua // existente potestate? Hic animum adijcias obtestamur o Carole, o patriae pater, o fausto nominate Augusti nomine, atque tandem amoueas, obliteres, quibus, tua parens Germania, tua alumna, quae nato primum uitam, deinde et benigna alimentum praebuit, quaeque modo ut se tuearis, ut sibi praesis, ad te confugit potissimum, male diu audiuit, maleque infamis fuit, latrocinia uidelicet, et rapinas. Rara enim hucusque tuta itinera, rara peregrinantium protectio, non incolae, non securi aduenae. Atque adeo non plaebeiorum id solum est facinus, uerum solo nobilium nomine. Ii enim cum ignauia fuci sint, soli dediti inertiae, soli crapulae, soli sui patrimonij de-

E iij r (margin, at "patria //")
E iij v (margin, at "in tua //")

---

1) Achter „opulentia" zou men kunnen invoegen: nostra.

coctioni, congerentes alias apiculas et mella, et flores, unde tandem sustineri rex possit, prosternunt, spoliant, trucidant. Horrendum reuera facinus, nec cuique bono ferendum principi, per orbem tute peregrinatos, in sola spoliari, necarique Germania. Accessit ad hanc priuatam Germanorum insaniam publica totius Christiani orbis rabies, sua in semet ciuilia conuertentis arma, et quae bella in hostem Christiani nominis uertisse debuissent, ijs communi furia seipsos ad internitionem [1]) usque confecerunt. Numeretur (heu dicendum nephas) princeps quisquam, numeretur natio, numeretur Respublica, numeretur uel pagus, qui non horrido atrocique bello ingentem senserit cladem. Alij ex nobis bonos amisimus principes, alij parentes, alij liberos, alij iocundos assuetosque penates, alij quicquid praeterea charum, antiquumque habuimus. Et quod (o dolor, o nephas, o dominandi foeda libido) detestandum fuit magis, principem religionis paucos ante annos IVLIVM nacti, qui cum praeter alia parum Apostolico digna commissa uiro, Christo auctore pacis assertor esse debuisset, summae esse sibi gloriae putauit, si Christianos ipse omnes in mutuam concitasset cladem. Sed quid haec modo? ipse scis generosissime Carole, quam bene //
[*E iiij* r] consuluisset nauiculae turbulentus ille, ac temerarius gubernator, si tranquillo potius quam aestuanti eam commisisset freto. Putauit homo ille, pietatem esse maximam, si Romanam ecclesiam perniciosis diuitijs, profanis ditionibus, per fas, nefas, fracta, discissa, rupta foedera, gladios, sanguinem, mortem Christianorum, contemerasset potius, quam collocupletasset. Quo nihil impium magis Christianum, uel ethnicum etiam pectus potuisset concipere. Tu uero si nobis, tibique consultum esse uolueris, nihil pace credes antiquius, nihil pulchrius, nihil melius. Illa enim te fouit, illa tot tibi incruenta tradidit imperia, illa unanimi omnium uoto paulo ante te regem moderatoremque orbis constituit. Quibus ergo artibus imperium id custodire melius, quam pace potueris? Nemo profecto nemo, qui inficias eat, ijs artibus optime seruari imperia, quibus parantur, nimirum pace. Mala reuera bestia bellum, efferatum initium, tristem, ac uere tragicum exitum habet, nec uictori grata, nec uicto, dulce saltem inexpertis. Ea solet mortalium esse cupiditas, ut nunquam expleatur. Habenti adijciendum semper, maxime in imperijs. Tu uero praeclarissime egeris, si id cogitaueris, quod tritum usu habet prouerbium, Spartam adeptus eam adorna. In alienis occupandis, inuadendisque ditionibus, ipse tuas, ceu ludo, deponas [2]) oportet, Si alea recte, et ad uotum ceciderit bene est, iam uictor, iam triumphator appellaris. Sin contra, id quod plae-

---

1) Lees: internicionem.

2) De inzet zijn de eigen staten.

runque solet, euenerit, is qui pauloante nationibus, gentibus, regibus imperasti, alieno, cum summa et clade, et ignominia, seruies uictori domino. Et ut inconstans bellum fortuna uersat, bene saltem ageretur, si non mors quoque cum uita commutanda ueniret, ac ita demum, patria suo orba principe, in medio hostibus diripienda, deuastandaque relinqueretur. Nec hic exempla quaerenda. Omnes historiae, omnes annales, ipsa eti-//am nostra aetas innumera sup- *[E iiij r]* peditabit. Ex quibus tamen unici, ac eiusdem domestici, auitique memineris. Carolus Burgundionum dux, auiae tuae Diui Maximiliani coniugis pater, si suis contentus, aliena oppugnare destitisset, laudatissimus profecto princeps, infoelicem non oppetijsset mortem. Inuidebunt tibi aliqui, grauemque credent te sibi imminere. Satius tecum agitur, malumus inuidia urgeri te, quam commiseratione deplorari. Illa fortunae, haec miseriae comes est. Quod si per illos necessario bellum gerendum tibi, si is hostis propulsandus finibus, tu quam potes minimo tuorum malo, minima Christiani sanguinis profusione, quam ocyssime finias, nec causas ex causis, nec ex bellis bella cumulaueris. Porro si bellica gloria feruido, ac iuuenili consederit pectori, si generosum animum iniuriae stimulauerint, si dilatasse fines pulchrum duxeris, recte egeris, si non in tuorum uiscera arma conuerteris, non in tuae Reipublicae principes discordiarum semina conieceris, quo nihil potest esse foedius, ac perniciosius, magisque a patriae patre alienum. Habes alicunde satis uberem gloriae campum. Vrgent semper infesti Aphri ad occiduum uersi solem, Vrunt Scythae, insultant Traces, minatur grauissimus Asiae dominus, tuculenti [1]) omnes Christiani nominis hostes, quos nisi composita prius inter tuos pace absterrueris, breui in penetralibus tuorum senties regnorum. Et quoniam illo necessario bellum sit traducendum, satius fuerit, illorum uri agros, abduci pecora, diripi praedas, dirui munitiones, incendi ciuitates, quam ea omnia, atque his indigniora multo, in nostris sentire finibus. Habes duces sagacissimos, promptissimos milites, nec minus bello peritos. Neque nos, ubi signa occinuerint contabimur, quin te alacres sequemur, sanguinem simul cum uita posituri. Nec te hoc loco sollicitet, quis in hos usus pecuniam belli neruos sit administraturus, non opus fuerit nostris, hoc est, Germanorum Hispanorum // sumptibus id *F j r* geri bellum, cum tot annis, immo saeculis, immensam pecuniarum molem in eum usum Romam certatim contulerimus. Cum multarum, opulentissimarumque ditionum imperium, ob id Pontifex maximus paulatim occupauerit, atque possideat, qui alioqui Petri, hoc est, Christi uicarij, ac eius, cui neque argentum, neque aurum fuit

---

1) Lees: truculenti.

unquam, haeres extiterit. Is tibi rationem subducat Annatarum, indulgentiarum, uectigalium, quae omnia summi Pontifices hoc saltem praetextu, ac in nullum alium usum, praeterquam hospitalitatem, misericordiaeque opera, Caesaribus conniuentibus, custodientium nomine subleuarunt. Iis ergo acceptis pecunijs, Pontifice ad altaria sua gerente, (quando incruentum penitus Petrum in horto dominus, condito ad uaginam gladio esse uoluit, agnoscereque linguae tantum mucronem, quo per spiritum, ac Dei uerbum credentium in domino corda feriret) bellum foeliciter fortunateque aggredere, expleturus tandem nepos, quod tantopere desyderauit Auus. Quod si eam distractam apud Pontificem inueneris pecuniam, neque in hos uel conuersam, uel seruatam usus, quid obstat? cur ipse tuo, hoc est, Romano imperio, tuis ditionibus manus inijcere non possis? atque ad te reducto Italico (unde potissimum nomen Germanica partum uirtute habes, Augustusque appellaris) imperio, expeditionem ingredi? Male siquidem depositum illic concreditur, unde nihil redditum iri speraueris. Sperabimus enim tum, Christo IESV auctore, foeliciter glorioseque Christiani sanguinis hostes, tuae subdituros manus ferulae, aperturosque triumphanti tibi, Triumphatoris Christi sacra sepulchri adyta. Agnituros quoque Iesu Christi, ueluti piae oues, piam pastoris et uocem, et stabulum. Nec hoc male Pontificem habere debet, si nos paulo liberius loquamur, id quod e re Germaniae fuerit. Quippe cum uideamus, indoleamusque tandem
Fj v ad uiuum exugi pecunias nobis, emungi miris arti-//bus substantiam pauperum, nec quidpiam, quod equidem sciamus, interea uel in Christiani nominis hostes expendi, uel ad augenda pietatis opera conuerti, sed heu absurdum dictu, nostrorum opibus, quas multis saepe sudoribus partas constat, Itali homines in suas uoluptates abutuntur, quantoque iam quisque Pontificum pluribus oneratus est necessarijs, tanto plus uenit expilanda Germania, quasi ea sola ad explendam Italorum famem exposita esse debeat. Et quod omnium maxime indignum putamus, eo nomine quoties in Italiam uenimus, pessime audire cogimur, tanquam stolidi ebrijque, non absque magna nostra contumelia, sed quam nostra stultitia optime promeretur. Verum haec omnia immeritis nobis a Pontifice imponi dolemus, cui supra alias nationes semper fuimus fidelissimi. quo factum est, ut feramus utcunque eo processisse tuorum maiorum humilitatem, ut quoties Imperatorem accipiendae coronae gratia Romam accedere contigerit, eum iniecta ad fraenum manu, Pontificis mulam ducere oporteat. quod quidam etiam ausi sunt libris commendare. Feramus etiam ut Imperij coronam Pontificijs pedibus suscipias, quanquam id nonnihil indignum uideri possit de Imperatore, ut sine cuius auctoritate olim nulli creabantur Pontifices, cui etiam, ueluti Ponti-

ficis collegae, alterum commiserit dominus gladium. Cum et sanctus Samuel a deo electus propheta diuina iussione super caput Dauid regis, oleum benedictionis, manibus infuderit, non pedibus. Feramus item ut osculeris eius pedes, qui uicarius est, et imitator illius, qui suorum discipulorum pedes et lauerit, et osculatus fuerit, quique illius successor est, qui corruentem ad pedes suos Cornelium centurionem, tum etiam Ethnicum, surgere iusserit, inquiens, homo sum quemadmodum et tu. Ferenda haec omnia, maxime, quia speciem habent pietatis, et debetur hoc Christo, debetur Christi uicario, quanquam neque diuina lege iubetur, neque ecclesiastica sanctione, aut sanctorum patrum communi auctoritate statuitur, sed // potius tolerantia quadam tuorum maiorum (qui dignissi- *F ij r* morum uirorum sanctimoniam uitaeque integritatem admirati intantum se summiserunt) in consuetudinem irrepsit. Atque eo quoque aequiori animo, quod haec corporis et sensualium incommoda censentur. Verum ,quod infestius nobis, maleque nobiliorem hominis partem habet, nullo deinceps pacto (si omnium saluti consultum uolueris) ferendum. Vt quod ab Italis in nostra grassatum sit sacerdotia, in nostras, nostrorumque saeuitum animas. Parentum siquidem nostrorum in Deum Optimum Maximum pietate, quo multae Christo lucrifierent animae, sacerdotia magno per Germaniam constituta numero, ac dotata egregie, uidimus modo cum irrecuperabili iactura, pessimis, indoctissimisque agasonibus, lenonibusque in praedam uenire, ita, ut nulla salutis uel minima habeatur ratio. Solumque id aestimetur quantum reddituum habeant, quantumque pendere quotannis beneficia possint. Quo factum est, ut unus arripiat omnia, unus deglubat pessimus per fenestram ingressus latro, diuinus relinquatur cultus, non suo pane inops pascatur plaebecula, exempla introducatur [1]) pessima, intereant miserorum animae. Quibus demum omnibus nulla alia obuenire ratione poteris, nisi tandem auctore Leone Decimo seuerum diu intermissum indicas concilium, quo uno adhuc labenti Reipublicae subueniri potest, alioqui deploratae. Sed illa o Carole pene praeterieramus, quae summam in hac parte tenent, ut legibus scilicet pulcherrimo pacis operi animum adijcias. O si uideres quot technae, quot limae absolutissimo iuris corpori perniciose, ac calumniae tantum causa sint adiectae, ac improbe indies sine modo confingantur, adeo, ut cuique satius fuerit causa cadere, quae habeat amittere, in nexum corpus tradere [2]), quam lites sequi in quartum traductas haeredem, ac tum demum summi iuris summam expectare malitiam. Iustinianus Caesar, qui in pandectarum libros, ueterum cum delectu // digessit leges, iam tum suo tempore nimium cumu- *F ij v*

1) Lees: introducantur.

2) „In nexum corpus tradere" wil zeggen: zich overgeven in lijfeigenschap.

latas quaestus [1]), auctasque in immensam uersuum multitudinem, quae non tam iustitiae, aequitatisque indicarent iter, quam quae confusione inuoluerent, dissimilibus, dissentientibus, contrarijsque etiam legibus, ipse ergo, suis dato negotio, ut quae essent parum recte, eas tollerent, ac immutarent, quamoptimas excogitarent, quae bene constitutae essent relinquerent. In leges conquirreent [2]), quae et iustae essent, et Reipublicae conducibiles, et inter se consentientes, quae lites parerent paucissimas, exortas uero ocyssime finirent. Nulli deinde mortalium ius esse uoluit, commentarios in leges conscribendi, interpretandique eas, nisi imperatori, neminem rectius interpretari leges posse, quam illum, unde profectae fuissent iudicans. Si qui uero praeter Imperatoris edictum id temere conarentur, ipsos crimini falsi, libros uero ignibus uoluit esse obnoxios. Quod si modo, in corpus reducta anima, Iustinianus in uitam rediret, indicta euestigio causa, non aliquot tantum uersuum millia, uerum libros plurimos ineptissimos, falsissimosque cum ipsis auctoribus ignibus concremandos mandaret. Tui ergo muneris erit Inclyte Auguste, plaebi tuae prospicere, sacratissimasque leges, sine quibus iustitia coli, Respublicae durare, humana societas tueri nullo pacto potest· perpurgare, quae superflua abijcere, quae uana ac futilia antiquare, quae obscura collustrare, quae recta eligere, controuersias breui finire, nec ad gratiam, aut odium iudicare, neque secum pugnanteis sententias ferre, atque eos qui in iustitiam deliquerint iudices, suis ac meritis poenis afficere. Quae omnia te nobis, nos tibi addictos reddent subditos, firmabuntque ita omnia, ut non sit periculum, quin breui florentissimum, firmissimumque habiturus sis imperium, iuxta armis ac legibus pulchre ornatum, perpetuum tibi, sanctum nobis, hostibus formidabile, gratum uicinis, memorabile
[*F iij* r] posteris. Quod ita regat et guber-//net is, qui id tibi sine clade ac sanguine concredidit benedictus in saecula Deus. Amen.

¶ Francofordij interregno electoribus Romani Imperij
in Demortui Diui Maximiliani Imperatoris
locum, Carolum nepotem ex Philippo
filio Hispaniarum regem, Romanum Augustum designantibus,
finito, iubentibus nobilibus.
An. M. D. XIX.
pridie Calendas Iulij. //

---

1) Lees: questus. 2) Lees: conquirerent.

¶ B iij. uersu penultimo pro (quam quod) lege, eum, si forte [*F iij*ᵛ] (quam quod) habueris. D. i. uersu. XVI incredibile legito. E secundo uersu. XXI. sanguini dicito. //

Instructio Adriani de Traiecto quoad negocium sacratissimarum Indulgentiarum.

INLEIDING.

Het volgende geschrift leidt ons naar de geschiedenis van den aflaathandel. Aangezien elders aan dit onderwerp eene uitvoerige behandeling ten deel is gevallen, mag ik volstaan met daarheen te verwijzen [1]). De „Instructio" van Adriaan van Utrecht, den lateren paus Adriaan VI, brengt een nieuw document bij, dat tot heden aan de geschiedbeoefenaars onbekend gebleven is. Men moet trouwens aannemen, dat het van den aanvang als een geheim stuk onder geen andere oogen is gekomen dan van personen die er onmiddellijk bij betrokken waren en dat men er slechts een klein aantal van heeft gedrukt. Immers het bevat eene reeks van voorschriften voor aflaat-commissarissen en ondercommissarissen, die uit den aard der zaak niet voor openbaarheid bestemd waren. Het ontbreken van elke aanwijzing van drukker, plaats of jaartal wijst er op, dat men het niet in den handel verkrijgbaar heeft gesteld, maar aan de bedoelde commissarissen bij hunne indiensttreding uitgereikt [2]).

Wij weten, dat Adriaan van Utrecht zich met de aflaatver-

---

1) F. Pijper, *De aflaten en de aflaathandel*, in de *Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk*, 's-Gravenh. 1908, Dl. II, blz. 321—342 (op blz. 321, aant. 1, eene opsomming van de nieuwere literatuur). Vroeger verscheen van denzelfde: *Waar bleef de winst van den aflaathandel?* in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, 's-Gravenh. 1905, N. S., Dl. III, blz. 1—10; A. Eekhof, *De questierders van den aflaat in de Noordelijke Nederlanden*, 's-Gravenh. 1909; dezelfde, *Twee aflaatprenten*, in genoemd *Archief*, Dl. VII, blz. 1—14 (ook afzonderlijk verschenen).

2) De *Instructio* is gedrukt met Gothieke letter, in octavo-formaat. Zonder aanwijzing van drukker, plaats of jaartal. Signatuur: a ij, a iij. Aantal bladen: 6. Aantal regels per bladzijde: 39. Hoogte: 20.2 c.M.; breedte: 13.9 c.M. Exemplaar in de Bibliotheca Thysiana te Leiden. Op dit exemplaar is in potlood met de hand

breiding zeer ijverig heeft beziggehouden. Sedert korten tijd is aan het licht gebracht, dat hij in 1515, toen hij nog proost van St. Salvator te Utrecht en deken van Leuven was, eene aanstelling heeft ontvangen als oppercommissaris voor den aflaat, dien Karel V van paus Leo X verkregen had ten bate van het herstel der Nederlandsche dijken, voor een tijdperk van drie jaren [1]). Den tekst van dezen „dijk-aflaat" heeft dr. G. Brom medegedeeld [2]). De beteekenis daarvan schatte men niet gering. Immers gedurende zijne verbreiding was die van alle andere in de Nederlanden verboden; zelfs werd het aanbieden van den aflaat voor de St. Pieter te Rome in deze gewesten zoo lang opgeschort. Karel V en de paus gingen hierin samen, omdat hunne belangen ook samenvielen. De paus toch verkreeg een derde deel van de opbrengst, terwijl al het overige in de schatkist van den heer der Nederlanden vloeide [3]).

De lastgevingen nu waarmede Adriaan van Utrecht de commissarissen en ondercommissarissen voor de verbreiding van dezen „dijk-aflaat" uitzond, zijn in de „Instructio" samengevat. Zij mag uiterst leerzaam heeten. Het valt echter moeilijk dit in alle bijzonderheden in het licht te stellen, daar haast iedere regel iets merkwaardigs bevat. Ik wil daarom slechts enkele punten aanstippen, de verdere bestudeering van den tekst overlatende aan hen die in deze stof dieper wenschen door te dringen. Tegen de mededinging van andere aflaten wordt nadrukkelijk gewaarschuwd — men begrijpt met welk doel. De commissarissen moeten, waar zij komen, aan het volk uiteenzetten, dat de kracht van alle overige aflaten, voorzoover het gebied van den landsvorst en de hierin gelegen

---

van P. A. Tiele aangeteekend: „Antwerpen, Michael van Hoochstraten, c. 1520". Waarop dit berust is mij onbekend. Men zal eerder aan het j. 1515 hebben te denken.

1) A. Eekhof, *De questierders van den aflaat*, blz. 27 vv.; G. Brom, *De dijkaflaat voor Karel V in 1515—1518*, in de *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap te Utrecht*, Amst. 1911, Dl. XXXII, blz. 407—459.

2) G. Brom, t. a. p., blz. 424—441.

3) Leo X schonk in 1515 aan Karel V daarenboven een tiende deel van alle kerkelijke inkomsten, gedurende een vol jaar, eveneens voor onderhoud en herstel der dijken. Aan den paus werd de helft der opbrengst voorbehouden. Door deze tiendheffing nu en den dijk-aflaat te zamen heeft Leo X van 30 Oct. 1515 tot 15 Juni 1518 in het geheel ontvangen: 53.445 dukaten. Voor Karel V bleven ongeveer 75.000 dukaten over. Zie bij G. Brom, t. a. p., blz. 421 v.

bisdommen betreft, is opgeheven, en dat zij gedurende drie jaren aan niemand eenig heil kunnen verschaffen. Men moet ook voorkomen, dat de menschen zich met minachting en spot (daar bestond dus vrees voor!) uitlaten over eene zaak als deze, die door den vorst voor het zielsbehoud zijner onderdanen zoo ijverig behartigd is. Daarom moeten de geestelijken, die genoemden aflaat van den kansel aanbevelen, bekendmaken, dat degenen die hunne tong roeren om er kwaad van te spreken zonder meer de excommunicatie beloopen. Verder moeten zij verkondigen, dat men, waar zulke overvloedige genadegaven worden aangeboden, den almachtigen God behoort te danken en voor den vorst te bidden [1]). De beteekenis van onzen aflaat wordt zoo hoog mogelijk verheven. Heeft iemand zich voorzien van een biechtbrief („confessionale", gewoonlijk als aflaatbrief bestempeld) en vervolgens gebiecht, doch daarbij eene enkele zonde vergeten, dan behoudt de ontvangen absolutie ditmaal hare volle geldigheid; betreft het een geval dat aan den bisschop of den paus voorbehouden is, dan behoeft hij zich niet meer tot bisschop of paus (of tot hunnen gemachtigde) te wenden, maar kan iedere priester hem absolutie schenken [2]). Daarentegen moet den geloovigen als het ware worden toegeroepen: „weest op uwe hoede, dat gij u thans niet op andere wijze dan krachtens dezen aflaat absolutie doet geven; want daarmede zou uw belang minder goed gediend zijn" [3]). Hoe wordt er voor gezorgd, dat het geld niet in verkeerde handen komt! Men leze wat er gezegd wordt over de gesloten kist waaruit noch aan eenigen commissaris noch aan eenigen ondercommissaris of biechtvader uit welken hoofde ook iets mag worden verstrekt [4]). De paus moet zonder den minsten aftrek zijn derde deel hebben [5]). Ieder moet betalen naar rang en vermogen. De hoogste standen, aartsbisschoppen, koningen, koninginnen of aanzienlijke vorsten betalen voor volledige vergeving van zonden per persoon 25 rijnsche guldens; abten, voorname prelaten van kathedrale kerken, graven, baronnen, machtige edelen en hunne vrouwen betalen 12 gulden per persoon; minder voorname prelaten

---

1) *Instructio Adriani de Traiecto*, quat. a, fol. iij r; hierachter, blz. 539.
2) *Instructio*, quat. a, fol. iij v; hierachter, blz. 541.
3) *Instructio*, quat. a, fol. vi r; hierachter, blz. 546.
4) *Instructio*, quat. a, fol. iiij r; hierachter, blz. 542.
5) *Instructio*, quat. a, fol. iiij r; hierachter, blz. 542.

en edelen, ook de overheden van aanzienlijke plaatsen, geven voor zich zelven of hunne vrouwen 6 gulden; en zoo voorts in afdalende reeks. Van gewone burgers, kooplieden, ambachtslieden die personeel hebben wordt 1 gulden gevorderd; van hunne knechts en bedienden, hetzij mannelijk hetzij vrouwelijk, als hunne jaarlijksche verdiensten twintig gulden bedragen, een halve gulden; van lieden van minderen rang 6 stuivers [1]). Verlangt men dat deze aflaatgenade ten goede komt aan overleden ouders, bloedverwanten of vrienden, dan moet hiervoor afzonderlijk gestort worden. De biechtvader heeft te beoordeelen, hoe groot dit bedrag wezen moet [2]).

Hierbij dient opgemerkt, dat zulke stortingen geëischt worden boven en behalve den prijs van een biecht- of aflaatbrief. Wat ik op blz. 340 van Deel II mijner „Geschiedenis der boete en biecht" schreef over den prijs der aflaatbrieven, behoeft dus eenige aanvulling. Ofschoon het bestaan onzer „Instructio" mij bekend was, heb ik de aangewezen bijzonderheid van den inhoud toen nog niet opgemerkt. Men gelieve te bedenken, dat de kerkelijke overheid waarlijk niets gedaan heeft om ons het inzicht in den gang van zaken bij den aflaathandel te vergemakkelijken. Integendeel! Doch deze geheime „Instructio" heft de onzekerheid dienaangaande op. Allen die van de aflaatgenade willen partij trekken, koopen een biecht- of aflaatbrief. Verder hebben zij naar hun vermogen de boven beschreven sommen te offeren. Een aflaatbrief nu kost voor een rijke 5 en voor een arme 3 stuivers [3]). Verkrijgt iemand een aflaat voor laatstgenoemden prijs, dan moet het woord „pauper" er op geschreven worden. Overigens is de arme gehouden zijn best te doen, dat een ander voor hem betaalt. Wie worden als armen beschouwd? 1º. Bedelaars; 2º. bedelmonniken; 3º. nog andere kategorieën van kloosterbroeders; 4º. zij die met handenarbeid slechts zooveel verdienen als voor het onderhoud van hen zelven en hun huisgezin noodig is [4]). Wel wonderlijk klinkt bij dit alles de vermaning, dat de commissarissen met takt moeten te werk gaan, opdat men niet kunne zeggen dat het koninkrijk der hemelen

---

1) *Instructio,* quat. a, fol. iiij r en v; hierachter, blz. 542.
2) Ibidem, quat. a, fol. iiij v; hierachter, blz. 543.
3) Ibidem, quat. a, fol. iiij v; hierachter, blz. 543.
4) Ibidem, quat. a, fol. iiij v, v r; hierachter, blz. 543.

als eene koopwaar wordt behandeld. De indruk dat de arme het godsrijk niet enkel door vroomheid zou kunnen verwerven moet vermeden worden [1]). Aan de geloovigen wordt ingeprent, dat zij met de voorgeschreven geldelijke offers niet den prijs der genade betalen [2]).

Wat wordt verkregen door deze aflaten? Alleen kwijtschelding van tijdelijke straffen, door de kerk opgelegd? Maar onverbloemd wordt hier uitgesproken, dat vergeving van alle zonden er aan verbonden is [3]). Het staat tevens in de absolutie-formule, die aan het slot eene plaats heeft gevonden [4]).

Ook hier treffen wij het verschijnsel aan, dat de middeleeuwsche kerk de gewetens der ernstige vromen wel met angst vervult, maar geen werkelijken vrede schenkt. Uitdrukkelijk wordt aan de geestelijken die den aflaat hebben te prediken opgedragen, de schare voor te houden, op hoevele manieren men in de excommunicatie kan vervallen [5]). Is iemand door ziekte of lichaamszwakte verhinderd naar den aflaat-commissaris te komen, dan kan deze een priester naar hem afvaardigen om hem absolutie te schenken, mits hij door bemiddeling van een of anderen geloovige het vereischte geld zendt voor de aflaatkist. Nu kan het voorkomen, dat een vrome zich herinnert, dat een zijner ouders of vrienden bij eene vorige aflaatverbreiding onwillekeurig verzuimd heeft de bedoelde geldzending te bewerkstelligen. Geen nood! Aan zulke verontruste zielen mag worden medegedeeld, dat door de betaling eener zekere som alles nog in orde kan komen [6]). Arme Christenheid! Maar waarschijnlijk is zij met den steller van dit stuk nog overtuigd geweest, dat de kerk met deze milde aflaatverleening wèl zeer liberaal was [7]).

---

1) *Instructio*, quat. a, fol. iiij v; hierachter, blz. 542.

2) Ibidem, quat. a, fol. vi r; hierachter, blz. 546.

3) Ibidem, quat. a, fol. iiij r; hierachter, blz. 542 (ad plenam criminum suorum remissionem); fol. ij v; hierachter, blz. 538 (absolutiones tam a criminibus quam a censuris sedi apostolice vel ordinarijs locorum reseruatis). Een paar regels verder de uitdrukking: a peccato liberari.

4) Ibidem, quat. a, fol. vi r; hierachter, blz. 546 v.

5) Ibidem, quat. a, fol. iij r; hierachter, blz. 540. Vergel. quat. a, fol. iij v; hierachter, blz. 541 (onzekerheid der absolutie in een bepaald geval).

6) Ibidem, quat. a, fol. v r; hierachter, blz. 544.

7) Ibidem, quat. a, fol. vi r; hierachter, blz. 546 (liberalis donatio ex pietate).

Is onze „Instructio" geheel eenig in hare soort? Het antwoord mag bevestigend luiden, ofschoon er een paar stukken bestaan, die daar min of meer op gelijken. Bekend is een uittreksel uit eene „Instructie voor aflaatpredikers" van de hand van Tetzel. Het bevat excerpten uit eenige preeken, die den aflaatverkondigers als model kunnen dienen [1]). Men heeft hier derhalve met geheel iets anders te doen dan met het geheime stuk van Adriaan van Utrecht. Meer overeenkomst vertoonen de „Wenken voor biechtvaders" van den aflaat-commissaris Joannes Angelus Arcimboldus [2]). Hij omschrijft hierin de rechten en verplichtingen van de biechtvaders die bij de aflaatverbreiding hunne diensten bewijzen, daarbij soms eene aanstelling als ondercommissaris ontvangen. De inhoud verschilt zeer van de „Instructio".

Men kan zeggen dat de drie stukken elkander aanvullen en tezamengenomen een merkwaardig beeld geven van hetgeen bij het aflaatbedrijf achter de schermen is voorgevallen.

---

1) *Ex Tezelii summaria instructione Sacerdotum, ad praedicandas indulgentias, A. 1517*, bij H. von der Hardt, *Historia literaria reformationis*, Francofvrti, 1717, in-fol., P. IV, p. 14—16.

2) *Auisamenta Confessorum et Statuta Reuerendissimi Patris Domini Johannis Angeli Arcimboldi, Commissarii Apostolici*, gedrukt als Bijl. G achter W. C. Ackersdijk en N. C. Kist, *Bijdrage tot de geschiedenis van den aflaathandel*, in het *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, Leyd. 1831, Dl. III, blz. 463—469.

¶ Instructio et ordinatio Reuerendi patris domini et magistri Adriani de Traiecto Prepositi ecclesiae sancti Saluatoris Traiectensis: ac decani Louaniensis: Nuncij et Commissarij apostolici quoad negocium sacratissimarum Indulgentiarum In fauorem partium seu dominiorum illustrissimi Hispaniarum Principis et Austrie Archiducis concessarum.

¶ Instructio et Ordinatio Venerabilis viri domini et magistri Hadriani de Traiecto, Prepositi ecclesie sancti Saluatoris Traiectensis, ac decani Louaniensi [1]): Nuncij et commissarij apostolici quoad negocium sacratissimarum Indulgentiarum in fauorem partium seu dominiorum Illustrissimi Hispaniarum Principis et Austrie Archiducis concessarum. *a ij r*

IN primis, vt huiusmodi negocium digne et laudabiliter exerceatur ad dei ac Romane ecclesie honorem et christifidelium edificationem statuit et ordinauit, quod nemo assumi debeat in subdelegatum confessorem vel officiatum qui fuerit de aliquo crimine publice diffamatus: et si postquam assumptus est, in crimen publicum lapsus fuerit repellatur.

¶ Item quod nemo in huiusmodi Indulgentiarum officio ad quamcunque administrationem admittatur: nisi iurauerit statuta et ordinationes dicti Commissarij obseruare.

¶ Item statuit vt in hoc negocio nulli committatur receptio pecuniarum ex literis confessionalibus [2]) vel dispensationum [3]) prouenientium, nisi bone et integre fame, et qui soluendo fuerit, vel debitam cautionem fide iussoriam fecerit.

¶ Item statuit quod nullus preter commissarium vel eius subdelegatos seu vicarios possit a votis maioribus puta vltramarino ad limina Apostolorum, ad sanctum Iacobum de compostella, religionis et castitatis non solemniter factis vel super irregularitate vel impedimentis matrimonij dispensare nisi forte casum particularem confessor prius commissario principali vel subdelegato exposuerit: vt illius arbitrio iuxta rei et persone qualitatem accepto quid vel quantum ad opus huiusmodi Indulgentiarum ciste imponere debeat, accipiat simul ab eo dispensandi facultatem. In votis autem mino-

---

1) Lees: Louaniensis.

2) „Literae confessionales" zijn biechtbrieven. Meestal worden zij als aflaatbrieven bestempeld. Zie F. Pijper, *Geschiedenis der boete en biecht*, 's-Gravenh. 1908, Dl. II, blz. 339 vv.

3) „Literae dispensationum" zijn brieven, waarin vrijstellingen worden verleend, bijv. om in den vastentijd zuivel te gebruiken (boterbrieven). De tekst van zulk een boterbrief bij N. C. Kist, *De pauselijke aflaathandel in Nederland*, in het *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, verz. door Kist en Royaards, Leyden, 1829, Dl. I, blz. 223—228.

ribus puta peregrinationum ad nostram Dominam in Hallis [1]): ad sanguinem miraculosum in Wilsenaken [2]). In votis abstinentiarum et orationum dicendarum et huiusmodi committit etiam alijs confessoribus. Voluit tamen quod in taxis dispensationum tam subdelegati quam confessores teneantur obseruare suam ordinationem que danda erit cuilibet subdelegato.

¶ Item de confessoribus assumendis eorum numero augendo vel minuendo committit plenarie vices suas vnicuique ex suis subdelegatis vt pro necessitate christifidelium et maiori edificatione ne hoc sacratissimum negocium a christifidelibus quasi vile reputetur seu contempnatur confessores assumant et destituant ac pro suo arbitrio prout secundum deum et conscientiam expedire viderint, disponant. //

a ij v ¶ Item statuit et ordinauit: quod in quocunque loco posite fuerunt huiusmodi Indulgentie Erigatur crux cum armis apostolicis et decantentur ad minus ter in septimana decenter laudes crucis ac fiat similiter ad minus ter in septimana, hora conuenienti sermo ad populum exhortatorius ad conuersionem morum sine disputatione questionum subtilium: que ad populi edificationem non seruiunt. sed exponantur populo pene damnatorum, ac etiam purgatorij. Et quanta puritate nitere debet anima ad diuinos aspectus seu intuitus assumenda. Ac quantum appreciari debeant facultates harum sacratissimarum indulgentiarum quoad absolutiones tam a criminibus quam a censuris sedi apostolice vel ordinarijs locorum reseruatis. Item quoad liberationem pene Iehennalis que tam dura ac acerba esse dinoscitur. Item quoad facultates rehabilitationum ab irregularitate: ab impedimentis alijs quoad matrimonium. item quoad omnia puncta liberationis a restitutione et alijs. Sed de hoc ne decipiantur: informent populum quod a peccato liberari non poterunt, nisi ad minus animum assumant integraliter restituendi quod alienum est: nisi liberaliter ab eo qui ad hoc potestatem habet eis partim condonaretur. nihilominus sine animo seu proposito illo remissio ipsa vigore harum indulgentiarum facta liberat ab obligatione restitutionis remanente adhuc peccato. quemadmodum si ego totum remisero illiqui [3]) mihi debet et restituere nullatenus vellet.

¶ Item declaretur populo de voto castitatis quemadmodum per hoc impendiuntur [4]) matrimonium contrahere: et post contractum

---

1) O. L. V. van Hal, waarover naderhand Justus Lipsius geschreven heeft: *Diva virgo Hallensis, Beneficia eius et Miracvla*, Antv. 1605, kl. in-fol.

2) Het wonderdadige H. Bloed te Wilsnak in Bohemen. Zie Joannes Hus, *Determinatio quaestionis, cum suo tractatulo de omni sanguine Christi glorificato*, in de *Historia Joannis Hussi, monumenta etiam*, Noribergae, 1583, P. I, fol. CLXI v.

3) Lees: illi qui. 4) Lees: impediuntur.

nequeunt sine peccato consummare et post consummationem (vt habet communis doctorum sententia) debitum coniugale nequeunt exigere sine peccato licet reddere teneantur. quodque super illo vigore istarum indulgentiarum possit cum eis commutatiue dispensari [1]).

¶ Item statuit et ordinauit vt negocium istud in maiore reuerentia et honore habeatur et a christifidelibus auidius appetatur vt in singulis sermonibus annuncietur populo eminentia facultatum Bulle. quarum prima et summa est plenissima peccatorum remissio cum omnibus gratijs quas christifideles in sacro Iubileo etiam Centesimo Rome promereri possent ibidem post confessionem ecclesias visitando [2]). Secunda communicatio huiusmodi remissionis plenissime per modum suffragij pro animabus in purgatorio existentibus. Tertia est perpetua participatio omnium bonorum seu meritorum sancte matris ecclesie, tam pro viuis quam pro defunctis. Quarta est vberrimum confessionale cum facultate eligendi confessorem qui ab omnibus reseruatis semel in vita qua-//cunque valetudine homo fuerit, illum *a iij* r ab omnibus criminibus etiam reseruatis absoluere et toties quotiens articulum mortis inciderit. A non reseruatis vero sedi apostolice, quotiens homo voluerit: vt confessor quem elegerit semper habeat facultatem absoluendi, in hijs que reseruantur ordinarijs seu episcopis: ac similiter facultatem minora vota commutandi Deinde exponat etiam populo facultates omnium aliarum Indulgentiarum quoad dominia et patrias Principis ac dioceses et loca vicina suspensas esse et nulli suffragari hoc triennio durante Ac etiam ne linguas suas laxent homines in detractionem et irrisionem istius negocij quod pro salute animarum tanto studio est a principe procuratum. Denuncient predicatores populo, illos incidere penam excommunicationis ipso facto. quodque egeant absolutione ab illa excommunicatione priusquam possint vnquam absolui a peccatis: quodque merito debeant deo omnipotenti peculiariter gratias agere et pro principe orare quod tanta habundantia gratiarum eis nunc offeratur.

¶ Item statuit et ordinauit quod in materijs restitutionum et alijs que difficultatem habent quomodo confitens cessare poterit a peccato vt de prolibus in adulterio conceptis, de coniunctis matrimonialiter viuente alio cum quo prius clandestine contraxerunt et huiusmodi: confessores casum in genere consultent apud commissarium vel eius subdelegatum et sic confitenti mature consulant.

---

1) Zonderdat het huwelijk ontbonden wordt kan hun eene andere straf worden opgelegd.

2) Over den jubileumsaflaat en het bezoeken van de zeven kerken van Rome, zie F. Pijper, *Geschiedenis der boete en biecht*, Dl. II, blz. 333—336.

¶ Item voluit et ordinauit quod predicantes populum auisent in sermonibus quam facile et multis ex causis homines sententiam excommunicationis incurrunt, vt ex iniectione manuum in clericum siue quis ipse hoc faciat siue consilio vel mandato effecerit etiam si leuis sit iniuria: et in sola excommunicatione pro leui iniuria iniectionis episcopus potest absoluere, pro graui vel mediocri solus papa. Item qui metu constringunt aliquem ad impendendum absolutionem ab excommunicatione quamuis ex pietate id fecerint. Item qui impediunt iurisdictionem ecclesiasticam sunt excommunicati excommunicatione que reseruatur sedi apostolice per bullam cene. Et maxime expedit populo declarare ipsos casus bulle cene: vt caueant ab illis que tam stricte sedi apostolice reseruantur. Exponant etiam populo quod sepe ex pietate quadam symonia committitur: et ex consequenti incurrunt homines excommunicationem et censuras statutas. verbi gratia [1]) dum quis ex pietate vt pauperi prouideatur, cum alias non possit habentem [2]) beneficium ad dimittendum inducere nisi sine expensis suis possit habere pensionem
a iij v annuam et ob id promittit suis impen-//sis expedire bullam pensionis vel quod beneficium habiturus id faciet. Item vt pauper habeat super quo pensionem assignet promittit monasterio indemnitatem ab omni onere solutionis vt sic consentiat in pensionis assignationem [3]). Et quia nemo absolui potest a peccatis nisi prius absolutus fuerit ab excommunicatione per quam fit inabilis [4]) vt non possit sacramentum sine peccato accipere: et ergo sacramentum absolutionis omnino non accipit: nam peccando in hoc quod excommunicatus se ingerit absolutioni non absoluitur a peccatis. quodque ob id populus gratulabundo animo cum maxima gratiarum actione debeat velle istius gratie indulgentiarum fieri particeps per quam absolui potest ab omni excommunicatione quantumcunque specialiter etiam sedi apostolice reseruata

¶ Item voluit et ordinauit quod confessores premittant absolutio-

---

1) Men denkt zich hier het volgende geval. Iemand wenscht een armen geestelijke te helpen. Hij tracht nu een anderen geestelijke die een ambt heeft waaraan een inkomen verbonden is, over te halen om daarvan afstand te doen. Deze verklaart zich hiertoe alleen bereid als hem, zonder eenige uitgave van zijn kant, in eene authentieke akte eene jaarrente wordt gewaarborgd. De bedoelde weldoener belooft thans dat hij op eigen kosten hem dat stuk verschaffen zal, of dat anders de arme geestelijke er voor zal zorgen.

2) Verbeterd uit „habent".

3) De arme geestelijke heeft geen vaste bron van inkomsten, waaruit hij de jaarrente kan voldoen. Hij wendt zich nu tot een klooster dat hem na zijne aanstelling een cijns schuldig zal wezen, en belooft dien cijns kwijt te schelden als het klooster de betaling der jaarrente op zich neemt.

4) „Inabilis" voor „inhabilis".

nem ab excommunicatione antequam absoluant a peccatis Dicentes, Absoluo te ab excommunicatione si qua ligaris: in nomine patris etc. Et absoluo te a peccatis tuis, in nomine patris etc. Nam si premittatur absolutio a peccatis vt imperiti iuxta consuetudinem sue religionis faciunt, nihil fit cum obstante excommunicatione adhuc sit absolutionis sacramentalis incapax. Et ergo securius est (ne dicam necessarium) ut premittatur absolutio ab excommunicatione. Noluit tamen damnare consuetudinem confessorum simul ab vtroque absoluentium. sed valde est insecurum.

¶ Item voluit et ordinauit quod predicantes et confessores frequenter informent christifideles quod pro gratia istarum sacratissimarum indulgentiarum adipiscenda diligenter excutiant et examinent suam conscientiam vt de omnibus possint integraliter confiteri. Nam quod maximum est pro consolatione scrupulosorum post diligens examenseu [1]) discussionem, non solum absoluitur quis a peccatis que confitendo expressit: uerum ab omnibus que tunc inter confitendum occurrere non potuerunt. licet prius discussiendo conscientiam illa venerunt in memoriam siue non. quodque ob id postquam aliquis sic vigore huius gratie fuerit absolutus et postea ei occurrit [2]) casus Episcopo vel Pape reseruatus: non oportet propter hoc recurrere ad sacerdotem qui habeat Episcopi vel Pape potestatem, sed potest illum quilibet sacerdos absoluere cum solum oporteat ipsum recitare casum illum in confessione quia illum non expressit [3]): sed fuit ab illo sacramentaliter absolutus. Item auisent etiam et informent populum quod multum interest inter absolutionem vigore huius // gratie impertitam ab excommunicatione reseruata *[a iiij r]* sedi apostolice et absolutionem a consimili excommunicatione ex beneficio iuris puta propter articulum mortis vel iustum impedimentum accedendi sedem apostolicam Nam post absolutionem vigore huius gratie non tenentur amplius adire sedem apostolicam. in absolutione autem ex beneficio iuris vt supra tenentur cum possint. Et ut faciant confessores ipsos confitentes huius gratie participes tam ample vt possint, debent intendere quod ab omni casu et ab omni vinculo excommunicationis velint confitentes absoluere licet forte casum non expresserit siue criminissiue [4]) excommunicationis qui absolutionem authoritatis apostolice sedis requirit.

¶ Item statuit et ordinauit quod nemo confessorum absoluat excommunicatum nisi prius satisfecerit parti ob cuius iniuriam in

---

1) Lees: examen seu.
2) Occurrit, *d. i.* hem invalt, te binnen schiet.
3) Hij moet alleen zeggen, dat hij die en die zonde toen niet uitdrukkelijk opgenoemd heeft.
4) Lees: criminis siue.

excommunicationem est intrusus vel ad minus iurauerit se illi satisfacturum quamprimum poterit.

¶ Item statuit, voluit, et ordinauit quod pecunia proueniens ex reabilitatione [1]) ex compositione super fructibus male perceptis vel alijs iniustis bonis seu ex dispensatione super irregularitate, super impedimentis matrimonij vel relaxatione votorum debeat per christifideles mitti in truncum, et neque commissario subcommissarijs, vel confessoribus ad manus tradi titulo seu causa salarij vel alias quomodocunque: quum secundum textum Bulle conuerti debet ad opus istarum indulgentiarum. de cuius tertia parte oportet respondere fabrice sancti Petri in Vrbe seu sedi apostolice nullo penitus onere deducto.

¶ Item statuit voluit et ordinauit: quod de quota seu taxa ordinanda hijs qui reabilitatione, compositione, votorum commutatione vel dispensatione egent confessores se regulent iuxta arbitrium commissarij seu eius qui vices illius gerit.

¶ Item statuit voluit et ordinauit quoad taxam indulgentias istas promereri volentium ad plenam criminum suorum remissionem, pro qua sedem apostolicam adire deberent si sint Archiepiscopi, reges, regine, vel principes magni ad opus harum indulgentiarum pro suis personis dare debeant florenos xxv. Abbates autem prelati maiores in ecclesijs cathedralibus, comites, barones, et nobiles potentiores ac eorum vxores: florenos .xij. similiter prelati ac nobiles minores et rectores locorum insignium principaliores pro se et vxoribus suis florenos .vi. preter ea rectores locorum mediocrium et alij militares vasillos sub se habentes, necnon ciues et mercatores specta-
[a iiij v] biliores et opulentiores // pro se et vxoribus tres florenos Renenses. Insuper ciues et mercatores communes et mechanici propriam familiam habentes florenum vnum. Deinde mechanici seruitores ac alij familiares vtriusque sexus quorum merces seu annui prouentus ad viginti florenos annue se extendit dabunt dimidium florenum renense. deinde premissi inferiores dabunt .vi. stuferos Voluit tamen circa premissa confessores vti debere discretione et solerti moderamine ne ab illo qui plus possit et elargiri velit minus excutiat, auta [2]) minus potente supra quam possit requirat. ne regnum celorum mercale videatur et a pauperibus pietate promereri non possit, sed iuxta equalitatem geometricam pro statu et conditione personarum vnusquisque pro deuotione et pietae [3]) contribuere inducatur, committens quotam taxe (licet superius determinate expres-

---

1) „Reabilitatione" voor „rehabilitatione".
2) Lees: aut a.
3) Lees: pietate.

serit) arbitrio et discretioni confessorum. Et licet vxoribus fas non sit de bonis maritorum absque eorum assensu donare si tamen habeant bona propria dotalicia parafrenaria [1]) aut sint questuose poterunt libere, ut se huiusmodi indulgentiarum participes efficiant contribuere ad opus huiusmodi et donare. Et si nihil in bonis proprijs habeat poterit nihilominus ex pietate participium [2]) indulgentiarum ipsi donare

¶ Item statuit voluit et ordinauit quod volentes hanc gratiam indulgentiarum communicare defunctis parentibus, cognatis, vel amicis vel quibus alijs fuerint beneuoli aut forte ad beneuolentiam sunt obligati vt iuxta discretionem confessorum debeant ad opus istud pium contribuere.

¶ Item quantum ad gratiam perpetue participationis omnium bonorum ecclesie et vberrimi confessionalis, statuit vt vna duntaxat quota contributionis redimantur, decernens quod pro literis huiusmodi confessionalis apertis et sigillatis, illas impetrare volens si diues est donare debeat .v. stuferos. si pauper tres. Nec poterunt in vnis literis poni persone diuerse nisi sint maritus et uxor et cum illis liberi seu proles non emancipate neque coniugate. Et ne fraus committi possit in literarum dispensatione per eum cui hoc onus fuerit commissum, voluit quod per ipsum commissarium vel subcommissarium, debeat distributori literarum certus numerus tradi: et in literis pauperum sit manu commissarij vel subcommissarij signatum pauper. vt postea cogatur fideliter de obueniente pecunia iuxta numerum et qualitatem literarum respondere. Item vt appareat qui pauperes censeri debeant, declarat et statuit vt pauperes censeantur: primo quicunque ex necessitate elemosinas mendicant Secundo religiosi vtriusque sexus ordinum mendicantium Tertio religiosi non mendicantes qui administrationem non habent: nec // de consensu [*a v r*]
superioris peculium. Quarto qui labore et artificio manuum viuentes parum superlucrantur vltra ea que ipsis et familie ad victum sunt necessaria: qui pauperes ad promerendum has Indulgentias tenebuntur et obligati erunt diligenter curare apud alios vt eorum impotentiam suppleant vel procuratione ipsorum aliquid offerant: quod alias oblaturi [3]) non essent quod voluit eis [4]) cedere in taxam.

¶ Item declarauit quod cuiuscunque ordinis religiosi possint has indulgentias promereri et confiteri illi quem commissarius vel sub-

---

1) „Bona parafrenaria" (beter: parafernalia) zijn goederen die buiten de huwelijksgift blijven en waarover de vrouw de vrije beschikking heeft.

2) Participium, *d. i.* deelgenootschap.

3) Nl. de meergegoeden, die dus, behalve voor zich zelf, ook voor een of meer armen betalen.

4) Nl. aan de armen. Het wordt hun toegerekend alsof zij zelf betaald hadden.

commissarius deputauerit etiam extra ordinem [1]). Non obstantibus quibuscunque priuilegijs ordini etiam Cisterciensi concessis aut contradictione prelati. Et poterit subcommissarius pro toto aliquo conuentu vnum vel plures deputare qui illos audiat.

¶ Item ne locorum distantia vel debilitas aut egritudo aliquos impediat a participio istarum indulgentiarum statuit et ordinauit: quod subcommissarij si eis expedire videatur possint ordinare aliquem vel illis committere electionem confessoris qui eos absoluat et indulgentias communicet, saluo quod per manus alicuius fidelis vel perseipsos [2]) quotam ipsam seu taxam mittant ad cistam in loco vbi crux fuerit erecta.

¶ Item ad succurrendum timoratis statuit et ordinauit quod confessores et predicantes declarare debeant quod donando ad opus harum indulgentiarum se parentes vel amicos liberare possint a pecunijs quas mittere oportet ad vrbem vel alias personas ecclesiasticas quas neglexerunt vel sponte omiserunt in alijs indulgentijs causa dispensationis vel alias ad cistam imponere, cum talia fuerint que in iudicio probari et excuti non possint.

¶ Item quoad visitationes ecclesiarum numerum seu quotiens visitari debeant vel loco illarum [3]) altaria, committit discretioni confessorum quorum tamen conscientias onerat ne facile potentibus et non impeditis ordinationem commissarij vel subcommissarij generalem relaxet.

¶ Item quantum ad publice penitentiam acturos qui enormens [4]) casus papales quorum occasione tota vicinia vel locus inhabitatus commouetur et scandalisatur, confessi fuerint: statuit obseruandum si et vbi salua securitate ipsorum penitentium ratione seueritatis legum secularium commode fieri poterit: vt ipsis ad memoriam reuocetur, innocentem christum pro nobis non erubuisse spoliari vestibus et alapis ac flagellis cedi penasque grauissimas cum immeritissima morte sustinere: ac propterea inducantur et remittantur certis diebus ad stationem [5]) postvespertinam supra deuotam [6]) deuote incessuri ac veniam a deo postulaturi Ita vt in sacristia ecclesie vel aliqua
[*a v*ʳ] capella idonea denudati ac // discalciati femoralibus duntaxat seu camisia retentis ac virgam in vna ac candelam in alia manibus ante pectus in modum crucis cancellatis gestantes [7]) processionem euntem

1) Iemand die niet tot de orde behoort, bijv. van den H. Franciscus, kan in dit bijzondere geval de bevoegdheid erlangen de biecht van Franciskaner orde-broeders te hooren.

2) Lees: per seipsos.

3) In de plaats van de kerken.

4) Lees: enormes.

5) „Statio" is eene plaats, waar eene processie stilhoudt.

6) Van te voren gewijd.

7) Boetedoeningen van dezen aard zijn beschreven en afgebeeld bij J. Foxe, *Ecclesiastical History*, London, [1576], Vol. I, p. 534, 636; Vol. II, p. 1001.

ad dictam stationem precedant et sese ante crucem erectam genuflexire ponant, quousque cantus ibidem cum versiculo et collecta sit totaliter finitus. Deinde facto silentio postquam Commissarius aut suum locum tenens inceperit psalmum miserere, statim ducantur a suis confessoribus per medium stationis primo ad Commissarium qui accepta virga de manu penitentis ipsum modeste ter in dorso verberabit, dicendo Ignoscat tibi dominus delicta tua: singulis penitentiarijs et confessoribus sic ulterius ex ordine facientibus: et interim Commissario seu locum tenenti prefatis alternatim versus in predicto psalmo vsque ad finem respondentibus cum gloria patri etcet. deinde subiungatur Kyrieleyson. Pater noster etcet. et ne nos etcet. Saluum fac domine seruum tuum deus etcet. mitte ei auxilium etcet. domine exaudi etcet. dominus vobiscum. Oremus. Deus cui proprium. vel presta quaesumus domine huic famulo tuo digne penitentie fructum etcet. Et postea penitentiarius siue confessor ipsius penitentis tunc iterum ante crucem erectam constituti dicat super ipsum absolutionem apostolicam competentem et sic communioni fidelium restitutum declaret: prouiso tamen ne alicui clerico [1]) nec etiam iuuenibus aut decrepitis huiusmodi penitentia facile imponatur [2]): mulieres autem propter sexus honorem solum discalcientur Necnon in horrendis criminibus, puta presbitericidio, parricidio, vxoricidio, et incendio ecclesiarum cum similibus: huiusmodi penitentes priusquam absoluantur bis aut ter vt prefertur remittantur disciplinandi et pro illis post psalmum miserere, etiam subnectatur psalmus de profundis et ante absolutionem impendendam iuratoria cautio ab eisdem recipiatur quod velint stare mandatis absoluentis: et iuxta proprias facultates emendam lesis prestare. nec reiterare huiusmodi facinus quantum patitur humana fragilitas. Vbi vero propter negatum saluum conductum [3]) seu aliud periculum modus premissus obseruari non poterit dicti pęnitentes simpliciter etiam vestiti remittantur vt dictis confessoribus circumquaque in suis locis sedentibus [4]) vadant de vno confessore ad alium et sic cum albis baculis tacti disciplinam recipiant, et demum reuertentes ad proprium confessorem abipso [5]) absoluantur, prouiso

1) Aan geestelijken mag slechts in de uiterste noodzakelijkheid eene openbare boetedoening worden opgelegd, omdat dit voor hen verlies van hun ambt en terugzetting in den leekenstand medebrengt.

2) Eene bepaling, door humaniteit ingegeven.

3) Als nl. de wereldlijke overheid weigert iemand, die als misdadiger bekend is, vrijgeleide toe te staan.

4) Hetgeen hier beschreven wordt gebeurt in eene kerk. De boeteling verraadt nu door zijne kleeding niet, dat hij zich aan zulk een ernstig misdrijf heeft schuldig gemaakt. Bij de plechtige gelegenheid zijn een aantal biechtvaders tegenwoordig. Hij gaat de rij langs, totdat hij aan zijn eigen biechtvader komt.

5) Lees: ab ipso.

quod penalitatem maioris discipline contributionis efficatia compensent.
¶ Item inhibet dominus Commissarius omnibus confessoribus seu penitentiarijs ne confitentibus graues penas iniungant: sed debent innotescere confitentibus quod per has sacratissimas indulgentias de plenitudine potestatis summus pontifex qui vicarius est christi in terris ex thesauro ecclesie meritorum videlicet christi et sue bene-
[*a vj* r] dicte passionis et omnium sanctorum soluit pro // eis deo patri seu sancte trinitati penas quas alias confitens in purgatorio exoluere haberet. Et ergo hoc casu dispensator puta confessor non debet esse tenax, cum paterfamilias vicarius christi sit liberalis. Nihilominus salutare est ipsis aliquam penitentiam iniungere in detestationem peccati et ad humiliationem animi qui peccando superbijt ac in gratiarum actionem de tanto beneficio videlicet ex thesauro ecclesie sibi communicato sciatque sibi nunc currere verum Iubileum, de quo leuitici .xxv. in quo quisque ad propria bona redire debuit nullo penitus exoluto precio.

¶ Item informent populum quod hec modica que ad opus harum indulgentiarum conferunt, non dantur quasi precium huius gratie, hoc enim symoniacum esset: sed fit liberalis donatio ex pietate iuxta pontificis ordinationem vt digni reddantur tanto vicarij christi beneficio Ex consimili causa confessor nihil debet exigere a confitentibus ne vendere videatur beneficium absolutionis sed sponte oblatis etiam si modica et nullius momenti fuerint cum gratiarum actione accipere nisi ob paupertatem confitentis nihil duxerit esse capiendum.

¶ Item informent populum quod multum expedit capere confessionalia propter facultatem eligendi confessorem qui semper possit absoluere a reseruatis episcopo et ergo ne fallantur debent velle vti hac facultate confessionalis, ne forte alias absoluantur per curatum vel simplicem sacerdotem a casu super quo obstante reseruatione episcopi non habet facultatem Etiam capientibus confessionalia communicatur participatio omnium bonorum ecclesie que non parum confert ad reductionem hominis a malo et manutentionem et perseuerantiam in bono Munit enim ac quasi resistit ac repellit diabolicos instinctus. ¶ Forma absolutionis vniuersalis.

Misereatur etcet. dominus noster Ihesus christus per merita sue passionis te absoluat: et ego apostolica authoritate te absoluo ab excommunicatione censuris et penis ecclesiasticis quibus quomodolibet ligaris: et absoluo te ab omnibus peccatis tuis etiam sedi apostolice per bullam cene vel alias quomodolibet reseruatis In nomine patris etcet. Omnem inabilitatem infamie maculam peccatorum tuorum occasione contractam abolendo Eadem

authoritate communico tibi plenissimam omnium peccatorum tuorum remissionem ac cum altissimo reconciliationem et singulas gratias sacratissimi Iubilei etiam centesimi et cruciate[1]) In nomine patris etcet. ¶ Si vero petat confitens voti commutationem, aliam dispensationem vel facultatem ministrandi in ordinibus susceptis aut nouam beneficij collationem debet confessor discretus exprimere quid agere voluit sub inuocatione trinitatis patris etcet. ¶ De forma absolutionis communis supra satis est dictum: et repetitur in Confessionalibus. //

---

1) Nl. de genade-geschenken (gratiae) welke verworven worden door degenen die aan een kruistocht (cruciata) deelnemen.

Nieuwe tidinghe van Roomen.

INLEIDING.

Dat de troepen van Karel V in het j. 1527 Rome belegerd en stormenderhand ingenomen hebben; dat paus Clemens VII toen gevankelijk weggevoerd en de stad aan de verschrikkelijkste plundering overgegeven is geworden; — mag eene bekende zaak heeten. De „nieuwe tijding" van het gebeurde, die „de jonge Montrichart" uit Rome bracht, is vervat in het vlugschrift, waarvan een herdruk wordt bezorgd. Het heeft dus om zoo te zeggen dienst gedaan als nieuwsblad — iets waarvoor men toen nog geen anderen vorm had [1]). Geen wonder dat men in de Nederlanden belang stelde in dit zeldzaam krijgsbedrijf, het ongehoorde schouwspel van een oorlog tusschen de twee hoofden der Christelijke wereld! Wie kon zeggen, waarop dit zou uitloopen?

Het vlugschrift heldert een enkel punt op, dat vroeger duister bleef. De aanvoerder toch van het keizerlijke leger Charles van Bourbon, connétable de France, is bij het begin der bestorming door een kogel getroffen en kort daarna op de plaats zelf gestorven. Volgens een der oudste berichten is hij echter nog levend voor de St.-Pieterskerk gedragen, zoodat hij de voldoening van de overwinning heeft kunnen smaken [2]). De „nieuwe tijding" geeft een duide-

1) De *Nieuwe tidinghe* is gedrukt met Gothieke letter in octavo-formaat. Aantal bladen: 4, ongenummerd. Aantal regels per bladzijde: 33. Signatuur ontbreekt. Hoogte: 20 c.M.; breedte: 14.6 c.M. De drukker noemt zich aan het slot. Het is de bekende Jakob van Liesvelt, later martelaar voor de Hervorming. — Op het titelblad eene houtsnede, voorstellende de bestorming van Rome. Op de laatste, overigens witte bladzijde vertoont het vlugschrift de figuur van den dubbelen Duitschen adelaar.

2) L. von Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, Berl. 1852, Bd. II, S. 319; in zijne *Sämmtliche Werke*, Leipz. 1867, Bd. II, S. 279 f. De nieuwste

lijk bericht, hoe de zaak zich heeft toegedragen. De veldheer is na het ontvangen van het schot haast onmiddellijk dood neergezonken. Maar de onderbevelhebber, de prins van Oranje, heeft de zaak verborgen willen houden, aan Bourbon eene muts op het hoofd gezet, zeggende: „het is niets; hij is slechts licht gekwetst", en hem naar een huis laten dragen. Later heeft men zijn lijk in het Vatikaansche paleis, „in de kapel van den paus", d. w. z. in de Sixtijnsche kapel gebracht [1]).

Een eigenaardige trek in het verhaal is, dat de heer van Bourbon vóór den aanval „heeft gebiecht en met groote devotie de mis heeft gehoord, zooals hij gewoon was" [2]). Het doet geheel denken aan de middeleeuwsche ridders uit den honderdjarigen oorlog, die evenmin verzuimden des morgens eene kerk op te zoeken waar zij biechten konden, voordat zij begonnen met hun bloedvergieten [3]). Treffend is ook, dat de generaal in stervensnood de maagd Maria aanroept met de woorden: „Och moeder Gods, ik ben dood". Merkwaardig die lijkdienst in de Sixtijnsche kapel, waar „een groote hoop van krijgslieden en volk van wapenen" toestroomde en alle kapiteins „wijwater sprengden op het lichaam van den gesneuvelden opperbevelhebber!" Wonderlijke tegenstelling met de tooneelen van doodslag en plundering waarin deze zelfde personen juist zooeven betrokken waren!

Doch het meeste historische belang heeft de nuchtere beschrijving van het lot van paus Clemens VII. Nauwelijks voor de poorten van Rome gekomen, eischt men van hem de betaling van honderdvijftig duizend dukaten. Als de paus overwonnen is, wordt deze eisch tot vierhonderd duizend gouden kronen opgevoerd. De berichtgever verhaalt dit, alsof het de meest gewone zaak van de wereld is [4]). Maar ook de angsten, door den paus tijdens het beleg uitgestaan, schijnen hem koud te laten. Nadat het Vatikaan in de handen der vreemde troepen gevallen is, heeft de paus eene toevlucht

---

beschrijving van „Le sac de Rome" is gegeven door E. Rodocanachi, *Rome au temps de Jules II et de Léon X*, Par. 1912, in groot 4°., p. 343—382. Over den dood van Bourbon handelt p. 352.

1) *Nieuwe tidinghe*, bl. 2 v, 3 v; hierachter, blz. 558, 560.

2) Ibidem, bl. 2 r—v; hierachter, blz. 558.

3) *Les chroniques de J. Froissart*, ed. par Me de Witt, née Guizot, Paris, 1881, p. 116, 118, 205.

4) *Nieuwe tidinghe*, bl. 2 r, 4 r; hierachter, blz. 557, 560.

gezocht in den sterken Engelburg, binnen de dikke muren van het oude graf van Hadrianus. De aanvallers maakten er loopgraven onder. Die van binnen maakten tegenmijnen. „Daarbij hoorden zij ons volk; hetwelk onzen heiligen vader den paus aangezegd werd, waardoor hij in vreezen was". Dertig dagen lang werd hij belegerd. Toen geen hulp kwam opdagen, moest hij zich overgeven. Vervolgens wordt hij als gevangen man naar de vesting Gaeta vervoerd [1]). Is het een geloovig Roomsch-Katholiek die ons dit mededeelt? Welk eene ongevoeligheid voor den ontzettenden smaad, den vertegenwoordiger van Christus op aarde aangedaan! Misschien stond de berichtgever wel niet ver af van de gevoelens van George van Frundsberg, den aanvoerder der Duitsche troepen, die onder het opperbevel van Bourbon aan het beleg heeft deelgenomen. Van Frundsberg is bekend, dat hij in het godsdienstige overhelde naar de zijde van Luther [2]). Trouwens de keizer zelf heeft in Sept. 1526 een manifest uitgevaardigd, waarin hij zich zeer scherp over den paus uitliet. Ranke zegt er van, dat geen aanhanger van Luther zich er over zou hebben te schamen gehad. Karel V betuigde daarin zijne verwondering, dat de paus om de wille van eene aardsche bezitting aanleiding zou geven tot bloedvergieten, wat toch zoo geheel in strijd was met de leer van het Evangelie [3]).

Wat borg de toekomst in haren schoot?

---

1) *Nieuwe tidinghe*, bl. 3 v, 4 r; hierachter, blz. 560.

2) L. von Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, Bd. II, S. 75, 302 f.; in de *Sämmtliche Werke*, Bd. II, S. 65, 266. Vergel. F. W. Barthold, *George von Frundsberg oder das deutsche Kriegshandwerk der Reformation*, Hamb. 1833. De inneming van Rome is hier geschilderd op S. 442—475.

3) *Caroli V. rescriptvm ad Clementis VII. papae criminationes*, 17 Sept. 1526, nr. 19, in *Imperatorvm Caesarvm Avgvstorvm, regvm et principvm electorvm Statvta et rescripta*, stud. M. Haiminsfeldii Goldasti, Francof. 1607, in-fol., Tom. I, p. 87. In het voorafgaande (nr. 7) zegt de keizer: Si ex his Sanctitas V. se compulsam, vt ait, praetendat ad ea consilia, à quibus et natura et voluntate semper abhorruisse se asserit, idque serius actum dicat quam plurimarum rerum indignitas, aut honoris sui, et publici Italiae boni ratio postulabat, arma scilicet capere, quae et iustitiae, et Italiae libertati, et sibi ipsi possent esse praesidio, videat quaeso S. Vestra quibus fundamentis moueatur: consideret an haec pastorali congruant officio: an hic sit gladius per V. Sanct. euaginandus exercendusque, quem Christus in vaginam potius recondendum censuit.

Gherechtighe copie vander

nieuwer tidinghe welcke die ionghe Montrichart ghe
bracht heeft van Roomen.

S·P·Q·R· //

Mijn heer van Borbon [1]) metter armyen vanden keiser passerende door sennes [2]) om die meeste diligencie te doene om Roomen inne te nemene hebben gelaten alle huer groote artillerie tot sennes voorsz. Ende om des wille dat die vianden haer hadden benomen alle die vitalie, waren si thien oft tweelf dagen sonder broot teten ende en aten anders niet dan vleesch, want si vonden grote menichte van beesten int plat lant. [*a ij* [r]]

Die voorscreuen mijn heer van Borbon met sijnder armeyen als si Romen naecten dede onsen heyligen vader den paus [3]) bi een trompette waerscouwen hoe dat hi aldaer gecomen was ende dat sijn begeerte was dat goet pais mocht wesen tusscen sijn heylicheyt ende den keyserlijcken maiesteyt ende dat hi altijt was een goet kint vander heyliger kercken ende soude seer droeue wesen waer dat hair eenich ongeual toe quame. Te dien tide [4]) dat hem [5]) ghelieuen wilde te bemerckene [6]) wat tractaet hy maken wilde met sijn voorscreuen keyserlijcke maiesteyt Ende bi also dat ware eenige redelijcke oft aengenamelike presentatie van tractate dat wilde hi aen nemen geuende den keiser dat hem van rechts wegen toebehoort. Ende aengaende dyen dat hi [7]) hem beclaechde geen gelt te hebben om te betalen die hondert ende vijftich duyst ducaten dye hi [8]) hem geheyscht hadde, dat hi noch soude beyden acht dagen ia .xv. dagen ende so vele doen soude [9]) dat hi die gendarmen betalen oft te vreden stellen soude. Ende dat hy wel ouerdencken ende ouerleggen soude wat perikel daer af comen soude dat hi [10]) bi gewelt ende fortse te Roomen binnen quame

Wat versueck oft insinuatie datmen hem dede sijn heylicheyt en woude hier toe niet verstaen dwelck minen heere van Bourbon

---

1) Charles van Bourbon, connétable de France, de aanvoerder der Spaansche troepen en opperbevelhebber van het leger van Karel V in Italië.

2) Siena. 3) Clemens VII.

4) Te dien tide, *d. i.* daarom, om dat te bereiken.

5) Nl. den paus.

6) Te bemerckene, *d. i.* te doen weten.

7) Nl. de paus. 8) Nl. Bourbon.

9) Dat intusschen de paus zooveel moest betalen.

10) Nl. Bourbon.

seer mishaechde ende alsoo moeste hi geuen het beloop op Roomen. Maer eer hi dat dede soe biechte mijn heere van Bourbon hem [1])
[*a ij* ᵛ] ende hoorde // met grooter deuocien misse also hy ghewoone was ende also naecten si Roomen ende laghender wel vaste by [2]). Ende mijn heere van Bourbon dede een huys af worpen, ende vanden houte vanden seluen dede hi heymelijcken maken menichte van leederen [3]) ende als die gemaect waren, den .vi. dach van meye so beual mijn heere van Borbon voorsz datmen dassault doen soude. Ende siende na dat hem dochte datter eenige waren die bloedelijc [4]) hen daer toe stelden, so is hi van sinen peerde gescreden te voete hen den wech wisende seggende, ghesellen laet ons goeden moet hebben want heden sullen wi goede dachreyse doen Ende also ginc die goede heere van Borbon recht toe nae die mueren. Ende als hy den voet op geheuen hadde om op die leere te terdene so was hi ghescoten met een colouere [5]) inden buyck inde slincke side daer van hi sterf dat hi noyt anders en sprac dan Och moeder gods ic ben doot, ende also vallende op eenen van sinen edelen mannen genaemt Lorain gaf hi sinen gheest

Mijn heere die prince [6]) was vaste by mijn heere van Bourbon ende als hi hem in dien staet sach dede hi hem een bonette op sijn hooft setten seggende het en is nyet het en is niet hi en is maer een weynich gequetst ende deden [7]) draghen in een huys.

Dit gedaen sijnde seyde mijn heere dye prince van Aranien totten gesellen ende crijschlieden dat si hen moesten stoutelic hebben [8]) ende clommen op die leeren, ende dye vander stede deden groote weere om hen te wederstaen maer alst god gaf soo wast doncker weder van neuele, waer bi die van binnen ons lieden niet en mochten sien, wandt en hadde dat ghedaen die van binnen der stede souden ons volc groot hinder gedaen hebben met schieten. Ende onse lieden doden so vele dat si binnen quamen ende won-
[*a iij* ʳ] nen die borch [9]) van sinte Peeter, ende als si daer // binnen waren so gingen si recht toe na tpaleis [10]) meinende daer den paus te vinden die vertoghen was op dye selue vre opt casteel van Engelenborch [11])

1) „Hem biechten" (se confesser) is hetzelfde als ons „biechten".
2) Vaste by, *d.i.* dicht bij. 3) Leederen, *d.i.* ladders.
4) Bloedelijc, *d.i.* schuchter, niet moedig genoeg.
5) Colouere, *d.i.* kogel.
6) Prins Philibert van Oranje, weldra na het sneuvelen van Bourbon opperbevelhebber van de Spaansche troepen in Italië.
7) Deden, *d.i.* deed hem.
8) Hem stoutelic hebben, *d.i.* zich moedig gedragen.
9) Waaraan nog heden de naam „il borgo" herinnert.
10) Nl. het Vatikaansche paleis.
11) Het kasteel van St. Angelo, het oude graf van keizer Hadrianus.

Daer na quamen onse lieden bespringhen die stadt ter siden geheeten du pont sixte [1]), dwelc die heere Ranes capiteyn generael hadde doen doen [2]) mer si vonden cleyne resistencie alsoo dat si binnnen [3]) der stadt quamen, ende dair sterf een cardinael om dat hi weere boot [4]) ende was in de wapene, maer sinen naem en weet hi niet. Ende daer sijn doot bleuen int beloopen seuen duyst ende drie hondert mannen.

Des anderen daechs dwelc was den .vij. dach van Meye, soo beleyden [5]) ons volck tcasteel van Ingelborch also datter niemant wt comen en mochte van eeniger siden. Des anderen daechs den .viij. dach van Meye so pileerden si die stadt ende tpaleys van sinte Peeter [6]) aldaer die armeye groote winninghe hadden

Als ons volck te Roomen comen was die armeye vanden francoysen volchden hen, ende ons volc hadde ghemeynt dat si hen hadden comen beuechten, ende dye francoysen waren in ghetale van dertich duysent mannen ende op seuen milen na [7]) Roomen, hadden si voort ghecomen [8]) si hadden ons volc moghen doen deynsen. Dye armeye vanden francoysen die bleef daer seuen oft acht dagen ende daer na toghen si na Viterbe

Noch seyt dye voorscreuen montrichart dat als ons volck was voor ingelborch maecten si haer schansen ende en maecten geen gescal van schieten om dat si huer gescut achter gelaten hadden als voorsz is

Mijn heere die prince ginc in de schansen om te weten wat tidinge dat hen mettten [9]) trompette ghesonden was, mijn heere die princhе was gequetst met een colouere onder sijn ooghe dat den cloot [10]) achter sijn ooren wt // vlooch, waer af hi ter aerden viel *[a iij v]* ende lach .xxiiij. vren sonter [11]) spreken, ende men meinde dat hi nemmermeer op gestaen soude hebben, maer god si gelooft hi maect goede chier [12]) Ende als dese montrichart van hem sciet hi liet hem in dien staet als dat hi lancs sijn camer hem̃ verwandelde [13]) ende dat die Cyruginen hem versekerden dat hi wten perikel ware van steruen.

---

1) De brug, door paus Sixtus IV gebouwd, die het gebied Trastevere met het eigenlijke Rome verbindt.
2) Hij had bevel gegeven tot dien aanval.
3) Lees: binnen.
4) Weere boot, *d. i.* verzet bood.
5) Beleyden, *d. i.* belegden, sloten in.
6) Het Vatikaansche paleis.
7) Op 7 mijlen afstands van Rome.
8) Waren zij dichter genaderd.
9) Lees: metten.
10) De bolvormige kogel.
11) Lees: sonder.
12) Men denke aan het Fransche „faire bonne chère”.
13) „Hi verwandelde hem” is de vertaling van „il se promena”.

Den auont als mijn heere van Borbon doot bleef, so gingen alle die capiteynen wijwater geuen opt lichaem van Borbon inde capelle vanden paus daermen tlichaem gestelt hadde, ende aldaer gingen een groot hoop van crijschlieden ende volc van wapenen, ende men soude niet connen gedencken den grooten druc [1]) die si bedreuen also wel groot als cleyn seggende dat si gescendt waren want si verloren hadden so grooten duechdeliken personage.

Daer nae eest lichaem van Bourbon gestelt gheweest in een looten tombe wel gebalsemt ende gedragen in sinte Iacobs kercke ende aldaer eest bewaert vanden religieusen ende daer doetmen scoone ende groote diensten van exequien

Als die armeye vanden keyser was voor tcasteel van Engelborch so mineerden [2]) sijt Ende die van binnen makende hen contreminen hoorden si ons volc dwelc onsen heiligen vader den paus geseyt was, waer by hi in vreesen was. Ende siende ooc dat [3]) alreede .xxxij. dagen geleden was dat hi belegen was ende besloten ende hem gheen behulp oft secours gecomen en was binnen dien tide, began te sprekene, ende metten cortsten so tracteerde [4]) hy den .v. dach van Iunio bi compositie alo [5]) hier na volcht

Inden eersten heeft hi hem geuangen ghegeuen ende alle die cardinalen met hem, in handen vanden keyser stellende Ingelborch. Cundad. Vecha. Hostie. Ciuita. Chastellans. Modenne. Palma ende Plaisance daer mede te doene des sijnder keyserlijcker maiesteyt belieuen sal. Ende daer sijn al reede gestelt die personagien om
[*a iiij* r] die plaetsen // te bewaren.

Ende dat meer is geloofde [6]) sijn heylicheyt vier hondert duysent gouden croonen om te helpen betalen het wapen volc van de keyserlike maiesteyt. Ende om sijn heilicheit ende zijn geselscap te houden in meerder sekerheyt so leydtmen [7]) tot gayete [8]) ende die heere van Alarcon sal daer den last af hebben hem te bewaren totter tijt toe dat die keyserlike maiesteyt daer van sal beuolen hebben sinen goeden wille

Die voorsz montrichart seyt dat onse armeye souden vertrecken van Romen ende dat si verwachten die spaengiaerts ende die duytscen die van spaengien comen sijn metten vice roy [9]), die alreede waren op .x. milen van Roomen, ende als si bi een gecomen waren souden

---

1) Met „druc” moet „rouw” bedoeld zijn.
2) Zij groeven loopgraven onder het gebouw.
3) Dat, *d. i.* dat het.
4) Men denke aan het Fransche „traiter” in den zin van „een vergelijk treffen”.
5) Lees: als.
6) Geloofde, *d. i.* zegde toe.
7) Versta: leidt men hem, nl. den paus.
8) De vesting Gaeta.
9) Nl. van Sicilië.

si den wech nemen na Florencen. Die welcke si hopen haer geen rebellicheyt doen en sal haer open te doene [1]) ende te obedieren den keyser, ende van daer sullen si nemen haren wech recht toe na thertochdom van Melanen

Mijn heere die prince heeft gesonden drie edel mans aen den keyser om hem int lange te aduerteren die affairen van ytalien. Deerste is Tinte ville dye geuangen is geweest vanden francoysen. Dye tweede is mijn heere van Vauldry die ouer is [2]) also ic montrichart hope. Dye derde is mijn here van Salmi die is hoofmeester van mijn heere de prince

Mijn here de prince roepe ten rade den here don Huigo de moncada, den here Alarcon den capiteyn. Iehan burbyn ende mijn here de la mote die welc is capiteyn van der iusticien van Romen ende van alle der armeyen ende geeft pas porte alle de roomsce houelingen die in huer lant keren willen

Mijn here daigemont is te ferrare die siec bleef, als mijn here van Borbon nam den wech na Romen, ooc bleef siec aldaer George van frongenberque capiteyn vanden lantsknechten [3]).

¶ Gheprint Tantwerpen op die Camer poort brugghe Bi mi Iacob van Liesuelt. Den .xxvij. dach Iulij. //

---

1) Zij hopen, dat de stad Florence geen bezwaar zal maken hare poorten voor des keizers leger te openen.

2) De zin is duister.

3) Over George van Frundsberg, den aanvoerder der Duitsche troepen van Karel V in Italië, zie boven, blz. 553, aant. 2, en L. von Ranke, *Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten*, Leipz. 1878, Bd. I, S. 69 f.

Articulen wtgheroepen te Mechelen Int iaer .M.CCCCC. ende .XXIX.

INLEIDING.

Dat er misbruiken bestaan; dat inzonderheid velen ernstige reden hebben om te klagen over de hebzucht der geestelijkheid — wordt door den inquisiteur Van Hoogstraten toegegeven, al wenscht hij, dat men desniettegenstaande trouw zal blijven aan het oude geloof. Als, zoo zegt hij, ten opzichte van de uitvaart en de begrafenis der dooden de inhaligheid van parochie-geestelijken en andere priesters bijna onverzadelijk is, moet men om die misbruiken te keeren dan zich aansluiten bij de volksmisleiders, die beweren, dat er geen vagevuur is en dat men daarom voor de dooden niet moet bidden? Als de priesters in verband met de offergaven der geloovigen op het altaar of met het loon voor het celebreeren der mis zich al te hebzuchtig toonen, moet men daarom zóó ver afdalen, dat men geloof slaat aan iederen ongelukspprediker die verkondigt, dat in de mis geen offerande geschiedt? Wanneer zekere kerkelijke personen uit de vereering van de relieken der heiligen geldelijk voordeel trachten te putten, moeten wij dan ter bestrijding van die geldgierigheid medegaan met hen die leeren, dat de heiligen niet moeten worden aangeroepen? [1])

Een krachtiger houding tegenover erkende verkeerdheden spreekt uit de „Artikelen, uitgeroepen te Mechelen in het jaar 1529, den 16den April" [2]). Niet alleen geeft de keizer, van wien het stuk uit-

1) Jac. van Hoogstraten, *Dialogvs de veneratione sanctorum*, 1524, in deze *Bibliotheca*, Dl. III, blz. 432 v.

2) *Dit zijn die Articulen wtgheroepen te Mechelen* is gedrukt met Gothieke letter, in octavo-formaat. Het aantal bladen is: 6. Signatuur: B. Eene aanwijzing van den drukker wordt gegeven onder de laatste bladzijde met de woorden: Dese boecxkens salmen vinden int Gulden Missael. (Hiermede is bedoeld: Adriaen

gaat, toe, dat kapittels, parochie-geestelijken, kapelaans, kosters en kerkmeesters zich aan ergerlijke geldafpersing schuldig maken, maar hij wil trachten hieraan paal en perk te stellen. Dit heeft een vèrstrekkend doel in verband met de tijdsomstandigheden. De keizer neemt nl. aan, dat „de dwaling, onlangs in de Christelijke kerk opgerezen, en op sommige plaatsen nog heerschende, voor een deel uit deze en andere soortgelijke misstanden is voortgekomen". Daarom wil hij het kwaad met wortel en tak uitroeien, in de hoop, dat de onderdanen, die door bedoelde dwaling misleid zijn, tot de kerk zullen terugkeeren [1]). De keizer schrijft nu nauwkeurig voor, hoeveel de geestelijken van de geloovigen voor verschillende kerkelijke handelingen, inzonderheid voor de bediening der sacramenten, de uitvaart der afgestorvenen (de begrafenis 1ste, 2de en 3de klasse), enz. mogen eischen [2]). Onder bedreiging van boete wordt hun verboden daarboven te gaan [3]). Een op perkament geschreven exemplaar van deze afkondiging moest in eene lijst worden opgehangen zoowel in het paleis als in het stadhuis te Mechelen [4]). Wel maakte de wereldlijke macht hier eene gewichtige inbreuk op de vrijheid der kerk! Zelfs werd tegenover geestelijken, die zich naar de gegeven voorschriften niet wilden gedragen en door het openen eener kerkelijke procedure van de geloovigen meer poogden te verkrijgen, bepaald, welke straffen alsdan op hen moesten worden toegepast, waarbij ook die procedure gestuit moest worden [5]).

In het stuk wordt melding gemaakt van eene bul van paus Calixtus III, in het j. 1456 [6]) aan de inwoners van Mechelen verleend. Zelfs wordt gezegd, dat de woordelijke inhoud „hier naer volcht" [7]). Men zou kunnen denken, dat Karel V slechts de voorschriften van Calixtus herhaalt. Dit is echter geenszins het ge-

---

van Berghen, in die Cammerstrate te Antwerpen. Zie o. a. Chr. Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 276). — Hoogte: 18.5 c.M.; breedte: 13.8 c.M. Een exemplaar bevindt zich in de Bibliotheca Thysiana te Leiden.

1) *Dit zijn die Articulen wtgheroepen te Mechelen*, [quat. A], fol. ij r; hierachter, blz. 571 v.

2) Aldaar, [quat. A], fol. iij r—quat. B, fol. i r; hierachter, blz. 572—576.

3) Aldaar, quat. B, fol. i v; hierachter, blz. 577.

4) Aldaar, quat. B, fol. ij r; hierachter, blz. 578.

5) Aldaar, quat. B, fol. i v; hierachter, blz. 578.

6) Den 31sten Mei.

7) *Dit zijn die Articulen*, [quat. A], fol. ij v; hierachter, blz. 572.

val. Al wat in de gedrukte afkondiging volgt is nieuw en uitsluitend afkomstig van den keizer; maar de inhoud der in het Latijn gestelde bul van Calixtus III wordt weggelaten.

Deze inhoud is van elders bekend. De bul toch is in haar geheel opgenomen in den volledigen tekst der afkondiging, die (naar een document in het rijksarchief te Brussel) eene plaats gevonden heeft in de „Ordonnances des Pays-Bas" [1]). Calixtus III komt ook op tegen de geldafpersingen van de geestelijkheid te Mechelen; doch hij roert andere punten aan dan Karel V. Hij veroordeelt, dat geestelijken om de geringste reden den geheelen kerkdienst doen stilstaan, met het doel de burgerij te dwingen tot zekere betalingen; dat van den jongeling en de jongedochter die zich met elkander hebben misgaan en een wettig huwelijk willen sluiten, onredelijk hooge geldsommen gevorderd worden; dat aan iemand die een ernstig vergrijp heeft begaan maar daarvoor boete deed, soms na 10, 20 of 30 jaar op het sterfbed het laatste oliesel en na den dood de kerkelijke begrafenis geweigerd worden, tenzij de erfgenamen met de geestelijken eene overeenkomst sluiten, waarin zij beloven een bepaald bedrag te zullen voldoen; enz. [2]). Men moet zich de zaak aldus voorstellen: dat in de afkondiging van 16 April 1529 de pauselijke bul woordelijk was herhaald; dat bij de aanplakking op dezelfde wijze was te werk gegaan; maar dat men hare opneming in het gedrukte vlugschrift, dat voor het groote publiek bestemd was, onnoodig heeft geoordeeld.

---

1) *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, Deuxième Série, 1506—1700, Tom. II, prép. par Ch. Laurent, publ. par J. Lameere, Brux. 1898, in-fol., p. 556—559.

2) Aldaar, p. 556 s.

¶ Dit zijn die Articu=
len gepubliceert oft

wt gheroepen te Mechelen
Int iaer ons Heeren .M.CCCCC.
ende .xxix. den .xvi.
dach van
April. //

¶ Kaerle bider gracien [*A ij*^r]

Gods Ghecoren Keyser: altijt vermeerder tsrijcs, Coninck van Germanen, van Castillien, van Leon van Grenaden, van Arragon, van Nauarren, van Napels, van Secillien, van Mailorque, van Sardijnen, vanden eylanden van Indien ende vasten lande vander zee Occeane etcet. Eertshertoghe van Oostenrijck, Hertoghe van Bourgoingnien van Lothring van Brabant, van Lunborch [1]), van Luxenborh [2]). etcet. Graue van Vlaenderen van Arthoys van Bourgoingnien, Palsgraue ende van Henegouwe, van Hollant, van Zeelandt van Ferette, van Hageneault, van Namen etcet. Prince van Swauen, Marckgraue des heylichs Rijcs, Heere van Vrieslandt, van Salms, van Mechelen, vanden lande van Ouerijsel, vander stadt ende steden landen van Vtrecht, ende Dominateur in Asien ende in Affrijcken, Allen den ghenen die desen onsen brief sullen sien Saluyt. Alsoe sekeren tijt gheleden tot onser kennissen ghecomen was, dat die Poorters ende inwoenders onser stede van Mechelen ende Scependom van dier [3]), Byden Capittelen, Prochianen, Capellanen, Costers ende Kerckmeesters, aldaer zeer beswaert waren, ende dagelics so langer so meer beswaert zijn met onduechdelijcke ende onrechtelike exactien, dwelcksi luyden heeten Kerckrechten, So hebben wij, om vander waerheyt onderrecht te wesen, daer op doen nemen by eenige onse ghecommitteerde, informacie, welcke informacie wij hebben daer na doen sien ende visiteren in onsen grooten rade, ende also by seluer informacien claerlick ghebleecken is vanden voorscreuen onduechdelike exactie, oeck soe wel te vermoeden is, dat die dwalinge onlancs opgheresen inder kersten kercke, ende noch in somighe plaetsen regnerende, wt sulcke ende andere gelijcke abuysen eens deels gecomen is. Wij ter eeren Gods, om so verre ons doenlick is, wt te roeyen die wortel der scandalizatien, ende onse voorghenoemde ondersaten, die welcke eenichsins misleyt geweest moghen zijn byder voorsceuer [4]) dwalinge, weder

1) Lees: Limborch.
2) Lees: Luxenborch.
3) Van dier, nl. van die stad.
4) Lees: voorscreuer.

omme te doen keeren, ende voor den toecomenden tijt vast ende ghestadich in die wet Gods ende obedientie der heyligher kercken [*A ij* r] te onderhouden, mitsgaders hemluyden vanden voorscreuen // exactien ende abuysen te ontlasten, ende van onbehoorlike molestacie te beschudden. Ende hier op ghehadt taduijs van onsen lieuen ende getrouwenden President ende luyden van onsen voorscreuen secreten rade, hebben wij [1]) deliberacie van onse zeere lieue vrouwe ende moeye de Eertshertoginne van Oostenrijck, Hertoginne ende Grauinne van Bourgoingien, Douwagiere van Savoyen Regente etcet. Ende vanden hoofde President ende luyden van onsen secreten rade voorscreuen, met rijpe deliberacie van rade by vorme van ordinancie, ghebot ende eewich edict gheboden, gestatueert ende gheordineert, gebieden, statueren ende ordineren by desen onsen brieuen tghene dat hier na volcht.

Eerst, wij hebben belieft ende belieuen [2]) midts desen, dye bulle by wijlen onsen heylighen vader den Paus Calixtus die derde Inden iare duysent vier hondert ende .xxvi. [3]) verleent, onsen voorscreuen ondersaten van Mechelen, byder welcken versien is se
kere abuysen, dies op dye tijt questie was, breeder in dye
bulle verhaelt, onder tdexel vanden welcken die Offi
ciers vanden gheesteliken houe onser voorscreuer
ondersaten daghelics exactionneerden [4]) ende
beswaerden, Willende ende ordineren
de dat dinhouden van dier voort
aen onverbrekelic onderhou
den werde, van welcke
den teneur van woor
de te woorde
hier naer
volcht. //

[*A iij* r] Calixtus Seruus seruorum dei ad futuram memoriam [5]).

VOorts Wij hebben geordineert, dat nyemant van onsen voorscreuen ondersaten gehouden wesen sal te doen celebrerene eenige wtuaert oft eenige ander rechten te betalene voor Poorters oft poorterssen noch voor andere

---

1) Het woord „by" voor „deliberacie" is uitgevallen.
2) „Believen" beteekent hier: goedvinden, zijn zegel hechten aan.
3) Lees: LVI. Zie den tekst der bul in den *Recueil des ordonnances des Pays-Bays*, IIe Série, Tom. II, p. 559.
4) Exactionneerden, *d. i.* geld afpersten.
5) Zie over deze bul de *Inleiding* hierboven, blz. 566 v.

inwoenders der voorscreuen stede, ende scependom van dier die buyten der seluer stede ghestoruen ende ouerleden zijn, hoe wel sulcken ouerleden binnen synen leuen huys ende huysraet binnen onser voorscreuen stede van Mechelen houdende was, Ten ware dat hijt tselue by sinen testamente ende vterste wille geordineert hadde, oft dat hi zijn erfghenamen ende executeurs alle gader te samen wt haerlieden vrijen wille ende deuotie tselue begheerden ende daer toe den Prochiaen versochten.

ENde dat een yegelick mensche binnen Mechelen ende Scependom van dier, rijck oft arm, van wat state oft condicie hi si, kiesen ende verclaren sal te doen so groote ende cleyne wtuaert, met sulcken gheluyt ende licht, alst hem ghelieuen sal, ende in dien hi by sinen testamente oft andersins niet ghecosen oft verclaert en hadde, sal tselue gheschien tot wille ende discretie vanden erfghenamen oft executeurs sonder voorder ghehouden, bedwonghen oft gemolesteert te moghen wesen.

ENde als dye ouerlijder begheert heeft oft zijn erfghenamen ende executeurs begheeren hem te leggen in die kercke, dwelck men gewoenlick is te heeten Kercklijcken, soe sullen zij den Prochiaen gheuen voor zijn recht van huys ghelt, om dlijck te halen, wtuaert seuenste ende dertichste [1]), tsamen .xxx. stuuers. //

ENde en sal oeck nyemant gehouden wesen daer naer te doen eenich iaerghetijde, ten si dat hem ghelieue. [*A iij v*]

ENde voorts dofferghelt sullen dye inden rouwe staen [2]) geuen eenen stuuer.

ENde elck priester tot achten toe ten hoochsten, die welcke die voorscreuen Prochiaen sal mede mogen leyden om een kercklijck te gaen halen beyde prochiaen ende die Coster daer inne gerekent, ende niet meer, mitsgaders die priesters die inden rouwe staen [3]), ministreerders [4]) ende Canters [5]) sullen hebben elck twee stuuers ende niet meer.

---

1) Met „seuenste" en „dertichste" zijn de diensten bedoeld op den 7den en den 30sten dag na het overlijden. Voor alles dat de priester verricht zoowel bij als vóór en na de uitvaart ontvangt hij in het geheel 30 stuivers.

2) Die in den rouwe staen, nl. zij die in den lijkstoet medegaan.

3) Zie de vorige aanteekening.

4) Ministreerders, *d. i.* diakenen, acolythen of in het algemeen leeken die den priester bijstaan.

5) Canters, *d. i.* zangers.

ENde en sullen daer en boven nyet gehouden wesen den voorscreuen Prochiaen, priesters ende costers tsnoenens teeten te geuen oft eenich gelt daer voren te betalen.

ENde men sal in sulcken kercklijcken geuen dertich ponden waschs, sonder tselue ghetal te moghen excederene.

ENde voor trecht: dwelck men noemt Tpelle recht oft aerde recht [1]), roerende die voorscreuen kerck lijcken, en salmen daer voren die kerckmeesters van sinte Rombouts kercke niet meer betalen dan twalef carolus gulden om veertich grooten, ende ander prochiekercken thien gelijcke gulden.

ENde voor trecht vanden clocken te luyden, salmen geuen aenden ghenen dye sulcke recht ghewoenlick is te geuen voor den arbeyt vanden luyders, te wetene, int groot gheluyt met die meeste clocken ende schellekens tot ses poosen toe, sullen die
[*A iiij* r] luyders voor haren ar-//beyt hebben vier carolus gulden van .xl. groot, ende ander dye recht vanden clocken hebben gelijcke somme.

ENde voor tweede gheluyt met drie clocken, daer Rombout die meeste af is, sonder schellen, met vijf poosen, elck poose ghedragende voor den arbeyt thien, sal voort recht vanden clocken betaelt worden aduenant ende ghelijcke somme.

ENde dier ghelijcke salmen obserueren in dander geluyden met drie clocken, daer Maria ende die Welck clocke die meeste af zijn, consideratie ghenomen op den arbeyt vanden luyders.

WIllende datmen in alle ander prochie kercken haer reguleren sal, nae aduenant als bouen van sinte Rombouts kercke geseyt is, sonder oeck eenighe spijse oft anders vanden erfghenamen oft executeurs te moghen eysschen

ENde aengaende die middelbaer wtuaerden [2]) van tinnen candelaers ende andersins sullen onse voorscreuen ondersaten geuen. xv. pont was ende niet daer ouer.

Ende om dlijck te halen sal die prochiaen mogen nemen vier priesters, hem ende die coster daer inne begrepen, ende elck sal hebben eenen stuuer.

---

1) Nl. het recht om op eene bepaalde plaats in de kerk te begraven.
2) De begrafenis 2de klasse.

Ende in alle ander dinghen by redelike moderatie, nae aduenant dat bouen vanden kerck lijcken gheseyt is.

Ende nopende den cleynen wtuaerden [1]) daer en salmen den Prochiaen niet meer gheuen dan twee stuuers voor die misse te doene. Ende belieft den prochiaen gheen // misse te doen, *[A iiij v]* salmen eenen anderen priester mogen nemen, ende also vele ende also luttel offeren alsmen wilt.

Ende men sal niet ghebonden wesen in die keersse eenich ghelt te steken, noch oeck eenich seker ghetal vanden ponde van wasse te geuene, dan alleene na die ordinantie vander ouerleden oft geliefte [2]) vanden erfghenamen oft executeurs.

ORdinerende voorts aengaende den kinderen, die noch tot haer iaren van descretie niet gecomen en zijn noch tsacramente [3]) niet geweest en hebben datmen niet gehouden zijn sal eenighe wtuaert te doene, noch eenich recht te betalene, so wel den priesters als den kerckmeesters, anders dan voor den Prochiaen eenen stuuer.

Ende die misse hebben wil: sal voor al [4]) geuen twee stuuers, behaluen den armen luyden, die en sullen niet ghehouden wesen te geuen van begrauinge, so wel van oude luyden als van ionge kinderen, midts alleene betalende den arbeyt.

Ende aengaende tdoopsel, sullen onse voorscreuen ondersaten metten kinde gaende om tdoopsel te halen, in dien hemlieden gelieft yet te geuen, mogen senden een wasse keersse van een pont, ende daer ouer [5]) sonder ghehouden te wesen eenich ghelt daer inne te steken, welcke keersse die prochiaen sal moghen behouden.

Ende aengaende trouwene: daer af en sullen onse ondersaten niet geuen, bouen trecht dat die Prochiaen ende Costere gewoenlick zijn te hebben vanden voorboden oft voorbannen [6]).

Behouden dat die ghene die sullen willen getrouwet wesen, ter kercken comen sullen, ende gereedt we-//sen inden somer *B j r*

1) De begrafenis 3de klasse.
2) Naar het believen.
3) Tsacramente, *d. i.* ten sacramente.
4) Voor al, *d. i.* voor alles te zamen.
5) Dus ook iets zwaarder dan een pond mocht de kaars zijn.
6) De „geboden" of voorafgaande huwelijksaankondiging.

tusschen ses vren tot thien vren, ende inden winter tusschen acht vren tot elf vren.

Ende dye vrouwen dye wt haer kinder bedde gaen, om haer kerckganck te doen, sullen den prochiaen voorscreuen geuen twee stuuers van inleyden [1]), ende eenen stuuer opt boeck, sonder daer inne te begrijpen den armen luyden dye niet ghehouden en sullen wesen daer voor yet te geuen [2]).

Behouden dat sy oeck comen ende hem luyden presenteren sullen tusschen den voorscreuen vren, so bouen van trouwen gheseyt is.

Ende sullen die voorscreuen vrouwen in tkinderbedde haren voorscreuen kerckganck gehouden wesen te doen binnen den behoorliken ende gewoenliken tijt, Ten ware dat si ander siecten hadden, in welcken gevalle si luyden sullen mogen thuys blijuen tot dat si ghenesen zijn, sonder daer omme eenige compositie aen yemant vander geestelicheyt te betalen.

Ende die prochiaen sal begrauen dye vrouwen die int kinderbedde steruen sullen, sonder dat onse ondersaten eenich recht van kerckganck sculdich sullen wesen te betalen.

DEs so sullen die voorscreuen Prochianen ende ander Officiers vander kercke ghereet wesen, om onse voorscreuen ondersaten te administrerene die voorscreuen Sacramenten, alsse comen ende dat begheren, sonder hemluyden langhe te laten staen ende verbeyden, ten eynde dat wij niet gheoccasioneert en worden anders daer inne te versien.

---

1) Met „inleyden" is hier het binnenleiden van de herstelde kraamvrouw in de kerk bedoeld. In *De benedictione mulieris post partum*, in het *Rituale Romanum*, (ed. Augustae Taurinorum, 1874, p. 224) luidt het: Deinde porrigens ad manum mulieris extremam partem stolae, eam introducit in Ecclesiam, dicens: Ingredere etc

2) In de boven besproken bul van paus Calixtus III van 31 Mei 1456 leest men de volgende klacht over de geestelijkheid: si qua mulier ex fornicatione simplici, seu alias ex coitu illicito gravida facta prolem conceperit, adveniente tempore purificationis post partum faciendae, ad ipsam purificationem non nisi cum alicujus pecuniarum summae solutione admittitur et recipitur; ex quo nonnullae mulieres, non habentes unde ipsis officialibus seu officiariis satisfaciant, ultra tempus purificationis ex consuetudine seu alias introductum in domo permanere, purificationem postponere, seu illam ex toto dimittere, vel absque illa earum domos exire, aut pecuniam pro ea necessariam inter vicinos mendicare, et tempore baptisationis prolium etiam patres, qui alias ignoti sunt et de quibus nulla exstat infamia, nominare coguntur, non sine pravo exemplo et scandalo plurimorum. In den *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, IIe Série, Tom. II, p. 557.

Ontbieden daer omme ende beuelen onsen voorscreuen President ende luyden van onsen grooten Rade, Schoutet, Communemeesters // ende Scepenen, ende voort allen anderen Iusticieren, *B j* [v]
Officieren, inwoenders ende ondersaten onser voorscreuer stede van Mechelen ende binnen den scependom van dier, van wat condicie ende state si wesen moghen, ende elck van haer so hem toebehooren sal, dat si dese onse ordinantie ende alle die voorscreuen poincten ende articulen, ende elck van dier bysondere wel ende onverbrekelick te onderhouden, nv ende tot eewighen daghen, op die peyne van te betalen, tot onsen profijte, noch eens so vele als si luyden den voorscreuen vander geestelicheyt meer ghegeuen sullen hebben [1]) dan bouen verclaert is, Want wij niet en willen dat onse ondersaten byden voorscreuen geestelijcken personen meer oft voorder beswaert sullen worden, dan navolghende tghene des voorscreuen is.

ENde oft ghebuerde dat die voorscreuen vander gheestelicheyt oft kerckmeesters met dye voorscreuen redelijcke ordinantie ende rechte voorscreuen, niet en wilden te vreden wesen, Maer haer veruorderden die voorscreuen onse ondersaten te willen bedwinghen by Citatie oft ander geestelijcke procedueren, om meerder diensten te doen oft grooter sallarijs te hebben dan voorscreuen is. In dien geualle wij willen ende beuelen onsen voorscreuen President ende raet Schoutet, Communemeesters ende Scepenen van Mechelen ende allen anderen onsen officiers dient aengaen mach, des versocht zijnde van onse voorscreuen ondersaten, dat si soe wel den voorscreuen Capittelen, als andere geestelike ende weerlike personen, ende oeck die rechters sulcke Citatien contrarie onse voorscreuen ordinantien gedecerneert hebbende, Bedwinghen by apprehensie hanttastinge van alle hare temporele goeden, die voorscreuen Citatien ende geestelike procedueren costeloes en scadeloes te wederroepen ende te nyeute te doen.

Ende daer en boven te executeren wt hare temporele goeden die amende van twalef karolus gulden tot onsen profijte.

ENde ten eynde dat onse voorscreuen ondersaten dese ordinantie te bedt [2]) moghen weten, om hemluyden daer naer te reguleren, Wij willen ende ordi-//neren onsen voorscreuen Schoutet van Mechelen, dat hi van stonden aen die selue ordinancie [*B ij* [r]]

---

1) De boete zal het dubbele bedragen van hetgeen zij aan de geestelijken van wie in het voorafgaande sprake is te veel gegeven zullen hebben.

2) Te bedt, *d. i.* te beter.

wtroepe ende condighe inden bedrijue van zijn officie, daermen ghewoenlick is wtroepinge ende publicatie te doene.

ENde datmen twee tafelen doe maken daer inne ghestelt ende ghescreuen sal zijn in franchijne die copie auctentijck van dese ordinancie, om doen [1]) te hanghen opt Paleys, ende dandere binnen Stadthuys der voorscreuen stede, op dat een yeghelick die lesen mach.

¶ Want ons also gelieft, Des torconden hebben wij onsen Se
ghel hier aen doen hanghen. Ghegeuen in onser stadt van
Bruesele den .xxiij. dach van Meerte, Int iaer ons
Heeren duysent vijf hondert ende .xxviij. voor
Paesschen. Ende van onsen Rijcken, Te we
tene vanden Roomschen ende Germa-
nien thienste ende van Castillien
ende ander twalefste, Gescre-
uen opte ploye Byden
Keyser in sinen
Rade. L.
soete.
.·.

¶ Dese boecxkens salmen vinden int
Gulden Missael. //

---

1) Lees: deen, *d. i.* de eene.

Die Coronatie van den Keysere te Boloingen.

INLEIDING.

Sedert de plundering van Rome en de gevangenneming van paus Clemens VII door de troepen van Karel V is veel veranderd. Clemens VII is vrijgelaten. De paus en de keizer hebben vrede gesloten. In Februari van het j. 1530 wordt Karel V door den paus te Bologna plechtig als keizer gekroond. In en buiten het gevolg van Karel V moeten verscheidene Nederlanders daarbij tegenwoordig geweest zijn. De bekende kardinaal Willem van Enckevoort, de eenige Nederlander die (vóór kardinaal Van Rossum) ooit het purper gedragen heeft, bekleedde bij die gelegenheid eene gewichtige plaats [1]. In het vaderland moet wel eene levendige belangstelling in deze gebeurtenis geheerscht hebben. Om aan de opgewekte begeerte naar eenig bericht omtrent het beloop daarvan zoo spoedig mogelijk te voldoen, schreef een ooggetuige [2] het beknopte verslag, dat in den vorm van een vlugschrift met den titel „Die Coronatie vande .K. M. te Boloingien", enz. werd verspreid [3].

Er bestaat een ander verhaal van genoemde kroning, ten beste gegeven door Coelestinus in zijne „Geschiedenis van den rijksdag te Augsburg" [4]. Dit bericht is uitvoeriger; het berust blijkbaar hier

1) *Die Coronatie*, bl. 1 v; hierachter, blz. 586.

2) *Die Coronatie*, bl. 4 r; hierachter, blz. 590.

3) *Die Coronatie* is gedrukt met Gothieke letter in octavo-formaat. Aantal bladen: 4. Aantal regels per bladzijde: 32. Signatuur ontbreekt. Plaats en drukker worden genoemd onder de laatste bladzijde: Tantwerpen ... Bi Iacob van Liesuelt. — Hoogte: 20 c.M.; breedte: 13.5 c.M. Een exemplaar bevindt zich in de Bibliotheca Thysiana te Leiden.

4) G. Coelestinus, *Historia comitiorvm anno M. D. XXX. Avgvstae celebratorvm*, Francofordiae cis Viadrum, 1577, in-fol., fol. 16 r—18 v.

en daar op officiëele bescheiden; het ziet er daarom geleerder en nauwkeuriger uit. Niet in alle opzichten echter bezit het eene grootere waarde dan ons vlugschrift. Op één belangrijk punt is het laatste juister dan het werk van Coelestinus. Tusschen beider voorstelling namelijk van de opeenvolging der talrijke plechtigheden valt heel wat verschil op te merken. Doch de beste voorstelling is die van onzen ooggetuige. Hij begint zijn verhaal op Dinsdag 22 Feb. 1530. Op dien datum heeft reeds de keizer in de kapel van het paleis te Bologna na voorafgaande zalving in tegenwoordigheid van Clemens VII een eed gezworen, en vervolgens van dezen zwaard, schepter, ijzeren kroon en rijksappel ontvangen [1]. Coelestinus daarentegen vangt zijne mededeelingen aan op Donderdag den 24sten [2]. Toch is hetgeen op Dinsdag was voorgevallen hem niet geheel onbekend geweest. Maar wat hij dienaangaande in zijne bronnen heeft gevonden, heeft hij ingeweven in zijn verhaal van het gebeurde op Donderdag [3]. Zijne voorstelling is daardoor verward geworden.

Dat de beschrijving van onzen ooggetuige in hoofdtrekken op grooter juistheid aanspraak kan maken dan het bericht van Coelestinus, wordt bevestigd door de bul van paus Clemens VII van 1 Maart 1530, waarin de kroning die heeft plaats gehad den volke bekend gemaakt wordt. Ook dit stuk begint bij Dinsdag 22 Februari, en de verschillende ceremoniën volgen elkander hier in dezelfde orde op als in ons vlugschrift [4].

Op een punt van ondergeschikte beteekenis bestaat tusschen het verhaal van „Die Coronatie" en dat van Coelestinus een verschil, dat bijna onverklaarbaar schijnt. Beide houden in, dat in de kerk van St. Petronius rondom het hooge koor eene galerij of tribune was aangebracht [5], van waar men goed kon zien wat er plaats had. De toegang tot die galerij werd verkregen door het betalen eener zekere som [6]. Coelestinus nu verzekert, dat een aanzienlijk gedeelte

---

1) *Die Coronatie*, bl. 2 v—3 v; hierachter, blz. 587—589.

2) Coelestinus, *Historia*, fol. 16 r.

3) Coelestinus, l.l., fol. 17 r.

4) Bul van Clemens VII van 1 Maart 1530, in het *Magnum Bullarium Romanum*, Luxemburgi, 1727, Tom. I, p. 683; in Duitsche vertaling: *Pabst Clementis des VII. Bulle*, bij J. G. Walch, *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften*, Halle, 1745, in 4°., Th. XVI, Sp. 755—759.

5) *Die Coronatie*, bl. 2 v; hierachter, blz. 588, Coelestinus, *Historia*, fol. 16 r.

6) Coelestinus, l.l.

van dat timmerwerk wegens de menschenmassa die zich er op bevond bezweken is en dat daarbij tal van personen naar beneden zijn gestort [1]). In de beschrijving van onzen ooggetuige wordt hierover het stilzwijgen bewaard. Als het werkelijk geschied is, kan het hem onmogelijk onbekend gebleven zijn. Heeft hij misschien opzettelijk nagelaten er van te gewagen, uit vrees dat men het in het vaderland als een slecht voorteeken voor de regeering van den keizer zou kunnen beschouwen?

In het algemeen dient te worden erkend, dat het verhaal van Coelestinus dat van ons vlugschrift in belangrijke mate aanvult. O. a. vindt men daar de bewoordingen van twee eeden die Karel V afgelegd heeft. Midden in de kerk op de knieën liggende vóór den paus heeft hij gezworen: „Ik Karel, koning en bij de gratie Gods aanstonds keizer der Romeinen, onder aanroeping van God en den heiligen Petrus, beloof, betuig en zweer, dat ik in de toekomst naar mijn krachten, aard en vermogen, steeds de verdediger zal zijn van de pauselijke waardigheid en van de Roomsche kerk; dat ik aan de rechten der kerk geenerlei geweld zal aandoen; maar dat ik des pausen macht, jurisdictie en heerschappij, voorzoover zij hem zal kunnen toebehooren, zal bewaren en beschermen; waarvan ik God zelven tot getuige aanroep en deze heilige evangeliën" [2]). Op eene andere plaats, nl. in eene zijkapel, zwoer Karel V ten overstaan van kardinaal Farnese: „dat hij het katholieke geloof zou bewaren, de kerk verdedigen, de rechtspraak besturen, het rijk in stand houden, weduwen en weezen, en verdere hulpbehoevende personen beschermen, en den paus de verschuldigde eer bewijzen" [3]).

Na het zweren van beide eeden is de keizer naar Duitschland vertrokken voor den rijksdag te Augsburg. Deze rijksdag hád ten doel zoowel om te handelen over de godsdienstige geschillen als om maatregelen te beramen voor den oorlog tegen de Turken.

Door geheel West-Europa werd de uitslag van dien rijksdag met spanning afgewacht. Nog koesterden de Protestanten eene flauwe hoop, dat de keizer hun zekere tegemoetkoming zou betoonen. Maar wie de kroning te Bologna hadden bijgewoond, — konden zij nog in twijfel verkeeren, welke zijde Karel V kiezen zou?

---

1) Coelestinus, *Historia*, fol. 16 r.
2) Coelestinus, *Historia*, fol. 16 v, 17 v.
3) Coelestinus, *Historia*, fol. 17 r.

Die Coronatie vande .K. M. gheschiet te Bo-loingien. Den .xxij. dach in Februario nv lest leden.

[a j v]

¶ Die Coronatie van den Keysere gheschiet te Boloingen Den .xxij. dach in Februario

DEs dijstdaghes[1]) den xxij.sten in Februario is die pauselijke misse gesonghen geweest bi mijn heere den Cardinael Enckeuoirt[2]), de welcke gecleet zijnde in priesterlijcken abyte was inde Capelle vanden Palayse verwachtende de Keyserlijcke Maiesteyt, voor de welcke ghedeputeert waren acht Prelaten hem assisterende, aenhebbende huere bisscoplijke cappen ende mijters, ende die twee leste Cardinalen te weten die Cardinael de Medicis, ende de Cardinael Doria tusschen de welcke quam die Keyserlijcke Maiesteyt ende voor hem ghinc groote menichte van heeren so costelijcken ghecleet ende verchiert datment selue niet en soude connen scriuen noch geloouen want den rijcdom so groot was, dat hem elckerlijck[3]) bouen maten seer daer af verwonderde. Ende na dien dat sine Maiesteyt ghecomen was tot bi den hooghen outaer, viel de selue op haer knien voor den ghenen die de misse dede De welcke aldaer dede op lesen de bulle ofte brieuen van zijnder auctoriteyt ende macht. Daer na dede hi een relaes oft oratie in latine bider seluer verhalende veelderley groote feyten bi sine[4]) predecesseurs oft voorgangers gedaen zijnde, vermanende sine Maiesteyt dier gelijcken ende meerdere te willen doen, hem hertelic recommanderende theylige kersten gelooue ooc onse moeder de heylighe kercke.
[a ij r] Ende na desen so viel zijn .M. op haer knyen // ende las sekere dinghen my ontkennelic wesende[5]) ende swoer op tmissael ten bijstant[6]) altijt vanden cardinalen ende gedeputeerden Prelaten

---

1) Des dijstdaghes, *d.i.* des Dinsdags.
2) De bekende Nederlander Willem van Enckevoort.
3) Elckerlijck, *d.i.* iedereen.
4) Sine, nl. des keizers.
5) „My ontkennelic wesende" wil zeggen: waarvan ik niet in de gelegenheid was recht op de hoogte te komen.
6) Ten bijstant, *d.i.* ten overstaan.

voorsz, die alle daer na op huer knyen vielen ter eerden ende de sangers songen als doen de letanijen ende nae dien dat daer seer vele oratien ofte gebeden gedaen ende gelesen waren so werden de mouwen van zijn wambeis ontdaen ende zijn .M. armen gesalft metten heiligen olie, ende insgelijcx ontdede men zijn hemde ende werden ooc gesalft zijn scouderen, altijt ondertusscen lesende oratien ofte gebekens [1]). Hier na so ghinc zijn Maiesteyt inde sacristie ende quam weder om daer wt gecleet met eenen langen mantele van gouden laken ende een ronde coliere ofte cappe geuoedert met arminen. Ende als doen was onse heylige vader de paus daer teghenwoordich metten anderen cardinalen na huer lieder costumen, de welcke ghinc de .K.M. te gemoete totter doren toe vander voorsz capellen [2]) ende men ghinc de misse beghinnen, ende de .K M sadt neffens den Paus op eenen leegen [3]) stoel ofte setel ende na dat depistele gesongen was so stelde de .K. M. hair op huer knyen voor den Paus Die na dat hi sekere oratien gelesen hadde hem gaf dat sweert so seer sconc ende rijckelic wesende van gesteenten dattet te dier plaetsen daer af seer verlicht was, ende werdt bi zijnre .M. drie mael al bloot wt getrocken, ende ter stont daer na biden handen vanden Paus hem aen gegort, ende achteruolgende de selue maniere van oratien te lesene ende te bidden so gaf hi hem den septre seer costelic zijnde ende scoone, ooc de yseren croone, de welcke hi weynich tijts op zijn hooft hadde, want de paus gelesen hebbende twee oratien, stelde hem de tweede crone op thooft met een cleyn bonetken van root crammozijn fluweel waer af ick v de scoonheyt ende costelicheyt niet en scriue want tware qualic te doen als ghi wel bemercken muecht ende inder slincker hant so gaf hi hem eenen gouden appel // wesende infi- *[a ij r]*
gueren gelijc de werelt met eenen cruce daer op al verheuen met costelijcke gesteenten [4]). Ende nadien dat Te deum laudamus gesonghen was, so ghinc de .K.M. weder om sitten ter seluer plaetsen in eenen setele twee trappen hooger ende als de misse gedaen was totten commuyne [5]) toe ende na dat de ghene diese celebreerde gecommuniceert hadde so heeft de .K.M. na vele ceremonien met groter deuocien dat weerde heylige Sacrament ontfangen, ende is weder om op sinen stoel comen sitten stellende weder op zijn hooft de Croone die mijn heere de marcgraue van Montferrat hielt, ende

1) Gebekens, *d. i.* gebedjes.
2) Nl. de keizer ging den paus tegemoet.
3) Leegen, *d. i.* lagen.
4) De gesteenten waren en relief op het kruis aangebracht.
5) Het „commune sanctorum" (martyrum, confessorum, virginum, etc.), dat naar gelang van den datum in de mis wordt ingelascht.

den septre mijn here Astorche, de werelt de hertoge Aleander de Medicis. Dander heeren stonden bi de trappen vanden stoele vanden paus elck na huere digniteyten ofte weerdicheden, ende also de misse gedaen zijnde zijn si tsamen gekeert in huer palaysen ende logisen met grooten gheluyte van musijcke ende artellerijen

Des vvoonsdaechs so de

de men groote neersticheyt om die stadt te vercieren ter plaetsen daer de .K.M. soude passeren gecroont, oock de kercke van sinte Petronius, ende vanden palayse [1]) totter voorscreuen kercken was een brugge ofte galerije gemaect, te weten vander eerster plaetsen vanden palayse totter eerster poorten toe vander voorsz kercken [2]). In welcke kercke was een galerije hooger dan tplatte vanden hoogen outaer al ront omme den hoogen choor, welcke galerije was verchiert met veelderley scoon ende rijckelike dinghen ende costelicheden, wesende de selue brugge ofte galerije vander breeden van ontrent .xviij. voeten, comende binnen ouer als geheele kercke vol galerijen so dat een seer excellent dinc was tot meerder commoditeyt oft bequaemheyt vanden volcke //

[a iij r]

Ende des anderen daechs

te weten op sinte Matijs dach seer geluckigen dach want sine .M. op sulcken dach gheboren was, waer af nv goede memorie is [3]) tselue so vele iaren geleden te sine. etcet. ontrent .xiiij. vren [4]) so quam ouer de voorscreuen galerije onse heylige vader de Paus met allen sinen Cardinalen ende Bisscoppen met hueren mitren op thooft, aenhebbende huere cappen, ende werden biden sangers gesonghen priemen ende tercien. De welcke gesongen wesende so begonst de Paus hem aen te doene om de misse te singene, ende binnen middelen tijde [5]) so quam de Keyser ouer de voorsz galerije ende voor hem ghingen de heere Ferrays ende mijn heere Putze

---

1) Het nog bestaande Palazzo Communale. Zie de bul van Clemens VII, van 1 Maart 1530, in het *Magnum Bullarium Romanum*, Luxemburgi, 1727, Tom. I, p. 683, col. 1.

2) Over het groote plein, de Piazza maggiore (tegenwoordig Piazza Vittorio Emmanuele), was een houten brug gemaakt van het paleis naar de kerk van St. Petronius. Daarover gingen de paus en de keizer met hun gevolg.

3) Hierop volgt een *accusativus cum infinitivo.*

4) „Ontrent .xiiij. vren" wil zeggen: omstreeks 2 uren na den middag.

5) „Binnen middelen tijde" beteekent: onderwijl.

met so vele heeren ende edele mannen so rijkelic geabitueert [1]), datmen met pennen niet en mocht gescriuen noch met tongen gespreken tbrocaet ende voederingen costelicheden ende gesteenten, ende ongeloouelijke dingen die daer waren, ende de .K.M. was gecroont metter heyliger croonen, ende voor hem so ghinc de Marcgraue van Montferraet gecleet met eenen seer langen cleede van fluweel cramosijn met eenre coletten oft cappen eensdeels geuoedert met armijnen [2]) hebbende op zijn hooft een bonette als een hertoge. Daer na de hertoge van Vrbijn ghecleet met eenen langen tabbaerde van sattijn cramosijn, ende met ghelijcker coletten ofte capruynen [3]) opte maniere vande Albanesen ghefriseert met goude, hebbende alleenlijck sinen rechten arm buyten metten sweerde. Daer nae mijn heere de Marcgraue van Brandenborch ghecleet zijnde met sattijn cramosijn seer lanck, draghende dye werelt, ende daer na de hertoge van Sauoyen aenhebbende een seer lanc cleet van fluweel cramosijn met een colet of cappe hebbende in zijn hant de crone ende een hertoochlike bonet van // fluweel cramozijn [*a iij* [v]] blinckende van gesteenten, volgende so grote menichte van heraulten ende ander ceremonien dat ommogelic ware om seggen Ende de .K.M. comende inde kercke van sinte Petronius ghinc in een capelle te slincker hant wesende opte voorsz galerije ende aldaer deden de canoniken sekere ceremonien gelijckerwijs als si op dinxdach voorsz gedaen hadden. Ooc in een ander capelle so deden sy ander ceremonien ende daer na so quam die Keyser wt ende ghinc na den hoogen choor, aldaer hi bider doren vanden seluen neder viel ter eerden, ende als doen begonsten die sangers de letanijen, singende altijt bidt voor hem [4]), ende voert quam sine M. aldaer de Paus was ende aldaer bi wesende deden si deen den anderen reuerencie, ende daer was eenen stoel oft bancxken gestelt om dat hi daer op knielen soude al ouerdect met goude lakenen. De paus begonst de misse ende als den Confiteor geseyt was ghinc hi teynden vanden choor sitten op eenen grooten stoele, ende de .K. M. ghinc buyten den seluen choor sitten op eenen setele seer rijckelic ghestoffeert ende de heeren saten ter siden van hem, aldaer dat die Croone, de werelt, den ceptre, ende tsweert gebrocht werden opten outaer, ende na dat beyde die epistelen te weten in latijn ende griecx gesongen waren So quam de Keyser metten voorsz

---

1) Geabitueert, *d. i.* gekleed.

2) „Armijnen" is hetzelfde als „hermelijn, hermelijnbont". Zie Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 's-Grav. 1894, Dl. III, kol. 377.

3) In het voorafgaande wordt „coletten" met „kappen" omschreven.

4) In plaats van het gewone „ora pro nobis" liet men op de aanroeping van iederen heilige volgen: ora pro eo.

ceremonien voor den paus aldaer hi hem stelde op zijn knien, ende na dat ons heylighe vader de Paus ouer hem geseyt hadde sekere oratien, so presenteerde hi hem dat sweert dwelck wert tot drie reysen toe opheffende vertoont, ende hem aen gegort als op dinxdach voorsz De Keyser was gecleet als een priester so onder als bouen, met een cappe so rijckelic verciert met baggen [1]) ende costelijcken gesteenten so dat ongeloouelic ware. Ende wesende aldus sine M. voor onsen vader den paus so wert biden bisschop van
[*a iiij* r] Pistoye vanden voorsz hoogen outaer gebrocht die Croone // den ceptre, ende de werelt, elc bisondert deen na dander [2]), ende de paus lesende altijts wt eenen boecke stelde hem de Crone opthooft, ende gecroont zijnde so wert hi gestelt ter rechter hant op eenen setele so hooge als was den stoel vanden paus, ende hem wert in zijn rechte hant gegeuen de werelt ende inde slincke hant het sweert ende bleef also staende tot dat heilige euangelie gesongen was bijden alre eerweerdichsten heere den Cardinael Cesarini, ende daer na wesende zijn .M alleenlijcken gecleet metten ondersten cleede hebbende de Crone op thooft op tvoorsz cleyn crammosijn fluweelen bonetken ghinc aenden outaer ende seyde den Credo ende sadt daer op eenen leegen stoel totter tijt toe dat ons heylige vader de Paus aenden outaer quam om voorts te celebreren ende als de paus daer toe van zijnre voorsz plaetsen gegaen was so volchde de .K.M. ende dat weerde heylighe Sacrament was aldaer ghebrocht. Ende de paus communiceerde vore ende daer na so gaf hi dat den Keyser. Ic sittende op mijn paert ofte coursier voorde orgelen ben als doen van daer gereden door de sacristie om te comen in een seker strate om aldaer den staet [3]) te sien passeren te peerde met alle den edeldomme [4]), ende also quamen si deen na dander ende inde Confalonerie so quam heer Engel van Ranucio inde stede vanden Senatoor van Roomen op een peert seer rijckelic gebardeert [5]) met eenre bannieren te weten eenen standaert. Maer eerst den standaert van onse Collegie representerende den Durbijn van Roomen. Daer na heer Laureys cibo vore met een baniere, ende Graue Loys Rangone, ende een neue vanden Graue Cesarini al geheel gewapent op een gebardeert peert seer lustich om sien, hier na so vele heeren dat wonder was om sulcken pompe taensiene. Daer na dat weerde heylighe Sacrament met seer vele tort-
[*a iiij* v] sen gedragen wordende onder een pauwelioen, ende doen volch-//den

1) Baggen, *d. i.* gouden sieraden.
2) Kroon, schepter en wereldkloot werden ieder afzonderlijk heengedragen.
3) Staet, *d. i.* stoet.
4) Edeldom, *d. i.* adel, edelen.
5) „Gebardeert" beteekent: geharnast.

de Cardinalen voorts de herauten, artciers [1]), die schiltknechten te peerde ende andere, hier na ons heilige vader de paus ende de .K. M. onder een Pauwelioen ende voor hem so wert ghelt gesaeyt te weten in gouden stucken dobbele ducaten, enckele ducaten, ende halue ducaten. Item in siluere penninghen van .xviij. ix. ende .vj. bolonginen, daer af ic v v [2]) denieumare [3]) seynde.

¶ Gheprint Tantwerpen op die Camer poort
brugghe. Inden schilt van Artoys Bi
Iacob van Liesuelt //

---

1) Artciers, *d. i.* boogschutters (archers).
2) Het tweede „v" is overtollig.
3) Lees: de nieumare.

De Keyserlike maiesteyt
te Moenighen ende te Ausburch.

INLEIDING.

Niet lang na zijne kroning te Bologna begaf Karel V zich naar Augsburg tot het bijwonen van den rijksdag. Op de reis van Italië werd hij op verscheidene plaatsen met groot eerbetoon ontvangen. Schitterend was o. a. de hulde die hem te Munchen gebracht werd. Weldra naderde hij Augsburg. Daar bevonden zich reeds de gezamenlijke leden van den rijksdag, keurvorsten, hertogen, graven, aartsbisschoppen en bisschoppen, kortom alle voorname wereldlijke en kerkelijke heeren van Duitschland. Met de aanzienlijkste burgers der stad vormden deze allen een grootschen stoet, die den keizer tegemoetging. Nadat de keizer en zijn uitgebreide gevolg, waaronder zijn broeder Ferdinand, koning van Hongarije, zich met hen vereenigd had, trokken allen in plechtigen optocht de stad binnen. Dit gebeurde op Woensdag 15 Juni 1530. Den 16den Juni daaraanvolgende was het Sacramentsdag. Aan de jaarlijksche processie namen toen al de genoemde vorsten en verdere wereldlijke en kerkelijke grooten deel, slechts een klein aantal Protestantsche vorsten uitgezonderd. Ook de keizer is met die processie té voet medegegaan.

Van den intocht te Munchen en te Augsburg, alsmede van de vermelde processie, wordt eene beschrijving gegeven in het vlugschrift, waarvan de lezer hierachter een herdruk ontvangt. Ook dit bericht heeft dienst gedaan als nieuwsblad. Waarschijnlijk is het afkomstig van een der Nederlanders in 's keizers gevolg (bijv. van Cornelis Schepper, een van de keizerlijke secretarissen?). Het moest strekken om de belangstellenden in het vaderland zoo spoedig mogelijk omtrent het gebeurde in te lichten [1]).

---

1) *Hoe de Keyserlike maiesteyt* enz. is gedrukt met Gothieke letter op 4 bladen

Tegenwoordig kent men er verschillende beschrijvingen van. Coelestinus geeft in zijne „Geschiedenis van den rijksdag te Augsburg" een tot in bijzonderheden afdalend verhaal van den intocht te Munchen [1]; zijn bericht van den intocht te Augsburg [2] is zoo uitvoerig als men maar wenschen kan. Meer dan éene beschrijving is te vinden bij J. G. Walch [3]. Förstemann's „Oorkondenboek voor de geschiedenis van den rijksdag te Augsburg" bevat twee berichten [4]. Eene beschrijving van den intocht te Augsburg en van de processie op Sacramentsdag heeft eene plaats gevonden bij Schirrmacher [5]. Een brief van Justus Jonas, twee dagen na de processie uit Augsburg aan Luther geschreven, mededeelende wat genoemde predikant zelf had bijgewoond, is afgedrukt door Kolde [6]. Nog bestaat er een vlugschrift in de Fransche taal, in het licht verschenen in 1530, dat, gelijk het hierachter herdrukte, als nieuwsblad heeft gediend. Wegens de zeldzaamheid der exemplaren is dit echter in de vergetelheid verzonken [7]. Al de vermelde beschrijvingen zijn, ofschoon zij in hoofdzaken overeenstemmen, onderling verschillend.

Aan deze literatuur valt nu ons vlugschrift „Hoe de Keyserlike maiesteyt ingecomen is te Moenighen ende Ausburch" toe te voegen. De inhoud is weder anders dan die van elk der genoemde be-

---

in klein quarto-formaat. Signatuur: A ij. Aantal regels per bladzijde: 33. Hoogte: 18.6 c.M.; breedte: 13.7 c.M. Plaats, jaar en drukker worden genoemd onder de laatste bladzijde: Tantwerpen by Michiel van Hoochstraten ... M.CCCCC. ende XXX. — Een exemplaar bevindt zich in de Bibliotheca Thysiana te Leiden.

1) *Qvo apparatv Caesarea et Regia Maiestates Monachium sint ingressae*, bij G. Coelestinus, *Historia comitiorvm Avgvstae celebratorvm*, Francofordiae cis Viadrum, 1577, fol. 69 r—71 r.

2) *Qva pompa, qvove apparatu Caesarea Maiestas Augvstam venerit*, bij Coelestinus, l.l., fol. 71 r—76 v.

3) *Einzug Röm. Käyserl. samt Königl. Majestät zu München*, bij J. G. Walch, *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften*, Halle, 1745, Th. XVI, Sp. 842—846; *Röm. Käyserlicher Maiest. Einreiten zu Augspurg*, a. a. O., Sp. 846—862; *Eine andere Beschreibung des Käyserl. Einzugs zu Augspurg*, a. a. O., Sp. 870 ff.

4) K. E. Förstemann, *Urkundenbuch zu der Geschichte des Reichstages zu Augsburg*, Halle, 1833, Bd. I, S. 257, 263.

5) *Wie die keiserliche maiestat zu Augsburgh ankommen*, en: *Was am tage Corporis Christi sich zugetragen hat*, bij F. W. Schirrmacher, *Briefe und Acten zu der Geschichte des Reichstages zu Augsburg*, Gotha, 1876, S. 54—59, 59—62.

6) *Jonas an Luther*, 18 Juni 1830, in de *Analecta Lutherana*, herausg. von Th. Kolde, Gotha, 1883, S. 134—138.

7) *Lentree de la tressacree maieste imperialle faicte en la ville de Ausbourg Lan M. cincq cens et XXX.*, [achteraan:] Imprime en Anuers, 1530, 4°.

schrijvingen. Wie de moeite wil nemen ze te vergelijken, de verspreide trekken tot een gemeenschappelijk beeld te vereenigen, zal waarschijnlijk eene nauwkeurige voorstelling van den gang van zaken verkrijgen. Reeds de talrijkheid der berichten geeft te verstaan, welk gewicht de tijdgenooten aan den rijksdag van 1530 — den eersten na dien van Worms waarop de keizer in persoon tegenwoordig was — gehecht hebben. In de beteekenis daarvan hebben zij zich waarlijk niet vergist. De overhandiging van de Geloofsbelijdenis door de Protestantsche vorsten vormde een van de merkwaardigste oogenblikken der wereldgeschiedenis.

Justus Jonas schreef aan Luther, dat hij bij het voorbijtrekken van de processie op Sacramentsdag voornamelijk gelet had op het gelaat van Karel V. Wel moeten onder de scharen der toeschouwers de Protestanten met kloppend hart hunnen keizer voorbij hebben zien gaan, in eene eenvoudige bruine kleedij, blootshoofds in de brandende zon, met eene waskaars in de hand achter het sacramenteele brood, dat door zes vorsten onder een troonhemel werd voortgedragen. De vervaardiger van ons vlugschrift schijnt dit zonder eenige ontroering te beschrijven, enkel zakelijk weergevende wat hij had gezien [1]).

---

1) *Hoe de Keyserlike maiesteyt* enz., bl. 4 v; hierachter, blz. 605.

Hoe de Keyserlike maie-
steyt ingecomen is te Moenighen, op den .x. dach
Junij int iaer M.CCCCC. ende XXX.

¶ Hoe de Keyserlijke maiesteyt vanden Kuervorsten ende
vorsten in sijn incoemste voer Ausburch op den .xv. dach
Junij ontfangen is geweest. Ende hoe die omganc
op den feestelijcken dach des licbaems Christi
Jesu, den .xvi. dach Junij te Aus-
burch gehouden is geweest.

[*A j* r] ¶ Hoe de Keyserlijcke Maiesteyt ingereden is te Moenighen op den .x. dach van Iunij int Iaer M.CCCCC.XXX.

DEs vridaechs op den .x. dach van Iunij is de Keyserlijcke Maiesteyt, met den Coninck van Beemen ende Vngarien Ferdinando, omtrent te .v. vren na noen te Moenighen inghereden, ende met groote triumphe, van beyde Vorsten van Baeyren hertoch Willem, ende hertoch Lodewijc, met .v. hondert wel gheacoutreerde [1]) perden int blanck harnas met rode paltrocken [2]) ende plumagien verciert, ende also is hi ontfanghen geweest. Ten eersten hebben die Vorsten huer geschut groot ende cleen .c. stucken op raderen ende wielen, ooc sommighe mortieren, ende haghebussen, een half mile wechs van Moenighen geuoert, ende daer een poel wesende daer hebben si die eerde in gheworpen, ende een slot van hout ende doecken daer op ghemaect. Als nv de Key. ma. daer quam, die knechten die de Key. ma. te gemoet quamen wter stat, hebben dat slot bestormt, daer na heeftmen al dat gescut daer op ghescoten, ende daer van is dat slot ontsteken ende verbrant, oec sommige mortieren hebbense gheviert [3]) ende ghelost, in alre manieren gelijcmen pleech alst ernst doet, dat heeft de Key. ma. wel behaecht Daer na is de Key. ma. gereden totter brugge, daer heeft men in de riuiere ghebadt een gescildert vat, eenen daer op sittende [4]) na de coluer van baeyren, ende de vischers sijn gecleet gheweest van eenre coluere, op huer schepen comende, ende si hebben dien af willen steken, ende alsoe hebben si ghebadet [5]) etc. Als nv de Key. ma. quam inde valleye an de poorte is een berch ant water met scone tapitserie verciert gheweest, daer onder heeftmen die historie van Bester hebrara gespeelt.
A ij r Ende voort an comende bi tvleeschuys heeftmen // een ander gespeelt,

---

1) Gheacoutreerde, *d. i.* opgetooide.
2) Paltrocken, *d. i.* dekkleeden, schabrakken.
3) Gheviert, *d. i.* afgevuurd.
4) Er zat een man op. Waarschijnlijk was het een houten man.
5) De vertooning was een spel. Bij de pogingen om den man van het vat te stooten geraakten de schippers te water.

geheeten Thomiris in tippum. Ende dat derde bi den slote, dat is gheweest Cambises van persen. die al met hueren personagien ende cleedinge, seer lustich toe gemaect sijn geweest, ende tuscen beyde de historien is een schoon slot ande merckt lustich gemaect, dat heeftmen laten af vallen [1]), ende heeft een groot geluyt onder tvolck ghemaect, Int corte. Daer heeft een alsulcke costelijcke triumphe gheweest, ic en gelooue niet dat de Key. ma. meerder eere ghescien sal, want gheen cost en is daer an gespaert Ende vier Vorsten te Moenighen neffen de Key. ma. ende Con. ma. hebben gereden, de Cardinael Campegius saltzburch [2]) Luyc, Trenten, bisscop van bassau [3]), brixen, vorsten, hertoech Frederijck, Ottho henricks, Marcgraue Frederick, ende Hans Albrecht ende die van Bollisschen met spaense gheestelike heeren sonder ghetal. Graue van assouwen [4]) en was noch niet te Moenigen gecomen. Dit is geschiet te Moenigen saterdaechs op den elfsten dach van Iunij.

¶ Dese nauolgende Kuervorsten ende Vorsten sijn eer dat de Keyserlijcke maiesteyt quam te voeren Tausburch inghereden ende ghecomen gheweest.

ALs de Reycxdach wtgeroepen was op den eersten dach van Mey So is daechs daer na inghecomen hertoech Hans van sassen etcet. Kuervorst hertoech Hans Frederick sijnre genaden sone. Franciscus hertoech te lunenburch. Ende Wolf vorst te anhalt.

Daer na, na sommige dagen hertoech Ioergen van sassen sone, ende met hem een Vorst van Anhalt. //

Daer na Marcgraue Ioachim te Brandenborch, hertoch te stettin *A ij*
ende Pomeren. etcet. Kuervorst, ende met hem Frederic sijner genaden sone, hertoch Henrick van broenswijc Philips lantgraue van hessen, ende Vorst Hans van anhalt. hertoch Ernst van broenswijc, ende lunenburch. Philips biscop te spyers. Heer Herman eerts bisscop te cuelen, hertoch te westualen, ende administratuer stichs [5]) te Padeboren. etcet. Kuervorst. Albrecht Cardinael, eerts bisschop te Mens ende meydeburch. etcet. Kuervorst, Een geboren Marcgraue te brandenburch, hertoch te stettin ende Pomeren etcet. Marcgraue Ioergien te brandeburch. etcet. Ende met hem een lantgraue van luchtenburch. Hertoch Ioergie ende hertoch N. van

---

1) Een slot, inderhaast opgetrokken, liet men omvervallen.
2) De bedoelde bisschoppen en vorsten komen hieronder uitvoeriger voor.
3) Bassau, *d. i.* Passau.
4) Assouwen, *d. i.* Nassau.
5) Stichs, *d. i.* van het Sticht (Stift).

Pomeren. etcet. Ioergie hertoch te sassen, lantgraue in duringien, ende Marcgraue te meyssen. etcet. Heer Conraet bisscop te wittenburch, ende hertoch te Francken. N. bischop te aystede. Baltasar bisschop te constancien. Heer Eraet Cardinael ende bisscop te Luyc, eerts bisscop te valentien, hertoech te bullion, graue te loon.

Daer na swoendaechs na Trinitatis, op den vijftiensten dach van Iunij. Item die voergenoemde Kuervorsten ende Vorsten, ende andere heeren ende steden des rijcxs Smorghens ontrent vijf vren sijn si te samen opt stadt huys ghecomen. Ende si hebben met malcanderen beraden in wat manieren dat si de Key. ma. ontfangen souden. Nae noene sijn huere Kuervorstelijcke ende Vorstelijcke ghenade, wtghenomen de Cardinael Bisschop van Luyc de Key. ma. in dat velt te ghemoet ghecomen, des ghelijcx ooc tvoet volck van Ausburch

Ende als si totter Key. ma. ghecomen waren, soe is ieghelijck Vorst van sinen peerde ghedaelt, ende hebben de Key. ma. als hueren alder genadichsten heere ontfanghen, ende hebben aldaer een langhe tijt int velt bi malcanderen gheweest ende ghesproken. [*A iij* ʳ] Voor dan veerder ge-//reden so is hem te ghemoet ghecomen dat volc van Ausburch seer wel toe ghemaect ghelijck hier na volcht.

Ten eersten soe sijnder voer twalef bussen gheuoert, op elcke side ses, by dese waren gheordineerde scutters in witte cleedinghe. Na die selue sijn een groot getal knechten met hant bussen ghegaen. Daer na die burgeren al in swarte cleedinghe ende duersneden [1]), ende meesten deel hebbense fluwelen wambeysen gehadt. Na dese de cöopluyden in asscheverwe cledinghe al met satine doersneden wambeysen, ende met geel plumagien seer lustich om sien Dese hebben die andere nagheuolcht in menigerley cleedinge ontrent twe dusent met hueren harnas ende geweer in goeder ordinantien, met vier vaenkens, ende met huer trommelen ende pipen. Daer na die reysegers [2]) van Ausburch.

Ende ten eersten die bestelt waren, ende soudeniers van der stat in nagelverwe [3]) cledinghe becleet of teneyt [4]). Daer na die burgheren in swarte cleedinghe met witte side duertoghen [5]) al te samen in hueren harnas met witte plumagien, daer onder sijn oec geweest drie krijsers [6]) diemen noemt reysegers met gebaerdeerde [7])

1) „Duersneden". Zie beneden, aant. 5.

2) Die reysegers, *d. i.* de ruiterij. Zie Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 's-Grav. 1907, Dl. VI, kol. 1239 volg.

3) Waarschijnlijk is hier de kleur van den kruidnagel bedoeld.

4) Teneyt, *d. i.* in uniform gekleed.

5) „Duertoghen" zal wel hetzelfde zijn als het voorafgaande „duersneden".

6) Krijsers, *d. i.* krijgsknechten, krijgslieden (eig. schreeuwers).

7) Gebaerdeerde, *d. i.* geharnaste.

peerden seer huyps [1]) ende fijn toeghemaect. Na dese sijn dertich Fockers geuolcht al gecleet met asverwe cledinge. Daer na die coopluyden in leuerverwe rocken met geele mouwen ende boorden daer onder ses krijsers sonder bargen. Daer na noch sommige soudeniers van Ausburch, de welcke al te peerde ende te voet. Welcker somme is geweest twe dusent ende twe hondert ende sestich. Ende si sijn een groot stuc weges buten der stadt ghetoghen, totter leck brugge, daer hebbense hen in een viercantige slach ordinancie gestelt. Ende als die Key. ma. aldaer voer bi passeerde, so hebben si al de bussen gescoten.

Ontrent de vijfde vre nae de noene, so sijnder dusent knechten inghetrocken met twee vaenkens, de welcke de Keyserlijcke maiesteyt om te waken hadde doen bestellen. //

Daer na omtrent acht vren is dye .Key. ma. met alle sijn volcke anghecomen, ende tvolc des Kuervorsten van sassen voer aen ghereden. Daer na de marcgraue Ioachim, nae dese, die van broenswijck, an [2]) dese de lantgrauen van hessen, ende also oec die ander vorsten. Daer na die twee hertogen van baeyren met vijf .c. peerden, ende de twe paltgrauen, Philips ende Otto henricks der ghebroeders twe hondert perden, al int root ghecleet, seer wel toegemaect in hueren harnas, met scoonen plumagien. Na dese sommige spaense heeren, Desen, sijn geuolcht sommighe edel Ionghelingen in rooder cleedinge, de eene nae de andere, die hebben op seer schoone paerden gereden, ende die hebben die Con. ma. van Vngarien toebehoort, Ter stont [3]) ander edele ionghelinghen, een groot ghetal, ende al in geel fluweel gecleet, hebben gereden ghelijc de eerste ende si hebben de Key. ma. toebehoort. Daer nae spaense heeren, gheuolcht sijn die trompers [4]), ende van dien veele, ende deen partie was des Keysers in geel ende in swart gecleet dye andere des Conincx, ende die in root ende wit gecleet, na die Oestericse maniere etc. Ende met de trompers sijn ghegaen drie duytsche trommeslagers, ende een met keteltrommelen. Daer na is ghereden die Con. ma. van Vngarien ende beemen, met alle duytsche vorsten, neffens hem luyden des Keysers ende Tconincks, met huer eyghen arsiers [5]), der welcker meer dan drie hondert sijn gheweest met hueren hellebarden ende gheweer. Daer na de Kuervorst van sassen Als des heyliges Roomschen rijcks eerts marscalc heeft selue persoenelijc tbloot sweert des Key. ma. voer hem gevoert. Ter stont is de Key. ma. in een costelijc gulden stuc [6]) inghereden op [*A iij* v]

---

1) Huyps, *d. i.* hupsch. 2) Lees: na.
3) Ter stont, *d. i.* onmiddellijk daarna.
4) Trompers, *d. i,* trompetters.
5) Arsiers, *d. i.* boogschutters (archers). 6) Stuc, *d. i.* kleed.

een wit peert onder den hemel dat is ouerdecsel, dat welcke hebben ghedragen vier wt den raet van Ausburch. Die de Key. ma. na hebben gheuolcht, de legaet vanden paus metten Cardinalen,
[*A iij* r] van Trenten, brixen // ende Saltzburch Daer na de reysegers wel geaccoutreert [1]) met harnas, ende met spijssen [2]) ende vaenkens mede, al sijn si gheweest in ghele cleedinghe. Daer na sommige Turken. Na den seluen, een machtich groot volc des Conincs van Vngarien, seer cierlijck in root ghecleet, nochtans en hebben si gheen harnas geuoert. Ten laetsten tpeerde ende tvoet volck van Ausburch, in die selue ordinancie ghelijck si hem te ghemoete comen waren.

Also is die Keyser. ma. onder des raets hemel bicans midden inde stadt comen. Die domheeren sijn daer met hueren hemel comen, den welcken ses domheeren gedragen hebben, ende die processie is hem te ghemoet gecomen Ende hebben de Keyser. ma. wt des raets hemel onder hueren hemel ontfanghen, daer onder heeft de Keyser. ma. ghereden totter domheeren kercke, al daer metten Coninck, Kuervorsten, ende Vorsten, is dye Keyse. ma. vanden paerde ghedaelt, ende inde kercke gheleyt, ende van eenen bisschop voer den altaer gheseghent etcet. Daer na is hi wederomme wt gegaen opt Paleys, ende daer na de Coninck van Vngarien, ende een ieghelijc Vorst is nae sijn herberghe ghereden etcet.

Met de Key. ma. sijn inghecomen dese nauolghende Vorsten, heeren, ende ambassaten [3]). De Legaet des paus, heer Bernaert, bisscop te trenten cardinael, heer Ioergi bisscop te Brixen, legaet. Heer Mattheus bisscop te Saltzburch, cardinael. Heer Christoffel, bisscop te Ausburch.

¶ Weerlijcke Vorsten.

Die duerluchtichste vorst ende heer Ferdinandus Coninck van Vngarien ende Beemen. Willem ende Lodewijc ghebroeders, Patlgrauen [4]) biden Rijn, Hertoghen in hoghe ende neder Baeyren. Frederic paltgraue anden rijn hertoch in Baeyren. Philips ende Otto henricks gebroeders paltgrauen. Des Conincx van Vrancrijc Am-
[*A iij* v] bassaet. // Ende de ambassaet vanden Venetianen.

Thoofghesin [5]) vander Keyserliker maiesteyt.

Marcgraue Guilermus van arschot. Marcgraue de villa Francka. De heer van Roy, groote hoofmeester. de here van Iulliers. Graue Henric van assouwen [6]). Ende veel spaense bisscopen ende heeren

1) Geaccoutreert, *d. i.* opgetooid.
2) Spijssen, *d. i.* spiesen.
3) Ambassaten, *d. i.* ambassadeurs.
4) Lees: Paltgrauen.
5) Thoofghesin, *d. i.* de leden der hofhouding.
6) Assouen, *d. i.* Nassau.

der welcke namen en hebbe ic inder haest niet connen getekenen. Die Coninginnen zijn te Isburch gebleuen, sie sullen oec, alsmen seyt, in corte daghen hier comen. Aldus hebt ghi gehoort opt alder cortste hoe de Key. ma. inghereden is, ende dat heeft seer costelijc geweest, waer van hem een iegelijc seer verwondert want men meent dat des gelijken incomens in duytsche lande noeyt gheschiet en is.

Op den eersten dach nae den inrijden, dat is op ons heeren eerwerdighen lichaems dach [1]), is de Key. ma. des gelijcke de Con. ma. ende veel andere vorsten ende heren, selue in persone met den hemel ende processie gegaen. Ten eersten sijnder veel toertsen ende kersen vande Grauen gedragen Ende de Key. ma. hofgesinne, heefter oec ghedraghen. Na dien, de trompers ende sommige met cimbelen, daer na die bisscop van Mens Kuervorst etcet. heeft dat sacrament gedragen onder die hemel, ende hem hebben geleyt de Con. ma. van Vngarien ter rechter hant, ende Marcgraue Ioachim Kuervorst ter slincker hant. Ende den hemel hebben gedraghen ses Vorsten, den hemel heeft nageuolcht die Key. ma. in eenen bruynen fruwelen rock, een bernende kerse in der hant dragende, daer na veel andere vorsten ende heeren, met seer veel volcks. etcet.

¶ Gheprent Tantwerpen by my Michiel van Hooch straten inde Rape. Int iaer M.CCCCC. ende XXX. op den .xviij. dach van Iulio. //

---

1) Zie over de processie op den Sacramentsdag: F. Pijper, *Middeleeuwsch Christendom, De vereering der H. Hostie*, 's-Gravenh. 1907, blz. 72 vv.

Onderwijsinge wter
Heyligher schriftueren, hoe wy
onse vianden als Christelijcke
Ridders wederstaen sullen.

INLEIDING.

Vier geschriften zijn in dit boekje vereenigd. De „Korte onderwijzing uit de H. Schrift, hoe wij onze vijanden, den Duivel, de wereld en ons eigen vleesch, als Christelijke ridders zullen wederstaan" gaat voorop (blz. 618—632). Daaraan wordt toegevoegd: „Het ware kruis der goede menschen; eene vertroosting in alle lijden" (blz. 633). De derde plaats is ingeruimd aan eene „Onderwijzing den stervenden mensch zeer troostelijk" (blz. 633—636); terwijl het geheel besloten wordt met een „Schoon referein" (blz. 637—639). Zijn al deze geschriften van denzelfden auteur? Er is niets dat ons belet dit aan te nemen. Zij ademen alle denzelfden geest. Maar het dient erkend, dat elk bewijs van eene gemeenschappelijke herkomst ontbreekt.

In het vervolg zal ik mij veroorloven te onderstellen, dat zij oorspronkelijk gevloeid zijn uit dezelfde pen — totdat nadere gegevens ons van het tegendeel overtuigen [1]).

Op den titel afgaande, zou men kunnen denken aan samenhang met het „Handboek voor den Christen Ridder" van Erasmus [2]). De inhoud is echter geheel verschillend. Wel bestaat er tusschen

1) Het boekje is gedrukt met zoogenaamde „caractéres de civilité" (de Duitsche schrijfletter), in klein octavo-formaat. Aantal bladen: 47. Aantal regels per bladzijde: 24. Signatuur: a ij—c vij. Hoogte: 12.5 c.M.; breedte: 6.6 c.M. Plaats en drukker worden genoemd op den titel. Het jaartal staat onder de laatste bladzijde. Een exemplaar bevindt zich in de Bibliotheek der Maatschappij van Letterkunde te Leiden.

2) Desiderius Erasmus, *Enchiridion militis christiani, saluberrimis praeceptis refertum*, in zijne *Opera omnia*, Lvgd. Bat. 1704, Tom. V, col. 1—66. Hiervan bestaat ook eene Nederlandsche vertaling: *Den Kerstelicken Ridder*, enz. Zie deze *Bibliotheca*, Dl. III, blz. 216—220.

Erasmus en onzen schrijver zekere geestverwantschap. Een merkwaardig standpunt neemt hij in. Ofschoon hij sterk overhelt naar de zijde der Hervormingsgezinden is hij geenszins los van de oude kerk. Hij behoort dus tot die middenpartij die men in de Hervormingsgeschiedenis allerwege ontmoet, maar van welke men te weinig weet, daar zij slechts een gering aantal schriftelijke gedenkteekenen heeft nagelaten. Van de rechtzinnige Roomsch-Katholieke leer wijkt hij verder af dan Cassander. Waarschijnlijk kan hij het best vergeleken worden met Cornelis van der Heyden, met Angelus Merula [1]) of met Cornelis Cooltuyn in den tijd toen deze pastoor te Enkhuizen was [2]); alle drie hebben immers het aanhangen van Hervormingsgezinde gevoelens met het bekleeden van den priesterstand vereenigbaar geacht. Was de schrijver van ons boekje dienstdoend priester, dan is hiermede meteen verklaard, hoe de boeken-censuur, uitgeoefend door Martinus Cools, oud-plebaan van Brussel, toestemming kon geven tot den druk [3]). De samenstellers van het „Toevoegsel op de lijst van verboden boeken", uitgevaardigd door den hertog van Alva in het j. 1570, hebben scherper toegezien en de „Corte onderwijsinge" op den Index geplaatst [4]).

Van hun standpunt hadden zij daarvoor goede reden. Over de zonde, het geloof en het middelaarschap van Christus handelt de schrijver in zuiver Protestantschen zin. Uit ons zelven zijn wij volgens hem niet in staat God te gehoorzamen. Daarom moeten wij alle betrouwen op eigen vroomheid, eigen wijsheid, eigen gerechtigheid vaarwelzeggen, alleen Christus in het geloof aangrijpen, den ouden Adam afleggen en den nieuwen Adam aandoen [5]). „Wat is het schild des geloofs?" Zoo wordt gevraagd. En het antwoord luidt: „niet anders dan dat geloof, hetwelk zich vasthoudt aan den wil en het Woord Gods. Als de Duivel onze conscientie verontrust en ons te binnen brengt, dat wij niet gedaan hebben naar de geboden en den lieven wil Gods, dan kunnen wij hem dit schild voorhouden, te weten onzen Heer Jezus Christus, in den

1) Deze *Bibliotheca*, Dl. IV, blz. 7, 114.

2) Hierboven, blz. 210. Vergel. blz. 195—198, 234—238.

3) *Een corte onderwijsinge*, quat. c, fol. xi r; hierachter, blz. 639.

4) Bij Chr. Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 243.

5) *Een corte onderwijsinge*, quat. b, fol. xi v, xij r; hierachter, blz. 630 v. Zie over de erfzonde quat. b, fol. vij r; hierachter, blz. 628.

geloove omhelsd en aangegrepen; waardoor wij mogen zeggen: welaan, ben ik een zondaar, zoo behoef ik geenszins te vertwijfelen, maar Christus Jezus is die man die voor mij gestorven is. Aan dien houd ik mij. Op hem vertrouw ik" [1]). Christus is de eenige middelaar, geen creaturen, d. w. z. geen heiligen [2]). Fraai is de beschrijving van de werking des geloofs. „Het werkt ten eerste, dat ik Christus alleen den grootste acht, hem liefhebbe bovenal, hem eere en prijze als dengene dien mij de Vader tot een middelaar en zaligmaker gegeven heeft, die mij alleen genoeg is om in mijne zaken en mijnen nood te helpen, in wien al mijn troost bestaat, zonder te rusten op eenige creaturen. Ten tweede werkt het geloof eene vurige liefde tot mijnen naaste, zoodat een mensch jegens zijnen naaste doet gelijk Christus gedaan heeft jegens hem en jegens een iegelijk met blijdschap. Ten derde werkt het geloof een getroost en rein hart, hetwelk Duivel noch zonde noch hel noch eenige tirannen of geweldenaars vreest. Het lijdt geduldig en verdraagt met lijdzaamheid al wat te lijden is, wacht op den Heer en vertrouwt op Hem in leven en in sterven" [3]). De schrijver is van meening, dat men zich in het geloof moet oefenen [4]). Op de vraag „wat is de liefde", antwoordt hij met eene uitspraak van Augustinus: „de liefde is een zalige band des harten, waarmede de arme rijk en zonder welken de rijke arm is. Liefde is in ongeluk geduldig, in geluk matig, in lijden sterk, in aanvechting onverschrokken; zij is gewillig, gastvrij en in alle goede werken vroolijk" [5]). Ook in het „Schoon refereyn" wordt eene liefelijke schildering gegeven van het Christelijke leven, de betrachting der liefde jegens God en den naaste [6]).

Uit de aangehaalde bladzijden blijkt genoegzaam, zoowel dat de schrijver Protestantsche gevoelens bij zich omdraagt als dat hij geen aanhanger van Luther of Calvijn kan genoemd worden zonder meer. Dit laatste wordt nog duidelijker uit andere uitlatingen. De

---

1) *Een corte onderwijsinge*, quat. b, fol. iiij r—iiij v; hierachter, blz. 626. Zie nog over het Woord Gods: quat. b, fol. viij r; hierachter, blz. 628.

2) Aldaar, quat. a, fol. x r; quat. b, fol. iiij r en v; hierachter, blz. 622, 626.

3) Aldaar, quat. a, fol. x r en v (vergel. quat. b, fol. xij r); quat. c, fol. i r; quat. c, fol. i v; hierachter, blz. 622 (vergel. 631), 631 v.

4) Aldaar, quat. a, fol. ix v; hierachter, blz. 622.

5) Aldaar, quat. a, fol. xi r en v; hierachter, blz. 623.

6) Aldaar, quat. c, fol. ix r—x r; hierachter, blz. 637 v.

ongehoorzaamheid of de hoogmoed is blijkbaar volgens den schrijver de voornaamste zonde [1]). De wijze waarop hij hierover spreekt doet denken aan het middeleeuwsche schema van zeven of acht hoofdzonden, waarvan de eerste, de „superbia", als de moeder van al de andere wordt voorgesteld.

Welk standpunt neemt de schrijver in ten opzichte van de kerk? Een ongunstig oordeel velt hij over de zeden van vele geestelijken. „Onder de geestelijkheid", zegt hij, „vindt men groote overtredingen der geboden Gods en een zoeken van het eigen ik in woorden en in werken" [2]). En in het „Schoone refereyn" luidt het:

Veel isser, Godt betert, die heylich schijnen,
Papen, clercken, nonnen, beghijnen,
Ende oock veel ander verdrayde geesten,
Inwendich niet smakende der deuchden feesten.
Veel isser zij waenen Gode te beminnen,
Sij mochten hun leuen wel van nieus beginnen,
Met soberheyt, reynicheyt, ootmoedicheyt mede:
Dit heet voor Gode heylichede [3]).

Men zou zich echter zeer vergissen, als men hieruit afleidde, dat onze auteur met de heerschende kerk wenschte te breken. Het ergste kwaad dat de Duivel sticht en dat de Christenheid boven alles moest trachten te vermijden, is volgens den schrijver het ontstaan van sekten of ketterijen [4]). Dat het lichaam der „heilige kerk" hierdoor wordt verscheurd, valt naar zijne meening in de hoogste mate te betreuren [5]). Hij wil dus katholiek blijven als Erasmus [6]), Cassander en anderen [7]). Geheel middeleeuwsch is zijne voorstelling van den Duivel, die voor Gods rechterstoel optreedt om den Christen zijn ongeloof en verdere ondeugden te verwijten [8]). In het algemeen bekleedt de vrees voor den Duivel in den gedachtenkring des schrijvers eene hinderlijk groote plaats. Hij ziet duivels onder en boven, achter en vóór zich, in de lucht, in het water, kortom van

---

1) *Een corte onderwijsinge*, quat. a, fol. iiij v; hierachter, blz. 619.
2) Aldaar, quat. a, fol. vij v—viij r; hierachter, blz. 621.
3) *Een schoon refereyn*, ald., fol. x r en v; hierachter, blz. 638.
4) *Een corte onderwijsinge*, quat. a, fol. v r, vij v; hierachter, blz. 619, 621.
5) Aldaar, quat. b, fol. v v; hierachter, blz. 627.
6) J. Lindeboom, *Erasmus*, Leid. 1909, blz. 82—116.
7) Deze *Bibliotheca*, Dl. IV, blz. 101, 115, 388.
8) *Een corte onderwijsinge*, quat. b, fol. iiij r; hierachter, blz. 626.

alle kanten [1]). Zijn hard oordeel over de boosheid der wereld is van zekere monnikachtige eenzijdigheid niet vrij te pleiten [2]).

Laat mij ten besluite wijzen op een paar schoone bladzijden. De eene is die waarop de vraag wordt gesteld: „Wat is een goed christenmensch?" Het antwoord luidt: „Die heeft een recht geloof en zekere hoop, en waarachtige liefde tot God, diens Woord en zijnen naaste; en die is altijd bereid te strijden, te vechten en te kampen tegen den Duivel, de wereld en het eigen vleesch. En zoo wat hem daarom wedervaart en overkomt, dat hij dat geduldig lijde en verdrage om Gods wil" [3]). De andere is de laatste bladzijde (van de „Corte onderwijsinge"), die herinnert aan de liefelijkste uitingen der mystiek: „wat nu op den berg Thabor [4]) in de transfiguratie geschiedt, dat moet ook ieder stervend mensch doormaken. Want hoewel de apostelen met Christus in blijdschap verheugd zijn geweest, ziende en aanschouwende de goddelijke klaarheid en heerlijkheid en glorie Gods, daarenboven nog ziende Mozes en Elia, de wet en de profeten, alles in heerlijkheid en vreugde stralende, zoo kan de menschelijke natuur voor de hooge majesteit Gods niet staande blijven, maar moet verschrikken en ter aarde vallen. De kunst waarop alles aankomt is deze: als wij in de laatste ure na den schrik voor de eischen der wet de oogen wederom open slaan en Jezus ons aanraakt, zeggende: wil niet vreezen, en als wij dan, in het rond starende, niemand zien dan alleen Christus Jezus, des Vaders Zoon, dat wij alsdan in ons hart alle ding verder laten varen, Mozes, Elia, apostelen, kortom alle menschen, alle schepselen, ja ook ons zelven, alle doen en laten, al onze eigen werken en onze verdiensten, en grijpen in dien stond den eenigen middelaar, onzen Zaligmaker Jezus Christus, die ons nietig lichaam ook verheerlijken zal, opdat het aan zijn verheerlijkt lichaam gelijk worde, en wij alzoo, ridderlijk hier gestreden hebbende, de kroon der eeuwige glorie ontvangen en met Christus ingaan in zijn verheerlijkt rijk, in het eeuwige leven" [5]).

---

1) *Een corte onderwijsinge*, quat. a, fol. v [v], vi [r]; hierachter, blz. 619 v.

2) Aldaar, quat. a, fol. vij [v], viij [r]; hierachter, blz. 621.

3) Aldaar, quat. a, fol. iij [r]; hierachter, blz. 618.

4) De overlevering zegt, dat de „verheerlijking op den berg" (Matth. XVII) heeft plaats gehad op den Thabor.

5) *Een corte onderwijsinge*, quat. c, fol. i [v], ij [r]; hierachter, blz. 631—632.

De herkomst van dit even belangwekkende als zeldzame boekje is onbekend [1]). De titel zou, behalve aan den „Christen Ridder" van Erasmus (zie boven, blz. 609) ook nog kunnen doen denken aan een geschrift van Joannes Rivius „Over den strijd der vromen tegen het vleesch, de wereld en den Duivel", maar dit is een geheel ander werk [2]). Wegens den gelukkigen vorm zoowel als om den schoonen inhoud mag de „corte onderwijsinge" gerekend worden tot de beste voortbrengselen der Hervormings-literatuur. Laat ons hopen dat de herdruk die thans volgt zal leiden tot een nieuw onderzoek, waardoor de oorsprong aan het licht treedt.

---

1) Vergel. Chr. Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 243.

2) Joannes Rivius Atthendoriensis, *De perpetvo conflictv piorum cum Carne, Mundo, Diabolo, seu de lucta Christiana* in zijne *Opera omnia*, coll. à G. Fabricio, Bas. [1561], p. 476–502.

Een corte on-
derwijsinge wter Heyli
gher schriftueren, hoe wy
onse vianden, die duuel, die
werelt, ende ons eygen vleesch,
als Christelijcke crijschluy-
den ende Ridders we-
derstaen sullen.

Noch een vertroostinge in al-
len lijden, ende van het rechte
cruce der goeder menschen.

Item noch een onderwijsinge,
den steruenden mensche seer
troostelijck. Met noch een
schoon geestelijc refereyn.

Gheprint Thantwerpen by
Ameet Tauernier in onse
Vrouwe strate inde
gulden Roose.

Met gratie ende Priuilege.

Prologhe tot den goet- willighen Leser. *a ij r*

Om dat de duuel den gauen Gods een machtich ende hatich 1.Petr.5.
vijant is, ende met alle vlijt ende duysentich konsten arbeyt ons
aen ziel ende lijf te verderuen: so is ons van noode goet
geweer ende wapenen, om teghen den hooftvijant den duuel
te vechten, ende victorie te behouden. Also bidde ick ootmoe-
delijck, datmen desen cleynen arbeyt wille vriendelijck ontfan-
ghen, ende die wapenen Gods te wercke stellen, dat Godt in alles Ephes.6.
gheeert worde met heylichmakinge zijns naems, ende verleuchenen Matth.6.
ons selfs. Christus onse salichmaker // wille ons ghenadelijck be- *a ij v*
waren, ende brenghen in
zijn eewich rijck.

Amen.

ij. Timoth. ij.

Niemant die daer strijdt inden strijdt en wort ghecroont, ten zij dat hij wettelijck strijde.

Strijdt alle cloeckelijck als ridders koene,
Pijnt v te volghen der schriftueren leere,
En helpt uwen broeder diet heeft van doene,
Onnutte knechten en behalen geen eere. //

a iij r Vraghe.

Wat is een Kersten?

Antwoort.

Ioann. 3. Een geloouich mensche die inde doope doert water ende den geest nieu gheboren is.

Vraghe.

Wat is een goet kersten mensche?

Antwoort.

Die heeft een recht gelooue, ende zekeren hope, ende warachtighe liefde tot Godt, zijne woort, ende zijnen naesten, Ende is altijt bereet te strijden, te vechten ende te campen teghen den duuel, werelt, ende zijn eygen vleesch. Ende zo wat hem daerom ghemoet ende ouercoempt, dat hij dat met verduldicheyt lijde ende verdraghe om Gods wille.

Vraeghe.

a iij v Waer in staet een gheset //a kersten mensche?

Antwoort.

In drye dinghen. Ten eersten, int versaecken ende verleuchinghe des duuels, des werelts, ende des eyghen vleeschs. Ten tweeden, in die oeffeninghe des geloofs met vreese ende liefde teghen Godt, Ende inde liefde teghen den naesten. Ten derden in de doodinghe ende steruinge des ouden Adams des sondigen wederspannigen vleeschs, Ende in vernieuwinge des geests tegen hem seluen.

Vraghe.

Waer vermaent ons de schriftuere tot verleuchinghe des duuels?

Antwoort.

Iacob. 4. Iacobi int iiij. cap. in zijnder Epistelen seggende aldus: Sijt God

a iiij r onderdanich, weder//staet den duuel, soo vliedt hy van v: keert v tot God, zoo keert hij hem weder tot v.

Vraghe.

Wat is de duuel voor een dinck?

Antwoort.

Hy is inden beginne van Godt niet quaet gheschapen, mer is

Ioann. 8. wt eygender boosheyt ghevallen, also Christus seyt int achste cap. Ioannis: Hy en is by die waerheyt niet blijuen staen.

Vraghe.

Hoe wort die duuel ghenoempt?

Antwoort.

Christus noempt hem Iohannis int viij. cap. een mensch moordenaer, eenen leughen gheest: want hy staet den menschen na lijf ende ziele: het lichaem te dooden met vier, water, sweert, pestilentie, ende // met alle andere schade ende onghemac: Ende die siele met eygen wijsheyt ende onghehoorsaemheyt teghen Gods wille tenterende alsoo langhe dat zij afwijcke van den eenighen Christo. Noch zo doodet hy die ziele met valsche leeringhen, leugenen, ende dwalinghen. Want also seyt Christus: Hy is een moordenaer van aenbeginne, een leughenaer, ende een vader, dat is, den oorspronck van alle leugenen ende leugheners. Hy is een vijant des leuens ende der waerheyt: ende hem is leet dat een mensch sal salich worden, ende inne die plaetse comen daer hy wtgheworpen is. Hy heet oock Sathan, diabolus, ende Calumniator, dat is, een lasteraer, een blameerder, ende een aenclagher: want // hy Gods woort, wet ende ghebot lastert, verscheurt, ende opt alder archste verkeert: gelijck hij met Eua int paradijs dede. Genes. int iij. cap. Hy beschuldicht Gods kinderen voor God dach ende nacht. Apocal. int xij. cap. Hy is ooc een verderuer, ende onderwint hem alle Gods ordinantien, politien ende alle huyshoudinghen, alle rechten, Ende Gods dienst, loopt hij [1]) om te behinderen ende te verderuen. Hy stoect ende verwect Ioden, Turcken, Sarasijnen, Heydenen, ende Tyrannen op [2]) die Kerstenen. Hy maect onvrede, ende onsteket [3]) die onrustighe Heeren, verweckende alle opruer. Hy saeyt valsche leeringen, datter rotten, secten, ende ketterijen opcomen. Hy valschet [4]) die locht, verderft die vruchten // opten velde, beruert die menschen tot alle ondeucht ende lasteringhe tegen malcanderen, hooft tegen hooft. Hy is onse wederpartye, gaende rontsomme ons, als een brullende leeuwe, ende soect dien hij verslinden mochte.

Ioann. 8.
a iiij v
Ioann. 8.
a v r
Genes. 3.
Apocal. 12.
a v v
1. Petr. 5

Vraghe.

Waer heeft die duuel zijn wooninghe?

Antwoort.

Sint Pauwels Ephes. vj. spreect, Wy en hebben niet met vleesch ende bloet te campen, maer met die vorste die gheweldighe, namelijcken metten heere des werelts, welcke inne die duysternisse des

Ephes. 6.

1) Dit „loopt hij" is overtollig.

2) Op, *d. i.* tegen. Zie Verwijs en Verdam, *Middelned. woordenb.*, Dl. V, 's-Gravenh. 1903, kol. 1654 v.

3) Onsteket, *d. i.* steekt aan, doet de hartstochten ontgloeien.

4) Valschet, *d. i.* bederft.

werelts heerschappie heeft, vorsten des werelts, boose geesten die in die lucht regeren, vliegen ouer ons ghelijck die wolcken, ende //
a vj ʳ vliensteren [1]) altijt om ons, als honich bieen met grooten hoopen, ende laten haer dicmaels in lichamelijcker gesteltenisse sien, ende zijn gheerne in woeste plaetsen, huysen, ende wildernissen.

Vraghe.

Is die duuel dan al nu ter hellen ghestooten?

Antwoort.

2. Petr. 2. Aldus seyt Petrus. ij. Petri ij. cap. Godt heeftse met cabelen ter duysternissen ter hellen ouerghegeuen, dat zij ten oordeel behouden werden, ende tusschen middeler tijt [2]), zoo hebben zij die lucht ende dat ghene dat ouer ons is inne, daer sitten ende vliegen zij, ende loeren op ons, hoe dat zij ons slechs mochten schade doen,
a vj ᵛ ende aen lijf ende ziel verderuen. Ende hij is een // duysent konstenaer in alder schalcheyt versocht [3]). Hy heeft groote experientie ende ondervindinghe, ende weet seer wel hoe hy een yegelijck zal aengrijpen. Hy is ons tallen [4]) hoecken seer na by, in Indien, in Aphrica, in Mooren landt, in Europa, hooch ende leegh, so waer dat wy zijn. Hy is rontsomme ons, opt bedde, aen die tafel, waer wy gaen, staen, ligghen oft sitten. Also dat ons wel van noot is Godt om hulp te bidden.

Vraghe.

Waer vermaent ons die heylighe schriftuer tot verloochenen des werelts?

Antwoort.

1. Ioann. 2. Iohannes in zijn .i. Epistel int ij. cap. seyt: Hebt niet lief die
a vij ʳ werelt, noch al dat in die werelt is. In dien // yemant die werelt lief heeft in hem en is die liefde des vaders niet. Want al dat in die werelt is, als lust des vleeschs, ende lust der ooghen, ende een hooveerdich leuen, en is niet vanden vader, maer vander werelt, ende die werelt vergaet met al haer lusten. Ende Sint
Iacob. 4. Iacob int .iiij. capit. Wie des werelts vrient wil zijn, die wort Gods vijant.

Vraghe.

Wat is die werelt voor een dinck?

Antwoort.

Die werelt is des duuels rijck, zijn paradijs ende lusthof, ende daer domineert hy in. So moeten wy dan weten, als dat wy in

---

1) „Vliensteren" is een iterativum. Het beteekent zooveel als „fladderen, zweven".
2) Tusschen middeler tijt, *d.i.* inmiddels.
3) „In alder schalcheyt versocht" wil zeggen : in alle booze listen beproefd, ervaren.
4) „Tallen" is eene samentrekking van „te allen".

een alsulcke herberghe zijn, daer die weert een schalck, een moordenaer, een dief, ende een lueghe-//naer is: ende staen daghelijcx *a vij v* sonder onderlaet ende sonder bestant [1]), onder die wapenen des duuels, welcke nae ons houwet, keruet, ende steket, zo dat wy in zeer grooten periculen zijn. Want die vianden zijn wacker, listich ende machtich, subtijl, ende vol practijken om ons onder die voet te brenghen. Ende wy zijn swac, slaperich, ende cranck, ende staen in grooter verveernisse, anxt, ende benautheden op allen zijden. Aen de rechter zijde vechten ons aen, secten ende tweedrachten. Aen die slincker zijde die Turck, met moorden ende worghen. Van voren, Heydenen ende tyrannen. Bouen ende onder ons, alle helsche gheesten. Ende in summa, waer dat wy ons henen // keeren zoo en isser niet goets, niet dan quade exempelen, ergernissen, hoverdijen, giericheden, oneerbaerheden, haet ende nijt. *[a viij r]* Wy en hooren niet goets, anders niet dan onnutte woorden, seckten, deylinghen, lieghen, bedrieghen, vloecken, sweren, cassen [2]) ende crucen. Te houe vintmen quade raetgheuers, simuleerders. Inde steden vindtmen tweedracht, opruer, muterije, onvrede, ende ontrouwicheyt. In allen neringhen bedroch, loosheyt, ende valscheyt. Inden dorpen ongehoorsaemheyt teghen die ouerheyt, met list ende bedriechlijcke aenrichtingen. Inder gheestelijckheyt, groote ouertredinghen der gheboden Godts, eyghensueckelijcheyt [3]) met wercken ende woor-//den, Also dat ons wel van noode is God almachtich *[a viij v]* om hulp te bidden, dat hij ons wt allen desen engende [4]) ende prengende stricken verlosse, dat wy tot geender vren, enniger sonden consenteren oft ghehoor gheuen, mer altijt op ons huede staen, in waken ende hertelijcke ghebeden.

Vraghe.

Waer vermaent ons die schrift tot verluecheninghe ons eyghen vleeschs?

Antwoort.

Luce int xiiij. cap. Eest dat yemant tot my coempt, ende en *Luc. 14.* haet niet zijn vader ende moeder, wijf, kindt, suster ende broeder, oock daer toe zijn eyghen leuen, die en can niet mijn discipel *Galat. 5.* wesen. Ende Paulus totten Galathen inden v. cap. die Chri-//sto *[a ix r]* toebehooren, die cruycen haer eyghen vleesch met zijn quade lusten ende begeerten.

Vraghe.

Wat is vleesch voor een dinck?

---

1) „Sonder onderlaet ende sonder bestant” beteekent: onophoudelijk.
2) Cassen, *d. i.* reliekenhouders.
3) Eyghensueckelijcheyt, *d. i.* zelfzucht.
4) Engende, *d. i.* benauwende.

Antwoort.

Vleesch ende bloet heet in die heylighe schriftuere, een Adams kint, dat is, een mensch die vol sonden is, in sonden ontfanghen, in sonden geboren, ende in sonden leeft, vol houerdijen, giericheyt, oncuysheyt, oneerbaerheyt, haet ende nijdt, een leughenaer, hem zeluen in alles beminnende, die geen straffinge en can ghelijden noch verdraghen, maer doet alle tijden teghen Godt, ende en is niet dan stof ende assche, iae een spijse der wormen vuylich ende
[*a ix* r] onvruchtbaer. Boomen ende cruyden brengen // schoone bloemen, bladeren, ende lieffelijcke vruchten, die mensche en brengt niet dan vuylnisse ende dreck voort.

Vraghe.

Waer vermaent die schriftuere tot oeffeninghe des geloofs?

Antwoort.

Ioann. 6. Iohannes int. vj. daer die Ioden Christum vraechden, wat sullen wy doen, dat wy Gods wercken wercken? Doen antwoorde Christus, seggende: Dat is Godts wercke dat ghij aen dien ghelooft, die hij
Luce. 13. ghesonden heeft. Ende Luce int xiij. doet neersticheyt dat ghy deur die enghe poort ingaet, want vele zullen daer neersticheyt na doen, hoe zij zullen moghen incomen, ende en zullens niet doen connen. //

[*a x* r]

Vraghe.

Wat ist ghelooue?

Antwoort.

Hebr. 11. Totten Hebreen int .xj. cap. Tghelooue is een vast toeversicht wesen, ende een seker bewijs der dingen diemen niet voor ooghen en ziet.

Vraghe.

Wat werct alsulcken gelooue?

Antwoort.

Het werct ten eersten, dat ick Christum alleene die grootste achte, ende hem lief hebbe bouen al, eere ende prijse als den genen den welcken my die vader tot een middelaer ende salichmaker ghegeuen heeft, die my alleene genoech is in mijnen saken ende noot te helpen, inden welcken allen mijnen troost staet, sonder
[*a x* v] te rusten op enni-//ghe creatueren. Ten tweeden werct dat ghelooue eenen brant ende liefde teghen mijnen naesten, so dat een mensche teghen zijnen naesten doet zoo hem Christus ghedaen heeft eenen yegelijcken met blijschappen. Ten derden werct dat gelooue een getroost ende reyn herte, dwelck den duuel, noch sonde, noch helle, noch ennige tyrannen ofte gheweldighen en vreest. Het lijdt verduldelijcken, ende verdraecht lijtsamelijcken al wat te lijdene is, waecht ende vertrout hem op Godt in leuen ende in steruen.

Vraghe.

Waer vermaent ons die schriftuere totter liefden?

Antwoort. Ioann. 13.

Iohannes int xiij. capit. Een nieu ghebot gheue ick // v, dat [a xj r]
ghy malcanderen lief hebt, alsoo ick v lief ghehadt hebbe. Esaie
int lviij. Breect den hongerighen dijn broot, ende die in allende Esai. 58.
zijn brengt in v huys, siet ghij eenen naecten cleedet hem, ende
en keert v aensicht niet van dijn vleesch.

Vraghe.

Wat is die liefde?

Antwoort.

Augustinus, die liefde is eenighen salighen bant des herten, Augustin.
metten welcken die arme rijck is, ende sonder den welcken die rijcke arm is. Liefde is in ongeluck verduldich, in geluck matich, in lijden sterc, in aenvechtinghe onverschrict, zij is willich, gastvrij ende in allen goeden wercken vrolijck.

Vraghe.

Wat werct die liefde? //

Antwoort. [a xj v]

i. Totten Corinthen int xiij. cap. Die liefde is lancmoedich, ende 1. Cor. 13.
vriendelijck, en benijdet niet, en verschalct niet, en blaest haer niet op, en suecket heure niet, zij en denct gheen quaet, zij en verblijt haer niet der ongherechticheyt, zij verblijt haer vander waerheyt, zij verdraget al, zij gheloouet al, zij hopet al, zij lijdet al.

Vraghe.

Waer vermaent ons die schriftuere tot die doodinge des vleeschs, ende vernieuwinghe des geests?

Antwoort.

Alsoo seyt Paulus totten Ephes. int iiij. cap. Legget af van v Ephes. 4.
den ouden mensch, die door lusten in dwalinghen hem verderft,
vernieut v inden // geest, ende trect den nieuwen mensch aen die [a xij r]
na God gheschapen is in gherechticheyt ende heylicheyt. Ende Coloss. 3.
totten Coloss. int iij cap. Doodet uwe ledekens die opter aerden
zijn, hoererije, onreynichheyt, quade lusten, oncuyschheyt, quade
begeerten, ende giericheyt, welcke is afgodderije. Ende Christus Luce. 12.
Luce int xij. capittel. Wacht v dat uwe herten niet beswaert en
worden met brassen ende drincken, ende met sorghe van deser
werelt, ende v den dach des Heeren zoo ouervalle. Wederom
totten Galaten int v. cap. Wandelt inden geest, so en sult ghij die Galat. 5.
lusten des vleeschs niet volbrenghen.

Vraghe.

Wanneer begint die doodinghe des vleeschs? //

[*a xij* v] Antwoort.

Inden doopsel, wanneer die Priester dat kint met water beghiet ofte daer inne steect [1]), inden naem des Vaders, ende des Soons, ende des heylighen Geests.

Vraghe.

Wanneer wordt die doodinghe des vleeschs volbracht?

Antwoort.

Int steruen, wanneer dat vleesch tot stof ende asschen wort.

Vraghe.

Wanneer beghint die vernieuwinghe des geests?

Antwoort.

Wanneer die Priester dat kint wt den doopsel heft.

Vraghe.

Wanneer wortse volbracht? //

b j Antwoort.

Ten ioncsten daghen, wanneer wy weder zullen opstaen met lijf ende ziele, alsdan zullen wy wten doopsel gheheuen worden, met dat cleet der onnooselheyt becleet, ende vanden lieuen Engelen int eeuwighe leuen ghedraghen.

Vraghe.

Wat hebben wy int doopsel beloeft?

Antwoort.

Daer hebben wy versaect ende verleuchent den duuel ende al zijn wesen: ende beloeft in God den vader, in God den sone ende in God den heyligen geest te geloouen, alsulcken gelooue ooc metter daet tegen den naesten te betuygen ende te bewijsen, den ouden Adam dat sondich vleesch te dooden, die quade lusten te
b j v verdempen [2]), ende een // nieu creatuere Gods te worde [3]). Daer op zijn wy gedoopt ende in Gods register geschreuen, ende ons is die besoldinge, dat eeuwighe leuen toegheseyt.

Vraghe.

Met hoe veel vianden moet een kersten mensch campen?

Antwoort.

Met drij hooft vianden, zo gheseyt is, met den duuel, met die werelt ende met zijn eyghen vleesch: welcke hem nimmermeer en

---

1) De schrijver denkt aan den kinder-*dompel* (doop zooals die toentertijden ook in Engeland en Noord-Duitschland veel werd bediend), — en nog immers in de grieksche kerk? — waarbij de priester het kind in de doopvont indompelt. In het „Rituale Romanum" wordt aangenomen, dat er nog heden ten dage streken bestaan, waar dit gebruikelijk is. Zie *Rituale Romanum*, Augustae Taurinorum, 1874, p. 14: ubi est consuetudo baptizandi per immersionem, Sacerdos accipit infantem, et advertens ne laedatur, caute immergit, et trina mersione baptizat.

2) Verdempen, *d. i.* fnuiken, stuiten, bedwingen. 3) Lees: worden.

laten rusten, ooc geen verdrach en doen [1]), noch in vreden noch ooc sonder lijden en laten.

Vraghe.

Hoe zal een kersten mensche doen dat hy hem van de vianden verwere?

Antwoort.

Dat leert ons Paulus tot-//ten Ephesien in vj. seggende: Mijn broeders weest sterck in den Heere, ende trecket aen dat harnasch Gods. Staet, omgort v lendenen metten gordel der waerheyt, ende aenghetoghen metten kreeft [2]) der gherechticheyt, ende geschoeyt en gheleerst metten Euangelie des vreedts. Grijpt aen den schilt des geloofs, met den welcken ghij wtblusschen kont alle vierighe pijlen des duuels: ende neempt aen den helm des salicheyts, ende dat sweert des geests, dwelck is dwoort Gods. *b ij r* Ephes. 6.

Vraghe.

Wat is die gordel des waerheyts.

Antwoort.

Dat is, dat wy een oprecht leuen leyden, niet gheveynst: want zoo wie dat inder // heyligher christenheyt wesen wil, ende die sake niet met ernst van herten aen en neempt, maer laet hem slechs mede onder den hoop der christenen als een cijfer tellen, ende wil mede ghenieten de profijten, ende nochtans niet mede campen, dien zal den duuel haest aen ende te velde comen [3]), want hij en is niet ghegort. dat is, opgheschort, ende gherust met die waerheyt ende rechten kreeft ende rustinge, als een recht crijsman behoort te zijn. *b ij v*

Vraghe.

Wat is den kreeft der gherechticheyt?

Antwoort.

Een goede conscientie, een onschuldich, onberispelijck, gherecht leuen, een goede wtwendighe wandelinghe teghen // ende by alle menschen, datmen niemant schade noch leet en doe, mer dienst bewijse, ende alle goet doe, sulcx dat niemant onse conscientie beschuldighen en mach, noch dat ons die duuel zelve niet en soude konnen beclaghen ofte yet teghen ons voortbrenghen als oft wy niet recht ghelooft en hadden. *b iij r*

Vraghe.

Wat zijn die schoenen ofte leersen des Euangelischen vrede?

Antwoort.

Anders niet dan dat wy met eenen yegelijcken vrede hebben, eenen yegelijcken goet doen, helpen, raden, ende vorderen, ende gheschict wandelen door die quade werelt, de welcke oft zij al

1) „Geen verdrach en doen” wil zeggen: niet ophouden hem aan te vallen.
2) „Kreeft” is de vertaling van „lorica” (Eph. VI: 14, naar de Vulgata).
3) De Duivel zal hem naderen en met hem in het kampperk treden.

b iij v schoon onder malcanderen rumoer, opruer, ende // niet dan onvrede, twist, ende ghekijf aen en richtet, ende oft der menschen boosheyt ons oock drijft tot toornicheyt, wraecgiericheyt, ende onverduldicheyt, zoo moeten wy alsoo gheschict zijn, dat wy konnen die boose [1]) lijden, dulden ende verdraghen, ende also doordringhen als door eenen doornachtighen ende distelachtigen wech. Want wilt ghy een Christen mensch met der waerheyt wesen, zo vuecht v tot verdraghen, want dat cruce en zal niet lange achter blijuen, want dat cruce staet op verheuen, ende valt op eenen yeghelijcken die hem voor Christus discipel wtgeeft.

Vraghe.

Wat is den schilt des gheloofs?

Antwoort. //

b iiij r Niet anders dan dat gelooue, dwelck hem vaste hout aen den wille ende dat woort Gods. Want als de duuel onse conscientie wilt aentasten ende ons leuen te niet maken, en hebben wy dan niet recht ghelooft, oock eenen yeghelijcken niet ghedaen so wy behoorden te doene na den geboden ende lieuen wille Gods, ende wy hier inne beclept [2]) ende ghepraemt [3]) werden, dat wy alsdan desen duysentkonstenaer den schalcken hooftviant konnen desen schilt voor houden, te weten onsen Heere Iesum Christum inden ghelooue omghevaet, omhelst, ende aen ghegrepen moghen segghen, Wel aen, ben ick een sondaer, zoo en mach noch en moet ic
b iiij v nochtans gheensins vertwijfelen oft // mishopen, maer Christus Iesus is die man die voor my ghestoruen is, die welcke heylich, reyn, ende onberispelijc is: aen dien houdick my, op hem vertrouwe ick, by hem sueck ick bermherticheyt ende geen recht, mijn leuen ende wercken blijuen waer zij konnen oft moghen, op Christum verlate ick my, als op mijnen schilt, hij kan my bedecken, beschermen, ende verantwoorden met allen mijn leuen, conuersatie, ende gebreken, hij is my gewis sterc ende onuerbrekelijc, hij blijft staen tegen alle macht ende poorten der hellen.

Vraghe.

Wat is den helm des salicheyts?

Antwoort.

b v r Anders niet dan die hope ende tverwachten eens ande-//ren leuens, dwelck hier bouen in den hemel is, om welcx wille wy aen Christum geloouen ende alle dinck lijden: sonder den welcken wy niet en konnen verdraghen alle die slaghen diemen ons nae

---

1) Die boose, *d. i.* de boozen.
2) Waarschijnlijk moet „beclempt" gelezen worden.
3) Ghepraemt, *d. i.* gekweld.

den hoofde slaet, ende diemen ons na den lijue ende leuen sedt. Maer dat is onsen troost, dat wy geloouen aen Iesum Christum, die een Heer is ouer werelt, duuel, heerschappyen, ende gheweldigen, ende alle dinck, door den welcken wy sekerlijck hebben te verwachten een ander leuen, dat hij ons wt alle ongheluck dat ons nu dringt ende druct verlossen zal.

Vraghe.

Wat is dat zweert des geests?

Antwoort. //

Niet anders dan dat woort Gods, dat sullen wy sonder verlaten *b v r*
oeffenen, drijuen, hooren preken, ende niet laten inder scheyen steken ende verroesten, want zo en kannet geen cracht bewijsen, noch den duuel schade doen: mer wy moeten dat sweert wter scheyen trecken, in die handen vatten, ende altijt daer mede om ons slaen, ons verweeren, ende vrucht doen doer leeren ende preken, op dat het altijt scherp blijue, want zoo waer egeen wacker zielhueders ende predicanten en zijn, daer doet die duuel moordelijcke schade, hy brengt eerst voort die leughene, hy maecket rontsomme vol ketterijen ende opruerighe secten, waer mede hy die heylighe kercke verscheurt ende verderft. //

Vraghe. *b vj r*

Wt wat plaetse der schriftueren kanmen best die Christelijcke ridderschap leeren?

Antwoort.

Wt die Historie des wtganex der kinderen van Israel wt Egyp- Exod.
ten, door die roode zee, door die Woestijne, ende door die iordane int lant van Canaan.

Vraghe.

Hoe zoo?

Antwoort.

Want also het vergaen is den kinderen van Israel lichamelijcken, also gaget [1]) den Christenen gheestelijcken.

Vraghe.

Wat beduyt Pharao ende dat Egypten lant?

Antwoort.

Pharao beduyt den boosen duuel. // Egypten lant, dat menschelijcke leuen voor die doope. *b vj v*

Vraghe.

Wat beduyt die roode Zee, die Woestijne, die Iordane, ende dat beloefde lant?

Antwoort.

Die roode Zee beduyt die doope: die Woestijne, dese bedroefde

1) Gaget, *d. i.* gaat het.

werelt: die Iordane, den lichamelijcken doot: dat beloefde lant, deeuwich leuen. Ende ghelijc als nu die kinderen van Israel hebben moeten vier reysen doen, die eerste wt Egypten aen die roode zee, die andere van die roode zee tot inder woestijnen aenden berch Synai, die derde wt die woestijne aender Iordanen, die vierde
b vij r door die Iordane in dat beloefde lant aenden // berch Syon. Also moeten wy kerstenen ooc vier reysen doen: die eerste wter erfsonden tot dat doopsel toe, die ander wt dat doopsel in dese boose werelt, die derde wt dese werelt inden tijtlijcken doot, die vierde wt den natuerlijcken doot int eeuwich leuen. Ende alsoo als die kinderen van Israel in allen haren reysen wederstant hadden, ende metten vianden ende heydenen vechten ende campen moesten, alsoo moeten wy christenen ooc altijt vechten ende campen met den duuel, die werelt ende ons eygen vleesch, zoo lange als wy op eerden leuen.

Vraghe.

Hoe gaet desen camp toe?

Antwoort.

Aldus gaet hij toe: Wanneer wy wt het ghewelt des helschen
b vij v Pharao verlost wor-//den wt Egypten lant, dat is als wy wt dat sondige leuen gaen [1]) inden water ende den heyligen geest gedoopt, ende onse sonden in die roode zee, dat is in dat heylighe doopsel verdroncken worden, ende comen in die Woestijne deser werelt, daert crimelt ende wriemelt van quaden dieren, daer niet anders dan sonde, lasteringhen, ondeuchden, ende argernissen en zijn, zo en sullen wy niet verschricken, oock niet weder te rugghe zien nae Egypten, oock niet stille staen, maer altijt voortgaen van die een deuchde in die andere, ghelijck als die kinderen van Israel reysden van die eene plaetse in die andere. Ende comen wy dan in Marath [2]), dat is, in die bitter wateren der tribulatien, zo zullen
[*b viij r*] wy die // bitterheyt versueten, ende deur ouerdenckinghen des lijdens Christi saecht maecken, oock in hongher ende dorst onse ziele ende gheest, met dat hemelsche broot, metten woorde Gods, ende water wt den steen [3]) Christo, spijsen ende lauen, versadighen ende verstercken. Wy sullen oock die wet van Godt ghegeuen in onse herten beelden [4]), ende daer nae leuen, ons zeluen God almachtich tot eenen tabernakel, tempel, ende wooninghe heylighen, ons lichaem ende ziele tot een leuendighe offerhande offeren. Alle Heydenen aenden weghe, als Amalechiters [5]), Amorrhijters, Madia-

---

1) Achter „gaen" behoorde eene komma te staan.
2) Zie Exod. XV:23.
3) Exod. XVII:6.
4) Beelden, *d. i.* griffen, inbeitelen.
5) Exod. XVII:8—16.

niters, ende dier ghelijcken, dat is, alle quade ghedachten, woorden, ende wercken, met Godts hulpe ter nederslaen. // Die lantvercoopers, dat zijn die heylighe Propheten, Apostelen, Euangelisten, predicanten, die sullen wy ghelooouen, ende na dat landt van beloften, dat is, na den eeuwigen leuen hertelijcken verlanghen. Wanneer nu die vre coempt dat ons Godt van hier roept, ende voorder vereyschet [1]), so sullen wy oock door die Iordane gaen, dat is, den doot willich aennemen, daer sullen dan die priesters met die Arcke int midden van die Iordane staen, ter tijt toe dat den doorganc geschiet is, dat is, zij zullen den steruenden mensch met dat woort Gods Christo Iesu dat leuendich broot by staen, die beloften Gods ons voorhouden, Vergheuinghe der sonden om Christus wille ver-// condighen. Tot verduldicheyt ende volstandicheyt des gheloofs vermanen. Allen die benedenste wateren, dat is, tijtelijcke sorghe, sullen wy laten henen voorby vlieten. Ende in dien die bouen wateren, dat zijn die grouwelijcke ververende [2]) beelden des duuels, des doots, der hellen, die door haer hooch oprijsen ons gheheel verstricken willen, So sullen wy met eenen vasten gelooue aen Christum rasch sonder vertueuen [3]), voorby ende voor ouergaen [4]) sonder alle vreese ofte verschricken, tot dat wy comen met drooghen voeten, met rechter eenvuldigher ghelatentheyt, ende demuetige ootmoedicheyt aenden oeuer des hemelschen vaderlants totten eeuwighen leuen. Amen. //

[*b viij* ʳ]

[*b ix* ʳ]

Vraghe. [*b ix* ᵛ]

Maer wat segt ghij vanden berghen Synai ende Syon?

Antwoort.

Daer zijn drije vernaemde [5]) berghen inder schriftueren, op den welcken Godt aldermeest zijn wonderlijcke wercken geopenbaert heeft.

Vraghe.

Welck is den eersten berch?

Antwoort.

Den berch Synai, opten welcken Godt Moyses die Wet gegeuen heeft in twee steenen tafelen, daer en sachmen niet anders dan blixem, onweder, vierigen roock ende damp: men en hoorde niet anders dan donder ende die grouwelijcke stemme der basuynen, daer en was niet anders dan verveernisse ende verschrickinghe, alsoo dat // oock die kinderen van Israel Moyses baden dat hy soude met haer spreken, ende niet die Heere, want zij en mochten [*b x* ʳ]

---

1) Vereyschet, *d. i.* tot zich roept, voor zich daagt.
2) Veruerende, *d. i.* vervarende, verschrikkende.
3) Vertueuen, *d. i.* vertoeven.
4) Ouergaen, *d. i.* langs gaan (passer).
5) Vernaemde, *d. i.* vermaarde.

die stemme Godts niet verdragen. Dit voorseyde geeft ons altesamen te kennen, dat die wet niet anders en doet dan dat zij verschrict ende verveert, werckt toorn ende gramschap, alst wel blijct
Rom. 4. Romano. int iiij. capittel.

Vraghe.

Welck is den anderen berch?

Antwoort.

Dat is den berch Syon, opten welcken Christus heeft zijn heylich Euangelium begonnen te vercondighen inden tempel te Ierusalem, ende daer veel groote wonderlijcke wercken gedaen, oock door zijn
[b x v] lijden ende steruen ons verlost, wederom verresen // vanden dooden, op gevaren ten hemele, ende den Heylighen geest gesonden, ende zijne Apostelen van daer wtghesonden in alle die werelt, om te prediken dat heylighe Euangelium.

Vraghe.

Welck is den derden berch?

Antwoort.

Den berch Thabor, op den welcken Christus dicmael ghebeden heeft, ende hem voor zijnen iongeren Petro, Iohanne, ende Iacobo, ende Moyse, ende Helia, verclaert ende ouer gestelt heeft [1]). Daer en sachmen anders niet dan licht ende claerheyt, ende men hoorde daer anders niet dan een vriendelijcke tsamensprekinghe, daer en was anders niet dan vreuchde ende blijschap, sulcx dat ooc Sint
[b xj r] Peeter van blijschappen // wtberste ende seyde: Heer, hier ist goet
Matth. 17. om wesen, wilt ghij so sullen wy hier drij tabernaculen maken, v een, Moysi een, ende Helie een. Dit gheeft ons al te samen te kennen den aert, nature, ende eygenschap des Euangelis, dat het niet anders dan en vertroost ende die herten verblijt ende eenen voorsmaeck gheeft van der vreuchden des eeuwighen leuens.

Vraghe.

Moet een Christen oock op dese berghen comen?

Antwoort.

Ia, hij moet gheestelijcken op dese drij bergen comen wilt hy salich worden. Eerst moet hij comen op den berch Synai, ende aldaer die wet ende thien gheboden ontfanghen, leeren, ende daer
[b xj v] na leuen. Ende na // den mael wy beuinden dat wy die thien gheboden wt ons eyghen cracht, wt vleesch ende bloet niet en connen volbrenghen ende voldoen, ende nochtans Godt euen wel die selue van ons volbracht ende vervult wilt hebben, so moeten wy van noots weghen verschricken ende voor Gods oordeel beuen,

---

1) „Verclaert ende ouer gestelt heeft" wil zeggen: zich in verheerlijkte gestalte, in lichtglans heeft laten zien.

ende ons zeluen als aerme verdoemde sondaren bekennen, die welcke God alsodanighe volcomen ghehoorsaemheyt ende goeden wille wt ons zeluen niet en connen gheleueren: ende in ghevalle wy aen desen berch Synai met Moysi bleuen, zo waren wy verloren, daerom zoo moeten wy voort reysen tot opten berch Syon: ende in dese reyse moet Moyses steruen ende // begrauen werden, datmen oock [*b xij* r]
zijn graf niet en vinde. Dat is hier moet veruallen alle betrouwen op eygen vromicheyt, eygen wijsheyt, eygen gerechticheyt, in doen ende laten, wesen, ende wercken, sonder van ons zeluen yet te ghevuelen, altemael ende geheel afsteruen, ende alleen Christum inden ghelooue aengrijpen, den ouden Adam wtdoen ende den nieuwen Adam aendoen, dat heylighe Euangelium dwelck Christus tot Syon ende Ierusalem ghepredict heeft, hooren ende met alder neersticheyt aennemen ende onse leuen daer na stellen. In summa, dat wy onsen naesten doen ghelijck als ons die bermhertighe ghetrouwe Christus ghedaen heeft. Waer nu alsulcken is, // daer [1]) en zal die wet niet beschuldighen, die sonde niet [*b xij* v]
bijten, die doot niet verschricken, maer sullen hebben vergeuinghe der sonden, ende die belofte des eeuwighen leuens ontfanghen. Op dese twee berghen verdrijuen ende ouerbrenghen [2]) wy dit tijtelijck leuen, daer inne wy ondertijden [3]) vallen vanden eenen tot den anderen, als te weten, nu zijn wy onder die wet, alsdan onder dat Euangelio: het coemt wel [4]) dat wy weder in Egypten lant, dat is, in dat sondighe oude leuen vallen, maer haest so iaecht ons die wet, die thien gheboden, wederom te rugghe na Ierusalem aen den berch Syon: dese iaginge ende strijt duert so langhe tusschen vallen ende opstaen, tot dat die vre coempt dat wy // van hier *c j* r
zullen scheyden. Ende als dan so moeten wy voorts opten berch Thabor.

Den berch Thabor is eenen ronden berch des landts van Galileen, ende leget in een vlac velt, ende beduyt dat salige steruen der kerstenen, tot den welcken niemant en coempt, hij en hebbe een ront ghesonde ghelooue tot God, ende een oprecht herte tot Godlijcken ende hemelschen dinghen, ende ghenake also by die palen van Galileen, met eenen Christelijcken leuen ende deuchtsame conuersatie. Voorts, wat nu opten berch Thabor inder transfiguratien [5]) gheschiet, dat sal een yegelijc steruende mensche oock al door

---

1) „Waer nu alsulcken is, daer" wil zeggen: degenen bij wie dit aanwezig is.
2) Ouerbrengen, *d.i.* doorbrengen.
3) Ondertijden, *d.i.* beurtelings.
4) „Het coemt wel" wil zeggen: het gebeurt wel.
5) *D.i.* de verheerlijking op den berg, Matth. XVII. Zie het voorafgaande, quat. b, fol. xi r; blz. 630.

dringhen ende ouergaen [1]). Want hoe wel die Apostelen met Christo
cj v in blijschappen verheucht zijn ge-//weest, ziende ende aenschouwende die Godlijcke claerheyt ende heerlicheyt ende glorie Gods, daer toe noch ziende Moysen ende Heliam, die wet ende propheten, al verclaert ende in vreuchden, so en kan die menschelijcke natuer voor die hooge maiesteyt Gods niet staende blijuen, maer moet verschricken ende ter aerden vallen. Hier is nu die merckelijcke besondere konst: Als wy inder lester vren na des wets verschricken die ooghen wederom op doen, ende Iesus ons aenruert seggende, wilt niet vreesen: ende rontsom ziende, als wy dan niemant en zien dan alleen Christum Iesum des vaders soon, dat wy als dan in onser herten alle dinck voorts laten varen, Moysen, Heliam,
cij r Apostelen, in sum-//ma alle menschen, alle creaturen, ia oock ons zeluen, alle doen ende laten, alle onse eyghen wercken ende verdiensten: ende grijpen aldaer den eenighen middelaer onsen salichmaecker Iesum Christum, die onser nyetigher lichaem oock verclaren zal, dattet ghelijck worde zijnen verclaerden lichame, ende also ridderlijck hier ghestreden zijnde, die croone der eeuwiger glorien ontfangen, ende met Christo in te gaen in zijn verclaert rijck, in deewighe leuen. Dwelck ons wil gonnen de Vader, de Soon, ende de heylighe Gheest.

Amen. //

[1]) „Door dringhen ende ouergaen" wil zeggen: ergens doorheen gaan (passer). „Door dringhen" is de vertaling van „transire". Zie beneden, blz. 634, aant. 3.

Van het rechte cruy- ce der goeder menschen. c ij v

Een vertroostinghe in allen lijden.

Dat houten cruyce en heeft Christus niet heeten draghen, daer hy seyt Luce int ix. cap. Wie my volgen wilt, die versaecke hem seluen, ende neme zijn cruyce op hem daghelijcx ende volge my nae. Dat is, so wat ons God voor een cruyce, lijden, tribulatie, ende crancheyt op legget, dat sullen wy Christo in verduldicheyt na draghen: want ghelijck als Christus door die bereuringhe zijns alderreynsten vleeschs inden doopsel der Iordanen, alle // wateren c iij r
gheheylicht heeft: also heeft hij oock deur die bereuringhe zijns alder heylichsten vleeschs ende bloets alle lijden, aermoede, tribulatie, schade, ongheluc, verdriet, tegenspoet, oneere, schaemte, benautheyt, versmaetheyt, verachtinghe, verbanninghe, ia den doot zelue gheheylicht, die vermaledijdinghe ghebenedijt, den doot verworcht ende verslonden, die sonde wt gedaen ende vergeuen. Christus Iesus sach wel dat wy voor tcruyce ende lijden souden vreesen ende verschricken, daerom heeft hy den seluen doot onschadelijcken ghemaect: also datmen eens kerstens doot, niet anders en sal aen sien, dan ghelijcmen aen en sach die metalen slanghe van Moyses, die welcke niet // dan die ghesteltenisse van eender slanghen en c iij v
hadde, ende doch zo en was daer noch leuen noch venijn in. Also eest dat goede menschen also wel steruen als andere menschen, comen oock in den doot, maer zij en blijuen daer niet inne, ende gaen deur den tijtlijcken doot in dat eeuwige leuen. Daer toe so helpe ons Iesus Christus onse salichmaker.

Amen. //

c iiij r

Een onderwijsinghe den steruenden mensche seer troostelijck ende zalich voor te houdene in haren lesten eynde.

Gods ghenade ende vrede voor alle zij met v lieue broeder. En laet v hier op der aerden niet verwinnen, maer houdet v seluen vast aen Christum, ende ghedencket zijns troostelijcken woorts, ende behoudt dat selue in eenen stercken werckende ghelooue, be-
Matt. 9. trouwen, ende hope: Als besondere daer Christus spreect, Mat. ix. Die stercke en behoeuen den medecijn meester niet, mer die crancke. Item ick ben gecomen die sondaren te roepen, ende die
c iiij v selue // loct hij zoo vriendelijcken tot hem, Math. xj. ende spreect
Matt. 11. also, Coempt hier tot my alle die moede ende beladen zijt, ick zal v vermaken [1]). Nu zoo coemptmen tot Christum door den ghelooue, wanneer wy geloouen door leuende oft werckende ghelooue dat ons God ghenadich zij, ende dat hijt ghetrouwelijcken ende wel met ons meynt, dat hij al onse sonden vergeuen heeft, dat Christus voor al onse sonden genoech ghedaen heeft, dat wy Gods kinderen ende erfghenamen zijn, wy zijn weder int leuen oft [2]) int ster-
Ioann. 5. uen. Soo spreect Christus zeluer, Iohannis int .v. cap. Voorwaer voorwaer segghe ick v, Wie mijn woort hoort, ende gelooft dien
c v r die my ghesonden heeft, die heeft dat eeuwi-//ghe leuen, ende en coempt niet in dat oordeel, mer hij is van den dooden totten leuen door ghedronghen [3]). Hoe en soude dat steruen dan niet troostelijc zijn, wantmen daer deur door dringt tot den eeuwigen leuen? Ia een kersten mensche en zal den doot niet gheware wordden, ghe-
Ioann. 8. lijck Christus zelue seyt, Iohan. int .viij. capitt. Voorwaer voorwaer segghe ick v, die mijn woort houdt, dat is, die daer niet aen

---

1) „Ick zal v vermaken" is de vertaling van het Latijnsche „reficiam" (Matth. XI : 28, naar de Vulgata).

2) Weder ... oft" beteekent hetzelfde als ons „of ... of".

3) „Door ghedronghen" is de vertaling van het Latijnsche „transiit" (Joh. V : 24, naar de Vulgata).

en twijfelt, maer vast daer aen ghelooft, zoo voorseyt is, dat hy deur my ende om mijnent wil eenen genadighen, goeden, ende bermhertigen vader inden hemel heeft, die en sal den doot niet zien inder eeuwicheyt. Dit is den vriendelijcken wille Gods des vaders ende des soons, dat een alsulcken men-//sche die inden c v v
voorseyden gelooue, ende inden betrouwen op Gods genade ende woort blijft, sal eeuwich behouden ende salich worden. Ende dat eenen alsulcken mensch, die werelt, sonde, helle, doot, ende duuel, zo weynich schaden konnen, als zij Christo zeluer hebben konnen schaden: alsoo spreect Christus Ioann. int vj. cappit. Al wat my Ioann. 6.
mijn vader geeft, dat coempt tot my, ende wie tot my coempt dien en sal ick niet van my stooten: want ick ben vanden hemel ghecomen, niet dat ick mijnen wille doe, maer den wille des geens die my ghesonden heeft, dat ick niet en verliese van al dat hy my gegeuen heeft, maer dat icse op verwecke inden ioncsten daghe: ende soo wie den zone siet, ende gelooft in hem, zal heb-//ben c vj r
dat eeuwige leuen. Item Ioann. int iij. capitt. Alsoo lief heeft God Ioann. 3.
die werelt gehadt, dat hij zijnen eenigen zoon gegeuen heeft, op dat alle die aen hem geloouen, niet verloren en worden, maer dat eeuwige leuen hebben, want god en heeft zijnen sone niet in der werelt gesonden dat hij die werelt soude verdoemen, maer dat die werelt soude door hem salich worden. wie aen hem gelooft die en wort niet verdoemt. Asoo [1]) spreect Paulus totten Rom. int vij. cap. Rom. 8.
Is God voor ons, wie mach ons hinderen? Heeft God zijnen eenigen sone voor ons ghegeuen, hoe en soude hy ons niet alle dinc met hem gegeuen hebben? Wie wil die wtvercoren Gods beschuldighen? Godt is hier die rechtveerdicht: // wie wil daer verdoemen? c vj v
Christus is hier die voor ons ghestoruen is, ende sidt tot die rechter handt Gods, die welcke oock voor ons bidt. Wie nu inden ghelooue leeft ende sterft, die verwint die sonde, doot, ende duuel. So seyt Sint Ian in zijn eerste epistel int v. cap. Dat is die victorie die de werelt verwint, ons gheloof. ende dese victorie heeft ons Christus onse vrome salichmaker verworuen door zijnen doot, want also seyt Paulus .i. Cor. xv. God zij danc die ons die vic- 1. Cor. 15.
torie ghegeuen heeft deur onsen Heere Iesum Christum. Ia alsulcken geloouigen mensche, die de stemme Gods hoort ende beleeft, en mach deur die doot, noch door die helle, noch deur die // sonde c vij r
God niet ontnomen werden, als Christus Ioann. int x. spreect, Mijn Ioann. 10.
schapen hooren mijn stemme, ende ick kenne haer ende zij volghen my, ende ick gheue haer dat eeuwige leuen, ende zij en zullen niet vergaen inder eeuwicheyt, ende niemant en zalse wt mijnder

1) Lees: Alsoo.

hant nemen, mijn vader diese my ghegeuen heeft, is die meeste van allen, ende niemant en machse nemen wt mijns vaders hant. Item Paulus totten Romeynen. Weder wy leuen ofte [1]) steruen, zoo hooren wy toch den Heere toe. Wat kanmen dan beter doen, dan dat wy ons gheheel in Gods wille stellen, die ons trect wt deser valscher onsaligher werelt in deewighe leuen? Daerom laet
c vij [v] ons blijuen inden ghelooue, // zoo voorseyt is, zoo zijn wy eeuwich behouden. Want God is die eeuwige waerheyt, die en zal ons niet lieghen noch bedrieghen, alle zijn wegen zijn ghetrouwicheyt, goetheyt, bermherticheyt ende ghenade. Aldus spreect met Dauid, Heere in vwen handen beueel ick mijnen geest, ghy hebt my verlost ghetrouwe God. Want inden handen Gods en mach geen ziele immermeer verloren worden.

//

---

1) Zie boven, blz. 634, aant. 2.

Een seer schoon Re-
fereyn. [c viij r]

Hier ziedy ghestelt met corten verhael,
Waer in dat heylicheyt leyt principael.

Heylicheyt en leyt niet in den schijn,
Maer heylicheyt leyt in heylich te zijn.
Cappen noch wielen [1]), noch heylighe steden [2]),
En gheuen den menschen geen heylicheden.
Maer die saechtmoedich zijn van gronde,
Ootmoedich van zeden, behuedt [3]) van monde,
Deuoot ende innich in zijn gebede, //
Dat heet voor Gode heylichede. [c viij v]

Die zijnen onwil kan verdraghen,
Ende herdde woorden sonder claghen,
Verlies van goede, en oock van eeren,
Ende alle dinck ten besten kan keeren
Wat hy ziet, oft wat hy hoort.
Ende hem oock nergens in en stoort,
Gaeget [4]) hem tegens, oft gatet hem mede.
Dat heet voor Gode heylichede.

Die hun oock geerne van sonden wachten,
En luttel oft niet op hen zeluen achten, //
Ende Godt dan bouen al beminnen, [c ix r]
En wel bewaren haer vijf sinnen,
Gods lijden altoos int herte draghen,
En geerne altoos van Gode vraghen,
En in penitentie oorbooren haer lede,
Dit heet voor Gode heylichede.

---

1) Wielen, *d. i.* hoofddoeken, sluiers.
2) Steden, *d. i.* plaatsen.
3) Behuedt, *d. i.* ingetogen, voorzichtig.
4) Gaeget, *d. i.* ga het.

Die ghern vergeuen dien die hun misdoet,
Ende zijnen vijanden geerne doen goet,
Hunnen naesten wt liefden wijsen en leeren,
Nae Gods thien gheboden leuen in eeren,
In alle geestelijcke wercken hun verblijden, //
[*c ix* v] Ondeucht ouer al oock setten ter zijden.
Ghestadich blijuende in haren vrede.
Dit heet voor Gode heylichede.

Die hun seluen altijt vercleenen,
Ende dicwils om haer sonden weenen,
Bidden by nachten ende oock by daghen,
Ghelijc die heylighen voortijts plaghen:
Sij pleghen te draghen malcanderens last,
En stonden al int ghelooue vast,
In allen tegenspoet altijt oock mede,
Dit heet voor Gode heylichede. //

[*c x* r] Die hun quay begeerten konnen dwinghen,
Dat hunne niet soeckende in eenighen dinghen,
Dan alleen Gods glorie, en zijns naesten profijt,
Niemanden yet doende wt haet oft nijt,
Dwelc zij van een ander niet en wilden lijden,
Mer doen een yegelijcken geern met verblijden,
Ghelijck zij wilden datmen hun dede,
Dit heet voor Gode heylichede.

Veel isser, Godt betert, die heylich schijnen,
Papen, clercken, nonnen, beghijnen,
Ende oock veel ander verdrayde geesten, //
[*c x* r] Inwendich niet smakende der deuchden feesten.
Veel isser zij waenen Gode te beminnen,
Sij mochten hun leuen wel van nieus beginnen,
Met soberheyt, reynicheyt, ootmoedicheyt mede:
Dit heet voor Gode heylichede.

Wat wil ick veel van heylicheyt schrijuen?
Wie heylich zijn, zien dat zijt blijuen.
Nae dleuen Christi hen zeluen te veughen [1]),
En laten Gods veughen zijn heur gheneughen,

---

1) Veughen, *d. i.* voegen.

Tgae hoet gaet, het compt doch van bouen
Van Gode, dyen wy behooren te louen, //
In rechter ootmoet, tsijn ware zeden, [*c xj* r]
Dit heet voor Gode heylichede.

Finis.

Hic nihil continetur
aut erroris aut schan-
dali: poterit ergo
praelo mandari.
Ita attestor Martinus
Cools, Plebanus Bru-
xellensis immeritus.

Typis Amati Tauernier.
1562. //

LIJST DER AANGEHAALDE BIJBELPLAATSEN.

OUDE TESTAMENT.

(De cursieve cijfers wijzen de bladzijden aan).

Genesis I:1, *256, 466*; 26, *227, 268, 467*; 26—27, *268*; 29—III:6, *310*; 27, *257*; II:17, *372*; III:1, *15*; 1—5, *619*; (foutief II):6—24, *343*; (foutief II):8, *348*; (foutief IV):13—15, *322*; 15, *16, 421, 444*; 19, *264*; IV:1—8, *421*; (foutief III):3—8, *405*; (foutief III): 4, *288*; 4, *296*; (foutief III):8, *261*; 11—12, *310*; (foutief III):13, *314*; 13; *316*; V:24, *168, 462*; VI:3, *296, 363*; 17, *363*; VII *310*; VIII:21, *279, 280, 372, 476*; XIV:18—20, *246*; XV *386, 438*; XVI:1—2, *438*; XIX *228, 291*; (foutief IX) *310*; 1—29, *226*; XXII *386, 438*; XXVII *359, 405*; 41, *261*; XXX:1—2, *460*; XXXI: 42, *470*; XXXIII *394*; 20, *470*; XXXVII *261, 374, 405, 439*; XXXIX *374, 439*; XLI *402, 439, 440*; XLVI *439*; XLVII *46*; L: 20, *226*.

Exodus I—III *46*; IV:12, *241*; XIV *395*; 15, *463*; 19, *627*; 21—22, *475*; XVI: 3, *272*; 4, *475*; XX:1—17, *237, 299*; 3, *300*; 4—5, *301*; 7, *301*; 8—11, *302*; 12, *302*; 13, *303*; 14, *303*; 15, *304*; 16, *304*; (foutief XXX):20, *285*; XXXII *394*; 28, *310*.

Leviticus XI:44, *269*; XVIII:5, *363*; XIX:2, *348, 423*; 11, *304*; 13, *304*; XXV *546*; XXVI:14—39, *267*.

Numeri XVI:49, *310*; XXIII:19, *292, 409*.

Deuteronomium IV:1, *370*; 2, *232, 241, 242, 344*; 4, *256*; 24, *470*; 40, *324*; VI *300, 460, 469*; 4—5, *300*; 5, *299, 352, 356, 424*; XVIII *422*; XXIV:12—15, *304*; XXVII:26, *290, 308, 324, 363, 364*; XXVIII *279, 304, 308, 372, 403, 421, 422, 427, 433*; 1—14, *268, 280*; 15—68, *258, 267, 280*; XXXI:20, *378*.

Richteren XIX—XX *310*.

1 Samuël I:13, *463*; II:6, *429*; (foutief I):6—7, *226, 433*; VIII:7, *434*; XIV *395*; XVI *378, 459*; 13, *523*; XVII *394*; 45—47, *396*; XXII *459*; XXV *394*; XXVI *405*; XVIII—XXX *261*; XXX *395*; XXXI *310*.

2 Samuël VII:27—29, *470*; XI *277, 321, 378*; XII *378, 422*; 13, *299, 323, 324, 332, 343, 374*; XV *374, 383*; 25—26, *384, 475*; 26, *390*; XV—XVIII *261*; XVI *378*; XVIII *395*; 7—15, *310*; XXIV:15, *310*.

1 Koningen III:5—14, *268*; VIII *464*; 39, *237*; XVII:9—16, *46, 148*; XVIII: 21, *227*; XIX:1—4, *405*; 2, *261*; 3—4, *240*; 4, *457*; XXII:8—27, *261*.

2 Koningen II:11, *168, 462*; V:7, *460*; VI *395, 398*; IX:11, *447*; XVII *227*; XXI:1—17, *321*; XXII:20, *464*; XXII—XXIII:24, *51*.

1 Kronieken XVII:25—27, *470*; XXII:7—8, *506*.

2 Kronieken XV : 2, *284*; XXX : 9, *318*; XXXIII *422*; 1—19, *421*; (foutief XXXVII) : 12, *282*; XXXIV—XXXV : 19, *51*.

Ezra IX (foutief X) *332*; 13, *279*.

Esther III *446*; V *261*; VII *440*.

Job I *387*; 1, *374*; 8, *374*; 12, *257*; 21, *390*; I—II *418*; II *261, 387, 406*; 9, *313*; 10, *390*; III *440*; 1—3, *387*; V : 13—14, *446*; 17, *278*; 17—18, *433*; 19, *399*; VI : 4, *312*; VII : 1, *455*; IX : 2, *290*; XIII : 15—16, *316, 387*; XIV : 1—2, *455*; 4, *287*; XV : 15, *290*; XIX : 6—11, *436*; XX : 4—9, *410*; XXI : 6—7, *406*; 6—13, *271*; 7—14, *404*; 14—15, *272, 408*; 17—20, *410*; 23—26, *413*; 30, *275*; XXIII : 13—14, *408*; XXX : 20—21, *436*; XXXI : 15, *268*; XXXIV (foutief XLIII) : 11, *409*; 21, *297*; XLI : 18, *418*; 24, *418*; 24—25, *257*; XLII (foutief IV en II) *431*; 10—17, *439*.

Psalm II *89*; 7, *260, 311*; III : 4—9, *397*; V : 5, *308, 319*; 9, *385*; VI *306*; 2—5, *315*; VII : 7, *298*; VIII : 3, *415*; IX : 16, *395*; 18, *306*; XI : 7, *324*; XII : 4, *32*; XIII : 1, *299*; 2—4, *437*; XIV : 3, *326, 447*; XVI : 10, *399*; 11, *412*; XVIII : 13, *298*; 37, *270*; XIX : 13, *331*; XX : 8—9, *396*; XXII : 5—6, *462*; 7, *263*; 25, *467*; 28, *463*; XXIII : 1—4, *397*; XXIV : 1, *51, 53*; XXV : 3, *440*; 11, *287*; XXVI : 2, *390*; XXVII : 1, *397*; 10, *460, 464*; 11, *385*; XXX : 3, *461*; 9, *461*; XXXII : 1, *336, 346, 358*; 1—2, *362, 475*; 5, *282, 297, 332, 475*; XXXIII : 9, *163*; 16—19, *398*; 20—21, *398*; XXXIV : 15, *424*; 16, *467*; 17, *306*; 18, *462*; 19, *434*; (foutief XXXIII) : 20, *262*; 20—21, *399*; XXXVI : 8—10, *411*; XXXVII : 4, *282*; 10, *410*; 14—15, *395*; 23—24, *436*; 27, *352*; 32—33, *395*; XXXVIII : 2, *297*; 3—4, *312*; 5, *298*; 5—11, *313*; 19, *297*; XXXIX : 6, *232, 459*; 6—7, *289*; 12, *279*; XLII : 4, *312*; XLIII *226*; XLIV *440*; 2—8, *397*; 9, *398*; 16, *326*; 18, *390*; 22, *297*; 23, *261, 391, 442*; 24—27, *437*; 27, *399*; XLVI : 2, *472*; 2—4, *435*; L : 14, *473*; 14—15, *464, 465*; (foutief XLIX) : 15, *254, 461, 468, 473*; 16—22, *287*; LI *303*; 3, *315, 323, 324*; 3—5, *330*; 5—6, *297*; 7, *279, 320, 363*; 19, *316*; LIII : 2, *309*; LIV : 8, *354*; LV : 8, *358*; 23, *428*; LVII : 3, *461*; LIX : 11, *307*; LX : 13, *459, 460*; LXII *300*; 2, *385*; 13, *357*; LXVI : 4, *463*; 10—12, *388, 438*; 12, *389*; LXIX : 2—3, *436*; LXXI : 16, *366*; (foutief LX) : 20—21, *437*; LXXIII : 1—17, *407*; 18—20, *410*; LXXVIII : 34, *282*; LXXIX : 9, *287*; LXXXI : 8, *469*; 13, *278, 283*; LXXXIV : 11, *412*; LXXXV *307*; LXXXVI (foutief XC) : 11, *385*; LXXXIX : 31—34, *268*; (foutief LXXXVIII) : 49, *264*; XCI *434, 476*; 10—12, *268*; 11—12, *399*; 15, *434, 436, 469*; XCII (foutief LVI) : 6, *431*; XCIV : 7, *309*; 9, *467*; CII : 18, *467*; CIII : 2—14, *318*; 12, *346*; 14, *320*; CVI : 6, *297*; CVII : 6, *462*; CIX : 17, *284*; CX (foutief CIX) : 1, *263*; 4, *246*; CXV : 1, *399*; 3, *193*; CXVI : 10—19, *292*; 11, *232, 289*; 12, *269, 473*; 15, *399*; CXVIII *258*; 5, *461*; 5—7, *435*; 18, *285, 419*; CXIX *303*; 21, *308*; 33, *385*; 67, *427*; 71, *277, 378, 383*; 71—72, *414*; 89, *372, 409, 430*; 103, *414*; 105, *299, 413*; CXX : 1, *378*; CXXV : 1, *440*; CXXVI : 5, *262*; CXXVIII *268*; CXXX : 1, *378*; 3, *290, 355*; (foutief CXXXIX) : 3—4, *342*; CXXXVIII : 6, *467*; CXXXIX : 7—12, *463*; 8, *126*; CXLIII (foutief CXLII) : 2, *266, 290, 355*; CXLV : 18, *463, 467*; CXLVI : 3, *459*; CXLVII : 3, *436*; 9, *467*.

Spreuken III : 11—12, *259*; 12, *414, 419*; IX : 3—6, *268*; (foutief VIII) : 22, *381*; XII : 15, *447*; XIII *273*; 7, *404*; 24, *273*; XIV (foutief XXIV) : 13, *275*; 20, *431*; XVI : 24, *294*; XVII : 17, *432*; 22, *294*; XVIII : 3, *283*; XIX : 4, *431*; 14, *268, 381*; XXI : 1, *47*; 2, *447*; XXII : 2, *418*; 15, *274*; XXIII : 13—14, *274*; XXIV : 16, *269, 350, 354*; XXV : 21—22, *393*; XXVII : 5—6, *278*; XXVIII : 9, *470*; 13, *297, 330*; XXIX : 15, *274, 276*; 17, *274*; XXX : 6, *242, 253*; (foutief XX) : 6, *344*.

Prediker III *240*; 18—21, *454*; VII : 15, *271*; 20, *269, 447*; VIII : 14, *270, 404*; 17, *430*.

Hooglied V : 6, *437*.

Jesaja I : 2—3, *378*; (foutief XLI) : 9, *393*; 13—15, *289*; 16, *295*; 18, *346*; VI : 9—10, *283*; IX : 5, *389*; 14, *42*; X : 5, *418*; XIII *275*; XXIII : 29, *313*; XXVI *357*; 12, *296, 307*; 16, *378*; 20, *419*; XXVIII *226, 378*; 21, *433, 434*; 26, *277*; XXIX : 13, *289, 305*; 14, *446*; XXX : 19, *470*; XXXVIII : 17, *346*; XL : 6, *459*; 6—7, *455*; XLI : 10—16, *392*; 14, *393*; XLII : 3, *440*; 8,

237, *460*, *464*; XLIII: 1—5, *439*; 11, *237*, *336*; 11—12, *402*; 25, *287*, *336*; XLIV: 22, *346*; XLV (foutief X): 7, *418*; 21, *460*; XLVI: 3—4, *396*; 5—11, *466*; XLVIII: 4, *274*; 11, *396*, *402*; XLIX: 15, *348*; L: 6—9, *440*; LI: 12, *393*; LIII: 2—4, *263*; 4—5, *311*, *342*, *344*, *421*; 4—6, *325*; 9, *324*; 11—12, *358*; LIV: 7—10, *321*; 10, *387*, *409*; 13, *414*; LV: 6, *284*; 8—9, *466*; LVII: 12, *289*, *342*; 15, *434*; LVIII: 7, *623*; LIX: 2—3, *470*; LX: 19—20, *411*; LXI: 1, *217*; 1—2, *316*; LXIII: 16, *464*; LXIV: 5, *270*; 6, *342*, *447*; LXV: 13—14, *404*; (foutief XXXVI): 24, *467*; LXVI: 2, *316*, *415*, *434*; 24, *309*, *312*, *411*.

Jeremia I: 9, *241*; II: 30, *274*; 35, *299*; III: 1, *320*; 2, *298*; 3, *274*; 12, *346*; 12—13, *320*; V: 3, *274*; 12, *309*; 26—28, *404*; 29, *275*; IX (foutief XIX): 1, *309*; 4—6, *459*; 23—24, *395*; XI: 20, *297*; XII: 1—2, *406*; 3, *410*; XIV: 7, *468*; 14, *42*; XV: 1, *292*; XVII: 5, *459*, *464*; 9, *299*; 10, *385*, *464*; XVIII: 8, *320*, *346*; XX *440*; XXIII *56*; 16, *20*, *344*; 21, *344*; XXIV: 1—7, *282*; XXV: 29, *411*; XXIX: 12—13, *467*; XXX: 11, *380*; 14—18, *281*; XXXI: 9, *316*; 18—19, *277*, *307*; (foutief XXXIV): 28, *276*; 31—34, *318*; 34, *345*; XXXVI (foutief LV): 3, *282*; XLIV: 16—18, *272*, *408*; XLVI: 28, *276*.

Klaagliederen I: 12, *263*.

Ezechiël III: 17, *241*; XI: 19—20, *307*; XIII *56*; XIV: 13—14, *292*; XVIII *291*, *377*; 4, *280*, *306*; 20, *357*, *372*; 21—22, *279*, (foutief Jeremia) *320*, *372*; 23, *282*, *320*, *321*, *372*, *422*, *475*; 30, *279*, *346*; 30—31, *285*.

Daniël III *402*, *440*, *445*; 17—18, *384*; VI *440*, *445*; IX: 4—19, *332*; 5—7, *297*; 7, *298*; 18—19, *468*.

Hozea I: 1, *241*; II (foutief XI): 4, *408*; 6, *281*; VI: 1—3, *276*; XIV *398*.

Joël I: 1, *241*; II: 12—13, *306*, *318*; 13, *353*; 28, *269*.

Jona I: 17, *162*; III *282*; 10, *279*.

Micha VII: 5—6, *460*; 7—8, *460*; 9, *270*; 18—20, *319*; 19, *346*.

Nahum I: 2, *311*; 6, *311*; 7, *435*, *476*.

Habakuk I: 2—4, *405*; II: 4, *363*, *365*.

Zephanja I: 12—13, *257*.

Zacharias II: 8, *434*; VII: 13, *284*.

Maleachi I: 6, *314*; II: 4—7, *241* III: 14—15, *408*, *413*.

NIEUWE TESTAMENT.

Mattheüs I: 18, *14*, *329*; (foutief Lucas) 21, *342*; II: 1—16, *446*; III *241*; 2, *421*, *422*; 5—6, *332*; 17, *260*; IV: 1—11, *161*; 2, *14*, *260*; 10, *227*; V: 3—12, *394*; 10, *244*; 10—12, *450*; 11—12, *244*, *357*; 13—14, *241*; 16, *386*, *443*; 17, *242*; 18, *430*; 21—22, *303*; 23—24, *331*; 29—30, *18*; 33—37, *302*; 39—44, *393*; VI (foutief IV): 1—8, *237*; 6, *332*; 8, *472*; 9, *298*, *462*, *465*, *617*; 9—13, *474*; 10, *390*, *475*; 12, *291*, *332*; 24, *226*; 33, *381*; VII: 1, *132*; 6, *230*, *457*; 7, *468*, *469*; 7—8, *473*; 11, *348*; 12, *424*; 15, *20*, *42*, *108*, *109*, *137*, *287*; 16—18, *367*; 16—20, *57*; 17—18, *288*; 22—23, *238*; VIII: 2, *475*; IX: 2, *292*; 9—13, *322*; 12, *630*; X: 14, *232*; 16, *233*, *392*, *393*; 16—22, *449*; 17—18, *443*; 19—20, *241*; 23, *240*; 24—25, *260*; 28, *244*, *399*, *450*; (foutief XII): 29, *257*; 30, *418*; 37—38, *382*; 37—39, *405*; 38, *260*; 39, *381*; 40—42, *46*; XI: 21—24, *265*; 24, *474*; 25, *414*; 28, *316*, *327*, *422*, *438*, *634*; XII: 33, *57*; 35, *288*; XIII: 43, *308*, *412*; XIV: 25, *14*, *126*; 29, *126*; 29—31, *440*; XV: 1—9, *232*; 8—9, *289*; 9, *344*; 14, *287*; 22, *461*; 22—28, *438*; XVI: 16—18, *232*; 18, *399*; 18—19, *338*; 19, *241*, *336*; 23, *238*; 25, *381*; 26, *381*, *428*; XVII: 4, *403*,

630; (foutief III): 5, 474; (foutief Lucas) XVIII: 3, 346; 6, 228; 15—17, 25; 23—35, 304, 331; XIX: 17, 280, 370, 476; 30, 105; XX: 1—7, 244; 25—27, 341; XXI: 17, 240; 22, 474; 31, 317; XXII: 2—5, 457; 11—13, 308; 13, 311, 411; 21, 145; 23, 59; 37, 352; 40, 56; XXIII 56; 14, 287; XXIV: 11, 42; 23, 164; 23—24, 171; 27, 171; 35, 321, 409; XXV: 9, 290; 14—17, 356; 30, 311; 31—32, 32; 32—46, 18; 34—36, 357; 36—46, 228; 40, 435; 41—46, 100; 41, 281, 309, 311; 41—43, 357; 46, 311; XXVI: 11, 126, 164; 22—25, 173; 26, 14, 25, 42, 61, 67, 106, 108, 109, 120, 121, 124, 125, 139, 160, 253, 254; 26—28, 237; 27—28, 164; 28, 14, 125, 160, 248; 29, 251; 39, 462, 475; 41, 427; 69—75, 240, 322, (foutief X) 453; 75, 306; XXVII 405; (foutief XXVIII): 3—5, 313, 314, 316, 322; 44, 379; XXVIII 160; 6, 62, 126, 172; 6—7, 58; 18, 260, 263, (foutief XVIII) 18, 445; 19, 241; 20, 341.

Markus II: 3—12, 402; 5, 292; 7, 287; 17, 327; III: 28—29, 59; IV: 38, 437; VI: 14—29, 374; 17—20, 447; VIII: 15, 344; IX: 24, 441; 41, 357; 43—48, 244; X 160; (foutief IV): 18, 258, 433; XI: 25, 359; 26, 331; XII: 25, 308, 412; XIII: 13, 266; 31, 258, 387; XIV: 23—24, 164; XVI: 15—16, 280, 361; 19, 62, 127, 263.

Lukas I: 52—53, 316; 74—75, 228, 354; II: 7, 260; III: 9, 447; V: 20, 422; 32, 327; VI: 5, 50; 25, 275; 28, 291; 40, 260; 43—44, 288; 44, 363; VII: 28, 374; 33, 447; (foutief VI): 36—50, 322; 37—38, 312; 315; 37—50, 306, 332; 48, 323, 359, 422; VIII: 32, 258, 419; IX, 23, 260; 23—24, 405; 54, 151; 58, 260; 62, 272; X: 12—13, 265; 16, 434; XI: 2, 348, 384, 462, 467, 474, 476; 4, 266, (foutief X) 330, 341, 353, (foutief VI) 355, 359; 5—10, 477; 9, 468; 9—10, 474; XII: 7, 257; 16—21, 456; 22—24 (foutief XXIV) 303; 32, 393; 45—46, 623; 47, 273; XIII: 3, 447; 24, 622; XIV: 16—24, 457; 23, 281, 457; (foutief XVI): 26, 260, 621; XV: 4—6, 370; 4—7, 327; 5—6, 327; 10, 323; 11—32, 323, 379; 17—19, 332; 18—19, 324; 18—20, 282; 20—24, 346; XVI (foutief VI): 13, 239; 17, 430; 19—25, 275; 19—31, 271, 382, 383, 428; 26, 170; XVII: 1, 28, 29, 33; 5, 441; 7—10, 290; XVIII: 1—8, 477; 10—14, 317, 322; 11—14, 288; 13, 312, 315, 323, 324, 332; XIX: 2—10, 322; (foutief XII): 8, 332; (foutief Mattheus): 10, 316, 327; 12—19, 265; XXI (foutief XII): 1—4, 356; 19, 384; 33, 372, 430; XXII: 19, 97; 19—20, 114; 20, 108, 109, 164, 248; 28—30, 264; 31—32, 258; 42, 428; 55—62, 307; 62, 312; XXIII: 31, 411; 34, 291; 40—43, 286, (foutief Mattheus XXVII) 322, 346; 42, 315, 379; 43, 422; XXIV: 31, 14; 36—43, 166; 39, 121; 46—47, 337; 51, 62.

Johannes I: 12, 330, 365, 369, 465; 18, 112; 29, 325, 338, 342; III: 5, 363, 369, 618; 6, 269, 296, 363; 14—15, 328; 16, 373, 421, 635; 16—17, 268; 17—18, 328; 18, 337, 357; 19, 284; 20—21, 101; 30, 47, 150; 35, 445; 36, 292, 328, 330, (foutief V) 357, 474; IV: 6—7, 260; 24, 228; V: 2—9, 401; (foutief III): 24, 328, 634; 29, 280, 281, 357; 33—37, 231; 39, 103; VI 162, 168, 173; 27—58, 122; 28—29, 622; 32—58, 61; 35, 327; 37, 327, 635; 40, 328, 363; 44, 307; VII: 1, 240; 16, 241; VIII: 3—11, 346; 6, 260; 12, 327; 31—32, 354; 36, 355; 40, 260; 44, 314, 618; 46, 112; 47, 294; 48, 260; 51, 634; 59, 240, 260; IX: 1—3, 374, 400; 1—7, 442; 6—7, 401; 31, 470; 41, 273; X: 1, 343, 471; 7—9, 337; 9, 327, 471; 11, 327; 27, 294; 27—29, 420, 635; 35, 232, 258, 409; XI 257; 1—44, 402, 442; 4, 400; 15, 126; 25, 327, 448; 25—26, 336; 54, 240; XII: 25, 260; 26, 126, 264; 49, 241; XIII: 16, 260; 34, 623; XIV 257; 2, 126, 403; 6, 238, 327, (foutief XV) 343, 344, 409, 448, 471; 10, 345; 10—11, 409; 13, 471; 16—17, 104, 230, 232, 341; 26, 104, 341; XV: 4, 398; 5, 296, 366, 368; 16, 465, 471, 474; 19, 406, 450; 20—21, 449; XVI: 1—3, 449; 2—3, 406; 10, 170; 12—13, 104; 13, 241; 13—14, 465; 20, 405, 449, 450; 22, 450; 23, 238, (foutief XIV) 462; 24, 471; 28, 172; XVII: 3, 363; 11, 172; 24, 126, 168, 264; XVIII: 13, 128; 19—21, 25, 110; 24, 128; 29—40, 446; 36, 271, 402; 37, 112; XIX: 30, 247; XX: 19, 14, 126; 19—21, 166; 22—23, 336, 338; 25—29, 440; 27, 106, 121; 30, 345; XXI (foutief XIX): 25, 345.

Handelingen I: 9, 14, 172; 9—10, 62; 9—11, 58; 10—11, 172; 11, 61, 127; 18, 310; 24, 462, 464; II: 4, 232; 36—41, 337; III: 21, 122, 172; IV: 2, 336; 12,

144, *237*, *337*, *343*, *344*, *442*, *448*; V *399*; 17—42, *232*; 29, *235*; 41, *394*, *451*; VII *447*; 9—15, *46*; 55—56, *127*; 56, *172*; 60, *291*, *394*; VIII : 14—25, *340*; IX : 4—5, *434*; 24—25, *240*; 25, *459*; 31, *150*; X : 25—26, *462*, *523*; 42, *263*; 42—44, *338*; 43, *330*; XII : 3—11, *402*; 23, *310*; XIII : 22, *374*; 38—39, *358*; XIV : 22, *381*; XV : 1—6, *51*; 7—33, *340*; 11, *329*, *361*; XVI : 30—31, *338*, *363*; 31, *211*; XVII : 7, *446*; 11, *243*, *345*; 18, *447*; 27, *463*; 28, *256*, *257*; XVIII : 9—10, *392*; XXV : 16, *135*; XXVI : 22—24, *447*; XXVII : 24, *291*.

Romeinen I *227*; 16, *295*; 18—32, *351*; 24—32, *283*; II : 4—5, *309*; 6, *357*; 21, *237*; III : 8, *237*; 9—26, *268*; 19—20, *364*; 20, *298*, *317*, *362*; 22, *161*, *361*, *363*, *448*; 22—25, *359*; 24, *358*; 28, *361*, *362*; IV *142*, *160*, *162*, *386*; 2—8, *362*; (foutief VI) : 4, *367*; 4—5, *341*; 5, *361*; 7—8, *358*; 13—16, *362*; 15, *317*, *630*; 18, *162*; 23—24, *322*; 24—25, *329*; 25, *342*, *359*; V *421*; 1, *161*, *330*, *361*; 3, *389*, *394*, *453*; 6, *471*; 8—10, *373*; 8—11, *343*, *344*; 9—10, *471*; 10, *325*; 12, *268*, *310*, *363*; VI *424*, *425*; 4—10, *246*; 6, *349*, *379*, *425*; 9, *341*; 11—13, *352*; 12—13, *350*; 12—19, *349*; 14, *355*; 19, *423*; 23, *280*, *306*, *358*, *368*, *372*; VII : 14, *299*, *355*, *369*; 14—23, *350*; 15, *269*; 15—19, *372*, *375*; 15—21, *424*; 18, *349*; 18—19, *353*; 20—25, *290*; 21—23, *376*; 26, *354*; VIII *226*, *424*, *425*, *426*; 1, *349*; 6, *427*; 6—7, *376*; 7, *364*, *379*, *424*, *443*; 8, *364*, *379*; 9, *465*; 9—13, *370*; 9—17, *365*, *366*; 10, *377*; 12—13, *376*; 13, *350*, *427*; 14, *465*; 14—16, *423*; 14—17, *369*; 15, *314*, *354*, *465*; 15—16, *347*; 15—17, *298*; 16, *417*; 17, *261*; 17—18, *450*; 18, *265*, *420*; 26, *350*; 28, *244*, *258*, *419*; 29, *260*; 31, *243*, *398*, *419*, *635*; 32, *373*; 33—34, *471*; 34, *246*, *329*, *341*; 35—39, *390*; 36, *443*; 38—39, *420*; IX : 3, *394*; 16, *308*; 27, *368*; X : 4, *363*; 8—9, *308*; 10, *228*; 12—14, *464*; 14, *361*, *464*; 17, *318*, *465*; XI *8*; 5, *368*; 6, *368*; 33—34, *430*; 35, *269*; XII *58*, *161*; 1, *227*; 1—2, *423*; 6—7, *366*; 13, *102*; 15, *228*; 20, *393*; XIII : 1, *381*; 7, *145*; 9—14, *426*; XIV : 8, *452*; 10, *32*; 23, *15*, *289*, *364*; XV : 4, *324*; XVI : 18, *55*.

1 Korinthe I *339*; 19, *415*; 19—28, *446*; 20, *446*; 26—29, *415*; 26—31, *395*; 30, *329*, *366*, *370*, *448*; 31, *398*; II : 4—8, *446*; 9, *308*, *412*; 10—13, *104*; 11—16, *272*; 14, *269*, *271*, *361*, *363*; 14—15, *417*; III *59*; 1—2, *51*; 5, *341*; 6, *318*; 7, *401*; 10—15, *74*, *104*, *132*; 11, *340*; IV *345*; 1, *340*, *341*; 2, *237*; 4, *291*; 7, *269*; 15, *232*; V : 7, *248*; VI : 16, *227*; 20, *212*, *227*; VII : 29—31, *382*; VIII : 12, *228*; IX (foutief IV) : 27, *238*, *278*; X : 3—4, *165*; 11, *311*; 13, *380*, *419*, *434*, *435*, *436*, *476*; 16, *97*, *145*, *165*, *173*, *237*, *254*; 16—17, *82*; 21, *212*, *227*; 32, *228*; XI : 23—26, *237*; 23—29, *173*; 24, *124*, *168*; 24—26, *145*; 25, *108*, *109*, *164*; 26, *114*, *169*; 27, *164*; 29, *15*; 32, *276*, *427*; XII : 3, *317*; 4—11, *105*; 9, *317*; XIII : 4—7, *623*; 9, *131*; XIV *57*; 29, *136*, *146*; 32, *136*, *146*; XV : 24—28, *418*; 27, *257*; 28, *267*; 41—42, *265*; 47, *269*; 47—49, *363*; 49, *351*; 57, *635*; 58, *244*, *415*.

2 Korinthe I : 5, *261*; 8—10, *397*; 24, *232*; III : 6, *317*; 17, *354*; IV : 7—11, *392*; 10, *262*; 11, *261*; 16—18, *265*; 17, *420*; V *141*; 6, *56*; 10, *32*; 17, *347*; 18—21, *325*, *343*; 21, *112*, *324*; VI : 4—10, *341*; 14—17, *227*; VII : 10, *308*; IX : 7, *354*; XII : 8—9, *435*; 9, *391*.

Galaten I : 8, *232*, *344*; 8—9, *242*; 12, *242*; II : 3, *51*; (foutief I) : 11—21, *340*; 16, *362*; 20, *329*, *366*; 21, *364*; III *57*; 10, *362*; 13, *325*, *343*; 15, *248*; 21—22, *364*; 24, *299*; 26, *365*; IV : 4, *144*; V *226*; 16, *350*, *623*; 16—17, *426*; 17, *277*, *350*, *354*, *376*; 19—21, *306*, *351*, *363*; 21, *364*; (foutief VI) : 22, *352*, *424*; 23, *355*; 24, *621*; VI : 1—2, *331*; 1—4, *369*; 5, *291*; 7, *291*, *357*; 8, *280*, *352*, *455*.

Efeze I : 5—7, *359*; 17, *104*; 22, *55*; II : 1—12, *306*; 4—6, *262*; 6, *170*; 8, *317*, *361*, *452*; 8—9, *358*, *368*; 13, *361*; 18, *329*; 20, *104*; III : 12, *348*, *424*, *471*; (foutief II) : 14, *462*; 16—19, *347*; (foutief II) : 17, *163*, *330*, *341*, *365*; IV *63*; 8, *63*; 10, *62*, *127*; 11, *127*; 22—24, *348*, *349*, *423*, *623*; 23—24, *295*; 24, *352*; 25—31, *351*; V : 1—6, *303*; 1—18, *227*; 1—19, *228*; 3—18, *351*; 23, *340*; 26, *113*; VI : 11, *617*; 12, *619*; 14—17, *625*.

Philippensen I : 21, *399*, *452*; 23, *452*; 27—28, *19*; 28—29, *451*; 29, *452*; II : 8—10, *263*; 9—10, *445*; 13, *308*, *366*

III: 8, *403*, *452*; 8—9, *362*; 17, *54*; 18—19, *55*; 20, *55*, *56*, *61*, *122*, *172*; 20—21, *262*; 21, *126*, *308*, *412*; IV: 11—12, *390*; 13, *388*.

Kolossensen I: 12—14, *359*; 18, *55*; 19—20, *359*; II: 14, *325*, *326*, *343*; III: 1, *56*, *60*, *127*, *353*; III *61*, *426*; 1—2, *172*, *403*, *455*; 1—4, *55*; (foutief II): 12—16, *352*; (foutief II): 17, *352*; IV: 5, *623*.

1 Thessalonicensen IV: 4—5, *348*, *423*; 16, *56*; 17, *55*; V: 9, *373*; 17, *461*; 19, *5*; 19—20, *136*; 20, *146*.

2 Thessalonicensen III: 2, *385*, *452*.

1 (foutief 2) Timotheüs I: 3—7, *415*; 9, *355*; 15—16, *322*; II: 4, *279*, *372*, *377*, *380*, *419*, *427*, *457*, *475*; 5, *238*, *246*, *329*, *448*, *471*; 6, *343*; III: 2, *102*.

2 Timotheüs I: 13, *104*; II (foutief III): 2, *104*; 5, *266*, *356*; 8—10, *443*; 11—12, *264*; 12, *450*; 24—25, *114*, *146*; 24—26, *283*; III: 12, *261*, *444*; 14, *104*; 14—15, *317*; 16, *258*; 16—17, *345*; IV: 7—8, *266*, *356*.

Titus I: 8, *102*; 9, *107*; II: 12, *352*; 14, *365*; III: 5, *269*, *360*; 5—7, *344*; 10, *63*.

Hebreën I: 1, *112*; 1—3, *373*; 3, *311*; 8—9, *112*; 14, *268*; II: 17, *112*, *126*; III: 1, *112*; IV *165*; 15, *112*, *165*; V: 1—10, *245*; VII; 21, *245*; 22—24, *246*; 23, *245*; 24—25, *472*; 25, *341*; VIII—IX *448*; VIII: 1, *56*; 1—4, *164*; 2, *127*; 4, *127*; IX *245*; 12, *237*, *246*; 16—17, *248*; 22, *249*; 25—26, *249*; 26, *246*; 27, *264*; 28, *247*; X *245*; 10, *237*, *247*; 11—14, *247*; 14, *247*; 18, *247*; 32—34, *452*; 34, *394*; 35—36, *385*; 35—37, *437*; XI: 1, *622*; 6, *288*, *292*, *364*; (foutief XII): 25—26, *272*; 36—37, *451*; XII *448*; 2, *266*; 5—8, *259*; 6, *273*, *380*; 9—11, *420*; XIII: 2, *102*, *116*; 2—3, *18*; 3, *228*; 4, *233*; 14, *244*.

Jakobus I: 2—3, *389*; 5, *460*; 6, *474*; 6—7, *440*, *465*; 17, *366*, *385*; 21—24, *232*; II: 14—26, *57*; 17, *365*; 19, *314*, *329*; III: 11—12, *258*; IV: 3, *474*; IV: 4, *620*; 7—8, *618*; 12, *339*; 15, *416*; V: 4, *304*; 5, *410*; 15, *291*; 16, *331*, *478*; 17, *265*.

1 Petrus I *232*; 6, *419*; 7, *136*, *389*; 18—19, *257*, *325*, *343*; 19, *467*; II: 7, *442*, *449*; 11—12, *354*; 12, *386*, *443*; 20—21, *31*; 21—24, *266*; 22, *112*, *144*; 24, *325*; III: 12, *468*; 15, *119*; 19, *106*; IV: 1—2, *377*, *426*; 9, *18*, *102*, *116*; 11, *242*, *344*; 13, *262*; 14, *450*; 15—16, *443*; 17, *411*; 18, *411*; V: 1—3, *339*; (foutief I): 5, *316*, *441*; 6, *319*; 6—7, *428*; 8, *257*, *418*, *444*, *617*, *619*.

2 Petrus I: 7, *228*; 21, *232*; II: 5, *620*; III: 9, *437*.

1 Johannes I: 7, *237*, *342*, *361*; 8, *266*, *299*; 8—9, *332*; 6, *297*, *341*; II: 1, *238*, *246*, *329*, *471*; 1—2, *325*, *448*, *472*; 2, *342*; 4, *365*; 15—16, *620*; III (foutief Johannes III): 1, *365*; 1—2, *314*; (foutief II): 2, *262*, *412*, *413*; 5, *112*; 7, *364*; 8, *365*; IV: 1, *42*, *109*; 9, *373*; 9—10, *360*; V: 1, *365*; 14, *474*; 19. *443*.

2 Johannes I: 10—11, *122*.

Openbaring I *237*; (foutief V): 5, *325*; 5—6, *327*; II *421*; 7, *280*; 10, *280*; III *227*; 19, *259*, *419*; V: 14, *325*; XII: 10, *619*; XIV—XVI *411*; 13, *357*; XVIII *227*; 7, *275*; XIX: 10, *462*; 20, *42*; XXI: 3—4, *411*; 8, *309*, *411*; 27, *370*.

APOCRIEFE BOEKEN.

Judith VIII *388*, *475*; 26—27, *389*; IX: 6—16, *396*; 16, *467*; XIII *395*.

Wijsheid van Salomo I *304*; 4, *306*, *415*; 7, *464*; II *227*; 12—20, *444*; III: 1—8, *450*; V: 1—5, *450*; 16—17, *308*, *451*; VII *370*; IX: 15, *277*; XI: 25, *419*; XII: 1—2, *268*; XVI: 12, *401*.

Tobith I *388*; II *261*, *384*, *388*; 12, *386*; III *388*, *440*; 6, *437*, *457*; XI: 13, *459*; 13—21, *431*; 17, *390*; XII *384*; 13, *374*; XIII: 2, *459*.

Jezus Sirach II: 1, *444*; III: 19—34. *430*; 27, *240*, *453*; V: 4, *309*; 5—7, *284*; 8, *284*; 8—9, *284*; VI: 7—12, *431*; 14—15, *432*; VIII: 22, *431*; XI: 14, *257*; XV: 9, *288*; XXI: 1—4, *351*; XXX: 8—13, *274*; XXXIV: 10, *390*; 18—20, *268*; XXXV: 21, *467*; XXXVIII (foutief XXXIII): 1, *459*; 2, *401*; XXXIX: 24, *297*, *385*; XLI: 11—12, *281*.

Baruch II: 19—20, *468*.

1 Maccabeeën I: 12, *272*, *408*.

2 Maccabeeën VI: 18—31, *228*.

Gebed van Manasse: 9, *299*; 9—15, *315*; 9—16, *312*.

ALPHABETISCH REGISTER.

De getallen verwijzen naar de bladzijden. Staat rechts boven een getal een klein cijfer, dan duidt zulks aan de op de bladzijde voorkomende aanteekening; derhalve 529 1 = blz. 529, aant. 1.

A.

Aan den Christelijken adel (van M. Luther). 489.

Aanroeping:
a. Van heiligen. 210, 213, 236, 237, 238, 459, 460 v., 462, 463—465 (vier argumenten tegen het aanroepen der heiligen), 471 v.
b. Van Maria. 213, 236, 237 v., 465, 552, 558.

Absolutie. 336—341.

Absolutie-formule. 533, 546 v. [vergel. 541].

Adriaan van Utrecht (later paus Adriaan VI), oppercommissaris voor den aflaat. 529 v., 534, 535, 537. — Zie verder *Instructio Adriani de Traiecto.*

Aerderecht. Zie Pellerecht.

Aflaathandel. Literatuur, 529 1. — Zie verder *Instructio Adriani de Traiecto.*

Alva. 610.

Ambrosius. Dikwijls in „Dat Euang. der Armen" aangehaald (192) en daar voorkomende: 233, 252, 254, 307, 344, 359, 467.

Anabaptisten. Zie Wederdoopers.

Anastasius Veluanus, J. 189, 194.

Anna van Oldenburg, gravin van Oostfriesland. Hare bemoeiïngen voor de verstrooide Londensche gemeente, 148.

Antonius de kluizenaar. 193, 435, 448 2.

Antonius, secretaris van koning Christiaan III van Denemarken. 70.

Apologie. Zie Van Hoogstraten.

Aranien (= Oranje). 558.

Arcimboldus, J. A., aflaat-commissaris. 534.

Arentz, J. 201, 207; literatuur (ook over de Hagepreek van hem uitgegaan), 207 3.

Armen. Wie als zoodanig worden beschouwd in de „Instruct. Adr. de Traiecto", 532, 543.

Articulen wtgheroepen te Mechelen. Tegen welke misbruiken zij gericht zijn, 565; uitgegaan van keizer Karel V, 565 v.; waar en wanneer uitgeroepen, 565, 567, 569; oor-

konde van afkondiging, 566, 578; exemplaar dat aan den herdruk der „Articulen" ten grondslag ligt, 565 2.

Aster, Philippus van. 89, de aant.

Athanasius. 60.

Augustinus. 132, 139, 611, 623; dikwijls in „Dat Euang. der Armen" aangehaald (192) en daar voorkomende: 232, 233, 242, 252, 270, 273, 295, 307, 332, 338, 339, 345, 346, 347, 358, 360, 364, 366, 367, 419, 464, 472.

Augustijner-kerk te Londen. Aan de gemeente aldaar door koning Eduard VI van Engeland gegeven, 37 (vergel. 6).

Avondmaal. 113 v., 120 v., 145; verhandeling daarover door J. Utenhove, 27 (afgedrukt, 160—173).

Avondmaalsleer:

a. *Luthersche*. Opvatting hierover van een der predikanten te Lubeck, 27 2.

b. *Zwingliaansche*. Bestreden, 4 v. (vergel. 54—64). — Zie ook Sacramentariërs; Swermeri; Swermeria.

B.

Bacho, Johann. 89, de aant.; zijne echtgenoote, 89 de aant. („Johan Bacho Husfrue").

Bachriell, Hermes. Zie Backereel.

Backereel, Hermes („Hermes Bachriell", 89 de aant.; „Hermannus", 94 3). Is in Engeland schoolmeester geweest, 80, 81; wordt in Denemarken bij afwezigheid van M. Mikron met de zorg voor en het bestuur over de verstrooide gemeente belast, 81, 94; zijn twistgesprek met P. Palladius (81—82) en met Menno Simons (5 v., 93 v.); het aandeel dat hij neemt in het twistgesprek met Vincentius (97 v.) en in dat tusschen M. Mikron en H. Smedenstede (104); zijne echtgenoote, 89 de aant. („Hermes Husfrue").

Bartholomeus. Zie Brigmandt.

Basilius de Groote. 192, 463.

Beda venerabilis. 192, 232, 339.

Beeldenstorm. 201.

Belae, Johann. Zie Belius.

Belingis, Josynne. 89, de aant.

Belius, Johannes. 83, 89 de aant. („Johann Belae").

Bellindtz., Jacob. 89, de aant.

Benignus, G. 484.

Berengarius van Tours. 122, 123, 139.

Bergen, A. van, boekdrukker te Antwerpen. 565 2.

Bernard van Clairvaux. 192, 360, 366.

Bertram. 139.

Bezwaren tegen de geestelijkheid (van George van Saksen). 489.

Bidden. 214 v.; „Een suyuerlicke maniere van bidden", 458—478.

Biechten. Het biechten in de Roomsch-Katholieke kerk afgekeurd, 210 v., 305; de geheime biecht verdedigd, 211, 331 (vergel. 338); „Van die Oren Biecht", 330—336 (merkwaardige beschrijving van het biechten, 334 v.); eene biecht uit de Tien Geboden („Een Bichte"), 300—305.

Biecht- of aflaatbrieven (confessionalia, literae confessionales). 531, 532, 537, 539, 543, 546, 547.

Biele, Galt. 116, 117.

Bona parafrenaria. 543.

Boom (waaraan Judas zich heeft verhangen). 313, 315 [„bast"].

Bossier, Berdynn. 89, de aant.

Bossne, Matthies. 89, de aant.

Boterbrieven (literae dispensationum). 537.
Brictius, predikant te Lubeck. 119.
Brigmandt, Peyter. 89, de aant.; zijne echtgenoote, 89 de aant. („Peyther Brigmandtz Husfrue"); zijn zoon Bartholomeus, 89 de aant.
Brom, G. 530.
Brossert, Arnholth. 89, de aant.
Bugenhagen, J., predikant te Wittenberg. 12 v.
Buidelmaker, J. (te Alkmaar). 209.
Bullinger, H., predikant te Zurich. 6, 7.
Buscoducensis, H., hofprediker van koning Christiaan III van Denemarken. Literatuur, 13 6; zijn aandeel in het twistgesprek te Coldingen, 13—15 (vergel. 64—75).
Busleiden, H. 198 2.
Bijbel van „Deux-Aes". 22.
Bytz, Jacob. 89, de aant.

C.

Calixtus III, paus. Zijne bul aan de inwoners van Mechelen (van 31 Mei 1456), 566 v., 572, 576 2.
Calvijn, J. 6, 9, 10, 11, 19, 133, 189, 231, 611.
Carinaeus, N. 202, 204, 208.
Cassander, G. 28, 610, 612.
Castro, N. de, licentiaat in de theologie te Leuven. 195, 198, 239; levensbijzonderheden, 198 2.
Charles van Bourbon, „connétable de France". 557—561 (passim); hij biecht en hoort de mis vóór de bestorming van Rome, 552, 558; zijn aanroepen van de maagd Maria, 552, 558; zijn dood, 551 v., 558, 560.
Christiaan, procureur. 198, 239.
Christiernus (= Christianus). 89 de aant., 152 [vergel. 174, 176, 181].
Christoph, onderbevelhebber van het slot te Kopenhagen. 79, de aant.
Christophorus, secretaris van koning Christiaan III van Denemarken. 42, 53, 65.
Christus. 260—263, 311, 324 v., 328, 342 v., 359, 370, 398, 442 v., 443, 445, 448; zijne vleeschwording, 57 v., 144; zijn drieledig ambt, 112 v., 145; hij is de eenige middelaar, 611, 622, 626. — Zie verder 176 v. (in den Index op de „Simplex et fidelis narratio").
Chrysostomus. Dikwijls in „Dat Euang. der Armen" aangehaald (192) en daar voorkomende: 232, 252, 270, 332, 339, 345, 352, 467.
Cisterciënsers. 544.
Claues, Catharine. 89, de aant.
Clemens VII, paus. Zijne wegvoering in 1527 uit Rome, 551, 552 v., 560; hij kroont Karel V in 1530 te Bologna, 581—583, 586—591 (passim).
Cognatus, P. 209.
Colonius, P. 209.
Commelinus, M. 88.
Compostella, J. de. 537.
Confessionalia. Zie Biecht- of aflaatbrieven.
Cools, M., oud-plebaan van Brussel. 610, 639.
Cooltuyn, C. Hoofdbron voor de kennis van 's mans leven, 193; literatuur, 193 5; afkomst, 190, 229, 480; geboortejaar onbekend, 190; wat men omtrent zijne ouders weet, 190; onderwijs door hem genoten, 190 v., 239; zijne kundigheden, 191—193; wordt in 1551 lid van het „Papengilde" te Alkmaar, 193; priester aldaar, 193, 233—234; wordt met geloofsvervolging bedreigd, 194—195, 234; pastoor te Enkhuizen, 195—198, 234—238,

610; terugkeer naar en werkzaamheid te Alkmaar, 198—199, 238—239; vlucht naar Emden, 199; blijdschap over de veiligheid die daar zijn deel is, 199, 226, 228, 239; wordt predikant te Emden, 199; blijft er werkzaam tot zijnen dood, 199—200; huwelijk, 202; zijn zoon, 202; hij „visiteert" de broeders in Westfriesland, 200; predikt op verscheidene plaatsen in Noord-Holland (200 v.) en te Kampen (201); leerlingen door hem gevormd, 201, 207; zijn optreden tegenover Chr. van Eeuwsum, 202—203; hij wordt afgevaardigd ter beslechting van een twist in de Londensche gemeente (203—207; vergel. 191) en verzoent de partijen (207); dient velen van raad en steun, 201—202, 207—208; heeft de geloofsbelijdenis der Nederlandsche Gereformeerden goedgekeurd, 208 v., 213 v.; waarom het martelaarschap door hem niet is begeerd en gezocht, 215, 229 v.; sterfjaar en -datum, 200 (vergel. 207); zijne beteekenis voor het Protestantisme hier te lande, 202.

Corfitz von Ulfeld, secretaris van koning Christiaan III van Denemarken. 80 de aant. („Corfitz Ulfeld"), 90 de aant. [vergel. 22].

Cornelisz., Bokel, pastoor op 't Wout (bij Delft). 195, 196, 234 („Den Pastoor int wout").

Cornelisz., P. 201.

Crespin, J., boekdrukker te Genève. 9, 10.

Crispijn. 196, 197, 235, 236.

Ctematius (en Ctemacius), Gellius. Zie Van der Erven.

Cyprianus. 192, 251, 252, 254, 286, 339, 340, 366.

D.

Dalbret, J. 493.

Dale, Hans van. 89, de aant.

Dat Euangeli der Armen. Algemeen karakter, 189—190; schrijver (C. Cooltuyn), 190—209; voorwerk (afgedrukt, 226—244, 245—255) en hoofdwerk, 209 v.; wanneer beide gedeelten te zamen zijn verschenen, 210; inhoud van het eigenlijke „Euang. der Armen", 210—215 (passim); doel van het geschrift, 213, 226 v., 228, 243—244 (vergel. 189 v., 217); de leer der voorbeschikking wordt gemist, 189 v.; kerkvaders en latere schrijvers veelvuldig aangehaald (192), ook heidensche dichters en Seneca (193), meermalen de apocriefe boeken (212); schoone bladzijden, 214, 347 v. (vergel. 353), 354; register („Die Tafel"), 218—225; exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 190[1].

Dathenus, P. 10, 149, 208.

Davidt Symsons Husfrue. Zie Simpson.

Deffyann, Reyner. 89, de aant.

De Keyserlike maiesteyt te Moenighen ende te Ausburch. Dit vlugschrift heeft dienst gedaan als nieuwsblad, 595; waarschijnlijk door een Nederlander geschreven, 595; van het gebeurde bestaan verschillende beschrijvingen, 596 v.; exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 595 de aant.

Delenus, G. („Gualterus Deloenus", 37; „Galterus Deloënus", 148), een der eerste predikanten te Londen. 37; zijne komst te Hamburg, 148; 's mans geleerdheid, 148.

Delenus, P., predikant te Londen. 40, 204, 209; is later werkzaam in Oostfriesland, 148 („Deloenus"); wordt met C. Cooltuyn door den kerkeraad te Emden uitgezonden om de broeders in Westfriesland te „visiteeren", 200; is aan de pest gestorven, 204.

Deloënus, Galterus. Zie G. Delenus.
Deloenus, Gualterus. Zie G. Delenus.
Deloenus, P. Zie P. Delenus.
Der Leken wechwyser. Zijne verwantschap met „Dat Euang. der Armen", 189 v.
Det Siellandske Clerisie. Zie Zwergius.
Didymus. 192, 463.
Die Coronatie van den Keysere te Boloingen. Door een ooggetuige opgesteld, 581, 590; verhouding tot de „Geschiedenis van den rijksdag te Augsburg" door G. Coelestinus, 581—583; exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 581 [3].
Diiffor, Johann. 89, de aant.
Dionysius, predikant te Lubeck. 119.
Dionysius, „secretarius". 110.
Donatisten. 13 [4].
Doncanus, M. Zie Donck.
Donck, M. (of M. Duncanus; „M. Doncanus", 234). Literatuur, 194 [2]; zijn optreden tegenover C. Cooltuyn, 194 v., 234.
Doop. 113, 144 v.
Doopordening. Door G. van Wingen en de ouderlingen der Londensche gemeente 13 Febr. 1564 uitgevaardigd, 204.
Doopsgezinden. Bestreden, 12, 23, 59 v.
Dorrey, Bastian. 89, de aant.
Drietalige college (te Leuven). 190, 198 [2].
Du four, J. 129, 130.
Duivel. 617—632 (passim); wie hij is, 618 v.; waar hij zich ophoudt, 619 v. (vergel. 612 v.); hoe hij werkt, 620.
Duncanus, M. Zie Donck.
Dijk-aflaat (voor Karel V). 530.
Dyboyes, Johan. 89, de aant.

E.

Een Corte undersouckinghe des Gheloofs, enz. 116, de aant.
Eeuwsum, Chr. van. 199, 202, 203.
Ein Historisk Beretning. Zie Harboe.
Eitzen, P. ab, superintendent te Hamburg. 19.
Eliae, L., predikant te Odensee. 22.
Elizabeth, koningin van Engeland. 6, 39, 204.
Enckevoort, W. van, kardinaal. 581, 586 („Enckeuoirt").
Engelborch. Zie Engelburg.
Engelburg, kasteel. 553, 558 („Engelenborch"), 559 („Ingelborch"), 560 („Engelborch").
Engelenborch. Zie Engelburg.
Erasmus, D. 28; verwantschap tusschen hem en den auteur van de „Onderwijsinge wter Heyl. schriftueren", 609 v., 612.
Erffuen, Gilliis van der. Zie Van der Erven.
Erfzonde. 610 [5], 628.
Erven, Gillis van der. 22, 89 de aant. („Gilliis van der Erffuen"); 5 [4], 83, 93 de aant. [„Gellius Ctemacius" en „Gellius Ctematius"].
Excommunicatie. 533, 540 [vergel. 541].

F.

Fabritius, Chr. 208.
Farnese, kardinaal. 583.
Farragines. Wat daarmede bedoeld wordt, 11 v., 15; in de tweede voorrede vóór de „Narratio" aangehaald, 34; de „Farragines" van J. Timan, 7, 11—15; die van J. Westphal, 15—21 (passim).
Felinus. 192. 333.

F e r d i n a n d, koning van Hongarije. 595, 600, 603, 604, 605.
F o r e e s t, G. v a n, echtgenoote van C. Cooltuyn. 202.
Forma ac ratio tota ecclesiastici Ministerii (van J. à Lasco). 17, 38 de aant., 125 de aant.
F r a n c i s k a n e r s. 544 1.
F r a n s I, koning van Frankrijk. 483, 485, 499, 500.
F r o n g e n b e r q u e, G. v a n. Zie F r u n d s b e r g.
F r u i n, R. 209; zijn oordeel over C. Cooltuyn, 202; waar te vinden is wat hij geschreven heeft over het karakter van „Dat Euang. der Armen", 189 de aant.
F r u n d s b e r g, G. v a n, aanvoerder der Duitsche troepen van Karel V in Italië. 553, 561 („G. van frongenberque"); literatuur, 561 3.
F u l g e n t i u s. 192, 307.
F u r n o, J. à. 134.
F y n s, J o h a n n. 89, de aant.

G.

G a e t a, vesting. 553, 560 („gayete").
G a l a s i u s, N. 209.
G a y e t e. Zie G a e t a.
G e b e d v a n M a n a s s e. 299, de aant. (vergel. 312, 315).
G e b e d s v e r h o o r i n g. Bij het bidden om geestelijke gaven, 214, 474 v.; bij het bidden om stoffelijke gaven, 214 v., 475.
G e e s t e l ij k e n. Ongunstig oordeel over hen, 563, 576 2, 612, 621, 638.
G e e s t e l ij k e n d i e a a n e e n e u n i v e r s i t e i t g e s t u d e e r d h e b b e n. Gesteld tegenover den eenvoudigen leeraar die in Gods Woord alleen studeert, 191, 414.
G e l a s i u s. 192, 252.
G e l l i u s F a b e r, predikant te Emden. Heeft tegen de Wederdoopers geschreven, 102.
G e l o o f. Daardoor alleen wordt rechtvaardiging verkregen, 214, 360 v.; historisch geloof („historiael gheloof"), 214, 329; werking des geloofs, 611, 622 (vergel. 631), 631 v.; oefening des geloofs, 611, 622.
G e l o o f s b e l ij d e n i s s e n:
a. *Augsburgsche.* 12, 25, 67, 140, 597.
b. *Nederlandsche.* 208, 209, 213 v. — Zie ook C o o l t u y n.
G e m e e n t e (te Londen). Stichting onder koning Eduard VI van Engeland en inrichting, 6, 35—39 [koninklijk patent, 6, 43; vergel. 17 6]; kerkgebouw, 6, 37; leidslieden, 4, 47; eerste predikanten, 37; verstrooiïng, 4, 8, 43 v.; reis naar Denemarken, 4, 39—41; ervaringen bij koning Christiaan III (4 v., 41—77) en te Haffnia (77—95); verdrijving uit Denemarken, 6, 85—91; lijst der verdrevenen, 89 de aant. (vergel. 22); wat voorgevallen is: te Warnemünde en te Rostock (91—92), te Wismar (92—116), te Lubeck (116—129), te Hamburg (129—148); opneming te Emden, 148—150; twist in de gemeente ten jare 1564 en volgende jaren, 203—207.
G e n f i e r, G u i l h. 493.
G e o r g e v a n S a k s e n. 489.
G e o r g i u s, „proconsul" te Hamburg, 143.
G e r e f o r m e e r d e n. 12, 15; hun zelfgevoel, 23, 33, 39 v., 44 v., 46 v.; hunne liefde tot den vrede, 23, 33 v., 34 v.; hun optreden voor Gods kerk, 23, 50; hun oordeel over de tegenstanders, 23, 33, 73, 100; hun afbrekende kritiek op de kerkelijke toestanden in Denemarken, 23, 55, 71 v.; hunne hatelijkheden tegenover de Lutherschen, 23, 56 v., 58, 59; zij huldigen het gezag van synoden en doen herhaaldelijk een beroep op de kerk, 25,

66, 67; hun kerkbegrip, 25 v., 109 v.; hunne opvatting aangaande twistgesprekken, 25—27.

Gerson, J. 192, 233.

Geschiedenis van den rijksdag te Augsburg (van G. Coelestinus). Hare verhouding tot „Die Coronatie van den Keysere te Boloingen", 581—583; daarin een tot in bijzonderheden afdalend verhaal van den intocht van Karel V te Munchen, 596.

Glars, Christiern, scheepskapitein. 89, de aant.

Godske, P., bevelhebber van het slot te Kopenhagen. Zijne briefwisseling, 22; afdrukken van drie door hem geschreven brieven (77 2, 80 de aant., 90 de aant.) en van één aan hem geschreven brief (79, de aant.).

Godsstraffende gerechtigheid. De zes (371: vijf) redenen waarom zij geschiedt, 371—375, 375—383, 383—391, 391—400, 400—402, 402—416; de vierderlei troost dien zij den mensch schenkt, 416—422, 422—429, 429—441, 442—458.

Gregorius I. 192, 340.

Grindall, E., bisschop van Londen. 205.

Grouwel, B., inquisiteur. 195.

Guillart, C. 493.

H.

Hagepreek. 201, 207. — Zie ook Arentz.

Handboek voor den Christen Ridder (van D. Erasmus). 609.

Hansen, P., burgemeester van Kopenhagen. 77 2, 79 de aant.

Harboe, L. Bron voor de kennis van zijn leven, 21 3; zijn geschiedwerk („Ein Historisk Beretning") in verhouding tot de „Narratio", 21 v.

Harrys. 38.

H. Bloed te Wilsnak. 538.

Heckenn, Briixius. 89, de aant.

Heiligen. Zij hebben wonderen verricht, 210, 460 v. — Zie ook Aanroeping.

Heiligheid. Waarin zij bestaat, 637—639.

Hendrik, graaf van Nassau. 601, 604.

Henningus Block, predikant te Rostock. 98, 99, 102, 106, 110.

Henricus, „concionator" van koning Christiaan III van Denemarken. 159.

Hermannus. Zie Backereel.

Hermes Husfrue. Zie Backereel.

Heyden, C. van der. 194, 610.

Heyden, G. van der. 208 v.

„Heylligingе des Palms" (op Palmzondag). 234.

Heynesius, N., leerling van M. Donck. 234.

Hieronymus, de kerkvader. 192, 340, 346, 347, 354.

Hieronymus van Praag. 240.

Hoochstraten, M. van, boekdrukker te Antwerpen. 529 2, 595 de aant., 605.

Hoogstraten, J. van („I. Hostratvs", 515), inquisiteur. De „Samenspraak" van G. Benignus tegen hem en zijne „Apologie" als antwoord daarop, 484; hij heet eene pest voor Duitschland, 486, 515; zijn oordeel over de misbruiken der geestelijken, 565.

Horne, Anne van, echtgenoote van J. Utenhove. 22 (vergel. 118), 89 de aant.

Hostratvs, I. Zie Van Hoogstraten.

Hus, J. 240.

Husmandt, Bartholomeus. Zie Huysman.

Huysman, Bartholomaeus.

77, 83, 89 de aant. („Bartholomeus Husmandt"), 95.
Hyginus, bisschop van Rome. 204 [2] („Paus Hyginus").

I.

Ingelborch. Zie Engelburg.
Instructie voor aflaatpredikers (van J. Tetzel). 534.
Instructio Adriani de Traiecto. Zij heeft betrekking op den aflaathandel, 529; is een geheim stuk, 529, 532, 534; verwante stukken, 534; inhoud, 530—533; exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 529 [2].
Interimistica doctrina (van 1548). 72.
Interimisticae opiniones. 20 [4].
Irenaeus. 251.

J.

Jacobsz., Frandtz. 89, de aant.
Johan Bacho Husfrue. Zie Bacho.
Johannes Albertus, hertog van Mecklenburg. 97.
Jonas, J. 596, 597.
Jubileumsaflaat. 539.
Julius II, paus. 487, 520.
Juramentum calumniae. 234.
Justinianus. 523, 524.

K.

Kant, R. (te Amsterdam). 207.
Karel de Groote. 139, 499.
Karel V. 195, 530, 553, 565—567 (passim), 571, 578; hij kent de Duitsche taal en zeden, 484, 510; lofspraak op hem, 488, 492; zijne alleenheerschappij het ideaal der Humanisten, 488; hij verkrijgt van paus Leo X den dijk-aflaat, 530; Rome in 1527 door hem ingenomen, 551; hij wordt door paus Clemens VII gekroond te Bologna, 581—583, 585—591; eeden door hem bij de kroning afgelegd, 583 (vergel. 582); de keizer te Munchen en te Augsburg, 595—597, 599—605. — Zie verder *Vivat Rex Carolus*; *Articulen wtgheroepen te Mechelen*; *Die Coronatie van den Keysere te Boloingen*; *De Keyserlike maiesteyt te Moenighen ende te Ausburch.*
Karlstadt, A. 12, 15.
Karst, G. (van Haarlem). 196, 236.
Kleine Kraai, scheepsnaam. 22, 77 [2], 79 de aant., 80 de aant. („die kleine isländische Krähe"), 89 de aant.
Kleyne, Cecilia de. 89, de aant.
Kolde, Th. 596.
Koldrij, Pierre. 89, de aant.
Kole, J., predikant te Wismar. Zijn twistgesprek met M. Mikron, 101—102.
Kurtzer, einfältiger und waarhafter Historischer Bericht, u. s. w. (vertaling van de „Simplex et fidelis narratio" door B. Rhodingus). 28 [1].

L.

Lamboy, Antonius. 89, de aant.
Lasco, J. à. 4, 6—11 (passim), 13—19 (passim), 22—27 (passim); afkomst, 35, 37; is een der leidslieden van de gemeente te Londen, 4; superintendent aldaar, 35, 37, 47; lofspraak op hem, 34, 37; sterfjaar, 10 [8]; zijne kinderen, 76; hij heeft de eerste voorrede vóór de „Narratio" geschreven, 9 (afgedrukt, 31—32); zijn tractaat over de sacramenten, 15, 117; zijn geschrift over den kerkdienst, 17, 38, 125; zijn brief aan koning Christiaan III van Denemarken, 152—159.

Latijnsche school (te Alkmaar). 190.
Lauthen, Daniell. 89, de aant.
Leo I. 192, 354.
Leo X, paus. 497, 523, 530.
Liefde. Wat zij is (volgens Augustinus) en wat zij werkt, 611, 623; de liefde jegens God en den naaste geschilderd, 611, 637 v.
Liesvelt, J. van, boekdrukker te Antwerpen. 551 1, 561, 581 3, 591.
Literae confessionales. Zie Biecht- of aflaatbrieven.
Literae dispensationum. Zie Boterbrieven.
Livinus, „cognomine Papa". 118, 119.
Lorain, behoorende tot de edellieden van Ch. van Bourbon. 558.
Lutherschen. Hatelijkheden tegen hen, 23, 56 v., 58, 59; gelijkgesteld met de „Papisten", 23 v., 69, 108; zij houden zich uitsluitend aan de H. Schrift en laten over de waarheid geen uitspraak doen door menschen, 24 v., 66, 67, 104 (vergel. 109 v., 131), 139; hunne opvatting aangaande twistgesprekken, 24—25.

M.

Maerschalck. 448; verklaard, 448 2.
Mameranus, H., boekdrukker te Keulen. 485.
Manekeus, Jacob. 89, de aant.
Maria de Bloedige, koningin van Engeland. 4, 39.
Maria-vereering. 210, 213, 236, 237 v.
Marnix van St. Aldegonde. 194.
Martelaarschap. Moet niet worden gezocht, 215, 452 v.
Martelaren (Protestantsche). Hun moed wordt geprezen, 215.
Martinus Flandrus. Zie Mikron.
Martlerken. Zie Mikron.
Mattheus, rector te Hamburg. 141, 142.
Maximiliaan I, keizer van Duitschland. 483, 513, 514, 517, 524.
Maydeson, Jahann. 89, de aant.
Melanchton, Ph. 11, 231.
Menno Simons. 5; zijn twistgesprek met H. Backereel (93 v.) en met M. Mikron (95 v.).
Merula, A. 194, 198 2, 234 3, 240, 610.
Michaelis, Jacobus. 83, 87, 89 de aant. („Jacob Michelsz."), 102, 117, 118, 129, 134.
Michaelis, Johannes. 201.
Michelsen, Chr., predikant te Odensee. 22.
Michelsz., Jacob. Zie Jacobus Michaelis.
Mikron, M. Is een der leidslieden van de gemeente te Londen, 4; behoort tot hare eerste predikanten, 37 („Martinus Flandrus"); lofspraak op hem, 34 v.; zijne twistgesprekken met Luthersche godgeleerden, 5, 101—102, 103—110, 119—128, 130—142; houding tegenover Menno Simons en diens aanhang, 7, 27, 94 1 en 3, 96 de aant.; 's mans historische zin, 5; zijne strijdlustigheid, 97, 98, 101, 102, 109 v., 119, 129, 130; komst te Wismar, 95; werkzaamheid te Norden en te Frankfort, 149; opgave van leeftijd, 138; hij wordt „Martlerken" genoemd, 142; zijne „supplicationes" aan de stedelijke regeering te Wismar (100—101, 111—116) en te Hamburg (143—147); zijn „Waerachtigh verhaal" in 1556 uitgegeven, 54, 7, 96; zijn „Apologeticvm scriptvm" in 1557 verschenen, 8.
Mis. 210, 213, 237, 238, 245—250.

Moel, L. 83, 84.
Moenighen (= Munchen). 593, 596, 599, 600, 601.
Mogensen, Chr., „Schloszvogt" te Kopenhagen, 77 2.
Moncada, H. de. 561.
Montrichart. 559, 560, 561; 551, 555 [de jonge M.].
Moor, scheepsnaam. 22, 77 2, 79 de aant., 80 de aant., 89 de aant.
Moriels, Chatarine. 89, de aant.
Morthenn Felhunne syn Husfrue. 89, de aant.
Murmellius, J., rector van de Latijnsche school te Alkmaar. 190.
Musius, C. 198 2.
Münzer, Th. 12.

N.

Nabbeveld, J. L. A. 202.
Nannius, P., rector van de Latijnsche school te Alkmaar, daarna hoogleeraar aan het „Drietalige collegeˮ te Leuven. 190.
Neuenahr, H. Literatuur, 484 2; is een bekend Humanist (483), voorstander van de partij van J. Reuchlin (484) en tegenstander van den oorlog (487, 505 v.); levensbijzonderheden en geschriften, 483—486 (passim); zijne epigrammata op de verkiezing van keizer Karel V, 485 3, 488 (afgedrukt, 492). — Zie verder *Vivat Rex Carolus.*
Nicea. Concilie aldaar, 233.
Nieuwe tidinghe van Roomen. Dit vlugschrift heeft dienst gedaan als nieuwsblad, 551; naar aanleiding waarvan het is uitgegeven, 551; geschiedkundig belang, 551—553; wanneer gedrukt, 561; exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 551 1.
Novatianen. 59.
Noviomagus, P. Literatuur, 45; aanteekeningen op eene door hem gehouden preek (42, 48 v., 53 v.) tegen de Zwingliaansche avondmaalsleer, 4 v., 54—64; zijn aandeel in het 16 Nov. 1553 te Coldingen gehouden twistgesprek, 13 v. (vergel. 64—75); heeft de Doopsgezinden bestreden, 23, 59 v.

O.

Oekolampadius, J. 15, 33.
O. L. V. van Hal. 538.
Onderwijsinge wter Heyligher schriftueren. Indeeling, 609; waar en wanneer gedrukt, 615, 639; herkomst en schrijver onbekend, 609, 614; samenhang van het geschrift met Erasmus en anderen, 609 v., 612; het standpunt daarin ingenomen, 610—613; in 1570 op den Index geplaatst, 610; schoone bladzijden, 613, 618, 631—632; exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 609 1.
Ongehoorzaamheid (of hoogmoed). Zij is de voornaamste zonde, 612, 619.
Oorkondenboek tot de geschiedenis van den rijksdag te Augsburg (van K. E. Förstemann). 596.
Oorlog. Opvattingen daaromtrent, 487, 505 v., 521.
Oporinus, J., boekdrukker te Bazel. 10, 28 1, 186.
Origenes. 132, 192, 251.
Overheidsgezag in geloofszaken. Gehuldigd, 26 v., 107; in twijfel getrokken, 27, 123.
Oxe, Alhedt. 89, de aant.

P.

Palladius, P., superintendent te Haffnia. 25, 83—85 (passim); literatuur, 81 3; zijn twistgesprek met H. Backereel, 81—82; zijne hou-

ding tegenover de Gereformeerden, 82 de aant.
Panormitanus. 192, 333.
Papengilde (te Alkmaar). 193.
Paphnutius, bisschop. 233.
Pausdom. Aangevallen, 448 v., 522 v.
Pauselijke macht. 340 v.
Pech, Seb. 10.
Pelagianen. 134.
Pellerecht (of aerderecht). 574.
Pellicanus, Conr. 105.
Penitentie (zij is een middel tegen de zonde, 279 v.):
a. „*Valsche penitency*". 286—294.
b. „*Warachtijghe penitency*". 294—371; zij bestaat uit drie deelen (210, 296): kennis der zonden (296—317), geloof in Christus (317—347), nieuw leven (347—371).
Pest (te Haffnia). 91.
Peters, med. dr., geneesheer te Kopenhagen. 90, de aant.
Petrus, predikant te Lubeck. 119, 119—128 (passim).
Petrus Antonius, burger te Frankfort. 149.
Peyther Brigmandtz Husfrue. Zie Brigmandt.
Peythersz., Hans. 89, de aant.
Philibert, prins van Oranje. 552, 558.
Plutarchus. 34, 514, 518.
Pomeranus, J. 53.
Pratz, Andhers, scheepskapitein. 89, de aant.
Primaat van Petrus. 338—341.
Probst, J., predikant te Bremen. 75.
Profetieën (te Londen). 45.

R.

Ranke, L. von. 484, 485, 553, 561 [3].
Ranucio, E. van. 590.
Reael, L. Jacobszoon. (te Amsterdam). 207.
Rechtvaardiging. 358—371; zij komt tot stand enkel door het geloof, 214, 360 v.
Reffuer, Johann van der. Zie Johannes Riverius.
Renyer, Augustynn. 89, de aant.
Reuchlin, J. 484, 486.
Reynn, Gerardt van. Zie Rhenanus.
Rhenanus, Gerardus. 83, 89 de aant. („Gerardt van Reynn").
Rhodingus, B., predikant te Dillenburg. Heeft de „Narratio" in het Duitsch vertaald, 28 [1].
Richardus Gallus, een van de eerste predikanten te Londen. 37.
Riickerdtz., Riickarth. 89, de aant.
Riken, G. 92.
Riverius, Fr., een der eerste predikanten te Londen, later te Frankfort a/d Main. 37, 40.
Riverius, Johannes. 83, 89 de aant. („Johann van der Reffuer").
Rochus. 448 [2].
Rogier, Johan. 89, de aant.
Rogier, Louis. 89, de aant.
Rome. Het bezoeken van de zeven kerken aldaar, 539.
Roseus, St. 88.
Rosse, Stheffen de. 89, de aant.
Rossum, Van, kardinaal. 581.
Rosth, Johann van der. 89, de aant.
Roy, Johann. 89, de aant.
Ruck, Willom van. 89, de aant.
Rijksdagen: te Augsburg, 489, 583, 595, 597, 601; te Worms, 489, 597.

S.

Sabinus, G. 485.
Sacramentariërs, aanhangers der Zwingliaansche avondmaalsleer.

12, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 27, 66, 75, 82 de aant., 91, 98, 103, 105, 106, 112, 134, 140, 147, 148. — Zie ook Swermeri; Swermeria.

Sacramenten. 113, 144.

Sallabynn, Arnndt. 89, de aant.

Samenspraak. Zie Van Hoogstraten.

Satherides, J. 201.

Satisfactie. Zie Voldoening.

Scheltius, N., pastoor te St. Maarten, daarna predikant te Amsterdam. 207 v.; is spoedig uitgeweken naar Emden en aldaar gestorven, 208[1].

Schepper, C., secretaris van keizer Karel V. 595.

Schirrmacher, F. W. 596.

Schonenberg, H., predikant te Norden en zwager van C. Cooltuyn. 203, 205, 206.

Schrift (Heilige). 144; haar gezag bij de Lutherschen, 24 v., 66, 67, 104 (vergel. 109 v., 131), 139.

Seneca. 193, 390.

Sequentie (bij het feest van de H. Maria visitatie). 238[1].

Sigismund August, koning van Polen. 17[6], 19, 149.

Simplex et fidelis narratio. Schrijver (J. Utenhove), 4; wordingsgeschiedenis, 4—10; polemisch karakter, 11—21; juistheid van beschrijving, 21—22; des auteurs oordeelvellingen omtrent het gebeurde, 23—27; zijne toegevoegde verhandeling over het avondmaal, 27 (afgedrukt, 160—173); wanneer de „Narratio” is voltooid, 9, 151; wanneer de eerste voorrede (9, 32) en wanneer de tweede (10, 35); de druk van het geheele werk in Maart 1560 gereed, 10, 186 (vergel. 29); register („Index”), 175—185; Duitsche vertaling, 28; waarom herdrukt in de „Bibl. ref. neerl.”, 3; exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 28[2].

Simpson, David. 81, 84, 89 de aant. („Dauidt Symsonn”), 134, 138; zijne echtgenoote, 89 de aant. („Davidt Symsons Husfrue”).

Sinapius, Chr. 201.

Sixtus IV, paus. 559[1].

Sleidanus, J. 484, 485.

Smedenstede, H., predikant te Rostock. 26; zijn twistgesprek met M. Mikron, 103—110; aandeel door hem genomen in het twistgesprek met Vincentius, 97 v.

Sobius, J. Zijn oordeel over paus Julius II, 487, 520; de houding die hij inneemt tegenover den oorlog, 487, 521; het zondenregister dat hij opsomt van het pausdom, 488 v., 522 v. — Zie verder *Vivat Rex Carolus.*

Sonnius, Fr., inquisiteur. 194, 195—198 (passim), 235, 236.

Southwell, P. 38.

Spreekwoorden. 381, 383 v., 390.

Stenckfeld. 13[4], 19.

Storch, N. 12.

Supplicationes. Aan koning Christiaan III van Denemarken, 43—47; aan de stedelijke regeering te Wismar (100—101, 111—116) en te Hamburg (143—147).

Swermeri, scheldnaam voor de aanhangers der Zwingliaansche avondmaalsleer. 98, 129.

Swermeria, scheldnaam voor de Zwingliaansche avondmaalsleer. 98.

Sygers, Seyger. 89, de aant.

Sylvanus. Zie Wibotius.

Symsonn, Dauidt. Zie Simpson.

Synoden: te Carthago, 340; te Vercelli, 123.

T.

Taffin, J. 209.
Tanghre, Jaghes de. 89, de aant.
Tapper, R., groot-inquisiteur. 192; zijn optreden tegenover C. Cooltuyn, 195—198, 234—238 [passim].
Tauler, J. 192, 467.
Tavernier, Am., boekdrukker te Antwerpen. 615, 639.
Tertullianus, 192, 251.
Tetzel, J., 534.
Theodoretus. 192, 253, 345.
Theophylactus. 192, 339.
Thysius, A. 209.
Tido à Knipens. 148.
Timan, J., predikant te Bremen. 7 v., 11 v., 12 v. (karakter zijner „Farrago"), 15, 17.
Tinteville, edelman. 561.
Tooneelvoorstellingen. 600 v.
Transsubstantiatie. 210, 213, 237, 250—255.
Troost ende Spiegel der Siecken. 189.
Twistgesprekken. 5, 6 v., 11—27 (passim); principiëel verschil aangaande hunne waarde tusschen Gereformeerden en Lutherschen, 24—27; gehouden: te Coldingen (64—75), te Haffnia (81 v.), te Hamburg (130—134, 134—142), te Lubeck (119—128), te Rostock (97—100), te Wismar (93 v., 101—102, 103—110).

U.

Ubiquiteitsleer (Luthersche). Bestreden, 58, 69, 126 v., 170—171.
Utenhove, J. Literatuur, 4 1; is een der leidslieden van de gemeente te Londen, 4; ouderling aldaar, 47 („senior"), 204; optreden als zoodanig in den twist van 1564 en volgende jaren, 204—207 (passim); 's mans historische zin, 5; verblijf in Polen, 8 (wanneer daar gekomen, 149); met wie gehuwd, 22 (vergel. 118); door wie onderwezen en opgevoed, 28; loffelijk getuigenis aangaande hem (van J. à Lasco), 31 v. — Zie voor zijne geschriften: *Simplex et fidelis narratio.*
Utenhove, K., oudere (half-) broeder van Jan. 28.

V.

Vagevuur. 210, 236.
Valerandus Pollanus. 209.
Verzoekschrift. Door J. à Lasco, J. Utenhove en M. Mikron aan koning Christiaan III van Denemarken aangeboden, 4, 43—47; antwoord daarop, 4, 49; wederwoord, 4, 50—52.
Vincentius, predikant te Rostock. 97, 98.
Vivat Rex Carolus. Waarop de stukken die het bundeltje bevat betrekking hebben, 483; exemplaar dat aan den herdruk ten grondslag ligt, 489 4.
Inhoud:
a. *Brief der gezanten van Frans I.* Bedoeling, 483; dagteekening, 483, 494; afgedrukt, 493—494.
b. *Rede der gezanten van Frans I.* Inhoud, 483; dagteekening, 500; afgedrukt, 495—500.
c. *Rede van Herman graaf van Neuenahr.* Schrijver, 483 v.; of de rede werkelijk uitgesproken is, 484 v.; hare belangrijkheid, 484, 485 v.; hare zeldzaamheid, 485; wanneer uitgegeven, 512; afgedrukt, 501—512.
d. *Neuenahr's open brief aan Karel V.* Karakter, 486; afgedrukt, 513—515.
e. *Vermaning namens den Duitschen adel aan Karel V.* Schrijver (J. Sobius), 487 v.; inhoud en strekking, 487—489; dagteekening, 524; afgedrukt, 516—524.

Voldoening (of satisfactie). 341—347.
Voorbeschikking. 189 v.
Vuengius, G. Zie Godfried van Wingen.
Vuinchen, Paulus uan. Zie Paulus van Wingen.
Vuingnius, Paulus. Zie Paulus van Wingen.
Vuithaedus, D. Zie Withead.

W.

Walch, J. G. 596.
Wederdoopers. 12, 18, 19, 20 5, 22, 27, 82 de aant., 91, 102, 103, 112, 113, 194.
Wedergeboorte. Waarin zij bestaat, 423—424.
Weghe, Niclaus van de. 89, de aant.
Wenken voor biechtvaders (van J. A. Arcimboldus). 534.
Wereld. Zij ligt in het booze, 613, 621.
Werken (menschelijke). Zij zijn drieërlei (363): natuurlijke werken (363 v.), werken der wet (364), werken des geloofs of goede werken (364—371; vergel. 214, 356); de werken van den wedergeboren mensch, 423; werken des geloofs, 611, 622 (vergel. 631), 631 v.
Westphal, J., predikant te Hamburg. 7, 8, 11, 24, 25; theologisch standpunt door hem ingenomen in zijne „Farrago" en andere geschriften, 15—21; zijn „De recta fide", 133, 163; twistgesprekken met M. Mikron, 130—134, 134—142; aanval op Calvijn, 133.
Wibotius, G. (of Sylvanus). 208.
Willaunsen, F., Zöllner" van koning Christiaan III van Denemarken. 79 de aant., 77 2 („Zollaufseher Franz").
Windth, Pouel van. Zie Paulus van Wingen.
Wingen, Godfried van („Godefredt Wynen Scholemesther", 89 de aant.; „Godfridus Vuengius", 98). 22; is de leermeester van J. à Lasco's kinderen, 87; zijne houding te Londen in den twist van 1564 en volgende jaren, 204—207 (passim).
Wingen, Paulus van. 83 („Vuingnius"), 89 de aant. („Pouel van Windth"), 117 („uan Vuinchen").
Withead, D. 92 („Vuithaedus").
Woerden, J. van. 240 („I. van woorden", d. i. J. de Backer).
Wolf van Utrecht. 195, 195 1 („Anthonis Wolff"), 234.
Wolff, A. Zie Wolf van Utrecht.
Wynen, Godefredt. Zie Godfried van Wingen.

Z.

Zass, L., pastoor te Alkmaar. 190 v., 198, 239.
Zonde. Leer dienaangaande, 214.
Zwergius, D. G. Zijn „Det Siellandske Clerisie", 21 1.
Zwingli, U. 15, 33, 131, 139.